

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/18789>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-05 and may be subject to change.

Petrarca's "Africa" boek I en II

Een commentaar

Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit Nijmegen
volgens besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen op vrijdag 2 juli 1999
des morgens om 11.30 uur precies

door

Leonardus Gerardus Johannes ter Haar
geboren op 18 mei 1955 te Laren (N.H.)

Promotor:

Prof. Dr. J.H. Brouwers

Co-promotor:

Dr. M.G.M. van der Poel

Leden van de manuscriptcommissie:

Prof. Dr. G.J.M. Bartelink

Prof. Dr. F. Akkerman (RUG)

Prof. Dr. C.L. Heesakkers (RUL)

Deze dissertatie is mede tot stand gekomen dankzij subsidiëring door NWO.

Memoriae patris benevoli

DANKWOORD

Op deze plaats wil ik graag mijn dank betuigen aan hen, die bij de totstandkoming van dit werk een belangrijke rol hebben gespeeld: op de eerste plaats mijn promotor, prof. dr. J.H. Brouwers, die sterk heeft bijgedragen aan de mogelijkheid die mij is geboden onderzoek te doen op het gebied van een zelf aangedragen onderwerp en mij altijd heeft weten te enthousiasmeren; voorts dr. M.G.M. van der Poel voor de kritische doch steeds vriendschappelijke aandacht waarmee hij als co-promotor mijn - zeker aanvankelijk - onzekere schreden heeft gevolgd; dr. J. Bloemendal voor de vruchtbare suggesties m.b.t. enkele detailkwesties die hij mij per brief deed toekomen.

Mijn dank geldt uiteraard ook de leden van de manuscriptcommissie, die zo vriendelijk waren mij door hun accuratesse voor tal van drukfouten te behoeden, het personeel van de diverse bibliotheken in binnen- en buitenland, dat mij in staat gesteld heeft de - soms moeilijk toegankelijke - literatuur te raadplegen die ik voor mijn navorsingen nodig had, en de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, die met haar subsidiëring mijn onderzoek van een financiële basis heeft voorzien.

Speciale dank geldt mijn - sinds vorig jaar overleden - vader, die niets van Latijn wist, maar zich wel altijd vierkant achter mij heeft opgesteld en aan wie ik dit werk heb opgedragen.

L.G.J. ter Haar, Warnsveld, april 1999.

INHOUD

Inleiding	i
Tekst	1
Commentaar op boek I	23
Commentaar op boek II	269
Samenvatting	452
Summary	455
Bibliografie	458
Indices	479

INLEIDING

1. De *Africa*: een historisch epos naar klassiek model, maar tevens een christelijke interpretatie van de geschiedenis (p. ii).
2. Genre en held (p. vi).
3. Petrarca's droom van Scipio en Cicero's *Somnium Scipionis*.
Zijn vasthouden - tegen de interpretatie van Macrobius ende gehele middeleeuwse traditie in - aan de oorspronkelijke Ciceroniaanse ethie van de *Roman civic spirit*.
Zijn in de *Africa* uitgesproken voorkeur voor de *vita activa politica* (p. x).
4. Petrarca's nationale conceptie van de geschiedenis.
Zijn extreme gerichtheid op het strikt Romeinse.
Zijn politieke ideeën (p. xxiv).
5. Petrarca's *imitatio variata* (p. xxix).
6. De kwestie Silius Italicus (p. xxxvi).
7. De invloed van Lucanus (p. xlvii).
8. Restanten van middeleeuws Latijn in (de eerste twee boeken van) de *Africa* (p. xlix).
1. Enige opmerkelijke lexicale en syntactische elementen ontleend aan het laat-, christelijk en/of middeleeuws Latijn (p. liii).
10. Woorden en wendingen met een duidelijk christelijke of bijbelse achtergrond (p. liv).
11. (Waarschijnlijke) neologismen (p. lv).
12. Fouten van metrisch-prosodische aard (p. lvi).
Metrisch-prosodische bijzonderheden (p. lvii).
13. Korte inhoud van de *Africa* (p. lviii).
14. Analyse van boek I en II (p. lx).
15. Beknopte chronologie van de compositie van (met name boek I en II van) de *Africa* (p. lxiii).
16. Waardering van de *Africa* (p. lxvi).
17. Tekstoverlevering (p. lxxi).
Sigla (p. lxxiii).
18. Tekstedities (p. lxxv).
19. Tekst en orthografie (p. lxxvii).
Afwijkingen t.o.v. de tekst van Festa (p. lxviii).
Afwijkingen t.o.v. Lr (p. lxxx).
20. Lijst van gebruikte afkortingen (p. lxxxii).

1. DE AFRICA: EEN HISTORISCH EPOS NAAR KLASSIEK MODEL, MAAR TEVENS EEN CHRISTELIJKE INTERPRETATIE VAN DE GESCHIEDENIS.

Het Neolatijnse historische epos *Africa* van Francesco Petrarca (1304-1374) vormt het eerste epos naar klassiek model van de (pre-)Renaissance. Het onderwerp van het werk is de strijd van Scipio Africanus Maior tegen Hannibal in de tweede Punische oorlog (218-201 v. Chr.). Beschreven wordt de eindfase van de strijd, beginnend op het moment waarop Scipio de Carthagers uit Spanje heeft verdreven en op het punt staat over te steken naar Africa om de strijd tegen Hannibal op diens eigen grondgebied voort te zetten,¹ en eindigend met de triomf van de overwinnaar van Zama.

Voor de historische gebeurtenissen waarvan verhaald wordt is - naast Florus - Livius de belangrijkste bron. Daarnaast volgt Petrarca als "vader van het humanisme" (Voigt) tal van andere antieke auteurs na; in de eerste twee boeken van het werk - het object van dit commentaar -, die een afgesloten geheel vormen waarin de droom wordt beschreven die Scipio aan de vooravond van zijn oversteek naar Africa krijgt, zijn dit met name Cicero en Vergilius, Petrarca's voornaamste, maar geenszins enige, epische model.²

1

Vandaar de titel van het werk, die door Petrarca zelf in zijn *Epistola posteritati* (Prose, p. 12) verklaard wordt met de woorden "subiecti de nomine *Africae* nomen libro dedi"; zie ook Carrara, *Enciclopedia italiana*, s.v. Petrarca, p. 14: "[...] intitolò *Africa* il suo poema, perché ivi decise la contesa mondiale che noi diremmo tra civiltà orientale e occidentale, ma che per il P., ancora preso nell'interpretazione moralistica della storia, era tra virtù romana e la malafede punica; e analogamente tra la vera religione, a cui si preparava la sede fatale in Roma, e l'idolatria." Von Albrecht (*Silius Italicus*, p. 143) merkt niet ten onrechte op, dat de titel van Petrarca's epos eigenlijk niet juist is: "Die *Africa* neigt dazu, zur '*Scipiade*' zu werden."

² Voor de invloed van deze beide modellen op (de eerste twee boeken van) de *Africa* zie onder: "Petrarca's droom van Scipio" en "Petrarca's *imitatio variata*" (resp. punt 3 en 5 van de Inleiding); zie voorts E. Giannarelli, "Cicerone, Virgilio e l'ombra di Scipione: una sosta nell'officina poetica del Petrarca", in: *Quaderni petrarcheschi* 4 (1987), pp. 205-224; verder voor de invloed van Cicero: P. Courcelle, "La postérité chrétienne du 'Songe de Scipion'", in: *Revue des études latines* 36 (1958), pp. 228-34; voor die van Vergilius: R.W.A. Seagraves, *The Influence of Vergil on Petrarch's Africa*, unpublished Columbia University dissertation 1976; J. Foster, "Petrarch's *Africa*: Ennian and Virgilian Influences", in: *Papers of the Liverpool Latin Seminar* 2, ed. by F. Cairns, Liverpool 1979; V. Zabughin, *Vergilio nel Rinascimento italiano da Dante a Torquato Tasso*, vol. I, Bologna 1921, pp. 33-38.

Behalve bij de antieke (epische) traditie zoekt Petrarca, wiens humanisme in sterke mate een christen-humanisme is,³ hoewel hij hierbij discreet te werk gaat en duidelijke, met het antiquiserende karakter van zijn epos strijdige, christianismen vermijdt,⁴ aansluiting bij het christelijke erfgoed en streeft hij, vooral onder invloed van Augustinus, met wiens werk hij reeds op jonge leeftijd in aanraking was gekomen,⁵ naar een synthese van christelijke en antieke (wat voor Petrarca wil zeggen: Romeinse)⁶ cultuur. Zo vormt de *Africa* behalve een historisch epos naar klassiek model tevens een, eveneens vooral door het denken van Augustinus beïnvloede, christelijke interpretatie van de geschiedenis, waarin Scipio Africanus door met zijn overwinning op Carthago de weg voor de wereldheerschappij van Rome te banen,

---

³ De oudere, met name in de Duitse literatuur (Eppelsheimer) tot uiting komende, opvatting dat Petrarca in wezen een heiden was, die zijn werk voor de vorm oppervlakkig van christelijke elementen voorzag, is door het Italiaanse Petrarca-onderzoek, met name dat van Calcaterra, definitief weerlegd als berustend op vooroordelen en een gebrek aan kennis van zaken (voor een samenvatting van deze kwestie en literatuurverwijzingen cf. Heitmann, *Fortuna und Virtus*, pp. 253 vv.).

Petrarca was in de eerste plaats christen, pas daarna navolger van de antieken, die in zijn ogen weliswaar in talent en verdiensten superieur waren aan de moderneren/christenen, maar door hun onbekendheid met de christelijke openbaring in moreel opzicht uiteindelijk toch verre hun minderen. Hij volgt hen dan ook slechts tot het punt waarop hij (zich ervan bewust wordt, dat hij) in conflict komt met de christelijke leer, en rechtvaardigt zijn humanistische gezindheid door te wijzen op de talrijke antieke citaten in de werken van de kerkvaders (id., o.c., pp. 258 vv.; Buck, *Petrarcas Humanismus*, pp. 10 vv.).

⁴ Zijn gebruik van benamingen als "Iuppiter" voor "God" en "Olympus" voor "de hemel" is een kwestie van dichterlijke conventie, die men niet alleen eveneens overal in de latere Neolatijnse, maar ook in de oud-christelijke poëzie aantreft (cf. comm. ad I,430; I,2, noot).

⁵ Cf. Calcaterra, *Sant' Agostino*, pp. 284 vv.

⁶ De vroege Italiaanse humanisten waren sterk Romeins georiënteerd: serieuze belangstelling voor de Griekse oudheid ontstond eerst bij latere generaties humanisten. Dit hangt samen met de aanvankelijk sterk nationalistische achtergrond van deze beweging en een traditioneel sterk gevoel van continuïteit tussen het heden en het Romeinse verleden.

tevens de weg vrijmaakt voor het Christendom.⁷

Petrarca legt dus sterk de nadruk op het providentiële karakter van de geschiedenis van Rome uit Augustinus' geschiedfilosofie. In de *Africa* geldt bij de beoordeling van gebeurtenissen uit de Romeinse geschiedenis dan ook slechts één criterium: het nut voor Rome's providentiële missie van *caput mundi*: wat gunstig is voor Rome is ook in overeenstemming met de wil van God en voordelig voor de mensheid.

Anders dan Augustinus past Petrarca het geloof in deze missie ook toe op zijn eigen tijd, met name op het - door de pausen als zetel voor Avignon verruilde - christelijke Rome,⁸ terwijl hij Augustinus's opvatting dat Rome, evenals elke *civitas terrena*, vergankelijk is, tracht te verzoenen met de Vergiliaanse *Roma aeterna*-gedachte (cf. Afr. II,296-322).

Ook op Augustinus baseerde Petrarca de concordantie-opvatting die men overal aantreft in zijn werk: de gedachte dat de wijsheid van de heidenen evengoed van God stamt als de bijbelse openbaringen en dat deze slechts een andere verschijningsvorm van dezelfde waarheid is.⁹ Deze gedachte speelt vooral een belangrijke rol in Petrarca's verhouding tot Cicero, zijn lievelingsauteur, bij wie hij er voortdurend op uit is punten van overeenstemming met het Christendom te vinden,¹⁰ bijv. in het geval van diens *Somnium Scipionis*, het primaire model van de eerste boeken van de *Africa* (zie onder).

Doordat Petrarca zich er echter niet altijd van bewust was, dat bepaalde gedachten uit de antieke wijsbegeerte onverenigbaar zijn met de christelijke opvattingen, heeft dit concordantie-denken geleid tot grote verwarring in zijn werk op het gebied van filosofie en religie, en spreekt Petrarca

---

7

Zoals bekend was Augustinus door het verwijt van de heidenen, dat de inname van Rome door de Goten in 410 de schuld was van de christenen, onder wier leiding de staat zich van de traditionele Romeinse goden had afgewend, in zijn *De civitate Dei* tot een theologisch onderbouwde geschiedfilosofie gekomen. Hierin geldt het Romeinse rijk als de meest recente verwerkelijking van de vergankelijke aardse staat (*civitas terrena*), die hij tegenover de onvergankelijke *civitas Dei* stelt. De groei van het imperium was een beschikking van God geweest, met als doel een gemakkelijke verbreiding van het Christendom in het door wetten en taal verenigde rijk. Nu deze taak volbracht was moest het Romeinse rijk, waarvan de geschiedenis ook was verbonden met daden van geweld en zedeloosheid, en als zodanig een "*altera Babylon*" was, ten onder gaan.

8

Cf. Calcaterra, o.c., pp. 321 vv. Zie voor deze thematiek ook Petrarca's, in het onderstaande beknopt weergegeven, politieke opvattingen.

9

Cf. Fam. XXI,10,12: Cum enim Deus veritas viva sit, cum, ut ait pater Augustinus [Soliloq. I,15,27 (PL 32, 884)], "omne verum a veritate verum sit", haud dubie quicquid ab ullo verum dicitur, a Deo est.

¹⁰ Cf. De Nolhac, Pétrarque et l'humanisme, I, pp. 240-42.

zichzelf op dit punt regelmatig tegen,¹¹ vgl. bijv. de gelijkstelling van het door de Parcen gepersonifieerde noodlot (*Fatum*) met de goddelijke voorzienigheid (*voluntas Dei*) in Afr. II,13.

Een ander gevolg van Petrarca's streven christendom en antieke cultuur te verzoenen is het anachronistisch gebruik van christelijke elementen in de *Africa*, dat vanaf het begin een punt van kritiek op het werk is geweest. Zo verdedigt Petrarca zich in een van zijn brieven (Sen. II,1 [Prose, pp. 1048 vv.]) tegen het verwijt, dat hij in de enige episode uit de *Africa* die bij zijn leven gepubliceerd is (Afr. VI,885-918) ten onrechte christelijke gevoelens had toegeschreven aan Hannibals stervende broer Mago.

Het betreft hier niet zozeer aperte verbale anachronismen - echte christianismen worden in de *Africa*, zoals gezegd, vermeden - als wel christelijke anachronismen van meer impliciete en verborgen aard, hetzij doordat Petrarca, wanneer hij zijn favoriete antieke helden sprekend opvoert, hun een soort *anima naturaliter christiana* toeschrijft, waarbij het christelijk element alleen uit de toon van hun woorden of hun denktrant blijkt, zoals in het geval van Mago, of dat van Scipio wanneer deze vol enthousiasme over het leven in het hiernamaals spreekt,¹² hetzij doordat de voorstelling opzettelijk vaag wordt gehouden, zoals in het geval van het reeds vóór de verlossing door Romeinse helden bevolkte hemelse paradijs, dat hij in de eerste twee boeken van de *Africa* beschrijft.

---

¹¹ Cf. Heitmann, o.c., p. 256: "Jenes augustinische Wort vom göttlichen Ursprung alles Wahren ist der letzte Grund für die unheilbare Verwirrung im Denken des italienischen Humanisten. [...] Die Voreingenommenheit durch den Konkordanzgedanken bedeutete eine Schwächung seiner von Natur aus schon ungenügenden Fähigkeit zur kritischen Synthese.[...] Nur zwei oder drei der allergrößten Unterschiede zwischen der einen und der anderen Doktrin sind ihm sicher und beständig gewärtig: mit konsequenter Entschiedenheit verwirft er aus den Lehren der antiken Philosophen überhaupt eigentlich nur den Polytheismus, die Billigung des Selbstmordes, den Epikuräismus und wenigens andere." De twee eerstgenoemde punten vindt men ook in de eerste twee boeken van de *Africa*, cf. Afr. I,11 v. en de inleiding op I,460-500.

¹² Cf. de inleiding op Afr. I,336-340.

2. GENRE EN HELD.

Dat Petrarca met zijn humanistische bewondering voor de antieken, hoewel hij als dichter vooral lyrisch getalenteerd was en dan ook met name door zijn Italiaanse lyriek beroemd is gebleven, voor wat hij zelf zag als zijn *monumentum aere perennius* voor het epische genre heeft gekozen, ligt voor de hand: het epos gold in de oudheid als de hoogste vorm van poëzie. Dat hij binnen dit epische kader heeft geopteerd voor het historische subgenre is, evenals de keuze van Scipio Africanus Maior als zijn held,¹³ verklaarbaar uit de sterke, deels antiek geïnspireerde, morele bekommernis, die hij in zijn werken aan de dag legt¹⁴ en die voor een groot deel ook zijn opvattingen over poëzie bepaalt.

Het einddoel van de dichtkunst, die volgens hem niet geheel op fictie mag berusten, maar gebaseerd moet zijn op "*firmissima veri fundamenta*" (Afr. IX,92-93),¹⁵ bijv. in de vorm van een historische thematiek, is voor Petrarca steeds de morele perfectionering van de mens geweest, haar voornaamste taak het vormen van een fraaie literaire aankleding van voorbeelden die aansporen tot *virtus*.¹⁶ De meest indrukwekkende voorbeelden nu van "*quae vel sectanda legentibus vel fugienda sunt*" vond hij bij de antieke¹⁷ historiografen, onder wie het werk van Livius vanwege het moralistische en artistieke karakter ervan zijn voorkeur genoot.

Hierin vormde Scipio de Oudere een toonbeeld van morele perfectie, wiens heroïsche daden bovendien een geschikt onderwerp waren voor een epos, en in wiens figuur het mogelijk leek antieke ideeën over de deugd - en de daarmee in verband gebrachte roem en onsterfelijkheid - te verbinden met de christelijke opvattingen hierover. Zo ziet Petrarca, die de morele volmaaktheid

---

¹³ Over de keuze van Scipio Africanus Maior tot de held van de *Africa* handelt vooral Bernardo, Petrarch, etc., passim.

¹⁴ Met name in zijn *De sui ipsius et multorum ignorantia*, waarin hij alle wetenschap waarin niet de mens en de moraal centraal staan, afwijst, en in het *prooemium* van zijn *De viris illustribus*, waarin hij de antieke opvatting herneemt, dat de taak van de geschiedschrijving gelegen is in haar zedelijk nut.

¹⁵ Zie ook Afr. II,454 (*amor veri*) en comm. ad loc.

¹⁶ C. Kallendorf (In Praise of Aeneas, hoofdstuk 2) ziet dit streven als een uitvloeisel van Petrarca's uit de middeleeuwse traditie afkomstige, allegorische interpretatie van de *Aeneis*, die in deze visie werd opgevat als een specimen van de epideictische retorica, een lofprijzing van de *virtus* enerzijds en een veroordeling van de *vitia* anderzijds.

¹⁷ Petrarca, die zijn eigen tijd als een periode van barbarij beschouwde, achtte de contemporaine geschiedenis geen historische aandacht waardig en meende, dat deze maar het best vergeten kon worden. Geschiedenis was voor hem alleen "de lof van Rome"; zie onder: "Petrarca's nationale conceptie van de geschiedenis" (punt 4).

van zijn held in zijn epos overigens zozeer idealiseert, dat deze een soort van "*esagerazione del 'pius Aeneas'*" wordt (Carlini), in Scipio dan ook niet alleen het meest volkomen voorbeeld uit de oudheid van de kardinale deugden, maar schrijft hij hem in boek IV van de *Africa* en in zijn in nauwe samenhang met de *Africa* ontstane Scipio-biografie ook het (onbewuste) bezit van de theologische deugden (geloof, hoop en liefde) toe.¹⁸

Naast een toonbeeld van morele perfectie was Scipio, die de tweede Punische oorlog, het "*bellum maxime memorabile*", met zijn overwinning bij Zama tot een einde gebracht had, het symbool van de triomf van de Romeinse beschaving, met de verheerlijking van wie Petrarca de "Romeinse" ideologie aan zijn epos ten grondslag kon leggen, die paste bij zijn opvattingen over cultuur en geschiedenis.¹⁹ Bovendien kon Petrarca, die met zijn epos ook een politiek doel nastreefde, de op Romeinse *virtus* gebaseerde roem van Scipio en de republiek ten voorbeeld stellen aan het contemporaine Italië, dat in zijn ogen, zoals het eertijds door Scipio bevrijd was van de Carthagers, nu bevrijd diende te worden van de vreemde overheersing door de Duitse keizers en hun Heilige Roomse Rijk.

---

¹⁸ Cf. Bernardo, o.c., p. 142: "By telescoping the two portraits (het portret van Scipio's deugden in *Afr. IV* en dat in *Vit. Scip. XI*) one sees quite clearly an attempt to make Scipio an exemplar not only of the usual cardinal virtues but of the entire gamut of moral and intellectual virtues, and, obliquely, of the theological virtues. Thus such qualities as liberality, munificence, high-mindedness, right ambition, good temper, friendly civility, sincerity, modesty and just resentment (the moral virtues), added to Scipio's apparent knowledge, understanding and wisdom (the intellectual virtues), are readily distinguishable in both portraits; while Scipio's lofty spirituality and devotion to religious duties, combined with the frequent allusions to his chastity, the myth of his divine parentage, his love of solitude, and the statement in the *Vita* that such qualities are difficult to find in personages "*secularibus in historiis*" (*Vita Sc. XI, 17*, ed. Martellotti, p. 150) indicate a transcending of the ordinary human virtues, which is St. Thomas' basic definition of the theological virtues (*Summa Theologica I-II, q. 62, a. 1*)."
Petrarca ontwaart in Scipio dus een *anima naturaliter christiana*.

¹⁹ Met de keuze van Scipio als de held van zijn epos en de "Romeinse" ideologie, die eraan ten grondslag ligt, zet Petrarca zich volgens Carrara (Rolando, pp. 117 vv.), af tegen de *Alexandreis* van Gautier de Châtillon (12de eeuw), die zich van de grote populariteit van de Alexander-figuur in de middeleeuwen had bediend om anti-Romeinse sentimenten uit te dragen (cf. comm. ad II, 130; 454).

Bij de ontwikkeling van Petrarca's ideologie lijkt de niet zozeer uit historisch bewustzijn ontwikkelde, maar geheel conventioneel-retorische visie op het Romeinse verleden van de door hem (cf. Rem. II, 125) voor een Florentijn gehouden kosmopoliet Claudianus, met wiens werk hij goed bekend geweest moet zijn, een belangrijke rol gespeeld te hebben (cf. Velli, *La memoria poetica*, pp. 22 v.; De Nolhac, *Pétrarque et l'humanisme*, I, pp. 202 vv.; Mustard, *Petrarch's Africa*, pp. 120 vv.).

Tenslotte was de held van de *Africa* goed te plaatsen in de, op Eusebius teruggaande, maar ook in het werk van Augustinus terugkerende, christelijke conceptie van de geschiedenis volgens welke de groei van het Romeinse rijk een beschikking van God was.²⁰ Petrarca's Scipio ontwikkelt zich dan ook "from the battle-hardened Roman general depicted by Livy [...] who, while not unaware of the role of righteousness in human affairs, still prefers speaking in military terms, to a leader who is convinced that [...] he is fighting as a soldier of a single Almighty God".²¹

De figuur van Scipio was dus voor Petrarca in de eerste plaats "a means of defining his humanistic ideals".²² Een stimulans voor Petrarca om deze idealen te projecteren op Scipio moet zijn geweest, dat de stof gevormd door diens daden in de antieke epiek, behalve door Silius Italicus, wiens *Punica* eerst veertig jaar na zijn dood ("officieel") werden herontdekt,²³ en door Ennius, wiens werk slechts fragmentarisch bewaard en "ruw" en "ongepolijst" van stijl was,²⁴

niet tot onderwerp was gekozen, en dus een adequate epische behandeling nog miste.

---

²⁰ Zie boven, pp. iii-iv.

²¹ Bernardo, o.c., pp. 35 v. Foster (Petrarch's *Africa*, p. 280) ziet zelfs een parallel tussen de levens van Scipio Africanus en Christus, die beiden jongemannen van goddelijke afkomst zouden zijn, een grote *pietas* jegens hun vader aan de dag legden, beroemd waren om hun ingetogenheid en aan het eind van hun leven een ondankbare behandeling van het vaderland moesten verduren.

²² Bernardo, o.c., p. x.

²³ Uit nauwkeurige tekstuele analyse van boek I en II van de *Africa* blijkt, dat Petrarca, anders dan algemeen wordt aangenomen, het werk van deze dichter als een van de zeer weinigen of zelfs als enige van zijn tijdgenoten, op enigerlei wijze moet hebben gekend; zie onder: "De kwestie Silius Italicus".

²⁴ Cf. comm. ad I,4: *exhausto*.

3. PETRARCA'S DROOM VAN SCIPIO EN CICERO'S *SOMNIUM SCIPIONIS*

Na een dubbele invocatie van de Muzen en Christus, de opdracht van het werk aan koning Roberto van Napels en een uiteenzetting over de oorzaken van de oorlog en de omstandigheden, waaronder de handeling begint, verschijnt in een droombeschrijving (die loopt van v. I,154 tot en met v. II,557) zijn overleden vader aan Scipio, die hem, na van zijn eigen dood verhaald te hebben, de toekomst openbaart en hem de gelukzaligheid toont, die veldheren na hun dood ten deel valt, om hem aldus aan te sporen de strijd tegen Hannibal met kracht voort te zetten.

Op de vraag waarom Petrarca vrijwel onmiddellijk na het begin van de eigenlijke handeling van zijn epos een droombeschrijving inlast - en hij Scipio bijvoorbeeld niet, zoals Silius Italicus in boek XIII van zijn *Punica* had gedaan,²⁵ in de voetsporen van Aeneas laat afdalen in de onderwereld om zijn vaders raad te vragen²⁶ - kan worden gewezen op het feit dat een droombeschrijving aan het begin van een episch verhaal een traditioneel element is,²⁷ dat hier bovendien psychologisch goed gemotiveerd is door de spanning, waaraan Scipio aan de vooravond van zijn beslissende treffen met Hannibal moet hebben blootgestaan.

---

²⁵ Voor het feit, dat Petrarca op andere punten Silius wel regelmatig lijkt na te volgen en in zijn droombeschrijving het *Somn. Sc.* waarschijnlijk niet alleen met het werk van Vergilius, maar ook met elementen ontleend aan Silius heeft gecontamineerd, zie onder: "De kwestie Silius Italicus".

²⁶ Scipio's *anabasis* naar de hemel, waar hem de toekomst geopenbaard wordt door zijn vader, vervangt dus de - sinds de navolging in boek VI van de *Aeneis* door Vergilius van de beschrijving van de afdaling in de onderwereld in *Odyssee* XI - in de Latijnse epische poëzie traditionele *nekyia* met *katabasis* en *nekyomanteia*.

Een eigenlijke *nekyia* treft men in de *Africa* dan ook niet aan, slechts een korte beschrijving van de onderwereld (uiteraard in boek VI [vv. 1-71]), volgend op het relaas van de zelfmoord van Sophonisba (cf. Seagraves, *Influence of Vergil*, pp. 171 vv.).

²⁷ In de historische epiek komt hier nog bij, zoals Brouwers (*Hannibals dromen*, p. 61) opmerkt, dat ook in het hieraan inhoudelijk verwante proza-genre van de historiografie droombeschrijvingen een belangrijke rol spelen, bijv. bij Livius en de annalisten. Dezelfde auteur wijst voorts op de populariteit van de *somniorum colores* in de retorica van de eerste eeuw na Chr. (cf. Quint. Inst. IV,2,94), die een sterke invloed heeft gehad op de epiek van die tijd, welke op haar beurt Petrarca weer heeft beïnvloed. Dromen spelen überhaupt een belangrijke rol in de *Africa*, die immers door twee omvangrijke droombeschrijvingen wordt ingekaderd: de droom van Scipio in boek I en II van het epos en de droom van Ennius in boek IX; cf. Hardie, *Renaissance Epic*, p. 298: "[...] the *Africa* takes to an extreme the Aeneid's tendency to present persons and events indirectly, through vision, flashback, or prophecy".

Ook geloofde men in de oudheid, zoals Livius XXVI,19,3 v. vermeldt, dat Scipio van Iuppiter stamde en dat hij zijn daden verrichtte op grond van goddelijke aanwijzingen, die hem geopenbaard werden in dromen en voortekens (cf. comm. ad I,120: genus).

Bowra verklaart in zijn *Heroic Poetry*²⁸ de voorkeur van epici voor droombeschrijvingen aan het begin van hun vertellingen uit een aantal verschillende factoren. Door een droombeschrijving aan het begin van zijn werk te plaatsen trekt de dichter meteen de aandacht van zijn publiek door de ongewone wijze, waarop feiten hierin gepresenteerd worden, in een sfeer namelijk, die geheel anders is dan die van het dagelijks leven. Men denke in dit verband bijvoorbeeld aan Ennius' droom, dat de ziel van Homerus in hem was overgegaan, aan het begin van zijn *Annales*. Verder roepen droombeschrijvingen door hun voorspellende karakter een gevoel van lotsbeschikking op en helpen ze het centrale thema van het werk aan te geven, iets dat bijv. het geval is bij de droom van Agamemnon in boek II van de *Ilias*.

De door Bowra genoemde factoren spelen zeker ook een rol in Petrarca's droom van Scipio, vooral de laatstgenoemde: Scipio's vader openbaart hierin immers aan zijn zoon het lot, dat zowel hemzelf als Rome te wachten staat in de epische strijd tussen Carthagers en Romeinen om de wereldheerschap-pij, die het centrale thema vormt van de *Africa*.

Daarnaast bood het inlassen van een droombeschrijving op deze plaats de mogelijkheid hierin de gebeurtenissen voorafgaande aan het moment waarop de epische handeling begint, d.w.z. de dood van Scipio's vader, door de betrokkene zelf te laten vertellen, en zo de aanvang *in medias res* mogelijk te maken die Horatius (A.P. 148) aanbeveelt en vast te houden aan een belangrijke epische conventie. Deze had, zoals bekend, tot doel te vermijden, dat historische epiek door handhaving van de chronologische volgorde te veel op geschiedschrijving zou lijken.

Ook het feit, dat Petrarca bij het inlassen van een droomscène aan het begin van zijn werk heeft gekozen voor een navolging van Cicero's *Somnium Scipionis*, dat in tegenstelling tot vrijwel de gehele rest van Cicero's *De re publica*, waarvan het het besluit vormt, na de oudheid bewaard was gebleven als toevoegsel aan Macrobius' *Commentarii in Somnium Scipionis*, is goed verklaarbaar.

---

²⁸ C.M. Bowra, *Heroic Poetry*, London 1961², pp. 291 vv.

In de eerste plaats was Cicero Petrarca's literaire idool: Petrarca staat met zijn enthousiasme voor Cicero's stijl, zijn "*verborum dulcedo et sonoritas*" (Sen. XV,1,2), en filosofie aan het begin van een langdurige humanistische Cicero-cultus.

In de tweede plaats speelde in Cicero's droombeschrijving Scipio Africanus, de beoogde held van de *Africa*, een belangrijke rol.

Bovendien is het *Somnium* een fragment, dat weliswaar in proza geschreven is, maar dat door de grootsheid van de erin uitgedrukte gedachten en de aan Lucretius en vooral Ennius herinnerende *color poeticus* van de erin gebruikte bewoordingen²⁹ een zekere overeenkomst met het epische genre vertoont, evenals door de wijze waarop de verschijning van de schim van Africanus Maior erin wordt beschreven.³⁰

Alessandro Ronconi oppert in de inleiding op zijn commentaar op het Somn. Sc. de gedachte - die mij zeer plausibel lijkt -, dat Cicero in zijn *Somnium* in proza heeft willen wedijveren met de stijl van zijn lievelingsdichter Ennius, wiens beschrijving van zijn - reeds genoemde - droom aan het begin van de *Annales*, een model moet zijn geweest voor zijn eigen droombeschrijving.³¹ Bij zijn verklaring voor Scipio's droom refereert Cicero dan ook expliciet aan dit epische model: "hic mihi - credo equidem ex hoc quod eram locuti, fit enim ut cogitationes sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale quale de Homero scribit Ennius, de quo videlicet saepissime vigilans solebat cogitare et loqui - Africanus se

---

²⁹ Men denke bijv. aan de archaïsmen, dichterlijke meervouden, het gebruik van *simplicia* i.p.v. *composita*, poëtismen als "stellifer" (V,2), "caelites" (I,2), "Grai" (IV,6), "nuncupare" (ib.), etc. Overigens maakte Petrarca geen strikt onderscheid tussen poëtisch en prozaïsch taalgebruik, zie verderop in deze Inleiding (p. 1).

³⁰ Giannarelli (L'ombra di Scipione, p. 207 vv.) wijst erop hoe zowel de verwijzing naar de *imago* van Africanus Maior, als de herkenning, die spreekt uit de woorden "quem ubi agnovi" (Somn. Sc. I,4), alsook de angstreactie van Scipio Minor ("cohorrui" [ib.]) typisch epische elementen zijn.

³¹ Petrarca geeft, zoals gezegd, in het negende en laatste boek van de *Africa* een eigen - eveneens door het Somn. Sc. geïnspireerde - uitgebreide versie van de droom van Ennius, waarmee hij de rol van deze dichter t.o.v. het *Somnium*, waarin Ennius slechts terloops vermeld wordt, aanzienlijk vergroot. Deze tweede uitvoerige droombeschrijving in de *Africa* is een "literair-historisch pendant van de politiek-historische profetie" (Suerbaum, Ennius bei Petrarca, p. 305, n. 2), die de Cicero-navolging in de eerste twee boeken van de *Africa* vormt.

ostendit..." (Som. Sc. I,4).³²

Het *Somnium* bevatte bovendien enkele elementen, die zeer goed passen in hetgeen Petrarca met zijn epos beoogde en die de keuze van een navolging van juist deze droombeschrijving aan het begin van de *Africa* helpen verklaren. Petrarca streefde, er is reeds op gewezen, een versmelting van antieke en christelijke waarden, van *virtus Romana* en christelijke ethiek, na, en zocht vooral in het werk van Cicero naar overeenkomsten tussen beide. Het Somn. Sc. bood wat hij zocht: een Cicero-fragment met een sterk *jenseitige* oriëntatie en een aantal duidelijke aanknopingspunten met de christelijke leer, in het bijzonder m.b.t. de opvatting over roem en onsterfelijkheid en waar het de localisering van de woonplaats der gelukzaligen betreft. Om deze reden had het fragment ook in de Middeleeuwen veelvuldig model gestaan bij de beschrijving van dromen en visioenen, o.a. bij bepaalde passages uit de *Divina Commedia* van Dante.³³

Wat voor Petrarca zeker mede van belang zal zijn geweest bij de keuze van zijn model, is het feit, dat Cicero in zijn *Somnium* als woonplaats der zaligen niet het traditionele Elysium beschrijft, dat oorspronkelijk aan de westelijke rand van de wereld, aan gene zijde van de Oceanus, en door Vergilius zelfs in de onderwereld werd gelocaliseerd, maar de in de hemel gelegen Melkweg. De aanwezigheid van deze hiernamaals-conceptie zal voor Petrarca vooral ook daarom niet zonder belang zijn geweest, omdat de door hem in zaken m.b.t. de antieke religie dikwijls geraadpleegde oud-christelijke auteur Lactantius in zijn *Divinae Institutiones* (VI,3,9) expliciet bezwaar gemaakt had tegen deze voorstelling van het Elysium als woonplaats der zaligen.³⁴

Een element uit het *Somnium Scipionis*, dat voor Petrarca als christen eveneens veel gewicht moet hebben gehad - hoewel naar zijn eigen zeggen zijn streven hiernaar een van de belangrijkste drijfveren achter de compositie van de *Africa* is geweest en hij zijn model in zijn epos, naar het lijkt, hierin niet van meet af aan heeft gevolgd³⁵ - is Cicero's negatieve waardering van de roem.

In tegenstelling namelijk tot wat gebruikelijk was in de profane antieke literatuur, waarin sinds Homerus het ideaal van de roem als hoogste levensdoel bestond en onsterfelijkheid werd gelijkgesteld aan eeuwigdurende

---

³² Zie ook Giannarelli, l.c.

³³ Cf. Dante's relaas van zijn ontmoeting met zijn voorvader Cacciaguida (Par. XV), dat de ontmoeting van Scipio met zijn gestorven grootvader in herinnering brengt, en zijn beschrijving van de nietigheid van de aarde gezien vanuit de hemel (Par. XXII,133 vv.).

³⁴ Zie voor deze thematiek verder comm. ad I,173 v.: *stellantia caeli/ limina*.

³⁵ Vgl. - naast de in deze Inleiding opgenomen "Beknopte chronologie van de compositie van (met name boek I en II van) de *Africa*" en de inleiding op Afr. II,334-509 - Fenzi, DAAS, passim.

aardse roem, wordt op het streven hiernaar in het *Somnium* radicale kritiek uitgeoefend.³⁶ Door zich aan te sluiten bij deze *Umwertung* van het antieke roemideaal, die de door hem onder de klassieke schrijvers zo geliefde Cicero de grote Romeinse veldheer laat uitspreken en door dit meteen bij de aanvang van zijn werk te doen, plaatst Petrarca de verheerlijking van zijn glorieuze antieke held in een perspectief, dat past in het christelijke *contemptus mundi*-denken. Hierin wordt immers met de wereld ook de aardse roem afgewezen, is nederigheid (*humilitas*) het ideaal, komt *gloria* alleen toe *in excelsis Deo*,³⁷ en krijgt het begrip onsterfelijkheid eveneens een geheel andere invulling dan eeuwigdurende roem. Opmerkelijk is dat Petrarca, de grondlegger van het humanisme, hier door zijn navolging van Cicero op dit punt, het typische Renaissance-ideaal van de roem afdoet als een bedrieglijke mythe.

Andere aanknopingspunten met het Christendom in het *Somn. Sc.* zijn de gedachte, dat het leven in het hiernamaals het ware leven is (cf. *Somn. Sc.* III,2) en het idee dat zelfmoord niet is toegestaan (*Somn. Sc.* III,3 v.). Vooral de aanwezigheid van deze - van oorsprong pythagoreïsch-platoonse - gedachten in het *Somn. Sc.* had gemaakt, dat de christelijke auteurs zich intensief met deze - veelal positief door hen gewaardeerde - Cicero-passage hadden beziggehouden, in het bijzonder Ambrosius, Augustinus en Boethius (resp. met het thema van het verbod op zelfmoord, het aardse leven als een dood en de nietigheid van de aardse roem).³⁸

Maar niet alleen op levensbeschouwelijk vlak was het *Somn. Sc.* voor Petrarca een interessante tekst. Petrarca streefde met zijn *Africa* ook een politiek doel na: de op *virtus* gebaseerde roem van Scipio en de Romeinse republiek wordt in het epos ten voorbeeld gesteld aan contemporaine machthebbers, de *signori d'Italia*, wier taak het in Petrarca's optiek was te

---

³⁶ Dit in tegenstelling tot wat het geval is in de meeste werken van Cicero, waarin deze de roem juist positief waardeert. Met name in zijn redevoeringen, maar ook in de rest van *De re publica* stelt Cicero (onsterfelijke) aardse roem vrijwel gelijk aan de onsterfelijkheid van de ziel. De roemopvatting in het *Somn. Sc.* is dus geenzins representatief voor Cicero; cf. Leeman, *Gloria*, passim.

³⁷ Cf. Vulg., Joan. XII,43, waar gezegd wordt dat men niet de "*gloria hominum*" dient na te streven, wat een vorm van hovaardij is, maar de "*gloria Dei*", en Augustinus' "requisitoir tegen de antieke roemzucht" (Leeman) [*Civ. Dei* V,13].

³⁸ Cf. Courcelle, *La postérité*, passim. Zie voor de receptie van het *Somnium* ook Baron, *The Memory*, passim, evenals (voor de receptie van het Cicero-fragment in de Italiaanse literatuur) A. Beltrami, "Il Sogno di Scipione di M. Tullio Cicerone e le sue imitazioni nella letteratura", in: *Commentari dell' Ateneo di Brescia* 1901, pp. 148-170.

streven naar de bevrijding van Italië van vreemde overheersing en het herstel van de Romeinse republiek in gechristianiseerde vorm om zo de ware d.w.z. Romeinse beschaving, die in het middeleeuwse Italië en Europa verloren was gegaan te doen herleven.

Het *Somn. Sc.* nu bevat een sterke aansporing om zich actief met de politiek te bemoeien: Cicero neemt in zijn droombeschrijving stelling tegen het op Plato's *Politeia* teruggaande ideaal van de *vita contemplativa* en wijst de beloning, die in de protreptische literatuur traditioneel aan wijsgeren na hun dood voor hun zich richten op de bovenzinnelijke wereld wordt toegedacht, de aanschouwing van de eeuwige ideeën en de kosmos, toe aan de *vita activa politica* van staatslieden en veldheren voor hun concrete verdiensten jegens hun vaderland.

De keuze van Petrarca voor een imitatie van het *Somn. Sc.* aan het begin van zijn werk is dus alleszins begrijpelijk en Petrarca volgt Cicero dan ook op belangrijke punten: ook hij beschrijft een openbaring in de vorm van een droom en kent eveneens de beloning, die traditioneel de *vita contemplativa* gold, aan de *vita activa* toe en handhaaft zo, tegen de interpretatie van Macrobius en de gehele hierop teruggaande middeleeuwse traditie in, waarin het *Somnium* was getransformeerd in een aansporing tot religieuze contemplatie,³⁹ de oorspronkelijke Ciceroniaanse ethiek, waarin de politieke deugden de hoogste zijn. Seung spreekt in dit verband van Petrarca's "restoration of the *somnium scipionis* to its original

---

³⁹ De neo-platonist Macrobius had in zijn commentaar op het *Somnium Scipionis* (I,8,12-13) betoogd, dat Cicero er zich ondanks zijn klaarblijkelijke voorkeur voor de *vita activa* van bewust was geweest, dat de (op het hemelse leven gerichte) contemplatieve deugden uiteindelijk boven de (op het aardse leven gerichte) politieke deugden stonden. Ten bewijze hiervan had hij gebruik gemaakt van een parentese uit het *Somnium* (III,1): "nihil est enim illi principi deo qui omnem mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius quam concilia coetusque hominum iure sociati quae civitates appellantur".

Deze interpretatie werd de voedingsbodem voor de middeleeuwse metamorfose van het *Somnium* in een inspiratiebron voor een vlucht uit het politiek actieve leven. Immers: "during the Middle Ages, when those concerned with problems of conduct and culture were knights, monks or secular clerics, no part of Cicero's legacy was less appreciated than this Roman craving for a share in political action and the building of a culture accessible to men who lead busy lives" (H. Baron, *The Memory*, p. 101).

form".⁴⁰

Met dit vasthouden aan de oorspronkelijke strekking van het Somn. Sc. neemt Petrarca in de - reeds in de Oudheid en Middeleeuwen gevoerde, maar vooral in het Italiaanse humanisme actuele - discussie over de te prefereren levenswijze in de *Africa* stelling vóór de *vita activa politica*, en betoont hij zich een voorloper van het *Quattrocento*, toen de burgers van de Italiaanse stadstaten (met name Florence) in de veranderde politieke situatie een voorbeeld gingen nemen aan het politieke leven van de burgers van de antieke stadstaten en de herinnering aan Cicero's *Roman civic spirit* herleefde.⁴¹

Deze in de *Africa* uitgesproken voorkeur voor de *vita activa* is een van de punten, waarop Petrarca in zijn jongere jaren afweek van het middeleeuwse denken, en vormt een duidelijke tegenstelling met de voortdurende lof van de *vita solitaria et contemplativa*, die men aantreft in zijn latere werken, zoals met name *De otio religioso* en *De vita solitaria*, waarin hij juist weer meer aansluiting zoekt bij de middeleeuwse traditie met haar monastieke idealen.⁴²

Het *vita solitaria*-ideaal is in de *Africa* al wel te vinden in het - later aan het epos toegevoegde - *prooemium* met zijn toespeling op Petrarca's teruggetrokken leven in Vaucluse (I,6-9).

---

⁴⁰ T.K. Seung, *Cultural Thematics, The Formation of the Faustian Ethos*, New Haven 1976, p. 142.

Ook in andere opzichten is de invloed van Macrobius' *Commentarii* op de eerste boeken van de Petrarca's epos lang niet zo groot als veelal in de secundaire literatuur wordt gesuggereerd, cf. Courcelle, *La postérité*, p. 229:

"[...] Pétrarque a transposé en vers, dans son *Africa*, une bonne partie du *Songe*. [...] Pétrarque ne paraît guère se référer, pour cette paraphrase, au *Commentaire* de Macrobe, quoiqu'il le possède certainement et le cite dans sa *Correspondance*. A certains égards j'oserais dire qu'il utilise le *Songe* à rebours de ce que fait Macrobe."

⁴¹ Cf. Baron, o.c., passim (pp. 94-133); zie ook id, *The Humanistic Discovery*, pp. 18-51. Een uitvoerige bibliografie over de *vita activa/contemplativa*-thematiek in Oudheid, Middeleeuwen en Renaissance is te vinden in Enenkel, *De vita solitaria*, Buch I, pp. 649 vv.; zie ook *ibid.*, p. XX, n. 17.

⁴² Een cruciale rol bij deze omslag in Petrarca's denken - zowel op dit punt als waar het de (eveneens in de *Africa* verheerlijkte) Romeinse republiek betreft - speelde de teleurstelling die hij voelde na het terugvinden (in 1345) van Cicero's brievenverzameling *Ad Atticum*, waarin hij voor het eerst geconfronteerd werd met de historische Cicero, de schaduwzijden van zijn karakter en zijn gedrag in de politieke praktijk van de late republiek, dat voor hem in schril contrast stond met de grootsheid van Cicero's in (gedwongen) afzondering tot stand gekomen wijsgerige geschriften (cf. Baron, *The Humanistic Discovery*, pp. 37-39).

Eigenlijk bevatten zowel de droombeschrijving van Cicero als Petrarca's droom van Scipio door de verbinding van deze elementen (aansporing tot de *vita activa* en ontmanteling van het roemideaal) met elkaar een contradictie: terwijl namelijk de traditionele beloning voor het contemplatieve leven toegekend wordt aan mannen van de daad, die zich met aardse zaken hebben beziggehouden, wordt gepoogd de beloning, die van oudsher de *vita activa* gold, aardse roem, zoveel mogelijk te kleineren.

Bij Cicero verklaart men deze contradictie - behalve uit zijn eclectische werkwijze,⁴³ wel uit zijn innerlijke verscheurdheid op het moment dat hij *De re publica* schreef. In deze visie werd Cicero heen en weer geslingerd tussen zijn verlangen roem te verwerven door zich net als in het verleden actief met de politiek bezig te houden enerzijds en een gevoel van desillusie en onmacht tegenover de politieke ontwikkelingen, dat hem doet grijpen naar de topos van de *vanitas gloriae*, anderzijds.⁴⁴ Ook bij Petrarca is sprake van innerlijke verscheurdheid, zij het van een andere aard, nl. zijn befaamde, in het bovenstaande reeds aangeroerde, en in zijn *Secretum* door hemzelf uitvoerig uiteengezette, innerlijke strijd tussen aan de ene kant zijn "pagane", sterk door de lectuur van de klassieken gekleurde, verlangen naar eeuwigdurende aardse roem, waarvan de hevigheid slechts te vergelijken is met de bezetenheid van dit verlangen die Plinius Minor in zijn brieven tentoonspreidt, en aan de andere kant zijn middeleeuws-christelijke achtergrond, die hem dit verlangen als zondig doet ervaren en vervult van bezorgdheid om zijn zieleheil.

Bij zijn navolging van het *Somnium* ontleent Petrarca met name een viertal elementen aan de droombeschrijving van Cicero en wel aan de *capita* III tot en met VII, die het centrale gedeelte ervan vormen. Deze gedachten zijn de volgende:

- a. Zij die zich in hun leven voor hun vaderland inzetten (de *rectores* en *conservatores rei publicae*) zijn God het meest welgevallig: hun wacht na de dood als beloning een verblijfplaats temidden van de sterren in de hemel (Somn. Sc. III,1; Afr. I,490-500).
- b. Het aardse leven is een soort dood, het leven na de dood is het ware leven (Somn. Sc. III,2; Afr. I,334-341).
- c. -Hoewel het leven na de dood verre te verkiezen is boven het aardse leven mag men zich niet door het plegen van

---

⁴³ Cf. bijv. Philippson, RE, Zweite Reihe, VII,1, 1117; Leeman, Gloria, pp. 118 vv.

⁴⁴ Cf. Harder, "Über Ciceros Somnium Scipionis", pp. 392-95; Ronconi, Comm., p. 22.

zelfmoord daarheen spoeden.

-Slechts het betrachten van "*iustitia*" en "*pietas*" vormt een zekere weg ten hemel (Somn. Sc. III,3-6; Afr. I,460-489).

- d. Zowel in ruimte als in tijd is aardse roem onbeduidend: niet alleen het gebied op aarde waar de roem zich kan verbreiden is slechts beperkt, ook is het nageslacht kort van geheugen en wordt de overlevering belet door het zich voordoen van periodieke rampen: alleen het betrachten van de deugd leidt tot ware glorie en echte (hemelse) onsterfelijkheid (Somn. Sc. VI-VII,1; VII,5; Afr. II,353-509).

Hoewel Petrarca zich in de aankleding van zijn droombeschrijving ook sterk laat leiden door de traditionele epische droomtopiek en hij de aan het *Somnium* ontleende gedachte van een beloning in het hiernamaals voor staatslieden en veldheren enerzijds inpast in de genoemde, aan Augustinus ontleende, providentiële conceptie van het Romeinse rijk en anderzijds uitbreidt door het noemen van concrete voorbeelden in een door Vergilius (Aen. VI,752 vv.) geïnspireerde heldenschouw, die overigens - met name op het punt van de beloning in het hiernamaals van de weldoeners van het vaderland - duidelijke verwantschap met het *Somnium* vertoont,⁴⁵ blijft hij bij de ontleening van elementen aan de Cicero-tekst dicht bij zijn model, veel dichters dan waar hij zich in het aan zijn droombeschrijving voorafgaande *prooemium* op Livius en Florus baseert. Niet alleen handhaaft hij de strekking van Cicero's betoog, ook vlecht hij diens woorden soms vrijwel letterlijk in de epische structuur van zijn werk in. Dit neemt echter niet weg, dat hij ook bij de poëtische verwerking van dit model allerhande variaties toepast, niet alleen waar het de aanpassing aan de epische vorm en aan de conceptie van de *Africa* betreft, maar ook in de uitwerking (woordkeus, amplificaties e.d.), de volgorde waarin hij de aan Cicero ontleende gedachten invoegt in zijn epos (b,c,a,d) en het feit, dat hij de gedachten, die hij ontleent aan de betrekkelijk korte droombeschrijving van zijn model, op kunstige wijze verdeelt over twee boeken.

Er zijn echter ook grotere dan de genoemde verschillen tussen de droombeschrijvingen van Cicero en Petrarca. Allereerst is de functie van Petrarca's droombeschrijving natuurlijk een geheel andere dan die van Cicero, daar deze bij Petrarca, in tegenstelling tot die van zijn model, dat geen deel uitmaakt van een epos, in de eerste plaats een traditioneel episch element is, zij het van een veel grotere omvang

---

⁴⁵ Reeds Macrobius (Comm. I,8,6) verwees bij deze kerngedachte uit het *Somnium* (Somn. Sc. III,1) naar Aen. VI,664; zie ook Norden, Aeneis Buch VI, Einleitung, pp. 35-36, 47-48.

dan gebruikelijk is bij klassieke epische droomscènes.⁴⁶ Tegelijkertijd heeft zij het reeds genoemde dubbele doel enerzijds een ideologisch kader te scheppen en anderzijds een aanvang *in medias res* mogelijk te maken. Voor dit laatste moest Petrarca een relaas over de dood van Scipio's vader inlassen, waarmee in het *Somn. Sc.* niets correspondeerde. De drie andere delen, waaruit Petrarca's droombeschrijving bestaat: de schildering van de hemelse woonplaats der zaligen, de ontmanteling van het ideaal van de aardse roem en de voorspelling van de toekomst treft men - in andere vorm - ook in het *Somn. Sc.* aan.

Met het verschil in functie tussen beide droombeschrijvingen, hangt het door Seung⁴⁷ genoemde verschil samen, dat de droombeschrijving, die bij Cicero retrospectief van aard is, bij Petrarca prospectief van aard is geworden: bij Cicero vormt zij immers niet alleen de afsluiting van *De re publica*, maar volgt zij ook op het verslag (dat Cicero de Numidische koning Massinissa in de mond legt) van de daden van Africanus Maior, die deze hier al verricht heeft, terwijl zij in de *Africa* aan het begin van het werk is geplaatst en Scipio hier aan de vooravond van zijn verrichtingen staat, waardoor deze tevens "nog beschikbaar blijven voor narratieve doeleinden" (Bergin-Wilson).

Met dit verschil hangt weer een andere wijziging samen: het feit, dat in Petrarca's droombeschrijving niet, zoals bij Cicero, Scipio Africanus Minor in zijn droom raad krijgt van Africanus Maior, zijn grootvader door adoptie, maar dat Africanus Maior vermanend wordt toegesproken door zijn (natuurlijke) vader Publius Scipio. Deze wijziging in de rol van Africanus Maior van "meester" tot "leerling" was nodig omdat Petrarca de meer glansrijke en tot de verbeelding sprekende overwinnaar van Hannibal tot de held van zijn epos had gekozen.

Tenslotte verschilt de wijze waarop Petrarca het hiernamaals voorstelt enigszins van die waarop Cicero dat doet, ondanks het feit, dat, zoals we zagen, de locatie ervan in grote lijnen dezelfde is en Petrarca dit, overeenkomstig de Ciceroniaanse ethiek van de *Roman civic spirit* - en in scherpe tegenstelling tot de middeleeuws-christelijke apocalyptiek met haar beloning van contemplatieve heiligen en wijzen, en bijv. Dante, die deugdzame heidenen in het voorgeborchte van de hel (*limbo patrum*) plaatst (*Inf. IV*), en zijn voor-christelijke gids Vergilius geen toegang verleent tot het hemelse paradijs - uitsluitend bevolkt met voorname staatslieden en veldheren, die zich in de loop van de geschiedenis hebben

---

⁴⁶ Hiertegen maakte reeds A. Fabroni bezwaar in zijn Petrarca-biografie (*Francisci Petrarcae vita auctore Angelo Fabronio, Parma 1799, p. 51; geciteerd door Fenzi, DAAS, p. 65, n.1*): "quamvis eximia et praeclara, et satis belle dicta iudicaveris quae audivit Heros ille, diu nimis tamen somniasse tibi videbitur".

⁴⁷ Seung, o.c., pp. 142 v.

ingezet voor de Romeinse staat.⁴⁸ Terwijl namelijk de hemel van Cicero vooral gekenmerkt wordt door de indrukwekkende aanblik van het heelal die hij biedt, legt Petrarca veel meer dan op de situering van de hemel temidden van de sterren, nadruk op de gelukzaligheid van de bewoners ervan, een aspect dat in het *Somn. Sc.* niet expliciet aan de orde komt. Meteen al wanneer Scipio in zijn droom de hemel betreedt en bij het zien van de verwondingen, die zijn in Spanje gesneuvelde vader heeft opgelopen, in tranen uitbarst, wordt ons deze zaligheid duidelijk gemaakt aan de hand van een opmerkelijke vergelijking. De verbazing van de hemelbewoners over het horen van gewezen, dat immers op aarde thuishoort, wordt vergeleken met die welke een vis moet bevangen, die, na een tijdlang in zoet water verbleven te hebben, weer in zout water terechtkomt (I,208 vv.). Ook maakt Petrarca bij de schildering van het hiernamaals toespelingen op nieuw-testamentische hemelbeschrijvingen en op de Apocalyps van Johannes⁴⁹ ofschoon hij ook hierbij met het epische vocabulaire strijdige christianismen vermijdt.

Deze nadruk op de zaligheid van de hemelbewoners en toespelingen op het N.T., maken, evenals het feit dat aan de *Africa* als geheel een christelijke strekking ten grondslag ligt, dat het door Petrarca beschreven hiernamaals, ondanks het feit dat het uitsluitend wordt bevolkt door Romeinen (cf. bijv. I,591) en de voorstelling opzettelijk wat vaag lijkt te zijn gehouden, de indruk wekt de christelijke hemel te zijn.

Met dit punt raakt Petrarca aan het theologische probleem van de mogelijkheid tot redding van hen die voor de geboorte van Christus hebben geleefd of de boodschap van het Christendom niet hebben gekend. Als oplossing hiervoor geeft hij een dichtertelijke interpretatie van de door Augustinus opengelaten mogelijkheid, dat enkelen van dezen - ook van hen die behoorden tot andere volken dan het Joodse, door wier profeten de komst van Christus was voorspeld - langs ondoorgrondelijke weg toch de openbaring van Christus gekend en in Hem geloofd hadden en aldus niet waren uitgesloten van de zaligheid.⁵⁰ Bernardo (*Petrarch, etc.*, p. 117, n. 15) wijst in dit

---

⁴⁸ Cf. comm. ad Afr. I,577.

⁴⁹ Cf. bijv. I,222 v.: *recessus lucis inaccessibleis*; zie ook comm. ad I,219-221; I,501-503: *turba...amictus*.

⁵⁰ Cf. *Civ. Dei* XVIII,47: "[...] non incongrue creditur fuisse et in aliis gentibus homines, quibus hoc mysterium (i.e. mysterium Christi) revelatum est [...]".

Augustinus noemt het voorbeeld van Job, die "noch Jood, noch proseliet" was en vervolgt: "Divinitus autem provisum fuisse non dubito, ut hoc uno (Iob) sciremus etiam per alias gentes esse potuisse, qui secundum deum vixerunt eique placuerunt, pertinentes ad spiritalem Hierusalem. Quod nemini concessum fuisse credendum est, nisi cui divinitus revelatus est unus mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus, qui venturus in carne sic antiquis sanctis praenuntiabatur, quem ad modum nobis venisse nuntiatus est,

verband ook op de uitspraak van Isidorus, dat antieke helden vanwege hun wijsheid en moed de hemel verdienen (Orig. I,39,9: nam heroes appellatur viri quasi aerii et caelo digni propter sapientiam et fortitudinem).

Tot de christelijke hemel echter - en hier veroorlooft Petrarca zich een anachronisme - kon niemand zijn toegelaten in de tijd van de tweede Punische oorlog, toen de verlossing van de mensheid door het sterven van Christus nog niet had plaatsgevonden en de hemel nog niet geopend was.⁵¹

Een ander probleem wordt gevormd door het feit, dat de verdiensten jegens het vaderland, op grond waarvan Petrarca zijn Romeinse helden, in navolging van Cicero, toegang verleent tot de hemel,⁵² weliswaar ook in de christelijke optiek het bezit van deugdzaamheid impliceren - zo brengt ook

---

ut una eademque per ipsum fides omnes in Dei civitatem, Dei domum, Dei templum praedestinos perducatur ad Deum"; cf. Calcaterra, Sant' Agostino, pp. 333 v.; zie ook L. Capéran, Le problème du salut des infidèles, Essai historique, Toulouse 1934, pp. 130 v.

De door Augustinus slechts aangestipte problematiek van het heil der ongelovigen is verder uitgewerkt in *De vocazione omnium gentium*, een werk dat wordt toegeschreven aan Prosper van Aquitanië en dat - anders dan Augustinus met zijn strenge predestinatieopvatting - uitgaat van Gods algemene heilswil en de ontwikkeling van de ideeën van de Kerk m.b.t. deze kwestie weergeeft (vgl. G. de Plinval, "Prosper d'Aquitaine interprète de saint Augustin" in: *Recherches augustiniennes I*, Paris 1958, pp. 339-355).

Prosper is een auteur die in de Provence, waar Petrarca zijn jeugd had doorgebracht, veel werd gelezen. Als kind had Petrarca reeds met zijn poëzie kennis gemaakt, cf. Sen. XVI,1. Petrarca noemt Prosper eveneens in het tweede boek van zijn *De otio religioso* (ed. Basil. 1554, vol. I, p. 354) en in Fam. X,4,8 en XV,14,25 (cf. Calcaterra, o.c., pp. 284 v.; De Nolhac, Pétrarque et l'humanisme, I, p. 211).

⁵¹ Sinds Petrarca worden in de Renaissance onder invloed van de door Cicero beschreven antieke "heidenehemel" de ideeën omtrent het hiernamaals in de Italiaanse literatuur in het algemeen wat liberaler, zie reeds Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Wien 1934 (Basel 1860), pp. 319 v. ("*Der Heidenhimmel*").

⁵² Vergelijk - behalve de passage waarvan dit vers deel uitmaakt - I,494 vv.: Quisquis enim ingenio patriam seu viribus alte/ sustulerit sumptisque oppressam adiuverit armis,/ hic certum sine fine locum in regione serena/ expectet...

Augustinus, hoewel deze anderzijds de Romeinse *virtutes* als schijndeugden ontmaskert (zie onder), de groei van het Romeinse rijk in verband met de deugdzaamheid van zijn inwoners in de tijd voor de burgeroorlogen en stelt hij deze zelfs ten voorbeeld aan de christenen -,⁵³ maar dat deze deugdzaamheid alleen de natuurlijke (kardinale) deugden betreft, niet de voor de toelating tot de hemelse zaligheid doorslaggevende, door de goddelijke genade ingestorte, bovennatuurlijke theologische deugden.⁵⁴ Vooral Augustinus' opvatting in dezen is zeer streng: aan geen enkele heiden kan zonder voorbehoud een deugd worden toegeschreven: de mens is immers, onder invloed als hij staat van de erfzonde, van nature tot niets goeds in staat; de natuurlijke deugden zijn dan ook schijndeugden, die nog gereinigd en vervolmaakt dienen te worden door "de waarachtige verering van de ware

---

⁵³ Cf. Civ. Dei V,16: Proinde non solum ut talis merces talibus hominibus redderetur Romanum imperium ad humanam gloriam dilatatum est; verum etiam ut cives aeternae illius civitatis, quamdiu hic peregrinatur, diligenter et sobrie illa intueantur exempla et videant quanta dilectio debeatur supernae patriae propter vitam aeternam, si tantum a suis civibus terrena dilecta est propter hominum gloriam.

In brief CXXXVIII,3,17 (PL 33,533) spreekt Augustinus van de Romeinse deugden als van *virtutes civiles* en lijkt hij te refereren aan Somn. Sc. III,1 [omnibus qui patriam conservaverint adiuverint auxerint, certum esse in caelo definitum locum...]: Quam (rem publicam) primi Romani constituerunt auxeruntque virtutibus, etsi non habentes veram pietatem erga Deum verum, quae illos etiam in aeternam civitatem posset salubri religione perducere; custodientes tamen quamdam sui generis probitatem, quae posset terrenae civitati constituendae, augendae, conservandaeque sufficere. Deus enim sic ostendit in opulentissimo et praeclaro imperio Romanorum, quantum valerent civiles etiam sine vera religione virtutes.

⁵⁴ De christelijke canon van de voornaamste deugden bestaat in de combinatie van de vier door de kerkvaders aan de Alexandrijnse filosofie ontleende, maar reeds door Plato, m.b.t. tot de ideale staat, onderscheiden kardinale deugden (moed, wijsheid, gematigdheid, rechtvaardigheid) en de drie door Paulus (I Cor. 13,13) geformuleerde theologische deugden (geloof, hoop en liefde); deze laatste zijn slechts door genade te verkrijgen en derhalve bovennatuurlijk van aard. Alleen aan Scipio lijkt Petrarca het onbewuste bezit hiervan toe te schrijven (zie boven: p. vii).

God".⁵⁵ Zo is de drijfveer achter de Romeinse *virtutes civiles* volgens de kerkvader, die zich hierbij beroept op Sallustius, slechts hoogmoed, eerzucht en ijdelheid;⁵⁶ de enige beloning hiervoor bestaat in aardse roem en werelds succes.⁵⁷ Petrarca wijkt in zijn waardering van de Romeinse *virtus* dus sterk af van zijn geliefde Augustinus.⁵⁸

---

⁵⁵ Cf. Civ. Dei V,19: *neminem sine vera pietate, id est veri Dei vero cultu, veram posse habere virtutem.*

⁵⁶ Ib., V,12: *Veteres igitur primique Romani, quantum eorum docet et commendat historia, quamvis ut aliae gentes excepta una populi Hebraeorum deos falsos colerent et non Deo victimas, sed daemioniis immolarent, tamen "laudis avidi, pecuniae liberales erant, gloriam ingentem, divitias honestas volebant" (Sal., Cat. VII,6); hanc ardentissime dilexerunt, propter hanc vivere voluerunt, pro hac emori non dubitaverunt; ceteras cupiditates huius unius ingenti cupiditate presserunt. Ipsam denique patriam suam, quoniam servire videbantur inglorium, dominari vero atque imperare gloriosum, prius omni studio liberam, deinde dominam esse concupiverunt. [...] Ista ergo laudis aviditas et cupido gloriae multa illa miranda fecit, laudabilia scilicet atque gloriosa secundum hominum existimationem.*

⁵⁷ Ib., V,15: *De talibus enim, qui propter hoc boni aliquid facere videntur, ut glorificentur ab hominibus, etiam Dominus ait: Amen dico vobis, perceperunt mercedem suam (Matth. V,16). Sic et isti privatas res suas pro re communi, hoc est re publica, et pro eius aerario contempserunt, avaritiae restiterunt, consuluerunt patriae consilio libero, neque delicto secundum suas leges neque libidini obnoxii; his omnibus artibus tamquam vera via nisi sunt ad honores imperium gloriam; honorati sunt in omnibus fere gentibus, litteris et historia gloriosi sunt paene in omnibus gentibus: non est quod de summi et veri dei iustitia conquerantur; perceperunt mercedem suam.*

⁵⁸ Cf. Calcaterra, o.c., p. 334.

4. PETRARCA'S NATIONALE CONCEPTIE VAN DE GESCHIEDENIS; ZIJN EXTREME GERICHTHEID OP HET STRIKT ROMEINSE; ZIJN POLITIEKE IDEEËN.

In de *Africa* geeft Petrarca uitdrukking aan een nieuwe (in zijn historiografische werk ontwikkelde), nationale, conceptie van de geschiedenis, waarbij deze wordt ingedeeld in twee streng gescheiden perioden en de scheidslijn hiertussen wordt gevormd door de tijd waarin het Romeinse rijk onder de heerschappij kwam van keizers van niet-Romeinse oorsprong.

Deze en de hierop volgende tijd, inclusief die van hemzelf, die hij beschouwt als een voortzetting van deze periode van verval⁵⁹ en kwalificeert als een tijdperk van duisternis ("*tenebrae*"),⁶⁰ acht hij geen historische of poëtische aandacht waardig.

Petrarca zet zich hiermee af tegen de gedachte van de *translatio imperii*, de middeleeuwse - op de theologische achtergrond van de toenmalige historiografie teruggaande - opvatting volgens welke door goddelijk raadsbesluit de macht van het *imperium Romanum* eerst was overgegaan op het Karolingische en vervolgens op het Heilige Roomse Rijk (*translatio imperii ad Gallos resp. ad Teutonicos*).⁶¹ Petrarca meende dat de *virtus Romana*, waarop

---

⁵⁹ Op dit punt verschilt Petrarca's geschiedopvatting, waarin het Romeinse rijk nooit definitief heeft opgehouden te bestaan, dus niet wezenlijk van de eveneens door een sterk gevoel van continuïteit met het verleden gekenmerkte middeleeuwse conceptie van het *imperium Romanum*.

⁶⁰ Hiermee verschoof Petrarca deze metafoor, die christelijke schrijvers hadden toegepast op de oudheid vóór de komst van het Christendom, van de sfeer van de godsdienst naar die van de cultuur en legde hij de grondslag voor het idee van de "donkere Middeleeuwen", dat eeuwenlang de interpretatie van deze periode heeft beheerst (cf. Mommsen, *Petrarch's Conception*, passim; zie ook Ferguson, *The Renaissance in Historical Thought*, p. 8).

⁶¹ Cf. W. Rehm, *Der Untergang Roms im abendländischen Denken*, Leipzig 1930, pp. 27 vv. Het concept van de *translatio imperii* was noodzakelijk om na de overgang van de macht op de Franken en Germanen vast te kunnen blijven houden aan het *Roma aeterna*-idee, dat reeds sinds de oudheid bestond (cf. bijv. Verg., *Aen.* I, 278 v.), en in de middeleeuwen ook een theologische achtergrond had gekregen: de middeleeuwse kroniekschrijvers verdeelden op basis van de profetie van Daniël (II, 33 vv. en VII, 1 vv.) de geschiedenis in vier voorbeschikte wereldrijken, waarvan zij op grond van de geschriften van Hieronymus, Augustinus en Orosius het Romeinse *imperium* met het vierde en laatste identificeerden. Dit zou blijven voortbestaan tot het begin van de - aan het einde der tijden voorafgaande - heerschap-

het Romeinse imperium gebaseerd was geweest, gebonden was aan Rome en dus nationaal bepaald.⁶²

Bovendien was Petrarca's historische belangstelling geheel anders gericht dan die in de periode vóór hem en bestond de geschiedenis voor hem, anders dan voor de middeleeuwse kroniekschrijvers met hun universele conceptie van een geschiedenis opgedeeld in vier gepredestineerde wereldrijken (de middeleeuwse geschiedschrijving is vrijwel zonder uitzondering wereldgeschiedenis), enkel uit de "lof van Rome",⁶³ d.w.z. de bewonderende beschrijving van het ontstaan, de bloei en de missie van het Romeinse rijk.

Het hoogtepunt van de Romeinse geschiedenis is voor Petrarca, althans in de tijd van zijn vroege werken, waartoe ook de *Africa* behoort, niet langer, zoals in de middeleeuwse opvatting, de keizertijd - waarin het systeem van opvolging binnen de keizerlijke monarchie het mogelijk gemaakt had, dat keizers van vreemde oorsprong (in Petrarca's ogen: barbaarse usurpatoren) op de troon kwamen⁶⁴ - maar (mede onder invloed van Cicero, Lucanus en Augustinus) de - door Scipio belichaamde - republiek.⁶⁵

---

pij van de Antichrist (cf. Ferguson, o.c., p. 6). Eerst de humanisten van de 15de eeuw kwamen onder invloed van de politieke ontwikkelingen (de opkomst van de nationale staten) tot een alternatief voor de concepties van een *Roma aeterna* en van vier gepredestineerde wereldrijken. Gewoonlijk wordt Petrarca niet beschouwd als een wegbereider van deze opvattingen, die zouden zijn uitgegaan van de Franse juristenschool aan het hof van Filips de Schone (cf. Baron, *Moot Problems*, p. 27; Piur, *Petrarcas "Buch ohne Namen"*, pp. 84 vv.).

⁶² Cf. Eppelsheimer, *Petrarca*, pp. 95 vv.; Ferguson, *The Renaissance in Historical Thought*, pp. 8 v.; vgl. ook Petrarca's *Sine nomine* IV (ed. Piur, p. 176): *Si imperium Romanum Romae non est, ubi, quaeso, est? Nempe si alibi est, iam Romanorum imperium non est, sed eorum, penes quos illud volubilis Fortuna deposuit.*

⁶³ Cf. zijn *Invectiva contra eum qui maledixit Italiae* (Prose, p. 790): *Quid est enim aliud omnis historia quam Romana laus?*

⁶⁴ "In the history of the later Roman emperors of 'foreign' extraction Petrarch is no more interested than he is in the rulers of non-Roman nations [...]" (Mommsen, o.c., pp. 119 v.).

⁶⁵ "Whereas the Middle Ages had seen the climax of Roman history either in the time of Augustus, under whose reign Christ was born, or of Caesar, the founder of the Empire to whom the founding also of countless local states

Petrarca's Latijnse patriottisme en extreme gerichtheid op het strikt Romeinse gaat in (met name de eerste twee boeken van) de *Africa* zo ver dat zij de vorm aanneemt van een "rigide, haast religieuze, verering van de *virtus Romana*"⁶⁶ en leidt tot een *romanitas*-opvatting, die in haar strengheid soms "welhaast raciaal" is⁶⁷ en neigt naar vreemdelingenhaat. Zo verguist hij in het overzicht dat hij biedt van de Romeinse geschiedenis (Afr. II,274 vv.) alle keizers van niet-Romeinse oorsprong, wordt de door hem beschreven woonplaats der zaligen uitsluitend bevolkt door Romeinse leiders (cf. Afr. I,591), neemt hij geen enkele vorm van kritiek op de Romeinse politiek (bijv. op de verwoesting van Corinthe [cf. comm. ad II,134], de inname van Cyprus [II,210] of het handelen van Fabius Maximus [I,373 v.]) uit zijn bronnen over, en schildert hij Rome's vijanden nog zwarter af dan bij de Romeinse historiografen reeds pleegt te gebeuren (vgl. bijv. Petrarca's beeld van Hannibal met dat van Livius, dat hieraan ten grondslag ligt [comm. ad II,17; 32]).

De combinatie van Petrarca's nationale conceptie van de geschiedenis, zijn historische continuïteitsdenken, waarin het Romeinse rijk nooit heeft opgehouden te bestaan, maar slechts in een toestand van - door cultureel verval gekenmerkte - sluimer verkeerde, waaruit het door een geestelijke wedergeboorte gewekt kon en moest worden,⁶⁸ en zijn ook op zijn eigen tijd toegepaste geloof in de providentiële missie van Rome verklaren ook Petrarca's - overigens sterk literair gekleurde - politieke ideeën.⁶⁹ Hierin wordt de Romeinse *virtus* ten voorbeeld gesteld aan het versnipperde en door

---

and cities was traced, the imagination of the humanist found a new object in the Romans of republican times" (Baron, Crisis, p. 45).

⁶⁶ Martellotti, Sulla composizione, p. 13.

⁶⁷ Baron, Petrarca's geistige Entwicklung, p. 398.

⁶⁸ Vgl. Petrarca's toekomstverwachting in Afr. IX,454-57: meliora supersunt/ saecula: non omnes veniet Lethaeus in annos/ iste sopor! Poterunt discussis forte tenebris/ ad purum priscumque iubar remeare nepotes.

De onwetendheid in het huidige Rome m.b.t. het eigen glorieuze verleden was volgens Petrarca de belangrijkste reden van het voortduren van deze toestand van verval, cf. Fam. VI,2,14: Quis enim dubitare potest quin ilico surrectura sit, si coeperit se Roma cognoscere.

⁶⁹ Voor Petrarca's politieke ideeën cf. Eppelsheimer, Petrarca, met name pp. 100 vv.; Zumbini, Studi sul Petrarca, pp. 69-255 (de hoofdstukken "*L'Africa*" en "*L'impero*"); Bosco, Francesco Petrarca, pp. 172-185 ("*Letteratura e politica*"); voorts: R. de Mattei, Il sentimento politico del Petrarca, Firenze 1944.

vreemde mogendheden gedomineerde (grondgebied van het) contemporaine Italië, dat zich in zijn ogen, net als in de oudheid toen Scipio de Carthagers verdreef, diende te bevrijden van alle vreemde overheersing (cf. zijn patriottische canzones [Canz. CXXVIII (Italia mia) en LIII (Spirto gentil)] - in zijn tijd bovenal de Duitse keizers en hun Heilige Roomse Rijk. Aldus kon het antieke, onder de leiding van Rome verenigde Italië worden hersteld en een hernieuwd *imperium Romanum* in gechristianiseerde vorm worden gerealiseerd, met Rome als residentie van zowel de wereldlijke als de geestelijke macht: het pauselijk hof bevond zich thans immers, als gevolg van de politieke onrust in Rome en een noodlottig zoeken van steun bij vreemde heersers - in zijn "Babylonische ballingschap" onder voogdij van de Franse koning in Avignon (1305-1377)⁷⁰.

Het optreden van Cola di Rienzo, een volksleider, die in 1347 d.m.v. een staatsgreep een poging deed de Romeinse republiek te doen herleven en door Rome aan het hoofd van een Italiaanse confederatie te plaatsen de nationale eenheid te herstellen,⁷¹ waardoor de droom van het herrezen imperium uit de *Africa* werkelijkheid leek te kunnen worden, werd dan ook aanvankelijk door Petrarca, die in 1342 in Avignon met Rienzo bevriend was geraakt, met enthousiasme begroet.⁷² Wellicht mogen we in Afr. II,308 v. een toespeling zien op deze figuur.

Meteen na de staatsgreep schreef Petrarca, in zijn politieke naïviteit,

---

⁷⁰ In Petrarca's ogen had de Kerk door deze *translatio* de zetel opgegeven die God zelf aan Petrus had toegewezen en de door de goddelijke voorzienigheid voor Rome bestemde rol in de geschiedenis afgewezen (cf. Calcaterra, Sant' Agostino, pp. 322 v.; Piur, Petrarca's "Buch ohne Namen", pp. 78 vv. ["*Die Residenzpflicht des Papstes*"]). In drie brieven in versvorm (Ep. metr. I,2; I,5 en II,5) maande hij de pausen Benedictus XII en Clemens VI terug te keren naar Rome.

⁷¹ Hierover P. Piur, Cola di Rienzo, Darstellung seines Lebens und seines Geistes, Wien 1931; een meer recente studie is die van F. Mazzei, Cola di Rienzo: la fantastica vita e l'orribile morte del tribuno del popolo romano, Milano 1980.

⁷² Over Petrarca's veranderende opvattingen m.b.t. Rienzo zie M.E. Cosenza, Francesco Petrarca and the Revolution of Cola di Rienzo, Chicago 1913; zie over Petrarca en Rienzo ook K. Burdach, Vom Mittelalter zur Reformation, Bd. II, 1. Teil: Rienzo und die geistige Wandlung seiner Zeit, 1. Hälfte, Berlin 1913; I. Toppani, "Petrarca, Cola di Rienzo e il mito di Roma", in: Atti del Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti. Classe di Scienze Morali e Lettere CXXXV (1977), pp. 155-172.

zijn *Hortatoria* (Ep. variae 48),⁷³ een open brief aan "het Romeinse volk", dat hij aanspoorde zich thans zijn afkomst te realiseren en zijn antieke *virtus* te hervinden, zodat de in verval geraakte macht van Rome onder de heerschappij van de nieuwe "volkstribuun" opnieuw tot ontwikkeling zou komen en de tijd van Scipio kon wederkeren.

Cola vervreemde evenwel zijn aanhang al spoedig van zich door zijn pronkzucht en dictatoriale neigingen, waardoor zijn adellijke tegenstanders de kans kregen hem ten val en op gruwelijke wijze ter dood te brengen. Na het echec van Rienzo probeerde Petrarca nog de Duitse keizer Karel IV, maar dan los van het Duitse rijk, voor de rol van *restaurator imperii* te interesseren,⁷⁴ maar deze bezat teveel politiek realisme om hierop in te gaan.

Petrarca legde vervolgens in zijn politieke ideeën de nadruk op het aspect van de hereniging van het antieke Italië. Zo kreeg via zijn Romeinse ideologie, waarvan de *Africa* een belangrijke uiting is, - hoewel hem anders dan Rienzo waarschijnlijk nooit een Italiaanse eenheidsstaat zonder heerschappij over de eens door Rome onderworpen landen voor ogen heeft gestaan⁷⁵ - het streven naar herstel van de Italiaanse eenheid, dat uiteindelijk pas in de vorige eeuw met succes bekroond werd, door Petrarca een eerste krachtige impuls.

---

⁷³ Ook in: P. Piur - K. Burdach, *Vom Mittelalter zur Reformation*, Bd. II (Briefwechsel des Cola di Rienzo), III. Teil, Berlin 1912, nr. 23.

⁷⁴ Cf. comm. ad Afr. II,288: *vocabitur uno/ nomine*.

⁷⁵ Cf. bijv. het reeds geciteerde Piur, *Petrarcas "Buch ohne Namen"*, pp. 84 vv; Bosco, *Francesco Petrarca*, pp. 177-178.

5. PETRARCA'S *IMITATIO VARIATA*

De inhoud van de eerste twee boeken van het epos van Petrarca wordt voor het grootste deel in beslag genomen door een voorspellende droom, die een navolging vormt van Cicero's *Somnium Scipionis*. Deze tekst, waarin wordt uiteengezet welke de beloning zal zijn die staatslieden en veldheren na hun dood ten deel zal vallen, wordt gecontamineerd met Vergilius, Aen. VI, 637-901, het verhaal van de ontmoeting van Aeneas en Anchises in het Elysium, terwijl de weergave van de historische gebeurtenissen met name gebaseerd is op het relaas van Livius. Tevens vormt de *Africa* echter, zoals gezegd, een vooral door het denken van Augustinus beïnvloede christelijke interpretatie van de geschiedenis.

Naast deze hoofdbronnen/-modellen volgt Petrarca in de eerste twee boeken van zijn *Africa* van passage tot passage en van vers tot vers tal van andere, zeer uiteenlopende, auteurs na, onder wie vooral Ennius,⁷⁶ Lucanus,⁷⁷ Statius, Florus, Silius⁷⁸ en Claudianus een belangrijke rol spelen.

De *Africa* is dus een duidelijk voorbeeld van humanistische *imitatio veterum*.⁷⁹ Petrarca ging bij zijn *imitatio* echter - hoewel hij in de vroege-

---

⁷⁶ Ennius, die door Petrarca als een voorloper en rivaal van zichzelf werd beschouwd, was - ofschoon de Italiaanse dichter steeds gespist was op plaatsen (met name bij Cicero en Macrobius [Sat. VI]) waar Ennius genoemd of geciteerd werd (cf. Billanovich, Petrarca und Cicero, pp. 175 v., n. 17) - ook al door de fragmentarische wijze waarop diens werk was overgeleverd, voor Petrarca - zoals Foster (Petrarch's *Africa*, p. 281) opmerkt - niet zozeer een model voor imitatie als wel "a totem-figure, a means of approach to two of Petrarch's idols, Scipio [met wie Ennius bevriend was] and Homer [die aan Ennius in een droom zou zijn verschenen]".

Voor het beeld van en het oordeel over Ennius bij Petrarca zie Suerbaum, Ennius bei Petrarca; id., Poeta laureatus et triumphans; de appendix "Ennio nel Medioevo. I giudizi del Petrarca", in: P. Magno, Quinto Ennio, Fasano 1979; comm. ad II, 445 v.

⁷⁷ Zie onder: "De invloed van Lucanus".

⁷⁸ Zoals reeds opgemerkt (n. 23) ben ik, in afwijking van wat algemeen wordt aangenomen, van mening, dat Petrarca het werk van Silius Italicus op enigerlei wijze moet hebben gekend; zie onder: "De kwestie Silius".

⁷⁹ Over de *imitatio* bij Petrarca cf. vooral Gmelin, Das Prinzip der Imitatio, pp. 118 vv.; Bosco, Francesco Petrarca, pp. 128-155 (het hoofdstuk "*Letteratura e poesia*") en Giannarelli, L'ombra di Scipione, passim.

re gedeelten van zijn epos, waartoe de boeken I en II grotendeels behoren, dichter bij zijn bronnen en modellen bleef dan in de latere gedeelten⁸⁰ -, vooral als gevolg van twee oorzaken, niet slaafs te werk: niet alleen maakte zijn middeleeuws-christelijke achtergrond dat hij zijn antieke modellen, hoeveel eerbied hij ook voor hen koesterde, slechts wilde volgen tot het punt waarop hij in conflict kwam met de christelijke opvattingen, ook deed zijn individualistische karakter hem weigeren zijn eigen persoonlijkheid op te geven.

In zijn brieven heeft Petrarca een *imitatio*-theorie ontwikkeld, waarbij hij uitgaat van de gedachten hierover van Quintilianus (Inst. X,1-2), die navolging van klassieke voorbeelden aanbevelenswaardig acht, maar pure imitatie, waarbij men geen rekening houdt met de eigen aanleg, eveneens afkeurt. Om de verhouding tussen navolging en oorspronkelijkheid te verhelderen maakt Petrarca (in resp. Fam. XXIII,19 en I,8) gebruik van twee (aan Seneca, Ep. LXXXIV, ontleende) vergelijkingen: een navolging moet geen copie zijn, maar op het voorbeeld lijken als een zoon op zijn vader.⁸¹ Om dit te bereiken moet de dichter van dat, wat hij aan verschillende modellen ontleent, iets eigens maken, zoals bijen dat doen met de nectar, die ze uit verschillende bloemen puren ("*mellificatio*"): *imitatio* dient dan ook vergezeld te gaan van een flinke mate van "*dissimulatio*"⁸², ofwel van een "*insignis mutatio*" (Fam. XXII,2,16), bijv. in de vorm van eigen bewoordingen voor het nagevolgde, waardoor dit met het overige tot een eigen, individuele, stijleenheid versmelt.

Ook in de dichterlijke praktijk vermijdt Petrarca het verzen en verbindingen van zijn modellen woordelijk te imiteren,⁸³ maar streeft hij er voortdurend naar ze te variëren, zowel op narratief niveau als op het gebied van woordreminiscenties. Deze *imitatio variata* kan zeer gecompliceerde vormen aannemen, maar is steeds te herleiden tot een aantal, veelal in combinatie gebruikte, typen:⁸⁴

1. Variatie van modellen d.m.v. synoniemen en parafrases. Hierbij vertoont Petrarca vaak de neiging "*di cambiare ogni parola cambiabile*" (Bosco, o.c., p. 131).
2. Amplificatie en abbreviatie van aan modellen ontleende passages.

---

⁸⁰ Cf. Martellotti, *Entwicklungslinien*, p. 213, n. 24.

⁸¹ In Fam. XXII,2,20 zegt Petrarca het aldus: "*sum quem similitudo delectet, non identitas*".

⁸² Cf. Fam. XXIII,19,13: "*Sic et nobis providendum ut cum simile aliquid sit, multa sint dissimilia, et id ipsum simile lateat ne deprehendi possit nisi tacita mentis indagine, ut intelligi simile queat potius quam dici*."

⁸³ Ibid.: "*Utendum igitur ingenio alieno utendumque coloribus, abstinendum verbis*."

⁸⁴ Deels reeds genoemd door Giannarelli, o.c., pp. 214 vv.

3. Contaminatie van verschillende passages, hetzij van een en dezelfde auteur (vaak Vergilius, van wie zo soms hele mozaïeken ontstaan, cf, bijv. Afr. II,82-89), hetzij van verschillende auteurs.

Vaak worden bij deze laatstgenoemde vorm van contaminatie verwante elementen ontleend aan auteurs uit verschillende perioden - dus uit de gehele Latijnse traditie - samengevat en geconcentreerd, uit het verlangen van de dichter om te komen tot een zekere en definitieve formulering van bepaalde voor hem belangrijke, in de oudheid geformuleerde, gedachten en aldus een dam op te werpen tegen de vluchtigheid en veranderlijkheid van het woord en de taal. Hierbij worden wel eigen accenten gelegd en wordt veelal ook de invloed van een veranderde wereld zichtbaar in de vorm van een christelijk perspectief, cf. Velli, *La memoria poetica*, pp. 30 vv., die bij wijze van voorbeeld van deze werkwijze wijst op Afr. II,486 vv. - waar Petrarca in een vergelijking elementen ontleend aan zowel Cicero als Seneca alsook Claudianus contamineert.⁸⁵

Een bijzondere vorm van contaminatie is die, waarbij P. woorden verbindt, die zich bij zijn model, zonder syntactisch bij elkaar te horen, dicht bijeen bevinden, cf. Afr. I,300 (*dum Fortuna sinebat*) en Verg., Aen. IV,651-53; XII,147; Afr. II,413 (*spernere Parcas*) en Hor., C. II,16, 39 v.; zie ook Foster, *Petrarch's Africa*, p. 289.

4. Imitatie in contrast ("*Kontrastimitation*", "*oppositio inimitando*): het bewust creëren van een tegenstelling met het nagevolgde model, zoals veelvuldig door Lucanus t.o.v. Vergilius werd gedaan; cf. bijv Afr. I,81, waar Petrarca het participium "*surgens*", dat door Vergilius (Aen. I,366; IV,47) op Carthago was toegepast, juist gebruikt m.b.t. Rome.

Deze vorm van navolging vindt men niet alleen in afzonderlijke verzen en verbindingen, maar ook in de strekking van het gehele epos. De *Africa*, die het hoogtepunt van de republikeinse *virtus* beschrijft, vormt als zodanig immers ook een tegenstelling met het werk van Lucanus zelf in zijn geheel, waarin juist de desintegratie van de Romeinse republiek centraal staat.⁸⁶

---

⁸⁵ Velli spreekt in dit verband van Petrarca's "*capacità di portare a potenziata reincarnazione, attraverso un multiplo assorbimento interno, un contenuto semantico già consegnato in espressioni esemplari diacronicamente scaglionate lungo l'intero arco della tradizione*".

⁸⁶ Het *Bellum Civile* is op zijn beurt, zoals bekend, ook wat betreft de strekking een imitatie in contrast van de in Vergilius' *Aeneis* beschreven stichting en opbouw van Rome. Door zijn contrast-imitatie van Lucanus' imitatie in contrast van de *Aeneis* staat Petrarca in zijn epos dus weer dicht bij Vergilius dan het op dit punt door hem nagevolgde model.

5. Verdeling, met tussenruimten, van elementen die bij het gebruikte model op elkaar volgen, over een groter geheel, waardoor dit model verschillende malen in de eigen compositie kan worden ingevoegd. Deze werkwijze past Petrarca bijv. toe bij zijn - in het bovenstaande besproken - navolging van het *Somnium Scipionis*.
6. Overdracht van aan modellen ontleend materiaal op andersituaties dan die, waarop het oorspronkelijk betrekking heeft. Zo laat hij in Afr. I,161 vv. niet alleen Scipio Maior de droom krijgen, die in het door hem nagevolgde *Somnium Scipionis* Scipio Minor krijgt, maar draagt hij bijv. ook hetgeen Florus (II,1-2) over de oorzaak van de eerste Punische oorlog zegt, *mutatis mutandis* over op die van de tweede (Afr. I,91-93), en past hij wat Florus over Sicilië opmerkt, nl. dat het een rijke buit was, waarnaar zowel de Romeinen als de Carthagers begerig keken (Flor. II,2), toe op Spanje (Afr. I,96-98).
7. Het inlassen van aan andere genres (leerdicht, bucolische/lyrische poëzie) ontleende (prosodisch-metrische) elementen (cf. comm. ad I,38).

Blijkbaar heeft Petrarca zich echter zijn modellen in zo sterke mate eigen gemaakt, dat woordelijke overeenkomsten ermee hem soms onbewust uit de pen vloeien, zoals hij ook zelf opmerkt (Fam. XXII, 2,13-14), en ze later aan zijn revisie ontsnappen, vgl. bijv Afr. I,166 (*arrectaeque horrore comae*) met Verg., Aen. IV,280; XII,868; Afr. I,196 v.: (*post funera nostra.../ ultorem*) met Luc. VIII,433 v.; Afr. I,381 (*Fors invida*) met Luc. IV,503.

Hoezeer Petrarca het - veelal op subtiele wijze - bewust vermeed zijn voorbeelden strikt na te volgen, blijkt niet alleen wanneer men de passages uit de *Africa* vergelijkt met de erin nagevolgde modellen, maar ook uit de, recentelijk door Fera gepubliceerde,⁸⁷ op Petrarca teruggaande, annotaties in het in 1950 te voorschijn gekomen ms. *Acquisti e Doni 441* van de *Biblioteca Medicea Laurenziana* te Florence.⁸⁸ Deze annotaties zijn door Petrarca gemaakt bij zijn revisie van de *Africa*. Een belangrijk deel hiervan wordt gevormd door opmerkingen waarmee de dichter aangeeft, dat hij bij een bepaalde auteur, of meer in het algemeen, gecontroleerd heeft, of nog moet controleren of een bepaalde wending niet teveel lijkt op die van een van zijn modellen, en die soms gevolgd worden door een alternatieve formulering.

---

⁸⁷ La revisione, pp. 63 vv.

⁸⁸ Voor dit manuscript zie onder: "Tekstoverlevering".

Een probleem op zich vormt Petrarca's navolging van tijdgenoten. Hoewel Petrarca met zijn sterke fixatie op de Romeinse oudheid weinig geïnteresseerd was in (vooral) de (belletristische) literatuur van zijn eigen tijd⁸⁹ - een uitzondering vormt de poëzie van de provençaalse troubadours en de *stil nuovo*, die in zijn jeugd een sterke invloed heeft uitgeoefend op zijn Italiaanse lyriek -, is uit onderzoek gebleken,⁹⁰ dat Petrarca zich desalniettemin soms toch in meerdere of mindere mate door tijdgenoten heeft laten beïnvloeden. De sporen van deze beïnvloeding zijn echter door hem zoveel mogelijk uitgewist en de nagevolgde auteurs worden bij voorkeur nergens met name genoemd om geen afbreuk te doen aan de voorstelling van zijn eigen werk als een radicale breuk met het recente verleden.⁹¹

De belangrijkste auteurs, die in dit verband m.b.t. de *Africa* genoemd moeten worden, zijn Gautier de Châtillon, de auteur van de *Alexandreis*, een twaalfde-eeuwse Latijnse verheerlijking van Alexander de Grote in een door Vergilius geïnspireerde stijl, die in Petrarca's tijd, onder andere als schoollectuur, veel gelezen werd, alsmede Dante.

Hoewel Petrarca in de *Africa*, zoals gezegd, wellicht enerzijds polemiseert tegen de (anti-Romeinse) strekking van de *Alexandreis*, volgt hij in zijn epos anderzijds Gautier, zonder hem ooit als *auctor* te noemen,⁹² zowel

---

⁸⁹ Cf. De Nolhac, Pétrarque et l'humanisme, II, pp. 225 vv.

⁹⁰ Zie met name G. Velli, "Petrarca e la grande poesia latina del XII secolo", in: IMU 28 (1985), pp. 295-310; E. Carrara, Da Rolando a Morgante, Torino 1932, pp. 113-146 ("*L'epopea dotta*").

⁹¹ Cf. Velli, o.c., p. 297: "Tutta l'opera del Petrarca, come è ben noto, è tesa ad asserire, con progressiva e sempre più articolata e pressante perentorietà, la propria assoluta novità di posizione intellettuale e formale, novità dialetticamente raggiunto attraverso il privilegiato dialogo con e il recupero della letteratura classica, e di quanto di quella letteratura era passato e si era fuso nei grandi padri della Chiesa, soprattutto Agostino. Orbene, siffatta posizione dello scrittore - è questo il punto che non va perso di vista - comporta un costante tentativo di espunzione, quanto a riconoscimento esplicito della propria storia e formazione, dei possibili contributi recenti, una vera e propria censura nei confronti di larghe aree di letture vicine o contemporanee, di cancellazione insomma di ogni cedimento subito nella frequentazione di testi ancora largamente correnti al suo tempo."

⁹² Cf. De Nolhac, Pétrarque et l'humanisme, II, p. 232: "Il n'est pas inutile de constater sa lecture [die van P.] du poète du XIIe siècle, déjà plein de réminiscences classiques; mais on doit remarquer qu'il se refuse à voir un précurseur

wat betreft de verwoording⁹³ als met name wat betreft de structuur, duidelijk na.⁹⁴

Ook van Dante's door Petrarca evenmin als model genoemde *Commedia*, die hij - uit angst voor te sterke beïnvloeding - eerst op latere leeftijd zegt te hebben ingezien (Fam. XXI,15) en waartegenover hij een weinig enthousiaste houding aan de dag legt,⁹⁵ treft men sporen aan in het werk van Pe

---

dans l'écrivain français, et qu'il ne daigne même pas nommer un ouvrage admiré de tous ses contemporains et qu'on étudiait dans les écoles au même titre que les poèmes antiques." Wel geeft Petrarca een laatdunkende omschrijving van Gautier ("levissimus quidam...vanissimusque Gallorum") in zijn *Inectiva contra eum qui maledixit Italiae* (Prose, p. 792) en in het Alexanderleven in zijn *De viris illustribus* (ed. Martellotti, p. 70), en noemt hij diens werk in een alleen voor hemzelf bedoelde kanttekening in manuscript Lr: "attende Alexandreida" (cf. Velli, o.c., pp. 295, 300; Fera, La revisione, p. 192).

⁹³ Vergelijk bijv. de in antiek Latijn niet gebruikte, maar wel in Alex. VII,169 voorkomende verbinding "retundere vires" in Afr. I,55 (Velli, o.c., p. 301).

⁹⁴ Hierover Carrara, l.c.

⁹⁵ Als verklaring voor deze houding worden met name drie oorzaken genoemd: 1. afgunst: Petrarca zou - hoewel hij zelf in dit verband in Fam. XXI,15 van "laster" spreekt - jaloers zijn geweest op de roem van Dante. Wat Petrarca m.i. veel meer gestoken moet hebben is het feit dat Dante door sommigen werd beschouwd als de hersteller van de antieke epische traditie, een rol die Petrarca voor zichzelf opeiste (cf. comm. ad II,443, noot); 2. minachting voor de Italiaanse volkstaal. Deze reden kan echter niet doorslaggevend zijn geweest, aangezien Petrarca zelf ook werken in het Italiaans heeft geschreven en veel aandacht heeft besteed aan de perfectionering hiervan, al betitelde hij ook zijn eigen *Canzoniere* als "*nugellae vulgares*"; 3. Dante's in Petrarca's ogen te theologische/scholastieke culturele oriëntering en ook qua thematiek te sterke gerichtheid op het grote publiek. Petrarca zag de in de volkstaal - en in een zijns inziens bovendien te weinig gepolijste stijl - geschreven *Commedia* als een "vulgarisering van de theologie" (cf. A.S. Bernardo, "Petrarch's Attitude toward Dante", in: *Publications of the Modern Language Association* 79 [1955], pp. 488-517; zie ook P.G. Ricci, *Dizionario critico della letteratura italiana*, vol. 3, Torino

trarca,⁹⁶ ook in de *Africa*, bijv. in boek V en VI.⁹⁷ Mogelijke reminiscenties vindt men echter eveneens in Afr. I,337; 437 vv.; 553; II,331; 337-40. Bovendien kan men zich, hoewel beide auteurs zich uiteraard deels van gemeenschappelijke bronnen bediend hebben (in het bijzonder boek VI van de *Aeneis* en het *Somnium Scipionis van Cicero*⁹⁸), met Borinski⁹⁹ afvragen, of de in de eerste twee boeken van de *Africa* beschreven "prophezeiungsvolle Himmelswanderung" werkelijk, zoals Petrarca het wil doen voorkomen, zonder enige invloed van Dante geconcipieerd is.

1973, p. 30.) .

⁹⁶ Vgl. Eppelsheimer, Petrarca, p. 190, n. 6: "P. leugnet jede Beeinflussung durch Dante, selbst für seine Lyrik. Aber die Arbeiten von A. Moschetti, Dell'ispirazione dantesca nelle Rime di F.P., Urbino 1894; Nic. Sarano, L'invidia del P., in Giorn. stor. dell. lett. ital. 29, 1897, 1-45; und L. Mascetta-Caracci, Dante e il 'Dedalo' petrarchesco, con uno studio sulle malattie di F.P., Lanciano 1910, weisen auf Grund ausbreiteten Materials die Einwirkung der Div. Com. auf alle Werke P's und somit die Unwahrheit seiner Behauptung (Fam. XXI 15), er habe Dante vor 1359 nicht gelesen eindwandfrei nach;" M. Feo, in: Enciclopedia dantesca, vol. 4, Roma 1973, pp. 454 vv.: "[...] nuclei poetici danteschi [...] hanno esercitato una pressione sull'immaginazione petrarchesca [...] in tutta l'opera, sia latina che volgare." Feo spreekt in dit verband zelfs van een "metodo petrarchesco di appropriamento insaziato" en wijst erop dat de invloed van de lectuur van Dante telkens andere gedeelten van Petrarca's werk heeft doordrenkt, waardoor het onmogelijk is een chronologie vast te stellen van de beïnvloeding, die leidde tot telkens nieuwe toevoegingen, nuanceringen en correcties. Zie ook V. Zabughin, Vergilio nel Rinascimento italiano, vol. I, Bologna 1921, pp. 79-80, n. 138 en E.H.R. Tatham, Francesco Petrarca, London 1925-26, vol. I, pp. 199-200. Feo (l.c.) geeft een uitvoerige bibliografie over de relatie Petrarca-Dante.

⁹⁷ Feo, l.c.

⁹⁸ Zie boven: "Petrarca's droom van Scipio en Cicero's *Somnium Scipionis*".

⁹⁹ Das Epos der Renaissance, p. 197.

6. DE KWESTIE SILIUS ITALICUS¹⁰⁰

Als uitvloeisel van zijn keuze van Scipio Maior als de held van zijn epos, behandelt Petrarca in de 9 boeken van zijn *Africa* de slotfase van de tweede Punische oorlog. Hoewel deze stof dezelfde is als die, welke ten grondslag ligt aan de twee laatste van de 17 boeken van de *Punica* van Silius Italicus en de historische feiten zowel door Petrarca als door Silius bovenal aan Livius zijn ontleend, overlappen beide epen elkaar relatief weinig. Een verklaring hiervoor is, dat Petrarca, anders dan Silius, die in grote lijnen vasthoudt aan de chronologische volgorde van de gebeurtenissen (*ordo temporalis*, *ordo naturalis*), zich bedient van de techniek van het terugblikken (*ordo artificialis*), waardoor het hem mogelijk is ook gebeurtenissen uit een vroegere fase van de strijd te beschrijven.¹⁰¹

Toch bestaan tussen bepaalde passages uit het werk van Petrarca onmiskenbare overeenkomsten met de *Punica*, zowel inhoudelijk als formeel. Daar het werk van Silius in de Middeleeuwen in vergetelheid was geraakt en eerst circa veertig jaar na Petrarca's dood werd herontdekt¹⁰² en Petrarca in Afr. I,50-52, waarin hij een opsomming geeft van beroemde Latijnse epici, Silius niet noemt, en hij elders van Ennius spreekt als van de enige dichter die Scipio reeds (op gebrekkige wijze) heeft bezongen,¹⁰³ wordt echter algemeen aangenomen, dat Petrarca het werk van Silius niet heeft gekend.¹⁰⁴ Dit is vooral het geval sinds de weerlegging door de Franse filoloog N.E. Lemaire in zijn Silius-uitgave (Parijs 1823) van de argumenten die zijn 18de eeuwse landgenoot J.B. Lefebvre de Villebrune in de inleiding van diens (Franse)

---

¹⁰⁰ De tekst van dit hoofdstuk is - m.u.v. enkele aanpassingen, aanvullingen en correcties - eerder onder de titel "Sporen van Silius' *Punica* in boek 1 en 2 van Petrarca's *Africa*" verschenen in "Lampas" 30.3 (1997), pp. 154-62.

¹⁰¹ Cf. Von Albrecht, *Silius Italicus*, pp. 110 vv.; Martellotti, *Petrarca e Silio Italico*, pp. 568 vv.

¹⁰² Nl. in 1416 of 1417 tijdens het concilie van Konstanz, cf. Sabbadini, *Le scoperte*, *Nuove ricerche*, p. 252; Schanz-Hosius-Krüger, *Gesch. der röm. lit.*, II, p. 530.

¹⁰³ Cf. comm. ad I,4: *exhausto*; vgl. ook Afr. IX,58-60, waar Petrarca Ennius tot Scipio laat zeggen: *At tibi, summe ducum, claro quo nullus Homero est/ dignior, in reliquis blanda inque hoc durior uno,/ me solum Fortuna dedit.*

¹⁰⁴ Uit het feit dat Petrarca Silius evenmin noemt in Afr. II,455-65, waar hij spreekt over de vergankelijkheid van literaire roem en de vermelding van de naam van deze in vergetelheid geraakte dichter dus zeer op zijn plaats zou zijn geweest, leidt Corradini (p. 423) af, dat Petrarca zelfs de naam van Silius niet heeft gekend.

Silius-editie (Parijs 1781) had aangevoerd voor de beschuldiging die hij hierin uitte aan het adres van Petrarca. Lefebvre hield een fragment uit de *Africa* (de klacht van Mago, Afr. VI,885-918), dat hij in een manuscript¹⁰⁵ had aangetroffen, voor een passage uit de *Punica* en kwam met de aantijging, dat Petrarca heimelijk een exemplaar van Silius' werk in zijn bezit had gehad, dat hij na plundering, tot meerdere glorie van zijn eigen epos, had laten verdwijnen.¹⁰⁶

Als argument voor de stelling, dat Petrarca Silius niet gekend heeft, noemt Von Albrecht¹⁰⁷ de overvloed van fouten m.b.t. de quantiteiten van de lettergrepen van eigennamen (bijv. Trasumenus) bij Petrarca,¹⁰⁸ die hij niet gemaakt zou hebben als hij het werk van Silius onder ogen had gehad.

Voorts is er door Von Albrecht en Martellotti op gewezen, dat het gebruik van dezelfde bronnen en het bestaan van een krachtige retorische traditie zelfs na een tijdsverloop van eeuwen tot eenzelfde poëtische aanpak kunnen leiden, zodat de geconstateerde overeenkomsten alleen geen

---

¹⁰⁵ Evenwel niet in een Silius-manuscript, zoals Lefebvre het deed voorkomen, maar, zoals Lemaire in zijn genoemde Silius-editie (vol. II, p. 458) heeft aangetoond, in een collectie van handschriftelijke excerpten.

¹⁰⁶ Geciteerd door Corradini (p. 455): "Je suis actuellement convaincu par la lecture du Poëme de Pétrarque, que ce savant en avoit (*de Silius*) un exemplaire. - Je suis persuadé que Pétrarque n'a fait le sien, que parcequ'il avoit un Silius, qu'il regardoit sans doute comme le seul exemplaire qui fût resté, et qu'il a laissé ignorer pour la gloire de son propre ouvrage." Lefebvre zegt tevens ongeveer 70 parallellen tussen de *Africa* en de *Punica* te hebben aangetroffen, die hij ter publicatie aan "une Société littéraire" zou hebben aangeboden, maar die feitelijk nooit gepubliceerd lijken te zijn. Zie hierover Occioni (*Le Puniche, e l'Africa di Francesco Petrarca*, p. 124, n. 2), die mede uit chauvinistische motieven de opvattingen van Lefebvre verwerpt: "Noi italiani non ne facciamo le meraviglie, chè non è la prima volta che gli stranieri giurino più presto ne' loro errori che nella venerabile grandezza de' nostri sommi che furono gli atleti della civiltà in mezzo a una Europa di barbari" (*ib.*, p. 114).

¹⁰⁷ O.c., p. 120, n. 7.

¹⁰⁸ Zie hierover ook Corradini (p. 93): *In propriis nominibus, quod ad quantitatem attinet, Poeta noster a veterum Latinorum doctrina et exemplis tam longe aberravit, ut non modo quacumque lege solutus egerit iure suo; verum etiam eo licentiae pervenerit, ut, quam paulo ante produxerat syllabam, eandem mox corripuerit [...].*

bewijs vormen voor de directe afhankelijkheid van Petrarca van zijn antieke voorganger.¹⁰⁹ Zo is bijv. de woordovereenkomst tussen Afr. I,386 (At tu/macte animi virtute puer) en Sil. IV,475 (puer macte) te verklaren uit de gemeenschappelijke bron [Liv. XXII,49,9: Tu quidem, Cn. Corneli, macte virtute esto], die door beide dichters onder invloed van Aen. IX,641 [macte nova virtute puer] werd aangepast aan de epische stijl (Von Albrecht, o.c., p. 125 n.), en vormt de waarschuwing tegen huursoldaten, die zowel - expliciet - voorkomt in Afr. I,246 vv.:

[...] nostrorum exempla per aevum
ante oculos gestanda ducum, ne robore freti
externo, proprio non plus in milite fidant

als - meer impliciet - in Sil. XIII,680 vv.:

[...] subito venale, cohortes
Hispaniae, vulgus, Libyci quas fecerat auri
Hasdrubal, abrupto liquerunt agmine signa,

een versificatie van Liv. XXV,33,6:

id quidem cavendum semper Romanis ducibus erit, exempla haec vere
pro documentis habenda, ne ita externis credant auxiliis, ut non plus
sui roboris suarumque proprie virium in castris habeant.

De vergelijkbare tijdsaanduiding met *hyperbaton* in de vorm van uitdrukkelijke vooropplaatsing van het telwoord in Afr. I,230 v.:

sexta per Hesperios penitus victricia campos
nostraque signa simul Romanaque viderat aestas

en Sil. XIII,671 v.:

[...] octava terebat
arentem culmis messe crepitantibus aestas

kan teruggaan op Aen. I,265:

tertia dum Latio regnantem viderit aestas.

Wat echter te denken van het feit, dat deze zelfde formule voor dezelfde gebeurtenis (het sneuvelen van de vader van Scipio) in de mond wordt gelegd van dezelfde persoon (eveneens Scipio's vader)?

Iets vergelijkbaars vindt men in Afr. II,80, waar Petrarca met de woorden *vagabatur exul*, waarmee hij de ballingschap van Hannibal profe-

---

¹⁰⁹ Cf. Von Albrecht in het hoofdstuk "Silius und Petrarca" van zijn *Silius Italicus* (pp. 118-144) en het genoemde artikel van Martellotti. Vgl. ook Occioni, o.c., p. 124: "entrambi gli autori camminavano sulle orme di T. Livio e di Virgilio."

teert, lijkt te variëren op de vooral in poëzie in een dergelijke context niet ongebruikelijke wending (*vagus*) (*et*) *exul errare*,¹¹⁰ die echter alleen door Silius m.b.t. de ballingschap van Hannibal wordt toegepast: *vagus exsul in orbe/ errabit toto* (II,701 v.). Vgl. bovendien Afr. II,30: *in toto regnet ferus Hannibal orbe; II,61: toto timeatur in orbe*.¹¹¹

En wat te denken van het feit, dat Petrarca Laelius, de vriend en onderbevelhebber van Scipio Maior, niet alleen, evenals Silius, de welsprekendheid toeschrijft van de gelijknamige vriend van Scipio Minor (de hoofdpersoon van Cicero's *De amicitia*),¹¹² maar deze welsprekendheid ook, net als zijn antieke voorganger, die haar vergeleek met die van Nestor (Sil. XV,455 v.), vergelijkt met die van een Homerische held, nl. die van Odysseus (Afr. III,376 v.).¹¹³ Of van de voorstelling in Afr. VI,128-31 dat Hannibal, wiens gezichtsvermogen aan het rechteroog sterk was verminderd tengevolge van een in de moerassen van de Arno opgelopen infectie, evenals in Sil. IV,758 v., met zijn goede oog het Capitool aanschouwt?¹¹⁴ En hoe moeten overeenkomsten worden verklaard, waaraan in het geheel geen gemeenschappelijke bron of model ten grondslag ligt, wanneer deze zo talrijk

---

¹¹⁰ Cf. bijv. Cic., Clu. LXII,175: *cum vagus et exsul erraret* (sc. Oppianicus); Stat., Theb. I,312: *patriis ...vagus exul ab oris...deserta pererrat* (sc. Polynices); Sen., Phoen. 372: *exul errat* (Polynices)...*et patria caret*; zie voorts TLL, s.v. *exul*, 2098,61 vv.

¹¹¹ Occioni (o.c., p. 125) wil deze overeenkomst herleiden tot Livius, aan wie echter wel de historische feiten zijn ontleend, maar, althans in dit geval, niet zozeer de bewoordingen, cf. Liv. XXXIII,44 vv. en XXXVIII,50,7: *si quidem victa Carthago victum Hannibalem in exilium expulisset*.

¹¹² De verwarring tussen beide Laelii bestond eveneens in de Middeleeuwen. Petrarca zelf kwam eerst later tot een duidelijk onderscheid tussen Laelius Maior en Laelius Minor (cf. Martellotti, *Sulla composizione*, pp. 17 vv.; zie ook de noot van deze auteur ad Vit. Sc. XI,7 in: *Prose*, p. 242).

¹¹³ Cf. Martellotti, *Petrarca e Silio Italico*, pp. 574-75. Deze overeenkomst lijkt een vorm van *imitatio variata*, zie boven.

¹¹⁴ Cf. hierover G. Cipriani, *Il simbolismo dell' occhio*, p. 184: "Aveva ragione il Martellotti, intervenendo sulle 'impossibili imitazioni' di Silio Italico da parte del Petrarca, a mettere in guardia chi si cimenta con il delicato ambito della 'memoria dei poeti' dal non lasciarsi abbagliare da 'simiglianze, anche cospicue, di pensiero e di forme'. [...] le osservazioni del Martellotti risuonano come un monito, ma non cancellano del tutto inquietanti interrogativi."

zijn, dat het onmogelijk is ze aan het toeval toe te schrijven?

Bij nauwkeurige vergelijking op dit punt van relevante gedeelten van de *Punica* met de eerste twee boeken van de *Africa* blijkt dit soort overeenkomsten tussen Silius en Petrarca inderdaad voor te komen en het aan te treffen aantal hiervan zelfs zo groot te zijn, dat het mogelijk is ze onder te verdelen in verschillende soorten. Deze categorieën zijn de volgende: 1. woordelijke overeenkomsten; 2. niet-woordelijke overeenkomsten, die vormen van *imitatio variata* van Silius lijken te zijn; 3. woorden gebruikt in ongewone contexten/betekenisnuances, waarin men ze vóór Petrarca uitsluitend bij Silius aantreft; 4. woorden in niet-ongewone betekenissen, gebruikt in overeenkomstige contexten, die men elders niet aantreft.

1. Woordelijke overeenkomsten. Het aantal woordelijke overeenkomsten met Silius lijkt zelfs groter dan dat met andere auteurs die Petrarca navolgt. Dit is des te verwonderlijker, daar hij er sterk naar streeft dit soort overeenkomst ("*identitas*") bij zijn navolging van de antieke auteurs te vermijden.¹¹⁵

De woordelijke overeenkomsten zijn te verdelen in twee subgroepen:

a. Overeenkomstige verbindingen van substantiva met adiectiva (of andere substantiva) en van verba met objecten, die men vóór Petrarca slechts aantreft bij Silius. Hiertoe behoren:

venenum invidiae	Afr. I,35 v.;	Sil. XI,547 v.
luctus edax	Afr. I.220;	Sil. XIII,581
victricia signa video	Afr. I,230 v.;	Sil. I,31
rapidum bellum	Afr. I,436;	Sil. XV,300 v. ¹¹⁶
gemina ruina	Afr. II,22;	Sil. XIII,694 ¹¹⁷
patria cadens	Afr. II,97;	Sil. XIII,377
modum addo alci rei	Afr. II,228;	Sil. VII,12 v.
freno dolorem	Afr. II,279;	Sil. VIII,,288
bella furialia	Afr. II,304;	Sil. VIII,409
pario nomen	Afr. II,423;	Sil. I,610

b. Overige verbindingen die men vóór Petrarca uitsluitend bij Silius vindt:

---

¹¹⁵ Zie boven: "*Petrarca's imitatio variata*"; soms vloeien hem echter, zoals gezegd, ook naar andere auteurs betreft, door zijn grote trouw met zijn modellen woordelijke overeenkomsten hiermee blijkbaar onbewust uit de pen.

¹¹⁶ Van deze verbinding bestaat wel een meervoudsvorm bij Claudianus: Cons. Stil. I,188: *rapidis...bellis*.

¹¹⁷ De verbinding wordt bovendien m.b.t. dezelfde gebeurtenis gebruikt: de dood van Publius en Gnaeus Scipio in Spanje. Eigenlijk is hier dus - zoals ook het geval is bij het onder genoemde "*fronti*" - sprake van een dubbele overeenkomst met Silius, lexicaal zowel als inhoudelijk.

Bij deze uitdrukking, die weliswaar in een lange traditie staat (cf. Ennius' grafschrift op zichzelf [Enn. ap. Cic. Tusc. I,15,34 (Epigr. v. 4, p. 215 Vahl.)]: *volito vivos per ora virum*; Verg., G. III,9: *virum volitare per ora*), maar waarvan men de door Petrarca gebruikte formulering alleen bij Silius aantreft - in bovendien dezelfde metrische positie -, is sprake van letterlijk dezelfde vorm van *paronomasia*.

2. Niet-woordelijke overeenkomsten, die vormen van *imitatio variata*¹¹⁸ van Silius lijken te zijn, aangezien vergelijkbare verbindingen - anders dan bijv. het geval is bij overeenkomstige wendingen als "*saxea...tempestas*" (Afr. II,82 v.) en "*ferrea...tempestas*" (Sil. XV,627 v.), die beide teruggaan op Verg., Aen. XII,284 (*tempestas telorum ac ferreus...imber*) en "*ardentem animis*" (Afr. I,378) en "*ardentem furiis*" (Sil. XVII,236), die eveneens een variatie vormen op Vergilius (G. III,511 v; Aen. IX,703; XII, 371) - bij andere auteurs ontbreken:

- Afr. I,192 v.: *Mavortia virtus* - Sil. XV,4: *Mavortia pectora*
- Afr. I,264: *et vafras Herebo detrudimus umbras* - Sil. XV,43: *Decios Stygias Erebi detrusit ad undas*
- Afr. I,319: *extremo Fati de turbine* - Sil. IX,287: *Fati tam saevo in turbine*
- Afr. I,376: *eripuit Latio* - Sil. XIII,451: *eripuit patriae*
- Afr. I,478: *seque ingerat astris* - Sil. X,4 v.: *seseque periclis/ingerit*¹¹⁹
- Afr. I,590: *hoc satis nosse sit* - Sil. XIII,850: *satis haec vidisse*
- (beide m.b.t. de zelfmoord van Hannibal) Afr. II,112 v.: *tandem...Urbique metum depellet et orbi* - Sil. XIII,893: *tandem terras formidine solvet*¹²⁰

---

¹¹⁸ Deze kan, zoals boven vermeld, allerlei vormen aannemen, o.a. variatie op modellen d.m.v. synoniemen, contaminatie van verschillende passages, hetzij van een en dezelfde, hetzij van verschillende auteurs en overdracht van aan modellen ontleend materiaal op een andere situatie dan die waarop het oorspronkelijk betrekking had.

¹¹⁹ Volledigheidshalve dient vermeld te worden, dat Sil. X,4 weliswaar de enige toepassing van deze uitdrukking in de antieke poëzie is, maar dat men deze, in een context die dicht staat bij die waarin Petrarca haar gebruikt, ook vindt bij Rufinus, Orig. in Lev. IV,4 (PG XII, p. 438): *se coetui sanctorum...ingerere*.

¹²⁰ Livius (XXXIX,51,9) spreekt in dit verband van "*liberare cura*" en gebruikt dus niet het begrip "vrees". Silius volgt hier overigens op zijn beurt Verg., Ecl. IV,14 na (cf. Occioni, o.c., p. 125).

- Afr. II,224: auricomos...Britannos - Sil. III,608: auricomo...Batavo¹²¹
- Afr. II,346 v.: alma/ Roma - Sil. XIII,12 v.: alma/Carthago¹²²
- Afr. II,557: attonitum...soporusque paterque reliquit - Sil. X,369 v.: attonitum...Sopor...relinquit; III,214: aegrum...liquere deusque soporque; XV,201: iuvenem sopor et dilapsa reliquit imago.

In het geval van de laatstgenoemde overeenkomst lijkt Petrarca zijn op Cicero gebaseerde droom van Scipio te besluiten met een contaminatie van enkele Silius-passages,¹²³ of, nauwkeuriger gezegd, met de contaminatie van

---

¹²¹ Petrarca past op de Britanniërs (= Britse Kelten) hetzelfde epitheton toe als Silius m.b.t. de door hem metonymisch als Bataven aangeduide Germanen. De blondheid van de Kelten en Germanen is een gemeenplaats in de Lat. literatuur (cf. Iuv. XIII,164; Sen., Dial. VI [Cons. Marc.],26,3; Sil. IV,200); de verwoording van deze gemeenplaats met behulp van het (slechts zelden in niet-overdrachtelijke betekenis gebruikte) adjectief "auricomus" echter vindt men alleen bij Silius (cf. F. Spaltenstein, Commentaire des Punica de Silius Italicus, Genève 1986-1990, ad loc.).

¹²² "Alma" is een ongebruikelijk epitheton voor steden (cf. TLL, s.v.; Spaltenstein ad loc.). Petrarca lijkt bij zijn (mogelijke) *imitatio variata* van Silius bewust een tegenstelling met deze dichter te creëren ("Kontrastimitation"), zoals hij dat eveneens wel m.b.t. andere dichters doet, cf. bijv. het reeds genoemde Afr. I,81, waar P. het participium "surgens", dat Vergilius (Aen. I,366; IV, 47) op Carthago toepast, juist gebruikt m.b.t. Rome. Zie m.b.t. Silius ook de vergelijking aan het slot van de op Liv. XXII,49,6 vv. gebaseerde passage over de ontmoeting van krijgstribuun Lentulus met consul Aemilius Paulus op het slagveld van Cannae, die men zowel in Afr. I,401 vv. als in Sil. X,292 vv. aantreft, en waarin Petrarca, terwijl Silius de gemoedstoestand beschrijft van Aemilius Paulus, die hij vergelijkt met een dodelijk gewonde tijgerin wier strijd lust niet aflaat, juist die van de krijgstribuun schildert en hem vergelijkt met een angstige vogelmoeder. Voor een nadere beschouwing van deze vergelijking zie comm. ad loc.

¹²³ Dergelijke vormen van navolging treft men bij Petrarca, zoals gezegd, ook aan m.b.t. andere auteurs; cf. bijv. Afr. II,82-89, waar Hannibal na zijn nederlaag bij Zama wordt vergeleken met een door neerstortende rotsen dodelijk getroffen slang in een passage, die door de contaminatie van een reeks van elementen ontleend aan deze dichter een waar Vergi-

een aantal elementen ontleend aan beschrijvingen van dromen van resp. Hannibal (X,369 v.; III,214) en Scipio (XV,201) door Silius.¹²⁴

Iets dergelijks geldt voor Petrarca's droombeschrijving in zijn geheel. Hoewel veel elementen hierin inderdaad kunnen worden toegeschreven aan modellen en bronnen waarvan ook Silius zich heeft bediend [de verschijning van de schim (Verg., Aen. V,721-45), de historische feiten (Liv. XXII,22, XXIII,26-49, etc.), de aanschouwing van het hiernamaals en de heldenschouw (Verg., Aen. VI,752 vv.)], wordt het naarmate men beide dichters op dit punt nauwkeuriger bestudeert steeds moeilijker zijn twijfels te onderdrukken, of Petrarca bij zijn ontlening van deze elementen werkelijk door puur toeval tot een compositie heeft kunnen komen, die zo sterk als nu het geval is de indruk wekt eveneens een contaminatie van twee Silius-passages - en dus ook een vorm van *imitatio variata* van Silius - te zijn. Immers, in de *Punica* wordt in boek XIII,381 vv. beschreven, hoe Scipio's vader en oom gesneuveld zijn in Spanje en dit nieuws Scipio ertoe brengt de schimmen van zijn verwanten op te zoeken in de Hades, waar hij tevens de geesten van veel beroemde mannen aantreft en de Sibylle hem de dood van Hannibal voorspelt; in boek XV,180-207 laat Silius Scipio een droomverschijning krijgen, waarin zijn vader hem aanspoort Carthago Nova in te nemen. Aan het begin van de *Africa* nu krijgt Scipio een droom, waarin de schim van zijn vader hem niet alleen aanspoort de strijd tegen Hannibal met kracht voort te zetten, maar ook zelf van zijn eigen dood en die van zijn broer verhaalt, de zelfmoord van Hannibal profeteert en Scipio aan de hand van een schouw van beroemde veldheren die de hemel bevolken de toekomst van Rome openbaart. Opnieuw zijn elementen uit twee droombeschrijvingen van Silius in Petrarca's droom van Scipio tot één geheel versmolten.

Tot besluit van deze categorie noem ik nog Afr. II,94 vv., een digressie - in een overigens op Livius gebaseerde passage - van Petrarca over de Faam:

*Fama quidem mendax falsa cum lance nefandos
Aequat iniqua bonis. [...]
[...] Laudabitur Hannibal atque
Scipio: posteritas mirabitur omnis utrumque.
[...] vulgus discernere, quanta sit inter
Magnificum ac tetrum facinus distantia, nescit,*

---

lius-mozaiek vormt.

¹²⁴ Niet alleen de overeenkomst tussen de formuleringen van Silius en Petrarca, maar ook het feit dat zowel bij de laatstgenoemde als in Sil. XV,201 en III,214 het verdwijnen van de schim resp. de godheid en het ontwaken samenvallen (zie hiervoor ook Ov., M. XV,663-64 en Grillone, *Il sogno nell'epica latina*, p. 136, n. 6), maken dat de onderlinge verwantschap tussen de verzen uit de *Punica* en dat uit de *Africa* te groot is om ze te kunnen verklaren als onafhankelijke contaminaties van Verg., Aen. VIII,67 (nox Aenean somnusque reliquit) en III,172 (talibus attonitus visis).

die een variatie op, maar vooral een amplificatie van Sil. II,699 lijkt te zijn:

(Hannibali) non aequa dedit victoria nomen,

waarin eveneens de gedachte wordt uitgedrukt, dat de roem van Hannibal gebaseerd is op een moreel verwerpelijke overwinning. De verschafter van de bedrieglijke roem is hier evenwel, anders dan bij Petrarca, niet de "fama...mendax...iniqua", maar een "non aequa...victoria".

3. Woorden gebruikt in ongewone contexten, en dientengevolge in ongewone betekenisnuances, die men vóór Petrarca uitsluitend bij Silius aantreft:

- "diluerere" als synoniem van "resolvere" (Afr. I,588: somnum [i.e. "de nacht"] diluit unda; Sil. V,57: iamque, orbe renato,/ diluerat nebulas Titan)
- "domus" in de betekenis van "slangennest" (Afr. II,367; Sil. VI,149).

4. Woorden in niet-ongewone betekenissen, gebruikt in overeenkomstige contexten waarin men ze elders niet aantreft:

- Afr. I,109: *ter gravibus certatum odiis* - Sil. I, 8 vv.: *ter Marte sinistro/ iuratumque Iovi foedus conventaque patrum/ Sidonii fregere duces, atque impius ensis/ ter placitam suasit temerando rumpere pacem* (beide citaten hebben betrekking op de drie opeenvolgende Punische oorlogen)
- Afr. II,413 v.: *vivere post mortem, violentas spernere Parcas/ dulcia sunt* - Sil. XIII,664 v.: *dulce tamen venit ad manes, cum gloria vitae/ durat apud superos*
- Afr. II,539 v. (Scipio's vader tot zijn zoon): *ingratam patriam* - piget heu narrare *pudetque* -/ *experiare licet*¹²⁵ - Sil. XIII,514 v. (de Sibylle tot Scipio): *pudet urbis iniquae,/ quod post haec decus hoc patriaque domoque carebit.*

Op zichzelf staat "fronti" gebruikt als abl. sing. met locativus-betekenis (Afr. I,343; Sil. VI,428). Aangezien deze vorm, die in antiek Latijn alleen bij Silius voorkomt, door beide dichters gebruikt wordt bij de beschrijving van het bij zijn leven majesteitelijke voorkomen van een nu gesneuvelde veldheer, is hier zelfs sprake van een dubbele overeenkomst tussen Petrarca en Silius.

Een geïsoleerd geval vormt ook de afwijkende constructie bij het verbum "resono" in Afr. II,399 v: *Quem sua Taprobani commendet gloria, et idem/ litus ad Hibernum resonet?* In plaats van het dichterlijk gebruik van "resono" in verbinding met (de naam van) een persoon als acc. van het inwendig object, zoals bijv. in Verg., Ecl. I,5 (*resonare doces Amaryllida silvas*) en Val. Fl. IV,18 (*Hylan resonantia semper/ ora*), maakt Petrarca hier, evenals (bij mijn weten als enige) Sil. III,247 v. (*et resonare superbo/ Hannibal haud umquam cessabat avunculus ore*), de persoon tot subject van

---

¹²⁵ De woorden "ingratam patriam" zijn ontleend aan Liv. XXXVIII, 53,8.

dit verbum.

Iets wat ik eveneens vóór Petrarca (Afr. I,155 vv.) slechts heb aange- troffen bij Silius (XVII,158 vv.) is het noemen van *Aurora* als aanduiding van het tijdstip van een niet-bedrieglijke (voorspellende) droom, die zich volgens de antieke - door Hor., S. I,10,33 (post mediam noctem..., cum somnia vera) verwoorde - opvatting immers slechts na middernacht kan voordoen.

Dit wat betreft de verschillende overeenkomsten tussen beide epen. Wat betreft het bovengenoemde punt, dat Petrarca zelf Silius in zijn werk niet noemt,¹²⁶ wil ik erop wijzen dat hij m.b.t. niet-antieke (middeleeuwse/con- temporaine) auteurs die hij navolgt dezelfde gedragslijn aanhoudt. Illu- stratief in dit verband is zijn houding t.o.v. Gautier de Châtillon, aan wiens werk, zoals door Carrara is aangetoond,¹²⁷ in de *Africa* wel degelijk elementen zijn ontleend, maar wiens naam door Petrarca nergens wordt ge- noemd. Deze handelwijze verklaart men, zoals reeds opgemerkt, waar het de niet-antieke auteurs geldt, wel uit het feit dat het noemen van de namen van dezen niet zou stroken met Petrarca's voorstelling van zijn eigen werk als een volledige breuk met het recente (laat-middeleeuwse) verleden. M.b.t. Silius zou een mogelijke verklaring zijn, dat Petrarca (eventueel fragmenten uit) de in vergetelheid geraakte *Punica* als een van de zeer weinigen of zelfs als de enige van zijn tijd wel op enigerlei wijze heeft gekend, maar meende, dat het slechts zou bijdragen aan de roem die hij met zijn *Africa* nastreefde, wanneer deze toestand niet - als gevolg van zijn

---

¹²⁶ Een mogelijke uitzondering op deze regel wordt gevormd door een perifrasede uit Petrarca's *Ecloga X* ("*Laurea occi- dens*"), waarin hij een lange, pedante, opsomming geeft van alle (ca. 120) Griekse en Romeinse dichters van wie hij heeft gehoord en die hij hier, zonder hun namen te noemen, op enig- matische wijze aanduidt (cf. De Nolhac, Pétrarque et l'humani- sme, I, p. 173 v.). De hier bedoelde perifrasede luidt: Penna- tas Musas qui Martia traxit ad arma, / *Punica dum Latio ferve- ret in orbe procella* (Ecl. X,255 v.). Anders dan Corradini (p. 423), Occioni (o.c., p. 132, n. 1) en Martellotti (*Laurea occidens, Bucolicum carmen X*, ad loc.), die menen dat Petrarca hier refereert aan het door Gellius (XVII,21,45) geciteerde epigram van Porcius Licinus (2de eeuw v. Chr. [?]), waarin deze dichter en grammaticus stelt, dat met de tweede Punische oorlog ook de poëzie in Rome is begonnen (*Poenico bello secun- do Musa pinnato gradu/ intulit se bellicosam in Romuli gentem feram*), identificeren F. Testa (cf. Rossetti, *Poemata minora*, vol. I, p. 289, n. 78) en, meer recentelijk, T. Mattucci (*Il Bucolicum carmen*, ad loc.) de hier genoemde figuur inderdaad met Silius Italicus. Zie ook Bergin, *Petrarch's Bucolicum Carmen*, pp. 236 vv., vooral 245).

¹²⁷ Zie boven: "Petrarca's *imitatio variata*", slot.

eigen handelen! - werd gewijzigd.

Als men nu tenslotte nog m.b.t. de vele foute kwantiteiten bij het gebruik van eigennamen in overweging neemt dat Petrarca zich mogelijk op dit punt, zoals tal van antieke dichters vóór hem,¹²⁸ grotere metrische vrijheden permitteert,¹²⁹ dringt zich onafwendbaar de conclusie op, dat Lefebvre, zij het op grond van de verkeerde argumenten, deels toch gelijk had; namelijk voor zover hij meende, dat Petrarca de *Punica* wel degelijk moet hebben gekend, niet in zijn beschuldiging van Petrarca van plagiaat: Petrarca's navolging van Silius verschilt immers in wezen niet van die waarvan hij zich m.b.t. andere, wel door hem genoemde, auteurs bedient en welke men - zeker gezien de opvattingen over *imitatio* in de oudheid en bij de Humanisten - evenmin kan betitelen als plagiaat.

---

¹²⁸ Cf. Christ, *Metrik der Griechen und Römer*, p. 25: "In den Eigennamen deren Quantität bei ihrem selteneren Gebrauch weniger feststand, erlaubten sich die Dichter zu allen Zeiten und in allen Gattungen der Poesie eine grössere Freiheit." Christ verwijst o.a. naar Hor., C. III,4,9; Ov., M. XII,466; id., F. V,383.

¹²⁹ Cf. Martellotti ad Afr. V,535 (*Poesie latine*, p. 47): "nei nomi propri è possibile che il P. si concedesse maggiori libertà metriche".

7. DE INVLOED VAN LUCANUS

Evenals die van Silius is ook de invloed van Lucanus op het epos van Petrarca lange tijd niet onderkend. Door meer recent onderzoek is evenwel in dit geval onomstotelijk vast komen te staan dat, anders dan De Nolhac nog meende,¹³⁰ deze invloed zeer aanzienlijk is geweest.¹³¹ Niet alleen vindt men in de *Africa* - naast een aantal woordelijke ontleningen aan het *Bellum Civile*¹³² - vele meer of minder uitvoerige toespelingen en variaties op Lucanus¹³³ - die in het voor ons relevante gedeelte van Petrarca's werk met name zeer talrijk worden wanneer de dichter in het overzicht van de Romeinse geschiedenis dat hij geeft de tijd van de latere republiek nadert en

---

¹³⁰ Cf. Pétrarque et l'humanisme, I, p. 195: "Il ne semble pas avoir imité Lucain dans l' *Africa*." De Nolhac verwijst voor deze uitspraak naar Corradini, die in zijn *adnotata ad Africae libros* geen Lucanus-reminiscenties noemt.

¹³¹ Vgl. vooral Bruère, *Lucan and Petrarch's Africa*, pp. 83-99. Fera (La revisione, p. 25) wijst erop dat ook uit de op Petrarca teruggaande annotaties in ms. Lr naast die van Vergilius ook de invloed van Lucanus op de *Africa* blijkt. Zie verder Hardie, *Renaissance Epic*, p. 296, en Fraenkel, *Lucan als Mittler des antiken Pathos*; het slot hiervan (pp. 46-49) heeft betrekking op de invloed van Lucanus op enkele passages uit Petrarca's *Canzoniere*, waarvan men in de *Africa* een pendant vindt (cf. comm. ad Afr. I,174-79).

¹³² In de eerste twee boeken van het epos vv. I,59: me teque (cf. Luc. IX,985); I,196 v.: post funera nostra.../ultorem (cf. Luc. VIII,433 v.); I,354: Phrygios...Penates (cf. Luc. I,196); I,381: Fors invida (cf. Luc. IV,503); I,449: adversos...axes (cf. Luc. IX,876); II,164: Teutonicum...furorem (cf. Luc. I,255 v.).

¹³³ Bijv. Petrarca's begin (Afr. I,71) en besluit (I,114) van zijn uiteenzetting over de *causae belli* met een toespeling op de overeenkomstige passages uit het *Bellum Civile*; zijn variëren in zowel Afr. I,175 v. als in I,328 en in I,337 op Lucanus' antieke formulering van de gedachte van de *contemptus mundi*, die in de Middeleeuwen werd gezien als een aanknopingspunt tussen het werk van Lucanus en het christelijke denken (cf. comm. ad I,337, noot); zijn toepassing van de door Lucanus genoemde negatieve eigenschappen van Caesar op Hannibal (zie de inleiding op Afr. II,63-69) en van Lucanus' voorspelling van de gevolgen van de burgeroorlog op de situatie in het middeleeuwse Rome (Afr. II,305-307).

de veroveringen van Pompeius beschrijft (Afr. II,166 vv.) -, maar ook vormen van beïnvloeding die betrekking hebben op structuur-elementen en op de strekking van het werk.

Zoals reeds in het bovenstaande werd betoogd¹³⁴ is de *Africa* in zijn geheel een vorm van contrast-imitatie van het *Bellum Civile*, en is Petrarca's voorkeur voor de Romeinse republiek, evenals de stellingname tegen Caesar in zijn aanduiding van de burgeroorlog (cf. Afr.II, 228 vv.), (mede) te herleiden tot de invloed van Lucanus. Voorts moet ook Petrarca's conceptie van een historisch epos waarin het traditionele "godenapparaat" sterk is gereduceerd en deels vervangen door de personificatie *Fortuna* (cf. comm. ad I,11 v., noot; I,233) op Lucanus teruggaan. Hetzelfde geldt voor het aanwijzen van *invidia* als oorzaak van de beschreven oorlog (I,78; zie echter het commentaar ter plaatse).

Andere overeenkomsten tussen de *Africa* en het *Bellum Civile* die genoemd worden, zijn het belang voor de wereldgeschiedenis dat in beide werken wordt toegekend aan de slag bij Zama, het moraliserende karakter van beide epen, de schildering van de Romeinse *virtus* (zie bijv. Afr. I,285 vv.) en het pathos van de uitdrukking.

---

¹³⁴ Zie boven: "Petrarca's *imitatio variata*" (4).

8. RESTANTEN VAN MIDDELEEUWS LATIJN IN (DE EERSTE TWEE BOEKEN VAN) DE AFRICA.

Hoewel Petrarca door zijn bestudering en navolging van de antieke auteurs weliswaar de aanzet heeft gegeven tot de "zuivering" van het middeleeuws Latijn door de humanisten, ging hij hierin zelf niet systematisch te werk. Hij bereikte weliswaar in vergelijking met zijn voorgangers (bijv. Dante in zijn Latijnse werken) een aanzienlijke reductie van het aantal gebruikte niet-antieke woorden en wendingen,¹³⁵ maar geenszins een volledige eliminatie hiervan.¹³⁶

Dit is niet verwonderlijk: als gevolg van het feit dat Petrarca, anders dan wij, niet de beschikking had over een maatstaf in de vorm van een normatieve (school)grammatica - deze ontwikkelde zich eerst (vooral in de 19de eeuw) uit het werk van de Renaissance-humanisten -, kon hij bij de vraag wat correct Latijn was, slechts oordelen op grond van zijn eigen lectuur van antieke teksten.

Enerzijds is hij op deze wijze bij zijn hantering van het Latijn intuïtief gekomen tot de aanwending van verscheidene formuleringen, waarvan de juistheid eerst in onze tijd, met het verfijnen van de grammaticale kennis, is erkend;¹³⁷ anderzijds evenwel vindt men bijv. tussen de in het bovenstaande genoemde, op Petrarca zelf teruggaande, annotaties in Lr, naast opmerkingen m.b.t. zijn *imitatio veterum*, ook aantekeningen die getuigen van twijfels van de dichter m.b.t. zaken van lexicale, grammaticale, syntactische en metrisch-prosodische aard, die samenhangen met de ontoereikendheid van de door hem gebruikte middeleeuwse lexica en grammatica's,¹³⁸ waarvan hij overigens, anders dan Valla later in zijn *Elegantiarum*

---

¹³⁵ Veelzeggend in dit verband is het feit, dat de reeds genoemde Franse filoloog Lefebvre de Villebrune nog in de 18de eeuw een passage uit de *Africa* voor een fragment uit Silius' *Punica* hield.

¹³⁶ Cf. Martellotti, *Latinità del Petrarca*, pp. 289-301.

¹³⁷ "Il est curieux d'observer, en effet, comment la langue de Pétrarque contient une foule d'expressions et de tournures qui, considérées autrefois comme des impropriétés et des incorrections, passent aujourd'hui pour être en conformité parfaite avec le génie de la langue latine. La vieille conception de la syntaxe s'est enlargie; on tend à donner moins aux règles, générales, invariables, absolues, et plus à la pensée, voire même au sentiment de l'écrivain" (Hazard, *Étude sur la latinité de Pétrarque*, p. 242). Een aardig voorbeeld van dit verschijnsel is het gebruik van het partikel *numquid* in Afr. II,490 (zie comm. ad loc.).

¹³⁸ Lexica als dat van de Italiaanse priester Papias (het *Elementarium doctrinae rudimentum*), het *Liber derivationum* van

linguae latinae libri VI (1449), dat men als het eerste moderne leerboek over het klassieke Latijn kan beschouwen, nooit de regels ter discussie heeft gesteld.¹³⁹

Paul Hazard noemt op grond van zijn analyse van 7 brieven van Petrarca (Fam. XXIV,3-9)¹⁴⁰ met name een tweetal smetten op diens Latijn, die men ook in de eerste twee boeken van de *Africa* aantreft: 1. een gemis aan eenheid in het gebruikte vocabulaire: Petrarca maakt niet alleen geen strikt onderscheid tussen dichterlijke en prozaische taal, zodat hij in de hexametrische structuur van zijn *Africa* soms vrijwel woordelijke ontleningen aan Cicero of Livius inlast (zoals hij omgekeerd zijn proza soms een poëtisch koloriet geeft), maar evenmin tussen klassiek en later Latijn,¹⁴¹ waardoor naast woorden ontleend aan het klassieke taalgebruik lexicale elementen uit met name ook het laat- en/of oud-christelijk Latijn komen te staan; 2.

Hugutio van Pisa (Uguccione Pisano) en het *Catholicon* van Johannes Balbus, en grammatica's als de in verzen geschreven *Graecismus* van de Vlaamse schoolmeester Eberhard de Béthune, het eveneens geversifieerde *Doctrinale* van Alexander de Villa Dei, "the schoolbook of the later Middle Ages and [...] used far into the period of the Renaissance in spite of the vicious attacks made on it by the humanists" (Strecker, Introduction to Medieval Latin, p. 58) en de *Institutiones grammaticae* van Priscianus, de hoogste autoriteit op het gebied van de grammatica in de Middeleeuwen (zie Langosch, Lat. Mittelalter, pp. 46-53; De Nolhac, Pétrarque et l'humanisme, II, pp. 212-13).

¹³⁹ Cf. Martellotti, o.c., p. 292; vgl. ook De Nolhac, o.c., pp. 104, n. 4; 213.

¹⁴⁰ O.c., pp. 219-246.

¹⁴¹ Cf. Martellotti, o.c., p. 291: "Non esiste per il Petrarca una 'media ed infima latinità' che si contrapponga alla latinità classica; esiste da una parte il latino delle persone colte, che sanno scrivere, che hanno gusto e intelletto per scegliere; dall'altra parte il latino degli incolti, privi d'intelletto e di gusto. Se il Petrarca fu portato a fare una gradazione tra i suoi autori, sempre riserbando a Cicerone il posto più alto, si lasciò guidare da un personale suo apprezzamento, o anche talvolta da suggestioni d'altra natura, mai da un criterio cronologico. Alla estimazione di Floro, ch'egli considera "elegantissimus auctor", nulla nuoce l'esser vissuto dopo il 'secolo aureo' [...]. Se dunque un decadimento c'è stato esso non è della lingua latina, bensì del costume letterario; ed è questo costume che il Petrarca intende ristabilire."

grammaticaal onjuiste constructies (*soloecismen*).¹⁴²

Verscheidene van de bij Petrarca aan te treffen woorden en wendingen zijn natuurlijk - maar hierover zwijgt Hazard - via het laat- en oud-christelijke taalgebruik terechtgekomen in het middeleeuws Latijn, waarmee Petrarca was grootgebracht en waaruit hij, mede als gevolg van zijn genoemde onsystematische werkwijze en niet hanteren van een chronologisch criterium, ongetwijfeld, zonder zich ervan bewust zijn, elementen heeft overgenomen.

Naast woorden - en betekenissen van woorden - die zowel behoren tot het laat- als tot het middeleeuws Latijn (een scherpe scheidslijn tussen beide categorieën is uiteraard niet te trekken) vindt men in de *Africa* ook een aantal woorden en betekenissen, die - blijkens de *Thesaurus* (en de lexica van Souter en Forcellini) - niet behoren tot het antieke (en dus ook niet tot het laat- of oud-christelijke) idioom en derhalve waarschijnlijk enkel voorkwamen in het middeleeuws Latijn (in de lexica waarvan men ze dan ook veelal aantreft).

Ook verscheidene van de, vanuit het oogpunt van de klassieke grammatica, incorrecte constructies waarvan Petrarca zich van tijd tot tijd bedient, moet hij, gezien hun verbreidheid aldaar, hoewel men ze veelal ook reeds aantreft in het laat- en/of oud-christelijk Latijn, hebben overgenomen uit het middeleeuws Latijn. In de eerste twee boeken van de *Africa* treft men van dit soort *soloecismen* met name de volgende typen aan:¹⁴³

---

¹⁴² Het oordeel van Hazard over het Latijn van Petrarca is veel milder dan bijvoorbeeld dat van Norden, die schreef (Kunstprosa, II, p. 733, geciteerd door Gmelin, *Das Prinzip der Imitatio*, p. 117, n. 3): "Petrarca schreibt ein Latein, das in seiner widerspruchsvollen Mischung von Wollen und Können, von scholastischer Barbarei und antiker Eleganz dem alten Römer stellenweise fürchterlich gewesen wäre", of dat van de 15de eeuwse purist Paolo Cortesi, wiens oordeel ad Afr. II,445 v. wordt geciteerd.

¹⁴³ Een lijst van concrete voorbeelden volgt in het onderstaande (p. liii).

Voor verdere literatuur over de latiniteit van Petrarca zie de verwijzingen in het genoemde artikel van Martellotti (p. 289). Vgl. daarnaast het hoofdstuk "Petrarch and the Beginning of New Latin", in: V.S. Clark, *Studies in the Latin of the Middle Ages and the Renaissance*, Lancaster, Pa. 1900 (Ann Arbor 1985), pp. 66-81; de opmerkingen over het Latijn van Petrarca in de uitgave van diens *De gestis Caesaris* van de hand van C.E.Chr. Schneider: *Historia Iulii Caesaris*, Leipzig 1827 (*Prooemium*, pp. XXXVII-LXXX, waar men ook een "*Lexicon Petrarchicum*" aantreft); en, meer algemeen, R. Newald, "Der Uebergang vom Mittellatein zum Humanistenlatein", in: *Archivum latinitatis medii aevi*, 16 (1942), pp. 113-125; R. Fubini, "La coscienza del latino degli umanisti: 'An latina lingua Romano-

- toevoeging van een prepositie, waar het gebruik van de naamval alleen volstaat (6 x),
- het gebruik van reflexieve vormen van pronomina personalia van de derde persoon in niet-reflexieve betekenis (2 x),
- het gebruik van het gerundivum in de betekenis van een (niet-bestaand) participium futuri passivi (4 x),
- het gebruik van de comparativus i.p.v. de relatieve superlativus (2 x),
- het gebruik van het encliticum *-que* als stoplap om het aantal lettergrepen van het vers te completeren (2x).

Het typisch laat- en middeleeuws Latijnse gebruik van *quod* i.p.v. acc. c. inf. na verba sentiendi en declarandi treft men, evenals het gebruik van de indicativus in de afhankelijke vraagzin en de verwisseling van de temporele prepositie *cum* met *dum*, 1 x aan.

---

rum esset peculiare idioma'", in: *Studi medievali* (1961), pp. 505-550, en met name ook J. IJsewijn, "Mittelalterliches Latein und Humanistenlatein", in: A. Buck (ed.), *Die Rezeption der Antike. Zum Problem der Kontinuität zwischen Mittelalter und Renaissance*, Hamburg 1978, pp. 71-83.

9. ENIGE OPMERKELIJKE LEXICALE EN SYNTACTISCHE ELEMENTEN ONTLEEND AAN HET LAAT-, CHRISTELIJK EN/OF MIDDELEEUWS LATIJN (de met een * gemarkeerde gevallen dienen m.i. beschouwd te worden als onbewuste/ongewilde restanten van middeleeuws Latijn).

I,2	(I,279; 320; II,22; 49; 299) sub*
I,27	(II,499) sibi*
I,53	(I,187; 302; 435; II,466) modo
I,55	retundere vires
I,75	vastandas; cf. I,311: recolenda; II,220: cantandus; II,440: laudanda*
I,156	(I,321) -que*
I,266	dum*
I,314	irrediturus*
I,403	dubitat...linquens
I,405	incussis...alis
I,460	(vita...) post busta
I,487	tramite recto
I,508	(I,535) prior*
I,593	caducae (sc. vitae)
II,11	dic...quod angit*
II,37	postquam...tanget
II,64	benesuada
II,65	reliquae...Sorores
II,127	iugum...excipient
II,141	ramus
II,173	ad alta volare
II,187	super astra levabit
II,225	stringet*
II,244 v.	per omnem diem
II,247	subiacet
II,263	convexa poli
II,272	relligio
II,316 v.	mundi/ regina
II,323	praefigere metam
II,326	mundo...suo
II,328	conducit*
II,370	stare
II,378	potuque ciboque
II,401	diffundere famam
II,413	vivere post mortem
II,415	ardua caeli
II,445	modulamine
II,475	humanum...favorem
II,482	sine mensura*
II,484 v.	quod...stat...polliceor*
II,489 v.	volentem/ nolentemque
II,507	baculum
II,525	veniens ab origine*

10. WOORDEN EN WENDINGEN MET EEN DUIDELIJK CHRISTELIJKE OF BIJBELSE ACHTERGROND.

I,11 v.	deorum/ victorem atque Herebi
I,12 v.	quina...vulnera
I,37	vermes
I,161	caelo... <i>emissa</i> (umbra)
I,214	sacer...chorus
I,223	(recessus) lucis inaccessae
I,401	<i>callidus</i> anguis
I,430	indigno...mihi
I,475	(in ista) carne
I,489	carnis onus
I,498	iustitia...Dei
I,551	devotum...vulgus
I,594	aeternam...vitam
II,67	Contemptus...Dei
II,273	populi peccata
II,324	in finem...dierum
II,349 v.	in aethere fumus...quem ventus agat
II,416	miseras...terras
II,422	sine tempore
II,429 v.	corpus/ hoc cadet
II,432	mortem...secundam
II,465	mors...tertia
II,552	viam...servet

11. (WAARSCHIJNLIJKE)¹⁴⁴ NEOLOGISMEN.

I,236		(consilium...dedisti) incuterem bello calcar
I,250		tacito...vale
I,266	v.	velamina.../fida
I,295		suspecta dies
I,311		ture perenni
I,400		plumas adiungit equo et calcaria plantis
I,418		complevit caelum nostris...umbris
I,522		arat muros
I,554		hos...eadem...extulit <i>alvus</i>
I,576		Sed quid per singula versor?
I,586		caelum...reflectitur
II,48		per singula
II,79	v.	retrosum/...evertet
II,94		falsa cum lance
II,110	v.	reflexus/ cum dederit
II,130		revocatus ab urna
II,214	v.	<i>clipeus</i> ...Trinacriae
II,250	v.	summissa.../ sceptra
II,265		Stygios...recessus
II,372		stirps hominum
II,413		spernere Parcas

---

¹⁴⁴ Van de onderstaande verbindingen werden in de bestaande lexica geen parallelplaatsen aangetroffen. Als gevolg echter van het feit dat enerzijds, zolang het werk aan de *Thesaurus* niet voltooid is, de woordenschat van het antieke Latijn nog niet volledig is gerubriceerd, en anderzijds een pendant van een dergelijk exhaustief werk m.b.t. het middeleeuws Latijn überhaupt niet voorhanden is, is het onmogelijk volledige zekerheid te verkrijgen of een of meer van de hier opgesomde gevallen niet toch reeds eerder ergens voorkomt.

12. FOUTEN VAN METRISCH-PROSODISCHE AARD

Petrarca spande zich in om fouten tegen de antieke metriek en prosodie te vermijden. Niet alleen nemen in de marges van zijn Vergilius-codex kanttekeningen en zelfvermaningen van prosodische en metrische aard een belangrijke plaats in,¹⁴⁵ ook duiden verscheidene van de annotaties in Lr die op de dichter zelf teruggaan erop, dat klaarblijkelijke vergissingen m.b.t. de prosodie in werkelijkheid provisorische keuzes waren, die Petrarca voornemens was te zijner tijd te corrigeren zonder dat hij hiertoe - om welke reden dan ook - ooit daadwerkelijk is overgegaan (cf. Fera, *Annotazioni*, p. 20; id., *La revisione*, p. 33-34). Opmerkelijk is ook dat Petrarca zich in Ep. metr. III,26 zeer opwindt vanwege het feit, dat een onbekende criticus hem verweten heeft een korte lettergreep als lang te gebruiken. Bovendien volgt de dichter in zaken die de eigenlijke metrische structuur betreffen (caesuren, hiaten, etc.) veelal getrouw de antieke gebruiken en neigt hij er zelfs toe bepaalde gewone vrijheden als bijv. verlenging van een korte lettergreep in de *arsis* te vermijden (cf. Gandiglio, *GSLI* 90 [1927], p. 304; Fera, *Annotazioni*, p. 21).

Desondanks is het aantal fouten van metrisch-prosodische aard in de *Africa*, iets waaraan met name de latere humanisten veel aanstoot namen, naar verhouding groter dan in zijn overige Latijnse poëzie (cf. Martellotti, *F. Petrarca, Poesie latine*, p. 250). In de eerste twee boeken werden de volgende aangetroffen:

I,326	ferme
I,372	habitare
I,458	invenis
I,465	sentis
I,524	bifida
II,122	iunioris
II,237	aerarium
II,238	Ephyreaque arma
II,290	Syria
II,309	vir
II,324	ruinosa (mogelijk dient dit woord echter gelezen te worden met <i>synizesis</i>)
II,339	spectando
II,346	vir
II,361	invenis
II,420	querela

---

¹⁴⁵ Cf. De Nolhac, *Pétrarque et l'humanisme*, I, p. 153; van Petrarca's Vergilius-handschrift (ms. S.P. Arm. 10, Scat. 27 van de *Biblioteca Ambrosiana* te Milaan) bestaat een facsimile-editie: *F. Petrarcae Vergilianus codex quam simillime expressus*, ed. J. Galbiati, Mediolani 1930.

Metrisch-prosodische bijzonderheden

a. (veelal bijzondere) vormen van *synizesis*:¹⁴⁶

I,96	Hispania
I,389	muniant
I,499	praemio
II,163	Aquas Sextas
II,400	Hibernum
II,508	Scipionis
II,524	Scipio

b. verlenging van een korte slotlettergreep voor de caesuur:

I,20	decus
I,483	cole

c. overige bijzonderheden:

II,515	experiere (verseinde op <i>pentasyllabum</i>)
--------	--

---

¹⁴⁶ Hoewel de woorden van Corradini (p. 91: "Poetam synizesi frequentissime uti, lectorem ne fugiat") wellicht enige nuancering behoeven (cf. ook comm. ad II,122 [iunioris] en II,237 [aerarium]), zijn zij blijkens de bovenstaande opsomming in hun algemeenheid toch meer in overeenstemming met de werkelijkheid dan de uitspraak van Fera, die stelt dat *synizesis* "vreemd aan de gewoonten van Petrarca" is (Antichi editori, p. 78).

Het veelvuldig gebruik van *synizesis* is overigens een kenmerk van het oud-Latijnse drama. Reeds Ennius veroorloofde zich deze vrijheid in de dactylische hexameter aanzienlijk minder vaak, terwijl de toepassing ervan bij de klassieke dichters nog veel beperkter was (cf. Christ, Metrik der Griechen und Römer, pp. 31 v.).

13. KORTE INHOUD VAN DE AFRICA¹⁴⁷

Boek I en II (deze twee boeken vormen een afgerond geheel): Uitvoerig *prooemium*. Begin van de epische handeling: Scipio de Oudere, die de Carthagers uit Spanje heeft verdreven en op het punt staat om over te steken naar Africa om de strijd tegen Hannibal op diens grondgebied voort te zetten, ziet in een droom zijn overleden vader. Deze toont hem - na van zijn eigen sneuvelen verhaald te hebben - de gelukzaligheid die staatslieden en veldheren die zich voor hun vaderland hebben ingezet, na hun dood ten deel valt, openbaart hem de toekomst (het lot van Hannibal, van hemzelf en van Rome) en spoort hem aan de (in de rest van het epos beschreven) strijd tegen Hannibal met kracht voort te zetten, waardoor hij niet alleen de roemrijkste veldheer uit de geschiedenis zal worden - Scipio wordt door zijn vader gemaand aardse roem te versmaden -, maar tevens de goddelijke wil in vervulling zal doen gaan. Aan het slot van boek II wordt Scipio gewekt door het trompetgeschal van het reveil.

Boek III: Laelius, Scipio's vriend en onderbevelhebber, gaat als ambassadeur van Scipio naar de West-Numidische vorst Syphax, een bondgenoot van de Carthagers, om hem tot een bondgenootschap met de Romeinen te bewegen. Beschrijving van het feestmaal dat ter ere van de Romeinse gast wordt gegeven, waarbij een zanger verhaalt van de geschiedenis van Africa, en Laelius op zijn beurt over de Romeinse geschiedenis vertelt.

Boek IV: Lofprijzing door Laelius van de deugden van Scipio.

Tussen boek IV, dat onvoltooid is gebleven, en boek V bevindt zich een omvangrijke lacune, waarin het welslagen van Laelius' missie en de oversteeek van Scipio naar Africa hadden moeten worden beschreven evenals de terugkeer van Syphax in het Carthaagse kamp door toedoen van zijn pas verworven vrouw Sophonisba, en zijn daarop volgende nederlaag tegen Laelius en Massinissa, de koning van Oost-Numidië en trouwe bondgenoot van Rome in Africa.

Boek V: De tragische liefde van Massinissa voor Sophonisba, de echtgenote van Syphax, die hij na diens nederlaag tot vrouw wenst. Bevreesd voor de anti-Romeinse invloed, die deze vrouw op hun bondgenoot zou kunnen uitoefenen, eist Scipio haar uitlevering, waarop zij vergif inneemt dat haar minnaar haar geeft.

Boek VI: Sophonisba's afdaling in de Onderwereld, waar de rechters twisten over de plaats die haar als zelfmoordenares moet worden toegewezen. Hannibal wordt teruggeroepen naar Africa, evenals zijn broer Mago, die echter op de terugreis aan een verwonding bezwijkt.

Boek VII: Gesprek tussen Scipio en Hannibal. Verschijning van de personifi-

---

¹⁴⁷ Voor een meer uitvoerige samenvatting zie bijv. Develay, *L' Afrique*, Préface, pp. XVI-LIV; Mustard, *Petrarch's Africa*, pp. 98-118; Bernardo, *Petrarch, etc.*, pp. 21-46.

caties van Rome en Carthago voor Iuppiter, die de Incarnatie van Christus aankondigt en voorspelt dat de stad die in de komende strijd zal zegevieren de zetel van zijn eeuwige rijk zal worden. Begin van de slag bij Zama.

Boek VIII: Gesprek van de Romeinse aanvoerders over de rangorde van 's werelds grootste veldheren: Alexander, Pyrrhus, Hannibal en Scipio. Wanneer Hannibal ziet dat de strijd verloren is, vlucht hij naar Antiochus van Syrië. De overwonnen Carthagers accepteren alle vredesvoorwaarden en sturen een gezantschap naar Rome, waarvan ze de pracht bewonderen. Er wordt vrede gesloten.

Boek IX: Terugkeer van Scipio onder begeleiding van zijn vriend Ennius naar Italië. De dichter voorspelt Scipio eeuwige roem, spreekt over het wezen van de poëzie en vertelt over Homerus, die hij gezien heeft in een droom. Deze heeft hem onder meer de geboorte van Petrarca voorspeld, wiens werk in belangrijke mate zal bijdragen aan de roem van Scipio. Triomf van Scipio en Ennius, die als dichter deelt in de glorie en evenals de zegevierende veldheer met een lauwertak wordt bekranst.

14. ANALYSE VAN BOEK I EN II

Prooemium (I,1-114).

Invocatie van de Muzen en aanduiding van het thema (I,1-10).
Aanroeping van Christus (I,10-18).
Opdracht van het werk aan koning Roberto van Napels (I,19-70).
Expositie van de oorzaken van de oorlog (I,71-114).

Stand van zaken in de tweede Punische oorlog op het moment waarop de epische handeling begint (I,115-153).

De Carthagers zijn uit Spanje verdreven (I,115-126).
Scipio wil oversteken naar Africa (I,127-153).

Droom van Scipio Africanus Maior (I,154-594).

Inleiding: de situatie waarin en het tijdstip waarop de droom plaatsvindt (I,154-161).
Scipio's vader verschijnt hem in zijn droom (I,161-167).
Hij spreekt zijn zoon toe (I,167-179).
Hij waarschuwt Carthago (I,179-198).
Zijn verwondingen doen Scipio wenen (I,199-223).
Hij vertelt zijn zoon over zijn dood (I,224-317).
Hij vertelt over de dood van zijn broer Gnaeus (I,317-321). Overgang: de eendracht van Publius en Gnaeus bij hun leven en hun dood en hun tevredenheid met de huidige toestand (321-330).
Scipio verontschuldigt zich bij zijn vader voor het feit, dat hij diens dood nog niet op de vijand heeft gewroken (I,331-333).
Scipio's vader vertelt over het leven na de dood (I,334-418).
Scipio's vader geeft op de vraag van zijn zoon of hij werkelijk nog leeft een bevestigend antwoord en verklaart, dat het leven na de dood het ware leven is (I,334-340).
Hij toont hem, naast zijn gestorven oom, een reeks recentelijk gesneuvelde krijgshelden (Marcellus, Crispinus, Fabius Maximus, Gracchus, Aemilius Paulus), die nu allen zalig zijn (I,340-418).
Scipio spreekt met zijn oom Gnaeus: hoewel het leven na de dood te verkiezen is boven het aardse leven, is niet zelfmoord het middel om de hemel te bereiken, maar "iustitia" en "pietas", met name in de vorm van vaderlandsliefde (I,419-500).
Schouw van de eerste zes koningen van het oude Rome (I,501-536).
Gesprek over Tarquinius Superbus (I,537-548).
Schouw van de Horatii (I,549-576).
Duizenden gelukzaligen bevolken de hemel; onder hen neemt Valerius Publicola een ereplaats in (I,576-579).
Scipio aanschouwt de door vaderlandslievende Romeinen na hun dood bevolkte Melkweg (I,580-583).
Slot (584-594).
Aurora zal weldra opstaan: Scipio wordt gemaand tot spoed (I,584-590).
Gnaeus herhaalt zijn aansporing aan Scipio zich in te zetten voor het vaderland (I,590-594).

Droom van Scipio Africanus Maior, vervolg (II,1-557).

Scipio bezweert in zijn droom zijn vader hem de toekomst te openbaren (II,1-30).

Profetie van Scipio's vader (II,31-327).

1. Het lot van Scipio en Hannibal (II,31-115).
    - a. Scipio zal Hannibal uit Italië verdrijven (II,31-36).
    - b. Voorspelling van Scipio's ontmoeting met Hannibal aan de vooravond van de slag bij Zama (II,37-59).
    - c. De slag bij Zama (II,60-69).
    - d. Scipio zal uiteindelijk de overwinning behalen en Hannibal zal vluchten en als balling zijn leven beëindigen (II,70-89).
    - e. Voorspelling van een tweede ontmoeting tussen Scipio en Hannibal (II,89-93).
    - f. Digressie: Scipio, Hannibal en de Faam (II,94-104).
    - g. Vervolg van het lot van Hannibal; zijn zelfmoord in Bithnië (II,105-115).
  2. Het lot/de toekomst van Rome [i.e. de geschiedenis van Rome na Scipio tot aan Petrarca's eigen tijd] (II,115-326).
    - a. Scipio's overwinning op de Carthagers zal de weg openen voor de onderwerping van de gehele wereld aan Rome (II,115-133).
    - b. Nieuwe geslachten zullen een nieuwe generatie veldherenvoortbrengen, die deze Romeinse suprematie zal realiseren (II,134-258); overzicht van de geschiedenis van de Romeinse republiek na Scipio aan de hand van een reeks *exempla* van veldheren, die snel de revue passeren (Glabrio, Mummius, Flaminius, de Scauri, de Drusi, de Metelli, de Nerones, de Catones, de Aemilii, Sulla, de Pompei, Brutus; bij vier veldheren [Marius (II,156-165), Pompeius Magnus (II,166-172; 183-207), Iulius Caesar (II,218-240) en Augustus (II,240-258)] staat Petrarca wat langer stil. Tussen de beschrijvingen van Pompeius en Caesar voegt hij een digressie in: niet alleen alle landen, ook alle eilanden zullen onder Romeinse heerschappij komen (208-217).
    - c. De keizertijd luidt het verval in: van alle keizers na Augustus zijn alleen Vespasianus en Titus, die het Joodse volk zullen bestraffen, het vermelden waard (II,259-273).
    - d. Na Titus gaat het helemaal bergafwaarts met het Romeinse rijk: keizers van vreemde oorsprong komen op de troon; de macht zal van Rome overgaan op Frankrijk en Duitsland (II,274-295).
    - e. Het lot van Rome na de 5de eeuw n. Chr. (296-326): hoewel Rome niet zal worden overwonnen door zijn vijanden (II,296-301), is het niet onvergankelijk: het zal (in de middeleeuwen) nog verder in verval raken, worden bezet door barbaren (II,301-312) en uiteindelijk, zij het eerst op het einde der tijden, samen met de gehele wereld die het eens heeft veroverd, vergaan (324-326). Ondertussen zal de naam Rome wel altijd ontzag blijven inboezemen (II,313-322).
- Overgang: Scipio's vader begeleidt zijn zoon een eindje op de terugweg naar de aarde nu de morgen op het punt staat om aan te breken (II,327-333).
- Filosofisch betoog van Scipio's vader (II,334-509).
- Inleiding (II,334-343).
1. De vergankelijkheid van al het aardse (II,344-350).
  2. De onbeduidendheid van de zogenaamde onsterfelijke aardse roem.

- a. Het gebied op aarde waar de roem zich eventueel zou kunnen verbreden is slechts beperkt (II,353-406).
  - b. Niet alleen in ruimte, ook in tijd is aardse roem nietig: het nageslacht is kort van geheugen (II,407-437).
  - c. Digressie: een Etrurische (Toscaanse) jongeling (i.e. Petrarca zelf) zal verhalen van Scipio's krijgsdaden (II,441-454).
  - d. Ook boeken zijn vergankelijk (II,454-471).
3. Conclusie: zoek je heil in de hemel: alleen het betrachten van de deugd leidt tot ware glorie en echte onsterfelijkheid (II,471-509).
- Lof van de vriendschap (II,510-530).
- Scipio's latere levenslot (II,531-549).
- Slot (550-557).
- Het afscheid van zijn vader (I,550-553).
- Scipio's ontwaken (II,554-557).

15. BEKNOPTE CHRONOLOGIE VAN DE COMPOSITIE VAN (MET NAME BOEK I EN II VAN) DE AFRICA

In de - door Martellotti (Sulla composizione, pp. 3-26) uiteengezette - wordingsgeschiedenis van de onvoltooid gebleven *Africa*,¹⁴⁸ die Petrarca bij zijn leven nooit uit handen heeft gegeven¹⁴⁹ en waaraan hij aldoor is blijven schaven, zijn - globaal - drie fasen te onderscheiden:

a. 1338 (of '39)-1340: ontstaan in Vacluse van de "*vetus Africa*" (Ep. metr. II,16,53), die in grote lijnen de eerste vier boeken van het epos omvatte en na de voorlopige voltooiing waarvan het werk aan de *Africa* een tijdlang onderbroken werd (voor de belangrijkste data m.b.t. het ontstaan van de "*vetus Africa*", cf. Wilkins, *The Making*, pp. 31-35);

b. 1341-1342: voortzetting na de dichterkroning van Petrarca van de arbeid aan het epos in Parma en omgeving (Selvapiana), waarbij het werk een voorlopige voltooiing bereikte;¹⁵⁰ in 1343 overweegt Petrarca voor de eerste en de laatste keer in zijn leven tot publicatie van de *Africa* over te gaan (cf. Festa, *Saggio*, pp. 14-17; Fenzi, *DAAS*, pp. 61-62);

---

¹⁴⁸ De onvoltooidheid van de *Africa* blijkt met name uit het voorkomen van verscheidene lacunes in het werk, uit het feit dat tussen de op verschillende tijdstippen vervaardigde gedeelten naden zichtbaar zijn gebleven, uit het relatief grote aantal fouten van metrisch-prosodische aard (zie boven, n. 145), en wellicht ook uit het feit dat het epos niet uit 12 boeken bestaat, zoals de er als model aan ten grondslag liggende *Aeneis*, maar uit slechts 9 (cf. Martellotti, *F. Petrarca, Poesie latine*, p. 250).

¹⁴⁹ De reden hiervoor was waarschijnlijk, zoals Festa (*L'Africa, Prefazione*, p. XL) veronderstelt, het feit dat ook Petrarca zelf zich bewust was van de vele onvolkomenheden van zijn epos en de vrees voor boosaardige aanvallen zoals hij die ervaren had na de ongewilde publicatie van zijn Mago-episode (zie p. v; lxxi).

¹⁵⁰ Petrarca gebruikt in zijn *Secretum* (III, Prose, p. 192) m.b.t. deze toestand van de *Africa* de wat duistere term "*semiexplicata*", die Festa (*Saggio*, p. 9) verklaart als "'messa in ordine soltanto a metà' ('slechts half-voltooid'); e con ciò possiamo supporre che il materiale fosse già più o meno raccolto ed elaborato, ma avesse bisogno di un paziente lavoro di unificazione e livellamento." Festa voegt hieraan toe: "Questo lavoro, più volte ripreso, non ebbe mai termine; l'*Africa* è rimasta *semiexplicata*."

c. de periode na de dood van koning Roberto in 1343, waarbij aan het werk enkele episodes werden toegevoegd; Petrarca blijft aan de *Africa* schaven tot aan het einde van zijn leven in 1374; deze onregelmatig en waarschijnlijk weinig systematisch plaatsvindende *labor limae* bestaat uit voortdurende revisies, correcties en toevoegingen.

De boeken I en II van de *Africa* stammen dus uit de eerste periode van de ontstaansgeschiedenis van het werk, althans voor het grootste deel: enkele - soms vrij omvangrijke - passages uit deze boeken zijn door verschillende petrarcologen als latere toevoegingen herkend. Het betreft:

1. de opdracht van het werk aan koning Roberto (I,19-70) en wellicht ook andere gedeelten van het *prooemium* (met name I,10-18),
2. de voorspelling van Scipio's vader van de ontmoeting van zijn zoon met Hannibal (II,42-59; 105-110; maar waarschijnlijk de gehele episode II,42-110),
3. de passage over de onbeduidendheid van de aardse roem (II,353-500),
4. de lof van de vriendschap (II,510-530),
5. II,303-312 (als men in vv. II,308 v. een toespeling op de figuur van Cola di Rienzo wil lezen, cf. comm. aldaar).

ad 1. Anders dan het geval is met de rest van het *prooemium* bestaat over het ontstaan van de verzen I,19-70 een *communis opinio*: de opdracht van de *Africa* aan koning Roberto - door Petrarca aan zijn beschermheer beloofd bij het aan zijn dichterkroning voorafgaande bezoek aan hem in Napels - is toegevoegd bij het verblijf van de dichter in Selvapiana, toen hij publicatie van het werk overwoog. Over de andere verzen van het *prooemium* lopen de meningen uiteen. Zo meent Velli (*Proemio*, passim) - m.i. ten onrechte (cf. comm. ad I,4, n.) - dat de verzen I,1-70 in hun geheel in Selvapiana zijn toegevoegd aan de *Africa*, een mening waarmee Velli polemiseert tegen Carrara (*Sulla soglia*, passim), die van opvatting is, dat vv. I,1-18 reeds tot de *vetus Africa* behoorden en Petrarca in Selvapiana de verzen I,19-114 heeft ingelast, terwijl Fenzi (*DAAS*, p. 97) op zijn beurt uit de overeenkomst tussen vv. I,14-18 met de laatste pagina's van Petrarca's *Secretum* afleidt, dat de aanroeping van Christus (vv. I,10-18) in 1342, ten tijde van Petrarca's arbeid aan dit prozawerk, aan het epos moet zijn toegevoegd.

ad 2. Op grond van de sterke overeenkomst tussen Afr. II,42 vv. en Afr. VII,139 vv., waar de voorspelling van Scipio's vader in vervulling gaat, concludeert Fenzi (*Scipione, Annibale e Alessandro*, pp. 493 vv.), dat deze passage eerst in de periode waarin Petrarca werkte aan boek VII, dus in fase b van de ontstaansgeschiedenis van het werk, in de jaren 1341-42, aan de *vetus Africa* is toegevoegd.

ad 3. De sterke overeenkomst tussen deze passage uit Petrarca's droom van Scipio en Secr. III, waar hij dezelfde thematiek behandelt (*Prose*, pp. 200 vv.) en aanduidingen m.b.t. de chronologie van de *Africa* in

verschillende werken van Petrarca, maken aannemelijk, dat deze episode een toevoeging vormt uit de tijd van de compositie van het *Secretum*; tegelijk met deze toevoeging moet een drastische aanpassing van (in ieder geval boek I en II van) de "*vetus Africa*" aan dit nieuwe element hebben plaatsgevonden, naar aanleiding waarvan Petrarca in Fam. IV,13,3 spreekt van "*nova Africae meae fundamenta*" (cf. Fenzi, DAAS, passim).

ad 4. Uit het feit, dat Petrarca aanvankelijk de met Scipio Maior bevriende Laelius verwarde met de gelijknamige vriend van Scipio Minor, die Cicero tot woordvoerder had gekozen in zijn *De amicitia*, en Petrarca eerst later tot het duidelijke onderscheid tussen beide Laelii kwam dat men ook in de lof der vriendschap in Afr. II,510 vv. aantreft, leidt Martellotti (*Sulla composizione*, pp. 17 vv.; zie ook boven, p. xxxix) niet ten onrechte af, dat Petrarca deze passage na 1343 moet hebben geschreven.

16. WAARDERING VAN DE AFRICA.

Hoewel voor Petrarca's *Africa*, een werk dat wel gekarakteriseerd is als "the first and perhaps the last sincere attempt to write a purely classical epic since Vergil and Statius",¹⁵¹ eeuwenlang geen belangstelling heeft bestaan - zelfs Burckhardt bestempelde het in zijn *Kultur der Renaissance*¹⁵² als "ganz unlesbar" -, gold dit eerste Latijnse epos in de Latijnse taal van de Renaissance, anders dan zijn Italiaanse lyriek waardoor hij vooral beroemd is gebleven bij het nageslacht, voor Petrarca als het belangrijkste van zijn oeuvre.¹⁵³ Deze mening werd, ofschoon, zoals gezegd, vanaf het begin kritiek heeft bestaan op het anachronistisch gebruik van christelijke elementen in het antiquiserende werk, gedeeld door de meerderheid van zijn tijdgenoten. Niet alleen was enkel de wetenschap dat Petrarca werkte aan het epos - dat op dat moment nog lang niet voltooid en zelfs door vrijwel niemand gezien was - de belangrijkste reden voor zijn dichterkroning op het Capitool in 1341,¹⁵⁴ ook bedienden vooraanstaande humanisten als Boccaccio en Coluccio Salutati zich m.b.t. de *Africa* van de meest lovende bewoordingen¹⁵⁵ en gaf de dichter Zanobi da Strada (1312-1361) zijn reeds in een gevorderd stadium verkerende werk aan een epos over Scipio Africanus uit eerbied voor

---

¹⁵¹ Bernardo, Petrarch, etc., p. 168.

¹⁵² Wien 1934 (Basel 1860), p. 144.

¹⁵³ Cf. Ep. Post. (Prose, pp. 12 vv.); Fam. VII,18; XII,7; XIII,12; Sen. II,1; Ep. metr. I,1,75-76; II,16,20-23; 48-61; Secr. III (Prose, pp. 192 vv.); Afr. IX,216 vv.

¹⁵⁴ Cf. Wilkins, The Coronation of Petrarch, pp. 29-35; zie ook comm. ad I,22 (optatas diu lauros).

¹⁵⁵ Cf. Boccaccio, Epist. XXIV,32 (in: Tutte le opere di Giovanni Boccaccio, ed. V. Branca, vol. V,1, Milano 1992, p. 732): "caeleste...opus"; Salutati, Epistolario IV,1 (ed. F. Novati, vol. I, Roma 1891, p. 231): "divinum illud opus". Vergerio, de eerste uitgever van de *Africa* (zie p. lxxi), prees met name ook de originaliteit van de eerste twee boeken: "duorum priorum materiam ex sexto de Republica Ciceronis artificiose ad se transtulit, et quidquid de inferiore (i.e. de Scipione Africano Minore) ibi dictum est ad superiorem miram novitate traduxit (Sermo, ed. Solerti, p. 301). Zie voor het oordeel van Boccaccio en Salutati ook comm. ad Afr. II,445 v. en Boccaccio's Petrarca-leven (o.c., p. 902): "opus suum illud magnum mirabile cui Africa nomen imposuit". In een brief aan Boccaccio vergeleek Petrarca's correspondentie-vriend Barbato da Sulmona de *Africa*, waarvan hij slechts de twee aanvangsverzen kende, met de *Odyssee* (cf. comm. ad Afr. I,1).

Petrarca op bij het horen van diens *Africa*-project.¹⁵⁶ Bovendien duiden de glossen in de handschriftelijke traditie van de *Africa* op schoolgebruik van bepaalde passages van het werk aan het eind van de 13de en het begin van de 14de eeuw.¹⁵⁷ Ook in het buitenland verspreidde de faam van het werk zich blijkbaar op zodanige wijze, dat deze bijvoorbeeld reeds aan het begin van de 14de eeuw de verre, nog weinig voor het Humanisme openstaande, Nederlanden had bereikt.¹⁵⁸

Niettemin nam, overeenkomstig de voorspelling van de dichter zelf,¹⁵⁹ de belangstelling voor de *Africa* in de tijd na zijn dood sterk af. Hiervoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen: in de eerste plaats kon van het werk, dat Petrarca bij zijn leven nooit uit handen had willen geven, als gevolg van de problematische toestand van het nagelaten manuscript, eerst verscheidene jaren na zijn dood een tekst worden uitgegeven (in 1397). Pas in 1501 verscheen een gedrukte versie als deel van een Venetiaanse *Opera omnia*-editie, in een tijd dus waarin de kennis van het klassieke Latijn sterk was toegenomen en het werk van Petrarca de beter onderrichte latere humanisten ruw en ongepolijst moest voorkomen.¹⁶⁰ Hierdoor "miste de *Africa*", zoals Bolgar het uitdrukt, "het moment, waarop zijn publicatie het meeste effect zou hebben gehad".¹⁶¹ Daarbij kwam nog dat juist in de zestiende eeuw

---

¹⁵⁶ Zie F. Villani, *De origine civitatis Florentiae et eiusdem famosis civibus*, ed. G.C. Galetti, Florentiae 1847, p. 16; Burckhardt, o.c., p. 144.

¹⁵⁷ Cf. Fera, *Annotazioni*, p. 3: "Nella tradizione dell' *Africa* [...] i commenti si accompagnano spesso al testo e talvolta tradiscono un passaggio del poema nella scuola, segno indiscutibile della fortuna di cui il poema si godette nell' ultimo Trecento en nel primo Quattrocento."

¹⁵⁸ Cf. J. IJsewijn, "Lettori dell' AFRICA del Petrarca nei Paesi Bassi durante il Quattrocento", in: F. Schalk (ed.), *Petrarca, Beiträge zu Werk und Wirkung*, Frankfurt am Main 1975, pp. 93-96.

¹⁵⁹ Cf. Afr. IX,441-42: heu heu quam vereor, ne quid tibi durior aetas/ obstrepat et titulis insultet caeca decoris; IX,469-70: heu paucas habitura domos et rara per orbem/ hospitia!

¹⁶⁰ Zie bijv. het ad Afr. II,445 v. geciteerde oordeel van de Florentijnse purist Paolo Cortesi over het Latijn van Petrarca.

¹⁶¹ *The Classical Heritage*, p. 254; cf. Fraenkel, *Gnomon* 3 (1927), p. 485: "Der Humanismus, dessen grösster Bahnbrecher gerade Petrarca gewesen war, konnte dieses an keinen klassizistischen Kanon gebundene, in der Prosodie und im Sprachge-

een verschuiving van de belangstelling van Petrarca's Latijnse naar zijn Italiaanse werken plaatsvond.¹⁶² Bovendien bleef als gevolg van verwaarlozing van het werk van uitgeverszijde elke vorm van publicatie van de *Africa* tussen 1581 en 1872 uit, met als gevolg dat nog slechts een enkeling het werk las en wist te waarderen, zoals blijktens zijn *Storia della letteratura italiana* (Roma 1783) bijvoorbeeld de literatuur-historicus Girolamo Tiraboschi.

Hernieuwde belangstelling voor de *Africa* op wat bredere schaal deed zich eerst voor in de tweede helft van de 19de eeuw, toen niet alleen de kritische *Africa*-edities van Pingaud (Parijs 1872) en Corradini (Padua 1874) verschenen, maar ook de eerste belangrijke studie over de *Africa* in de vorm van een tweetal artikelen van de hand van B. Zumbini,¹⁶³ die de *Africa* overigens nog slechts als een (fraaie) versificatie van Livius zonder veel eigen inbreng beschouwde.¹⁶⁴

Dit oordeel van Zumbini behoort tot de gangbare kritiek die sedert het einde van de 19de eeuw op de *Africa* is uitgeoefend en die wordt samengevat door B. Chiurlo (Dizionario letterario Bompiani, Milano 1947, vol. I, p. 39), aangehaald door Kallendorf (In Praise of Aeneas, p. 54): "The epic/historical matter often descends to a versification of Livy; Scipio's dream is very close to its Ciceronian source; the lacuna at the end of Book IV shows Petrarch's difficulties in poeticizing war; the principal characters are too extreme in their moral stances, too little delineated in action; the Latinity fails to develop its own artistic personality."

In de jaren '20 van deze eeuw begonnen de Petrarca-studies in Italië zich te concentreren rond o.a. de *Commissione per l'edizione nazionale delle opere di Francesco Petrarca*. Van de instelling van deze - nog steeds bestaande - commissie vormde de *Africa*-editie van Festa (Florence 1926) het eerste resultaat. In deze tijd moet het werk van Petrarca met zijn verheerlijking van het Romeinse verleden weerklank hebben gevonden in kringen van conservatieve Italiaanse intellectuelen, onder wie de *romanità*, de cultus van de geschiedenis van het oude Rome, die gezien werd als een onderdeel van de nationale Italiaanse geschiedenis, werd aangehangen, en door wier

---

brauch, in seinen Anschauungen vom Altertum und vielfach auch in der Grundgesinnung allzu 'mittelalterliche' Werk nur auf den Schutthaufen des glücklich überwundenen Zeitalters werfen."

¹⁶² Cf. B.T. Sozzi, *Petrarca. Storia della critica*, 5, Palermo 1963, pp. 24-25 (de verwijzing is van Seagraves: *The Influence of Vergil*, p. 6).

¹⁶³ "L'*Africa* del Petrarca", in: *Nuova Antologia* 7 (1878), pp. 625-652; 8 (1878), pp. 36-60.

¹⁶⁴ B. Zumbini, *Studi sul Petrarca*, Firenze 1895, pp. 120 v.: "L'*Africa* è una splendissima versificazione della storia romana, a cui l'autore non volle aggiungere che pochissimo di suo; perche considerava quella storia in una maniera tutta propria."

toedoen dit concept een belangrijke rol ging spelen in de fascistische propaganda, waarin het Romeinse karakter van de stroming werd benadrukt.¹⁶⁵ Onder deze rechts-georiënteerde intellectuelen die het fascisme steunden, bevonden zich veel classici.¹⁶⁶ Een figuur als Nicola Festa, de genoemde bezorger van de *Africa*-uitgave van 1926, die als hoogleraar was verbonden aan de universiteit van Rome, karakteriseerde het door hem uitgegeven epos van Petrarca in zijn opdracht aan koning Victor Emmanuel niet alleen in overeenstemming met het oplevende nationalisme van zijn tijd als "(il) poema della vittoria mediterranea di Roma",¹⁶⁷ maar trad ook op als vertaler in het Latijn van imperialistische redevoeringen van Mussolini,¹⁶⁸ welke, blijkens de memoires van Quinto Navarra, eveneens door de beroemde Franse petrarcoloog Pierre de Nolhac met een geschenk (een buste van Chateaubriand) werd vereerd.¹⁶⁹ Veelzeggend is ook dat het bureau voor de verbreiding van de fascistische cultuur in Duitsland de naam *Petrarca-Haus* droeg.

Na de tweede wereldoorlog bleef de belangstelling voor de *Africa* in Italië bestaan en kwam zij - behalve in het zich op de verbetering van de tekst richtende werk van Fera (zie onder) - met name tot uiting in regelmatig in veelal gespecialiseerde tijdschriften (*Italia medioevale e umanistica*, *Quaderni petrarcheschi*, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, etc.) verschijnende artikelen, waarin door auteurs als G. Billanovich, G. Martellotti, E. Fenzi, M. Feo, E. Giannarelli en G. Velli vaak zeer gede-

---

¹⁶⁵ Voor een goede samenvatting van de literatuur m.b.t. deze kwestie zie R. Visser, "Fascist Doctrine and the Cult of the *Romanità*", in: *Journal of Contemporary History* 27 (1992), pp. 5-22. Specifieke studies over de wijze waarop het werk van Petrarca voor propaganda-doeleinden werd ingezet zijn mij niet bekend.

¹⁶⁶ Visser, o.c., p. 10.

¹⁶⁷ Zie ook Bergin en Wilson in de inleiding op hun vertaling van de *Africa* (p. xiv): "As Festa, dedicating his work to Victor Emmanuel III, defines the *Africa* as the 'poem of the mediterranean victory of Rome', we may suspect that the resurgent nationalism of the time encouraged and facilitated the editor's undertaking."

¹⁶⁸ Cf. N. Festa-B. Mussolini, *La fondazione dell' impero nei discorsi del duce alle grandi adunate del popolo italiano, con una traduzione latina di Nicola Festa*, Napoli 1937; zie ook P. Fedele, "Studio e uso del latino nella scuola fascista", in: *Matrici culturali del fascismo. Seminari promossi dal Consiglio Regionale Pugliese e dall' Ateneo Barese nel Trentennale della Liberazione*, Bari 1977, p. 221.

¹⁶⁹ In de Franse vertaling ("Valet de Chambre chez Mussolini") van J.- M. Rozé, Paris-Mulhouse-Lausanne 1949, p. 81.

tailleerd op bepaalde passages uit het werk of op hiermee samenhangende problemen werd ingegaan.

De belangstelling voor het epos breidde zich echter ook uit naar het buitenland, met name de V.S., waar een belangrijke bijdrage tot de rehabilitatie van het lang verwaarloosde werk werd geleverd door Bernardo met zijn *Petrarch, Scipio and the Africa* (Baltimore 1962), en onderzoek gedaan werd naar de invloed op de *Africa* van de antieke epiek (Bruère, "Lucan and Petrarch's *Africa*" [1961]; Seagraves, *The Influence of Vergil on Petrarch's Africa* [1976]).

Zo won geleidelijk de overtuiging veld, dat de *Africa* weliswaar onmiskenbare tekortkomingen vertoont - naast reeds ter sprake gekomen punten als de onvoltooide toestand van het epos, het gebrek aan eenheid in het werk, de zwart-wit weergave van de karakters der personen en Petrarca's niet smetteloze Latijn, worden als tekortkomingen ook de periodesstructuur en de lengte van Petrarca's dialogen genoemd¹⁷⁰ -, maar niet kan worden afgedaan als een versificatie van antieke bronnen, een reeks cento's of louter een retorische oefening, zoals Kallendorf wil,¹⁷¹ en veeleer een, zowel qua stijl als qua structuur, originele poëtische verwerking van de gebruikte modellen is, waarin Petrarca, zoals Bernardo betoogt, de kern van zijn humanistische boodschap verwoordt. De *Africa* is echter niet alleen interessant als schakel in de overgang tussen Middeleeuwen en Humanisme, maar ook rijk aan passages van grote poëtische schoonheid.¹⁷²

---

¹⁷⁰ Cf. Foster, *Petrarch's Africa*, p. 286: "Not far into the first book it becomes clear, that he (P.) does not very scrupulously follow - as Vergil generally does - Cicero's recommendation (*De oratore* 3,181 ff.; *Orator* 222) that a periodic structure should not normally exceed four hexameters. Six- or seven-line sentences are quite usual, with non special effect or intention apparent. [...] Again, his speeches tend to run to enormous length [...]. Cf. reeds Borinski, *Das Epos der Renaissance*, p. 196: "[...] die Personen der Afrika reden so entsetzlich viel; es ist diese eine der Hauptschwächen des Werkes, dessen Handlung sonst einen glücklichen Aufbau hat."

¹⁷¹ Zie boven: p. vi, n. 16. Vgl. ook Hardie (*Renaissance Epic*, p. 302): "It would be perverse to deny that the *Africa* is above all a panegyric of Scipio, but it is far from being as monolithic as Kallendorf would make out."

¹⁷² Vgl. bijv. Bruère, o.c., p. 83: "[...] Petrarch's treatment of the final years of the Second Punic War is more readable today than Statius' *Thebaid* or Claudian's hexameter poems, and is poetically far superior to Silius Italicus' perfunctory account of the same period in the last two books of the *Punica* [...]. The *Africa* bears comparison with Lucan's historical epic, to which it may be considered a companion piece."

17. TEKSTOVERLEVERING.

Ofschoon de *Africa* rond 1342 een voorlopige afronding bereikte, werd het werk, dat Petrarca bij zijn leven, ondanks dringende verzoeken tot publicatie van bewonderende vrienden (onder wie Boccaccio), niet uit handen heeft willen geven, zoals gezegd, nooit definitief voltooid.¹⁷³ Slechts één fragment, de zgn. "klacht van Mago" (Afr. VI,885-918), werd tegen de wil van de dichter tijdens zijn leven (in 1343) door zijn vriend Barbato da Sulmona gepubliceerd.

Onder andere tengevolge van de problematische toestand van het manuscript tussen de nagelaten papieren van Petrarca kon eerst verscheidene jaren na zijn dood (1374) een tekst van de *Africa* worden uitgegeven. Na onder druk van talrijke verzoeken om copieën en aansporingen tot publicatie uiteindelijk in eerste instantie de vervaardiging van enkele voorlopige afschriften van het werk te hebben toegelaten - waaronder in 1377 een exemplaar voor eigen gebruik door de Florentijnse kanselier en humanist Coluccio Salutati, die op grond hiervan tot een sterk geëmendeerde versie van de eerste twee boeken van de *Africa* kwam - besloten Petrarca's schoonzoon Francescuolo da Brossano en de humanisten van Padua, in wier midden Petrarca zijn laatste levensjaren had doorgebracht, de "definitieve" editie van het epos toe te vertrouwen aan de humanist Pier Paolo Vergerio. Deze bezorgde in de jaren 1390-1396 een "diplomatieke" editie van de (later verloren gegane) autograaf van Petrarca, waarbij hij zich strikt hield aan de door de dichter nagelaten tekst in de toestand waarin deze door hem was aangetroffen (met fouten tegen de prosodie, onvolledige verzen en lacunes)¹⁷⁴ en beschreven in zijn *Sermo de vita moribus et doctrina poetae Francisci Petrarcae et eius poemate quod Africa inscribitur*, de afzonderlijk bewaarde Petrarca-biografie die aan zijn *Africa*-editie voorafging.¹⁷⁵

---

¹⁷³ Een gedetailleerde beschrijving van de gebeurtenissen m.b.t. de *Africa* tot aan de dood van Petrarca vindt men bij Festa, *Saggio*, cap. I (pp. 1-21); de tekstoverlevering van de *Africa* komt uitvoerig ter sprake in het tweede hoofdstuk van dit werk (pp. 22-52), evenals in de *Prefazione* van Festa's *Africa*-editie (pp. XXXV vv.) (samengevat door Bernardo, *Petrarch, etc.*, pp. 170-75). Veel van hetgeen hierin betoogd wordt is evenwel inmiddels achterhaald door de bevindingen van V. Fera (zie onder).

¹⁷⁴ Voor de editie van Vergerio cf. Fera, *Antichi editori*, pp. 83-104; voor het werk van Salutati, *ib.*, pp. 17-82.

¹⁷⁵ Voor de *Sermo* van Vergerio zie (de niet van onvolkomenheden verstoken editie van) A. Solerti, *Le vite di Dante, Petrarca e Boccaccio scritte fino al secolo decimosesto*, Milano 1904, pp. 294 vv. De hier bedoelde passage vindt men op p. 300: "Constat autem versus esse aliquos dimidiatos et imperfectos, ut est creberrime apud Maronem... Sunt et male mensuratae syllabae, quae tamen non praeterierunt auctorem,

Bij de overlevering zijn in de tekst van Vergerio, die aanvankelijk dus een getrouwe weergave van Petrarca's autograaf vormde, zoals eveneens in alle andere tot ons gekomen handschriften van de *Africa*, met uitzondering van Lr (zie onder), interpolaties van de hand van latere humanisten gefiltreerd, met name die van Salutati.

Naast de traditie van Vergerio (en de hierin opgegane pre-Vergeriaanse traditie) staat ms. *Acquisti e Doni 441* van de *Biblioteca Medicea Laurenziana* (Lr), dat zich evenals de uitgave van Vergerio zelf, via een werkcopie (X¹) uit de autograaf van Petrarca moet hebben ontwikkeld, maar in de tekst waarvan, zoals gezegd, geen sprake is van de infiltratie van de bovengenoemde correcties.¹⁷⁶ Zowel om deze redenen als vanwege het feit dat de *status* van dit handschrift overeenkomt met de door Vergerio in zijn *Sermo* beschreven toestand waarin hij de autograaf aantrof, moet Lr het meest betrouwbare handschrift van de *Africa* zijn.¹⁷⁷ Het werd echter eerst in 1950 in Florence ontdekt¹⁷⁸ en was derhalve onbekend aan N. Festa ten tijde van de vervaardiging van diens kritische editie (Florence 1926), de meest recente van de *Africa*.

Behalve Lr zijn van de *Africa* nog 23 handschriften overgeleverd, waarvan er door Festa 17 zijn gebruikt, die echter alle zijn vertroebeld door de genoemde humanisten-interpolaties. Van deze handschriften stamt alleen ms.

---

singulas enim notavit ad marginem...".

¹⁷⁶ Wel bevinden zich in de marges en tussen de regels van het manuscript tal van annotaties, die kunnen worden herleid tot Coluccio Salutati en andere glossatoren (Pietro da Parma, Donato de Pretis) en - bovendien - tot Petrarca zelf. Zie hierover de werken van Fera (*Annotazioni*, *passim*; *Antichi editori*, *passim*; *La revisione*, *passim*).

¹⁷⁷ Cf. id., *Annotazioni*, p. 24: "Esso (Lr) non è stato copiato direttamente dall' autografo petrarchesco. Ma [...] data l'estrema correttezza della trasmissione del testo, non si può assegnare a Lr un posto troppo discorto dall' autografo."

¹⁷⁸ Over deze ontdekking is voor het eerst in 1980 geschreven door Fera, *Annotazioni*, pp. 1-25. Een beschrijving van het handschrift vindt men aldaar pp. 1-2 (= id., *La revisione*, pp. 32-33); zie voorts P.O. Kristeller, *Iter Italicum I*, London-Leiden 1963, p. 105; G. Innocenti Bombieri, *Biblioteca Medicea-Laurenziana, Mostra di codici petrarcheschi laurenziani...*, Firenze 1974, p. 14, n. 5 en tav. II; G. Billanovich, "Terenzio, Ildemaro, Petrarca", in: *IMU* 17 (1974), pp. 32-33 en tav. IV.

M (Ashburnham 1014 van de *Biblioteca Medicea Laurenziana*) van Lr af.¹⁷⁹

---

¹⁷⁹ Cf. Fera, *La revisione*, p. 55; *Antichi editori*, pp. 174 vv.

SIGLA

Van de *Africa* zijn dus 24 handschriften overgeleverd, waarvan, zoals gezegd, er 17 door Festa gebruikt werden bij de vervaardiging van zijn kritische editie. Van de overige leerde hij er 3 kennen na de voltooiing van dit werk (deze zijn gemarkeerd met het teken +); de overige 4 (gemarkeerd met het teken *) heeft hij in het geheel niet gekend.¹⁸⁰ De overgeleverde handschriften zijn de volgende:¹⁸¹

- A Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, ms. 33,35.
- B Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, ms. 91 sup. 39.
- C Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, ms. S. Croce XXVI sin. 4.
- F Paris, Bibliothèque Nationale, ms. lat. 8367.
- H London, British Library, ms. Harley 3722.
- Hh *Holkham Hall, Collection of the Earl of Leicester, ms. 429.
- Hr *Cambridge, Mass., Harvard University Library, ms. Typ., 17.
- I Cambridge, Pembroke College, ms. 78,1.
- K Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, ms. 78,1.
- L Paris, Bibliothèque Nationale, ms. lat. 8124.
- Lr *Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, ms. Acquisti e Doni 441.
- M Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, ms. Ashburnham 1014.
- N Napoli, Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele, ms. V E 39.
- O Oxford, Bodleian Library, ms. Canonici Misc. 62.
- P Napoli, Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele, ms. V E 40.
- Pg +Praha, Knihovna Metropolitní Kapituly, ms. H 5.
- R Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Urb. lat. 370.
- S Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Ross. 944.

---

¹⁸⁰ Deze gegevens alsmede de gebruikte tekens zijn ontleend aan Fera, *Antichi editori*, pp. 13-14.

¹⁸¹ Alle genoemde handschriften geven de (min of meer) volledige tekst. Voor de overgeleverde fragmentarische codices verwijs ik naar de *Prefazione* (pp. XXVI-XXX) van de ed. Festa.

- Tr +Trieste, Biblioteca Civica, ms. I 35.
- V Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, ms. lat. XII 17 (3944)
- W Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, ms. Gud. lat. 75.
- X Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 17652.
- Y +Olomouc, Státní Archiv, ms. C.O. 335.
- Zw *Zwickau, Ratschulbibliothek, ms. BBBB 1.

18. TEKSTEDITIES.

De eerste gedrukte uitgave (*editio princeps*) van de *Africa* -die merkwaardigerwijs niet is opgenomen onder Petrarca's Latijnse geschriften in de eerste druk van de verzamelde werken uit Basel 1496 - verscheen in 1501 in de Venetiaanse *Opera omnia*-editie van dat jaar (*Librorum Francisci Petrarcae impressorum annotatio*).

Het werk verscheen opnieuw in de Venetiaanse herdruk van 1503 en in de 4 opeenvolgende Baseler uitgaven van resp. 1541 (*Francisci Petrarcae florentini poetae et oratoris clarissimi poemata omnia*), 1554 (*Opera quae extant omnia*), 1558 (herdr. 1541) en 1581 (herdr. 1554), telkens als deel van de *opera* resp. *poemata omnia*.¹⁸²

Verdere publicatie bleef uit tot 1872, toen in Parijs de eerste (gebrekige) kritische editie van de *Africa* van de hand van L. Pingaud verscheen.

Kort daarna, in 1874, verscheen in Padua de (veel betere) kritische uitgave van F. Corradini, die nog altijd van belang is vanwege haar verklarende annotaties en bronvermeldingen.

In 1926 verscheen in Florence een nieuwe kritische editie van de hand van N. Festa, gebaseerd op 17 handschriften (tegenover Corradini 7, Pingaud 6), die echter reeds bij het verschijnen omstreden was.¹⁸³

---

¹⁸² De *Africa*-edities uit de 16de eeuw zijn gecollationeerd door Festa (cf. *L'Africa*, Prefazione, pp. XXX, XXXIV, LVII-LX (= Saggio, pp. 44-48), volgens wie de uitgave van 1554 (gedrukt in Basel bij Henricus Petri) als de beste dient te worden beschouwd (hiervan bestaat een fotografische herdruk: Ridgewood, New Jersey 1965). Van de Venetiaanse uitgaven merkt Festa op: "La stampa (van 1501) riprodusse meccanicamente gli errori dei manoscritti e li accrebbe con varie mende tipografiche o con evidenti malintesi della scrittura del codice. L'ultimo pensiero dello stampatore sia stato quello di capire il testo e di renderlo intelligibile ai lettori. [...] L'edizione veneta del 1503 riproduce quella del 1501 con qualche errore tipografico in più." Zie ook Corradini (*Prooemium*, p. 79); "Francisci Petrarcae poema, quod Africa inscribitur, sextodecimo tantum saeculo, bis Venetiis et quater Basileae, typis vulgatum, tot tantisque scatebat mendis, ut vel patientissimum quemque a legendi studio deterreret."

Voor de *Africa* zie ed. Basil. 1554, vol. III, pp. 1274-1330); ed. Basil. 1581, vol. III, pp. 24-76).

¹⁸³ Vgl. de recensies op het werk: E. Carrara, *La Rassegna* 36 (1928), pp. 113-37; C. Foligno, *The Modern Language Review* 22 (1927), pp. 346-50; A. Foresti, *La fiera letteraria*, 25 settembre 1927, p. 5; E. Fraenkel, *Gnomon*, 3 (1927), pp. 485-94; A. Gandiglio, *GSLI* 90 (1927), pp. 289-308, en 92 (1928), pp. 203-208; R. Sabbadini, *ib.* 89 (1927), pp. 354-56; I.

Vincenzo Fera, die een nieuwe kritische editie van de *Africa* voorbereidt, heeft aangetoond - nadat reeds eerder detailkritiek was geleverd op met name de grillige variantkeuzen en niet te rechtvaardigen coniecturen van Festa -¹⁸⁴ dat diens uitgave gebaseerd is op een ondeugdelijk fundament.¹⁸⁵ Bovendien blijken er 7 handschriften meer te bestaan (waaronder Lr) dan die waarvan Festa zich bediende bij de vervaardiging van zijn editie.

Sanesi, *Nuova rivista storica* 12 (1928), pp. 192-98; U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Deutsche Literaturzeitung* 48 (1927), pp. 1000-02; E.H. Wilkins, *Modern Philology* 25 (1927), pp. 113-16; N. Zingarelli, *La Cultura* 6 (1927), pp. 223-27. Festa reageerde op de kritiek van resp. Gandiglio en Fraenkel in: *Atti del 'Accademia degli Arcadi* 11 (1927), pp. 147-52, en in: *La Cultura* 7 (1928), pp. 168-72.

¹⁸⁴ Fraenkel merkte in zijn recensie van de Festa-editie (*Gnomon* 3 [1927], p. 40) op "dass an nicht wenigen Stellen der Vulgattext besser ist als dieser kritisch fundierte".

¹⁸⁵ Niet alleen is Festa's fundamentele hypothese, dat ms. W (ms. Gud. lat. van de Herzog-August-Bibliothek in Wolfenbüttel) de autograaf van Vergerio is, onhoudbaar, zoals Billanovich (*Petrarca letterato I, Lo scrittoio del Petrarca*, Roma 1947, p. 365, n. 1) heeft aangetoond, ook de onderverdeling van de tekstoverlevering in drie takken (waarbij de eerste wordt teruggevoerd op *Salutati*, de tweede op Vergerio en een derde op de Florentijnse monnik Tedaldo della Casa aan wie de petrarkisten van Padua in 1378 eveneens een afschrift van Petrarca's autograaf van de *Africa* hadden geschonken) berust op foutieve en onzekere elementen als gevolg waarvan de niet door Festa gebruikte manuscripten niet in diens stemma kunnen worden ondergebracht (cf. Fera, *Annotazioni*, p. 3; *Antichi editori*, pp. 7-15).

19. TEKST EN ORTHOGRAFIE.

Gezien de bovengenoemde onvolkomenheid van de tekst van Festa en het feit dat een nieuwe kritische editie van de *Africa* vooralsnog niet voorhanden is, is bij de keuze van de hier gepresenteerde tekst, op een enkele uitzondering na, waar dit handschrift een evidente fout of betekenisloze lezing geeft, geopteerd voor die van ms. Lr (zie hierover boven), dat hiertoe met behulp van een microfilm werd bestudeerd. Slechts de lacunes in de eerste twee boeken van dit manuscript [vv. I,1-54 (geheel), II,1-16 (gedeeltelijk), II,28-43 (gedeeltelijk), II,541-556 (gedeeltelijk)] en enkele plaatsen waar Lr door inktvlekken onleesbaar is, zijn - maar niet dan na kritische beschouwing en eventuele aanpassing van de hierin voorkomende varianten en coniecturen (zie de eerste drie plaatsen van de onderstaande lijst van afwijkingen t.o.v. deze uitgever) - aangevuld met de tekst van Festa.¹⁸⁶ Met deze opzet is de handelwijze gevolgd waarvan Fera zich bedient bij de presentatie van tekstfragmenten uit de *Africa* in zijn *Antichi editori* (zie p. 48 aldaar).

Anders dan deze auteur, die ook de spelling van Lr aanhoudt, en Festa, die, evenals - op meer consequente wijze - Martellotti in zijn bloemlezing uit de *Africa* in *F. Petrarca, Poesie latine*, de orthografie van Petrarca zelf poogt te reconstrueren, heb ik de spelling, niet alleen vanwege de moeilijkheden die dit streven naar reconstructie met zich meebrengt,¹⁸⁷ maar

---

¹⁸⁶ In het commentaar zijn ook citaten uit andere dan de eerste twee boeken van de *Africa* ontleend aan de ed. Festa.

¹⁸⁷ De in de middeleeuwse traditie wortelende orthografie van de humanisten-teksten vormt vooral een probleem door de vele inconsistenties hierin. Deze moeilijkheid doet zich in sterke mate ook met betrekking tot Petrarca voor, wiens spelling niet alleen binnen een en hetzelfde handschrift varieert, maar ook gedurende de loop van zijn leven wijzigingen ondergaat. In het geval van de *Africa* komt hier nog bij dat de autograaf van dit werk verloren is gegaan, zodat men zich voor de reconstructie van de spelling moet wenden tot autografen van andere werken van Petrarca's hand.

Weliswaar kan men, zoals met name Martellotti heeft gedaan, te werk gaan volgens de richtlijnen die Rossi in de introductie van zijn uitgave van de *Familiars* (vol. I, Florence 1933, pp. CLXIV-CLXIX) op basis van systematisch onderzoek van de Petrarca-autografen geeft, maar de hier geformuleerde richtlijnen betreffen vooral de orthografie van de latere Petrarca, terwijl de *Africa*, ook al is de dichter er heel zijn leven aan blijven schaven, nu juist een werk uit zijn vroege periode is. Bovendien blijven ook in geval van adaptatie van de spelling aan de richtlijnen van Rossi twijfelgevallen bestaan, zoals blijkt uit het "Vorwort zur Textausgabe" van het commentaar

met name ter wille van de duidelijkheid, in navolging van de oudere (pre-Festa) edities, aangepast aan het bij de uitgave van klassieke teksten gangbare gebruik.¹⁸⁸

Wat betreft de interpunctie is doorgaans wel de editie van Festa gevolgd, maar een enkele maal, waar dit de duidelijkheid ten goede kwam, die van Corradini.

Ook in het gebruik de namen van personificaties met hoofdletters te schrijven is uitgegaan van Festa. Het gebruik van hoofdletters aan het begin van elk vers vindt men - anders dan het moderne gebruik ook eigennamen hiermee te laten beginnen - eveneens in Lr en gaat terug op Petrarca zelf.

AFWIJKINGEN T.O.V. DE TEKST VAN FESTA

(* betekent dat de gevolgde lezing ook die van de ed. Corradini is)

I,4	surgere i.p.v. sugere
I,30	quem i.p.v. quam
I,50	ideo* i.p.v. adeo
I,59	tremui* i.p.v. timui
I,96	Hispania i.p.v. Hispana
I,100	rabidis* i.p.v. rapidis
I,128	flatum i.p.v. vatum
I,133	avidus i.p.v. avidis
I,159	dominam* i.p.v. dominum
I,191	refudi i.p.v. rependi
I,234	magnificum, infelix, fido cum i.p.v. magnificum: infelix fido ut cum
I,240	Mars* i.p.v. Mors
I,258	cedere* i.p.v. credere
I,261	urgebar* i.p.v. premebar
I,264	et vafras* i.p.v. atque Afras
I,281	adversata* i.p.v. aversata
I,316	sternimus* i.p.v. sternimur
I,316	moritur i.p.v. morimur
I,326	ferme* i.p.v. forte
I,327	iam cura* i.p.v. iactura
I,330	nunc* i.p.v. non
I,333	optima* i.p.v. ultima

---

van Enenkel op boek I van *De vita solitaria* (p. 33).

¹⁸⁸ Op deze wijze wordt bijv. voorkomen dat de lezer in verwarring wordt gebracht in een vers als I,214 v. (ed. Festa): *Namque hactenus ire/ et dolor et gemitus, etc*, waar "ire" geen infinitivus historicus, maar nominativus pluralis van "ira" is. Zie voor deze kwestie ook J. IJsewijn, *Companion to Neo-Latin Studies*, Amsterdam etc. 1977, pp. 224 v.; E. Rabbie, "Editing Neo-Latin Texts", in: *Editio 10* (1996), pp. 30-34.

I,337	iacetis* i.p.v. latetis
I,349	per purum* i.p.v. purpureum
I,357	gressumque i.p.v. faciesque gradusque
I,361	Punica. Periiit i.p.v. Punica terrenis. Periiit
I,364	nobiscumve* i.p.v. nobiscumque
I,365	providus i.p.v. perfidus
I,372	iubet habitare i.p.v. iubet hunc habitare ¹⁸⁹
I,375	non i.p.v. nec (ensis)
I,377	hunc i.p.v. huc
I,377	annosa* i.p.v. animosa
I,381	Fors* i.p.v. Sors
I,412	duris* i.p.v. diris
I,414	internoscere* i.p.v. inter noscere
I,418	vestris i.p.v. nostris
I,429	lumina i.p.v. limina
I,433	Calpes i.p.v. Calpe
I,436	stat* i.p.v. instat
I,456	habes* i.p.v. habens
I,457	hinc* i.p.v. hic
I,465	"Non bene sentis", ait* i.p.v. "Non bene" ait "sentis"
I,466	statione* i.p.v. in statione
I,487	nos i.p.v. vos
I,493	nexibus* i.p.v. legibus
I,495	iuverit* i.p.v. adiuverit
I,496	locum* i.p.v. diem
I,499	praemio i.p.v. pretio
I,509	ipse i.p.v. ille
I,524	bifida i.p.v. biffida
I,526	regem longe* i.p.v. longe regem
I,543	atroxque* i.p.v. atrox
I,555	hisque* i.p.v. his
I,558	pugna* i.p.v. fata
I,570	spatiis* i.p.v. spatio
I,594	pericula* i.p.v. piacula
II,21	tuncque* i.p.v. tunc
II,69	et i.p.v. ac (nomina)
II,94	lance* i.p.v. laude
II,132	tota* i.p.v. cun(c)ta
II,138	iamque i.p.v. namque
II,179	cunctis i.p.v. cun(c)ti
II,239	T(h)arsonque i.p.v. Thapsonque
II,251	clarosque* i.p.v. summosque
II,264	mundo* i.p.v. mundi
II,265	conspiciet meritis* i.p.v. conspicient meriti
II,307	et tunc se* i.p.v. h(a)ec sese
II,376	male caeli i.p.v. c(a)eli male
II,377	prisci i.p.v. Argolici
II,399	Taprobani i.p.v. Toprobani
II,441	nam i.p.v. iam

---

¹⁸⁹ iubet [hoc] habitare (Corradini)

II,465 occumbes* i.p.v. occumbens
II,517 ex* i.p.v. e
II,536 ille equidem: "Tua* i.p.v. ille: "Equidem! tua
II,557 reliquit* i.p.v. relinquit

Afwijkingen t.o.v. Lr

I,102 bellantum i.p.v. ballantum
I,128 flatum i.p.v. vatam (?)
I,240 Mars i.p.v. mors
I,288 obvia i.p.v. obviam (obvia)
I,333 ultio i.p.v. ultimo (ultio)
I,383 defleta i.p.v. deflecta
I,453 passimque i.p.v. passumque
I,490 monuisse i.p.v. movisse
I,492 iustis i.p.v. iustus
I,585 optanda i.p.v. aptanda

II,127 iugum i.p.v. iuagum
II,190 animus i.p.v. tamen (tn)
II,235 vindicet i.p.v. venditet
II,407 vobis i.p.v. nobis
II,409 venitque i.p.v. aienintque
II,493 terit i.p.v. tenetur
II,497 eundum i.p.v. eundem
II,540 experiare i.p.v. expiriare

20. LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN.

- Anal. hymn. - G.M. Dreves - C. Blume, *Analecta hymnica medii aevi*, 52 voll.,
 . . . ., 1886 vv.
- CCL - Corpus Christianorum Series Latina.
- Cic., Somn. Sc. - Cicero, *Somnium Scipionis*.
- CSEL - Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum.
- Dante, Inf. - Inferno
- Dante, Purg. - Purgatorio
- Dante, Par. - Paradiso
- Fenzi, DAAS - Fenzi, "Dall' 'Africa' al 'Secretum', Nuove ipotesi...", in:
 G. Billanovich - G. Frasso, *Il Petrarca ad Arquà. Atti di
 Convegno di studi nel VI centenario*, Padova 1975, pp. 61-115.
- Fried., Quell. - F. Friedersdorff, *Quellenstudien zu Petrarkas Africa*.
 Beilage des Osterprogramms des Stadtgymnasiums zu Halle,
 Halle a. S. 1899, pp. 21-41.
- Fried., Poet. Vergl. 1 - Id., "Die poetischen Vergleiche in Petrar-
 kas Africa", in: *Zeitschrift für romanische Philologie* 20 (1896).
- Fried., Poet. Vergl. 2 - Ibid. 21 (1897).
- Fried., Poet. Vergl. 3 - Ibid. 22 (1898).
- GLK - Grammatici Latini, ed. H. Keil, 8 voll., Leipzig 1857-1870.
- GSLI - Giornale storico della letteratura italiana.
- IMU - Italia medioevale e umanistica.
- KS - R. Kühner - C. Stegmann, *Ausführliche Grammatik der
 lateinischen Sprache*, Hannover 1912-14².
- LHS - M. Leumann - J.B. Hofmann - A. Szantyr, *Lateinische Syntax und
 Stilistik*, München 1965.
- LS - C. Lewis - C. Short, *A Latin Dictionary*, Oxford 1989.
- Macr., Comm. - Macrobius, *Commentarii in Somnium Scipionis*.
- MGH - Monumenta Germaniae Historica.
 - A.A. - Auctores antiquissimi.
 - Poetae - Poetae latini aevi Carolini.
- OLD - P.G. Glare (ed.), *Oxford Latin Dictionary*, Oxford 1982.
- PL - J.B. Migne, *Patrologia Latina*.
- PG - J.B. Migne, *Patrologia Graeca*.
- RAI - B. Kytzler (ed.), *Rom als Idee*, Darmstadt 1993.
- RE - A. Pauly - G. Wissowa - W. Kroll, *Realencyclopädie der
 classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1893-.
- Ronconi, Comm. - A. Ronconi, *Cicerone, Somnium Scipionis, introduzione e
 commento*, Firenze 1961.
- Trag. R. - O. Ribbeck, *Scaenicae Romanorum Poesis Fragmenta, I. Tragi-
 corum Rom. Fr.*, Leipzig 1871².
- TLL - *Thesaurus Linguae Latinae*, Leipzig 1900-.
- Vahl. - J. Vahlen, *Ennianae poesis reliquiae*, Amsterdam 1967
 (Leipzig 1928³).
- W - E.H. Warmington, *Remains of Old Latin*, 4 voll., London-
 Cambridge (Mass.) 1935-40.

Afkortingen van namen van werken van Petrarca:

A./Afr. ¹⁹⁰	-	Africa
Ep. metr.	-	Epistolae metricae
Ecl.	-	Eclogae (Bucolicum carmen)
Fam.	-	Epistolae familiares
Sen.	-	Epistolae seniles
Ep. post.	-	Epistola posteritati
Sine nomine	-	Epistolae sine nomine
Var.	-	Epistolae variae
Secr.	-	Secretum
Vit. sol.	-	De vita solitaria
Vir. ill.	-	De viris illustribus
Vit. Sc.	-	Vita Scipionis
Rer. mem. 1.	-	Rerum memorandarum libri
Rem.	-	De remediis utriusque fortunae
Ignor.	-	De sui ipsius et multorum ignorantia
Inv. c. eum qui m. It.	-	Invectiva contra eum qui maledixit Italiae
Canz.	-	Canzoniere
Tr.d'Amore	-	Trionfo dell' Amore
Tr.d.F.	-	Trionfo della Fama
Tr.d.M.	-	Trionfo della Morte
Tr.d.T.	-	Trionfo del Tempo
Tr.dell'Eternità	-	Trionfo dell' Eternità
Coll. laur.	-	Collatio laureationis
Priv. laur.	-	Privilegium laurea
ed. Basil. 1581	-	Opera omnia, Basel 1581.
Poem. min.	-	D. Rossetti (ed.), Francisci Petrarcae poemata minora quae extant omnia, 3 voll., Milano 1829-1834.
Prose	-	Francesco Petrarca, Prose, a cura di G. Martellotti e di P.G. Ricci, E. Carrara, E. Bianchi, Milano-Roma 1955.

Namen en werken van antieke en oud-christelijke auteurs zijn, met uitzondering van enkele die hierin ontbreken en waarvoor het systeem van de *Thesaurus Linguae Latinae* wordt gevolgd, en met uitzondering van de boven vermelde aanduidingen voor Cicero's *Somnium Scipionis* en Macrobius' commentaar hierop, afgekort volgens Lewis-Short. Vóór de aanduidingen Aen. en Georg. werd de afkorting Verg. veelal weggelaten.

Voor Cicero's *Somnium Scipionis* wordt verwezen naar de tekst die is overgeleverd in het genoemde commentaar van Macrobius, waarin dit Cicero-fragment in de Middeleeuwen bewaard is gebleven. Gebruikt is de Teubner-uitgave van Willis (Leipzig 1970²). Vergilius wordt geciteerd volgens de tekst van Mynors (Oxford 1969). Ook andere antieke auteurs zijn zoveel mogelijk geciteerd in de Oxford-

---

¹⁹⁰ De afkorting "A." wordt gebruikt waar geen nadere aanduiding van boek en versregel volgt, waar dit wel het geval is staat "Afr.".

resp. Teubner-tekst.

Voor verwijzingen naar de Annales van Ennius is gebruik gemaakt van editie van Skutsch (O. Skutsch, *The Annals of Quintus Ennius*, Oxford 1985); fragmenten uit andere werken van Ennius zijn ontleend aan Vahlen, *Ennianae poesis reliquiae*, Amsterdam 1967 (Leipzig 1928³).

De *Alexandreis* van Gautier de Châtillon wordt geciteerd volgens de editie van Colker (Padova 1978), Dante volgens Moore (Oxford 1904³), Petrarca's Italiaanse poëzie volgens Neri (in: F. Petrarca, *Rime, Trionfi e poesie latine*).

Alle bijbelcitaten zijn ontleend aan de Vulgaat (*Vulgata Sixto-Clementina*; ed. Monachorum Abbatiae Pontificiae Sancti Hieronymi in Urbe Ordinis Sancti Benedicti, Roma 1959).

Bij het citeren van parallelteksten wordt, waar dit wenselijk leek, ter aanduiding van eenzelfde woord of van een woord van dezelfde stam gebruik gemaakt van onderstreping. Synoniemen worden aangegeven d.m.v. cursivering.

FRANCISCI PETRARCAE

AFRICAE

LIBER PRIMUS

- Et mihi conspicuum meritis belloque tremendum,
Musa, virum referes, Italis cui fracta sub armis
Nobilis aeternum prius attulit Africa nomen.
Hunc precor exhausto liceat mihi surgere fontem
- 5 Ex Helicone sacrum, dulcis mea cura, Sorores,
Si vobis miranda cano. Iam ruris amici
Prata quidem et fontes vacuisque silentia campis
Fluminaque et colles et apricis otia silvis
Restituit Fortuna mihi: vos carmina vati
- 10 Reddite, vos animos. Tuque, o certissima mundi
Spes superumque decus, quem saecula nostra deorum
Victorem atque Herebi memorant, quem quina videmus
Larga per innocuum retegentem vulnera corpus,
Auxilium fer, summe parens. Tibi multa revertens
- 15 Vertice Parnasi referam pia carmina, si te
Carmina delectant; vel si minus illa placebunt,
Forte etiam lacrimas, quas (sic mens fallitur) olim
Fundendas longo demens tibi tempore servo.
Te quoque, Trinacrii moderator maxime regni,
- 20 Hesperiaeque decus atque aevi gloria nostri,
Iudice quo merui vatumque in sede sedere
Optatasque diu lauros titulumque poetae,
Te precor: oblatum tranquillo pectore munus
Hospitio dignare tuo; nam cuncta legenti
- 25 Forsitan occurret vacuas quod mulceat aures
Poeniteatque minus suscepti in fine laboris.
Praeterea in cunctos pronum sibi feceris annos
Posteritatis iter: quis enim damnare sit ausus
Quod videat placuisse tibi? Fidentius ista
- 30 Arguit expertus, nutu quem simplice dignum
Effecisse potes quod non erat. Aspice, templis
Dona sacris affixa pavens ut vulgus adoret:
Exime; despiciet. Quantum tua clara favori
Fama meo conferre potest! modo mitis in umbra
- 35 Nominis ista tui dirum spretura venenum
Invidiae latuisse velis, ubi nulla vetustas
Interea et nulli rodent mea nomina vermes.
Suscipe, iamque precor, regum inclite, suscipe tandem
Atque pias extende manus et lumina flecte.
- 40 Ipse tuos actus meritis ad sidera tollam
Laudibus, atque alio fortassis carmine quondam
(Mors modo me paulum expectet! non longa petuntur)
Nomen et alta canam Siculi miracula regis,
Non audita procul, sed quae modo vidimus omnes
- 45 Omnia. Namque solent, similis quos cura fatigat,
Longius isse retro: tenet hos millesimus annus
Sollicitos; pudet hac alios consistere meta;
Nullus ad aetatem propriam respexit, ut erret

Musa parum notos nullo prohibente per annos
 50 Liberior: Troiamque ideo canit ille ruentem,
 Ille refert Thebas iuvenemque occultat Achillem,
 Ille autem Emathiam Romanis ossibus implet.
 Ipse ego non nostri referam modo temporis acta,
 Marte sed Ausonio sceleratos funditus Afros
 55 Eruere est animus nimiasque retundere vires.
 At semper te corde gerens properansque reverti,
 Rex, iter hoc ingressus agam, tua maxima facta
 Non ausus tetigisse prius. Magis illa trahebant;
 Sed tremui, me teque videns atque omnia librans.
 60 Ingenium tentare libet, si forte secundis
 Cesserit auspiciis; solidis tunc viribus alta
 Aggrediar, namque ipse aderis, meque ampla videbit
 Inclita Parthenope redeuntem ad moenia rursus
 Et Romana iterum referentemserta poetam.
 65 Nunc teneras frondes humili de stipite vulsi,
 Scipiade egregio primos comitante paratus:
 Tunc validos carpam ramos; tu nempe iuvabis
 Materia, generose, tua, calamumque labantem
 Firmabis, meritumque decus continget amanti
 70 Altera temporibus pulcherrima laurea nostris.
 Quae tantis sit causa malis, quae cladis origo
 Quaeritur: unde animi, quis tot tolerare coegit
 Dura pererrato validas furor aequore gentes,
 Europamque dedit Libyae Libyamque rebellem
 75 Europae, alterno vastandas turbine terras.
 Ac mihi causa quidem studii non indiga longi
 Occurrit radix cunctorum infecta malorum
 Invidia (unde oriens extrema ab origine mors est),
 Atque aliena videns tristi dolor omnia vultu
 80 Prospera. Non potuit florentem cernere Romam
 Aemula Carthago. Surgenti inviderat urbi;
 Sed gravius tulit inde parem; mox viribus auctam
 Vidit et imperio dominae parere potentis
 Ac leges audire novas et ferre tributum
 85 Edidicit, tacitis intus sed plena querelis,
 Plena minis. Frenum funesta superbia tandem
 Compulit excutere et clades geminare receptas.
 Angebant dolor atque pudor servilia passos
 Multa viros, animisque incesserat addita duris
 90 Tristis avaritia et nunquam satiabile votum.
 Permixtae spes amborum optatumque duobus
 Imperium populis: dignus sibi quisque videri
 Omnia cui subsint, totus cui pareat orbis.
 Praeterea damnumque recens iniuriaque atrox
 95 Insula Sardiniae amissa et Trinacria rapta
 Atque Hispania nimis populo confinis utrique,
 Omnibus exposita insidiis, aptissima praedae
 Terra tot infandos longum passura labores,
 Haud aliter quam cum medio deprensa luporum
 100 Pinguis ovis nunc huc rabidis, nunc dentibus illuc
 Volvitur inque tremens partes discerpitur omnis
 Bellantum proprioque madens resupina cruore.
 Accessit situs ipse loci: Natura locavit

Se procul adverso spectantes litore gentes,
 105 Adversosque animos, adversas moribus urbes,
 Adversosque deos odiosaque numina utrinque,
 Pacatique nihil; ventos elementaque prorsus
 Obvia et infesto luctantes aequore fluctus.
 Ter gravibus certatum odiis et sanguine multo;
 110 At coeptum primo profligatumque secundo
 Est bellum, si vera notes: nam tertia nudus
 Proelia finis habet modico confecta labore.
 Maxima nos rerum hic sequimur mediosque tumultus
 Eximiosque duces et inenarrabile bellum.
 115 Ultima sidereum iuvenem lassata procellis
 Hesperia excussamque gravi cervice catenam
 Ausoniumque iugum Romanaque senserat arma.
 Iam fuga praecipites longe trans aequora Poenos
 Egerat: horruerant animos dextramque tonantis
 120 Fulmineam moresque ducis famamque genusque
 Armorumque novas artes atque orsa cruentis
 Nobilitata malis. Vix tandem litore Mauro
 Perfidus urgentem respectans Hasdrubal hostem
 Tutus erat: sic venantum perterritus acrem
 125 Respicit atque canum cervus post terga tumultum,
 Montis anhela procul de vertice colla reflectens.
 Constitit Oceano domitor telluris Hiberæ,
 Qua labor ambiguus flatum pelagique columnas
 Verberat Herculeas, ubi fessus mergitur alto
 130 Phoebus et aestivo detergit pulvere currum.
 Hic ubi non vis ulla manu mortalis, at ipsa
 Omnipotens adversa aditum Natura negabat,
 Constitit atque avidus praereptum faucibus hostem
 Indoluit. Vicisse parum; iam blandior aegrum
 135 Non mulcet Fortuna animum; Carthagine recta
 Gloria gestarum sordebat fulgida rerum.
 Nempe videbat adhuc profugum longinqua tuentem
 Lentaque semineci vibrantem spicula dextra.
 Turbida quin etiam rumoribus omnia miscens
 140 Fama procul nostro veniens crescebat ab orbe
 Arcibus instantem Ausoniis volitare sub armis
 Hannibalem, patriaeque faces sub moenia ferri;
 Illustres cecidisse duces, ardere nefandis
 Ignibus Hesperiam, atque undantia caedibus arva.
 145 Urgebat vindicta patris pietasque movebat
 Ut coeptum sequeretur opus. Nam sanguine saevo
 Caesarum cineresque sacros umbrasque parentum
 Placari, atque Itala detergi fronte pudorem,
 Hic amor assiduum pulsabat pectora clari
 150 Scipiadae, in frontem eliciens oculosque iuventa
 Fulgentes calido generosas corde favillas.
 Anxia nox, operosa dies, vix ulla quietis
 Hora duci: tanta indomito sub pectore virtus!
 Has inter curas, ubi sensim amplexibus atris
 155 Nox udam laxabat humum, Tithonia quamvis
 Uxor adhuc gelidumque senem complexa foveret,
 Necdum purpureo nitidas a cardine valvas
 Vellere seu roseas ausae reserare fenestras

Excirent dominam famulae quae saecula volvunt,
 160 Fessus et ipse caput posuit. Tum lumina dulcis
 Victa sopor clausit; caeloque emissa silenti
 Umbra ingens faciesque patris per nubila raptim
 Astitit ostendens caro praecordia nato
 Et latus et multa transfixum cuspide pectus.
 165 Diriguit totos iuvenis fortissimus artus,
 Arrectaeque horrore comae. Tunc ille paventem
 Corripit et noto permulcens incipit ore:
 "O decus aeternum generisque amplissima nostri
 Gloria, et o patriae tandem spes una labanti,
 170 Siste metum, memorique animo mea dicta reconde.
 Optimus ecce brevem, sed quae, nisi despicias, horam,
 Multa ferat placitura, dedit moderator Olympi.
 Ille meis victus precibus stellantia caeli
 Limina - perrarum munus - patefecit et ambos
 175 Viventem penetrare polos permisit, ut astra
 Me duce et obliquos calles, patriaeque labores
 Atque tuos, et adhuc terris ignota Sororum
 Stamina, tum rigido contortum pollice fatum
 Aspicias. Huc flecte animum. Viden illa sub Austro
 180 Moenia et infami periura palatia monte
 Femineis fundata dolis? Viden ampla furentum
 Concilia et tepido stillantem sanguine turbam?
 Heu nimium nostris urbs insignita ruinis!
 Heu nuribus trux terra Italis! iterum arma retentas
 185 Fracta semel, vacuisque iterum struis agmina bustis?
 Sic Tibrim indomitum, segnissime Bagrada, temnis?
 Sic modo, Byrsa ferox, Capitolia despicias alta?
 Experiere iterum et dominam per verbera nosces.
 Is tibi, nate, labor superest, ea gloria iusto
 190 Marte parem factura deis. Haec vulnera iuro
 Sacra mihi merito, patriae quibus omne refudi
 Quod dederat, quibus ad superos Mavortia virtus
 Fecit iter: non ulla, meos fodientibus artus
 Hostibus atque abeunte anima, mihi multa dolenti
 195 Occurrisse prius tanti solamina casus,
 Quam quod magnanimum post funera nostra videbam
 Ultorem superesse domi. Spes ista levabat
 Inde metus alios, hinc sensum mortis amarae."
 Talia narrantem percurrit et impia maestis
 200 Vulnera luminibus totumque a vertice corpus
 Lustrat adusque pedes: at mens pia prominet extra,
 Ubertimque fluunt lacrimae. Nec plura parantem
 Sustinuit, mediisque irrumpens vocibus orsus:
 "Heu heu ! quid video? quisnam haec mihi pectora duro
 205 Confixit mucrone, parens? quae dextra verendam
 Gentibus immerito violavit sanguine frontem?
 Dic, genitor; nil ante queas committere nostris
 Auribus." Haec dicens alto radiantia fletu
 Sidera visus erat sedesque implere quietas.
 210 Infima si liceat summis aequare, marina
 Piscis aqua profugus fluvioque repostus amoeno
 Non aliter stupeat, si iam dulcedine captum
 Vis salis insoliti et subitus circumstet amaror,

Quam sacer ille chorus stupuit. Namque hactenus irae
 215 Et dolor et gemitus et mens incerta futuri
 Atque metus mortis mundique miserrima nostri
 Milia curarum, rapidae quibus optima vitae
 Tempora et in tenebris meliores ducimus annos:
 Illic pura dies, quam lux aeterna serenat,
 220 Quam nec luctus edax nec tristia murmura turbant,
 Non odia incendunt. Nova res, auremque deorum
 Insuetus pulsare fragor, pietate recessus
 Lucis inaccessae tacitumque impleverat axem.
 At pater amplexu cupido precibusque modestis
 225 Occupat et gravibus cohibet suspiria dictis:
 "Parce, precor, gemitu; non hunc tempusque locusque
 Exposcunt. Sed visa animum si vulnera tangunt
 Usque adeo, iuvat et patrios agnoscere casus,
 Accipe; nam paucis perstringam plurima verbis.
 230 Sexta per Hesperios penitus victricia campos
 Nostraque signa simul Romanaque viderat aestas,
 Cum mihi iam bellicae moras curasque peroso
 Consilium, teste eventu, Fortuna, dedisti
 Magnificum, infelix, fido cum fratre viritim
 235 Sollicitum partirer onus geminumque moranti
 Incuterem bello calcar. Sic alite laeva
 Distrahimur tandem et scissis legionibus ambo
 Insequimur late sparsis regionibus hostem.
 Nondum plena colis iam stamina nostra Sorores
 240 Destituunt fessae, iam Mars sua signa relinquit.
 Illicet imparibus veriti concurrere fatis
 Fraudis opem dubio poscunt in tempore Poeni;
 Ars ea certa viris et nostro cognita damno.
 Celtarumque animos, quibus auxiliaribus arma
 245 Fratris ad id steterant, pretio corrumpere adorti,
 Persuasere fugam: nostrorum exempla per aevum
 Ante oculos gestanda ducum, ne robore freti
 Externo, proprio non plus in milite fidant.
 Obicit ille deos, ius, fas et inania verba!
 250 Raptim abeunt tacitoque vale. Vis quanta metallo est!
 Di, Pudor, alma Fides, uni succumbitis auro!
 Praesidio nudata acies fraterna retrorsum
 Avia constituit siccosque recurrere montes:
 Haec visa est spes una duci. Premit hostis acerbus,
 255 Doctus ad extremum cedenti insistere tergo.
 Me quoque iam magno distantem Punica tractu
 Agmina cingebant, quae clam novus auxerat hostis
 Improbus, insultans. Visum et mihi cedere Fato.
 Nequicquam: vetitum caro me iungere fratri;
 260 Inferior numero multum tribus undique castris
 Vallabar, multumque locis urgebar iniquis.
 Ferrum aderat; spes nulla fugae: quod Fata sinebant
 Tempore in angusto, durissima pectora ferro
 Pandimus et vafras Herebo detrudimus umbras.
 265 Ira dolorque dabant animos: ars bellica nusquam
 Consilii que nihil. Ceu dum velamina pastor
 Fida gerens apibus bellum movet improbus almis,
 Nocte sub obscura trepidant, mox dulcia maestae

Excedunt inopi substrata cubilia cera,
 270 Inde ruunt caecaeque fremunt, sparsoque volatu
 Importuno instant capiti; stat callidus hostis
 Inceptique tenax, postque irrita vulnera victor
 Eruit exstirpatque piae cunabula gentis:
 Sic, quae sola salus miseris et summa voluptas,
 275 Invisam iaculis gladioque ultore cohortem
 Tundimus et rabidas in vulnere linguimus iras.
 Illi ex composito stabant, ceu flantibus Austris
 Aerius consistit Eryx atque astriger Atlas.
 Quid moror? Incauti armorum sub nube virumque
 280 Obruimur: Fortuna suum tenet invida morem
 Adversata pios. Gelidus mihi pectore sanguis
 Haeserat; agnosco insidias mortemque propinquam;
 Nec mihi, sed patriae metuens, pro tempore raptim
 Ingredior dictis cuneos firmare labantes:
 285 "Hac via praeclari, miles, patet ardua leti.
 I duce me, quem saepe alias maiore profecto es
 Fortuna, nunquam fama meliore secutus!
 Non acies ferri, facies non obvia Mortis
 Terreat: exiguo decus ingens sanguine Mavors
 290 Obicit et caros illustrat caede nepotes.
 Nosce genus, patriamque libens amplectere sortem.
 Ignavum fortemque mori - ne tangere damno -
 Naturae lex una iubet. Breve tempus utrique:
 Iam, licet et terrae pelagique pericula cessent,
 295 Ultro aderit suspecta dies. Hoc fortibus unum
 Contigit, ut laeti morerentur; cetera flendo
 Turba perit lacrimasque metu diffundit inertes.
 Hora brevis longae testis venit ultima vitae.
 Ergo age, si Latio quicquam de sanguine restat,
 300 Morte palam facito; nam dum Fortuna sinebat,
 Vicimus et nostris exhibant funera dextris.
 At modo corporibus, - cedunt quando omnia retro -
 Sit satis obstruxisse viam. Per pectora nostra
 Perque truces oculos vultusque in morte tremendos
 305 Transcendant! talem libet his opponere montem,
 His claustris vallare aditus! Sciat horrida veros
 Barbaries cecidisse viros, et pallida quamquam,
 Haud spernenda tamen Romana cadavera calcet!
 Accelera, bene nata cohors - in limine Mors est
 310 Invidiosa bonis - Romanas semper ad aras
 Cum lacrimis recolenda piis et ture perenni!"
 Talibus accensi coeunt et grandinis instar
 Scissa nube ruunt. In tela micantia primus
 Et circumfusus feror irrediturus in hostes.
 315 Consequitur devota neci fortissima pubes.
 Sternimus et moritur: paucis tot milia contra
 Quid reliquum? Sed fata pii nunc ultima fratris
 Expectas; neque enim Hesperia felicior ora;
 Ille quidem, extremo Fati de turbine frustra
 320 Surgere conatus, magnae sub mole ruinae
 Oppressusque itidem. Nec mors magis ulla decebat
 Altera quam fratris. Fuerat concordia vitae
 Mira, vel exiguis nunquam interrupta querelis:

Una domus victusque idem, mens una duobus,
 325 Et mors una fuit. Locus idem corpora servat
 Amborum ac cineres. Huc tempus ferme sub unum
 Venimus. Hic nobis nulla est iam cura vetusti
 Carceris: ex alto sparsos contemnimus artus.
 Odimus et laqueos et vincula nota timemus,
 330 Libertatis onus. Quod nunc sumus, illud amamus."
 Ille autem illacrimans: "Tua me, tua, care, profundo
 Corde premit pietas, genitor. Sed mollis inersque
 Ultio verborum semper fuit, optima rerum.
 Dic tamen hoc, o sancte parens: an vivere fratrem
 335 Teque putem atque alios, quos pridem Roma sepultos
 Defunctosque vocat?" Lente pater ipse loquentem
 Risit, et "O quanta, miseri, sub nube iacetis!
 Humanumque genus quanta caligine veri
 Volvitur! Haec" inquit "sola est certissima vita.
 340 Vestra autem mors est, quam vitam dicitis. At tu
 Aspice germanum. Viden ut contemptor acerbae
 Mortis eat? Viden indomitum sub pectore robur
 Et vivum decus et flammantia lumina fronti?
 Quin etiam a tergo generosum respicis agmen?
 345 Hos mihi defunctos audebit dicere quisquam?
 Et tamen egregios humani sorte tributi
 Efflavere animos ac debita corpora terrae
 Liquerunt. Cernis nitido venientia contra
 Per purum radiare diem laeta agmina vultu?"
 350 "Imo" ait "eximie; nec quicquam dulcius unquam
 Hos vidisse oculos memini. Sed nomina nosse
 Est animus; tibi ne, genitor, contraria mens sit;
 Per superos ipsumque Iovem, Solemque videntem
 Omnia, per Phrygios, si qua est ea cura, Penates,
 355 Per si quid patriae venit huc dulcedinis, oro.
 Aut ego fallor enim, aut quosdam hoc ex agmine novi,
 Et mores habitusque virum gressumque;
 Insolitum licet ora micent, tamen ora recordor:
 Vidi etenim et patria nuper conviximus urbe."
 360 "Vera quidem memoras. Fraus hunc modo rebus ademit
 Punica. Periit congressus iniquo
 Credulus aetate heu! nimium Marcellus in illa:
 Iste memor finis lateri latus admovet ultro
 Nobiscumve libens caelo spatiat in amplo.
 365 Crispinus longe sequitur, quem providus uno
 Absumpsisse die tentaverat hostis; at illum
 Languida dilatae tribuerunt vulnera morti.
 Alter ibi cecidit moriens, ubi furta latebant;
 Inde levis recte penetrans huc spiritus, illic
 370 Frigida carnifici dimisit membra cruento.
 En Fabium! caelo maiestas maxima tanti
 Nominis et rerum iubet habitare sereno.
 Cerne ducem quantum! Licet hic cunctator ab omni
 Dictus erat populo, tamen ingens gloria tardis
 375 Debita consiliis viget. Hunc non flamma non ensis
 Eripuit Latio, sed dum magis arma premebant
 Punica, tranquillum tulit hunc annosa senectus.
 Sed magis ardentemque animis pugnasque frementem

Cerne per insidias indigno funere Gracchum
 380 Corpore seclusum valido et pollentibus armis.
     Praeterea Aemilio nimium Fors invida Paulo:
 Aspice, magnanimum terebrant quot vulnera pectus!
 Cannensi Romana die defleta supremum
 Fata putans renuit cladi superesse; sed ultro
 385 Oblatum contempsit equum, multumque rogantem
 Reppulit et "Nimium" respondit "viximus. At tu
 Macte animi virtute, puer, discede tuumque
 Victurum abde caput teque ad meliora reserva.
 Dic patribus muniant urbem, dic moenia firment:
 390 Condiscant extrema pati; namque improba saevas
 Ingeminat Fortuna minas, hostisque cruentus
 Victor adest. Fabio mea verba novissima perfer:
 Dic me iussorum memorem vixisse suorum,
 Dic memorem te teste mori. Sed Fata feroxque
 395 Collega ingenti turbarunt cuncta tumultu:
 Nuda loco caruit Virtus; tulit Impetus illam.
 Effuge dum morior, ne forsán plura loquendo
 Sim tibi causa necis". Dicentem talia ferro
 Circumstant. Volat ille levis: timor allevat artus
 400 Et plumas adiungit equo et calcaria plantis.
 Anxia sic genitrix, ubi nidum callidus anguis
 Obsidet, hinc visae sese subducere morti
 Optat, et hinc dubitat sua dulcia viscera linquens
 Infelix! pietas tandem formidine victa
 405 Cedit, et incussis serum sibi consulit alis,
 Vicinaque tremens respectat ab arbore fatum
 Natorum rabiemque ferae, et plangoribus omne
 Implet anhela nemus strepituque accurrit amico.
 Sic ibat iuvenis memorandus, saepe retrorsum
 410 Lumina maesta ferens: videt ingens surgere campis
 Naufragium; videt immitem post publica Poenum
 Funera sacra ducis fodientem pectora duris
 Ictibus; et caelum gemitu pulsabat inani.
 Quid moror? Innumeram licet internoscere turbam
 415 Caesarum hoc bello iuvenum patriaeque cadentum.
 Scilicet immenso studio dum laedere quaerit,
 Civibus atque inopem spoliat dum fortibus urbem,
 Complevit caelum vestris ferus Hannibal umbris."
     Talia dum genitor memorat, suspiria natus
 420 Alta trahens: "Licuit, fateor, cognoscere quicquid
 Optabam magis, et vultus spectare meorum.
 Cetera ni prohibes, nihil est sermone secundi
 Patris amabilius". "Quin tu modo cominus" inquit
 "Alloquere atque aures quamprimum invade paratas."
 425 His dictis, tulit ante gradum, frontemque modestam
 Demisit, patruumque tenens sic incipit ore:
 "O venerande mihi, vero nunquamque parente
 Care minus, si vestra Deus dedit ora videre
 Mortales oculos, alti si lumina mundi
 430 Indignoque mihi clarum reseravit Olympum,
 Da, precor, exiguam nostris affatibus horam,
 Nam breve tempus adest moneorque in castra reverti.
 Oceani subnixa vadis ubi maxima Calpes

Impendet pelago caelumque cacumine pulsat,
 435 Illic me Romana manent modo signa, ducemque
 Expectant. Rapidum hoc tandem stat limite bellum."
 Suscipit amplexu iuvenem placidissimus heros,
 Atque ita: "Si iussu superum mortalia caelo
 Membra vehis - nec enim tam magni muneris auctor
 440 Alter erit: summum hoc equidem tibi contigit uni
 Eximiumque decus -, quam de te concipiam spem
 Dictu difficile est, cui tantam numina vivo
 Concessere viam. Nam ni divinus inesset
 Spiritus, haudquaquam hoc homini Fortuna dedisset,
 445 Quae faciles dispensat opes: arcana videre
 Caelica, venturos longe praenoscere casus,
 Et fatum praescire suum, spectare beatas
 Has animas subterque pedes radiantia solis
 Lumina et adversos tam vastis tractibus axes;
 450 Haec nunquam Fortuna dabit, quia cuncta potenti
 Sunt servata Deo. Qui si te lumine tanto
 Illustrat, quonam te alii dignentur honore?
 Non ergo immerito: fractos passimque iacentes
 Hesperiae campis totiens despeximus hostes,
 455 Vidimus et nostrae vindictam mortis; ab illa
 Egregiae pietatis habes per saecula famam.
 Quidlibet hinc aude mecum; nam protinus aurem
 Invenis atque animum vacuum. Quin ocius ergo
 Ingredimur fandoque brevem consumimus horam?"
 460 "Dic" ait is "si vita manet post busta, quod almus
 Testatur genitor, sique haec est vera perennis,
 Nostra autem morti similis, quid demoror ultra
 In terris? quin huc potius, quacumque licebit,
 Evolat assurgens animus tellure relicta?"
 465 "Non bene sentis" ait: "Deus hoc Naturaque sanxit
 Legibus aeternis, hominem statione manere
 Corporis, edicto donec revocetur aperto.
 Non igitur properare decet, sed ferre modeste
 Quantulacumque brevis superant incommoda vitae,
 470 Ne iussum sprevisse Dei videare, quod ista
 Sunt geniti sub lege homines, ut regna tenerent
 Infima, namque illis custodia credita terrae
 Et rerum quas terra vehit pelagusque profundum.
 Ergo tibi cunctisque bonis servandus in ista est
 475 Carne animus propriamque vetandus linquere sedem,
 Nobilibus curis studioque et amore videndi
 Promineat ni forte foras corpusque relinquat
 Ac longe fugiat sensus seque ingerat astris.
 Hic decet egregios animos, hic exitus est quem
 480 Divini fecere viri meliora sequentes.
 Sed dum membra vigent - brevis est mora -, suscipe nostri
 Consilii quid summa velit. Tu sacra fidemque
 Iustitiamque cole. Pietas sit pectoris hospes
 Sancta tui morumque comes, quae debita virtus
 485 Magna patri, patriae maior, sed maxima summo
 Ac perfecta Deo; quibus exornata profecto
 Vita via in caelum est, quae nos huc tramite recto
 Tunc revehat cum summa dies exemerit istud

Carnis onus puraeque animam transmiserit aurae.
 490 Hoc etiam monuisse velim, nil gratius illi,
 Qui caelum terrasque regit, dominoque patrique,
 Actibus ex nostris, quam iustis legibus urbes
 Conciliumque hominum sociatum nexibus aequis.
 Quisquis enim ingenio patriam seu viribus alte
 495 Sustulerit sumptisque oppressam iuverit armis,
 Hic certum sine fine locum in regione serena
 Expectet veraeque petat sibi praemia vitae,
 Iustitia statuente Dei, quae nec quid inultum,
 Nec praemio caruisse sinit." Sic fatus amoris
 500 Admovitque faces avido stimulosque nepoti.
 Ecce autem interea venientum turba, nec ulli
 Nota fuit facies; habitus tamen omnibus unus
 Sidereoque levis fulgebat lumine amictus.
 Augusta pauci procul omnes fronte praeibant
 505 Iam senioque graves et maiestate verendi.
 "Haec acies regum est, quos tempora prima tulerunt
 Urbis" ait "nostrae; frons arguit inclita reges.
 Romulus ecce prior, famosi nominis auctor,
 Publicus ipse parens. Cernis, dulcissime, quantus
 510 Ardor inest animo. Talem ventura petebant
 Regna virum. Venit incessu moderatior alter,
 Relligione nova populum qui temperet acrem.
 Hic virtute prius patriae Curibusque Sabinis
 Insignis, nostramque ideo transvectus in arcem est.
 515 Aspice sollicitum, monitu ceu coniugis almas
 Instituat leges et euntem dividat annum.
 Extulit hunc natura senem, primoque sub aevo
 Hanc habuit frontem, sic tempora cana genasque.
 Tertius ille sequens, qua tu nunc uteris, omnem
 520 Militiae expressit regum fortissimus artem,
 Fulmineus visu, victus quoque fulmine solo.
 Quartus arat muros et Thybridis ostia fundat,
 Praesagus quas totus opes huc convehat orbis,
 Bifida primaevo connectens moenia ponte.
 525 Frons quinti mihi nota parum, sed suspicor illum
 Quem nobis regem longe dedit alta Corinthus.
 Ille est haud dubie: video tunicasque togasque
 Et fasces trabeasque graves sellasque curules
 Atque leves phaleras et cuncta insignia nostri
 530 Imperii, currusque et equos pompasque triumphii.
 Illum autem numero quem cernis in ordine sextum
 Servilis solio regem transmisit origo,
 Et nomen servile manet, sed regia mens est.
 Dedecus hic generis virtute piavit et actis;
 535 Condidit hic censum prior, ut se noscere posset
 Roma potens, altumque nihil sibi nota timeret."
 Finierat. Tunc ille iterat: "Si lecta recordor,
 Romuleo cinxisse comas diademate septem
 Audieram, totidem cognomina certa tenebam.
 540 Alter ubi est igitur?" "Fili carissime," dixit
 "Huc et luxus iners et dura superbia nunquam
 Ascendunt. Illum sua pessima crimina Averno
 Merserunt, atroxque animus nomenque superbum.

Hunc exposcis enim qui sceptris novissima rexit
 545 Rex ferus et feritate bonus; nam tristia passae
 Hic Libertatis primum Urbi ingessit amorem.
 Quin tu animas laetas melioraque regna tenentes
 Cerne catervatim, verae virtutis amicos."
 Tres simul ante alacres alteraque brachia nexi
 550 Ibant. Hos laeto celebrabant agmina plausu
 Umbrarum atque omni devotum ex ordine vulgus.
 Substitit admirans: "Quae tanta est gratia" dixit
 "Ista trium? Quis tantus amor connectit euntes?"
 "Hos idemque parens eademque" ait "extulit alvus:
 555 Hinc amor. Hisque ipsis libertas credita quondam:
 Hinc favor. Heu iugulos et vulnera cruda duorum!
 Aspice: utrique recens nitet ut generosa cicatrix
 Pectore in adverso! Populorum pugna potentum
 Tergeminis mandata viris, ut sanguine pauco
 560 Scilicet innumerae cessarent funera gentis.
 Divisis exercitibus conspecta suorum
 Adversisque oculis sex ultima bella gerebant;
 Libertas tunc nostra tremens similisque cadenti
 Unius ad fatum dubio sub Marte pependit;
 565 Unius est asserta manu. Germanus uterque
 Occiderat, populoque nimis Fortuna favere
 Coeperat Albano, nisi tertius ille superstes
 Integer et fratrum mortes et publica fata
 Restituisset, agens victricia corpora campo,
 570 Donec seiunctos spatiis, largoque cruore
 Defectos, plagisque graves et cursibus haustos,
 Impiger alterno iugulasset vulnere fratres.
 Id recolens nunc exultat: gaudentque vicissim
 Germani ad superos nec inulto funere missi.
 575 At, quibus imperium virtus ea contulit, ultro
 Circumstant memores. Sed quid per singula versor?
 Milia nonne vides spatiosum implentia caelum?
 Publicolam ante alios, tanto cognomine dignum,
 Praeclarum pietate duces patriaeque parentem.
 580 Lumina visendi cupidus flectebat, et ingens
 Agmen erat iuxta, stabilem qua vergit ad Arcton
 Lacteus innumeris redimitus circulus astris.
 Obstupuit, quaeritque viros et nomina et actus.
 "Care nepos, si cuncta velim memoranda referre,
 585 Altera nox optanda tibi est" ait: "aspice ut omnis
 Stella cadit pelago, caelumque reflectitur, et iam
 Candidus Aurorae meditantis surgere vultus
 Vibrat et Eoa iam somnum diluit unda.
 Iam pater admonuit fugientia sidera nutu
 590 Ostendens, vetuitque moras. Hoc nosse satis sit,
 Romanas has esse animas, quibus una tuendae
 Cura fuit patriae. Proprio pars magna cruore
 Diffuso has petiit sedes, meritoque caducae
 Praetulit aeternam per acerba pericula vitam."

LIBER SECUNDUS

Talibus intentum pater arripit atque benigne:
"Tempus" ait "caelo descendere. Gratia paucis
Huc venisse fuit: patienter abire decorum est."
"Ne propera, precor, alma parens. Quin digeris" inquit
5 "Pauca mihi dubio? certumque remitte futuri.
"O nate, exigui solatia temporis" inquit
"Exigis. Ambiguae subito tibi somnia noctis
Omniaque implicitae vanescent visa quietis:
Si qua animo memori vestigia forte manebunt,
10 Somnia vana tamen, mentemque errasse putabis.
Sed nequeo sprevisse preces. Dic, nate, quod angit
Te magis; et brevibus celeri te subtrahe Phoebo.
"O genitor, si nota tibi divina voluntas,
Sique tibi ante oculos venturum est cernere tempus,
15 Scire velim quid Fata parent. Nam bella videmus
Aspera terribili Latium quassantia motu.
Hannibal in foribus stat perfidus. Omnia retro
Versa cadunt. Nostro pinguescunt arva cruore.
Tot clari cecidere duces. Vos lumina tanti
20 Imperii tam magna duo cecidistis eodem
Tempore; tuncque Italis raptus regionibus est sol,
Magnaque sub gemina nutavit Roma ruina.
Quid superest? dominam quis nunc manet exitus Urbem?
Corruet, an stabit? Quodsi frustra arma movemus,
25 Exime tot curas animo tantosque labores:
Somnum redde oculis et membris redde quietem.
Nam mihi si, cogente Deo, patriaeque cadendum est,
Quid iuvat obniti contra Fatoque prementi
Humanas afferre manus? Moriamur inermes!
30 Vivat et in toto regnet ferus Hannibal orbe!"
Non tulit indignantem animo pater optimus: "Immo,
Immo" ait "armato latronem pellere luscum
Finibus Ausoniae dabitur. Discedet iniquo
Inde animo, metuetque alienam relinquere terram
35 Sanguinis ac praedae sitiens, at maesta suorum
Plebs metuens belloque nimis turbata propinquo
Hunc repetet retrahetque domum. Postquam Africa tanget
Litora, funesto veritus conflagere campo
Congressus volet ante tuos. Tu furta caveto
40 Insidiasque viri. Doceant te dira duorum
Funera barbarico confecta ferociter astu.
I tamen atque hostis crudelem conspice vultum
Et dictis intende aurem cautusque vigilque
Insidiosa senis versuti percipe verba.
45 Si renuis retrahisque pedem, mihi crede, per orbem
Aut timidus videare aliis aut forte superbus.
Ille quidem varia tentabit flectere mentem
Arte dolisque novis, dulcem per singula pacem,
Pacem iterans, pacisque tegens sub nomine fraudem,
50 Unicus eversor pacis. Firmissime, persta
Propositumque tene. Nil de patriaeque tuaque
Maiestate cadat! Fremet ille et tristia coram

Fata videns, humiles voces summissaque verba
 Ore dabit ficto: iuvenem semperque secundis
 55 Assuetum casus varios librare monebit
 Fortunae, ac multa ancipiti sermone tremenda
 Proferet eventusque ducum. Cum nulla videbit
 Verba altum movisse animum, tum tristis et ira
 Fervidus, arma fremens bellumque, in castra redibit.
 60 Pugna erit ambiguo quam spectent Fata favore,
 Cuius ad eventum toto timeatur in orbe.
 Sanctior his praeerit castris, dux impius illis:
 Hinc Virtus obiecta malis Cultusque modesti
 Et Pudor et benesuada Fides Pietasque comesque
 65 Iustitia et reliquae vibrabunt arma Sorores;
 Inde Furor, Dolus et Rabies et nescia veri
 Pectora Contemptusque Dei fervensque Libido
 Caecaque perpetuis crescens sub litibus Ira
 Et scelerum species horrendae et nomina multa.
 70 Victor eris bello tandem, victoria nec te
 Efferet; ast illum fortuna adversa repente
 Prosternet. Victus fugiet peregrinaque tanget
 Litora, qua Graeis Asiam regionibus aestus
 Hellespontiaci dirimit maris. Omnia tandem
 75 Tentabit, regumque pedes indignaque supplex
 Continget genua atque aliena precabitur arma,
 Italicas ardens iterum ruiturus in oras,
 Si Fortuna sinat. Nobis sed amicio illa,
 Iam longis satiata malis, funesta retrorsum
 80 Consilia evertet. Quid multa? Vagabitur exul
 Pessimus et terras virus disperget in omnes,
 Romanos in morte petens. Ceu saxea saevum
 Cum forte in triviis tempestas obruit anguem,
 Ille furit, moriensque minas vomit atque venenum
 85 Mille ligans caudam squamosaque corpora nodis,
 Horrificus solo aspectu, postrema cruentus
 Sibila languentesque oculos attollit et ipsum
 Saevit in auctorem frustra: sic turbidus iste
 Mille vias moribundus aget. Quo tempore forte
 90 Publica dum perages mandata, videbis inermem
 Securus, faciemque trucem quae terruit orbem.
 Colloquio festiva dies videatur amico,
 Tantorum felix Ephesus sermone virorum.
 Fama quidem mendax falsa cum lance nefandos
 95 Aequat iniqua bonis. Facinus dum grande, tremendum,
 Horrendum dictu invenit, canit orba per orbem,
 Nec dirimit causas. Patriam iuvat ille cadentem,
 Laudatur; multaque alius cum strage cruentas
 Captat opes regnumque sibi iaciturus in auro,
 100 Hic quoque laudatur. Laudabitur Hannibal atque
 Scipio: posteritas mirabitur omnis utrumque.
 Heu par dissimile et diverso sidere terris
 Illatum! At vulgus discernere, quanta sit inter
 Magnificum ac tetrum facinus distantia, nescit.
 105 Quam subito miris animum volet ille loquendo
 Flectere blanditiis! seu sunt haec Punica semper
 Pectora, seu laudem virtus vel ab hoste meretur,

Praecipue tam rara quidem. Verum illa iocosum
 Quali acumque tibi risum fortasse movebunt,
 110 Nil aliud. Sic ille graves in morte reflexus
 Cum dederit falsaque animum spe paverit amens,
 Tandem Bithynica ruet imperterritus aula,
 Dux atrox, Urbique metum depellet et orbi.
 Hostis fata vides, tanto quem tempore tellus
 115 Sustinet Ausoniae. Quodsi Romana requiris,
 Pauca, sed e medio Fatorum intentus acervo
 Accipe. Proclivem faciet victoria praesens
 Ad reliquas facilemque viam, nullumque pudebit,
 Quem teneat Carthago potens, apprehendere portum.
 120 Illa iugum populos et ferre tributa docebit.
 Illicet Aetolus consurget vanus ad arma,
 Proruet Antiochus; fratris iunioris et illum
 Vincitis auspiciis, teque orbis noscet Eous,
 Ut Zephyrus pridem ac pluvialis noverat Auster.
 125 Inde alia ex aliis nascentur bella, sed omnes
 Vincet Roma minas et totum proteret orbem.
 Victa iugum regna excipient: sub legibus ibunt
 Mox Galatae Macedumque furor; nil regia possunt
 Nomina, nil patrum egregii prodesse labores.
 130 Magnus Alexander totiens revocatus ab urna
 Si redeat, mea sit quaenam sententia nosti:
 Graecia tota brevi procumbet tempore victa
 Et male caesorum poenas dependet avorum.
 Hic placet et Glabrio et spectata modestia Memmi
 135 Flaminiique animus, claris qui crescere factis
 Incipit et tecum tentat certamina famae.
 Res instant variae, series quoque longa laborum:
 Florida iamque viris venit armipotentibus aetas.
 Haec mihi iam Scauros, Drusos crebrisque Metellos
 140 Insignes titulis et nomina clara Nerones
 Protulit. Hoc olim veniet de stipite ramus
 Pestifer ac populis umbra nociturus iniqua.
 Iam sensim assurgunt rigida virtute Catones.
 O utinam domus illa minus foret invida nostrae!
 145 Surgunt Aemilii, quorum de gente nepotem
 Elige, qui nomen gestis mereatur avitum,
 Reliquiasque tuas ferro consumat et igni,
 Durior id meritis odioque accensus honesto.
 Longius incedam; iamque hinc Syllamque ferocem
 150 Pompeiosque graves animosaque pectora Bruti
 Ante oculos habeo, stupeoque ubi condere ferrum
 Audeat. Hinc rerum summa ad fastigia ventum est
 Caesareumque genus toti dominarier orbi
 Praevideo. Quid cuncta sequor? Non ditior unquam
 155 Urbs animis erit egregiis ducibus supremis.
 Crederet hoc aliquis? Campano raptus aratro
 Unus erit bello eximius, qui nostra sub Austrum
 Signa ferat Libyamque iterum premat, inclita regum
 Colla triumphali victor fracturus ab arcu,
 160 Bisque sub extrema Latium formidine solvat
 Obsidione gravi, calidaque reversus ab ora
 Atque Alpes subito iussus transire nivas

Praeter Aquas Sextas - dicunt sic nomine vallem -
 Teutonicum insigni compescat strage furorem;
 165 Post simili ardentem prosternat vulnere Cimbros.
 Orbis in extremi latebras, ubi castra locasti,
 Nunc, iuvenis memorande novis per saecula factis,
 Magnus item iuvenis veniet; nec dignior alter
 Nomen habet Magni. Hic Tagum Baetimque et Hiberum
 170 Coget ferre iugum dominumque agnoscere Tibrim.
 Hic idem nimia civem feritate rebellem
 Contundet. Tibi nulla animum contingat honestum
 Invidia; atque alios patiaris ad alta volare.
 Nullus erit nullusque fuit cui gloria tota
 175 Cesserit: illa novis semper parat integra partem.
 Vita brevis, rerumque venit longissimus ordo.
 Quid fiet, nisi quaeque suos produxerit aetas
 Venturis qui sponte velint occurrere fatis?
 Sufficeret cunctis spatium si temporis unus,
 180 Publica res poterat duce te contenta fuisse.
 Tu siquidem laetus mecum, dum bella gerentur,
 Hic eris, et iuvenem egregium laudabis ab alto.
 Pauca ex innumeris memoro: maiora supersunt
 Gesta viri, plectroque aliis maiore canenda.
 185 Namque hic praecipiti - sit fas dixisse - volatu
 Victor ab occasu discedens victor ad ortus
 Perveniet nomenque Italum super astra levabit.
 Omnia succumbent: multis Fortuna triumphis
 Larga volet ditare ducem; moderatior autem
 190 Implendusque animus paucis, quod laurea triplex
 Stringat honesta comas, quod ter sua Roma verendo
 Exstantem curru videat, contentus abibit.
 Hic et piratas pelago depellet ab omni:
 Vincetur Iudaea tenax, Armenia duplex.
 195 Cappadoces Arabesque et lato corpore Ganges,
 Persis et Arsacides: Rubroque a litore tandem
 Omnia vincentes rigidam veniemus ad Arcton.
 Et glaciale solum, Tanaim et Maeotida duram
 Rhiphaeosque procul tangemus in aethere montes.
 200 Attriti longo fugient certamine reges
 Et vitam simul et regnum bellumque perosi.
 Caspia calcabunt victores claustra, Sabaeam
 Turicremasque domos: intacti limina templi
 Intrabunt cernentque adyti penetralia sacri.
 205 Purpura non illos, non gemmae aurumque movebunt:
 Thesaurus inter medios mucrone trementi
 Paupertas Romana venit nec tangitur illis.
 Insula non toto restabit libera ponto,
 Non tellus seu pressa vagis seu stantibus astris.
 210 Aula sub imperium veniet ditissima Cypri,
 Creta superstitionum ingens domus atque magistra
 Euboicumque latus, Phoebus Rhodus inclita et undis,
 Tum salis Aegaei, caelo velut astra sereno,
 Cyclades effusae medio, clipeusque potentis
 215 Trinacriae et crasso dives Sardinia caelo
 Pauperiorque solo sed apricis Corsica saxis,
 Et quicquid Tusco iacet aequore, quicquid Hiberis,

Quicquid et Adriaco. Sed quis cum classe frementem
 Ibit in Oceanum? Fortissimus ille nepotum
 220 Unus erit magno semper cantandus in orbe,
 Gallica qui vario complebit rura pavore
 Et fluvios atris violabit sanguinis unda.
 Inde procul caelo et terra pelagoque repostos
 Auricomos rapido calcabit Marte Britannos,
 225 Stringet et indomito luctantem gurgite Rhenum
 Pontibus, hostilesque tenens cum milite fines
 Tristia caeruleis Germanis bella movebit.
 O felix, si forte modum sciat addere ferro!
 Nesciet heu! noletque miser; sed turbine mentis
 230 Victrices per cuncta manus in publica vertet
 Viscera, civili foedans externa cruore
 Proelia et emeritos indigno Marte triumphos;
 Me tamen infami tam multa decora furore
 Commaculare pudet. Quam turpiter omnia calcat
 235 Ambitus, ut totum imperium sibi vindicet unus,
 Primus et exemplum reliquis, spolietque superbus
 Aerarium, miserosque novo legat ordine patres!
 Haec et Pharsalicas mortes Ephyreaque arma,
 Tharsonque et Mundam et Capitolia sanguine tincta,
 240 Omnia praetereo. Succedet maximus illi
 Inde nepos clara veniens a stirpe sororis.
 Hic mihi longinquos mittet sub legibus Indos,
 Aegyptumque ferox et barbara sinistra moventem
 Uxorem Latii capiet ducis; inde per omnem
 245 Fulminet ense diem, reges pede supprimat altos.
 Hic parere ferum Romanis fascibus Histrum
 Perdoceat, geminaeque solum quod subiacet Ursae.
 Hic Urbem tribus invectus de more triumphis
 Edicet toti praecepta incognita mundo,
 250 Et summo celsus solio summissa videbit
 Sceptra sibi clarosque duces atque agmina vulgi
 Munera ferre omnes studioque ardere placendi.
 Iam senior rigidos bello contundet Hiberos.
 Ultimus ille labos: exhinc tranquilla sequuntur
 255 Saecula: tum gemini claudentur tristia Iani
 Limina et aerati iungentur cardine postes,
 Inde gravem tumulo mittet veneranda senectus
 Digressum amplexu et dilectae coniugis ulnis.
 Huius post cineres video Romana reverti
 260 Fata retro et pulcros prolabi ad turpia mores.
 Hei mihi! quid moreris? Tecum moritura propago
 Nominis est nostri. Sed tu tibi debita nactus
 Alta petes convexa poli. Quid turba superstes,
 Ludibrium mundo generisque infamia primi?
 265 Tartara conspiciet meritis Stygiosque recessus.
 At nimium propero: video par nobile, natum
 Atque patrem et gemino Capitolia laeta triumpho.
 Lauream bina viret, duplex quoque purpura, currus
 Non videor spectare duos, contenta sed uno
 270 It Pietas: nova res equidem et dignissima fama.
 Corruet his ducibus Ierosolyma, victaque ferro
 Inclita religio, et gladiis perrumpere sacra

Fas erit et poterunt populi peccata mereri.
 Ulterius transire piget; nam sceptrum decusque
 275 Imperii tanto nobis fundata labore
 Externi rapiunt Hispanae stirpis et Aerae.
 Quis ferat has hominum sordes nostrique pudendas
 Reliquias gladii fastigia prendere rerum?"
 Amplius urgentem quoniam frenare dolorem
 280 Non poterat, rupit lacrimis et voce loquentem:
 "Quid miserum! pater alme, refers? Tantumne licebit
 Fortunae? Prius in Stygias convulsa paludes
 Astra cadent; prius aethereo trux arbiter Orci
 Victor erit solio caelique tonabit ab arce,
 285 Africa quam Romae victrix sua iura suumque
 Nomen in aeternum rapiat." Non longa dolentem
 Passus ait: "Depone, precor, lacrimasque metumque:
 Vivet honos Latius, semperque vocabitur uno
 Nomine Romanum imperium; sed rector habenas
 290 Non semper Romanus aget; quin Syria mollis
 Porriget ipsa manum, mox Gallia dura, loquaxque
 Graecia, et Illyricum; tandem cadet ista potestas
 In Boream: sic res humanas Fata rotabunt.
 Forte sub extremos annos mundique ruentis
 295 Interitum ad proprias sedes Fortuna redibit.
 Altius incumbes atque Urbis cetera nostrae
 Fata petes. Unum hoc de pluribus ille supernus
 Abscondit sub nube Deus; sed, noscere quantum
 Permissum est animi augurio, non victa sub hoste
 300 Roma ruet, nullique data est ea gloria genti,
 Nulli tantus honor populo. Vincetur ab annis
 Rimosoque situ paulatim fessa senescet
 Et per frustra cadet. Nulla unquam, nulla vacabit
 Civilique odio et bellis furialibus aetas.
 305 Tempus adhuc veniet cum vix Romanus in urbe
 Civis erit verus, sed terras lecta per omnes
 Faex hominum; tamen et tunc se male sana cruentis
 Turba premet gladiis, et ni fortissimus unus
 Vir aliquis dignus meliori tempore nasci
 310 Opponat sese medium frontemque manumque
 Litibus ostendat, superest quodcumque cruoris
 Pectoribus miseris, per mutua vulnera fundant.
 Hoc solamen habe: nam Roma potentibus olim
 Condita sideribus, quamvis lacerata malorum
 315 Consiliis manibusque, diu durabit eritque
 Has inter pestes nudo vel nomine mundi
 Regina. Hic nunquam titulus sacer excidet illi;
 Qualiter annosum vires animusque leonem
 Destituunt, sed prisca manet reverentia fronti
 320 Horrificusque sonus, quamquam sit ad omnia tardus,
 Umbra sit ille licet, circum tamen omnis inermi
 Paret silva seni. Sed quis vel noscere certam
 Audeat, aut rebus tantis praefigere metam?
 Vis loquar? In finem, quamvis ruinosa, dierum
 325 Vivet et extremum veniet tua Roma sub aevum
 Cum mundo peritura suo." Sic fatus ab alto
 Pectore suspirans tacuit, dextraque sequentem

Per nitidum conducit iter. Iam prona cadentis
 Calcabant convexa poli, gradibusque suprema
 330 Linquebant levibus. Qui lumine terga feriret
 Lucifer altus erat; tamen una erat umbra duorum,
 Atlantisque ruens de vertice plena propinqui
 Cynthia conspecti splendebat imagine fratris.
 Hic iterum genitor sacro veneranda resolvit
 335 Ora sono. Stetit eximia dulcedine mundus
 Captus et aeternos tenuerunt astra meatus.
 "Nate, prioris" ait "solamen et optima vitae
 Pars mihi, qui laeto cumulas nunc gaudia caelo,
 Quodque ego non rebar, facis ut spectando beatus
 340 Mortalem videar mihi me felicior ipso,
 Huc aures intende pias et pectora veri
 Plena refer. Mora nostra brevis, namque invida noctis
 Umbra abiit, pelagusque operit iam fluctibus astra.
 Omnia nata quidem pereunt et adulta fatiscunt;
 345 Nec manet in rebus quicquam mortalibus; unde
 Vir etenim sperare potest populusve quod alma
 Roma nequit? Facili labuntur saecula passu:
 Tempora diffugiunt; ad mortem curritis; umbra,
 Umbra estis pulvisque levis vel in aethere fumus
 350 Exiguus, quem ventus agat. Quo sanguine parta
 Gloria? quo tanti mundo fugiente labores?
 Stare quidem vultis, sed enim rapidissima caeli
 Vos fuga praecipitat. Cernis quam parva pudendi
 Imperii pateant circum confinia nostri?
 355 Haec tamen heu quanto nobis extenta labore!
 Nunc quoque quam multo vobis servanda periculo!
 Finge quod esse potest, et erit, nisi Fata benigni
 Paenitet incepti: totius sola sit orbis
 Roma caput, terris dominetur sola subactis.
 360 Quid tamen hic magnum? tanto quid nomine dignum
 Invenis? Angustis arctatus finibus orbis
 Insula parva situ est, curvis quam flexibus ambit
 Oceanus, viden ut parvus cognomine magno?
 Nec tamen hanc totam incolitis. Nam multa paludes,
 365 Multa tenent silvae; pars rupibus hispida torpet,
 Parsque riget glacie; pars squallet inusta calore,
 Serpantumque domos calidis tegit aestus harenis.
 Utque simul totum videas, huc lumina volve.
 Verticibus caeli adversos atque alta tenentes
 370 Cernis stare polos, subiectaque cuncta duobus
 Perpetuo durata gelu? Prohibetur ab illa
 Stirps hominum regione procul; nil nascitur illic
 Quod victum praestare queat. Qua semita solis
 Latio, obliquusque vagis it circulus astris,
 375 Ignibus arva rubent, mediusque exaestuat ingens
 Pontus et ardorem male caeli temperat humor
 Subditus. Huc olim prisca finxere poetae
 Convenisse deos, potuque ciboque refectos
 Aethiopum cum rege gravis duxisse sub umbra
 380 Atlantis placidam tranquillo numine noctem:
 Quod fictum est ideo quia numina magna putabant
 Sidera, quae liquidis primum vescuntur in undis,

Aethiopum quas litus habet, mox fessa videntur
 Vergere ad occasus, ubi maximus eminet Atlas,
 385 Ultima terrarum qui possidet: ille paratus
 Excipit ac magno venientia contegit antro.
 Sed redeo: mediam vetitum est attingere zonam,
 Aetheris hinc etenim vos inclementia longe
 Summovet; at circum flammis permixta tepescunt
 390 Frigora; sic gemina mortales sede fruuntur.
 Altera sed vobis est invia: separat illam
 Et calor et pelagus. Statio tantum unica restat
 Parva, sed haec vasto nimis interrupta locorum
 Desertoque habitu; linguarum dissona multum
 395 Murmura, diversi mores. Haec crescere famam
 Impediunt; nulli toto cognoscier orbe
 Contigit. Extrema quis erit bene notus in Arcto,
 Et Nili ignotum continget nomine fontem?
 Quem sua Taprobani commendet gloria, et idem
 400 Litus ad Hibernum resonet? Mortalia quorsum
 Vota ruunt? Amplam cupiunt diffundere famam;
 Saepa sed arcta vetant. Angusto carcere clausos
 Somnia magna iuvant; at cum lux ultima somnum
 Excutit ac tenebras adimit? tum cernere verum
 405 Heu miseri sero incipiunt, et tempora retro
 Nequicquam aspiciunt, abeuntque amissa gementes.
 Illa quoque in vobis ridenda insania mentes
 Occupat: aeternum cupitis producere nomen,
 Saecula demulcent animos numerosa, venitque
 410 Posteritas longa ante oculos; libet ire per ora
 Doctorum extinctos hominum, clausosque sepulcro
 Liberiore via per mundi extrema vagari.
 Vivere post mortem, violentas spernere Parcas
 Dulcia sunt, fateor, sed nomine vivere nil est.
 415 Vivite sed melius, sed certius: ardua caeli
 Scandite felices, miserisque relinquite terras.
 Hic vos vita manet, quam saecula nulla movebunt,
 Quam nec tristis hiems, nec noxia torqueat aestas,
 Anxia sollicitam quam non opulentia reddet,
 420 Querula non maestam paupertas, pallida non mors
 Obruet, haud nocuo vexabunt sidere morbi
 Corporis atque animi. Sine tempore vivite; nam vos
 Et magno partum delebunt tempora nomen,
 Transibuntque cito quae vos mansura putatis.
 425 Una manere potest occasus nescia virtus.
 Illa viam facit ad superos. Hac pergite fortes,
 Nec defessa gravi succumbant terga labori.
 Quod si falsa vagam delectat gloria mentem,
 Aspice quid cupias: transibunt tempora, corpus
 430 Hoc cadet et cedent indigno membra sepulcro;
 Mox ruet et bustum, titulusque in marmore sectus
 Occidet: hinc mortem patieris, nate, secundam.
 Clara quidem libris felicibus insita vivet
 Fama diu, tamen ipsa suas passura tenebras.
 435 Ipsa tuas laudes aetas ventura loquetur;
 Immemor ipsa eadem, seu tempore fessa, tacebit
 Immemoresque dabit post saecula longa nepotes.

Magna geris, maiora geres, immensaue victor
 Conficies tu bella manu et dignissima fama:
 440 Res multis laudata quidem laudandaue multis.
 Cernere nam videor genitum post saecula multa
 Finibus Etruscis iuvenem qui gesta renarret,
 Nate, tua et nobis veniat velut Ennius alter.
 Carus uterque mihi, studio memorandus uterque:
 445 Iste rudes Latio duro modulamine Musas
 Intulit; ille autem fugientes carmine sistet;
 Et nostros vario cantabit uterque labores
 Eloquio, nobisque brevem producere vitam
 Contendet; verum multo mihi carior ille est
 450 Qui procul ad nostrum reflectet lumina tempus.
 In quod eum studium non vis pretiumve movebit,
 Non metus aut odium, non spes aut gratia nostri;
 Magnarum sed sola quidem admiratio rerum,
 Solus amor veri. Sed quid tamen omnia prosunt?
 455 Iam sua mors libris aderit; mortalia namque
 Esse decet quaecumque labor mortalis inani
 Edidit ingenio. Quos si tamen illa nepotum
 Progenies servare velit, senioque nocenti
 Vim facere ac rapido vigilans obsistere saeclo,
 460 Non valeat, tam multa vetant; fatalia terris
 Diluvia et populos violentior aestus adurens,
 Et pestes rerum variae caelique marisque,
 Bellorumque furor toto nihil orbe quietum
 Stare sinens. Libris autem morientibus ipse
 465 Occumbes etiam; sic mors tibi tertia restat.
 Quot modo in extremo claros Oriente vel Austro
 Esse viros reris? tamen ad vos mittere nomen
 Non potuere suum. Quot prima aetate fuisse
 Illustres famamque ausos sperare perennem,
 470 Nunc tamen ignotos? Annorum, nate, locorumque
 Estis in angusto positi. Quae cuncta videntem
 Huc decet, huc animos attollere. Vulgus inane
 Viderit in terris quo te sermone loquatur.
 Despice quisquis is est, et si mea iussa merentur
 475 Te docilem, humanum, iubeo, contemne favorem,
 Neve ibi tantarum rerum spem pone tuarum.
 Illecebris trahat ipsa suis pulcherrima Virtus.
 Gloria si fuerit studiorum meta tuorum,
 Pervenies equidem, sed non mansurus, ad illam.
 480 Praemia sin autem caelo tua, nate, reponis,
 Quo semper potiaris habes sine fine beatus
 Et sine mensura. Quod si dulcedine famae
 Tangeris et stimulis etiam nunc pungeris istis,
 Quod praeclara tuo stat gloria fixa labori
 485 Polliceor: veniet pretium tibi, nate, quod optas;
 Illa vel invitum, fugias licet, illa sequetur.
 Ut sub sole vagum comitatur corporis umbra
 Ipsa tui: quocumque gradum tu flexeris, illa
 Flectitur et stat, si steteris; sic Fama volentem
 490 Nolentemque simul sequitur. Sed numquid ineptum
 Dixeris arenti gradientem in pulvere, ut umbram
 Aspiciat post terga suam? Non sanior ille est

Qui terit aetatem frustra corpusque fatigat,
 Aut animum curis onerat, nihil inde repositum
 495 Ni laudem et vanos populi per compita ventos.
 Quaenam igitur, quaeres, mea sit sententia. Dicam.
 Ille eat ut metam teneat, licet inter eundem
 Umbra sequatur iter; Virtutis amore laboret
 Hic alius, caelumque sibi sit terminus, et non
 500 Gloria, quae meritos sequitur, vel spreta, labores.
 Ergo age, nate, viam, tibi quam super ardua monstro,
 Ingredere, aut potius coeptum ne desere callem.
 Publica res duce te vigeat, victrixque supremo
 Cardine Fortunae sedeat. Spectabit ab astris
 505 Quicquid ages placidus rex cuncta tegentis Olympi,
 Laetus honore tuo, sed nullo laetior actu
 Quam quod te patriae baculum superesse labanti
 Nomen et hoc merito Scipionis habere videbit,
 Cognomenque aliud tibi quod tua facta parabunt.
 510 Insuper id moneo, memorique hoc imprime menti:
 Post studium recti patriaeque parentis amorem
 Proxima de caris tibi cura supersit amicis.
 Pronus amicitias amplectere, quas tibi Virtus
 Conciliat, partasque cole; hoc da, nate, roganti.
 515 Rebus in humanis nil dulcius experire
 Alterno convictu et fido pectore amici.
 Est equidem ex multis tibi nunc certissimus unus
 Laelius. Arcani sit conscius atque minister
 Ille tui, regat affectus pectusque profundum
 520 Cernat inaccessum reliquis. Post tempore multo
 Laelius alter erit domui claroque nepoti
 Carus et eximio pariter coniunctus amore.
 Hinc olim multi errabunt, parque omnibus unum
 Laelius et Scipio celebrabitur inter amicos
 525 Quos tulit extrema veniens ab origine mundus,
 Cum duo sint paria et longo distantia tractu.
 Suscipe tu primum, nec, sis licet altus, amicum
 Despice plebeium, quoniam de plebe verendi
 Surrexere viri, quos nobilioribus aequos
 530 Viva tulit Virtus animusque parentibus impar."
 Dixerat. Ille autem: "Tua per vestigia quamquam
 Ingressus, nunquam patrio memor ipse decori
 Defuerim, tamen admonitus vigilantior ibo
 Quo me, sancte, vocas, genitor. Sed multa monentem
 535 Te fatum tacuisse meum, pater optime, miror".
 Maestior ille equidem: "Tua te, dulcissime, virtus
 Aspera cuncta pati doceat. Quid Fata reservent
 Ultima praeclaro malis nescire labori.
 Ingratam patriam - piget heu narrare pudetque -
 540 Experire licet, facili contentus abito
 Vindicta. Non arma tibi, non castra movenda,
 Etsi forte queas. Praestat quamcumque subire
 Fortunam: patriam servatam perdere noli
 Et meritum vastare tuum. Fugat illa? recede.
 545 Non revocat? persta. Sed praeclarissimus exul
 Viventi illatum moriens ulciscere verbo
 Dedecus, et patriae cineres atque ossa negato,

Ingratamque voca, memorique inscribe sepulcro.
Hoc liceat tantum; tibi nil permiseris ultra.
550 Iamque vetor traxisse moras. Memor ergo parentis,
Nate, vale, et mitis surgentem dirige fratrem;
Isque viam post te tua per vestigia servet.
Dixit et aequavit fugientia sidera cursu.
Interea lux orta super tentoria fulsit
555 Irrupitque ducis durum rubicunda cubile.
Bucina castrorum cecinit, sonituque tremendo
Attonitum subito somnusque paterque reliquit.

COMMENTAAR OP BOEK I

Prooemium (1-114).

- a. Invocatie van de Muze en aanduiding van het thema (1-10).
- b. Aanroeping van Christus (10-18).
- c. Opdracht aan koning Roberto (19-70).
- d. De oorzaken van de oorlog (71-114).

Voor de elementen a, b en c van het *prooemium* van de A. zijn, naast dat van Statius' *Achilleis*, de *prooemia* van de verschillende boeken van Vergilius' *Georgica* de belangrijkste modellen geweest,¹ terwijl in de aanvangsverzen ook elementen uit de aanhef van de *Aeneis* worden gebruikt; element d is met name gebaseerd op Livius XXI en Florus II enerzijds en Lucanus I,67 vv. anderzijds.

De Muze wordt gevraagd te verhalen van de krijgsheld, die eertijds als aanvoerder van de Romeinen de Carthagers in Africa de nederlaag toebracht en op grond hiervan de eretitel "Africanus" verwierf. De dichter, die herinnert aan het feit dat hij al eerder inspiratie heeft mogen ontvangen, hoopt dat zij en haar zusters hem even welgezind zullen zijn als het lot, dat het hem vergunde in de fraaie, landelijke omgeving van Vaucluse te wonen (1-10).

1. **Et mihi** - (Verhaal Muze) "ook mij", zoals ge het eveneens gedaan hebt aan Ennius, die in zijn *Annales* ook Scipio bezong (cf. comm. ad I,4) en met wie P. zich vergelijkt (cf. bijv. II,443: Ennius alter), en aan Livius, die in boek XXI-XXX van zijn *Ab urbe condita* de tweede Punische oorlog beschreef.

Deze aanvangswoorden wijzen echter niet alleen op inhoudelijke overeenkomst met het werk van Livius en Ennius (de keuze van de historische stof), maar vormen ook een formele aansluiting bij de klassieke epische traditie door naast Verg., Aen. I,8 (Musa, mihi causas memora) ook Hom., Od. I,1: *Andra moi ennepe, Mousa* in herinnering te brengen, evenals, - ook Festa wijst erop in zijn *Africa*-editie (p. 3) - Od. I,10: *eipe kai hemin*.

Overigens is het niet aannemelijk, dat het "et" uit v. 1 van de A. een opzettelijke toespeling is op het genoemde homerische *kai*. P. bezat onvoldoende kennis van het Grieks om Homerus in het origineel te kunnen lezen en in de tijd, dat hij een begin maakte met de A., kende hij de aanvangsverzen van de *Odyssee* waarschijnlijk, behalve uit de zeer fragmentarisch overgeleverde vertaling van Livius Andronicus ([Gell. XVIII,9,5]: *Virum mihi, Camena, insece versutum*) en de aan Ausonius

---

¹ P.'s keuze in het *prooemium* van zijn epos voor navolging van poëzie uit andere genres dan dat waartoe zijn eigen werk behoort, wordt door Martellotti ('*Similitudo non identitas*', p. 502, n. 4) n.a.v. Afr. I,38 (zie aldaar) verklaard uit diens vrees te zullen komen tot te sterke navolging als hij (uitsluitend) strikt epische modellen als de *Aeneis* tot voorbeeld zou nemen. Martellotti haalt in dit verband Fam. XXI,15 aan, waar P. vertelt, hoe eenzelfde vrees hem er lange tijd van weerhouden heeft het werk van Dante te lezen.

toegeschreven *Periochae* van Homerus, die naast een beknopte samenvatting in proza een metrische vertaling van de beginregels van verschillende boeken van de *Ilias* en *Odyssee* geven, alleen in de vertaling van Horatius (A.P. 141: *Dic mihi, Musa, virum...*).² Deze vertaling wordt ook door P.'s correspondentievriend Barbato da Sulmona naar aanleiding van het begin van de A. - waarvan hij overigens slechts de twee aanvangsverzen kende - geciteerd in een brief aan Boccaccio.³ Od. I,10, waarin het hier bedoelde *kai* voorkomt, wordt in deze Latijnse versies echter niet vertaald.

1 v. conspicuum...virum - Scipio Africanus Maior; voor de verwoording cf. Verg., Aen. I,10: *insignem pietate virum*; I,2I: *bellogue superbum*; VI,403: Troius Aeneas, pietate *insignis et armis*; het subst. "virum" refereert bovendien aan de aanvangswoorden van de *Aeneis*.

Anders dan Vergilius, die in het *prooemium* van dit epos naast de "virum" de "arma" centraal stelt, concentreert de (pre-) Renaissance dichter P., die in zijn epos een sterke neiging heeft tot verheerlijking van het individu,⁴ zich van meet af aan op zijn held (virum) - van wie verdienste

---

² Eerst veel later kon P. Homerus bestuderen in de (woord-voor-woord)vertaling die hij en Boccaccio de Grieks-sprekende, maar slechts half-geletterde, Calabrische avonturier Leonzio Pilato, die P. in 1358-59 in Padua ontmoette, lieten vervaardigen. Voor P.'s kennis van Homerus cf.: De Nolhac, P. et l'humanisme, I, pp. 185 v., n. 3; II, pp. 131; 156-65; F.F. Blok-P.G. van der Nat, "Francesco Petrarca en Leonzio Pilato", in: *Hermeneus* 46.2, 1974-75, pp. 86-102; R. Weiss, "Notes on Petrarch and Homer", in: *Rinascimento* 4 (1953), pp. 263-75; A. Pertusi, *Leonezio Pilato tra Petrarca e Boccaccio. Le sue versioni omeriche negli autografi di Venezia e la cultura greca del primo Umanesimo*, Venezia-Roma 1964, passim. In dit laatstgenoemde werk vindt men op pp. 381-414 een overzicht van de Homerus-citaten in P.'s werken en handschriften.

De (door Carrara [Sulla soglia, p. 117] geciteerde) aanvangswoorden van de *Odyssee* in de vertaling van Pilato - waarvan het Petrarca-manuscript zich nu in de Bibliothègue Nationale in Parijs bevindt (codex *Parisinus latinus* 7880,1-2) - luiden: *Virum mihi pande Musam multimodum qui valde multum...*

³ M. Vattasso, *Del Petrarca e di alcuni suoi amici*, Roma 1904, pp. 19 v.; geciteerd door Festa, *L'Africa*, p. XXXVIII.

⁴ Met name van Scipio en van zijn eigen persoon. De uiteindelijke overwinning op de Puniërs wordt in de A. louter en alleen toegeschreven aan Scipio, ten koste van, in de woorden van Waszink (Het humanisme van F. P., p. 43) "de taaie volharding en de opofferingsgezindheid der naamlozen, die men bij Livius' beschrijving nooit geheel vergeet". Over

lijkheid (jegens de staat, nl. door de verdrijving van de Carthagers uit Italië), en militaire superioriteit de kenmerkende eigenschappen zijn ("conspicuum meritis belloque tremendum")⁵ - en beschrijft hij ook in de rest van het epos relatief weinig strijdscènes.

P. stelt dus in zijn epos een deelaspect van de thematiek van het Aeneisprooemium aan de orde; het andere deelaspect, de "arma", staat centraal in het prooemium van Silius' *Punica*, een werk dat naar genre en inhoud sterke overeenkomst vertoont met de A., maar dat P., daar het eerst circa veertig jaar na zijn dood werd herontdekt, niet gekend zou hebben,⁶ en dat aanvangt met de woorden "ordior arma". "In der Darstellung je eines Teilaspekts des Aeneisprooemiums - Silius: arma, Petrarca: virum - sind die beiden nachvergilischen Epen vom punischen Kriege komplementär" (Von Albrecht, Silius Italicus, pp. 22 v.).

2. **Musa** - De aanroeping van de Muzen is een traditioneel episch element, dat een constante van de literaire traditie vormt (cf. Curtius, Eur. Lit., pp. 235 vv.). De functie ervan aan het begin van de A. is die uit de homerische traditie: het de dichter ingeven van wat hij moet bezingen.

Voor de christen-humanist P. is de aanroeping van deze eigenlijk heidense godheden, hoewel het hier louter een literaire conventie betreft, niet zonder problemen en redenen om in vv. 10-18 als tegenwicht de bijstand van Christus in te roepen.⁷

---

zijn eigen verdiensten spreekt P. (met name in Afr. IX,216 vv., maar ook IX,60 vv., II,441 vv., I,19 vv., I,61 vv.), anders dan Silius in zijn *Punica* (zie onder), met een Ciceroniaans gebrek aan terughoudendheid (cf. Von Albrecht, Silius Italicus, p. 129).

⁵ P. noemt in deze dubbele bepaling bij "virum" dan ook niet - zoals Vergilius in dit soort gevallen pleegt te doen - naast de militaire kwaliteiten, ook de *pietas* van zijn held, maar diens *merita* als veldheer. De opmerking van Hardie (Renaissance Epic, p. 311, n. 15), dat P. met zijn dubbele bepaling "suggests [...] the peace/war dichotomy of Aen. 1.544-5: 'quo iustior alter/ nec pietate fuit, nec bello maior in armis'" lijkt mij dan ook niet correct.

⁶ Zie echter hetgeen hierover in de Inleiding is betoogd.

⁷ Deze spanning tussen heidense mythologie en christelijk geloof vindt men reeds bij de oud-christelijke priester-dichters Sidonius en Ennodius, cf. Teuffel, Gesch. der röm. Lit., Bd. 3, p. 481: "Dass das Verse machen für einen Priester nicht recht schicke, fühlt Enn. so gut wie Sidonius [...] und entschuldigt es wiederholt [...]. Galt doch die heidnische Mythologie für ein unerlässliches Zubehör der Verse, so dass auch Enn. den *Phoebus*, *Apollo*, die *Venus* [...], *Parcae* [...], *Pierides*, *di* [...] oft genug in Bewegung setzt, freilich ohne

2. **referes** - cf. Stat., Ach. I,3: *diva, refer*; Gautier de Châtillon, *Alexandreis* I,5: *Musa refer*.⁸

Het gebruik van het futurum i.p.v. de imperativus drukt uit, dat P. niet zozeer eist dat de Muze op zijn verzoek zal ingaan, als wel dat hij daarvan vast overtuigd is,⁹ en, aangezien men deze vervanging het meest dikwijls aantreft in gemeenzame taal (de komedie, de brieven en dialogen van Cicero, e.d.),¹⁰ dat hij vertrouwelijk met de Muze omgaat. Ook bij Vergilius vindt men fut. i.p.v. imperat., eveneens om er een gemoedelijke vertrouwelijkheid mee uit te drukken, zij het een van sarcastische aard, tegenover een vijand die men gaat doden: Aen. II,547 v. (Neoptolemus tot Priamus): *referes ergo haec et nuntius ibis/ Pelidae genitori*; IX,742 (Turnus tot Pendarus): *hic etiam inventum Priamo narrabis Achillem*.

In zijn reeds aangehaalde brief aan Boccaccio citeert Barbato da Sulmona (Vattasso, o.c., p. 20) het begin van de A. met als variant van de in een invocatie ongebruikelijke futurum-vorm de optativus "referas" die in de handschriftelijke overlevering ontbreekt; hij verklaart deze aldus: [...] *humilitatis suae magnae virtute non imperativo refer utitur, sed referas optativo*.

2. **fracta sub armis** - cf. Verg., Aen. II,13: *fracti bello*; Caes., B.G. I,31,7: *proeliis calamitatibusque fracti*. De toevoeging van de prepositie "sub" aan de abl. instr. "armis" door P. is een restant van middeleeuws Latijn in zijn epos, cf. Langosch (Lat. Mittelalter, pp. 56 v.): "Statt eines Casus wurde oft eine präpositionale Fügung gesetzt: [...] statt des Abl. *cum nube tegere*, [...] *in* oder *sub gladio interficere* [...]." Toevoeging van "sub" in vergelijkbare gevallen vindt men in vv. I,279: *armorum sub nube virumque/ obruimur*; I,320 v.: *sub mole.../ oppressus*; II,22: *sub gemina nutavit...ruina*; II,49: *tegens sub nomine*; II,299: *non victa sub hoste*. Voor meer voorbeelden van restanten van middeleeuws Latijn in de A. zie Inleiding.

---

alles Arg, indem ihm zB. *Olympus* einfach der christliche Himmel ist [...]. Aber auch moralische Bedenken konnte das Verse machen haben, wenn man anzügliche Gegenstände [...] wenig mied [...]."

⁸ Voor dit werk - waarvan het prooemium eveneens gemodelleerd is naar dat van Statius' *Achilleis* (cf. Carrara, Rolando, p. 116) - en zijn invloed op de A. cf. comm. ad I,47; II,454 en Inleiding (pp. xxxiii v.).

⁹ Cf. KS I, p. 144: "Sehr häufig werden zu allen Zeiten durch das Futur in der II. und III. Person Befehle, Ermunterungen, Ermahnungen, Bitten und in Verbindung mit *non* Verbote ausgedrückt, indem die Erfüllung nicht, wie dies beim Imperative der Fall ist, geradezu gefordert, sondern nur in der Form sicherer Erwartung ausgesprochen wird."

¹⁰ Cf. bijv. Cic., Tusc. I,12,26: *Expone igitur...primum...animos remanere post mortem, tum...docebis carere omni malo mortem*.

2 v. cui...aeternum...attulit Africa nomen - cf. Flor. II,6,38: Scipio, cui iam grande de Africa nomen fata decreverant; Cic., Somn. Sc. II,1: hanc (Carthaginem) hoc biennio evertes eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc a nobis hereditarium; Hor., Carm. IV,8,18 v.: qui domita nomen ab Africa/ lucratus rediit (Fried., Quell., p. 24); zie voorts P.'s *Vita Scipionis* I,1: qui primus Africani cognomen victa Carthagine meruit.

3. nobilis...Africa - "het (om zijn krijgsverrichtingen) beroemde Africa". Florus II,6,38 past hetzelfde adjectief toe op Spanje: *viris armisque nobilem Hispaniam*; voor deze vorm van *imitatio variata* cf. Inleiding.

3. prius - "het eerst" (van twee): Scipio werd als eerste Romeinse veldheer onderscheiden met een bijnaam naar het door hem veroverde land, cf. Liv. XXX,45,7: *primus certe hic imperator nomine victae ab se gentis est nobilitatus*; Sil. XVII,626: *devictae referens primus cognomina terrae*. Later verwierf ook zijn kleinzoon door adoptie P. Cornelius Scipio Aemilianus minor, die de derde Punische oorlog leidde en Carthago verwoestte, deze bijnaam.

4. exhausto - Naar mijn idee te verbinden, zoals Corradini reeds wil¹¹, niet met "mihi", maar met "Helicone"

---

¹¹ Corradini (p. 409) sluit zich aan bij de opvatting, die spreekt uit de vertaling van Marretti, van wiens hand een berijmde vertaling van de eerste drie boeken van de A. verscheen (*L'Africa del Petrarca in ottava rima insieme col testo latino, fedelissimamente tradotta da M. Fabio Marretti gentilhuomo Senese, Venezia 1570*). Ook Festa deelt in zijn *Africa*-editie, zij het wat aarzelend, deze mening.

De opvatting dat "exhausto" bij "mihi" getrokken moet worden treft men aan in de *Dissertationi Vossiane* van Apostolo Zeno (Venezia 1752, I, p. 3), die de bovengenoemde vertaling van Marretti bekritiseert, en is nog vrij recentelijk verdedigd door Velli (*Proemio*, pp. 326 vv.), die zijn zienswijze beargumenteert door te verwijzen naar P.'s in vv. 9 v. gedane verzoek aan de Muzen "vos carmina vati/ reddite, vos animos" en zijn uitlating in de *Ep. post.* en *Ep. metr.* II,16, dat het hem een tijdlang aan inspiratie voor zijn epos heeft ontbroken. P. zou niet alleen vv. 19 vv. van het *prooemium* eerst later aan boek I van de A. hebben toegevoegd, zoals reeds door Corradini (pp. 409 v.) werd aangenomen en ook Carrara betoogt (*Sulla soglia, passim*), maar zou de gehele passage I,1-70, dus ook de hier besproken verzen, eerst na die periode, in 1341 bij zijn verblijf in Selvapiana bij Parma, hebben geschreven en hier een toespeling maken op dit uitblijven van inspiratie.

Nog afgezien echter van het feit, dat het niet waar-

(v. 5); vervolgens zijn twee interpretaties mogelijk:

a: De antieke epici hadden al zo veelvuldig uit de bron van de dichtkunst geput (cf. vv. 50 vv.), dat voor Petrarca, die graag zijn talenten wilde beproeven op roemvolle stof die in de antieke Latijnse epiek nog niet behandeld was, alleen Scipio Africanus als onderwerp - dat hem overigens na aan het hart lag - overbleef.¹²

Dat de *Punica* van Silius Italicus sterke overeenkomst vertonen met de A. zou P., niet hebben kunnen weten, daar dit werk - dat hij zelf ook

---

schijnlijk is, dat de dichter reeds in de aanhef van zijn epos verklaart, dat het hem aan inspiratie ontbreekt en hij uitgeput is, of met een duistere toespeling op de ontstaansgeschiedenis ervan begint, lijken P.'s woorden *subito loci specie percussus, ad intermissam Africam stilum verti* (Ep. post., Prose, p. 16) en *Africa nostra mihi longum intermissa iacebat* (Ep. metr. II,16,20) niet zozeer te duiden op inspiratie-problemen aan het begin van zijn epos, dat hij juist als *magno coeptum impetu* (Ep. post., Prose, p. 12) kenschetst, als wel op een onderbreking van het werk in een meer gevorderd stadium, nl. in de periode na de eerste fase van de ontstaansgeschiedenis van de door Martellotti (Sulla composizione, passim; zie ook de Inleiding) hiervan opgestelde chronologie, d.w.z. na de voorlopige voltooiing van de eerste vier boeken van de A. Dat P. in de vruchtbare periode, die volgde op deze onderbreking, ook (een deel van) het *prooemium* aan de A. toevoegde, hing niet zozeer samen met een gebrek aan inspiratie op een vroeger tijdstip, als wel met zijn toenmalige voornemen om over te gaan tot publicatie van het werk, dat nu een voorlopige voltooiing bereikt had, en met de belofte die hij bij zijn bezoek aan Napels aan koning Roberto had gedaan (cf. comm. ad I,19).

Tenslotte kan m.b.t. het verzoek aan de Muzen van P., waarnaar Velli verwijst, gewezen worden op het feit dat het, gezien de parallellie hiervan met het voorafgaande *prata quidem et fontes.../ restituit* (= dedit, cf. comm. ad I,9) *fortuna mihi*, mogelijk is het verbum "reddere" hier op te vatten als synoniem met "dare" (cf. opnieuw comm. ad I,9), zodat het verzoek dat P. hier doet aan de - hier in het meervoud aangesproken - Muzen slechts een variatie is op de bede, die hij in de eerste verzen tot de - enkelvoudige - Muze richt.

¹² Dit is de interpretatie van Corradini (p. 409): "Petrarcha enim ait, nullam, nisi hanc, heroici carminis materiam sibi praesto esse."

nergens noemt¹³ -, zoals gezegd, eerst na zijn dood ("officieel") werd herontdekt.¹⁴ Voor P. zou Ennius de enige dichter zijn geweest die Scipio reeds had bezongen, en diens werk was slechts fragmentarisch bewaard en "ruw" en "ongepolijst" van stijl, cf. Fam. X,4,34: Sed de hoc tam laudato iuvene (i.e. de Scipione) nemo canit; quod ideo dictum est, quoniam, etsi omnis historia laudibus et rebus eius plena sit et Ennium de eo multa scripsisse non sit dubium "rudi et impolito", ut Valerius (Val. Max. VII-I,14,1) ait, "stilo", cultior tamen de illius rebus liber metricus non apparet.¹⁵ De hoc igitur utcumque canere institui, quia scilicet de eo liber meus est qui inscribitur Africa; Ecl. I,120 v.: Carmine fama (Scipionis) sacro caret hactenus, et sua virtus/ praemia deposcit.

b: Een enigszins andere, gezien de parallel met - de door P. ook elders in dit *prooemium*¹⁶ nagevolgde - Statius (cf. Ach. I,8 vv.: tu modo, si veterem digno deplevimus haustu,/ da fontis mihi, Phoebe, novos.../...: neque enim Aonium nemus advena pulso) en gezien ook het meer poëtische karakter van deze gedachte m.i. te verkiefen verklaring voor "exhausto" zou zijn: "waaruit ik reeds eerder geput heb" (exhausto sc. a me), al is het wel zo, dat P., in tegenstelling tot Statius, eerder geen Latijnse epische poëzie geschreven had, maar lyriek in de Italiaanse volkstaal. P.'s epische inspiratie is hierbij dus een soort beloning voor zijn verdiensten als lyrisch dichter.

De tegenstelling tussen epiek en lyriek (maar dan epische aspiraties tegenover lyrische ontboezemingen en verzuchtingen) speelt, zoals R. Amaturio (La letteratura italiana storia e testi, Il Trecento, Bari 1971, p. 89) opmerkt, ook in de rest van deze *invocatio* een rol, cf. de tedere aanspreking van de Muzen (v. 5) en het enthousiame voor de natuur en de

---

¹³ Voor de mogelijke uitzondering in Ecl. X,255 v. zie de Inleiding (p. xlv, n. 126).

¹⁴ Zie Inleiding: "De kwestie Silius Italicus".

¹⁵ Cf. ook Afr. IX,58-60, waar P. dit oordeel van Valerius Maximus waarbij hij zich aansluit, Ennius zelf in de mond legt: At tibi, summe ducum, claro quo nullus Homero est/ dignior, in reliquis blanda inque hoc durior uno/ me solum Fortuna dedit; vgl. voorts Afr. II,445 v., waarin misschien ook Ov., Tr. II,424 (Ennius ingenio maximus, arte rudis) doorklinkt: Iste (Ennius) rudes Latio duro modulamine Musas/ intulit; Afr. IV, 38: rusticus...Ennius; Vit. Sc. XI,13 [waar de eerder genoemde plaats uit Valerius Maximus (vir Homero quam rudi atque inpolito praeconio dignior) uitvoeriger geciteerd wordt]: vir Homero Virgilioque praecone dignior quam Ennio. Sed sic est: praeterita ac futura optari possunt sed praesentibus uti oportet; Ecl. III,155: rudis ille senex; Canz. CLXXXVI,12: Ennio di quel (i.e. Scipio Africanus) cantò ruvido carne.

¹⁶ Cf. met name het ad I,40 vv. besproken *excusatio*-motief, maar ook I,27 v.; 41 vv., 51.

eenzaamheid in de beschrijving van Vaucluse (vv. 6-9), waarop ook Carlini (Studio, p. 57) wijst.¹⁷

4 v. hunc...surgere fontem/ ex Helicone - "dat dit water (i.e. het water dat mij inspiratie voor een werk over het zojuist door mij aangeduide thema zal schenken) opwelt uit de Helicon". "Fons" is, naast "latex", "unda", "lympa", "umor", etc., een traditioneel poëtisme voor "aqua". Het hier bedoelde water is het dichtertelijke inspiratie opwekkende water (*entheon hudor*) uit de bron Hippocrene, waaruit volgens de traditie Hesiodus als eerste heeft gedronken (cf. Anth. Pal. VII,55,5 v.; IX,64; XI,24).¹⁸

---

¹⁷ Elders in P.'s epos treft men eveneens lyrische passages aan, bijv. de aanspreking van Christus iets verderop in dit *prooemium* (vv. 10-18) - Carrara spreekt in dit verband van "un intimo lirismo, determinata dal contrasto di opposti sentimenti tra il sacro e il profano" (Rolando, p. 129) en van een "pathos cristiano" (Sulla soglia, p. 118) - en het melancholieke betoog van Scipio's vader over de vergankelijkheid van al het aardse (II,344 vv.). Bovendien beschrijven veel van de vergelijkingen in de A. een gemoedsstemming, en vormen ook deze zo een lyrisch, subjectief element (cf. comm. ad I,401 vv.).

¹⁸ Hesiodus zelf schrijft niet over de bron, maar alleen over zijn wijding tot dichter op de Helicon (Theog. 22 vv.), die door deze beschrijving overwegend als verblijfplaats van de Muzen ging gelden, welke bij Homerus nog bij voorkeur op de Olympus met hun fraaie stem de maaltijden der goden opluisterden.

In de Romeinse tijd is daar de, door P. in v. 15 genoemde en in functie aan de Helicon gelijkgestelde, Parnassus met de bron Castalia als Muzenberg bijgekomen, die in geografisch en cultisch opzicht - Apollo Musagetes werd er vereerd en de met de Muzen nauw verwante Castalische nimfen werden er geacht te huizen - veel overeenkomst vertoonde met de Helicon en er hierdoor - hoewel de steilere en ontoegankelijkere Parnassus waarschijnlijk oorspronkelijk meer geassocieerd werd met het verheven genre van de epiek en de Helicon met bucolisch-lyrische poëzie - vaak mee werd verwisseld, cf. bijv. Prop. III,3,1 vv.: *Visus eram molli recubans Heliconis in umbra,/...cum me Castalia speculans ex arbore Phoebus/ sic ait; Stat., Silv. IV,4,90: Parnassique iugis silvaeque Heliconide; Nemes., Cyn. 3 vv.* (waar de Castalische god nieuwe bekeraars uit de Hippocrene aanreikt): *Aonio iam nunc mihi pectus ab oestro/ aestuat: ingentes Helicon iubet ire per agros,/ Castaliusque mihi nova pocula fontis alumno/ ingerit* (cf. J. Schmidt, "Der Musenberg

Door de bijzondere betekenis, die "fontem" hier heeft, vormt de verbinding "surgere fontem" een soort van variatie op plaatsen als Ov., F. V,111 (Ab Iove surgat opus) en Prop. IV,1,67 (Roma, fave, tibi surgit opus), waar "surgere" wordt verbonden met een subject "opus" (het werk van de betreffende dichter) (cf. Velli, Proemio, pp. 325 v.).

In zijn Italiaanse poëzie (Canz. VII,8) gebruikt P. de wending "far d'Elicona nascer fiume" in de betekenis van "dichter worden".

I.p.v. "surgere" bestaat er een - zowel door Festa als Corradini gevolgde - *varia lectio* "sugere" ("indrinken"). Van de verbinding "sugere fontem" lijken geen antieke woordparallelten te bestaan, wel een *inhoudelijke* parallel in Iuv. VII,53 vv.: sed vatem egregium [...] animus facit [...] cupidus silvarum aptusque bibendis/ fontibus Aonidum. In deze verzen vinden we ook een ander element uit P.'s *prooemium* terug, nl. de rol van de natuur voor de dichter. Bovendien wordt de passage door P. zelf geciteerd in zijn *Collatio laureationis* (III,3).

Gezien echter de bovengenoemde overeenkomst met de verbinding "surgere fontem" in P.'s Italiaanse werk, gezien het feit dat "surgere" de - ook overigens in de handschriftelijke overlevering sterk vertegenwoordigde - lezing van M is - vv. 1-54 ontbreken in Lr⁻¹⁹, en overwegende, dat, zoals Velli (l.c.) opmerkt, het niet waarschijnlijk is, dat P. bij zijn moeizame poging te komen tot herstel van het antieke epos in een traditioneel element als de Muzeninvocatie een zo ongebruikelijk woord heeft gekozen, geef ik, met deze auteur, de voorkeur aan "surgere".

5. dulcis mea cura, Sorores - "gezusters, gij aangenaam voorwerp van mijn zorg"; cf. Ep. metr. II,9,1 v.: dulcisque aberant mea cura sorores/ Castaliae.

Voor sorores = sorores Castaliae = Musae, cf. Prop. III,1,17. Ov., Tr. V,12,45 noemt de Muzen "sorores novem" (cf. Naevius, B.P. 1 W: Novem Iovis concordae filiae sorores).

Voor de gedachte cf. Verg., G. II,475: dulces ante omnia Musae; voor "cura" en de structuur van het geciteerde versdeel id., Ecl. I,57: raucae, tua cura, palumbes (Velli, Proemio, p. 324; Fried., Quell., p. 25).

6-9. Iam ruris...mihi - P. neemt aan, dat de lezer op de hoogte is van het feit dat hij zich, in de tijd waarin het idee van het schrijven van de A. bij hem opkwam en hij een begin maakte met de verwezenlijking hiervan, had teruggetrokken in Vacluse (*Vallis Clausa*) (1338 of 1339, cf. Wilkins, *Life of Petrarch*, p. 19), een streek, die hij zijn "transalpijnse Helicon" noemde (bijv. Fam. V,10,3 en XII,6,1), cf. *Ep. post.* (Prose, p. 12): Illis in montibus vaganti, sexta quadam feria maioris hebdomadae (hebdomada maior: de Goede Week), cogitatio incidit, et valida, ut de Scipione Africano illo primo, cuius nomen mirum inde a prima mihi aetate carum fuit, poeticum aliquid heroico carmine scriberem - sed, subiecti de nomine, *Africae* nomen libro dedi [...]; Fam. VIII,3: Illic - iuvat enim meminisse - *Africam* meam coepi, tanto impetu tantoque nisu animi, ut nunc limam per eadem referens vestigia, ipse meam audaciam et

---

Parnassos und sein Verhältnis zum Helicon", in: RE, s.v. Parnassos, col. 1652 vv.).

¹⁹ Zie voor de betekenis van deze handschriften de Inleiding (p. lxxii).

magna operis fundamenta quodammodo perhorrescam.

Een toespeling op, resp. beschrijving van de natuur van Vaucluse vinden we ook op de volgende plaatsen van de Afr.: IX,216 v.: *clausa sub valle sedentem/ aspexi iuvenem*; IX,275 vv.: *viridique in gramine saeptum/ arboribus variis nitidissima flumina iuxta/ ac gelidos inter fontes rupesque praealtas./ "Respice" dux inquit "quae sint umbracula ruris/ effigiesque sui. Namque hic ad talia primum/ eriget ingenium.*

De beschrijving van de natuur van Vaucluse speelt, behalve in de *Canzoniere*, waar zij dient als achtergrond voor amoureuze zuchten en klachten, ook een belangrijke rol in de *Epistulae metricae*; in de woorden van Waszink: "wij horen (hierin) de nachtegalen van Vaucluse en het ruisen der beken, wij zien de 'lijdzame koeien' tegen de berghellingen en de kristallijnen klaarheid van de Sorgue" (Waszink, *Het humanisme van F. P.*, p. 45).

In de *Epistula posteritati* wordt het werken in de idyllische omgeving van Vaucluse in lyrische bewoordingen tegenover het afschuwelijke stadsleven gesteld, en dan met name dat in het nabijgelegen Avignon²⁰: *Inde etiam reversus, cum omnium sed in primis illius taediosissimae urbis (i.e. van Avignon) fastidium atque odium, naturaliter animo meo insitum, ferre non possem, diverticulum aliquod quasi portum quaerens, repperi vallem perexiguam sed solitariam atque amoenam, quae Clausa dicitur, quindecim passuum milibus ab Avinione distantem, ubi fontium rex omnium Sorgia oritur. Captus loci dulcedine, libellos meos et me ipsum illuc transtuli, cum iam quartum et trigesimum aetatis annum post terga relinquerem. Longa erit historia si pergam exsequi quid ibi multos ac multos egerim per annos. Haec est summa: quod quicquid fere opusculorum mihi excidit, ibi vel actum vel conceptum est* (Prose, p. 12).

Ook in zijn andere brieven en in zijn filosofische geschriften vertelt P. dikwijls met groot enthousiasme over de studieuze *vita solitaria*²¹,

---

²⁰ Het in de nabijheid van Vaucluse gelegen Avignon, waar zich sinds 1309 het pauselijk hof bevond, en waar P. jarenlang had gewoond en deelgenomen aan het mondaine leven, werd naarmate hij ouder werd door hem steeds meer beschouwd als "een tweede Babylon" en evenzeer door hem gehaat als Rome door hem bemind werd, cf. *Canz. CXXXVI-CXXXVIII; Sine nomine, passim*. Wat P. met name ergerde aan deze stad was - afgezien van het stadslawaai ("*tumultus ille tartareus*" *Vit. sol. I,1,6* [*Prose, p. 298*]) - het feit dat de pausen zich daar i.p.v. in Rome gevestigd hadden (cf. *Inleiding, p. xxvii*) en de pronkzucht van de curie, die tot uiting kwam in de, in zijn tijd plaatsvindende en door hem met die van de toren van Babel vergeleken, bouw van het pauselijk paleis (cf. *Piur, Petrarca's "Buch ohne Nahmen", pp. 3-5; 49-81; Enenkel, De vita solitaria, Buch I, pp. 148 v.; 185 v. en de literatuurverwijzingen aldaar; 189 vv.*).

²¹ In feite vormt de, wellicht later aan de A. toegevoegde, passage uit het *prooemium*, naast een literair motief (zie onder), een beknopte, lyrische aanduiding van het door P. vooral in zijn latere werken uitgesproken ideaal van de

die hij temidden van bossen, bergen en weiden "solus ingloriosus et ignotus" (Fam. XI,12,4) leidde in zijn huisje in Vaucluse, terwijl alleen een oude huishoudster, twee bedienden, een hond en af en toe een copiïst hem gezelschap hielden (cf. Voigt, *Wiederbelebung*, I, pp. 106 vv.).

Enerzijds is dit zich terugtrekken uit het openbare leven een literair motief, dat men ook aantreft in de augusteïsche poëzie met haar verheerlijking van het landleven,²² en is de voorkeur van dichters voor de eenzame natuur een (aan de Alexandrijnse poëzie ontleende) gemeenplaats in de Latijnse letterkunde, zoals Tacitus (Dial. IX,6) reeds aangaf: *poetis, si modo dignum aliquid elaborare et efficere velint, relinquenda conversatio et iucunditas urbis, deserenda cetera officia, utque ipsi dicunt in nemora et lucos, id est in solitudinem, recedendum est; vgl. bijv. Hor., Epist. II,2,77: scriptorum chorus omnis amat nemus et fugit urbes;*²³ *Ov., Tr. I,1,41: carmina secessum scribentis et otia quaerunt; en het reeds aangehaalde Iuv. VII,58: cupidus (sc. vates) silvarum; cf. A. Gudeman [P. Corneli Taciti Dialogus de oratoribus, Leipzig-Berlin 1914² (1967), p. 248], die een uitvoerige opsomming van de vindplaatsen van de gedachte geeft; cf. voorts W. Peterson, M. Fabi Quintiliani Institutiones oratoriae liber decimus, Oxford 1891*

---

vita solitaria et contemplativa, "in which monastic dedication to contemplation and scholarly devotion to an industrious life of study were linked (Baron, *Memory of Cicero's Civic Spirit*, p. 106). Dit ideaal staat tegenover de onder invloed van Cicero's *Somnium Scipionis* elders in de A. (cf. vooral I,490 vv.) dominerende voorkeur voor de *vita activa et politica* (zie Inleiding).

²² Zo brengt P.'s beschrijving van zijn leven in Vaucluse in de tweede dialoog van het *Secretum* (Prose, p. 86) het gemijmer van Alfius uit Horatius' tweede epode (vv. 23-28) in herinnering: *Meministi quanta cum voluptate reposto quondam rure vagabaris, et nunc herbosis pratorum toris accubans murmur aquae luctantis hauriebas, nunc apertis collibus residens, subiectam planitiem libero metiebaris intuitu; nunc in apricae vallis umbraculo dulci sopore correptus optato silentio fruebaris; nunquam otiosus, mente aliquid semper agitans, et, solis Musis comitantibus nusquam solus? Denique vergiliani (G. IV,132-3) senis exemplo qui "regum aequabat opes animo, seraque revertens/ nocte domum, dapibus mensas onerabat inemptis" sub occasum solis angustam domum repetens et tuis contentus bonis, nunquid non tibi omnium mortalium longe ditissimus et plane felicissimus videbaris?*

²³ P. beschouwt dit vers als een universele regel (cf. *Vit. sol. II,12* [Prose, p. 530]) en varieert erop in *Ep. metr. II,3,43: silva placet Musis, urbs est inimica poetis.*

(Hildesheim 1967), p. 146.²⁴

Anderzijds wil P., hoewel hij het dikwijls voorstelt alsof zijn karakter hem tot de *vita solitaria* heeft voorbestemd (cf. bijv. Fam. IX,14,4; Fam. X,4,20; zie voorts Enenkel ad Vit. sol. I,4,5 [pp. 418 vv.]), helemaal niet "solus ingloriosus et ignotus" zijn en is het terug-

---

²⁴ Quintilianus (Inst. X,3,22 v.) geeft een enigszins andere opvatting: rust en stilte bij het schrijven vormen een gunstige omstandigheid, maar natuurschoon leidt de aandacht af: *secretum...et quam altissimum silentium scribentibus maxime convenire nemo dubitaverit. Non tamen protinus audiendi qui credunt aptissima in hoc nemora silvasque, quod illa caeli libertas locorumque amoenitas sublimem animum et beatiorem spiritum parent. Mihi certe iucundus hic magis quam studiorum hortator videtur esse secessus. Namque illa quae ipsa delectant necesse est avocent ab intentione operis destinati. [...]. Quare silvarum amoenitas et praeterlabentia flumina et inspirantes ramis arborum aerae volucrumque cantus et ipsa late circumspiciendi libertas ad se trahunt, ut mihi remittere potius voluptas ista videatur cogitationem quam intendere.*

Peterson ad loc. verklaart de afwijkende mening van Quintilianus uit het feit dat deze over een ander literair genre spreekt (bij de beoefening waarvan men boeken [bijv. wetsteksten] bij de hand moet hebben): "Quintilian is speaking of oratory; poetry on the other hand may fitly seek its inspiration in solitude."

Ook P., die in het eerste boek van zijn *De vita solitaria* (I,7 [Prose, pp. 362 vv.], cf. ook Enenkel ad loc. [pp. 540 vv.]) commentaar levert op de Quintilianus-passage, noemt terloops deze verklaring, maar doet, hoewel hij het belang van de vrije natuur voor de dichtsterlijke inspiratie blijft onderstrepen, vooral een poging de opvatting van Quintilianus met de traditionele, die ook de zijne is, te verzoenen: ook in een landelijke omgeving kan men zich in een studeerkamer ophouden, waarbij de natuur dan een recreatieve functie heeft.

Overigens lijkt P. de woorden van Quintilianus, als gevolg van zijn gewoonte zich in Vaucluse lange tijd voorzien van schrijfgerei in de vrije natuur op te houden, haast als een persoonlijke aanval te hebben opgevat, en noteerde hij in zijn Quintilianus-manuscript ter plaatse de woorden "contra Silvanum" (de naam waarmee hij zichzelf [o.a. in Ecl. X] als liefhebber van de eenzaamheid en de bossen van zijn omgeving aanduidt), evenals een aankondiging hierop te zullen reageren (cf. De Nolhac, P. et l'humanisme, II, p. 92).

getrokken leven een middel om te kunnen studeren en daardoor roem te verwerven, iets dat voor P., zoals blijkt uit opmerkingen, die hij hierover zelf maakt (met name *Secr. II* [Prose, pp. 86; 96]),²⁵ veel zwaarder woog dan zijn afkeer van de stad, waar hij van tijd tot tijd, wanneer de eenzaamheid van Vaucluse hem begon te benauwen, weer heenvluchtte, en iets waarin hij, blijkens het feit dat tal van belangrijke personen, onder wie verschillende kardinalen en koning Roberto (cf. *comm. ad I,19*), hem in Vaucluse kwamen opzoeken, goed is geslaagd.

Amaturo (o.c., p. 90) wijst op de overeenkomst in de polysyndetische stijl van de landschapsbeschrijving van vv. 6 vv. en *Canz. XXXV,9-10: monti e piagge/ e fiumi e selve*; Friedersdorff (*Quell.*, p. 25) op parallellen met Vergilius' *Georgica* (cf. *G. II,485 v.: rura mihi et rigui placeant in vallibus amnes,/ flumina amem silvasque inglorius*; *IV,18 v.: liquidi fontes et stagna virentia musco/ adsint et tenuis fugiens per gramina rivus*; *II,467 v.: at secreta quies...at latis otia fundis*, en (vooral voor de gedachte) met Horatius, met name de reeds genoemde *Epod. II,23 vv.: Libet iacere modo sub antiqua ilice,/ modo in tenaci gramine./ Labuntur altis interim ripis aquae,/ queruntur in silvis aves,/ fontesque lymphis obstrepunt manantibus,/ somnos quod invitet leves*.

6. amici - "welkom", "aangenaam", cf. bijv. *Verg.*, *Aen. II,255: per amica silentia lunae*; *G.: IV,115: amicos...imbris*; *Cic.*, *Att. XII,15: secundum te nihil est mihi amicus solitudine*.

7. vacuis - "vrij", in de overdrachtelijke zin van "rustig", "vredig", "ongestoord", "eenzaam", cf. *Hor.*, *Ep. I,7,44 v.: mihi iam non regia Roma,/ sed vacuum Tibur placet*.

8. apricis otia silvis - cf. - naast het reeds geciteerde *Georg. II,468: latis otia fundis* - *P.'s Ecl. X,19: silvis spatiabar apricis* (*Velli, Proemio, p. 324, n. 2*).

9. restituit - "Restituere" is hier, zoals ook regelmatig in antiek Latijn (cf. *Forcellini, s.v.*), vrijwel synoniem met "dare". Immers, P. trok zich voor het eerst terug in Vaucluse in ongeveer dezelfde tijd, waarin hij begon te werken aan de *A.* (waarschijnlijk 1338 of '39 (cf. *comm. ad I,6-9; Martellotti, Sulla composizione, p. 8*). Van een teruggeven van de rust van Vaucluse aan hem door Fortuna is dus geen sprake. Ook het compositum "reddere" (v.10) verschilt dikwijls slechts in zoverre van het simplex, dat het hierbij gaat om het geven van iets, dat men de ontvanger verschuldigd is of dat deze op een of andere wijze behoort (zie ook hiervoor *Forcellini, s.v. ["reddere est dare ea, quae aut debentur iis, quibus dantur, aut ad eos aliquo modo pertinent"]* en bijv. *Plaut.*, *Stich. 181: generi nostro haec redditast benignitas*; *Cic.*, *Rosc. Am. XLVII,136: suum cuique honorem et gradum redditum gaudeo*) en moet hier m.i. parallel gezien worden aan "restituere", hoewel men bij de aanduiding "carmina" niet per se uitsluitend aan het "carmen heroicum" *Africa*

---

²⁵ Zie echter ook *Fam. IX,14,2 (Ibimus et latebimus non sine gloria nomenque nostrum, nisi fallor augurio, e latebris quam ex urbibus clarius audietur)* en *Enenkel ad Vit. Sol. I,7,27 (pp. 590 v.: "Die vita solitaria und der Ruhmesgedanke")*.

hoeft te denken, maar men ook P.'s lyrische poëzie zo zou kunnen betitelen (cf. bijv Horatius' *Carmina*).

9. **Fortuna** - de Fortuin, geluksgodin, schenkster van alle goede gaven (cf. bijv. Hor., S. II,6,49: *Fortunae filius*). Fortuna is echter naast geluksgodin tevens een godin van het noodlot (cf. comm. ad I,233). "Schicksal und Glück sind eigentlich verschiedene Begriffe; auch deutet Manches darauf, dass man sich in Italien dieses Unterschiedes wohl bewusst war. Dennoch musste für gewöhnlich die Anbetung der Fors oder Fortuna sowohl dem einen als dem andern Bedürfnisse des menschlichen Gemüthes entsprechen [...]" (Preller, *Röm. Myth.*, vol. II, p. 179).

9 v. **vos...animos** - cf. Verg., *Aen.* VII,41: tu vatem, tu, diva, mone. P. vraagt de Muzen, die hij hier anders dan in v. 2 allen tezamen aanroept, te willen zorgen voor dichterlijke inspiratie, voor een gunstige innerlijke gesteldheid dus, zoals Fortuna gezorgd heeft voor gunstige uiterlijke omstandigheden voor hem.

"Animos" - het subst. "animus wordt ook door Vergilius vaak zonder veel betekenisverschil t.o.v. de sing. in de plur. gebruikt (cf. Koch, *Wörterbuch*, s.v.) - heeft hier de betekenis van "nieuwe kracht", "bezieling", cf. *Aen.* VII,383 (m.b.t. een - bezield voorgestelde - tol): dant animos plagae. Voor "reddite" cf. comm. ad v. 9: restituit.

Volgens W.L. Grant ("*Petrarch's Africa* I,4-6", in: *Philological Quarterly*, XXXIV [1955], pp. 76-81) weerspiegelen de woorden "vos carmina vati/ reddite" P.'s opvatting, dat hij de eerste echte dichter sinds de val van Rome is en zijn hoop, dat "the Muses who have not granted inspiration to any poet since the decline of Latin letters" (Grants interpretatie van "exhausto...Helicone" [vv. 4 v.]) "now inspire him".

Velli (*Proemio*, p. 327) geeft twee goede redenen, waarom deze interpretatie dient te worden afgewezen: "De parallele constructie *Prata quidem et fontes.../ restituit Fortuna mihi: vos carmina vati/ reddite, vos animos* kan slechts een feit van persoonlijke, niet van culturele aard aanduiden. Ook is het niet geoorloofd, zoals Grant doet, *vos carmina vati/ reddite* te isoleren van wat volgt: *vos animos*."

Hetzelfde dubbele geschenk, waarover P. hier spreekt, een leven op het land gecombineerd met dichterlijke inspiratie, gegeven resp. te geven door Fortuna en de Muzen, zegt Hor., *C.* II,16,37 vv. ontvangen te hebben van de Schikgodin: *mihi parva rura et/ spiritum Graiae tenuem Camenae/ Parca non mendax dedit*.

De dichter roept bij zijn onderneming de bijstand in van Christus, staat een ogenblik stil bij diens stigmata en doet de belofte in de toekomst ook poëzie aan Hem te zullen wijden en zich om zijn zieleheil te zullen bekommeren (10-18).

10 v. Tuque...quem - Na de traditionele aanroeping van de Muzen (vv. 1-9), laat P., die zich nadrukkelijk als christen wil profileren, in vv. 10-18 een *apostrophe/invocatio* van Christus volgen, die enerzijds verwantschap vertoont met de oud- en middeleeuws-christelijke exordium-topiek van de afwijzing van de bijstand van de Muzen en het streven voor hen een christelijk alternatief te vinden (cf. Curtius, Eur. Lit., pp. 240 vv.) en anderzijds door de gebruikte bewoordingen vooral herinnert aan Vergilius; cf. G. I,12 vv.: tuque o,...Neptune,...tuque adeo, quem...Caesar; G. I,5: vos, o clarissima mundi/ lumina; Aen. VIII,301: salve, vera Iovis proles, decus addite divis; II,281: spes o fidissima Teucrum; VI,322: deum certissima proles; XII,168: Ascanius, magna spes altera Romae. De verbinding "spes certa" komt voor in Luc. X,191 (Bruère, Lucan and Petrarch's Africa, p. 99). Cf. echter ook Sedul., Carm. pasch. I,60: Omnipotens aeterne Deus, spes unica mundi.

De - veelal syncretistische - vermenging van klassiek epische en christelijke elementen is in de Neolatijnse epiek zeer gebruikelijk (cf. Van Tieghem, La littérature latine de la Renaissance, pp. 124-27; zie ook comm. ad I,2, noot).

P.'s aanroeping van Christus wordt gemotiveerd/cq. literair aanvaardbaar gemaakt door het feit dat hij de ontstaansgeschiedenis van de A. laat beginnen op een Goede Vrijdag: hij zou de inspiratie voor het epos over zijn held uit de klassieke oudheid gekregen hebben op deze belangrijke dag in het kerkelijke jaar (cf. Corradini, p. 409 en de ad I,6-9 geciteerde passage uit de *Ep. post.*: sexta quadam feria maioris hebdomadae).

Aangezien, naar zijn zeggen (cf. Canz. III), eveneens zijn eerste ontmoeting met Laura, die daardoor meteen een zondig karakter kreeg,²⁶ plaatsvond op een Goede Vrijdag (evenals bovendien nog haar overlijden) en P. in het werk aan zijn epos over Scipio een middel zag om zich los te maken van zijn fatale liefde voor haar,²⁷ lijkt deze dag vanwege zijn

---

²⁶ Uit zijn *Secretum* blijkt, dat P. zijn liefde voor Laura om twee redenen zondig achtte: 1. hij stelt in haar het schepsel boven de Schepper (cf. n. 36) 2. zijn liefde is niet louter geestelijk van aard (Secr. III; Prose, pp. 148 vv.). Plaats en tijdstip van de ontmoeting [op Goede Vrijdag (1327) in de - als ruïne nog bestaande - kerk van de Heilige Clara in Avignon] droegen dan ook de zonde al in zich: op het moment, dat zijn aandacht gericht moest zijn op het lijden van Christus vatte hij een, in ieder geval deels, zinnelijke liefde op voor een getrouwde vrouw.

²⁷ Cf. hetgeen P. zegt in Canz. LXII, dat op dezelfde Goede Vrijdag geschreven zou zijn als die, waarop hij, naar zijn zeggen, de inspiratie voor zijn epos kreeg - volgens Festa (Saggio, p. 7) die van het jaar 1338 - en waarin hij zich ook richt tot de gekruisigde Christus, die hij vraagt

symbolische betekenis door P. min of meer vrij te zijn uitgekozen om de intentie van het werk aan te duiden.²⁸

Ook elders in de A. komt, hoewel P., zoals in de Inleiding werd opgemerkt, in zijn epos in het algemeen discreet te werk gaat bij het aanbrengen van christelijke elementen, een aantal tamelijk expliciete verwijzingen naar het christendom voor, met name VII,710 vv., waar Iuppiter belooft als Christus te zullen terugkeren op aarde, VII,658, waar de personificatie van Rome een "nova religio" voorspelt, die de Romeinen dierbaar zal maken aan Iuppiter, VIII,925, waar "een tempel van Minerva en alle andere goden" genoemd wordt: "venturae ad meliora domus" (cf. Corradini, p. 466), en VIII,1001 vv., waar P. Hasdrubal, die Punische krijgsgevangenen mee terugneemt naar Carthago, vergelijkt met "Deus", die de zielen uit de Tartarus verlost (cf. I,12).

---

het hem mogelijk te maken het onwaardige juk van de liefde van zich af te schudden, een ander leven te beginnen en zich aan edeler bezigheden te wijden: Padre del ciel, dopo i perduti giorni/...piacciatti omai, col tuo lume, ch'io torni/ ad altra vita et a più belle imprese.../ miserere del mio non degno affanno:/ reduci i pensier vaghi a miglior luogo:/ rammenta lor com' oggi fusti in croce.

Het lijkt voor de hand te liggen dat in deze "più belle imprese" het werk aan de A. gezien moet worden, een epos, dat een christelijke interpretatie van de Romeinse geschiedenis vormt, met als basisthema "that, in preparing the way for Rome, Scipio prepared the way for Christianity which was to unite the world", zoals Bernardo (Petrarch, etc., p. 92) Festa's opvatting in dezen (o.c., pp. 7; 75 vv.) samenvat.

Vgl. verder *Secretum* III (Prose p. 186 v.): Cogita quam multae occupationes te undique circumstent, quibus et utilius et honestius incumberes. Cogita quam multa inter manus tuas inexpleta sint opera, quibus ius suum reddere multo aequius foret, nec tam iniquis portionibus hoc brevis punctum temporis partiri; zie ook Bernardo, o.c., p. 70.

²⁸ Dat drie zulke belangrijke gebeurtenissen alle op een Goede Vrijdag plaatsvonden is wel erg toevallig; P. koos wel vaker een datum vrij uit omwille van de symboliek, zo ook die van zijn beroemde beklimming van de Mont Ventoux (Fam. IV,1), cf. G. Billanovich, *Lo Scrittoio del Petrarca*, p. 195. De symbolische betekenis van de hier genoemde datum in het leven en werk van P., die deze steeds op 6 april laat vallen, wordt uitvoerig besproken door Calcaterra: "Feria sexta Aprilis", in: *Nella selva del Petrarca*, pp. 209-245.

11. superum - "van de hemelingen"; in deze christelijke context: "de heiligen en de engelen", "de hemel" (cf. Blaise, Dict., s.v., die als betekenis van "superi" bij chr. auteurs o.a. "le ciel", "Dieu" geeft). De - in de A. (cf. I,591) uitsluitend Romeinse - bewoners van de hemel worden door P., die in dit werk met het klassieke epische vocabulaire strijdige christianismen vermijdt en dus nergens van "sancti" of "angeli" spreekt, elders in zijn epos (VII,522; 568; 726) wel aangeduid met de oorspronkelijk Vergiliaanse, maar in haar middeleeuwse betekenis gebruikte benaming "caelicolae".

De aanduiding "superi" vindt men ook in I,353.

11 v. deorum/ victorem atque Herebi - "overwinnaar van de (heidense) goden (deorum gentium)/het veelgodendom en van de Herebus (i.e. de dood)"; syncretistische parafrase van Christus in zijn rol van 1. afschaffer van de antieke godsdienst en 2. verlosser van de mensheid van de dood door de wederopstanding.

Ad 1.: cf. Ecl. I,91 v.: unum...Deum, quem turba deorum/ victa tremit. P. beschouwt enerzijds het geloof in de antieke goden als een door het christendom - gelukkig - overwonnen kwalijke fictie en laat zich onder invloed van de oud-christelijke auteurs in andere werken dan de antiquiserende A., dikwijls over hen uit in uiterst negatieve bewoordingen, cf. bijv. Secr. II (Prose, p. 90): turba deorum ridicula; Fam. XVIII,12,2 (met de woorden van Psalm XCV,5): omnes dii gentium daemonia.

In de eigenlijke epische handeling van de A. is de rol van het "godenapparaat" dan ook niet alleen beperkt gehouden,²⁹ maar vindt bij de beschrijving van de oude goden ook een verregaande syncretistische vermenging plaats van antieke en christelijke elementen. Met name is dit het geval bij de beschrijving van Iuppiter (VII,661 vv.) die, zoals gezegd, belooft als Christus te zullen terugkeren op aarde.

Anderzijds rehabiliteert P. in de *ekphrasis/descriptio* van de antieke goden, die deel uitmaakt van de paleisbeschrijving in boek III,87-264, als eerste auteur na de middeleeuwen, de met deze goden samenhangende mythologie als poëtisch thema (cf. E. Leube, "P. und die alten Götter", in: Buck, Petrarca, pp. 308-333).

Ad 2.: In middeleeuws-christelijk Latijn vindt men de uitdrukking "victor mortis" ter aanduiding van Christus
- Blaise, Lex. Lat. medii aevi, s.v. victor, citeert Leo Magnus [= paus Leo I, 5de eeuw], Serm. XXX,5; *Missale Gothicum* [8ste eeuw] LXVII,451 -, een aanduiding, die P. ook zelf in Fam. II,9,17 gebruikt - overigens niet zonder er onmiddellijk een Vergilius-citaat (Aen. VI,365) op te laten volgen: adhuc de fine sum incertus, vivoque in spe trepida, saepe ad

---

²⁹ In dit opzicht vertoont de A. overeenkomst met Lucanus' *Bellum Civile*. Deze overeenkomst wordt nog versterkt doordat in beide werken de reductie van het traditionele godenapparaat deels gecompenseerd wordt door het gebruik van de personificatie "Fortuna", een oplossing, die, althans in de A., niet geheel zonder problemen is (cf. comm. ad I,233).

victorem mortis exclamans: Eripe me his, invicte, malis...³⁰

Christus' verlossing van de mensheid wordt, zoals ad I,10 v. opgemerkt, in Afr. VIII, 1001 vv. door P. gebruikt als beeld in een vergelijking: Sic prope descendens caelo sua vincla resolvit/ captivis antiqua potens et Tartara fregit/ voce Deus secum in patriam miseranda reducens/ agmina et exhaustas longis cruciatibus umbras.

12 v. guina...vulnera - de stigmata in handen, voeten en zijde van Christus; een duidelijke verwijzing naar Goede Vrijdag. Met de vorm "guina" volgt P. Vergilius na, die uit stilistische en metrische overwegingen vaak de *cardinalia* vervangt door *distributiva*.

13. retegentem vulnera corpus - Seagraves (Influence of Vergil, p. 303) verwijst voor deze wending naar Aen. XII,374 vv., waar beschreven wordt, hoe Phegeus, een strijdmakker van Aeneas, verwond wordt door Turnus: hunc (Phegea) lata retectum/ lancea consequitur.../...et summum degustat vulnere corpus.

14. Summe...parens - cf. Luc. IV,110 (van Iuppiter): o summe parens mundi; Sil. XVII,475: summi...domus alta parentis; de verbinding lijkt niet voor te komen in het oud-chr. Latijn, waar men wel dikwijls de variant "summe pater" aantreft, bijv. Paul. Nol., Carm. VI,1 (summe pater rerum caelique aeterna potestas); Ven. Fort., Carm. IX,10,1; cf. ook P.'s Canz. LXII,1: Padre del ciel...

14 v. Tibi...carmina - "terugkerend van de kruin van de Parnassus, zal ik voor u menig vroom gedicht meebrengen". P. spreekt hier een belofte uit, die men zou kunnen parafraseren als: "Nadat ik mijn (weliswaar christelijke elementen bevattende, maar toch vooral) bij de klassieke traditie (de Parnassus) aansluitende epos, voltooid heb, zal ik me wijden aan strikt religieuze poëzie".³¹ Men zou in de

---

³⁰ Cf. ook Ep. metr. I,4,95 vv.: Domitor mortis, qui quondam Tartara victor/ ingressus rediit clauso sua membra sepulcro/ vi repetens secumque trahens felicia patrum/ agmina et exhaustas longis cruciatibus umbras/ abstulit ad superos.

³¹ Anders: Hardie (Renaissance Epic, p. 300): "Christ is offered 'pious songs' from Parnassus, presumably to be understood as the present poem (rather than putative Christian poems in the future) [...]. The poem is 'pious' presumably in that it does not contradict Christian truth, rather than being more than directly Christian." P.'s woorden "*multa...pia carmina*" en "*revertens vertice Parnasi*" staan m.i. deze interpretatie in de weg.

Een met de woorden van P. vergelijkbare belofte zich af te zullen wenden van de profane poëzie vindt men in de *Alexandreis* van Gautier de Châtillon, die, maar dan aan het slot van zijn epos, verklaart zich nu, i.p.v. tot de

waarschijnlijk in 1347 geschreven *Psalmi poenitentiales*, waarin P. God smeekt hem te bevrijden van zijn zinnelijke begeerten, waardoor hij wanhoopt aan zijn zieleheil, de inlossing hiervan kunnen zien.

P. lijkt door het doen van deze belofte het verwijt te willen pareren zich in zijn poëzie te weinig met religieuze zaken bezig te houden. Een dergelijk verwijt wordt in Ecl. I, waar beide hier genoemde soorten poëzie (klassieke en bijbelse) duidelijk tegenover elkaar gesteld worden, door herder Monicus, die voor P.'s in het klooster ingetreden broer Gherardo staat, uitgesproken tegen herder Silvius, die P. als dichter van de A. symboliseert.

Op dezelfde wijze als P. hier over zijn voornemen vertelt, kondigt Vergilius (G. III,10 vv.) in deels vergelijkbare bewoordingen aan, dat hij, wanneer hij de "Aonius vertex" (i.e. de Boeotische Helicon) verlaten heeft, (d.w.z. klaar is met zijn leerdicht) van plan is een werk aan te vangen dat gewijd zal zijn aan Caesar Augustus en dat hij voorstelt als een tempel: *ego in patriam.../ Aonio rediens deducam vertice Musas;/...Idumaeas referam tibi, Mantua, palmas,/ et viridi in campo templum de marmore ponam/...in medio mihi Caesar erit.*³²

Een verschil tussen beide passages is - en hetzelfde geldt *a fortiori* voor de in n. 31 geciteerde woorden van Gautier de Châtillon -, dat P. zijn voornemen bij de aanvang van een omvangrijk epos bekend maakt en Vergilius daar waar hij al halverwege is met een veel korter leerdicht en hij dus op niet al te lange termijn zal kunnen overgaan tot de realisering van zijn voornemen.

Wat P. hier feitelijk zegt, is dat voor hem de compositie van een klassiek getint epos voorrang heeft boven het schrijven van religieuze poëzie; dat komt later nog wel eens; cf. het antwoord van Silvius in de bovengenoemde herderszang: (Silvius:) *Experiar, si fata volent, nunc ire necesse est.* (Monicus:) *Quo precor? aut quis te stimulus, quae cura perurget? (S.:) Urget amor Musae; quoniam modo litore in Afro/ sidereum iuvenem genitumque a stirpe deorum/ fama refert...* (Ecl. I,110-14).

Op vergelijkbare wijze weigert P. aan het slot van zijn *Secretum*, waarin hij Augustinus als zijn "biechtvader" laat optreden, voornamelijk op diens aanraden zijn *studia* op te geven om zich uitsluitend te wijden aan zijn zieleheil. Bernardo (Petrarch, etc., p. 200) drukt het aldus uit: "These words, which clearly bring to mind the ending of the *Secretum* and of Eclogue I, establish the *Africa* as a poem concerned primarily with human and secular values, but not, however, lacking concern for spiritual

---

Muzenbron, te willen wenden tot de eeuwige bron: *Iam satis est lusum; iam ludum incidere prestat,/ Pyerides, alias deinceps modulamina vestra/ alliciant animas; alium michi postulo fontem/ qui semel exhaustus sitis est medicina secundae* (Alex. X,457 vv).

³² Een echo van de woorden "in medio mihi Caesar erit" van Vergilius vindt men in Afr. IX,261 v. (in medio effulgens nec corpore parvus eodem/ magnus erit Scipio), waar P. Scipio's positie in zijn historiografische werk *De viris illustribus* aanduidt, die dezelfde is als die van Caesar in Vergilius' allegorische tempel (cf. Velli, Proemio, p. 329, n. 2).

and Christian ones."

Uit de overeenkomst tussen deze Africa-passage en het slot van het *Secretum* concludeert Fenzi (DAAS, p. 97, n. 2), dat de verzen 10-18 een uit de tijd van de compositie van dit prozawerk (1342) stammende, latere toevoeging aan het eerste boek van de A. moeten zijn.

15. **si te** - Tenzij er een bepaald effect mee beoogd wordt of oudere dichters mee worden nagevolgd, worden monosyllaba aan het slot van de klassieke hexameter gemeden, althans na meerlettergrepige woorden; met een monosyllabum voorafgegaan door een ander eenlettergrepig woord hadden de klassieke epici echter geen enkele moeite; zo zijn hiervan bij Vergilius 31 voorbeelden te vinden (cf. Nougaret, *Traité*, p. 43). In de A. treft men dit type verseinde een vijftigtal keer aan; in boek I en II ook I,309; 340 (= 386); 352; 533; 586; II,21; 70; 414; 420; 422; 499; een hexameterslot op een monosyllabum voorafgegaan door een meerlettergrepig woord een tiental maal, in de eerste twee boeken alleen I,590 (cf. Gandiglio, *GSLI* 90, p. 302).

16-18. **vel...servo** - "of, als die u niet zullen behagen, misschien ook de tranen, die ik, hoewel ze allang gestort hadden moeten worden (zo vergist de geest zich), dwaas als ik ben, lange tijd voor u bewaar." Pas in tweede instantie, als zijn religieuze poëzie God niet welgevallig is,³³ wil P. pogen op een andere wijze dan als dichter zijn aandacht te richten op God, en wel onder het storten van tranen; cf. ook Sen. XVII,2 (Prose, p. 1158), waar P. spreekt over het door hem gewenste levenseinde: opto ut legentem aut scribentem vel si Christo placuerit orantem ac plorantem mors inveniatur (sc. me). Tranen en klachten - zij het veelal van een andere aard - vormen ook een motief dat karakteristiek is voor P.'s *Canzoniere* en waarmee hij zich dus op bekend terrein bevindt.

De tranen, waarvan hier sprake is, zijn evenwel die, welke Von Moos (*Consolatio*, Bd. 3/3, p. 63) als "Gebetstränen" aanduidt, waarin de in het N.T. genoemde "tristitia secundum deum" tot uiting komt.³⁴ In de patristische en scholastieke literatuur onderscheidt men bij deze gebedstranen verschillende elementen, nl. berouw over zijn eigen zonden en die van anderen (*lacrimae poenitentiae*),³⁵ en - in het bewustzijn van

---

³³ Twijfels aan de juistheid voor christenen van het schrijven van welke vorm dan ook van poëzie - waarvan de heidense mythologie immers een onmisbaar bestanddeel werd geacht - treft men ook aan bij de christelijke auteurs, cf. comm. ad I,2, noot.

³⁴ In Vulg., II Cor. 7,10 wordt, behalve van een droefheid die ten dode voert, ook gesproken van een droefheid die "bekering ter zaligheid" tengevolge heeft: Quae enim secundum deum tristitia est paenitentiam in salutem stabilem operatur, saeculi autem tristitia mortem operatur.

³⁵ Cf. Luc. VI,21 (de derde zaligspreking): Beati qui nunc fletis, quia ridebitis (cf. Matt. V,5); Luc. XXIII,28 Filiae Ierusalem, nolite flere super me; sed super vos ipsas flete et super filios vestros. Vgl. voorts bijv. Aug., Conf.

zijn ballingschap in het aardse tranendal ("*lacrimarum vallis*") - verlangen naar God en naar het hiernamaals, cf. bijv. Ioh. Cassianus, *De institutis coenobiorum* IX,10 (CSEL XVII, p. 170): *Ideoque utilis nobis una re tantum tristitia iudicanda est, cum hanc vel paenitudine delictorum vel desiderio perfectionis accensi vel futurae beatitudinis contemplatione concipimus.* Daarbij komen nog de tranen als uiting van *compassio* met de Gekruisigde (cf. vv. 12 v.), die men bijv. ook aantreft in het *Stabat mater* ([Anal. hymn. LIV, pp. 312 v.): *fac me tecum plangere,/ fac, ut portem Christi mortem,/ passionis eius sortem/ et plagas recolere*). Gebedstranen werden gezien als een gave van God ("*donum lacrimarum*"): in het Romeinse missaal treft men misgebeden "Pro petitione lacrimarum" aan (Orat. diversae n. 24); cf. *Lexikon für Theologie und Kirche*, vol. 10 (1965), s.v. Tränengabe.

Bij de hier door P. genoemde tranen ligt de nadruk op het aspect van berouw. Hun doel is - evenals dat van de in v. 15 genoemde "pia carmina" - om de hulp van God in te roepen bij de pogingen van de dichter zich los te maken van zijn gedachten aan Laura; cf. de "*lacrimosae obsecrationes*", waarvan Augustinus P. in zijn *Secretum* aanraadt nooit af te zien bij dit streven: "*Nulla dies nulla nox sine lacrimosis obsecrationibus transigenda est, si forte miseratus Omnipotens finem laboribus tantis imponeret*" (Secr. III; Prose, p. 188). Zijn liefde voor Laura heeft de dichter in een toestand van volledige verwarring gebracht en misleidt zijn rede ("*sic mens fallitur*").³⁶

IX,12,33: *et libuit flere in conspectu tuo ...de me et pro me. et demisi lacrimas, quas continebam.*

In Canz. CCCLXV,1 vv. stort P. tranen van berouw over de met zijn zondige liefde voor Laura verloren tijd: *I'vo piangendo i miei passati tempi/ i quai posi in amar cosa mortale,/ senza levarmi a volo, abbiend'io l'ale/ per dar forse di me non bassi esempi.*

³⁶ Zijn liefde voor Laura bestaat in P.'s ogen in zoverre in misleiding van de rede, dat hij in haar het (sterfelijke) schepsel boven de (onsterfelijke) Schepper stelt, waardoor hij het contact met God heeft verloren, en zijn liefde voor haar hem geen rust schenkt, maar integendeel doet branden van zinnelijke begeerte: [...] *cum creatum omne Creatoris amore diligendum sit, tu contra, creaturae captus illecebris, Creatorem non qua decuit amasti, sed miratus artificem fuisti quasi nihil ex omnibus formosius creasset, cum tamen ultima pulchritudinum sit forma corporea* (Secr. III; Prose, p. 148); *O caece, necdum intelligis quanta dementia est sic animum rebus subiecisse mortalibus, quae eum et desiderii flammis accendant, nec quietare noverint nec permanere valeant in finem, et crebris motibus quem demulcere pollicentur excrucient* (ib., p.140)?

Calcaterra (Sant' Agostino, pp. 300 vv.) verwijst voor de opvatting, die P. Augustinus hier in de mond legt, naar Civ. Dei XV,22: *Sic enim corporis pulchritudo, a Deo quidem*

P. beschouwt zichzelf als "dwaas" ("demens"), omdat hij, door vooralsnog de voorrang te geven aan het werk aan zijn epos en daarmee aan het streven naar aardse roem (volgens Augustinus in het *Secretum* naast zijn liefde voor Laura P.'s voornaamste zonde), besluit tot later te wachten met de zorg voor zijn zieleheil, hoewel hij weet, dat de dood onverwachts kan komen en het dan te laat is, cf. *Secr.* III (Prose, p. 192): (Aug.) Et tandem quotidiana occupatione non contentus [...] cogitationesque tuas in longinqua transmittens, famam inter posteros concupisti. Ideoque manum ad maiora iam porrigens, librum historiarum a rege Romulo in Titum Caesarem (i.e. zijn *De viris*), opus immensum temporisque et laboris capacissimum, aggressus es. Eoque nondum ad exitum perducto (tantis gloriae stimulis urgebaris!) ad Africam poetico quodam navigio transivisti; et nunc in praefatos *Africae* libros sic diligenter incumbis, ut alios non relinquant. Ita totam vitam his duabus curis, ut intercurrentes alias innumeras sileam, prodigus preciosissimae irreparabilisque rei, tribuis, de aliis scribens, tui ipsius oblivisceris. Et quid scis an, utroque inexpleto opere, mors calamum fatigatum e manibus rapiat, atque ita, dum immodice gloriam petens gemino calle festinas, neutro pervenias ad optatum? *Ib.*, p. 196: (Aug.) At quam periculosa dilatio est, in tanta dubii celeritate temporis, tantaque vitae fuga; *ib.*, p. 198: Illa omnium execrabilis et horrenda *dementia* est, quod nescitis utrum supremis necessitatibus suffecturum sit, in ridiculas vanitates, ceu superabundet, effundere. [...] quanta tibi videtur *amentia* meliores annos atque optimas aevi partes,

---

factum, sed temporale carnale infimum bonum, male amatur postposito Deo, aeterno interno sempiterno bono, quem ad modum iustitia deserta et aurum amatur ab avaris, nullo peccato auri, sed hominis. Ita se habet omnis creatura. Cum enim bona sit, et bene amari potest et male: bene scilicet ordine custodito, male ordine perturbato.

Het thema van de misleiding van de rede is eveneens een karakteristiek motief uit de *Canzoniere*, cf. bijv. v. 12 van het openingssonnet daarvan: "del mio vaneggiar".

vel in placendo oculis alienis vel in auribus hominum demulcendis expendere; deterrimas autem atque ultimas, paene ad nil utiles, vivendique simul et finem et fastidium allaturas, Deo tibi que reservare, ut animae tuae libertas extrema omnium cura sit?

Ook Gautier de Châtillon beklagt in de verzen voorafgaand aan de zojuist (n. 31) geciteerde passage het onvermogen van de mens steeds bedacht te zijn op zijn zieleheil: O felix mortale genus si semper haberet/ eternum pre mente bonum finemque timeret/ qui tam nobilibus quam plebe creatis/ inprovisus adest (Alex. X,433 vv.).

Het epos wordt opgedragen aan koning Roberto, de beschermheer van de dichter, door wiens toedoen hij de door hem begeerde lauwerkrans heeft verworven en door wiens goedkeuring het gedicht verzekerd is van roem bij het nageslacht. Uit dank hiervoor belooft de dichter na de voltooiing van dit werk met zijn aan het verleden ontleende thematiek wellicht de verrichtingen van de koning te zullen bezingen, een thema dat hem eigenlijk meer trekt, maar dat nu zijn krachten nog te boven gaat. Het beoogde epos over de daden van de koning zal de dichter nog grotere roem verschaffen (19-70).

19. Te quoque - cf. Verg., G. III,1: Te quoque, magna Pales.

19. Trinacrii moderator maxime regni - Roberto van Anjou, koning van Jeruzalem en van Sicilië en Napels (Trinacrium regnum); volgde in 1309 zijn vader Karel II op en stierf in 1343; in de strijd tussen de aanhangers van de pausen (Guelfen), en de aanhangers van de (Duitse) keizerlijke macht (Ghibellijnen), die vooral in de 13de eeuw in Italië woedde, de machtigste tegenstander van de keizer. In zijn hoedanigheid van graaf van Provence was Roberto P.'s landsheer. Hij verzamelde aan zijn hof verschillende literatoren - naast P. heeft o.a. Boccaccio er verbleven, die Roberto's natuurlijke dochter Maria onder de schuilnaam Fiammetta vereeuwigde als vrouwenideaal - en schreef proza en poëzie in het Latijn. P. beschouwt hem als een uitzondering onder de zijns inziens materialistische, geestelijk luie en verwaande vorsten van zijn tijd, en vergelijkt hem met keizer Augustus in diens rol van beschermer van Vergilius en Horatius.³⁷

---

³⁷ Cf. Fam. I,2,8 v.: Nostri reges de saporibus epularum et de volatu avium iudicare possunt, de ingeniis hominum non possunt; quodsi forte praesumpserint, superbiae tumor aperire oculos aut flectere et in verum figere non sinit. Itaque nequid suae aetatis suspicere videantur, mirantur veteres; quos novere, contemnunt, ut defunctorum laus viventium contumelia non vacet. Inter hos iudices vivendum moriendumque nobis est, et - quod est durius - tacendum; ubi enim, ut dixi, Augustum iudicem quaeremus?

Unum habet Italia, imo vero terrarum orbis; unum habet, Robertum siculum regem. Fortunata Neapolis, quae unicum saeculi nostri decus incomparabili felicitate sortita es; fortunata, inquam, et invidiosa Neapolis, literarum domus

Toen P. hem enkele passages uit - waarschijnlijk - de eerste twee boeken van de A. had voorgelezen, die hij - met uitzondering van de in een later stadium toegevoegde opdrachtsverzen 19-70 - zojuist voltooid had,³⁸ was de koning zo enthousiast, dat hij P. vroeg het werk aan hem op te dragen: *Post innumeras collationes variis de rebus, ostensamque sibi Africam illam meam, qua usqueadeo delectatus est, ut eam sibi inscribi magno pro munere posceret - quod negare nec potui certe, nec volui - [...]* (Ep. post. [Prose, p. 14]). Aan dit verzoek geeft P. hier dus gehoor. Bovendien draagt hij aan het slot van de A. (IX,421 vv.) zijn werk op "aan het graf en aan de nagedachtenis" van de dan inmiddels overleden koning Roberto, die door de grote invloed die hij in Rome bezat ook zijn kroning als dichter aldaar mogelijk had gemaakt (cf. comm. ad I,22) en die voor hem de personificatie was geworden van het publiek tot wie hij zich met zijn epos richt: een geleerde elite die in zijn tijd nog niet geboren is, maar eens in een nog verre toekomst zijn werk naar waarde zal weten te schatten. Tot het aanbreken van die toekomst zullen er voor de A. barre tijden heersen na het overlijden van de koning (cf. IX,440 vv.).

Roberto's politieke programma (herovering van Sicilië voor de Anjou en regeling van de troonsopvolging) mislukte. Ook op andere vlakken was R. niet in alle opzichten de "wijze" voor wie hij werd gehouden door P., die zijn persoon en verrichtingen niet alleen prees om gebruik te kunnen maken van zijn invloed, maar ook uit oprechte achting: "il re non fu, certo, un uomo di genio né, come parve al Petrarca, un sapiente, ma entro i limiti che gli furono consentiti protesse literati, giuristi, poeti, bibliografi, raccolse una biblioteca per i suoi tempi preziosa e fu egli stesso curioso di molte curiosità, scrittore di scarsa genialità ma di buona volontà e d'intenzioni lodevole..." (R. Caggese, in: *Enciclopedia Italiana*, s.v. Roberto d'Angiò).³⁹

---

augustissima [...])! Ad te confugiat quisquis ingenio fidit. Cf. ook Ep. post. (Prose, p. 14): *illum summum et regem et philosophum, Robertum, non regno quam litteris clariorem, quem unicum regem et scientiae amicum et virtutis nostra aetas habet; Fam. IV,7,10: in his omnibus Augustum imitatus; zie verder Rer. mem. l. I,37 en comm. ad I,33 v.*

³⁸ Cf. Martellotti, *Sulla composizione*, p. 14; zie ook de beknopte chronologie van de A. in de Inleiding.

³⁹ Over Roberto van Anjou voorts: R. Caggese, *Roberto d'Angiò e i suoi tempi*, 2 voll., Firenze 1922-35; W. Goetz, *König Robert von Neapel (1309-1343). Seine Persönlichkeit und Verhältnis zum Humanismus*, Tübingen 1910.

Voor de verwoording van (dit eerste gedeelte van) de aanspreking van de koning, cf. Martialis' aanspreking van Quintilianus: Quintiliane, vagae moderator summe iuventae,/ gloria (cf. v. 20) Romanae...togae (II,90,1 v.). P. gebruikt het predikaat "moderator" in v. 172 (zie comm. aldaar) ook voor God: "moderator Olympi".

20-23. Hesperiae decus atque aevi gloria nostri.../te precor - variatie op en contaminatie van Luc. VI,590-92 (aanspreking door Sextus Pompeius van Erichto): o decus Haemonidum...te precor,⁴⁰, Ov., H. XV (Epist. Sapphus),94: o decus atque aevi gloria magna tui, en Verg., G. II,40 (aanspreking van Maecenas): O decus, o famae merito pars maxima nostrae; cf. Velli, Proemio, p. 328, n. 1: "(Il P.) ha ripreso da Virgilio due termini, uno al principio l'altro alla fine dell' esametro, ha variato nello spazio intermedio, ma ha mantenuto, per il secondo emistichio, la struttura metrica dell' originale."

Voor de aanspreking met "decus" cf. ook Stat., Th. I,22 (in de opdracht aan keizer Domitianus): o, Latiae decus addite famae; Hor., C. I,1,1 v.: Maecenas atavis edite regibus,/ o et praesidium et dulce decus meum. Het woord wordt veelvuldig gebruikt in Cicero's redevoeringen, bijv. Phil. II,22,54: imperii populi Romani decus ac lumen (van Pompeius); Caecin. X,28: senator populi Romani, splendor ordinis, decus atque ornamentum iudiciorum. P. zelf gebruikt het ook in Afr. V,124 (Sophonisba tot Massinissa): O regum decus; VI,392 (een Carthaagse gezant tot Hannibal): o Libyci decus et spes ultima mundi; Fam., IV,7,1 (opnieuw van koning Roberto): regum decus.

De verbinding van de subst. "decus" en "gloria" vindt men ook in de aanspreking van Scipio door de schim van zijn overleden vader in I,168 (zie ook comm. ad loc.)

De slotlettergreep van "decus" is verlengd voor de caesuur, een verschijnsel dat men ook bij Vergilius herhaaldelijk aantreft, met name, zoals hier, in de *penthemimeres* (cf. Nougaret, *Traité*, pp. 49 v.).

21. iudice - cf. Hor., Sat. II,1,83 v.: sed bona (carmina) siquis/iudice condiderit laudatus Caesare? (Fried., *Quell.*, p. 25). P. doelt hier echter op het feit, dat de koning bij het examen, dat voorafging aan zijn dichterkroning, is opgetreden als examiner (cf. comm. ad I,22).

21. merui - "ik mocht aanspraak maken op"; het verbum wordt eerst verbonden met een inf., vervolgens met een acc.

---

⁴⁰ Terecht merkt Bruère (Lucan and Petrarch's Africa, p. 83) over deze navolging op: "Petrarch's dedication to King Robert wisely avoids the fulsome conceits that pervade Lucan's dedication to Nero. Robert is however addressed in terms used by Sextus Pompeius in addressing Erichto, Queen of the Thessalian witches".

21. vatumque in sede - In Fam. IV,6,5 vertelt P., dat hij er de voorkeur aan heeft gegeven zijn dichterkroning niet in Parijs of Napels te laten plaatsvinden, maar in Rome "super cineribus antiquorum vatum, inque illorum sedem" (cf. comm. ad I,22). Voor de verwoording cf. Hor., C. IV,9,5 v.: priores Maeonius tenet/ sedes Homerus.

22. optatas diu lauros - cf. Ep. metr. II,10,6 v.: laurea, perrarum decus atque hoc tempore soli/ speratum optatumque mihi; Canz. XXIII,43 v.: quella fronde/ di che sperato avea già lor corona.

De combinatie van bewondering voor het antieke Rome, verlangen naar roem en de associatie van de naam van de in zijn Italiaanse poëzie bezongen Laura met de "laurea"⁴¹ hadden bij P. geleid tot de wens in Rome als dichter te worden gekroond/bekranst. Met name door zijn lectuur van Suetonius (*Domitianus* IV,4) en Censorinus (*De die natali* XVIII,4 en 15)⁴² moet P. - overigens zonder dat hij daarvan een geheel juiste voorstelling had -⁴³ het door keizer Domitianus in 86 n. Chr. ingestelde gebruik van

---

⁴¹ Cf. Secr. III (Prose, p. 158): Quam ob causam tanto opere sive caesaream vel poeticam lauream, quod illa hoc nomine vocaretur, adamasti. Het spel met de naam Laura, dat vooral ook voorkomt in zijn Italiaanse poëzie, waarin deze nu eens geïntroduceerd wordt als *lauro* (laurier, lauwertak), dan weer als *l'aura* (briesje), dan weer als *l'auro* (goud), is een vorm van *paronomasia*, een stijlfiguur waarvan P. zich ook in de A. veelvuldig bedient (cf. I,288; 485; II,96; 113; 250; 410).

⁴² Cf. Wilkins, *The Coronation of Petrarch*, pp. 15 vv.

⁴³ Zo bracht hij ten onrechte twee passages uit Statius - over wie tengevolge van een nu onbekend geschrift veel misverstanden bestonden in het *Trecento* - nl. Th. I,32-33 en Ach. I,15-16, in verband met het *Capitolinum certamen*, meende hij op grond van deze laatstgenoemde passage (cui geminae florent vatumque ducumque/ certatim laurus), dat de lauwerkrans zowel aan keizers/veldheren als dichters toekwam (cf. het bovenstaande "laurea caesarea vel poetica"; en verder Afr. IX,72 v.: laurea.../ tam ducibus claris quam vatibus addita sacris; IX,109-111: Si gloria bello,/ nec minus ingenio constat, patiere virenti/ fronde duces vatesque simul sacra tempora cingant) en dacht hij dat Statius, hoewel het gebruik van de wedstrijden zeker tot in de derde eeuw was voortgezet, de laatste dichter was geweest die in Rome bekranst was. Verder verkeerde P. in de veronderstelling dat de winnaars van het *Capitolinum certamen* met een lauwerkrans getooid werden, terwijl het, zoals Iuvenalis (VI,387) en andere auteurs meedelen, in werkelijkheid om een krans van eikenloof ging, en meende hij, blijkens de in zijn *Lauweringsrede* opgenomen woorden

het *Capitolinum certamen* bekend zijn geweest; hiervan maakte o.a. een prestigieuze wedstrijd in Latijnse poëzie deel uit, waarvan de overwinnaar werd bekranst.⁴⁴

Deze traditie was in 1315, toen Dante's vriend Mussato na de publicatie van zijn tragedie *Ecerinis* - de eerste Neolatijnse tragedie - in Padua met een lauwerkrans was onderscheiden, weer opgenomen, al vertoonde zij nu, met name doordat de plechtigheid op instigatie van de universiteit plaatsvond, er een oorkonde bij werd uitgereikt en een doctorstitel verleend, sterke overeenkomsten met een middeleeuwse academische promotie-plechtigheid.⁴⁵

Vooraf door P.'s eigen bemoeienis in de vorm van brieven aan en gesprekken met invloedrijke personen als koning Roberto en de familie Colonna (cf. bijv. Fam. IV,4), die tot doel hadden, dat zij hun invloed zouden aanwenden hem een uitnodiging hiertoe te laten ontvangen, viel hem op 8 april (Paaszondag) 1341 in het senatorenpaleis op het Capitool in Rome - een tweede uitnodiging om een lauwerkrans in ontvangst te nemen van de kant van de kanselier van de universiteit van Parijs had hij afgeslagen - ten overstaan van een dichte mensenmassa op zijn beurt de eer van een dergelijke bekransingsceremonie ten deel voor zijn kwaliteiten als dichter en geschiedvorser: deze werd voorafgegaan door een, door koning Roberto, die de kroning mogelijk had gemaakt, in Napels afgenomen, drie dagen durend examen.⁴⁶ Bij de plechtigheid werd ook aan P. een oorkonde, het zgn. *Privilegium laureae*,⁴⁷ uitgereikt en werd hij

---

"tot tantosque vates ad culmen praeclari magisterii provectos emeritam lauream reportasse" (Coll. laur. VI,1), ook, dat de bekroonde Romeinse dichters, evenals hijzelf bij zijn bekransing, tot *magister* in de middeleeuwse zin van het woord werden gepromoveerd (cf. Wilkins, l.c.).

⁴⁴ Over het *Capitolinum certamen*: L. Friedlaender, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms, Leipzig 1919-21⁹⁻¹⁰, vol.II, pp. 148; 197-98; 228-29; vol. IV, pp. 276-80; 294; S. Gsell, Essai sur le règne de l'empereur Domitien (= Bibliothèque Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome, LXV), Paris 1894, pp. 122-25.

⁴⁵ Wilkins, o.c., pp. 21-23.

⁴⁶ "Waarschijnlijk heeft de koning, drie dagen lang, beschaafd achter zijn hand gapend, de monoloog van Petrarca aangehoord, waarin hij werk van eigen hand voordroeg en ook de thema's van zijn *Lauweringsrede* toelichtte: de nuchtere Robert tegenover de poëet Petrarca die welbewust bezig was zijn eigen erezuil zo mooi mogelijk op te poetsen. P. wist wat hij wilde. Robert liet zich gebruiken" (Chr. Tazelaar, in: Petrarca. Lauweringsrede. Vertaald en toegelicht door Chris Tazelaar, Baarn 1995, p. 84).

⁴⁷ Een kritische editie van deze tekst geeft D. Mertens, "Petrarca's 'Privilegium laureationis'", in: M. Borgolte - H. Spilling (edd.), Litterae medii aevi, Festschrift für

tot *magister* gepromoveerd. Koning Roberto, die de plechtigheid liever in Napels had laten plaatsvinden, maar daarbij op fel verzet van P. gestuit was, daar deze, met het oog op de traditie die hij wilde hernieuwen, koste wat kost aan Rome als locatie vasthield,⁴⁸ kon vanwege zijn hoge leeftijd niet zelf bij de ceremonie aanwezig zijn.⁴⁹ Wel had hij P. een aanbevelingsbrief meegegeven en zijn koninklijke mantel om deze tijdens de plechtigheid te dragen.

De bekransingsceremonie zelf, waarmee de figuur van de moderne *poeta laureatus* werd geïntroduceerd en een lange reeks van door tal van instanties eeuwenlang in verschillende Europese landen georganiseerde dichterkroningen geïnaugureerd, wordt in de A. beschreven in boek IX, 237-41, waar Ennius Scipio de toekomst en de rol van P. bij de verbreiding

---

Johanne Autenrieth, Sigmaringen 1988, pp. 225-47; voor een Nederlandse vertaling zie Tazelaar, o.c., pp. 93-97.

⁴⁸ Cf. Coll. laur. VI,1 v.: *Primum me pungit dum recolo quondam in hac eadem urbe Roma - "omnium arce terrarum", ut ait Cicero (Cat. IV,6,11) - in hoc ipso Capitolio Romano, ubi nunc insistimus, tot tantosque vates, ad culmen praeclari magisterii provectoros, emeritam lauream reportasse; [...] Tangor igitur ut, in iam diu senescente re publica Romanorum, renovem, si Deus annuerit, pulcherrimum morem suae floridae iuventutis [...]; zie ook comm. ad I,21: vatumque in sede.*

⁴⁹ In zijn *Ep. post.* (Prose, pp. 14-16) vertelt P. het hele gebeuren aldus: *Illis in locis (i.e. in Vaucluse) moram trahenti, dictu mirabile, uno die (1 sept. 1340) et ab urbe Roma senatus, et de Parisius cancellarii studii ad me literae venerunt, certatim me ille Romam ille Parisius ad percipiendam lauream poeticam evocantes. [...] parumper tamen haesitavi cui potius aurem darem. [...] Romanae urbis auctoritatem omnibus preferendam statui; [...] Neapolim primum petere institui; et veni ad illum summum et regem et philosophum, Robertum [...], ut ipse de me, quod sibi visum esset censeret. [...] Post innumeras verborum collationes variis de rebus, ostensamque sibi Africam illam meam [...] super eo tandem pro quo veneram certum mihi deputavit diem, et a meridie ad vesperam me tenuit. Et quoniam, crescente materia, breve tempus apparuit, duobus proximis diebus idem fecit. Sic triduo excussa ignorantia mea, die tertio me dignum laurea iudicavit. Eam mihi Neapoli offerebat, et, ut assentirer, precibus etiam multis urgebat; vicit amor Romae venerandam tanti regis instantiam. Itaque, inflexibile propositum meum cernens, literas mihi et nuntios ad senatum Romanum dedit, quibus de me iudicium suum magno favore professus est.*

van diens toekomstige roem openbaart (seroque triumpho/ hic tandem ascendet Capitolia vestra, nec ipsum/ mundus iners studiisque aliis tunc ebria turba/ terrebit quin insigni florentia lauro/ tempora descendens referat comitante Senatu) en IX,250-53 (Illa [Roma] quidem, quae iam lustris nil tale ducentis/ viderit, hunc magno spectabit laeta favore,/ laurea dum capiet, dum templis sarta relinquet/ primitiasque suas sanctas affiget ad aras). De hier genoemde "templum" is de St. Pieter, aan het altaar waarvan P. na afloop van de plechtigheid zijn krans ophing, zoals hij ook vermeldt in Ep. metr. II,1 (v. 72: sacras mea laurea pendet ad aras), waarin hij nog meer bijzonderheden m.b.t. de kroning noemt.

In Afr. IX,108-23 tenslotte worden verschillende motieven, die verband houden met de laurier en de roem en die eveneens in P.'s *Lauweringsrede* voorkomen, aan de orde gesteld. Over deze motieven en de parallellen tussen deze beide Petrarca-passages cf. Wilkins, *The Coronation of Petrarch*, pp. 41-45.

Men heeft - de dichter zelf wel als eerste⁵⁰ - P.'s wens zich te laten bekransen, niet ten onrechte, wel als een teken van ijdelheid opgevat. Toch is ook de veronderstelling gewettigd, dat P. in de lauwerkrans, naast een middel tot streling van zijn ego, een mogelijkheid zag om de status van studie en dichterschap, die naar zijn idee in zijn tijd zeer laag was, te verhogen om zo anderen ertoe aan te sporen en er de erkenning mee te bevorderen van de volwaardigheid van een leven dat uitsluitend gewijd is aan deze bezigheden, een streven waarvan hij ook door zijn levenslange weigering blijvend een openbare functie te bekleden blijk heeft gegeven en waardoor hij sterk heeft bijgedragen aan het bestaansrecht van de *homme de lettres*, zoals Waszink (*Het humanisme van F.P.*, p. 123) in navolging van Voltaire opmerkt.

P.'s bekransing als dichter in Rome had echter nog een derde betekenis en wel een van politieke aard. Door het weer opnemen van een lang onderbroken Romeins gebruik werd de betekenis van Rome als *urbs aeterna* onderstreept en, in een tijd, waarin niet alleen de macht van het *imperium Romanum* was overgegaan op het Duitse *Heilige Roomse Rijk*, maar ook het pauselijk hof was verplaatst naar Avignon, in zekere zin een begin gemaakt met het herstel van de oude glorie van Rome, waardoor P. in dit opzicht niet alleen de voorloper werd van de revolutionair Cola di Rienzo, die in 1347 een poging deed de Romeinse republiek te herstellen, maar door hem ook het Italiaanse nationaal gevoel een eerste krachtige impuls kreeg.⁵¹

---

⁵⁰ Hij berispt zichzelf met name in de gedaante van Augustinus in boek III van het *Secretum* om zijn gehechtheid aan de lauwertak en zijn zucht naar roem; cf. ook Fam. IV,6,7: Quae-
ris quo hic labor, hoc studium, haec cura; an doctiorem, an
meliorem factura sit laurea? Notiorem forte et plurium in-
vidiae expositum; scientiae autem et virtutis sedes est animus,
ibique non in frondosis ramis avicularum more nidificant.
"Quorsum igitur hic frondium apparatus?" Quid respondeam,
quaeris. Quid, putas, nisi illud Sapientis Hebraeorum "Vanitas
vanitatum et omnia vanitas?" Sed sic sunt mores hominum.

⁵¹ Cf. Eppelsheimer, *Petrarca*, p. 101 v.; vgl. ook Smarr, *A Vergil without a Rome*, p. 133: "His (P.'s) interest in the elaborate coronation was to reestablish the public status of

In zijn *Lauweringsrede* (V,7 vv.) onderscheidt P. zelf ongeveer dezelfde *radices* die ten grondslag liggen aan zijn verlangen het antieke gebruik van de dichterkroning te doen herleven: *honor rei publicae, decor propriae gloriae, calcar alienae industriae*.

Overigens werd P., zoals hij in de *Ep. post.* vertelt, na zijn dichterkroning gekweld door de vraag of hij de hem verleende eer eigenlijk wel verdiend had en wijdde hij zich vervolgens, om te bewijzen dat hij zijn *laurea* in ieder geval niet geheel onwaardig was, met grote inzet aan de voltooiing van de *A.*, waarmee hij waarschijnlijk nog niet ver gevorderd was,⁵² maar die hij wel in verband bracht met zijn bekransing:⁵³ *Et suscepti memor honoris, sollicitusque ne indigno collatus videretur [...] ad intermissam Africam stilum verti [...]; [...] tanto ardore opus illud non magno in tempore ad exitum deduxi, ut ipse quoque nunc stupeam* (Prose, p. 16).

22. titulumque poetae - cf. Hor., A.P. 299: *nanciscetur enim pretium nomenque poetae* (Fried., Quell., p. 25).

23. tranquillo pectore - gezien de plaatsing van de woorden bij "oblatum" te trekken. P. biedt de koning zijn werk met een gerust hart aan, verzekerd als hij is van diens goedkeuring, waarover hij in de voorgaande verzen heeft gesproken. Voor de wending zelf cf. Lucr. III,293: *tranquillo pectore...vultuque sereno* (Fried., *ibid.*).

24. legenti - sc. tibi (i.e. Roberto).

25. vacuas...mulceat aures - bijna woordelijke overeenkomst met Hor., Epist. I,16,26: *Siquis bella tibi terra pugnata marique/ dicat, et his verbis vacuas permulceat aures*; zie voor de verbinding "vacuas aures" verder Lucr. I,50 v.: *vacuas auris.../...adhibe veram ad rationem*; Ov., M. IV,41: *aliquid...in medium vacuas referamus ad aures*; XII,56: *hi (rumores) vacuas implent sermonibus aures*; Mart. XI,3,2: *nec vacuis auribus ista damus*; Quint., Inst. X,1,32: *auris vacuas atque eruditas*. "Vacuus" heeft hier de betekenis van "open", "oplettend", "gereed om te

---

poetry, and, by reviving the Roman celebration of the poet, to encourage poets to revive the glorious literature of the ancients. Hand in hand with the restoration of poetry went the restoration of old Roman values, in sum, of Rome itself. [...] As Vergil was the poet of the old Rome, so Petrarch would be the poet of the new Rome, whose glory would be reborn through the new poetry [...]; for Petrarch the present state of Rome was a vacuum. Not only was there no Roman emperor at Rome, but even the pope had moved to Avignon. [...] The absence of Rome was a problem which Petrarch tackled in a number of ways, both political and literary.

⁵² Cf. comm. ad I,19 en Wilkins, *Life of Petrarch*, pp. 127 vv.

⁵³ Cf. vv. 61-66; Wilkins, *The Coronation of Petrarch*, p. 32.

luisteren" (cf. OLD, s.v., 11. c).

26. **minus** - verzachte negatie als bijv. in Cic., Div. I,14,24 (at non numquam ea, quae praedicta sunt minus eveniunt) en in de verbindingen "quo minus" en "si(n) minus".

26. **in fine** - Devalay ziet in deze woorden een toespeling op het feit, dat in boek IX (het laatste boek [de "finis"] van de A.) een lofprijzing op koning Roberto volgt (Afr. IX,421 vv.). In de tijd dat dit boek voltooid werd, was de koning - tot wie de toespeling, die immers deel uitmaakt van de opdracht van het werk, in de eerste plaats gericht zou zijn - echter inmiddels overleden. De lofprijzing in boek IX vormt dan ook een soort lijkrede.

Naar mijn idee wil P. met deze passage slechts zeggen: "Lees mijn werk nu maar, misschien staat er wel iets in dat u bevalt, zodat u aan het eind van uw lectuur ("in fine"), wanneer u alles ("cuncta") gelezen hebt, geen spijt hoeft te hebben van de gedane moeite". "In fine" moet in dit geval dus bij "paeniteat" worden getrokken.

Meer nog evenwel dan tot deze interpretatie nodigt de woordplaatsing ertoe uit "in fine" bij "suscepti" te trekken. De betekenis zou dan zijn: "de aan het eind (van uw leven) ondernomen inspanning". Het lijkt echter niet aannemelijk, dat P. bedoelt zijn bejaarde beschermheer aan zijn naderende levenseinde te herinneren.

27 v. **Praeterea...iter** - cf. Stat., Th. XII,812, waar de dichter zich richt tot zijn epos, dat hij hier besluit: iam certe praesens tibi Fama benignum/ stravit iter coepitque novam monstrare futuris./ iam te magnanimus dignatur noscere Caesar,/ Itala iam studio discit memoratque iuventus (Mustard, Petrarch's Africa, p. 118).

27 v. **prorum...iter** - "een gemakkelijke weg", cf. Plin., Ep. VIII,10,3, die echter de prep. "ad" gebruikt i.p.v. de ook zeer gebruikelijke gen. obi.: prorum ad honores iter.

27. **sibi** - i.p.v. illi (operi meo). In het middeleeuws Latijn gebruikte men reflexieve vormen van pronomina personalia (en possessiva) van de derde persoon veelvuldig in een niet-reflexieve betekenis. Eerst het verschijnen van Valla's supplement op zijn *Elegantiae* (1449), maakte een einde aan de verwarring hieromtrent onder Neolatijnse auteurs (cf. Langosch, Lat. Mittelalter, p. 56; IJsewijn, Companion, p. 247). Valla schrijft het door elkaar halen van reflexieve en niet-reflexieve pronomina toe aan de invloed van het Grieks - waarin reflexieve vormen ook niet-reflexief kunnen worden gebruikt - op met name Priscianus, die in de middeleeuwen de grote autoriteit was op het gebied van de grammatica. Valla wijst er voorts op, dat men, wanneer men correct Latijn wil schrijven, aangezien het Latijn op tal van punten afwijkt van het Grieks, geen Griekse, maar Latijnse modellen dient na te volgen: Postremo apud Homerum, et si qui sunt alii, sescentis in locis reperiri *hou, hoi, he* hoc est, *sui, sibi, se: pro eius, ei, eum, eo, sive pro illius, illi, illum, illo; cuius auctoritatem imitatum nostrum invenio neminem. [...]* Quum ergo tot sint, quibus a Graeca nostra dissentit oratio, non quid illi dixerint est intuendum, ne in eundem in quem nonnulli (sicut ostendam) errorem incidamus, sed quid nostri, quorum auctoritatem imitamur (L. Valla, De reciprocatione sui & suus, cap. I (Opera Omnia, ed. Garin, Torino 1962 [= Basel 1540], vol. I, p. 237).

P. zelf heeft, zoals reeds in de Inleiding is opgemerkt, weliswaar de aanzet gegeven tot de "zuivering" van het middeleeuws Latijn door de humanisten, maar bereikte zelf in zijn werk nog geenszins een volledige eliminatie van niet-antieke woorden en wendingen; evenmin is hij zelf gekomen tot de formulering, zoals Valla in zijn *Elegantiae*, van grammaticaregels afwijkend van Priscianus, die voor hem nog de "princeps grammaticorum" bleef (cf. Martellotti, *Latinità del P.*, pp.289-301).

Ook in Afr. II,499 gebruikt P. *sibi* i.p.v. *illi*; Corradini (app. crit. ad loc.) noemt voorts Afr. III,161; V,481; IX,243 en enkele plaatsen uit andere werken van P.; *suus*, *-a*, *-um* i.p.v. *eius/eorum*, *-arum*: Afr. V,91.

30. quem - Hiermee bedoelt P. in "bescheiden algemeenheid" (Fraenkel, *Gnomon* 3, p. 493) zichzelf en herneemt hij de gedachte uit vv. 21-22: het positieve oordeel van de koning heeft hem de dichterkroon waardig gemaakt.

"Quod" (31) is als pron. neutr. in de accusativus verbonden met een (in gedachten aan te vullen) adi. ("dignus") afgeleid van een intransitief verbum (verkorte acc. van het inw. object): *dignus...quod* (cf. KS I, pp. 279 v., waar o.a. Plaut., *Capt.* 969 wordt aangehaald: *quid dignus siem*); construeer: *quem...dignum effecisse potes (id), quod (ille) non (dignus) erat*. Vertaling: "Met meer vertrouwen betoogt dat degene die ervaren heeft, wie gij met een eenvoudige knik (dat) waardig kunt maken wat hij (tevore) niet (waardig) was".

Zowel de coniectuur van Corradini ("dignans" i.p.v. "dignum") als die van Festa ("quam" [= "hoezeer"] i.p.v. "quem") zijn overbodig.

31 v. Aspice...ut vulgus adoret - "Zie hoe het volk ...vereert". P. vergelijkt de A., het geschenk (v. 23: *munus*), dat hij hier aanbiedt aan koning Roberto, met voorwerpen (in de Lat. literatuur gewoonlijk krijgsbuit) die als offergaven (v. 32: *dona*) aan de muren van tempels worden bevestigd. Zoals het feit dat ze in een gewijde ruimte hangen in de ogen van het volk de waarde van alledaagse voorwerpen verhoogt, zo verhoogt het patronaat van de koning de status van P.'s dichtwerk (cf. Bruère [Lucan and Petrarch's 'Africa', p. 84]: "the poet likens the renown Robert's patronage will assure his work to the respect the

populace shows everyday objects attached as offerings to temple walls"; de verwijzing van Bruère naar Luc. I,240, waar wordt beschreven hoe de mannen van Ariminum bij Caesars invasie van de stad de reeds lang aan de Penaten gewijde wapens grijpen, is hier minder op zijn plaats).

Voor "templis...affixa", cf. Val. Max. VII,6,1: spolia hostium adfixa templis deorum; Hor., C. III,5,19 v.: signa.../ adfixa delubris; Quint., Inst. V,10,36: arma templo adfixa; Front., Strat. I,11,16: arma, quae ornamentis adfixa in templis erant.

Een glosse in codex V (cf. Festa, Antichi commenti, p. 6) verklaart "dona" als "lauream", de lauwerkrans dus, die P. na zijn kroning aan het altaar van de St. Pieter had opgehangen (cf. comm. ad I,22). Deze interpretatie maakt de vergelijking wat duister.

33. exime - sc. dona (de offergaven); "neem ze eruit"; de imperativus vervangt een conditionele bijzin (cf. KS II, p. 165).

33. despiciet - subject: vulgus (32).

33. favori...meo - "aan de bijval voor mij"; voor deze betekenis van "favor" cf. bijv. Ov., Tr. II,506: (over een schrijver van populaire mimen): plauditur et magno palma favore datur; het pron. poss. vervangt hier de gen. obi.

33 v. Quantum...potest - cf. Rer. mem. l. III,96,2: Quamvis enim inclitum eius (regis Roberti) nomen nostra ope non egeat contraque potius nostrum eius auxilio et claritatem et diurnitatem sperare queat [...]; Fam. IV,7,1: Quantum tibi liberalium et honestarum artium studia deberent, regum decus...olim mundo notum erat. Novo super beneficio desertas Pierides obligasti, quibus hoc meum quantulumcumque est ingenium solemniter obligasti.

34 vv. in umbra/ nominis ista (sc. dona mea) tui... latuisse velis - "laat het uw wil zijn (moge gij willen), dat dat (mijn gave, i.e. mijn werk) schuilt in de schaduw/beschutting van uw naam; cf. Claud., Carm. min. XXXI, 46: texit pauperiem nominis umbra tui; Quint., Inst. XII, 10,15: umbra magni nominis delitescunt (sc. Atticorum imitatores); "umbra" in deze betekenis van "beschutting", maar niet in combinatie met "nominis", vindt men veelvuldig bij Livius, cf. XXXIV, 9,10: sub umbra Romanae amicitiae latebant; XXXII,21,31: sub umbra vestri auxilii latere volunt; VII,30,18: umbra vestri auxilii...tegi.

De gedachte, die P. hier uitspreekt, vinden we terug in Rer. mem. l. I,37,4: Et puto nec maiorum umbris nec successorum linguis, ne insultent, fortiorem clipeum opponi posse quam Roberti Siciliae regis nomen.

35 v. venenum invidiae - ook Ovidius brengt de (gepersonifieerde) *Invidia* in verband met vergif, cf. M. II,777: pectora felle virent, lingua est suffusa veneno; II,801:

et medio spargit pulmone venenum. De hier gebruikte wending treft men vóór P. echter alleen aan bij Silius (XI, 547 v.: atra veneno/ invidiae nigroque undantia pectora felle. Voor de overeenkomsten tussen de werken van Silius en P. zie Inleiding.

37. ubi...vermes - cf. Ov., M. XV,871 v.: opus... quod.../ nec poterit...edax abolere vetustas; Hor, C. III, 30,1 vv.: monumentum.../ quod non imber edax.../ possit diruere aut innumerabilis/ annorum series et fuga temporum; Iuv. III,207: et divina opici rodebant carmina mures; Hor., Epist. I,20,12 (tot zijn brievenboek over de bedreigingen die de toekomst voor hem met zich meebrengt): tineas pasces taciturnus inertes; C. IV,3,16: et iam dente minus mordeor invido.

Bij de antieke auteurs zijn het dus vooral de elementen, de tijd en muizen en motten, die knagen aan wat als onvergankelijk gedenkteken bedoeld is; wormen als bewerkstellers van de vergankelijkheid zijn bijbels, cf. Vulg., Deut. XXVIII,39: vastabitur vermibus; Eccli. XIX,3: putredo et vermes hereditabunt illum.

38. Suscipe...tandem - Martellotti ('Similitudo non identitas', p. 502, n. 4) wijst erop, dat dit vers wat betreft de metrische structuur (*penthemimeres*, bucolische caesuur, *anaphora*) niet naar episch, maar naar bucolisch/lyrisch model is gevormd (cf. Verg., Ecl. VIII,68-72, etc.: ducite ab urbe domum/, mea carmina, // ducite Daphnim; Cat. LXIV,326-33, etc.: currite ducentes/ subtegmina, // currite, fusi; Prop. II,34,65: Cedite Romani/ scriptores, // cedite Grai; cf. ook P.'s Ep. metr. III,6,3: tendite pomiferos/ sub nubila // tendite ramos), wat hier goed bij de bewogen smektoon van het verzoek past, en ziet als mogelijke verklaring voor dit feit P.'s vrees voor te sterke navolging in geval van keuze voor een episch model (cf. de inleiding op dit *prooemium*, n. 1).

38. suscipe - sc. dona mea, i.e. *Africam* meam.

38. regum inclite - Het adi. "inclitus", waarmee P. zich tot koning Roberto richt, werd gebruikt in de eerbiedige aanspreking van Romeinse keizers, koningen en hoge magistraten (TLL, s.v. *inclutus*), cf. Claud. I,136: *inclite* rector. Een voorbeeld van een dergelijke aanspreking van een koning vormt die van St. Fulgentius, *Ad Thrasimundum* (koning der Vandalen) II,4 (PL 65,248 B): *Quaeso, regnator inclite*... De enige parallel van het hier door P. in zijn aanspreking gebezigde *gesubst.* gebruik van het adi. gevolgd door een *gen. part.* lijkt Sigism., Alc. Avit., Epist. 93 (de brief van de Bourgondische koning Sigismundus aan de keizer in de brievenverzameling van aartsbisschop Avitus van Vienne (5de eeuw) (MGH, A.A., VI,2, p. 100,26): *principum inclite*.

Men vindt de hier door P. gebruikte aanspreking ook in Afr. VI,148: *Tuque, o decor, inclite regum, / Massinissa ingens*; cf. voorts Fam. IV,3,1 (eveneens tot Roberto): *rex inclite*; Fam. IV,2,11: *Robertus vere inclitus et vere rex est*.

39. pias - "goedgunstig", een betekenis, die dit adi. in post-augusteïsch proza en vooral ook in de Vulgaat heeft, cf. bijv. II Par. 30,9: *pius enim et clemens est Dominus Deus vester.*

39. lumina flecte - "wend uw ogen (erheen)"; cf. Claud., In Ruf. I,359: *huc lumina flecte*; Ov., M. VIII, 864 v.: *in nullam lumina partem/gurgite ab hoc flexi*. P. gebruikt dezelfde verbinding in I,580: *lumina visendi cupido flectebat*. Het verbum "flectere" in deze verbinding wordt veelal, anders dan hier, gebruikt als "simplex pro composito" (= reflectere), cf. Verg., Aen. IV,369: *num fletu ingemuit nostro? num lumina flexit?* Luc. III,4: *non flexit lumina* (cf. ook Hunink ad loc.); Sil. VIII,139: *in portus amens rorantia lumina flexit*. Ook worden dikwijls synoniemen van "lumina" gebruikt, cf. Verg., Aen. VI,788: *huc geminas nunc flecte acies*; Ov., M. VIII,696: *flexere oculos*; VII,584: *quo se cumque acies oculorum flexerat*. Naast "lumina flectere" gebruikt P. ook het vergiliaanse "lumina volvere", cf. II,368: *huc lumina volve*, terwijl hij als object van "flectere" ook "animum" gebruikt: cf. I,179: *huc flecte animum*.

Excusatio: P. zegt zich nog niet opgewassen te voelen tot het schrijven van een epos over de daden van koning Roberto, waartoe deze hem heeft uitgenodigd; als vingeroefening voor dit werk, dat hij wellicht in de toekomst zal schrijven, zal hij eerst zijn krachten beproeven op een historisch epos (40-70).

Koning Roberto had P. niet alleen gevraagd de A. aan hem op te dragen, maar ook een epos aan zijn eigen daden te willen wijden. P., die hiervoor waarschijnlijk weinig voelde, had dit voorstel op tactvolle wijze van de hand gewezen en alleen 's konings tweede verzoek - de A. aan hem op te dragen - ingewilligd (vv. 19 vv.), zoals hij ook in Ep. metr. II,10,102-112 schrijft: *Quum duo dona pio placidissimus ore poposcit./ Obstupui: quid enim immenso donare pusillus/ posse videbatur? Sed quid, nisi carmina, vellet/ largus opum divesque animi et virtutis amator?/ Carmina mansurae sedem tribuentia famae,/ hoc petiit primum; pectus calamumque pudenter/ excuso, fragilesque humeros sub pondere tanto./ Instat ab adverso; dubio lis fine resedit,/ concessisse sibi ut videar, mihi prima negasse./ Proxima dona libens tribuo: cui dignius aulae,/ Scipiade, mittendus eras?*

Hoewel P. anderzijds in Rer. mem. l. III,96,1-3, waarin de kwestie eveneens aan de orde komt, in het geheel geen melding maakt van aarzeling of weigering, maar juist verzekert, dat het schrijven van een *De Roberto* rege een genoegen voor hem zal zijn en dat zijn naam slechts via die van de koning roem kan verwerven, speelt ook in deze uitvoerige *excusatio* het argument van het (nog) niet opgewassen zijn tegen zo'n grote onderneming

een rol (vv. 56-70): de A. dient slechts als een vingeroefening voor het beoogde werk over Roberto's daden, een stof die hij eigenlijk veel aantrekkelijker vindt, maar waaraan hij zich nog niet durft te wagen. Hetzelfde argument treffen we aan bij Statius in zijn *excusatio* aan het adres van Domitianus, Ach. I,17-9: *da veniam ac trepidum patere hoc sudare parumper/ pulvere. te longo necdum fidente paratu/ molimur magnusque tibi praeludit Achilles.*

In vv. 45-55 geeft P. de formele reden, waarom hij eerst een historisch epos wil schrijven: het is traditie, dat epische dichters hun stof aan het verleden ontnemen.

Hij belooft echter - ook hierin Statius, maar nu de *Thebais*, navolgend (cf. comm. ad I,41-43) -, dat hij, als hem tijd van leven wordt gegeven ("mors modo me paulum expectet!" [42]), wellicht in de toekomst ("alio fortassis carmine quondam" [41]) de grootse daden van de koning zal bezingen (40-45).

40 v. meritis.../ laudibus - cf. Cic., Fam. XV,9,1: *ad caelum...* (te) *tollimus verissimis ac iustissimis laudibus*; Claud., Cons. Stil. III,196: *nomen...ad sidera tollunt*. De verbinding "ad sidera tollo" komt veelvuldig - dikwijls eveneens in dezelfde metrische positie - voor bij Vergilius (Aen. I,103; II,222; IX,637; X,262; XI,37; XI,878; XII,795; cf. ook Ov., M. I,86; II,487), maar nergens in de betekenis van "hemelhoog prijzen", zoals hier. De in die betekenis door Vergilius gebezigde uitdrukkingen wijken licht af van de hier door P. gebruikte: *in astra fero* (Aen. VII,272), *ad astra tollo* (Ecl. V,51), *ad sidera fero* (ib. IX,29).

41-43. alio fortassis carmine quondam.../ nomen et alta canam Siculi miracula regis - Vgl. voor de inhoud van deze verzen Stat., Th. I,32 v.: *tempus erit, cum laurigero tua fortior oestro/ facta canam*; Verg., G. III,46 v.: *mox tamen ardentis accingar dicere pugnas/ Caesaris et nomen fama tot ferre per annos.*

P. suggereert door de metrische structuur en het woordgebruik van de eerste helft van v. 43 (*nomen et alta canam*), die aan het eerste halfvers van de *Aeneis* herinnert, dat zijn *De Roberto rege* een Vergiliaans epos zal worden (cf. Fried., Quell., p. 26). Voor de verwoording van de tweede vershelft cf. Sedul., Carm. pasch. I,26: *clara...miracula Christi.*

42. non longa petuntur - i.e. "non (iam) longa vita petitur (a me)", cf. Anth. Lat. 2115,6: *vitae longa (= vitam longam, Lommatzsch ad loc.)*, dat de enige parallel lijkt te zijn van het substantivisch gebruik van het neutr. plur. van "longus" in deze betekenis. Dat ook P. "(tijd van) leven" bedoelt, blijkt, behalve uit het feit dat dit uit het tegenovergestelde begrip "mors", dat hij in de eerste vershelft gebruikt, kan worden aangevuld, ook uit inhoudelijke parallellen bij Vergilius: cf. Ecl. IV,53 v.: *o mihi tum longae maneat pars ultima vitae,/ spiritus et quantum sat erit tua dicere facta*; G. III,10: *modo vita supersit.*

43-45. miracula regis/...quae...vidimus.../...omnia - Wellicht doelt P. op Roberto's pogingen d.m.v. oorlogen Sicilië, dat bezet was door Frederik III van Aragon, te heroveren voor de Anjou, wat R. als zijn levensdoel beschouwde. Deze pogingen duurden van 1299 tot 1341, maar waren weinig succesvol (cf. comm. ad I,19; het meest heldere en beknopte overzicht van de strijd van koning Roberto geeft J. Petit, in: La grande encyclopédie [ed. Berthelot, Paris 1885-1902], s.v. Robert d'Anjou).

44 v. omnes/ omnia - polyptotische herhaling, zoals men in de A. veelvuldig aantreft, cf. I,104 vv.; 363; 554; II,48 vv.; (174); 340; 436 v.; (440). Vgl. Verg., Ecl. VIII,63: non omnia possumus omnes.

45. Namque - Dit voegwoord verwijst m.i. niet terug naar "non audita procul" (44), zoals Carrara (Sulla soglia, p. 124) meent, die tot de constructie "non audita procul (canam), ut solent quos similis cura fatigat; nam isti solent longius isse retro" komt, maar - als verklaring van P.'s voorzichtige afwijzing van Roberto's verzoek - naar "alio fortassis carmine quondam" (41): ik zal wellicht een andere keer een - ongebruikelijk - epos over een contemporain onderwerp (uw krijgsdaden) schrijven, nu echter niet, want nu wil ik me conformeren aan de epische traditie, waarin thema's uit het verleden de regel vormen; cf. ook v. 53: ipse ego non nostri referam modo temporis acta. "Namque" verklaart dus niet de handelwijze van epische dichters in het algemeen, maar P.'s huidige wijze van doen.

45. similis quos cura fatigat - d.w.z. "epische dichters zoals ik".

46 v. longius isse retro - cf. Stat., Th. I,7: longa retro series.

46 v. tenet...sollicitos - "in angstige spanning houdt", "in bezorgdheid doet verkeren"; cf. Stat., Ach. II,52 (338): (fertur...pastor) sollicitas tenuisse deas.

46. millesimus annus - "het jaar duizend" (in jaartallen wordt, zoals bekend, het rangtelwoord gebruikt). Mogelijk bedoelt P. de dichters van de middeleeuwse *chansons de geste*, open met een historische kern, die men, ruwweg, rond het jaar duizend kan situeren. Hoewel P. van niet-antieke poëzie in zijn werk bij voorkeur geen melding maakt⁵⁴ en - anders wellicht dan de koning tot wie hij zich richt, die uit het Franse koningshuis der Anjou stamde - weinig kennis van en interesse voor de literatuur in de *langue d'oïl* bezat, noemt hij in zijn *Trionfi* een enkele keer (Tr.d'Amore II,79-84; Tr.d.F. II,134) figuren uit de Arthur-romans als koning Arthur zelf, Lancelot en Tristan (cf. De Nolhac, P. et l'humanisme, II, pp. 229 v.).

47. pudet hac...meta (i.e. millesimo anno) - bijv. Gautier de

---

⁵⁴ Voor P.'s houding tegenover de contemporaine Latijnse poëzie cf. Velli, *Poesia latina del XII secolo*, passim; over de moderne auteurs in het algemeen: De Nolhac, P. et l'humanisme, II, pp. 188-242 ("Les pères de l'église et les auteurs modernes chez Pétrarque"); zie ook Inleiding, pp. xxxiii vv.

Châtillon (12e eeuw) in zijn *Alexandreis*, een middeleeuws-Latijnse verheerlijking van Alexander de Grote, die in P.'s tijd veel gelezen werd en waartegen P. zich in de A. afzet (zie Inleiding [pp. xxxiii v.] en comm. ad II,130; II,454).

48. nullus...respexit - Niet alleen de middeleeuwse epici, P.'s tijdgenoten, naar wie hij in vv. 46-47 lijkt te verwijzen - cf. de praesentia "tenet" en "pudet" tegenover het perfectum "respexit" in dit vers -, maar ook de klassieke epische dichters, die hij met name wil navolgen, zoals hij in het voorgaande door reminiscenties en inachtneming van klassieke conventies te kennen geeft, en van wie in vv. 50 vv. een opsomming volgt, grepen dikwijls terug op een ver verleden, enerzijds vanwege hun vaak mythologische thematiek en anderzijds om mogelijke conflicten met contemporaine machthebbers te vermijden (zie onder). Met "nullus" maakt P. zich enigszins schuldig aan overdrijving: de historische stof, die bijv. Lucanus behandelt, naar wie hij als voorbeeld verwijst in v. 52, is ontleend aan een voor deze dichter recent verleden.

48 vv. ut erret.../ liberior - "opdat de Muze, daar niets haar belemmert, met meer vrijheid door weinig bekende jaren (d.w.z. de weinig bekende jaren van een ver verleden) dwaalt". Reeds ten tijde van de zilveren epiek kozen dichters om geen positie te hoeven kiezen tegenover de keizer - wat gevaarlijk kon zijn - thema's uit het verleden. Ook kan men, als men een onderwerp uit een ver verleden behandelt bij de beschrijving van details wat vrijer te werk gaan, aangezien niemand meer precies daarvan op de hoogte is.

49. nullo - waarschijnlijk = "nulla re", zoals wel vaker bij dichters en in post-augusteïsch proza, cf. bijv. Ov., M. XV,242: nulloque premente/ alta petunt (duo elementa); Quint., Inst. II,16,12: deus...nullo magis hominem separavit a ceteris...animalibus quam dicendi facultate; mogelijk evenwel is met "nullo" toch een persoon bedoeld, cf. hetgeen in het bovenstaande gezegd is over de Romeinse keizers.

50. ideo - De tekst van Festa heeft "adeo"; dit moet een drukfout zijn.

50. ille - Vergilius in het tweede boek van de *Aeneis*.

50. canit - Dit praesens kan - evenals "occultat" (51) en "implet" (52)

- worden verklaard uit het feit, dat het werk van de dichter nog bestaat, en deze, middels het daarin beschrevene, de genoemde handeling nog steeds verricht; cf. voor de handeling, die wordt uitgedrukt door de twee laatstgenoemde verba comm. ad I,54 v.

51. ille - Statius in resp. de *Thebais* en de *Achilleis*.

51. iuvenemque occultat Achillem - cf. Stat., Ach. I,4 vv.: nos ire per omnem/...heroa velis Scyroque latentem/ Dulichia proferre tuba. P. vervangt het subst. "heroa" door de naam "Achillem", dat hij van het epitheton "iuvenem" voorziet, en maakt een synoniem van het verbum "lateo", dat bij Stat. de vorm van een part. heeft, tot hoofdw. "occultat".

52. ille - Lucanus.

52. Emathiam...implet - cf. Luc. I,1 (Bella per Emathios plus quam civilia campos), waar de adiectiva "Emathios en "civilia" op dezelfde wijze tegenover elkaar geplaatst zijn als de corresponderende substantiva "Emathiam" en "Romanis" in het vers van P. (*imitatio variata*); ook de metrische structuur van beide eerste halfverzen komt overeen; cf. ook Luc. I,38 v.: diros Pharsalia campos/ impleat; Luc. IX,60: ossibus et tepida vestes implere favilla.

52. Emathia - Thessalië, het gebied van Pharsalus of, eigenlijk, Macedonië. Sinds Vergilius (G. I,489 vv.) de slag bij Philippi in Macedonië als "het tweede Philippi" en daarmee de slag bij Pharsalus, dat eigenlijk in Thessalië lag, als het eerste Philippi bestempelde en beide veldslagen dus, om de indruk te vergroten, in Macedonië (Emathia) liet plaatsvinden, is het in de Romeinse poëzië en het hierdoor beïnvloede werk van Florus gebruikelijk de strijd bij Pharsalus in Emathia te localiseren (cf. J.H. Brouwers, Dichter of Geschiedschrijver, Over de historische epiek bij de Romeinen, Utrecht 1980, pp. 17 v.). De verwisseling van deze slagvelden doet denken aan die van de Muzenbergen Helicon en Parnassus (cf. comm. ad I,5, noot).

Voor het feit, dat in P.'s opsomming van epische dichters Silius Italicus ontbreekt cf. comm. ad I,4 (exhausto).

53-55. Iipse...vires - P. keert terug naar de aanduiding van het thema van zijn epos uit vv. 1-3. Een dergelijke terugkeer naar de *protasis* is een niet ongebruikelijk element in een traditioneel episch *prooemium* en vindt men ook in de door P. als model gebruikte *prooemia* van Georg. III (vv. 40-41) en *Thebais* I (vv. 32 vv.), waar de overgang hiernaar, evenals hier (Ipse ego non...modo... sed), plaatsvindt d.m.v. tegenstelling (resp. "interea" en "nunc"), cf. Velli, Proemio, pp. 331 v.

53. modo - "ik zal nu niet verhalen van daden van onze tijd". Wanneer het adv. "modo" temporeel wordt gebruikt,

zoals hier, heeft het in verbinding met een praes. of fut. de betekenis "dadelijk" of, zoals hier, "nu" (cf. TLL, s.v.). Dit gebruik komt in het klassieke Latijn slechts zelden voor, wel regelmatig bij de oud-christelijke auteurs, o.a.. bij Augustinus, P.'s lievelingsauteur onder dezen, en in de Vulgaat, cf. bijv. Aug., Conf. VIII,7,17: da mihi castitatem et continentiam, sed noli modo; Gen. XXIX,35: modo confitebor Domino. P. gebruikt "modo" in deze betekenis ook in vv. I,187; 302; 435 en II,466. Met "nu" wordt in dit vers bedoeld: "in de A., waarmee ik me nu bezighoud, in tegenstelling tot wat het geval zal zijn in een eventueel later te schrijven *De Roberto rege*".

54.   Marte...Ausonio - "met de hulp van de Ausonische (Romeinse) krijgskunst". Voor "Mars" in de betekenis "krijgskunst" cf. Enn. ap. Prisc. II,97 GLK (Ann. 14 Skutsch): quom veter occubuit Priamus sub Marte Pelasgo; Sil. XIII,742: fervet gens Itala Marte/ barbarico.

54 v.   Afros/ eruere est animus - P. sluit hier aan bij de antieke conventie, volgens welke de dichter in plaats van te spreken over de daden van anderen, zelf deze daden al schrijvend verricht; cf. Prop. II,1,17 vv. (over de epische poëzie, die Maecenas van hem verwacht, maar tot het schrijven waarvan de dichter zich niet in staat acht: quod mihi si tantum, Maecenas, fata dedissent,/ ut possem heroas ducere in arma manus,/ non ego Titanas canerem; Hor., Sat. I,10,36: turgidus Alpinus iugulat dum Memnona; Iuv. I,163 v.: securus licet Aenean Rutulumque ferocem/ committas; dezelfde figuur, maar dan niet in verband met de beschrijving van krijgshandelingen, vindt men bij Verg., Ecl. VI,46: (Silenus) Pasiphaen nivei solatur amore iuveni; het reeds geciteerde Stat., Ach. I,4 vv. (waar de dichter het doet voorkomen, alsof hij de bewerkstelliger is van het tevoorschijn brengen van Achilles, die zich schuilhoudt voor de Trojaanse oorlog): nos...heroa velis Scyroque latentem/ Dulichia proferre tuba); id., Silv. II,7,77 (over Varro Atacinus, die een epos over de Argonautentocht had geschreven): qui per freta duxit Argonautas (cf. Ov., Tr. II,439: is..., Phasiacas Argon qui duxit in undas).

In zijn studie over deze thematiek (Poeta Creator, Amsterdam 1982, passim, maar vooral pp. 88 v.) stelt Lieberg, dat deze figuur niet louter als een vorm van brachylogie (in ons geval "Afros eruere" i.p.v. "Afros erutos canere") dient te worden opgevat, maar als uitdrukking van de idee van de scheppende dichter, een voorstelling die strijdig is met de heersende, op Plato teruggaande, opvatting in de oudheid, dat kunstenaars en dus ook dichters de werkelijkheid slechts imiteren.

Voor de theorie van Lieberg valt, zeker waar het deze *Africa*-passage betreft, wel iets te zeggen. Doordat P. het voorstelt of hij d.m.v. zijn epische beschrijving van de krijgsdaden van Scipio deze zelf gaat verrichten worden "vates" en "dux" namelijk impliciet op één lijn gesteld; expliciet gebeurt hetzelfde in boek IX,398 vv., waar de met Scipio bevriende

dichter Ennius, die de veldheer heeft begeleid naar Africa, na afloop van de oorlog deelt in diens triomf en beiden, zowel de representant van de *vita activa* als die van de *vita contemplativa*, een lauwerkrans ontvangen, de man van de daad op grond van zijn verdienstelijke daden voor het vaderland, de dichter op grond van het feit, dat hij deze als *dispensator gloriae* in de herinnering zal doen voortleven.⁵⁵

54. **sceleratos...Afros** - cf. Hor., C. IV,4,42: *dirus ...Afer* (i.e. Hannibal).

54 v. **funditus...eruerere** - voor de verbinding "funditus eruerere" cf. Sen., Troad. 663: *funditus busta eruam*; voor toepassing van het verbum op personen Stat., Th. V,76: *cura viris tumidos...Thracas.../ eruerere et saevam bellando frangere gentem*.

55. **retundere vires** - "hun kracht te breidelen"; van "retundere" met als object "vires" bestaan geen antieke parallellen; Velli (*Poesia latina del XII secolo*, p. 301) wijst evenwel op Gautier de Châtillon, Alex. VII,169: *Macedumque retundere vires*. Dezelfde auteur wijst elders (*La memoria poetica*, pp. 20 v.) - m.i. met meer stelligheid en verbaal geweld dan overredingskracht - op *Ciris* 118 (*Deicere et indomitas virtute retundere mentes*) als "modello metrico-fonico" van het gehele Africa-vers, vanwege de "uguale scansione sintattica su due infiniti dattilici nelle stesse sedi", terwijl hij voor de inhoud (het "*denotatum semantico*") refereert aan Claud., Cons. Stil. III, Praef. 9: *seu Tyrias certa fracturus cuspage vires* (sc. Scipio).

P. werkt een vergelijking uit tussen de koning en Scipio. De koning is grootser, roemvoller, en dus zal ook P.'s gedicht, dat diens verrichtingen tot onderwerp heeft, grootser zijn dan de Africa (56-70).

56. **te corde gerens** - cf. Cat. LXIV,54: *indomitos in corde gerens Ariadna furores*; Luc. IX,564: *tacita quem (sc. deum) mente gerebat*; Stat., Th. II,418: *illum (Polynicem)/ mente gerens (Tydeus)*. "Te" staat voor "uw daden die ik eigenlijk liever zou willen beschrijven".

56. **reverti** - nl. "tot de epische stof die uw daden vormen", of, meer algemeen, "op mijn schreden terug te keren".

57. **iter hoc ingressus agam** - "zal ik deze weg inslaan en bewandelen/afleggen", d.w.z. met de A. beginnen en dit werk voltooien; voor "iter agere" cf. Dig. XLVII, 5,6: *iter agentes* ("viandantes", Forcellini, s.v. iter).

---

⁵⁵ Voor dit "vatumque ducumque-motief" (Wilkins) cf. comm. ad I,22, n. 43; cf. ook W. Suerbaum, "Poeta laureatus et triumphans, Die Dichterkrönung Petrarca's und sein Ennius-Bild", in: *Poetica* V, 1972, pp. 293-328.

57 v. tua...tetiqisse - "tango" heeft hier de betekenis van "ondernemen", "zich wagen aan", cf. Prop. III, 3,16: quis te/ carminis heroi tangere iussit opus; Ov., Am. III,12,17: aversis utinam tetigissem carmina Musis.

Voor de strekking van P.'s woorden cf., naast het boven (p. 60) geciteerde Stat., Ach. I,17-9, Hor., Epist. II,1, 257 vv. (gericht tot Augustus): sed neque parvum/ carmen maiestas recipit tua, nec meus audet/rem temptare pudor quam vires ferre recusent (Fried., Quell., p. 27).

Het gebruik van de infinitivus perfecti i.p.v. de infinitivus praesentis - een gebruik dat sinds de augusteïsche dichters een vast bestanddeel van het poëtische taaleigen was geworden (cf. bijv. KS I, p. 134) en waarvan ook P. zich in de A. regelmatig bedient - is hier metri causa te verklaren.

58. magis illa (sc. tua maxima facta) trahebant - "die trokken (mij) meer". P. voelt zich, naar zijn zeggen, meer aangetrokken tot het schrijven van een epos over de daden van koning Roberto - dus tot contemporaine stof⁵⁶ -, maar daartoe acht hij het noodzakelijk zich eerst te oefenen in het genre, cf. v. 60: ingenium tentare. De A. wordt hier dus voorgesteld als een voorbereiding op een grootser werk, zie de inleiding op vv. 40-70.

Voor het gebruik van het verbum cf. bijv. Cic., Arch. XI,26: trahimur omnes studio laudis.

59. tremui - Festa heeft deze *lectio vulgata* (die men ook aantreft in Lr) zonder enige verklaring vervangen door "timui".⁵⁷

59. me tegue - "meum parvum ingenium et te, id est, tuam generosam

---

⁵⁶ Cf. vv. 44 v.: non audita procul, sed quae modo vidimus omnes/ omnia. Voor de hier uitgesproken, voor P. ongewone, voorkeur voor contemporaine onderwerpen verwijst Carrara (Sulla soglia, p. 123) naar het *prooemium* van P.'s *De viris illustribus* (i.c. *prooemium* B, dat van de uitgebreidere versie van dit werk, die met Adam begint [Prose, p. 218]): Scriberem libentius, fateor, visa quam lecta, nova quam vetera, ut sicut notitiam vetustatis ab antiquis acceperam ita huius notitiam aetatis ex me posteritas sera perciperet. Op deze woorden volgt evenwel een ironische, aan Iuvenalis (I,30) refererende, toevoeging, die aan de oprechtheid van deze verzen aan Roberto doet twijfelen: Gratiam habeo principibus nostris, qui mihi fesso et quietis avido hunc praeripiunt laborem; neque enim historiae sed satirae materiam stilo tribuunt.

⁵⁷ Vergelijkbare vreemde afwijkingen van de *lectio vulgata* vindt men in de tekst van Festa in I,261 (premebar i.p.v. urgebar), I,496 (diem i.p.v. locum), II,132 (cun[c]ta i.p.v. tota) en II,251 (summosque i.p.v. clarosque); cf. voorts I,50 (adeo i.p.v. ideo); I,493 (legibus i.p.v. nexibus).

et altam materiam" (glosse in A, cf. Festa, Antichi commenti, p. 9); een tekstuele parallel is te vinden in Luc. IX,985: venturi me teque legent (i.e. een werk van mij, waarin jij [Caesar] optreedt).

59. **librans** - cf. comm. ad II,55 v.

60 v. **si...auspiciis** - "om te zien of het het (of deze poging mijn talent) wellicht voorspoedig afgaat" (cf. Develay: "si par hasard cette épreuve lui réussit"). "Cesserit" (sc. ei [ingenio meo]) is onpersoonlijk, cf. bijv. Hor., S. II,1,31 v.: ille...arcana.../ credebat libris, neque si male cesserat, usquam/ decurrens alio, neque si bene; evenals daar is het verbum hier synoniem met "ire", "procedere"; cf. ook Afr. I,302: cedunt quando omnia retro.

Het fut. ex. in de bijzin laat zich verklaren uit de futurele aard van de uitdrukking "libet" in de hoofdzin (cf. KS I, p. 151).

61 v. **solidis...aderis** - P. besluit zijn opdracht aan koning Roberto op dezelfde wijze als Vergilius het *prooemium* van G. III, nl. door na zijn terugkeer naar de aanduiding van het thema te eindigen met een hernieuwde belofte aan zijn beschermheer in de toekomst een werk aan zijn daden te zullen wijden (G. III,46-48: mox tamen ardentis accingar dicere pugnas/ Caesaris et nomen fama tot ferre per annos) [Velli, Proemio, p. 332].

Voor de verbinding "solidae vires" cf. Verg., Aen. II,639: solidae suo stant robore vires; Quint., Inst. II,5,23: solida ac virilis ingenii vis.

61 v. **alta/ aggrediar** - "zal ik met het verheven werk beginnen", d.w.z. uw verheven daden gaan bezingen; van deze verbinding bestaan geen parallellen; voor de betekenis "ondernemen", "beginnen" van "aggredior" cf. bijv. Cic., Att. II,14,2: Magnum quid aggrediamur; zie ook LS, s.v., II C.

62 vv. **meque...poetam** - P.'s voorspelling van zijn triomfrijke terugkeer naar Napels brengt Vergilius' trotse beschrijving van zijn toekomstige terugkeer als overwinnaar naar Mantua (G. III,12: Primus Idumaeas referam tibi, Mantua, palmas) in herinnering.

62. **namque ipse aderis** - De dichter benadrukt - evenals in vv. 67 v. - de steun, die van de koning zal uitgaan. Cf. Verg., G. II,39 (tot Maecenas): tuque ades inceptumque una decurre laborem.

63. **Parthenope** - Napels, zo genoemd naar een van de Sirenen, die zich uit verdriet over het feit, dat Odysseus zonder schade te ondervinden de rots kon passeren waarop zij zongen, in zee geworpen zou hebben en zou zijn angespoeld op de plaats waar later Napels zou verrijzen (cf. bijv.

Serv. ad Georg. IV,563; Plin., N.H. III,5,9,62; Solin. II,9; Suet., Rel. 203 [p. 306 Roth]), dat tengevolge hiervan sinds Vergilius (cf. Vollmer ad Stat., Silv. I,2,260) door dichters dikwijls zelf met haar naam werd aangeduid (cf. Georg. IV,564; grafschrift van Verg.; Ov., M. XIV,101; XV,712; Stat., Silv. I,2,261; II,2,84; III, 5,79; V,3,105; Sil. VIII, 534; XII,28).

Napels was de residentie van koning Roberto, waar P. hem voorafgaande aan zijn kroning bezocht, cf. de ad I,22 geciteerde passage uit de Ep. Post.: Neapolim primum petere institui et veni ad illum summum et regem et philosophum Robertum.

63.   redeuntem...rursus - "Rursus" wordt vaak, zoals hier, pleonastisch gebruikt bij verba samengesteld met re-, cf. bijv. Caes., B.G. VI,3: rursus in hiberna legiones reduxit; Verg., Aen. IV,531: rursus resurgens; voorbeelden van "rursus redire" bij dichters: Ov., M. III,684: redeunt...rursus; id., Pont. III,5,55: rursus ubi huc redii; Luc. I,391: rursus redeuntis; V,36 v.:rursus... redeunt; VII,719: rursus...redire; Sil. XIV, 336 v.: rursus...redirent; Claud. X,260 v.: rursus/...redi; cf. LHS, p. 798; zie ook comm. ad I,64.

64.   Romana iterum referentem serta - cf. v. 70: altera...laurea. P. stelt zich voor na de voltooiing van zijn voorgenomen epos over de koning opnieuw in Rome bekranst te zullen worden (cf. Wilkins, The Coronation of Petrarch, p. 32). Ook voorafgaande aan deze plechtigheid zal hij de koning in Napels een bezoek brengen en dus weer terugkeren ("redire rursus" [63]) naar deze stad.

65-67.   Nunc...ramos - "Nu, terwijl de voortreffelijke zoon uit de familie der Scipio's de eerste voorbereidselen begeleidt, heb ik teer loof afgeplukt van een lage stam: dan zal ik sterke takken plukken".

De "teneras frondes" en "validos...ramos", waarover P. spreekt, laten m.i. tweërlei uitleg toe:

1. De dichter doelt op de lauwerkrans, die hij ontvangen heeft tijdens zijn werkzaamheden aan zijn epos over Scipio, dat slechts een vingeroefening is voor het werk dat hij over de daden van de koning beoogt te schrijven, en waarvoor hij een tweede lauwerkrans hoopt te ontvangen ("altera...laurea" [70]). De roem daarvan zal veel duurzamer zijn. Het loof van de krans waarmee hij nu bekroond is, is a.h.w. geplukt van een nog lage en tere laurierboom, dat van de tweede krans zal afkomstig zijn van een hogere, sterkere, boom. In boek IX (123) duidt P. de lauwertakken van de kransen van Scipio en Ennius (zie hierover comm. ad I,54 v.: Afros/ eruere est animus) eveneens aan met het subst. "ramos" ("sanctos...de stipite ramos").

2. P. geeft met "validos...ramos" de verhevenheid van het onderwerp van zijn *De Roberto rege* aan. In vergelijking daarmee kan de stof van de A. gekarakteriseerd worden als "teneras frondes". In dit geval lijkt het

beeld van de takken ontleend aan de invocatie van Christus in het *Carmen paschale* van Sedulius, waar deze zegt in het werk dat hij thans heeft aangevangen slechts enkele van de bewijzen van Gods macht kort te zullen beschrijven en hij zich bedient van de voorstelling van een groot woud dat hij ingaat, waarin hij slechts zal pogen enkele takken aan te raken: *silvamque patentem/ ingrediens aliquos nitor contingere ramos* (Carm. pasch. I,97 v.).⁵⁸

In de woorden "teneras frondes humili de stipite" mag men misschien een echo horen van het Vergiliaanse "non omnis arbusta iuvant humilesque myricae" (Ecl. IV,2).

"Comitante paratus" lijkt een variatie op het reeds geciteerde Stat., Ach. I,18 (te longo necdum *fidente paratu/ molimur magnusque praeludit Achilles*), terwijl de tijdsbepalingen in P.'s belofte (nunc...tunc...) enigszins doen denken aan het eveneens reeds aangehaalde Th. I,32 v. (*Tempus erit, cum laurigero tua fortior oestro/ facta canam: nunc tendo chelyn satis arma referre/ Aonia*).

Deze verzen, waarin P. zijn koninklijke beschermheer nog boven zijn geliefde republikeinse held stelt, lijken overigens wel erg veel op vleierij.

66. Scipiade - De hybride vorm *Scipiades* of *Scipiadas* (gen. -ae) vervangt gewoonlijk de in de hexameter zowel in de *casus obliqui* (cf. LS, 2. Scipio 3.) als - aanvankelijk - in de nom./voc. sing.⁵⁹ onbruikbare naam *Scipio*, -onis.

P. maakt echter m.b.t. deze naam, behalve van de nom. sing. met verkorte slotklinker (cf. II,101), - evenals overigens regelmatig in andere gevallen (zie Inleiding) - zowel in de nom. sing. als overigens (cf. II,524; II,508) gebruik van *synzesis*.

67 v. iuvabis/ materia...tua - cf. Claud. Bell. Get., Praef. 15 (opdracht aan Stilicho): *Materies tamen ipsa iuvat* (Velli, *La memoria poetica*, p. 22, noot); "materia...tua": "met de stof, die gij verschaft" (pron. poss. i.p.v. gen. subiectivus).

68. calamumque labantem - "onvaste pen"; cf. Ep. metr. III,26,57 v. (= Rossetti, Poem. min. VII,1,68 v.): *qui modo vix calamo.../...trepidante notabat* (Fried., Quell., p. 27).

---

⁵⁸ Voor P. en Sedulius cf. comm. ad I,168 (decus...gloria), noot.

⁵⁹ Deze situatie - waaruit Ennius zich had gered door zich een vrijheid te veroorloven naar Grieks model: *Scipio invicte* (Var. 3 [Vahl.] [Cic., Or. XLV,152]) - wijzigde zich toen het gebruik van verkorting van de slot o gangbaar werd (zie voor dit verschijnsel Austin ad Aen. II,735 en de literatuuropgave aldaar). "Erst für Ovid (a. a. III, 410), dann besonders für Silius ist *Scipio* vor Konsonant als Daktylus im nom. (voc). sg. verwertbar geworden" (Norden, ad Aen. VI,842 v.).

68. **generose** - aanspreking in de vorm van een gesubst. adi. (cf. I,38: inclite), die slechts voorkomt bij Verg., Aen. X,141 (te...Maeonia generose domo) en Drac., Romul. IX,148 (Priamo, generose, refunde cadaver [sc. Hectoris]).

69. **meritumque decus** - "verdiend" omdat het verworven zal worden met de lofprijzing van de grootse daden van koning Roberto: "quia descripsero tanta tua gesta" (glosse in A, cf. Festa, Antichi commenti, p. 9). In Georg. II,40 komen m.b.t. Maecenas dezelfde woorden voor, maar met een andere functie in de zin en in een andere relatie tot elkaar: o decus, o famae merito pars maxima nostrae.

70. **altera...laurea** - cf. Stat., Ach. I,9 v.: fronde secunda/ necte comas; hier, anders dan bij P., echter niet als beloning voor een toekomstig werk, maar voor het epos, waarmee hij nu een begin maakt.

70. **pulcherrima** - fraaiër dus, want met nog meer betekenis dan die welke P. reeds ontvangen had (cf. comm. ad I,65 vv.); deze was tot nog toe de fraaiste, omdat zij op het Capitool in Rome was uitgereikt en niet in een relatief onbeduidend oord als bijv. Padua, waar Mussato was bekranst (cf. comm. ad I,22: optatas diu lauros).

Vertaling vv. 69 vv. (meritum...nostris): "en als een verdiend sieraad zal een tweede lauwerkrans, de fraaiste in onze tijd, hem ten deel vallen, die op u gesteld is (u liefheeft)".

Als oorzaak van de strijd tussen Romeinen en Puniërs wordt in de eerste plaats de afgunst van Carthago op Rome aangewezen, die groter werd naarmate de macht van Rome groeide; als andere hoofdoorzaken worden genoemd de trots van Carthago, zijn onverzadigbare hebzucht, de rivaliteit tussen beide staten bij het streven naar de opperheerschappij over de wereld, het voor Carthago grievende verlies van Sardinië en Sicilië aan zijn rivaal en de kwestie Spanje. De meer verborgen oorzaken van de oorlog zijn de ligging tegenover elkaar van de staten, die in alles, maar met name in gewoonten en godsdienst, elkaars tegendeel waren. De dichter besluit de passage met een kort overzicht en een kenschets van de drie oorlogen, die Rome en Carthago hebben gevoerd, en de aankondiging, dat de grootste van deze krijgsverrichtingen, de tweede Punische oorlog, het onderwerp van het epos zal zijn (71-114).

Voor de historische gebeurtenissen, die in deze passage ter sprake worden gebracht, zijn Liv. XXI en Flor. II de voornaamste bronnen geweest. De hierin aangedragen feiten en gedachten worden veelal in eigen, aan de epische structuur van het werk aangepaste, bewoordingen weergegeven. Daarnaast vindt men hier bij P., die - zoals in de Inleiding vermeld - geen strikt onderscheid maakte tussen poëtische en prozaïsche taal en

evenmin klassiek en later Latijn van elkaar onderscheidde, een twintigtal vrij letterlijke overeenkomsten met formuleringen bij de genoemde historiografen. Deze betreffen hier evenwel, anders dan op sommige andere plaatsen in de A., telkens slechts een enkel woord. In het commentaar zijn deze onderstreept.

Ook bij de navolging van zijn historische bronnen past P. hier echter het procédé van de *imitatio variata* toe: zo draagt hij in vv. 91-93 een door Florus genoemde oorzaak van de eerste Punische oorlog over op de door hem beschreven tweede (zie ook comm. ad loc.).

Hoewel Livius en Florus bij hun relaas van de gebeurtenissen wel de rivaliteit tussen Rome en Carthago en de Carthaagse wraakzucht vermelden, geven ze, anders dan P., geen echte opsomming van de oorzaken van de oorlog. P. volgt hiervoor vooral Lucanus I,67 vv., waar - eveneens na de aanduiding van het thema en de opdracht van het werk - het begin van de epische handeling wordt voorafgegaan door een uitvoerige expositie van de "causae belli".

Bij zijn navolging van Lucanus gaat P. te werk op een wijze, die zich laat vergelijken met zijn handelwijze m.b.t. Florus: een door Lucanus genoemde hoofdoorzaak van de burgeroorlog, de afgunst, wordt toegepast op de strijd met Hannibal en aangewezen als de hoofdoorzaak hiervan. Doordat afgunst ook een van de zeven hoofdzonden uit de theologie is, sluit P. op deze wijze bij zijn beschrijving van de "causae belli" niet alleen aan bij de antieke epische traditie, maar christianiseert hij deze tevens. Tenslotte vermeldt P. bij zijn analyse van de oorzaken van de oorlog enkele factoren die hij aan Vergilius ontleent.

71 v. Quae...quaeritur - cf. Verg., Aen. X,90 v.: quae causa fuit consurgere in arma/ Europamque Asiamque; Luc. I,67: Fert animus causas tantarum exponere rerum; I,84: Tu causa malorum/ facta.

Friedersdorff (Quell., p. 28) wijst erop, dat het "causa...quaeritur" uit deze verzen, in combinatie met het "causa...occurrit" uit vv. 76 v., een navolging is van een bekende formule van Cicero, waarin in het eerste deel wordt gevraagd naar een oorzaak, die in het tweede als gevonden wordt voorgesteld, zoals bijv. in De Or. I,27, 123: cuius quidem rei cum *causam quaererem...has causas inveniebam duas*.

72 v. quis...gentes - contaminatie van Luc. I,8 (quis furor ..., quae tanta licentia ferri; cf. echter ook I,68 v.: quid in arma furentem/ inpulerit populum), Aen. I,10 (tot adire labores/ inpulerit) en Liv. XXI,1,2 (nam neque validiores opibus ullae inter se civitates gentesque contulerunt arma).

De abl. abs. "pererrato...aequore" is een variatie op de overeenkomstige constructie "pererrato...ponto" uit Aen. II,295. Zowel de Romeinen als de Carthagers, oorspronkelijk afkomstig uit. resp. Troje en Sidon, hadden "over zee gezworven" alvorens hun latere woonplaats te bereiken;

P. brengt de inspanning in herinnering, die de stichting van beide staten met zich meebracht, om aldus de tragiek van de oorlogsverwoesting scherper te laten uitkomen.

74. Europam...Libvae Libyamque Europae - P. varieert d.m.v. een chiastisch tegenover elkaar plaatsen van de werelddelen "Europa" en "Libya" op de in de antieke epiek gebruikelijke tegenstelling tussen "Europa" en "Asia", cf. bijv., naast het boven geciteerde Aen. X,90 v., Aen. VII,223 v.: quibus actus uterque/ Europae atque Asiae fatis concurrerit orbis; Stat., Ach. I,82: ratus ordo deis miscere cruentas/ Europamque Asiamque manus (cf. Fried., Quell., p. 28).

75. alterno turbine - "door een wederzijdse werveling/door het onderlinge razende geweld". Het subst. "turbo" is overdrachtelijk gebruikt in de betekenis van "geweld", "razernij", die men ook bij Florus aantreft, cf. II,6,10: primi quidem impetus turbo...valido statim fragore detonuit; III,5,5: turbo Pontici belli; III,21,18: ille turbo civilis insaniae toto furore detonuit; cf. ook Sil. XI,101: o confuse nimis Gradivi turbine Varro. Voor het gebruik van het adi. "alternus" m.b.t. geweld cf. Stat., Th. I,37 egestas alternis mortibus urbes; Verg., G. III,220: illi alternantes magna vi proelia miscent (Fried., l.c.).

75. vastandas - "die verwoest zouden worden/ die bestemd waren te worden verwoest". Het gerundivum, oorspronkelijk een soort tegenwoordig deelwoord, kreeg in de loop van de tijd verschillende bijzondere functies, waarvan in het klassieke Latijn die de overhand kreeg, welke de modale betekenis "moeten" uitdrukte. Geleidelijk verzwakte deze betekenis van een "moeten" tot een "kunnen", todat het gerundivum vanaf de 3^e-4^e eeuw na Chr. nog slechts de betekenis van een part. fut. pass. had, die het ook in het middeleeuws Latijn behield (cf. Ernout-Thomas, Syntaxe latine, p. 285 vv.; Blaise, Manuel, pp. 192 v.; Langosch, Lat. Mittelalter, p. 56). Martellotti wijst erop, hoe lastig het voor P., die, zoals gezegd, geen onderscheid maakte tussen klassieke en latere Latijnse auteurs, en niet over een maatstaf in de vorm van een normatieve (school)grammatica beschikte, maar alleen kon oordelen op grond van zijn eigen lectuur van antieke teksten, moet zijn geweest om de exacte, klassieke betekenis van het gerundivum te achterhalen.⁶⁰

P. gebruikt het gerundivum ook in de betekenis van een part. fut.

---

⁶⁰ "[...] non era facile che il senso linguistico del Petrarca fosse messo in allarme: la differenza tra futuro semplice e futuro di necessità non era tale che potesse essere ovviamente suggerita dalla lettura dei classici, e il particolare in *-ndus* completeva comodamente, con perfetta simmetria, la serie dei participi, rappresentando in essa il futuro passivo" (Latinità del P., p. 294).

pass. in Afr. I,311: recondenda; II,220: cantandus; II,440: laudanda; potentiële betekenis heeft het in II,190: implendus.

De bijstelling "terras" met het bijbehorende, door een ablativus nader bepaalde, attributieve gerundivum vertoont een zekere inhoudelijke overeenkomst met Scipio's aansporing in de senaat in Liv. XXVIII,44,14: requiescat aliquando vexata tam diu Italia, uratur evasteturque in vicem Africa.

Vertaling vv. 72-75 (quis...terras): "Welke razernij dwong sterke volken, na over zee gezworven te hebben, zoveel ellende te verdragen, (welke razernij) leverde Europa over aan Libye en het oproerige Libye aan Europa, landen, die bestemd waren om door een beurtelingse werving te worden verwoest."

76. causa...studii non indiga longi - Het subst. "studium" is absoluut gebruikt: "die geen lange studie nodig had". Met deze woorden lijkt P. bewust een tegenstelling te creëren met Luc. I,68, waar deze aan het begin van zijn uiteenzetting van de "causae belli" van de burgeroorlog verzucht: inmensumque aperitur opus.

77. radix cunctorum malorum - cf. Cic., Tusc. IV,38,83 (een hoofdstuk, dat P. citeert in Secr. II [Prose, p. 126]): hunc errorem quasi radicem malorum omnium stirpitus philosophia se extracturam pollicetur; cf. echter ook Vulg. I Tim. 6,10 (Radix enim omnium malorum est cupiditas), waarvan een aantal middeleeuwse spreekwoordelijke uitdrukkingen lijkt te zijn afgeleid: Radix omnium malorum avaritia; Radix malorum est omnium a cupidine; Omnium avaritia est mater radixque malorum (cf. H. Walther, Proverbia sententiaequae medii aevi. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters, Göttingen 1963 vv., resp. 40060a, 40059 en 20263). In al deze gevallen is "radix malorum" praedicaatsnomen; nergens evenwel vindt men hierbij, zoals bij P., een subject "invidia"; voor dit begrip zie onder. Bij Sallustius (Cat. X,3) vindt men nog de wending "materies omnium malorum"; zie onder comm. ad I,90.

77. infecta - "vergiftigd", cf. bijv. Iust. XXI,4,3: pocula veneno infecta; Sen., Cl. I,25,4: (serpens) fontes sputu infecit; Ov., M. III,76: quique halitus exit/ ore (serpentis) niger Stygio, vitiatas inficit auras.

78. Invidia - gepersonifieerd en nader verklaard door het er met een explicatief "atque" mee verbonden "dolor videns aliena prospera", wat P.'s eigen bewoordingen zijn voor Cicero's definitie van de afgunst in Tusc. III,10,21: invidentia (i.e. invidia) aegritudo est ex alterius rebus secundis; cf. voorts Ov., M. II,780 v.: (Invidia) videt ingratos, intabescitque videndo/ successus hominum.

Lucanus noemt als antwoord op zijn - met die van P. vergelijkbare - retorische vraag naar de oorzaak van de burgeroorlog "invida factorum

series" (I,70). Met het aanwijzen van afgunst als de hoofdoorzaak van de strijd tussen Rome en Carthago sluit P. echter, zoals reeds opgemerkt, niet alleen aan bij de klassieke (epische) traditie, maar wordt de beschrijving van de "causae belli" tevens gechristianiseerd: in de theologie is "invidia" immers een van de zeven hoofdzonden, de zonden, waaruit andere zonden voortvloeien.

De hoofdzondenleer, waarvan geen antieke pendant bestaat,⁶¹ gaat terug op de boetepreken, die sinds de vroegste tijd tot het wezen van het christendom behoorden; een eerste classificatie van de zonden is reeds te vinden in nieuw-testamentische passages over de - in tegenstelling tot andere zonden - onvergeeflijke zonde van de laster van de Heilige Geest als Matt. XII,31; Marc. III,28 v.; Luc. XII,10 (cf. Reallex. f. Antike u. Christentum, s.v. Haupt- sünden). Sedert paus Gregorius de Grote (590-604) is een lijst van zeven hoofdzonden "canoniek" geworden. In het tweede boek van het *Secretum* bespreekt P. deze in de volgende volgorde: 1. superbia (hoogmoed) 2. invidia (afgunst) 3. avaritia (hebzucht) 4. gula (vraatzucht) 5. ira (toorn) 6. luxuria (wellust) 7. acedia (treurigheid).

Over de hoofdzonden is veel geschreven in de middeleeuwse *artes praedicandi*, cf. bijv. Alain van Lille (PL 210,128-29). De indeling in zeven hoofdzonden ligt ook ten grondslag aan Dante's beschrijving van de *Purgatorio* (de hoofdzonden zijn nl. niet noodzakelijk doodzonden, cf. New Catholic Encyclopedia, vol. XIII, s.v. sins, capital). In middeleeuws christelijke Latijnse poëzie als die van de Engelse geleerde en heilige Aldhelmus, *De VIII principalibus vitiis* [*De laude virginum*] (PL 89,281-90) en van de Karolingische bisschop en theoloog Theodulphus van Orléans, *De VII vitiis capitalibus* (PL 105,349-54), verschijnt "Invidia" ook als zodanig. Dit in tegenstelling tot wat het geval is in de *Psychomachia* van Prudentius, waarin het begrip niet voorkomt (cf. Von Albrecht, Silius Italicus, p. 127, n. 23).

In vv. 86 en 90 is sprake van twee andere hoofdzonden: *superbia* en *avaritia*.

78. unde oriens extrema ab origine mors est - "tengevolge waarvan, voortkomend uit haar uiterste oorsprong, de dood bestaat/er is" (d.w.z. "waarin de dood haar diepste oorsprong vindt"). Blijkens Afr. II,525, waar P. dezelfde uitdrukking gebruikt, maar dan met gebruikmaking van het met "oriens" synonieme participium "veniens" (zie aldaar), moet "oriens" niet worden verbonden met "est" ("oriens est" = "oritur" - een perifrastische constructie, die men in het middeleeuws Latijn dikwijls

---

⁶¹ "Der stoischen Einfluss verratende Katalog bei Horaz (ep. 1,1,33/8)" bijvoorbeeld "nennt wohl nur zufällige Hauptlaster, zumal er nach Habgier, Begierde und Ehrgeiz nicht mehr einzelne Laster aufzählt sondern einzelne lasterhafte Personen, wie die Neidischen, Zornigen, Trägen, Alkoholiker u. Liebestollen" (Reallex. f. Antike u. Christentum, s.v. Hauptsünden, col. 737).

aantreft [zie Langosch, Lat. Mittelalter, p. 55], cf. ook Afr. VII,816 v.: egentes...sumus [= egemus]), maar vormt "oriens" een participium bij "mors" en is "est" gebruikt als verbum substantivum.

Voor de gedachte van "invidia" als wortel van de dood cf. Vulg., Sap. II,24: invidia autem diaboli mors introivit in orbem terrarum (Corradini). De glossen in enkele handschriften brengen deze woorden voorzichtig in verband met Kain en Abel (cf. Festa, Antichi commenti, p. 10): Kain, die als eerste mens doodslag beging, werd hiertoe gedreven door afgunst op zijn broer (Gen. IV,1 vv.).

79. tristi...vultu - cf. Ov, M. II,778: risus abest (sc. Invidiae), nisi quem visi movere dolores.

80. Prospera. Non - Asyndeton explicativum; vv. 80 v. (Non...Carthago) vormen de concrete toepassing op Carthago van de algemene definitie van afgunst als droefheid over andermans voorspoed in de voorgaande verzen. Ik volg de interpunctie en interpretatie van Festa (app. crit. ad loc.).

Vertaling vv. 76-80: "En als oorzaak nu, die geen lange studie nodig had, kwam de vergiftigde wortel van alle rampen bij mij op, ten gevolge waarvan - voortkomend uit haar uiterste oorsprong - de dood bestaat: de Afgunst, de wrok, die met droef gelaat ziet, dat alles van anderen voorspoedig is."

Zinskern is "occurrit Invidia atque dolor", waarbij "dolor" (dat hier de betekenis van "zielepijn", "wrok", "verontwaardiging" heeft als bijv. in Aen. I,25: necdum etiam causae irarum saevique dolores/ exciderant animo) d.m.v. een explicatief "atque" verbonden is met "Invidia", en "causa" een predicatieve bepaling vormt bij het uit deze twee begrippen bestaande subject. "Radix" is een bijstelling bij "causa": "als oorzaak kwam de afgunst, de vergiftigde wortel van alle rampen, bij mij op".

81. Aemula Carthago - "het afgunstige Carthago", cf. Sal., Cat. X,1: Carthago aemula imperii Romani.

81. surgenti...urbi - vorm van *imitatio variata*: P. zegt van Rome, wat Vergilius juist van Carthago had gezegd: Aen. I,366: moenia surgentemque novae Karthaginis arcem; cf. ook Aen. IV,47: quam tu urbem soror, hanc cernes, quae surgere regna.

82. inde - temporeel en in correlatie met "mox" uit hetzelfde vers en "tandem" uit v. 86. P. geeft in deze verzen een fraaie, zeer bondige, maar volledige schets van de groei van Rome's macht en de Carthaagse reactie daarop. De verschillende stadia van deze groei worden aangeduid door de bepalingen "surgenti" (81), "parem" (82) en "auctam" (82). De combinatie van de correlatieve temporele adverbia met de beschrijving van de Carthaagse reactie op de groei van Rome - weergegeven door een tot een climax leidende reeks: aemula (81), inviderat (81), gravius tulit (82), frenum compulit excutere (86) -, waarbij elk volgend stadium wat uitvoeriger wordt beschreven, levert een cumulatief effect op.

82. parem - i.e.: urbem Romam ei parem esse. P. zegt over Carthago hetzelfde, als Lucanus (I,125 v.) over Pompeius: nec quemquam iam ferre potest Caesarve priorem/ Pompeiusve parem (cf. Bruère, Lucan and Petrarch's Africa, p. 84); vgl. voor dit procédé v. I,81 (surgenti) en

Inleiding: "Petrarca's *imitatio variata*".

84. leges...tributum - cf. Liv. XXI,41,9: (Hamilcar), qui graves inpositas victis Carthaginensibus leges...acceptit, qui...stipendium populo Romano dare pactus est; Liv. XXI,1,5: stipendio etiam insuper imposito; Florus II,6,2: dare tributa, quae iubere consueverat (Fried., Quell., p. 28).

85 v. tacitis...minis - De Carthagers hadden zich na hun nederlaag in de eerste Punische oorlog moeten schikken naar het Romeinse gezag, maar waren in hun hart verontwaardigd over de behandeling, die hen van de kant van Rome ten deel was gevallen en wilden zich revancheren, cf. Liv. XXI,1,3: Poenis (indignantibus) quod superbe avareque crederent imperitatum victis esse.

85 v. plena querelis,/ plena minis - voor de verwoording van het eerste gedeelte van deze anaphorische formulering cf. Cic., Q. Fr. III,8,1: (epistula) plena stomachi et querelarum; Plin., N.H. X,34,52,104 (over duiven): plenum querela guttur.

86. superbia - "Superbia" is evenals "invidia" (v. 78, zie aldaar) een van de zeven christelijke hoofdzonden.

87. clades geminare receptas - "de (in de eerste Punische oorlog ondergane) nederlaag te verdubbelen/herhalen", nl. in de tweede. De eerste Punische oorlog wordt in dit overzicht niet expliciet genoemd, alleen de gevolgen ervan voor de Carthagers (onderwerping aan het Romeinse gezag, schatting [84], het verlies van Sicilië en Sardinië [95]); voor "geminare" cf. Claud., Bell. Get. 387 (evenwel m.b.t. de Romeinen): Trebiam saevae geminassent funere Cannae (Fried., l.c.).

88 v. Angebat dolor atque pudor...viros - cf. Liv. XXI, 1,5: angebant ingentis spiritus virum Sicilia Sardiniaque amissae; Florus II,6,2: urebat nobilem populum ablatum mare, raptae insulae (vgl. v. 95).

88. dolor - "de wrok" (cf. comm. ad v. 80) tengevolge van de in de eerste Punische oorlog geleden nederlaag.

88. pudor - over de onderwerping. Men zou "dolor atque pudor" eventueel kunnen opvatten als een hendiadys: "de wrok, die vervuld was van schaamte".

88 v. servilia passos/ multa - cf. bijv. Liv. XXI,41, 7: servus populi Romani a patre relictus; XXI,20,6: stipendiumque pendere et cetera indigna pati . Voor de verbinding "servilia passos" verwijst Zabughin (Vergilio nel Rinascimento italiano, vol. I, p. 83, n. 151) naar Claud., Bell. Gild. I,365: servile gemens.

90. tristis...votum - "Hebzucht" en "begeerte" (votum) worden door Livius niet als oorzaak van de oorlog genoemd; "avaritia" is opnieuw een van de zeven christelijke hoofdzonden, cf. "invidia" (78) en "superbia" (86). Verder herinnert de term "avaritia" aan Sallustius, die hierin de oorzaak zag van de ontaarding van de Romeinse samenleving; Sallustius gebruikt ook het begrip "cupido", dat synoniem is met "votum" in de hier door P. gebruikte betekenis en de wending "materies omnium malorum" (cf. v. 77: radix cunctorum malorum): Igitur primo pecuniae, deinde imperi cupido crevit: ea quasi materies omnium malorum fuere. Namque avaritia fidem probitatem ceteras artis bonas subvortit; pro his superbiam, crudelitatem, deos neglegere, omnia venalia habere edocuit (Cat. X,3 v.). In v. 81 past P. wat door Vergilius over Carthago gezegd is toe op Rome; mogelijk doet hij hier het omgekeerde met wat door Sallustius over Rome is gezegd.

91-93. Permixtae...orbis - P. draagt hetgeen Florus II,2,3 over de oorzaak van de eerste Punische oorlog zegt *mutatis mutandis* over op die van de tweede: et eodem tempore paribus uterque votis ac viribus imperium orbis agitabat. Hetzelfde procédé (*imitatio variata* d.m.v. overdracht van materiaal uit een historische bron op een andere, door hemzelf beschreven situatie) past P. toe in vv. 96 vv. (zie aldaar); cf. ook comm. ad I,259 en Inleiding.

91. Permixtae spes amborum - "de aspiraties van beide (staten) waren één en dezelfde (dooreengemengd, onderscheidden zich niet van elkaar)".

92. quisque - sc. populus.

95. insula...rapta - zie de verwijzingen naar Livius (XXI,1,5) en Florus (II,6,2) ad vv. 88 v.

96. Hispania - te lezen met *synizesis* (consonantische tweede i). Over het gebruik van deze metrische vrijheid in de A. zie de Inleiding.

"Hispania" is de lezing van Lr. De *lectio vulgata* luidt "Hispana", een epitheton dat moet worden verbonden met "terra" [98] (*hyperbaton*).

In vv. 96-98 past P. op Spanje toe wat Florus (II,2,2-3) over Sicilië opmerkt, nl. dat het een rijke buit was, waar zowel de Romeinen als de

Carthagens begerig naar keken: mox cum videret (populus Romanus) opulentissimam in proximo praedam quodam modo Italiae suae abscissam et quasi revolsam [...] armis belloque iungenda et ad continentem suam revocanda bello videretur. [...] adfectabat autem ut Romanus ita Poenus Siciliam.

97. insidiis - In de eerste twee boeken van de A. komen veel termen voor die deel uitmaken van "the Latin vocabulary of stratagem"; naast "insidiae" in dit vers en in I,379: ars (I,121; II,48); perfidus (I,123; II,17); consilium (I,233); fraus (I,242); pretio corrumpere (I,245); fides (I,251); vafer (I,264); callidus (I,271); furtum (I, 368; II,39); astus (II,41); versutus (II,44). Men zie voor deze terminologie de monografie van E.L. Wheeler, *Stratagem and the Vocabulary of Military Trickery*, Supplements to Mnemosyne 108, Leiden 1988. Het gebruik dat P. van deze terminologie maakt is, wanneer men het confronteert met de bevindingen in deze studie, vooral ook gezien de ontoereikendheid van de hem ter beschikking staande hulpmiddelen, verbluffend correct.

Wheeler (pp. 84 vv.) wijst erop, dat het begrip "insidiae" een veel grotere verscheidenheid aan krijgslisten aanduidt dan het eenvoudige leggen van een hinderlaag en dat het zowel het begrip "dolus", als het begrip "fraus" omvat (cf. comm. ad I,242). Het best vertaalt men het veelal, en ook hier, met "listen en lagen".

98. tot infandos...labores - "The vocabulary, metrical position, phrasing and concept...echo the words of Aeneas, when he introduces himself to Dido (Seagraves, *Influence of Vergil*, p. 205): infandos Troiae miserata labores (Aen. I,597).

98. longum - (adv.) "lange tijd".

99-102. haud aliter ... cruore - Uitgaande van het begrip "praedae" en de in een geheel ander verband gebruikte participia "abscissam" en "revolsam" in de (ad v. 96 geciteerde) tekst van Flor. II,2,2, knoopt P. aan zijn beschrijving van Sicilië een vergelijking vast, waarin dit eiland wordt vergeleken met een vet schaap waarom gevochten wordt door twee wolven.

Vergelijkingen waarin aangevallenen, door vijanden omgeven, worden vergeleken met lammeren, geitjes, herten e.d., die door roofdieren als wolven en leeuwen worden omringd of weggeroofd, zijn in de antieke literatuur niet zeldzaam (cf. bijv. Ilias XI,474 vv.; XVI,352 vv.; XV-I,756 vv.; Stat., Th. V,165 vv.: qualis cum cerva cruentis/ circumventa lupis). Het bijzondere van deze vergelijking van P. is gelegen in het feit, dat zij gecombineerd wordt met personificatie en de genoemde dieren dus niet, zoals gewoonlijk in dergelijke vergelijkingen, voor individuele helden staan, maar voor staten: het schaap voor Spanje⁶² en de wolven voor

---

⁶² "Though the interpretation of von Albrecht that the sheep is meant for Sicily is more natural and geographically more logical (Von Albrecht, *Silius Italicus*, p. 100, n. 27), the syntax of the passage supports Friedersdorff (Poet. Vergleich 2, p. 70), who indicates that Petrarch assimilates the sheep to Spain" (Seagraves, *Influence of Vergil*, p. 206, n. 33).

Rome en Carthago.⁶³

Een zelfde procédé past P. toe in II,318 vv., waar hij Rome met een leeuw vergelijkt en VI,810 vv., waar een lam staat voor een heel bemand schip.

Overigens zijn vergelijkingen met wolven en andere roofdieren in de A. relatief zeldzaam; de wolf komt hierin nog slechts driemaal voor: V,6-9; VI,810-16 en VIII,155-6 (cf. Fried., Poet. Vergl. 2, p. 68 vv.).

Anders dan veel epische vergelijkingen van P., die een gemoedsstemming of zielstoestand illustreren en zo een subjectief, lyrisch element vormen (cf. comm. ad I,401 vv.), is deze eerste vergelijking uit de A. objectief en echt episch van aard.

102. bellantum proprioque madens...cruore - "Druipend van het bloed van de vechtende beesten (de aanvallers) en van zichzelf". Na afloop van de eerste Punische oorlog probeerden de Carthagers compensatie voor het verlies van Sicilië, Sardinië en Corsica te vinden in Spanje, waar echter ook de Romeinen hun invloed trachtten uit te breiden. Met de val - na een langdurig Carthaags beleg - van Saguntum was de tweede Punische oorlog een feit. Spanje, waar de Carthagers streden o.l.v. Hasdrubal, bleef een belangrijk strijdtoneel tot Scipio deze in 206 de nederlaag wist toe te brengen, cf. comm. ad I,123 en 230-321. Bij het bemachtigen van de buit (Spanje), hadden de wolven (Rome en Carthago) dus ook zichzelf verwond.

"Bellantum" is de *lectio vulgata*. Lr heeft (evenals M) "ballantum", waarschijnlijk een middeleeuwse, door consonantgeminatie (cf. Langosch, Lat. Mittelalter, p. 54) gewijzigde, vorm van "balantum" [= agnorum] (L), welke lezing echter, zoals ook Festa (app. crit. ad loc.) opmerkt, de vergelijking verzwakt. Voorts wijst Festa erop, dat Vergilius hetzelfde participium gebruikt ter aanduiding van vechtende stieren: nec mos bellantis una stabulare (G. III,224).

103-107. Natura...nihil - cf. Aen. I,13 v.: Karthago, Italiam contra Tiberinaque longe/ ostia; IV,628 v.: litora litoribus contraria, fluctibus undas/ imprecor, arma armis; en verder: Fam. X,4,33 (waar P.

---

⁶³ "Petrarch shares the usage of Vergil (cf. Aen. IX,59; 565; XI,809 en II,355) in using wolf similes both to the Roman side as well as to the enemies of Rome" (ibid., p. 211).

zelf zijn eerste *ecloga* verklaart): Hunc (Scipionem) laudant de litore adverso; est enim africanus litori adversum litus italicum, non animorum modo discordia sed terrarum situ; directe autem opponitur Roma Carthagini (Corradini).

104. se procul...spectantes - consecutief: "zodat ze elkaar op een afstand zagen".

104 vv. adverso...adversosque...adversas...adversosque - polyptotische herhalingen benadrukken de tegenstelling tussen beide volken.

106. Adversosque...utrinque - P. lijkt te bedoelen, dat de goden van de Carthagers en de Romeinen elkaars tegenovergestelde waren en die van het ene volk gehaat waren bij het andere, cf. de vertaling van Develay: "différents leurs dieux, les divinités de l'un sont odieuses à l'autre".

107. pacatque nihil - cf. Liv. XXI,20,7: nec hospitale quicquam pacatumve satis...auditum (Fried., Quell., p. 30).

109. ter - in de drie op elkaar volgende Punische oorlogen, (resp. 264-241, 218-201, 149-146 v. Chr.); cf. Sil. I,8 vv. (eveneens m.b.t. de Punische oorlogen): ter Marte sinistro/ iuratumque Iovi foedus conventaque patrum/ Sidonii fregere duces.

109. certatum odiis - cf. Liv. XXI,1,3: odiis etiam prope maioribus certarunt quam viribus; Verg., Aen, X,14:: tum certare odiis, tum res rapuisse licebit (Fried., Quell., p. 30).

109. sanquine...multo - "met veel bloedvergieten"; cf. Liv. II,64,5: pugnatum ingenti caede utrimque, plurimo sanguine.

110-112. At...labore - bijna woordelijk naar Florus II,15,1 v.: Tertium cum Africa bellum [...] in comparationem priorum minimum labore [...]. atquin siquis trium temporum momenta consideret, primo commissum est bellum, profligatum secundo, tertio vero confectum.

111 v. tertia nudus/ proelia finis habet - "het einde alleen vereiste een derde gevecht"/"enkel de beëindiging (van de strijd), maakte een derde gevechtsronde noodzakelijk", d.w.z.: louter en alleen om een einde aan de strijd te maken was een derde oorlog noodzakelijk.

Feitelijk was de Carthaagse macht reeds aan het einde van de tweede Punische oorlog gebroken. In de derde Punische oorlog, waarin Carthago verwoest werd, maakte Rome een einde aan het restant van de Carthaagse macht.

"Nudus" heeft hier de betekenis van "alleen", "slechts" als bijv. in Sen., Ben. III,18,2: (virtus) nudo homine contenta est; Plin., Ep. V,8,4:

nuda rerum cognitio; "habeo" die van "mit sich bringen", "notwendig mit etwas verbunden sein", [...] "verursachen", [...] "notwendig erfordern" (Georges, s.v., II,A,2,c).

112. modico - Voor dit ongewone gebruik van "modicus" in de zin van "parvus" cf. Hor., C. I,20,1: Vile potabis modicis Sabinum/ cantharis. Reeds Porphyrio had hiertegen echter bedenkingen geuit: videtur modicum pro parvo positum, quod quidam negant existimantes modicum a modo dici et significationem habere eius quod graece *metrion* dicitur; cf. ook Aug., De doctr. christ. IV,18,35: ea...inter utrumque quasi media et ob hoc modica, hoc est moderata, dixerunt; modicis enim modus nomen imposuit, nam modica pro parvis abusive, non proprie dicimus; De nat. boni contra Manich. 21.

Fera merkt, onder verwijzing naar Isid., Orig. XVI,26,10, Papias [Papias Vocabulista, Venezia 1496 (anast. herdr. 1966)], s.v., etc. op, dat ook in de middeleeuwse lexicografie het gebruik van dit adjectief in deze betekenis wordt afgekeurd. De Florentijnse kanselier en humanist Coluccio Salutati, die zich na de dood van P. intensief met de A. heeft beziggehouden (zie Inleiding), voorzag deze plaatst in de tekst dan ook van de aantekening "Cave 'modico'" (Fera, Antichi editori, p. 50).

113. Maxima...rerum - "de grootste van de(ze) krijgsverrichtingen"; cf. Livius' *praefatio* op boek XXI over de omvang van de oorlog die hij gaat beschrijven: [...] bellum maxime omnium memorabile, quae umquam gesta sint me scripturum, quod Hannibale duce Carthaginenses cum populo Romano gessere. nam neque validiores opibus ullae inter se civitates gentesque contulerunt arma neque his ipsis tantum umquam virium aut roboris fuit.

113. tumultus - "krijgsrumoer"; militaire *terminus technicus* voor een plotselinge of dreigende oorlog; Cic., Phil. VIII,1,2 vv. verklaart het verschil tussen de termen "bellum en "tumultus".

114. et inenarrabile bellum - P. besluit zijn uiteenzetting over de "causae belli" zoals hij hiermee is begonnen, nl. met een toespeling op de overeenkomstige passage van het *Bellum Civile*; de allusie betreft hier een sterke overeenkomst in structuur tussen beide laatste halfverzen, cf. Luc. I,182: et multis utile bellum (Bruère, Lucan and Petrarch's *Africa*, p. 84).

Na de dubbele invocatie van de Muzen en Christus, de opdracht van het werk aan koning Roberto en de uiteenzetting van de oorzaken van de oorlog wordt met dit vers het - zeer uitvoerige - *prooemium* besloten en begint

gewoontegetrouw⁶⁴ in onmiddellijke aansluiting de epische vertelling in *medias res* met de beschrijving van de krijgsverrichtingen op het moment dat Scipio de Carthagers uit Spanje heeft verdreven. Het is dan ook merkwaardig, dat Festa hier, tegen de consensus van alle door hem gebruikte handschriften op één na in (L, die een ruimte van vier verzen openlaat),⁶⁵ zonder enige motivatie een lacune aanneemt (cf. Fraenkel, *Gnomon* 3, p. 492). Deze lacune ontbreekt ook in Lr.⁶⁶

De stand van zaken in de tweede Punische oorlog op het punt waarop de epische handeling begint (115-153).

- a. De Carthagers zijn door Scipio uit Spanje verdreven (115-126).
- b. Scipio wil oversteken naar Africa (127-153).

Voor de historische feiten baseert P. zich met name op Liv., XXVII,38-40; XXVIII,16 en - opnieuw - Florus II.

Heel Spanje is onder Romeinse heerschappij gekomen na vooral door toedoen van Scipio te zijn bevrijd van de overheersing der Puniërs. Dezen zijn hals over kop voor Scipio op de vlucht geslagen. Inmiddels heeft hun leider Hasdrubal zijn vaderland weer bereikt (115-126).

115 vv. Ultima...Hesperia - "het uiterste Avondland", "Spanje". "Hesperia" is de aanduiding voor "het avondland", "de westelijke streken", dus Italië t.o.v. Troje en Spanje t.o.v. Italië. In de betekenis "Spanje" wordt echter soms, zoals hier (anders I,454) het adi. "ultima" aan de naam "Hesperia" toegevoegd, cf. Serv. ad Aen. I,530: *Hesperiae duae sunt, una quae Hispania dicitur, altera quae est in Italia, quae hac ratione discernuntur: aut enim Hesperiam solam dicis et significas Italiam, aut addis "ultimam" et significas Hispaniam, quae in occidentis est fine, ut Horatius "qui nunc Hesperia sospes ab ultima" (Hor., C. I,36,4); id. ad Aen. II,780: Hesperiam sequenti epitheto Italiam ab Hispania segregavit, quae et ipsa Hesperia dicitur.*

Voor "Hesperia" in de betekenis van "Italië" in de A. cf. bijv. I,20; I,144. P. gebruikt ter aanduiding van Spanje in de A. ook wel (cf. I,96) de naam "Hispania" (in tegenstelling tot "Iberia", dat hij niet gebruikt) en de omschrijving "tellus Hibera" (I,127). Naast het subst. "Hesperia"

---

⁶⁴ Cf. bijv. Luc. I,183, waar deze dichter "had begun no less abruptly with Caesar's sudden arrival in Italy from Gaul: 'iam gelidas Caesar cursu superaverat Alpes'" (Bruère, l.c.).

⁶⁵ Carrara (*Sulla soglia*, p. 132) ziet hierin steun voor zijn these, dat de verzen I,19-114 in een later stadium en niet geheel naadloos in de tekst van de A. zijn ingevoegd (zie Inleiding: "Beknopte chronologie...").

⁶⁶ Zie over dit handschrift de Inleiding.

(= Hispania) gebruikt P., evenals Lucanus (I,555; II,589; IV,14; IX,654), het adi. "Hesperius" in de betekenis van "Hispanus", cf. I,230: Hesperios...campos; I,318: Hesperia...ora.

115. sidereum iuvenem - P. gebruikt in Ecl. I,113, eveneens van Scipio, dezelfde verbinding: sidereum iuvenem genitumque a stirpe deorum. Scipio had als "iuvenis", nl. op 24-jarige leeftijd, het commando over de Romeinse troepen in Spanje op zich genomen (cf. Liv. XXVI,18,6 vv.).

Voor het epitheton "sidereus" ("stralend", "hemels", "goddelijk") geeft P. zelf in Fam. X,4,33 een verklaring: het is zowel een aanduiding voor zijn "virtus", een begrip dat door resp. Vergilius (Aen. VI,130: pauci, quos.../ ...ardens evexit ad aethera virtus) en Lucanus (IX,7: semidei manes..., quos ignea virtus/...patientes aetheris imi/ fecit) van de adiectieven "ardens" en "ignea" was voorzien, als een toespeling op zijn vermeende goddelijke afstamming (voor dit laatste cf. comm. ad I,120): Et hic quidem iuvenis sidereus dicitur, sive propter heroicam virtutem qua maxime viguit, quae ardens a Virgilio, a Lucano ignea dicitur, sive propter opinionem caelestis originis, quae admiratione viri illius tunc apud Romanos erat.

Daarnaast wordt het epitheton "sidereus", zoals Mustard (Petraarch's *Africa*, p. 121) opmerkt, door Claudianus in XVII,266 toegepast op de jonge keizer Honorius, die van 398 tot 408 met Stilicho's dochter Maria gehuwd was: sidereusque gener (= de goddelijke Honorius; cf. Forcellini s.v.); vgl. ook W. Simon, *Claudianus Panegyricus de consulatu Manlii Theodori*, Berlin 1975, p. 242. P. moet goed bekend zijn geweest met het werk van Claudianus, waarvan men zowel in de gehele A.⁶⁷ als in P.'s Italiaanse poëzie sporen aantreft. Ook lijkt, zoals in de Inleiding (n. 19) vermeld, de visie van Claudianus op het Romeinse verleden een belangrijke rol gespeeld te hebben bij de ontwikkeling van de "Romeinse" ideologie van P.

Het appellativum "iuvenis" wordt door P. in de A. viermaal in antonomasia gebruikt voor Scipio, behalve in dit vers in I,165: iuvenis fortissimus; III,447: iuvenis memorandus (dezelfde wending in I,409 voor Lentulus); en - peioratief - VI,620: iuvenis Romanus. Vergilius gebruikt het in de *Aeneis* eenmaal m.b.t. Aeneas: IX,88: iuvenis Dardanius (cf. Seagraves, *Influence of Vergil*, p. 292).

115. procellis - "stormachtige/hevige gevechten"; voor "procella" in deze betekenis cf. Florus II,6,12: hic secunda Punici belli procella desaevit; Luc. VIII,203: sparsus ab Emathia fugit quicumque procella.

---

⁶⁷ In de eerste twee boeken o.a. I,34 vv.; 38; 39; 67 v.; 179 vv.; 233; 436; 544; 583; II,215; 216; 275; 282 vv.; 350 v.; 355 v.; 485 vv.

116. excussamque gravi cervice catenam - De overheersing van Spanje door de Carthagers, die als drukkend wordt voorgesteld (een keten, die eindelijk van de nek genomen wordt), wordt tegenover die van Scipio en de Romeinen gesteld, die de Spanjaarden volgens Livius (XXVII,19,3 vv.) van harte verwelkomden: circumfusa inde multitudo Hispanorum et ante deditorum et pridie captorum regem eum ingenti concessu appellavit. [...] sensere etiam barbari magnitudinem animi.

Festa (app. crit. ad loc.) verwijst voor de constructie naar Aen. II,224: incertam excussit cervice securim.

De abl. "gravi" kan zowel passief worden opgevat ("bezwaard") als gezien worden als *enallage* (naar de betekenis behorend bij "catenam"). Het vers is echter weinig elegant. P. zelf heeft, blijkens een op hem teruggaande noot in Lr, overwogen de abl. te vervangen door een acc. "gravem" (de verbinding "gravem catenam" komt ook voor in Ep. metr. I,6,64 en II,14,209), of het adi. geheel te schrappen en te vervangen door een met "Hesperia" te verbinden part. "gemens" (cf. Fera, La revisione, p. 63).

Coluccio Salutati wilde met zijn emendatie "excussaque gravem" voor "excussamque gravi" de dichter corrigeren door omkering van de attributen.⁶⁸ De passage blijft evenwel, mede door de uit vier, ongelijkwaardige leden bestaande opsomming "sidereum iuvenem, "excussam catenam", "Ausonium iugum" en "Romana arma", hoe dan ook wat enigmatisch.

Vertaling vv. 115-17: "Het uiterste Avondland, dat vermoeid was van de stormachtige strijd, had de goddelijke jongeling ervaren (gevoeld) en het afschudden van de keten van de bezwaarde nek, evenals het Ausonische juk en de Romeinse wapenen."

118 v. Iam...equerat - cf. Liv. XXVIII,16,3 vv.: Hasdrubal [...] ad Oceanum flectit, et iam inde fugientium modo effusi abibant. [...] postremo dux ipse navibus accitis - nec procul inde aberat mare - nocte relicto exercitu Gades perfugit (Fried., Quell., p. 30).

Vanuit Gades staken Hasdrubal (cf. v. 123) en zijn mannen over naar Africa.

119 v. animos...fulmineam - "De plannen en bliksemende kracht van de donderaar". In de verbinding "animos dextramque" is het begrip "animos" synoniem met "consilia" en "dextram" met "manum", een subst. dat dikwijls als karakterisering van een handeling tegenover het subst. "consilium" wordt geplaatst, cf. II,315 (consiliis manibusque) en comm. ad loc.

---

⁶⁸ In dit voorstel lijkt "excussa cervice" als abl. abs. te moeten worden opgevat - waarbij "excussa" mediale (indirect reflexieve) betekenis heeft (cf. bijv. Stat., Th. II,136: Aurora.../ rorantes excussa comas) - en "gravem catenam" als object: "en, nadat haar nek (zich) de zware keten had afgeschud".

Daarnaast wordt het woord "dext(e)ra" gebruikt als symbool van moed en kracht, cf. comm. ad I,301.

Met "fulmineam" karakteriseert P. een lichaamsdeel van de door Lucretius (III,1034: Scipiadas, belli fulmen, Cathaginis horror)⁶⁹ metonymisch met het substantivum "fulmen" aangeduide veldheer, met een hiervan afgeleid adiectivum. Ook Valerius Flaccus (IV,167) spreekt van een "dextra fulminea". Vergilius en later Claudianus gebruiken het adiectief ter aanduiding van de schittering van de wapenrusting, cf. Aen. IV,580: *ensem fulmineum*; Cons. Hon. III,194: *fulminea...in casside*. Vergilius past het ook toe om het geweld en de heftigheid van een persoon te typeren, iets waarin P. hem navolgt, cf. I,521.

Met "tonantis" tenslotte duidt de dichter met behulp van een part. van een verbum, dat door Verg., Aen. VIII, 528 v. (*arma inter nubem caeli in regione serena/ per sudum rutilare vident et pulsa tonare*) m.b.t. wapens wordt gebezigd en dat qua betekenis aansluit bij het door hem gebruikte adi. "fulmineus", maar dat gewoonlijk als epitheton op Iuppiter als dondergod wordt toegepast, in antonomasia Scipio aan, die hierdoor welhaast goddelijke allure krijgt. Hiermee volgt P. Martialis na, waar deze op hyperbolische wijze over keizer Domitianus spreekt (VII, 56,4: *a nostro...Tonante*). Iust. XXXII,4,10 gebruikt het part. als bepaling bij Hannibal: *Hannibalem...Romano tonantem bello Italia contremuit*.

119-121. dextramque.../ fulmineam moresque...famamque genusque/ armorumque...artes - polysyndetische opsomming van de vele voortreffelijke eigenschappen van Scipio, die hem bij de vijand gevreesd maken.

120. mores - pregnant; "zijn deugdzame/door discipline gekenmerkte levenswijze". Deze wordt uitvoerig beschreven in de panegyriek op Scipio van diens onderbevelhebber en vriend Laelius in Afr. IV,32 vv. en in P.'s *Vita Scipionis* (XI,4-19).

120. ducis - Vergiliaanse herhaling van het begrip (hier: "tonantis" [= Scipionis]) in een andere vorm, cf. comm. ad I,160-163.

120. genus - Men geloofde, dat Scipio van Iuppiter afstamde en dat hij zijn daden verrichtte op grond van goddelijke aanwijzingen, die hem geopenbaard werden in dromen en voortekens, cf. Liv. XXVI,19,3-4: *luit enim Scipio non veris tantum virtutibus mirabilis, sed arte quoque quadam*

---

⁶⁹ Cf. echter ook Verg., Aen. VI,842 v.: *geminos, duo fulmina belli,/ Scipiadas*; Sil. VII,106 v.: *ubi sunt nunc fulmina gentis/ Scipiadae*; Cic., Balb. XV,34: *duo fulmina nostri imperii...*, Cn. et P. Scipiones. Dit alles naar Ennius, cf. Norden ad Aen. VI,842 v.; O. Skutsch, *Studia Enniana*, London 1968, pp. 145 vv.

ab iuventa in ostentationem earum compositus, pleraque apud multitudinem aut ut per nocturnas visa species aut velut divinitus mente monita agens, sive et ipse capti quadam superstitione animi, sive ut imperia consiliaque velut sorte oraculi missa sine cunctatione exsequerentur.

Met zijn geboorte waren dan ook wonderlijke verhalen verbonden, vergelijkbaar met die, welke eerder in verband met Alexander de Grote de ronde gedaan hadden,⁷⁰ met name dat een slang in het bed van zijn moeder was aangetroffen, cf. [Aur. Vict.] Vir. ill. XLIX,1 v.: Publius Scipio ex virtute Africanus dictus, Iovis filius creditus: nam antequam conciperetur, serpens in lecto matris eius apparuit, et ipsi parvulo draco circumfusus nihil nocuit; Gell. VI,2 v.: Nam et C. Oppius et Iulius Hyginus (auteurs uit de tijd van resp. Caesar en Augustus) aliique, qui de vita et rebus Africani scripserunt, matrem eius diu sterilem existimatam tradunt, P. quoque Scipionem, cum quo nupta erat, liberos desperavisse. Postea in cubiculo atque in lecto mulieris, cum absente marito cubans sola condormisset, visum repente esse iuxta eam cubare ingentem anguem eumque his, qui viderant, territis et clamantibus, elapsum inveniri non quisse; Val. Max. I,2,2: Scipio Africanus [...] Iove genitus credebatur; Liv. XXVI,19,6-8 hic mos [...] seu consulto seu temere vulgatae opinioni fidem apud quosdam fecit stirpis eum divinae virum esse, rettulitque famam in Alexandro Magno prius vulgatam, et vanitate et fabula parem, anguis immanis concubitu conceptum, et in cubiculo matris eius visam persaepe prodigii eius speciem interventuque hominum evolutam repente atque ex oculis elapsam;⁷¹ Zie verder over de legende rond Scipio: H.H. Scullard, o.c., pp. 13 vv.; id., Scipio Africanus in the Second Punic War, Cambridge 1930; R.M. Haywood, Studies on Scipio Africanus, Baltimore 1933, ch. I; F.W. Walbank, Proceedings of the Cambridge Philological Society 1967, pp. 54 vv.).

---

⁷⁰ Cf. Gell. VI,1,1: Quod de Olympiade, Philippi regis uxore, Alexandri matre, in historia Graeca scriptum est (Plut., Alex. II,4), id de P. quoque Scipionis matre, qui prior Africanus appellatus est, memoriae datum est.

"The snake story [...], no doubt arose when Alexander was recognized as the prototype of Scipio who by his conquests established the power of Rome throughout the Mediterranean world, as Alexander had conquered the East" (H.H. Scullard, Scipio Africanus: Soldier and Politician, Ithaca 1970, p. 20).

⁷¹ In de woorden van Livius treffen we waarschijnlijk een echo aan van Polybius, zijn voornaamste bron waar het Scipio betreft, die zich fel afzet tegen dit populaire, legendarische Scipio-beeld van een onder goddelijke leiding handelende geniale veldheer en hem voorstelt als een cynische rationalist, die zonder er zelf in te geloven de fabel van zijn goddelijke afkomst en inspiratie verbreidde enkel en alleen om zijn persoonlijke ambities te kunnen verwezenlijken (cf. Scullard, o.c., pp. 18 vv.).

Ook in het werk van P. zelf wordt dikwijls melding gemaakt van het geloof in de goddelijke afstamming van Scipio, o.a. Afr. IV,101 vv.: Non illum nostro iuvenem de more creatum/ dixeris; atque ideo non omnia falsa locuta est/ fama virum super astra levans. Nam protinus alto/ persuasum est multis hominem hunc descendere caelo./ Nam quid cuncta sequar? Piget illa minuta referre;/ fabula sed vulgo nota est: pulcherrimus anguis/ obversatus enim matris persaepe cubili/ dicitur et visus multis movisse pavorem;/ suspicioque frequens hinc iam vulgata per urbes/ divini partus oritur; IX,340 v.: generisque ferebat/ aetherei frons alma fidem; het reeds aangehaalde Ecl. I,113: sidereum iuvenem genitumque a stirpe deorum; Vit. Sc. I,7; en vooral ook Rer. mem. l. III,5,6: Percrebuerat autem fama [...] non humana sed divina eum stirpe progenitum; cui - quod in tali re usu evenit - et fabularum ambages aderant: visum serpentem insuetae magnitudinis in lecto matris, sibi infantulo draconem circumfusum nihil nocuisse, et multa huius generis vulgus credulum motura.

P. schreef deze verhalen toe aan de faam, die het natuurlijke gevolg was van Scipio's onvergelykelijke deugden ("fama, seu ex rebus gestis seu ex moribus seu ex forma corporis oriens incertum", Rer. mem. l., l.c.) en aan het feit, dat de tijdgenoten van Scipio de ene ware God nog niet kenden, cf. Fam. IX,11,5: denique divinae de illo stirpis opinionem pectoribus ingenuit, et nedum veris laudibus, sed fabulis etiam locum dedit; Vit. Sc. XI,18: Ex his atque aliis apud unius Dei inscios oriri potuit illa divinae stirpis opinio.

121. Armorumque novas artes - P. gebruikt de door Vergilius op de listen van Venus toegepaste verbinding "novas artes" (Aen. I,657: at Cytherea novas artis, nova pectore versat/ concilia) in militaire betekenis, waarin het subst. "ars" het Latijnse equivalent van het Griekse *techne* vormt.

Met "ars", dat, evenals "dolus", "fraus", "calliditas" etc., tot de meest gebruikte woorden uit de Latijnse "vocabulary of stratagem" behoort (cf. comm. ad I,97), wordt een aangeleerde vaardigheid in het toepassen van kriegslist bedoeld, in tegenstelling tot hetgeen met "sollertia" wordt aangeduid: een aangeboren vaardigheid hierin (cf. Wheeler, Stratagem, pp. 52; 56).

Friedersdorff (Quell., p. 30 v.) noemt enkele door Livius vermelde voorbeelden van de "nieuwe/ongewone krijgstactiek", waarover P. spreekt: gebruikmaking van de eb en een toevallig gunstige wind, die hij als goddelijke hulp voorstelt, om Carthago Nova vanaf de zeezijde in te nemen (Liv. XXVI,45,9); opzettelijke verandering van de formatie van het leger om de vijand te verrassen (Liv. XXVIII,14,6); het laat op de dag laten plaatsvinden van een slag, waarvan hij de - inmiddels vermoeide - vijand heeft doen geloven, dat deze juist vroeg op de dag zou worden geleverd (Liv. XXVIII,15,3).

Het gebruik van kriegslist, dat hier aan Scipio wordt toegeschreven,

was iets dat de Romeinen naar eigen zeggen eigenlijk verafschuwden en waarmee ze pas in de tweede Punische oorlog door Hannibal kennismaat zouden hebben (cf. comm. ad I,243). Wanneer ze zelf in de oorlogvoering listen toepasten, noemden ze dit, uit propagandistische overwegingen of hypocrisie, liever "prudencia". Wheeler spreekt in dit verband van "the common bias that trickery against Romans is base, but trickery by the Romans is prudence" (o.c., p. 16) en verwijst naar Val. Max. VII, 4,4: *Punica calliditas Romana elusa prudentia* (ib., p. 73).

121 v.   orsa...malis - "zijn onderneming, bekend door bloedige krijg/gevechten". Voor "nobilito" in de betekenis van "bekend maken", pass. "bekend worden" cf. bijv. Nep., Iphic. I,1: *disciplina militari nobilitatus est*; voor "malum" in de betekenis van "bellum" id., Hamilc. 2: *malum externum*.

122-26   Vix...reflectens - Hasdrubal, die via de straat van Gibraltar naar Africa is gevlucht, waar hij vooralsnog veilig is, en omziet naar het Romeinse leger, wordt vergeleken met een hert, dat vanaf een bergtop omziet naar de jagers en honden, waaraan het is ontkomen. In deze vergelijking gaat de toepassing (vv. 122-24: *vix...erat*) vooraf aan het beeld (vv. 124-26: *sic...reflectens*).

Meer dan met Hor., C. I,15,29 vv., dat door Friedersdorff (Poet. Vergl. 2, p. 71) en Mustard (Petrarch's *Africa*, p. 99) als parallel wordt aangehaald, vertoont de vergelijking overeenkomst in beeld en woordkeus met het door Seagraves (*Influence of Vergil*, pp. 217 v.) genoemde Aen. XII,749 vv., waar Aeneas en Turnus, die achtervolgd wordt door de Trojaanse held, worden vergeleken met resp. een Umbrische hond en een hert, ofschoon dit dier zijn achtervolger hier niet, zoals in de vergelijking van P., is ontkomen: *inclusum veluti si quando flumine nactus/ cervum aut puniceae saeptum formidine pennae/ venator cursu canis et latratibus instat;/ ille autem insidiis et ripa territus alta,/ mille fugit refugitque vias, at vividus Umber/ haeret hians...*

Von Albrecht (Silius Italicus, p. 104) noemt deze vergelijking van P. als voorbeeld van de dramatiek en concreetheid, die de epische vergelijkingen van de Neolatijnse dichter, in tegenstelling tot die van Silius, waarmee hij ze vergelijkt - Silius heeft dezelfde Aeneis-passage gebruikt als model voor zijn vergelijking in *Punica* III,294 vv. -, kenmerkt (cf. ook comm. ad I,401). "Die Gebärde erfasst einen ganz bestimmten dramatischen Augenblick. In seinem individuellen Zuschnitt steht das Gleichnis in denkbar scharfem Gegensatz zu dem silianischen."

122.   Vix tandem - "eindelijk met moeite", "eindelijk dan toch"; door Vergilius enkele malen (Aen. II,128; III,309; V,178; XI,151) gebruikte verbinding van adverbia, waarbij het eerste wordt versterkt door het tweede, en die stamt uit de omgangstaal, zoals blijkt uit Plaut., Most. 727; Ter., And. 470; Cic., Fam. III,9,1 (zie Austin ad Aen. II,128).

123. perfidus - Hasdrubal krijgt hetzelfde epitheton als Hannibal in II,17, zie aldaar.

123. Hasdrubal - Niet Hasdrubal Barcas, de broer van Hannibal, zoals Festa in de *Indice dei nomi* van zijn Africa-editie (p. 287) beweert - deze was op het punt in de oorlog waar P, zijn epos laat beginnen inmiddels bij de Metaurus gesneuveld (in 207) -, maar Hasdrubal, de zoon van Gisgo, de opvolger van Hannibals broer en de derde Carthaagse generaal in Spanje (cf. Liv. XXVIII,1,2); door deze Hasdrubal de nederlaag toe te brengen in 206 (het veertiende jaar van de oorlog, het vijfde jaar na zijn komst in Spanje) bracht Scipio de oorlog tegen de Carthagers in Spanje tot een einde.

124. sic

- Adv. dat gewoonlijk alleen in deze comparatieve functie gebruikt wordt - maar dan voorafgegaan door een ontkenning - "when a comparison is made with something that is inadequate to give the full force of the thing illustrated" (Austin ad Aen. II, 496: non sic,...cum spumeus amnis/exiit...,/ fertur in arva).

124. venantum - om metrische reden gebruikte consonantische uitgang -um i.p.v. -ium als bijv. in Aen. IX,551; XII,5; cf. ook Afr. I,181 (furentum), I,415 (cadentum), I,501 (venientum).

125. atque...tumultum - "Petrarch decorates line 125 with alliteration in 'c' and 't' and the antithetical juxtaposition of 'canum' and 'cervus'" (Seagraves, Influence of Vergil, p. 218).

126. Montis...de vertice - Friedersdorff (Quell., p.31) gaat m.i. te ver waar hij in "montis" een echo meent te horen van de beschrijving van Hasdrubals vlucht in Liv. XXVIII,15,8 ("ab tergo esse colles tutumque receptum"). Dat P. hierbij aan de rots van Gibraltar dacht, zoals dezelfde auteur meent, is evenmin weinig plausibel: daar zou Hasdrubal nog niet veilig op adem hebben kunnen komen. Veeleer moet aan de andere zijde van de Straat van Gibraltar gelegen Abyla gedacht worden, de andere "zuil van Hercules"; vgl. ook v. 122: litore Mauro.

Het is echter de vraag of men zich überhaupt ook Hasdrubal op een "mons" moet voorstellen: hoewel het een van de karakteristieken van de vergelijkingen in de A. is, dat ze tot in de details parallel lopen met het uiterlijk gebeuren waarvan ze een illustratie vormen (cf. comm. ad I,266-76; I,401 vv.), worden Homerische vergelijkingen, waarvan P. hier een wat minder uitvoerige variant zonder "als" gebruikt, in het algemeen immers gekenmerkt door een rijkdom aan details die slechts ten dele in de toepassing worden teruggevonden. "Montis de vertice" is in het uiterlijk gebeuren waarschijnlijk zoveel als "op veilige afstand".

Scipio staat bij de rots van Gibraltar aan de Oceaan en betreurt dat Hasdrubal is ontkomen. Verlangen naar roem ligt ten grondslag aan zijn wens over te steken naar Africa en Carthago met de grond gelijk te maken, dat immers tot dat moment een gevaar zal blijven voor Rome, zoals blijkt uit geruchten die Scipio bereiken, dat Hannibal vreselijk huishoudt in Italië. Een tweede aansporing tot een vastberaden voortzetting van de strijd vormt Scipio's "pietas": de wens zijn door toedoen van de vijand gesneuvelde vader te wreken, de schimmen van de gevallenen te verzoenen en de schande weg te nemen van het Italische vaderland. Zo druk als Scipio overdag is met de realisering van dit streven, zo vol zijn zijn gedachten hiervan wanneer de nacht valt (127-153).

127. Constitit Oceano - Volgens Livius (XXVIII,17,10 vv. en 18) staken Scipio - die alvorens een begin te maken met zijn krijgsoperatie in Africa een verdrag met de Numidische koning Syphax, een bondgenoot van de Carthagers, wilde sluiten - en Hasdrubal vrijwel te zelfder tijd de straat van Gibraltar over en dineerden ze zelfs samen bij Syphax.

P. wijzigt uit narratieve overwegingen het verloop van de gebeurtenissen en laat Scipio nog in Spanje blijven om hem daar vlak voor zijn - overigens in de A. niet beschreven - landing in Africa zijn voorspellende droom te laten krijgen.

Deze gewaagde landing, waarmee hij Hannibal wilde dwingen terug te keren uit Italië, ondernam Scipio in het voorjaar van 204 vanuit Lilybaeum op Sicilië, nadat hij eerst naar Rome was teruggekeerd, waar hij tot consul werd gekozen en, niet zonder moeite, van de voorzichtige, door de oude Fabius Maximus geleide, senaat toestemming had gekregen voor de tenuitvoerlegging van zijn vermetele plan (cf. Liv. XXVIII,38 vv. en XXIX,24 vv.).

127. domitor telluris Hiberæ - perifrased van Scipio, waarvan een andere perifrased ("tellus Hibera" voor "Hispania", cf. comm. ad I,115 vv.) deel uitmaakt. De omschrijving verwijst naar de inhoud van Flor. II,6,38 (Scipio [...] Hispaniam [...] totam a Pyrenæis montibus in Herculis columnas et Oceanum recuperavit) en II,17,7 (Scipio ille mox Africanus [...] non contentus Poenos expulisse, stipendiariam nobis provinciam fecit, omnes citra ultraque Hiberum subiecit imperio primisque Romanorum ducum victor ad Gades et Oceani ora pervenit) [Fried., Quell., p. 31].

128 v. Qua...Herculeas - "waar de grillige (of: tweevoudige) werkzaamheid van winden en zee de Zuilen van Hercules geselt". Voor de verbinding "labor ambiguus" cf. Sen., Phaedr. 840: ambiguus...sortis ignotae labor. "Ambiguus" heeft ofwel betrekking op de wisselende kracht en richting van de wind en de golven en betekent dan "onzeker", "twijfelachtig", "grillig" (cf. Ov., M. VIII,163 [van de Maeander, die nu eens naar de kust, dan weer daarvan af stroomt]: ambigu lapsu refluitque fluitque/ .../ et nunc ad fontes, nunc ad mare versus apertum/ incertas exercet aquas), ofwel op het feit, dat én de wind én de golven de rotsen

bestoken en betekent in dat geval "tweevoudig", "dubbel" ("duplex") (vgl. Ps. Quint., Decl. XII,25 (Lehnert, p. 241): *si interpellatus tempestatibus serius venisses, excusares mare et ambiguos flatus*); deze betekenis is echter zeldzaam (cf. TLL, s.v., 1844,5 vv.).

128. flatum (= flatuum) - coniectuur van Gandiglio (GSLI 90, p. 308, n. 1) voor de zinledige *lectio vulgata* "vatum"; qua betekenis veel bevredigender dan Corradini's emendatie "ratium". "Flatus" wordt, niet alleen in antiek Latijn, maar ook in de A., zowel in het enkel- als het meervoud, gebruikt als synoniem van "ventus" (cf. bijv. VIII,505 [sing.]; VI,759 [plur.]). Festa stelde "ventum" (= ventorum) voor, wat een grotere wijziging van de corrupte *lectio vulgata* vereist. Hetzelfde geldt a *fortiori* voor de door Friedersdorff (Quell., p. 31) gelezen gen. sing. "venti". Deze laatste noemt wel een interessante inhoudelijke parallel: Aen. X,693 v.: *velut rupes vastum quae prodit in aequor,/ obvia ventorum furiis expostaque ponto.*

129 v. ubi...currum - Phoebus reinigt zijn zonnewagen door hiermee in zee onder te gaan van het stof van de zomer ("et" geeft een causaal verband aan: "en zodoende"). "Mergor" wordt - i.p.v. "cado", cf. I,586 - gebruikt ter beschrijving van het ondergaan van mythologisch voorgestelde hemellichamen cf. bijv. Cat. LXVI,68: *Bootes/ qui vix sero alto mergitur Oceano.*

P. volgt in deze passage - evenals overigens in Canz. CCXXIII,1: *Quando 'l sol bagna in mar l'aurato carro* - het door Verg., G. III,359 geschetste beeld van een zonsondergang [(sol) *praecipitem Oceani rubro lavit aequore currum*] en voegt hieraan toe - door Vergilius te contamineren met Luc. VIII,376 (*aestivum calido sub pulvere solem*) -, waarvan de zonnewagen wordt gereinigd. Voor het verseinde - dat P. ook in Afr. VI,508 gebruikt (*torsisses medio, Mars, pulvere currum*) - cf. Aen. VII,163 (*domitantque in pulvere currus*) en Ov., Her. IV,45 (*leves in pulvere currus*).

P., die er steeds op bedacht was zijn modellen niet te strikt na te volgen, twijfelde er waarschijnlijk aan of dit vers niet te veel overeenkomst met de genoemde passages vertoonde, en voorzag het bij revisie van de controle-formule "attende nequis"⁷² en van de variant "tergit sudore iugales", waarmee het beeld van de bestofte wagen op de bezwete paarden wordt overgedragen (Fera, *La revisione*, p. 63); cf. voor dit beeld Stat., Th. III,407 vv.: *Solverat Hesperii devexo margine ponti/ flagrantis Sol pronus equos rutilamque lavabat/ Oceani sub fonte comam.*

---

⁷² "Una formuletta estremamente ellittica [...], che, decodificata, vuol dire ad es.: 'Attende ne quis auctor habeat versum vel iuncturam huic similem'" (Fera, *Annotazioni*, p. 16).

132. aditum Natura negabat - cf. Liv. XXVIII,43,17, waar Scipio de woorden van Quintus Fabius Maximus citeert, die de bezwaren van de senaat tegen Scipio's voorgenomen landing in Africa verwoordt: negat aditum esse in Africam, negat ullos patere portus. Fabius meent dat deze niet door staatsbelang, maar door persoonlijke roemzucht van Scipio is ingegeven (XXVIII,40 vv.).

132. omnipotens...Natura - Het epitheton "omnipotens", waarop hier door de woordplaatsing extra nadruk valt (enjambement, hyperbaton), werd in de antieke en oud-christelijke literatuur voor goden/God gereserveerd. De verbinding "natura omnipotens" komt alleen bij enkele chr. auteurs voor, als aanduiding voor de natuur van God: Gaudentius, Serm. XIX (PL 20,983 A): omnipotentem Dei naturam; Prosper van Aquitanië, Epigr. LV,1 (PL 51,514): Natura omnipotens una est, quae cuncta creavit. Cf. echter Boeth., Consol. III, metr. 2,2, die de personificatie Natura met het epitheton "potens" verbindt: Quantas rerum flectat habenas/ Natura potens.

133 v. praereptum...hostem - "dat de vijand ontrukkt was aan zijn greep". Voor de betekenis "greep" van "fauces" cf. Cic., Cat. II,1,2: urbem, quam ex suis faucibus ereptam esse luget.

134. Vicisse parum - cf. Flor. II,17,7: non contentus Poenos expulisse.

134 v. iam...animum - "Zijn bekommerd gemoed werd niet meer gekalmeerd door het Lot, dat (de Romeinen nu) vriendelijker gezind was". Het lot was de Romeinen, blijkens hun successen in de strijd tegen de Carthagers in Spanje, nu beter gezind dan tevoren, toen de Carthagers in Italië de ene overwinning na de andere behaalden. Voor de betekenis van "aeger" hier cf. bijv. Aen. I,208: curisque ingentibus aeger". Voor de rol van *Fortuna* in de A. cf. comm. ad I,233.

135 v. Carthagine...rerum - "Zolang Carthago overeind stond, was de schitterende roem van zijn krijgsdaden armzalig." Voor - met name - de zakelijke inhoud cf. Liv. XXVIII,17,2 v.: et cum ceteri laetitia gloriaque ingenti eam rem (de verdrijving van de Carthagers uit Spanje) vulgo ferrent, unus, qui gesserat, inexplebilis virtutis veraeque laudis, parvum instar eorum, quae spe ac magnitudine animi concepisset, receptas Hispanias ducebat: iam Africam magnamque Carthaginem et in suum decus nomenque velut consummatam eius belli gloriam spectabat; XXVIII, 18,11: hoc (potiundae Africae spem) eum iam pridem volutare in animo, hoc palam fremere, quod non, quem ad modum Hannibal in Italia, sic Scipio in Africa bellum gereret; XXVIII,40,1: nulla iam modica gloria contentus non ad gerendum modo bellum, sed ad finiendum diceret se consulem declaratum esse (Fried., Quell., pp. 31 v.).

Voor de betekenis van het verbum "sordeo" hier ("armzalig zijn/lijken", ["vilis esse"]) cf. Hor., Epist. I,11,4: cunctane prae Campo et

Tiberino flumine sordent; Verg., Ecl. II,44: sordent tibi munera nostra; Stat., Th. X,837: iam sordent terrena viro taedetque profundae/ caedis; het verbum vormt een antithese met "(gloria) fulgida" (cf. Festa, app. crit. ad loc.; Fried., l.c.).

137. Nempe...tuentem - "Hij zag hem (de vijand) op zijn vlucht nog ver verwijderde streken verdedigen." Hoewel P. reeds gezegd heeft (vv. 118 v.; 122 vv.), dat de Puniërs zijn teruggekeerd naar hun vaderland, lijken ze hier nog hun laatste bezittingen aan de (zuid-west)grenzen van Spanje te verdedigen, zoals wordt verhaald in Liv. XXVII,20, waar de situatie wordt beschreven, die voorafgaat aan de definitieve verdrijving van de Carthagers uit Spanje, welke P. zelf beschrijft (cf. Corradini, app. crit. ad loc.). Voor de verbinding "longinqua tuentem" cf. Liv. XXXVII,31,1: longinqua tueri diffidebat se posse.

138. lenta...spicula - hetzij "buigzame speren", zoals in Verg., Aen. VII,164 v: lenta lacertis/ spicula contorquent, waar "lenta" louter *epitheton ornans* is, hetzij, ter versterking van het beeld van moedeloosheid dat door "semineci...dextra" wordt opgeroepen, "trage speren".

138. semineci...dextra - Bij Ovidius kookt en roostert de booswicht Lycaon de "semineces artus" van een gijzelaar, die hij de keel heeft doorgesneden, om hem als maaltijd te laten dienen (M. I,228).

139-144. Turbida...arva - Het in deze verzen beschreven gerucht vindt zijn oorsprong in de paniek, die was uitgebroken onder de bevolking van Rome toen bekend werd dat na Hannibal ook diens broer Hasdrubal na zijn nederlaag (bij Baecula) tegen Scipio Italië had weten te bereiken. Deze situatie, die zich voordeed voor de slag bij de Metaurus en dus ook voor het punt in de strijd, dat P. hier beschrijft (cf. comm. ad I,123), wordt verhaald in Liv. XXVII,38-40.

139 v. Turbida...orbe - "Ja zelfs groeide van verre, uit ons gebied komend, verward de Faam aan, die alles met praatjes vermengde, dat...".

Voor de verbinding "Fama crescit" cf. Ov., M. IX,137 vv. (Fama loquax.../...quae veris addere falsa/ gaudet et e minimo sua per mendacia crescit) en het spreekwoordelijke "Fama crescit eundo", de wijze waarop gewoonlijk Aen. IV,175 ([Fama] mobilitate viget virisque adquiret eundo) wordt geciteerd. P. gebruikt deze verbinding naar analogie van wendingen als "fama est", "fama emergit", "fama (per)venerat" e.d. als een onpersoonlijke uitdrukking, waarop een a.c.i.-constructie volgt (Fama...crescebat ...volitare Hannibalem..., ...faces...ferri, ...cecidisse...duces, ...ardere...Hesperiam). Ook aan andere beschrijvingen van Ovidius van de Faam lijkt P. elementen te ontlenuen, cf. M. VI,147: rumor...magnum sermonibus occupat orbem; XII,54 vv. (beschrijving van het paleis van Fama): mixtaque cum veris passim commenta vagantur/ milia

rumorum, confusaque verba volutant./...mensuraque ficti/ crescit; cf. voortz Liv. XXVIII,24,1: Scipio ipse gravi morbo implicitus, gravior tamen fama, cum ad id quisque quod audierat insita hominibus libidine alendi de industria rumores adiceret aliquid, provinciam omnem ac maxime longinqua eius turbavit.

Voor de betekenis "land", "gebied" van "'orbis" cf. bijv. Plin., N.H. XII,12,26,45: In nostro orbe proxime laudatur Syriacum (nardum), en Ovidius' "Eous orbis" (F., III,466; V,557, etc.) voor "het Morgenland" (vgl. Afr. II,123).

140-144. (Fama)...ardere...Hesperiam - cf. Liv. XXVII, 39,9: fama deinde Punici belli, quo...Italia urebatur; de begrippen "vuur" en "branden" worden veelvuldig gebruikt als metafoor van de oorlog (Fried., Quell., p. 32), waarbij het punt van vergelijking de verwoesting is, die door beide teweeg wordt gebracht, cf. bijv. ook Liv. XXVIII, 24,15: non dubitant totam Hispaniam arsuram bello; XXI,3,6: ego istum iuvenem (sc. Hannibalem) domi tenendum...censeo, ne quandoque parvus hic ignis incendium ingens exsuscitet; X,24,13: et forsitan, quem ille (sc. Fabius) obrutum ignem reliquerit, ita ut totiens novum ex improviso incendium daret, eum (sc. Decium) se extincturum; Flor. II,17,2: belli incendia; Cic., Att. V,6: cum arderet Syria bello.

141 v. arcibus...volitare...Hannibalem - cf. Liv. XXVIII,44,10: cum victor tota volitaret Italia Hannibal; Florus II,6,32: cumque hostis (Hannibal) in iugulo per Campaniam Apuliamque volitaret (Fried., Quell., p. 32). Ook in het door Seagraves (Influence of Vergil, p. 304) geciteerde Aen. VII,104 v. treft men de woorden "fama", "Ausonius" en "volitare" in collocatie aan, maar in een - ook syntactisch - geheel ander verband: sed circum late volitans iam Fama per urbes/ Ausonias tulerat. Voor een dergelijke vorm van navolging bij P. cf. Inleiding, p. xxxi.

141. sub armis - Vergiliaanse verbinding - en positie hiervan in het vers - (cf. Aen. V,440: qui.../...montana sedet circum castella sub armis; V,585: pugnaeque cient simulacra sub armis), door Koch (Wörterbuch, s.v. *sub*) vertaald als "unter dem Schutze der Waffen", "bewaffnet".

143. Illustres cecidisse duces - M. Claudius Marcellus, de veroveraar van Syracuse en T. Quinctius Crispinus, zijn collega-consul. Beiden vielen in 208 bij Venusia in een door Hannibal gelegde hinderlaag. Marcellus sneuvelde, terwijl Crispinus eerst later aan zijn verwondingen overleed, cf. Liv. XXVII,26 vv.; voor de schrik die ook deze gebeurtenis veroorzaakte met name id. XXVII,40,7: terrebat et proximus annus lugubris duorum consulum funeribus; XXVII,44,5: veteres eius belli clades, duo consules proximo anno interfecti terrebant.

In I,360 vv. figureren beide aanvoerders onder de veldheren, die na hun leven de woonplaats der gelukzaligen bevolken.

144. atque undantia caedibus arva - "(namelijk) de velden die stroomden van moordbloed"; "atque" heeft explicatieve/epexegetische betekenis, en "arva" is, evenals "Hesperiam", subjectsaccusativus bij "ardere" (143).

Voor de verbinding "undare caedibus" cf. Sen., Oed. 484 v.: Cithaeron sanguine undavit/ Ophioniaque (Thebana) caede; cf. ook Stat., Ach. I,87 (waar "undare" - een onzekere lezing - bij wijze van uitzondering transitief is): sanguine Teucros/ undabit campos; Afr. II,18: nostro pinguescunt arva cruore. Voor het poëtisch meervoud van "caedes" cf. Stat., Th. V,353: infectos caedibus ensis; Sil. V,142: (clipeum) adspersum ... caedibus; Sid., Ep. VII,7,3: pingues caedibus gladii.

145. vindicta patris - "wraak voor zijn vader", "het wreken van zijn vader", "het verlangen zijn vader te wreken". Voor "vindicta" als synoniem van "ultio" cf. bijv. Luc. VII,456: cladis...huius habemus/ vindictam; Val. Max. I,1, ext. 3: lento...gradu ad vindictam sui divina procedit ira. Zie ook Flor. II,6,37: in ultionem patris ac patruum missus cum exercitu Scipio; II,17,7: ultor patris et patruum Scipio ille mox Africanus; Oros. Hist. IV,18,1: ultionem praecipue patris ac patruum animo intendens.

145. pietasque movebat - cf. Liv. XXVI,41,4: pietate erga patrem patruumque meum; XXVI,18,11: inter sepulcra patris patruumque res gerendae essent; XXVI,41,8: adversae pugnae in Hispania nullius in animo quam meo minus oblitari possunt, quippe cui pater et patruus intra triginta dierum spatium...interfecti sunt (Fried., Quell., p. 32).

De woorden "pietas movebat" vormen in de A., zoals Giannarelli (L'ombra di Scipione, p. 209) terecht opmerkt, een "iunctura chiave" ("sleutelverbinding"): de gehele handeling van het epos vloeit immers voort uit Scipio's "pietas" jegens zijn vaderland en, vooral ook, zijn vader, cf. I,331 v.: Tua me, tua, care, profundo/ corde premit pietas, genitor. Tevens brengt de verbinding Aeneas in herinnering. In Afr. V,287 krijgt Scipio ook het epitheton "pius" van Aeneas.⁷³

146-151. Nam sanguine...favillas - "Want dat met het woeste bloed van de gedode vijanden (de gedoden) de eerbiedwaardige as en de schimmen van de vaderen verzoend werden en de schande van het voorhoofd van Italië werd afgewist, dit verlangen bewoog voortdurend het hart van de beroemde zoon uit de familie der Scipio's, terwijl het op zijn gelaat en in zijn ogen, die schitterden van jeugdigheid, de edele vonken uit zijn warme hart te voorschijn bracht."

De passage vertoont sterke alliteratie: sanguine saevo (146), caesorum

---

⁷³ Andere epitheta, die P.'s Scipio gemeen heeft met Vergilius' Aeneas zijn: "fortissimus", "magnanimus", "ingens", "magnus", "ferus", "maximus" en "iuvenis" (Seagraves, Influence of Vergil, pp. 292 v.).

cineres (147), parentum placari (147 v.), pulsabat pectora (149), fulgentes...favillas (151), calido ...corde (151).

146 v. sanquine...caesorum...umbras...parentum placari - Friedersdorff (Quell., p. 32) verwijst naar Liv. XXIV, 21,2: parentandum regi sanquine coniuratorum esse.

147. cineresque...umbrasque - voor dit typisch epische correlatieve gebruik van *-que* cf. comm. ad I,226.

148 v. atque...pectora - Detergi = detergeri ("detergo" is een post-klassieke nevenvorm van "detergeo"). De uitdrukking "detergere fronte pudorem" komt in antiek Latijn niet voor. "Pudorem" (148) is - evenals "cineresque... umbrasque" (147) - subjectsaccussativus van de a.c.i. die afhangt van de uitdrukking "hic amor pulsabat pectora" ("dit verlangen bewoog het hart"), die de functie heeft van een "verbum voluntatis" (cupio). Voor de verbinding "pulsabat pectora" cf. Sen., Agam. 134: invidia pulsat pectus; Verg., G. III,106: corda pavor pulsans. "Fronte" is abl. separativus.

Waarschijnlijk om voor zichzelf het gebrek aan syntactische helderheid van de passage aan te geven, noteerde P. bij dit vers "hic deficit". Daarnaast verwees hij met de formule "Attende, Iuven<al>is" naar Iuv. XIII,241 v.: quando recepit/ eiectum semel attrita de fronte ruborem (v.l. pudorem) en noteerde hij de variant "ruborem" (Fera, La revisione, p. 64).

149. assiduum - acc. adverbialis: "voortdurend".

149-151. Hic amor...favillas - De schildering van Scipio's van geestdrift stralende uiterlijk vertoont inhoudelijk sterke overeenkomst met Statius' beschrijving van de wijze waarop de "amor" van Achilles, die in tegenstelling tot die van Scipio echter erotisch van aard is, uiterlijk zichtbaar wordt: nec latet haustus amor, sed fax vibrata medullis/ in vultus atque ora redit lucemque genarum/ tingit et impulsum...pererrat (Ach. I,304 vv.).

150. Scipiadae - cf. comm. ad I,66.

151. favillas - "de vonken", "de gloed". Van het overdrachtelijk gebruik, dat door P. hier van dit subst. wordt gemaakt, bestaan geen antieke parallellen.

152 v. operosa...duci - Hoezeer Scipio zich voortdurend inspande blijkt uit tal van opmerkingen van Livius, bijv.: dux cuncta pari cura obibat (XXVI,51,8); praemolendas sibi ratus iam res (XXVIII,17,4); Scipio res, non verba...paravit (XXIX, 22,1); ipse eam sibi curam sumpsit (XXIX,25,5), (cf. Fried., Quell., p. 31). Bij de verwoording lijkt P. te variëren op Liv. XXV,34,5: nec aut locus aut tempus ullum vacuum a metu ac sollicitudine erat Romanis.

153. **tanta...virtus** - Vergelijkbare uitroepen bij Vergilius, bijv. Aen. IV,553: tantos illa (Dido) suo rumpebat pectore questus; XI,644 : tantus (Herminius) in arma patet; G. III, 112: tantus amor laudum, tantae est victoria curae. "Virtus" heeft hier de betekenis van "vastberadenheid".

Droom van Scipio Africanus Maior (I,154-594; II,1-557).

In een droombeschrijving, die de rest van boek I en II van de A. in beslag neemt, verschijnt zijn overleden vader aan Scipio. Deze droombeschrijving, die zoals in de Inleiding is gezegd, een navolging is van Cicero's *Somnium Scipionis*, is als volgt opgebouwd:

- a. Inleiding (I,154-161).
- b. De droom zelf (I,161-II,553); deze bestaat uit 4 hoofdelementen:
  1. Scipio's overleden vader verhaalt zijn zoon van zijn eigen dood en die van zijn broer (I,224-330).
  2. Hij toont hem de zaligheid, die veldheren en staatslieden na hun dood ten deel valt aan de hand van een schouw van gestorven Romeinse helden (I,331-418).
  3. Scipio's vader openbaart zijn zoon de toekomst m.b.t. hemzelf, Hannibal en Rome (II,31-322).
  4. Hij wijst hem op de vergankelijkheid van al het aardse de nietigheid van zogenaamde eeuwigdurende aardse roem in vergelijking met de ware, hemelse, onsterfelijkheid (II, 334-509).
- c. Slot (II,550-557).

Het loopt reeds tegen het aanbreken van de dag. Eindelijk legt ook Scipio, vermoeid van zijn zorgen, zijn hoofd ter ruste. In een droom verschijnt zijn overleden vader aan hem (154-161).

In deze inleiding op zijn droombeschrijving contamineert P. het *Somnium Scipionis* met elementen uit de traditionele epische droomtopiek. De passage kan worden onderverdeeld in twee delen: a. de aanduiding van de situatie waarin de droom plaatsvindt (v. 154) en b. de beschrijving van het tijdstip waarop hij plaatsvindt (vv. 154-61).

Vertaling vv. 154-61: "Toen de nacht de vochtige aarde geleidelijk van haar donkere omhelzing bevrijdde, hoewel de echtgenote van Tithonus haar verkilde (koude) grijsaard nog koesterde in haar omarming, en de dienaressen, die de tijd rondwentelen, hun meesteres nog niet deden opschrikken door het te wagen de schitterende, purperen vleugeldeuren los te rukken van hun spil, of de roze-rode vensters te openen, legde hij ook zelf vermoeid zijn hoofd neer."

154. **Has inter curas** - P. beschrijft, evenals Cicero in de inleiding van zijn droombeschrijving (Somn. Sc. I,3: post autem apparatu regio accepti sermonem in multam noctem produximus, cum senex nihil nisi de Africano loqueretur, omniaque eius non facta solum sed etiam dicta

meminisset), hoe het reeds tegen het aanbreken van de dag loopt, wanneer Scipio zich vermoeid ter ruste legt. De omvang van dit element, bij Cicero een periode bestaande uit een hoofdzin, gevolgd door twee aan elkaar nevensgeschikte bijzinnen, is bij P. zeer beperkt gehouden.

Het inhoudelijke verschil tussen beide beschrijvingen vloeit vooral voort uit het feit, dat P. niet Scipio Minor, die bij Cicero in zijn droom raad krijgt, maar Scipio Maior tot de held van zijn epos heeft gekozen (zie Inleiding) en daarom evenmin de situatie, waarin de droom zich bij Cicero voordoet, kan handhaven. In het *Somnium Scipionis* begeeft Scipio Minor zich immers ter ruste, nadat hij na een vriendelijk onthaal in alle rust tot diep in de nacht met koning Massinissa herinneringen aan zijn overleden grootvader heeft opgehaald en wordt de droom voorgesteld als het gevolg van dit gesprek (Somn. Sc. I,4: fit enim fere ut cogitationes sermonesque nostri pariant aliquid in somno). Bij P. bevindt Scipio Maior zich aan de vooravond van zijn landing in Africa in een hectische situatie, waarin geen tijd is voor lange gesprekken (cf. v. 152). De droom van Scipio Maior wordt dan ook (impliciet) psychologisch gemotiveerd door de inspanningen en zorgen (cf. v. 154: "curas"), die de strijd met zich meebrengt en die Scipio pas tegen het kriecken van de dag enige onrustige slaap gunnen.

Het noemen van deze "curas" doet P. tevens aansluiting vinden bij de epische traditie, waarin voorspellende dromen waarin de held (goddelijke) raadgevingen ontvangt, vaak plaatsvinden in een dergelijke zorgelijke situatie, bijv. Aen. VIII,26 vv.: nox erat.../ cum pater.../Aeneas, tristi turbatus pectora bello,/ procubuit seramque ["quippe in bellicis curis" (Servius)] dedit per membra quietem; III,153: curas his demere dictis (subj.: de in de droom verschenen Penaten). Ook voor het verschijnen van de schim van Anchises aan Aeneas is sprake van "curas": Aen. V,720: tum vero in curas animo diducitur omnis. Zie ook Sil. X,330: sed mens invigilat curis noctisque quietem/ ferre nequit; XVII,160: namque gravis curis carpit dum nocte quietem,/ cernere Flaminium Gracchumque et cernere Paulum/ visus erat.⁷⁴

---

⁷⁴ Vgl. Giannarelli, *L'ombra di Scipione*, pp. 209, n. 14; 210); cf. ook R. Heinze, *Vergils epische Technik*, Leipzig-Berlin 1915³ (= Stuttgart 1965), p. 314: "Diese Träume [...] erfolgen nicht sozusagen aus heiterem Himmel, ohne Vorbereitung, sondern dann, wenn der Ruhende voller Sorgen über den Gegenstand des Traumes eingeschlafen ist, gleichsam in Gedanken eine Frage an die Götter gestellt hat; oder der Traum knüpft doch an die Ereignisse, die am vergangenen Tage die Seele des Betreffenden heftig bewegt haben, so unmittelbar an, dass es eben daraus klar wird, wie jene Ereignisse auch den Schlafenden noch erfüllen."

Anders dan in het Somn. Sc., waarin de droom wordt verklaard als een voortzetting van de gedachten die de dromer tijdens het waken hebben beziggehouden - een zienswijze die men in de Lat. literatuur veelvuldig aantreft (cf. Cic., Div. I,22,45; Lucr. IV,757 vv.; Petr., fr. 30 [Bücheler]) en die een afwijzing vormt van de opvatting dat dromen van de goden komen (cf. Brouwers, *Hannibals dromen*, p. 63) -, zijn

154-159. ubi...volvunt - Beschrijving van het tijdstip, waarop de droom plaatsvindt. De beknopte aanduiding in Cicero's proza hiervan (cf. Somn. Sc. I,3: *deinde ut cubitum discessimus, me et de via fessus et qui ad multam noctem vigilassem, artior quam solebat somnus complexus est*), wordt door P. vervangen door een - in een ingewikkelde reeks bijzinnen gegeven -, weliswaar niet van eigen accenten verstoken, maar toch traditionele,⁷⁵ van mythologische elementen voorziene epische beschrijving van de vroege morgen, waarin Vergiliaanse elementen gecombineerd worden met elementen ontleend aan Ovidius, die in de late oudheid en middeleeuwen het belangrijkste model was voor mythologische uitweidingen.

Anders dan bij Dante,⁷⁶ die in zijn *Commedia* eveneens veelvuldig gebruik maakt van dit soort aanduidingen, welke bij hem evenwel nog veel uitvoeriger plegen te worden,⁷⁷ is P.'s beschrijving van de dageraad een poging zich aan de klassieke epische conventies te houden. Op grond van

---

de genoemde dromen bij Vergilius, in wiens werk de goden een belangrijke rol spelen, en bij diens navolger Silius geen natuurlijke dromen, maar veeleer orakels, ook al "wird [...] in dem, was das Traumbild verkündet, die psychologische Wahrheit insofern beachtet, als das Neue, das der Träumende erfährt, doch immer an Bekanntes anknüpft, nicht völlig neu und unerwartet ist" (Heinze, l.c.) en bestaat ook tussen de formuleringen van beide opvattingen een zekere overeenkomst (vgl. bijv. de "curae" uit de aangehaalde droombeschrijvingen met het genoemde Cic., Div. I,22,45: [...] *quae in vita usurpant homines, cogitant, curant, vident, / quaeque agunt vigilantes agitantque, ea si cui in somno accidunt / minus mirandum est*). Ook bij P., die de epische traditie volgt, is de droom van goddelijke oorsprong, al betreft deze hier uiteraard de christelijke God, cf. I,172 ("dedit moderator Olympi") en comm. ad I,173.

⁷⁵ Cf. bijv. Verg., Aen. III,588; IV,6 v.; 129; 584 v.; V,42 v.; VI,535 v. en Horatius' en later Seneca's parodie op dit soort epische omschrijvingen, resp. Sat. I,5,9 v.; II,6,100 v.; Apocol. II,4; in Ep. CXXII,11 v. voert Seneca een poetaster ten tonele, die "ortus et occasus libentissime inserebat" en demonstreert hoe men een dergelijke beschrijving kan overdrijven.

⁷⁶ Voor P.'s houding t.o.v. Dante cf. Inleiding (pp. xxxiv v.).

⁷⁷ Cf. bijv. Purg. IX,1 vv.: *La concubina di Titone antico / già s'imbiancava al balco d'oriente, / fuor delle braccia del suo dolce amico: / di gemme la sua fronte era lucente, / poste in figura del freddo animale / che con la coda percuote la gente: / e la notte de' passi, con che sale, / fatti avea due nel loco ov'eravamo, / e il terzo già chinava in giuso l'ale; / quand'io etc.*

met name het homerische gebruik gold het in de Latijnse epiek als wet, dat tijdsaanduidingen "ornatus" vereisten (Quint., Inst. VIII, 6,60).⁷⁸

Wat betreft het tijdstip, waarop Scipio zijn droomverschijning krijgt, - vlak voor het aanbreken van de dageraad⁷⁹ - lijkt P. zich bewust te houden aan de antieke, door Horatius (S. I,10,33: post mediam noctem..., cum somnia vera) verwoorde, ook door Vergilius⁸⁰ en Cicero in zijn *Somnium Scipionis* (cf. de woorden "qui ad multam noctem vigilassem" uit de boven geciteerde passage) gevolgde voorstelling, dat niet-bedrieglijke dromen, d.w.z. dromen die geen natuurlijke dromen, maar veeleer orakels zijn (de "verae umbrae" uit Aen. VI,894 - P. gebruikt met nadruk het woord "umbra" [162])⁸¹ - zich pas na middernacht voordoen; cf. verder naast bijv. Sil. III,198 vv. en het reeds genoemde Sil. XVII,158 v., ook Dante, Inf. XXVI,7: se presso al mattin del ver si sogna; Purg. IX,13 vv.: Nell' ora che comincia i tristi lai/ la rondinella presso alla mattina,/ forse a memoria de' suoi primi guai,/ e che la mente nostra peregrina/ più dalla carne, e men da' pensier presa,/ alle sue vision quasi è divina;/ in sogno mi pareva veder etc.

Wel verschijnen deze "ware geestverschijningen" wanneer men zich na middernacht eenmaal ter ruste heeft begeven, vrij snel na het inslapen, cf. vv. 160 v.; Verg., Aen. II,268 v.: tempus erat quo prima quies, etc.

---

⁷⁸ Uit het feit, dat Horatius deze stijl al parodieert, leidt Norden (ad Aen. VI,535 v.) af, dat reeds vóór Vergilius Ennius dit soort beschrijvingen uit Homerus in het Latijnse epos heeft geïntroduceerd. Bij Vergilius is, ondanks het feit dat hij zich, anders dan Homerus, niet van vaste formules bedient, maar zijn perifrases varieert, het procédé inhoudelijk reeds zo afgesleten, dat hij het als retorisch stijlbloempje ook gebruikt, waar het overbodig is of zelfs stoort (cf. ook comm. ad I,586 vv. en II,332 v., waar P. zijn model ook in dit gebruik lijkt te volgen).

⁷⁹ Evenals hier bij P. dient ook bij Silius het noemen van Aurora als aanduiding van het tijdstip van een voorspelende droom: Quarta Aurora ratem Dauni devexerat oras,/ et fera ductoris turbabant somnia mentem (Sil. XVII,158 v.).

⁸⁰ Bijv. Aen. VIII,26 vv.; VIII,67; cf. Norden ad Aen. VI,893 vv. en comm. ad II,10.

⁸¹ Cf. ook Macr., Comm. I,3,8 (die hier een uitvoerige classificatie van de dromen geeft): et est oraculum quidem cum in somnis parens vel alia sancta gravisve persona seu sacerdos vel etiam deus aperte eventurum quid aut non eventurum, faciendum, vitandumve denuntiat.

154 v. amplexibus...humum - personificatie van de nacht door gebruikmaking van het subst. "amplexus" treft men in de antieke epiek niet aan, wel d.m.v. vormen van het daarmee verwante verbum "amplector", cf. Verg., Aen. VIII,369: nox ...fuscis tellurem amplectitur alis; Stat., Th. I,498: nox ...terrarum caelique amplexa labores; vgl. echter ook Cic., Somn. Sc. I,3: me... somnus complexus est.

De epitheta "atris" bij "amplexibus" en "udam" bij "humum" zijn, zoals Giannarelli (L'ombra di Scipione, p. 211) terecht opmerkt, veeleer te beschouwen als uitvloeisel van de traditionele epische voorstelling van de vochtigheid en duisternis van de nacht, dan als een bewuste variatie op de Vergiliaanse wendingen "nox atra" (Aen. V,721) en "nox umida" (Aen, V,738). Voor de verbinding "laxabat humum" verwijst dezelfde auteur (o.c., p. 218) naar Ov., Her. II,123 (sive die laxatur humus, seu frigida lucent/ sidera), waar "laxo" echter niet, zoals bij P., de betekenis van "bevrijden" heeft, die men vaak bij Cicero aantreft, bijv., Somn. Sc. III,6: corpore laxati; Cat. M. III,7: libidinum vinculis laxatos; Tusc. I,19,44: laxati curis.

155 v. Tithonia...uxor - Aurora (Eos), de Dageraad, echtgenote van Tithonus, een Trojaanse prins, die zij, verliefd op zijn schoonheid, had ontvoerd. P. varieert op Verg., Aen. VIII,384 en Ov., F. III,403 (Tithonia coniunx); cf. ook Ov., Her. XVIII,111 (Tithoni coniunx). Elke morgen verlaat Aurora in de vroege haar bed om de komst van haar broer Helios aan te kondigen en laat daarbij haar echtgenoot nog slapend achter, cf. Verg., Aen. IV, 584 v. (= IX,459 v.): Et iam prima novo spargebat lumine terras/ Tithoni croceum linquens Aurora cubile; Ov., F. I,461: Proxima prospiciet Tithono Aurora relicto.

156. gelidumque senem - "haar (tengevolge van zijn ouderdom) koude grijsaard"; de ouderdom brengt, zoals bekend, als gevolg van een minder goede doorbloeding van het lichaam op die leeftijd, een gevoel van koude met zich mee, cf. Verg., Aen. V,395: gelidus tardante senecta/ sanguis hebet; VIII,508: tarda gelu saecisque effeta senectus; voor de door P. gebruikte uitdrukking cf. Ov., M. VI,711: gelidi coniunx...tyranni (sc. Boreae).

Op verzoek van Aurora hadden de goden Tithonus de onsterfelijkheid geschonken. Omdat zij evenwel vergeten had tevens de eeuwige jeugd te vragen moest zij na verloop van tijd leven aan de zijde van een echtgenoot die al maar ouder werd en als gevolg van deze ouderdom ineenschrompelde, cf. Hor., C. II, 16,30: longa Tithonum minuit senectus; Ov., M. IX,421 v.: queritur veteres Pallantias (= Aurora) annos/ coniugis esse sui.

Het nevenschikkende encliticum *-que* wordt door P., in navolging van de middeleeuwse dichters, vaak, zoals hier, louter en alleen gebruikt om het aantal lettergrepen van het vers te completeren (cf. Festa, L'Africa, app. crit. ad loc.; pp. 68; 72; D. Norberg, Manuel pratique de Latin médiéval, Paris 1980, p. 142).

156. complexa foveret - Terwijl de nacht de aarde uit haar omarming begint los te laten (154 v.), houdt Aurora haar echtgenoot nog vast in haar omhelzing. P. had, zoals Giannarelli (l.c.) opmerkt, kennelijk een voorkeur voor "het thema van de omarming". In Afr. II,258 keert het opnieuw terug, nu m.b.t. keizer Augustus, die bij zijn overlijden "de omhelzende armen" van zijn beminde Livia verlaat.

P. verwijst hier naar de versie van de Aurora-mythe, waarin de mooie, jonge, godin, als toonbeeld van trouw, haar echtgenoot ook met tederheid blijft bejegenen wanneer deze van ouderdom zwak en lelijk is geworden en die we aantreffen bij Propertius, II,18,7 vv.: at non Tithoni spernens Aurora senectam/ desertum Eoa passa iacere domo est: illum saepe suis decedens fovit in ulnis/ quam prius adiunctos sedula lavit equos;/ illum ad vicinos cum amplexa quiesceret Indos,/ maturos iterum est questa redire dies.

In een andere, vroegere, versie van het verhaal, die te vinden is in een homerische hymne aan Aphrodite (IV,218 vv.), begint Aurora zich, zodra Tithonus grijs begint te worden aan zijn sponde te onttrekken en zich voor hem te schamen tot ze hem tenslotte opsluit in het slaapvertrek van haar paleis (cf. Roscher, Lexikon d. gr. und röm. Myth. s.v. Eos, col. 1262; Rothstein ad loc.).

De verbinding "complexa foveret" lijkt, zoals Giannarelli betoogt, een variatie op het verseinde van Aen. IV,686, waarin wordt beschreven, hoe Anna haar stervende zuster Dido koestert: semianimemque sinu germanam amplexa fovebat.

157 v. purpureo...vellere - "De schitterende, purperen vleugeldeuren van hun spil te rukken" ("purpureo" met enallage bij "valvas"). De "cardines" zijn de spullen of pinnen, waarop Romeinse deuren (die niet op scharnieren rustten) draaiden en waarvan er een onder en een boven aan de deur was bevestigd; deze "cardines" staken in een in de beneden- en bovenpost gemaakt gat.

Het "a cardine vellere" van deuren komt ook voor in en is waarschijnlijk ontleend aan Verg., Aen II,480 v. [postis (=ianuas) a cardine vellit/ aeratos], daar evenwel bij de beschrijving van de poging van Neoptolemus om de deuren van Priamus' paleis los te rukken van hun spullen ("uit hun hengsels te rukken") bij de inneming van Troje. De dienaressen van Aurora zullen ongetwijfeld gewoon zijn de poorten van het paleis van hun meesteres 's morgens met kracht te openen. De woorden "a cardine vellere" suggereren echter een destructiedrang, die hen vreemd moet worden geacht en niet bij de scène past.⁸² Een minder gewelddadige

---

⁸² Coluccio Salutati noteerde reeds bij dit vers: "videatur an sit error" (Fera, Antichi editori, p. 51). Fera meent evenwel, dat dit een zelfaansporing van Salutati is om de syntaxis van deze passage, die weliswaar correct, maar door het onmiddellijk op elkaar volgen van de voegwoorden "ubi", "quamvis" en "necdum" nogal ingewikkeld is, te controleren in de autograaf van P. Giannarelli (L'ombra di Scipione, p. 219) denkt aan een - minder geslaagde - scherts van P.

uitdrukking met "cardo" voor "de deur openen" is "cardinem versare" (cf. Ov., M. IV,93).

"Vellere" is evenals "reserare" afhankelijk van het participium "ausae", dat causale betekenis heeft: "deden opschrikken door het te wagen...te rukken of...te openen".

157 v.   purpureo/ roseas - Purper en rozerood (cf. het homerische epitheton *rhododaktylos*) zijn (naast saffraangeel [*croceus/luteus*] en stralend wit [*candidus/pallidus*]) de kleuren, die aan Aurora zelf (haar handen, armen, vleugels, gewaad) en haar paarden, woning en hele omgeving worden toegeschreven, cf. bijv. Ov., M. III,184: *purpurea Aurora*, id., A.A. III,84: *rosea dea*; id., F. IV,714: *Memnonis in roseis lutea mater equis*; Verg., Aen. VI,535: *roseis Aurora quadrigis/ iam medium aethereo cursu traiecerat axem*; ib. VII,26: *Aurora in roseis fulgebat lutea bigis*; zie ook het ad I,159 geciteerde Ov., M. II,112 v. (cf. Roscher, Lexikon d. gr. und röm. Myth. s.v. Eos, col. 1257-9).

158.   roseas...reserare fenestras - Het openen van de vensters van het paleis van de Dageraad vindt men in de antieke Latijnse epiek nergens beschreven en is waarschijnlijk, evenals de voorstelling van de Horen als dienaressen van Aurora in het volgende vers, een vinding van P. zelf. "Resero" wordt in poëtische taal gebruikt bij de beschrijving van natuurverschijnselen cf. Lucr. I,11: *et reserata viget genitabilis aura Favoni*; Val. Flacc. I,655: *emicuit reserata dies*; Aus., Mos. 12 v.: *Phoebus.../...purpureum reserat...Olympum*; Avien., Arat. 2: *celsam reserat dux Iuppiter aethram*; Boeth., Consol. I, metr. 3,8: *si...boreas.../...clausum reseret diem*; Mart. Cap. I,29: *reserato stellantis poli limine Sol repente clarus emicuit*. Voor de verbinding "ausae reserare" cf. Enn., Ann. 210 (Skutsch) [Cic., Or. LI,171]: *Nos ausi reserare*; object bij "reserare" was hier waarschijnlijk "fores" (de deuren van de Muzentempel) of iets dergelijks, cf. Skutsch ad loc.

159.   famulae - de Horae; oorspronkelijk, bij Homerus, enerzijds poortwachteressen van de hemel (Il. V,749 vv.; VIII, 393 vv.) en anderzijds godinnen van de ordening (groei, bloei en rijpheid) in de natuur en, tengevolge hiervan, bewerkstelligsters van de in regelmatige volgorde terugkerende wisselingen van de tijd (bijv. Od. II,107; X,469). In de hellenistische periode ontwikkelden de H. zich tot personificaties van de jaargetijden met symbolische attributen, vervolgens tot personificaties van de maanden en tenslotte, bij Ovidius (M. II,26) tot personificaties van de uren. Bij Ovidius (M. II, 118) vinden we de H. ook voor het eerst als dienaressen van Helios, wiens wagen ze inspannen. Het

aantal H. is, zoals ook uit het bovenstaande blijkt, niet constant, maar bedraagt gewoonlijk niet minder dan drie, hetzelfde aantal, waarop men ook de met de H. verwante Gratiën en Parcen stelde (cf. Roscher, o.c., s.v. Horai, col. 2729 vv.; Bömer ad Ov., M. II,26; 118).

P. zegt twee dingen over de H., die beide onklassiek zijn: a. ze zijn dienaressen van Aurora; b. ze wentelen de tijd voort.

159. dominam - Hoewel de Horen in de epische traditie sinds Ovidius eigenlijk dienaressen van Helios/Sol zijn (cf. Ov., M. II,118; Val. Flacc. IV,92 v.; Stat., Th. III,410 vv.; Nonn. II,175; XI,487; XII,1; XXXVIII,298; XLVIII,878)⁸³, zoals ook Festa in zijn kritisch apparaat ter verantwoording van zijn keuze voor de lezing "dominum" (sc. Solem) van codex A - tegenover de lezing "dominam" van alle overige door hem geraadpleegde handschriften (en van Lr) - opmerkt, belast P. hen hier niet met het werk dat ze traditioneel als dienaressen van de Zon verrichten, het inspannen van de zonnewagen, maar met de taak die Aurora bij Ovidius verricht, nl. het openen van de poorten van haar paleis (M. II,112 vv.: ecce vigil rutilo patefecit ab ortu/ purpureas Aurora fores et plena rosarum/ atria), en stelt hij hen dus voor als dienaressen van Aurora. Ook de epitheta "purpureo" en "roseas" (cf. comm. ad 157 v.) wijzen erop, dat het hier om het paleis van Aurora gaat. Het feit, dat in het voorafgaande geen sprake is van de zon, pleit, zoals Carrara (La Rassegna 36, p. 125) opmerkt, evenmin voor de lezing "dominum". Hierbij komt nog het streven naar *imitatio variata* van P., waarbij hij bij zijn navolging van de antieke auteurs ook elders in (dit boek van) de A. tamelijk drastische wijzigingen aanbrengt t.o.v. zijn modellen ("*insignis mutatio*", cf. Inleiding, pp. xxix vv., en bijv. comm. ad I,91-93), al betreft het hier geen mythologische beschrijvingen.

159. quae saecula volvunt - Het subst. "saeculum" wordt hier onbepaald gebruikt, in de betekenis van "(lange) reeks van jaren", "de tijd", cf. bijv. Verg., Aen. VIII,508: saeclesque effeta senectus; "volvunt" is hier transitief gebruikt: (laten) voortwentelen, cf. bijv. Aen. VI,748: ubi mille rotam volvere per annos; Hor., C. IV,6,40: celeremque pronos/ volvere menses (lunam).

Hoewel in de naam Hora, die etymologisch verwant is met het appellativum "hora", een tijdsbegrip besloten ligt, ontbreekt de

---

⁸³ Alleen Quintus Smyrnaeus (I,50; II,593; 658) noemt hen als begeleiders van Aurora (cf. Roscher, l.c.); diens werk kan P. evenwel niet gekend hebben, niet alleen vanwege zijn gebrekkige kennis van het Grieks, maar ook vanwege het feit, dat de *Posthomeric*a eerst ongeveer een eeuw nadat de A. provisorisch voltooid was in het Westen bekend werd door de vondst ervan door kardinaal Bessarion [rond 1450] (cf. Sabbadini, *Le Scoperte* I,68).

voorstelling van de Horae als bewerkstelligsters van de regelmatig terugkerende wisselingen van de tijd, die in de Griekse literatuur gangbaar is (zie boven), in de Latijnse letterkunde, waar de Horae überhaupt een veel geringere rol spelen dan in de Griekse (cf. Austin ad Aen. III,12). Het enige verband tussen de tijd en de Horae is hier, dat zij als personificaties van de uren van de dag en de nacht optreden. Als zodanig maken ze bij Ovidius, M. II,26, naast andere begrippen van tijd, deel uit van de hofhouding van de zonnegod: *a dextra laevaue Dies et Mensis et Annus/ Saeculaque et positae spatiis aequalibus Horae* (cf. Bömer ad loc.). Bij Vergilius (Aen. III,512) zetten de Horae de gepersonifieerde Nacht in beweging: *Nox Horis acta* (cf. Koch, Wörterbuch, s.v. Horae). Mogelijk is P., die niet door een Griekse voorbeeld geïnspireerd kan zijn, tot zijn voorstelling van de Horae die de tijd voortwentelen gekomen op grond van deze passage in combinatie met Horatius, C. IV,7,7 vv., waar het begrip "hora" (maar dan waarschijnlijk in de betekenis van "uur"), in een vermaning om aan de kortstondigheid van het leven te denken, wordt verbonden met grotere tijdseenheden: *inmortalia ne speres, monet annus et alium/ quae rapit hora diem./ Frigora mitescunt Zephyris, ver proterit aestas/ interitura, simul/ pomifer autumnus fruges effuderit, et mox/ bruma recurrit iners.*⁸⁴

160 v. Fessus...clausit - Ook Cicero gebruikt het adi. "fessus" om de toestand, waarin de door hem beschreven Scipio zich voor het optreden van de droom bevindt, te typeren: *et de via fessus et qui ad multam noctem vigilassem* (Somn. Sc. I,3). P. varieert, zoals Giannarelli (L'ombra di Scipione, p. 220) opmerkt, met het adi. "fessus" echter tevens op Aen. V,845 (*pone caput fessosque oculos furare labori*), een vers, waarin men eveneens de verbinding "caput ponere (= deponere)" aantreft.

Ten opzichte van dit vers, waarin "fessos" een bepaling is bij "oculos", heeft P. het adi. naar voren gehaald en verbonden met het subject van de zin (Scipio), terwijl hij "oculos" heeft vervangen door het subst. "lumina" en dit naar het voorbeeld van Ovidius (Her. XVI,102: *lumina cum placido victa sopore iacent*; XIX,56: *subit furtim lumina fessa sopor*) verbonden met een part. perf. pass. "victa", waarbij een abl. "sopore" de herkomst van de handeling aanduidt.

Giannarelli wijst er voorts op (o.c., p. 212), dat de zoetheid van de slaap een typisch episch thema is: "Il sonno è sempre qualcosa di positivo in poesia epica, che dà ristoro ai mortali affaciati: da *malakos*

---

⁸⁴ Een parallel met deze passage treffen we aan in P.'s Ep. metr. I,14,89 vv., waar - eveneens in een overpeinzing van de vergankelijkheid van het bestaan - kleinere tijdseenheden zich aaneenrijgen tot telkens grotere: *Impellunt momenta levem successibus horam;/ illa diem noctemque fugat; fugientibus illis/ luna pererrato tenuata revertitur orbe;/ illa rapit soles et magnos conficit annos.*

hypnos di Omero al '*lenis placidusque somnus*' di Ennio" (ib., n. 23) en het adi. "*dulcis*" traditioneel met het begrip "slaap" verbonden wordt (cf. Aen. IV,185: *nec dulci declinat lumina somno*; VI,522: *dulcis et alta quies*), maar dat het subst. "*sopor*" eerder tot het elegische dan tot het epische vocabulaire behoort. Vergilius gebruikt dit woord evenwel ook in Aen. IV,522 (*Nox erat et placidum carpebant fessa soporem/ corpora*), en in Aen. VI,278 staat het gepersonifieerde begrip voor de god van de slaap.

Beschrijving van de verschijning van de schim van Scipio's vader en de schrik, die deze bij Scipio teweegbrengt (161-166).

Vergelijk voor deze passage Somn. Sc. I,4: *hic mihi...Africanus se ostendit ea forma quae mihi ex imagine eius quam ex ipso erat notior. quem ubi agnovi, equidem cohorrui.*

Afgezien van het feit, dat bij P. niet, zoals bij Cicero Africanus Maior (de overwinnaar van Hannibal) aan Africanus Minor (de verwoester van Carthago) in een droom verschijnt, maar de eerstgenoemde zijn vader Publius Scipio in zijn droom ziet, is de *zakelijke* inhoud van het begin van beide droombeschrijvingen dezelfde.

Omdat P.'s droombeschrijving evenwel, in tegenstelling tot die van Cicero, in de eerste plaats een traditioneel episch element is, en het zich voordoen van geestverschijningen en de angstreactie die deze oproepen typisch epische motieven zijn, verwijdert P. zich hier in zijn woordkeus van het *Somnium* - de enige elementen die wat dit betreft overeenkomst vertonen zijn "*ostendens*" (v. 163) resp. "*se ostendit*" en "*horrore*" (v. 166) resp. "*cohorrui*" - en volgt hij veeleer de *Aeneis* na, waarmee hij de Cicero-tekst contamineert.

Naast dit verschil in woordkeus vallen nog twee verschillen op tussen het begin van P.'s droombeschrijving en dat van het Somn. Sc.: de onmiddellijke herkenning van Scipio van de schim van zijn vader (v. 167) en het feit, dat de schim zijn oorlogsverwondingen toont (vv. 163 v.).

160-163. Tum...astitit - Voor de beschrijving van het verschijnen van de schim moet, zoals Giannarelli (*L'ombra di Scipione*, p. 210) betoogt, naast de corresponderende passage uit het Somn. Sc., Aen. V,722 v. (de verschijning van de schim van Anchises aan Aeneas) P.'s model zijn geweest: *visa dehinc caelo facies delapsa parentis/ Anchisae subito talis effundere voces*); overeen komen resp. "*caeloque emissa*" en "*caelo delapsa*", "*faciesque patris*" en "*facies parentis*", en "*raptim*" en "*subito*".

Giannarelli meent, dat P. zich bij zijn vervanging van Vergilius' participium "*delapsa*" door "*emissa*" schuldig maakt aan een "logische incongruentie", aangezien "*emitto*" de *terminus technicus* is voor het opstijgen van de bewoners van de onderwereld naar de bovenwereld, die men

bijv. aantreft in Georg. III,551 (Stygiis emissa tenebris/ pallida Tisiphone) en Ov., M. V,321 (emissumque ima de sede Typhoea).

Uit de Thesaurus (s.v., col. 504, 57 vv.) blijkt evenwel, dat dit verbum door de christelijke auteurs ook werd gebruikt voor het uitzenden van engelen, profeten, de Heilige Geest e.d. door God; cf. bijv. Tert., Ieiun. IX (CSEL 20, p. 284, 31): angelus emissus est; id., Apol. XVIII,2 (CSEL 69, p. 46): (deus) viros...a primordio in saeculum emisit spiritu divino inundatos, quo praedicarent; cf. ook Aug., Civ. Dei XX,21 al. Aangezien de schim van Scipio's vader in P.'s droombeschrijving als hemelbewoner, die - naar eigen zeggen (vv. 171 v.) - door God gezonden is om zijn zoon de toekomst en de geheimen van de hemel te openbaren, tot dezelfde categorie behoort en P. bij zijn beschrijving van de hemel op verschillende plaatsen de gedachten en soms ook de bewoordingen van de christelijke auteurs volgt, zou de keuze van het verbum "emitto" als substituut van het Vergiliaanse "delabor" heel goed een bewuste keuze kunnen zijn.

In de woorden "umbra...faciesque" volgt P. het Vergiliaanse gebruik na van verdubbeling van een begrip door middel van synoniemen.⁸⁵ In Aen. II,772, dat deel uitmaakt van de episode waarin de schim van Creusa aan Aeneas verschijnt, had Vergilius dit gebruik toegepast op hetzelfde begrip als P. hier, niet zonder "variatio", doet: infelix *simulacrum* atque ipsius umbra Creusae/ visa mihi ante oculos et nota maior imago.

Met het epitheton "ingens" (162), benadrukt P., eveneens in navolging van deze Vergilius-passage ("nota maior imago"), de grootte van de schim, die aan Scipio verschijnt. De bovennatuurlijke grootte van de gestalte is een conventioneel gegeven bij de beschrijving van schimmen, cf. ook Suet., Claud. I,2: species barbarae mulieris humana amplior; Plin., Ep. VII,27,2: mulieris figura humana grandior; Tac., H. IV,83,1: maiore quam humana specie iuvenem, Iuv. XIII,220 vv.: te videt in somnis, tua sacra et maior imago/ humana turbat pavidum cogitque fateri (Austin, ad Aen. II,773). Het adjectief "ingens" is een lievelingswoord van Vergilius. Deze gebruikt het evenwel niet in combinatie met "umbra" in de betekenis van "schim"; wel past hij het regelmatig toe op zijn helden: ingens/ Sarpedon (Aen. I,99 v.); ingens Periphas (ib., II,476); ingentem Aenean (ib., VI,413), etc. De verbinding "umbra ingens" komt wel voor bij Seneca (Troad. 181: emicuit ingens umbra Thessalici ducis) ter aanduiding van de schim van Achilles, zoals Giannarelli (o.c., p. 222) opmerkt, die ook wijst op Luc. I,186: ingens ...imago.

Voor het adv. "raptim", P.'s substituut voor Vergilius' "subito", cf.

---

⁸⁵ Voor dit verschijnsel cf. comm. ad I,273: eruit extirpatque.

Verg., G. I,409 (beschrijving van de vlucht van Scylla door de lucht): *illa levem fugiens raptim secat aethera pinnis* (Giannarelli, o.c., pp. 213 v., die de parallel aanhaalt als bewijs van de juistheid van de door Festa gevolgde lezing ["raptim"] en tegen de *varia lectio* "rapti" [= mortui]).⁸⁶

P. vervangt de woorden "se ostendit", waarmee in het proza van het Somn. Sc. de verschijning van de schim wordt beschreven, maar die niet tot het epische vocabulair behoren, door "astitit" ("kwam", "verscheen"), dat het traditionele verbum is, waar het de verschijning van geesten geldt, en in een dergelijke context synoniem is met "venire", cf. Ov., F. V,457: *umbra cruenta Remi visa est assistere lecto*; Claud., Bell. Gild. I,329: (*avus*) *adsistit capiti*; *tunc sic per somnia fatur*; Plin., Ep. III,5,4: *adstitit ei quiescenti Drusi Neronis effigies*; zie evenwel comm. ad vv. 163 v.

163 v.   **ostendens...pectus** - Het door Cicero gebruikte verbum "ostendit" (zie boven) verdwijnt in P.'s versie van de droom niet geheel, maar krijgt een plaats als participium, waarbij het object niet langer "se" is, zoals bij Cicero, maar "praecordia...et latus et multa transfixum cuspage pectus" ("zijn bovenlijf: zijn zijde en zijn door menig speer doorboorde borst"), een object, dat een epische parallel heeft in Aen. I,355 v. (*traiectaque pectora ferro/ nudavit*), waar de schim van Sychaeus zijn doorboorde borst aan Dido toont,⁸⁷ en dat in de versie van P. mogelijk is, doordat Scipio's vader - in tegenstelling tot Scipio zelf, wiens schim in het Somn. Sc. verschijnt - op het slagveld aan zijn krijgsverwondingen was bezweken.

Voor de voorstelling van de door oorlogswonden gehavende gedaante van Scipio's vader moet P. zich hebben laten inspireren door de verschijning van het droombeeld van Hector in Aen. II,270 vv.: *in somnis, ecce, ante oculos maestissimus Hector/ visus adesse ... / ei mihi, qualis erat, quantum mutatus ab illo/ Hectore qui redit exuvias indutus Achilli/ ... / squalentem barbam et concretos sanguine crinis/ vulneraque illa gerens, quae circum plurima muros/ accepit patrios.*

Evenals die van Scipio's vader dienen ook Hectors verwondingen als teken van herkenning (v. 278 v.: *vulneraque...patrios*); vgl. ook de bovengenoemde verschijning van Sychaeus aan Dido in Aen. I,355 v. Giannarelli (*L'ombra di Scipione*, p. 223) wijst ook op Dante, Purg. III,109-111, waar Manfredi als herkenningsteken de verwondingen aan zijn borst toont.

---

⁸⁶ "Raptim" is ook de lezing van Lr.

⁸⁷ Norden (ad Aen. VI,446) wijst erop, dat de voorstelling, volgens welke de sporen van geweld het *eidolon* blijven aankleven, sinds Vergilius [Aen. II,272 vv. (Hector); VI,446 (Eriphyle); VI,450 (Dido); VI,494 vv. (Deiphobus)] algemeen is, cf. bijv. Tib. II,6,39 v.; Prop. IV,7,7 vv.; Stat., S. I,1,154 vv.; App., M. VIII,8.

Voor de woorden "multa transfixum cuspidē pectus" cf. Aen. I,44: transfixo pectore; Luc. VII,528: transfixus pectora ferro; ib. III,620: crebra confixus cuspidē, dat dezelfde metrische positie heeft als de corresponderende woorden bij P. Cf. voorts Afr. I,204 v.

Voor "ostendens praecordia nato" cf. Candidus Fuldensis (9de eeuw), Vita (A)eigili metrica XIV,104 (MGH, Poetae 2, p. 107): fratribus ostentans...praecordia.

Het subst. "praecordia" ("hartstreek", "bovenlichaam", "ribben"; eig. "middenrif" [het spier- en peesachtige tussenschot, dat hart en longen van de buikholte scheidt]) wordt, evenals het Griekse *phrenes*, vooral in poëzie overdrachtelijk gebruikt voor borst, hart en andere lichaamsdelen boven het middenrif, cf. bijv. Aen. X,452: frigidus Arcadibus coit in praecordia sanguis; Ov., M. XII,140: tum clipeo genibusque premens praecordia duris/ vincla trahit galeae.

In vv. 199 vv. komt P. terug op de verwondingen van Scipio's vader.

165. Diriquit...artus - "totos...artus" is acc. limitationis; het vers is wellicht een variatie op Luc. I,246: deriguere metu, gelidos pavor occupat artus; cf. ook Afr. IX,171, waar P. Ennius in het relaas van de verschijning van de schim van Homerus in zijn droom - in dezelfde metrische positie - laat uitroepen: Dirigui.⁸⁸

166. arrectaeque horrore comae - In het vers dat aansluit op de ad vv. 160-63 geciteerde Vergilius-verzen (Aen. II,774) volgt, evenals bij P. in vv. 165 v., de beschrijving van de ontsteltenis die de geestverschijning veroorzaakt: obstipui, steteruntque comae et vox faucibus haesit. P. wendt zich bij zijn navolging nu echter tot Aen. XII,868 vv. (contaminatie van twee Vergilius-plaatsen), waar Turnus met schrik bemerkt, dat het uur van zijn dood is aangebroken: illi *membra novus solvit formidine torpor*,/ arrectaeque horrore comae et vox faucibus haesit; cf. ook Aen. IV,279, waar Aeneas zojuist Iuppiters bevel dat hij Carthago moet verlaten van Mercurius heeft vernomen (ook de epifanie van goden pleegt ontsteltenis teweeg te brengen): At vero Aeneas aspectu obmutuit amens/ arrectaeque horrore comae et vox faucibus haesit.

Opmerkelijk bij de twee laatstgenoemde parallellen is de woordelijke

---

⁸⁸ De droombeschrijving in dit laatste boek van de A. vormt, om met de reeds in de Inleiding geciteerde Suerbaum te spreken, een "literair-historisch pendant van de politiek-historische profetie" (Suerbaum), die de navolging van het Somn. Sc. in de twee eerste boeken van de A. vormt, en vertoont verschillende parallellen hiermee, zoals de bezorgheid van Ennius voor het inslapen, zijn schrik bij het verschijnen van de schim, zijn aanspreking ervan etc.; cf. ook comm ad v. 172 (multa ferat placitura) en Giannarelli, L'ombra di Scipione, pp. 223 v.

overeenkomst ("*identitas*") tussen de Vergiliaanse halfverzen en dat van Petrarca, die immers streeft naar voortdurende variatie op zijn antieke modellen. Blijkbaar heeft P., zoals reeds in de Inleiding is betoogd, zich zijn voorbeelden zozeer eigen gemaakt, dat hij woordelijke overeenkomsten ermee een enkele maal onbewust neerschrijft, zoals hij ook zelf in Fam. XXII,2,13-14 vermeldt, en hij deze later bij zijn revisie over het hoofd ziet.⁸⁹

Scipio's vader spoort zijn zoon aan zijn vrees te laten varen en legt hem uit, dat God hem op zijn bidden vergund heeft reeds bij zijn leven de hemel te betreden, waar hem de bouw van het hemelgewelf, zijn eigen lot en dat van Rome geopenbaard zal worden (167-179).

167. noto...incipit ore - "begon met (wel)bekende stem"; variatie op Aen. XII,692: *et magno...incipit ore* (= magna voce); cf. ook Afr. I,426 (*sic incipit ore*) en comm. aldaar.

Anders dan in het Somn. Sc., waar de kleinzoon de schim van zijn (adoptief)grootvader, die al was overleden toen hij nog zeer jong was, te zien krijgt zoals hij was afgebeeld in - overigens als realistisch bekend staande - wassen voorouderportretten ("*ex imagine eius quam ex ipso...notior. quem ubi agnovi...*"), herkent de zoon bij P. zijn (natuurlijke) vader onmiddellijk (cf. Fried., Quell., p. 33).

168 v. O decus...labanti - Opmerkelijk is het verschil in de rang, die wordt toegekend aan de respectieve Scipio's die de hemel bezoeken in Cicero's en P.'s versie van de droom: terwijl bij Cicero Africanus Minor "weinig meer dan soldaat" (Somn. Sc. II,1: *paene miles*) is, en hem duidelijk gemaakt wordt, dat hij zijn bijnaam nog niet door eigen verdienste heeft verworven (*cognomen id... quod habes adhuc a nobis hereditarium*), wordt Africanus Maior bij P. door zijn vader zeer eerbiedig bejegend en in de meest verheven bewoordingen aangesproken (Bernardo, Petrarch, etc., p. 122).

168. decus...gloria - De verbinding van de substantiva "decus" en "gloria" in een aanspreking treft men niet alleen aan in de antieke Latijnse poëzie - bijv. in het door P. in I,20 nagevolgde Ov., H. XV,94: *o decus atque aevi gloria magna tui* -, maar eveneens veelvuldig in de oud-christelijk poëzie, met name in liturgische teksten (Giannarelli, o.c., p. 213). Het is echter niet waarschijnlijk dat P. zich hierdoor vaak heeft laten inspireren. P. had immers, al was hij een groot bewonderaar van Augustinus, raadpleegde hij veelvuldig Lactantius (cf.

---

⁸⁹ Voor andere plaatsen in de twee eerste boeken van de A., waar dit verschijnsel zich voordoet, zie de Inleiding (pp. xxxii; xl; xlvii, n. 132).

comm. ad I,173 v.) en ontwikkelde hij in de A. een christelijke interpretatie van de Romeinse geschiedenis, niet zoveel op met de christelijke dichters; mogelijke woordreminiscenties aan hen komen in (de eerste twee boeken van) de A. - en überhaupt in zijn werk - slechts zeer incidenteel voor (bijv. Afr. I,214) en zijn van zeer discrete aard. Anderzijds zijn de uitlatingen van De Nolhac (P. et l'humanisme, I, pp. 210 v.) wel erg boud: "Cet ardent croyant a, pour la poésie qui célèbre la foi et les martyrs un véritable dédain. Il la néglige plus qu'il l'ignore [...] il se soucie fort peu de leurs oeuvres. On ne les trouve pas citées une seule fois par lui, pas même celle de Prudence, dont il avait pourtant quelques poèmes dans un de ses manuscrits".⁹⁰

169. et o...labanti - "En o enige hoop voor het wankelende vaderland tenslotte". Het vers is conceptueel, en deels ook wat betreft de verwoording, een reminiscentie aan Aen. XII,57 vv. (Amata, gemalin van Latinus tot Turnus): spes tu nunc una..., in te omnis domus inclinata recumbit (Giannarelli). In Aen. II,281 wordt Aeneas aangesproken met "spes": o lux Dardaniae, spes o fidissima Teucrum; cf. ook Sil. X,273 v. (Lentulus tot Aemimilius Paulus): Paule...unica rerum/ fessarum spes. Bij Livius komt het substantivum "spes" in verschillende casus-vormen voor in collocatie met Scipio: misistis nobis hunc P. Scipionem...spem, opem, salutem nostram (XXVIII, 39,9); (Scipio) ita...disseruit, ut...impleret homines certioris spei, quam quantam fides promissi humani aut ratio ex fiducia rerum subicere solet (XXVI,19,1-2).

Het adverbium "tandem" wordt in zeldzame gevallen i.p.v. "denique" gebruikt om het slot van een opsomming aan te geven, cf. Quint., Inst. XII,1,25: virum cum ingenii natura praestantem, tum vero tot pulcherrimas artis penitus mente complexum, datum tandem rebus humanis, qualem nulla antea vetustas cognoverit.

Voor de verbinding "patria labans" cf. Sil. XVII,332; Symm., Epist. I,51 (MGH, A.A. VI,1, p. 25).

170. siste metum - "Maak een eind aan uw vrees". P. vervangt Cicero's "omitte timorem, Scipio" (Somn. Sc. I,4) door een bij Ovidius (Her. XX,179) in dezelfde metrische positie voorkomende uitdrukking. Ovidus

---

⁹⁰ Cf. ook G. Velli, "Petrarca e i poeti cristiani", in: Studi petrarcheschi 6 (1989), p. 177: "Le citazioni dai poeti cristiani si contano sulle dita di una mano e [...] sono sempre le stesse: inanzi tutto l'invocazione a Cristo all'inizio del *Carmen paschale* di Sedulio [...]" ; vgl. comm. ad Afr. I,10 v.; I,43-45; I,65-67. Sedulius werd zeer veel gelezen in de Middeleeuwen, cf. bijv. F.J.E. Raby (A History of Christian-Latin Poetry from the Beginnings to the Close of the Middle Ages, Oxford 1953², p. 110): "He became a Christian classic, cited by the grammarians, read as a model of style, and imitated by generations of versifiers".

gebruikt "'sistere" regelmatig in de betekenis van "finem facere alicui rei", bijv. M. VII, 711: siste tuas, ingrante querellas; XIV,835: siste tuos fletus; F. I,367: siste, puer, lacrimas; cf. ook Her. X,36; 149: flecte ratem; voorts Stat., Th. V,663: siste hunc, vesane, furorem; Verg., Aen. I,257: parce metu, Cytherea.

170. memorique...reconde - "Memor" is proleptisch gebruikt: "bewaar mijn woorden in uw geest, zodat deze daaraan gedachtig is/ in uw trouwe geheugen". Evenals in de eerste vershelft vervangt P. de woorden van Cicero ("ades" inquit "animo...et quae dicam trade memoriae" [Somn. Sc. I,4]) door een - bijna woordelijk nagevolgde - Ovidiaanse wending; cf. M. XIV,813: memorique animo pia verba notavi; ib. IX,778: memorique animo tua iussa notavi; voor "animo memori" cf. ook Afr. II,9: si qua animo memori vestigia forte manebunt. Ronconi haalt in zijn commentaar op het Somn. Sc. (p. 165) de door P. gebruikte uitdrukking aan om zijn opvatting te staven, dat de door Cicero gebruikte uitdrukking "trade memoriae" niet betekent "lever over aan het nageslacht", maar "prent in uw geheugen".

171. Optimus - *hyperbaton* bij "moderator Olympi (172); door de uiteenplaatsing krijgt het epitheton extra reliëf, waardoor de goedheid van God, waarover ook de schim van Anchises in Aen. V,727 spreekt (et caelo tandem miseratus ab alto est), wordt benadrukt. God stelt de gestorven vader immers in staat zijn nog levende zoon raadgevingen te verschaffen (cf. comm. ad v. 173).

171. brevem...placitura - Verbind: horam brevem, sed quae multa ferat placitura, nisi despicias. Codex N en Corradini zien in de wat ingewikkelde woordplaatsing aanleiding "horam" te vervangen door "hora" en zo het substantivum, waarop het pron. relat. "quae" betrekking heeft, in de relatieve bijzin te trekken, terwijl het bijbehorende adi. in de hoofdzin blijft staan (dus: "brevem, ...quae...hora" i.p.v. "brevem horam, quae"). Deze constructie komt in antiek Latijn vrij zelden voor: KS (II, p. 312) noemt als voorbeelden, naast Plaut., Capt. 179, alleen Hor., Epod. II,37: quis non malarum, quas amor curas habet,/ haec inter obliviscitur (i.p.v. malarum curarum, quas) en id., Sat. I,4,2: atque alii, quorum comoedia prisca virorum est (i.p.v. alii viri, quorum). De correctie is, zoals Festa in zijn kritisch apparaat opmerkt, niet echt nodig.

172. multa...placitura - De verbinding komt terug in de beschrijving van de droom van Ennius in IX,211 v.: Fortasse videbis/ multa animo placitura tuo .

172. moderator Olympi - Giannarelli (L'ombra di Scipione, p. 209, n. 15) wijst erop, dat deze verbinding, die hier een syncretistische perifrased van de christelijke God vormt (cf. comm. ad I,10 v.; I,12),

behalve in Germ. 32 ter aanduiding van Iuppiter, niet alleen voorkomt in laat-antieke poëzie (Avien., Arat. 713; Dracont., Romul. IV,1), maar ook bij de oud-christelijke auteurs (Lact., Inst. III,20,13; Aug., Civ. Dei IV,33) en in de taal van de liturgie. Tevens merkt zij op, dat de wending deel uitmaakt van wat R. Liver (Die Nachwirkung der antiken Sakralsprache im christlichen Gebet des lateinischen und italienischen Mittelalters, Bern 1979, p. 138) "Herrscherprädikationen" noemt, die zij in verband brengt met de stoïsche traditie.

De titel "moderator", die P. in v. 19 ook op koning Roberto heeft toegepast, wordt eveneens door Cicero voor God gebruikt, cf. Tusc. I,28,-70: (deus) moderator tanti operis et muneris; in het Somn. Sc. (IV,2) heet de zon: dux et princeps et moderator luminum reliquorum. Vergilius geeft in de *Aeneis* ter aanduiding van Iuppiter de voorkeur aan de variant "regnator Olympi" (II,779; VII,558). Lucanus (II,4) gebruikt de ook door P. (Afr. VII,661 v.) nagevolgde aanduiding "rector Olympi".

173.   meis precibus victus - In tegenstelling tot wat het geval is bij Cicero, die zijn droom van Scipio geheel en al toeschrijft aan natuurlijke oorzaken (cf. comm. ad v. 154), blijkt bij P. de - door de gebeden van Scipio's vader beïnvloede - wil van God een doorslaggevende rol te spelen bij het optreden van de openbare droom van Scipio (cf. Fried., Quell., p. 34), hoewel ook in de A. een rationele, psychologische motivatie - zij het een van impliciete aard - voor het optreden van de droom niet ontbreekt.

P. volgt hier meer Vergilius, die de schim van Anchises door Iuppiter naar de aarde laat zenden om zijn zoon te instrueren (cf. Aen. V,726: imperio Iovis huc venio), dan Cicero (cf. ook comm. ad v. 171: optimus).

173.   ille - In de rechtermarge van Lr heeft P. de variant "ipse" genoteerd, die hier - terugverwijzend naar het onmiddellijk voorafgaande "moderator Olympi" - eigenlijk beter op zijn plaats is dan "ille" (cf. Fera, La revisione, p. 64).

173 v.   stellantia caeli/ limina - cf. Somn. Sc. II,1: pleno stellarum loco. P.'s formulering vormt mogelijk een contaminatie van Martianus Capella I,29: reserato stellantis poli limine (cf. II,122 [vers.]: stellata poli conspice/ limina) enerzijds, en de verbinding "caeli limina", die men behalve bij Ovidius (Tr. V,11,25) en Claudianus (Cons. Stil. III,287) in de christelijke poëzie aantreft (cf. Hilarius, In genesim 154 [CSEL 23, p. 237] en Aldhelmus, De virginitate carmen 2008 [MGH, A.A. 15, p. 436], anderzijds. "Limina" heeft hier de betekenis van "woning" of "regionen": "usu ambiguo respiciuntur tam habitacula quam regiones" (TLL, s.v. limen 1406,79).

Het beeld, dat P. in zijn droom van Scipio schetst van het hiernamaals, komt, zoals in de Inleiding is betoogd, in grote lijnen overeen met dat in het Somn. Sc. Hierin beschrijft Cicero immers als

woonplaats der gelukzaligen niet het traditionele Elysium, dat oorspronkelijk aan de westelijke rand van de wereld, aan gene zijde van de Oceanus, en door Vergilius zelfs in de onderwereld⁹¹ werd gelocaliseerd - een voorstelling, waartegen de in zaken m.b.t. de antieke religie door P. dikwijls geraadpleegde⁹² oud-christelijke auteur Lactantius bezwaar maakte⁹³ -, maar de in de hemel gelegen Melkweg.⁹⁴ Ook P.'s Scipio ziet "milia...spatiosum implentia caelum [...], stabilem qua vergit ad Arcton/lacteus innumeris redimitus circulus astris (I,577 vv.).

In de antieke eschatologie bestaan twee opvattingen m.b.t. de Melkweg (cf. Gundel, RE, s.v. Galaxias, col. 563 vv.). De ene luidt, dat deze de weg vormt, die de zielen van de gestorvenen moeten afleggen naar hun hemelse verblijfplaats, een opvatting, die naar men aanneemt, teruggaat op Plato's leerling Heraclides Ponticus, maar die men ook in christelijke kring aantreft (Paulinus Nolanus, Dracontius).

In de andere opvatting, welke we aantreffen in het Somn. Sc., vormt de Melkweg zelf de verblijfplaats van de zielen der gestorvenen; deze aetherische, helder glanzende zielen zijn vanaf de aarde zichtbaar als lichtpuntjes; door hun grote aantal vormen ze aan de hemel de lichtende band van de Melkweg. Deze leer gaat terug op de school van Pythagoras. Behalve in het Somn. Sc. vindt men deze gedachte in de Lat. literatuur bij Manilius, Martianus Capella en in de *Anthologia Latina*.⁹⁵

---

⁹¹ Aen. VI,542. Servius (ad Aen. V,735; VI,640) en Macrobius (Comm. I,9,8) verklaren deze localisering uit de dichterlijke traditie.

⁹² Cf. De Nolhac, P. et l'humanisme, II, p. 211.

⁹³ Div. Inst. VI,3,9: poetae...qui hoc bivium [de weg naar het Elysium resp. de Tartaros, cf. Aen. VI,540 vv.] apud inferos esse voluerunt, ...in eo falluntur quod eas vias mortuis proposuerunt. utrique ergo vere, sed tamen utrique non recte, quia oportuit vias ipsas ad vitam, fines earum ad mortem referri; ib. 4,1: Una est itaque virtutis ac bonorum via, quae fert non in Elysios campos, ut poetae loquuntur, sed ad ipsam mundi arcem...

⁹⁴ De voorstelling van de hemel als woonplaats van de gelukzalige staatslieden en veldheren in het Somn. Sc. is aanvankelijk vaag, maar wordt allengs duidelijker, cf.

- (II,1): de excelso et pleno stellarum...loco

- (III,1): certum esse in caelo definitum locum ubi beati aevo sempiterno fruuntur

- (III,6): illum...locum quem vides - erat autem is splendido candore inter flammam circus elucens - quem vos, ut a Graecis accepistis, orbem lacteum nuncupatis.

⁹⁵ Manilius somt in Astr. I,758-804 in de vorm van een reeks vragen een aantal hypothesen op over de aard van de Melkweg. Eén daarvan luidt dat de Melkweg bestaat uit de zielen van overleden beroemde mannen: an fortes animae

Hoewel ook de localisering van het hiernamaals in de - zich in de buitenste van de door Cicero (in overeenstemming met Aristoteles en de Stoa) aangenomen hemelsferen bevindende - Melkweg niet geheel overeenkomt met de christelijke hemelvoorstelling,⁹⁶ staat zij hier toch veel dichterbij dan de voorstelling van Vergilius en vormt zij in het Somn. Sc. in zekere zin een aanknopingspunt met de christelijke leer, waarin als woonplaats der zaligen immers eveneens de hemel geldt: de kerk had immers de nogal vage bijbelse voorstelling van de woonplaats der zaligen ergens in de hoogte - noch het O.T. noch het N.T. waren erg geïnteresseerd in de topografie van de hemel - bij de acceptatie van de aristotelische fysica in de scholastieke wijsbegeerte opgenomen in het ptolemaeïsche (eveneens op Aristoteles gebaseerde) wereldbeeld⁹⁷, en gelocaliseerd in de buitenste van de tien hemelsferen, waarvan hierin sprake is, het zgn. *empyreum*, een voorstelling die het meest bekend is uit Dante's *Paradiso*.⁹⁸

---

dignataque nomina caelo/ corporibus resoluta suis terraeque remissa/ huc migrant ex orbe suumque habitantia caelum/ aetherios vivunt annos mundoque fruuntur (Astr. I,758-61, ed. Housman).

Anders dan in het - door P. ook op dit punt nagevolgde - Somn. Sc., waarin de Melkweg als verblijfplaats der zaligen niet openstaat voor alle zielen, maar alleen voor die van (Romeinse) "rectores" en "conservatores rei publicae", die door de beoefening van de *virtutes civiles* de onsterfelijkheid verdiend hebben, is de Melkweg bij Manilius ook de verblijfplaats van Homerische helden en Griekse wijzen. Martianus Capella (II,207) neemt ook Linus, Orpheus, Homerus, Vergilius en anderen onder de schare der gelukzaligen op, terwijl in Anth. Lat. II,1438,17 ook gewone stervelingen na hun dood tot de Melkweg worden toegelaten, zoals oorspronkelijk ook door Pythagoras zou zijn geleerd (Gundel, l.c., col. 565).

⁹⁶ Dat P. deze voorstelling in Fam. XV,4,13 expliciet verwerpt, zoals Courcelle (*Postérité*, p. 232, n. 2) schrijft, is niet juist: P. verwerpt in deze brief alleen de idee van de astrale oorsprong van de ziel: Non dicam celestem originem animarum, quod Virgilius ait (Aen. VI,730), neque quod ait Cicero, animum nobis datum ex illis sempiternis ignibus, quos sidera et stellas appellamus (Somn. Sc. III,4). Vgl. ook het boven geciteerde Afr. I,577 vv.

⁹⁷ Cf. K. Galling (ed.), *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, Tübingen 1959³, s.v. Himmel.

⁹⁸ Omdat men in de oudheid een vrije beweging van de planeten in het heelal voor onmogelijk hield, stelde men zich, zoals bekend, zeven concentrische bollen ("sferen") voor, waarop men de planeten geplaatst dacht. In de

Een verschil tussen de hemelvoorstelling van P. en die in het Somn. Sc. is, dat P. veel meer dan op de situering van de hemel temidden van de sterren, waaraan Cicero zoveel aandacht schenkt, nadruk legt op de zaligheid van de bewoners ervan, cf. bijv. vv. I,208-23 (met name de vergelijking in vv. 210 vv.) en II,417-22. Daarnaast maakt P. bij zijn schildering van het hiernamaals toespelingen op nieuw-testamentische hemelbeschrijvingen, cf. bijv. I,222 v. ("recessus/ lucis inaccessae") en I,219 vv.

174. perrarum munus - P. vat zeer beknopt de woorden samen, die de Sibylle tot Aeneas spreekt n.a.v. zijn wens om af te dalen in het schimmenrijk: pauci, quos aequus amavit/ Iuppiter aut ardens evexit ad aethera virtus,/ dis geniti potuere (Aen. VI,129 vv.). Iets minder beknopt en met een zekere woordparallellie verwijst P. naar dezelfde verzen in II,2 v.: Gratia paucis/ huc venisse fuit; vergelijk voor de inhoud van de woorden ook I,438 vv.

De woorden van de Sibylle tot Aeneas spelen als model een belangrijke rol in dit gedeelte van de A.; cf. vv. 174-79; 192 v.

174-179. et ambos...aspicias - In tegenstelling tot de woorden "perrarum munus", die een inkorting vormen van een element uit het betoog van de Vergiliaanse Sibylle, vormt deze passage een amplificatie van een vers hieruit, nl. Aen. VI,154 v.: sic demum lucos Stygis et regna invia vivis/ aspicias.

De kern van de passage van zowel P. als Vergilius is een vorm van het - door P. dus overgenomen - werkwoord "aspicio" en een hierbij behorend object, dat een omschrijving vormt van het begrip "het hiernamaals".

Bij zijn amplificatie van het als model gebruikte Vergilius-vers bedient P. zich in vv. 177-79 van beelden, die wellicht, zoals Giannarelli (L'ombra di Scipione, pp. 215 vv.) betoogt, aan Ovidius zijn ontleend (zie onder). Voor vv. 175 v. lijkt - evenals voor I,328 en I,337 en voor vv. 5 v. van het naar aanleiding van de dood van de Florentijnse dichter Sennuccio del Bene geschreven Canz. CCLXXXVII (or vedi in seme l'un e l'altro polo,/ le stelle vaghe e lor viaggio torto)⁹⁹ - Luc. IX, 11

---

buitenste sfeer, die van de hemel, zouden zich de ("vaste") sterren (met de Melkweg) bevinden, in de oudere opvatting aan de hemelsfeer vastgehecht (cf. Boll, RE, s.v. Fixsterne, 2407; 2412). De aarde stelde men zich voor in het centrum in een negende sfeer, cf. Somn. Sc. IV.

In het Ptolemaeïsche kosmosbeeld, dat tot aan Copernicus het fundament van de astronomie bleef, wordt, in navolging van Aristoteles, - ten opzichte van de door Cicero gevolgde voorstelling - nog een extra sfeer aangenomen, welke die van de planeten en vaste sterren omgeeft en waarvan de beweging in het heelal uitgaat, de "kristallijnen hemel" of "*primum mobile*". Hierbuiten zou zich - buiten ruimte en tijd geplaatst - het hemels paradijs bevinden in het "*empyreum*".

⁹⁹ Voor de invloed van Lucanus op P.'s *Canzoniere* (met name zijn politieke/patriottische canzones) cf. E. Fraenkel,

vv., waar wordt beschreven hoe de ziel van Pompeius zich na diens dood naar de hemel begeeft, het model te zijn geweest (*Illic postquam se lumine vero/ inplevit, stellasque vagas miratus et astra/ fixa polis, vidit quanta sub nocte iaceret/ nostra dies*).

Een reden voor P.'s keuze van dit model is ongetwijfeld het feit geweest, dat Lucanus hier, evenals Cicero in het *Somn. Sc.* (zie comm. ad I,173 v.), niet spreekt van de onderwereld, maar van een tussen de sterren gesitueerde hemel als verblijfplaats van de zaligen, cf. ook Ahl (*Lucan, An Introduction*, p. 145): "Lucan seems less earnest in his description of Tartarus and Elysium. [...] The spirit of Pompey, as he dies, rises into the *brightness of heaven* [...]".

Zabughin (*Vergilio nel Rinascimento italiano*, vol. I, p. 80, n. 138) bespeurt in deze P.-passage, m.i. ten onrechte, de invloed van II Cor. 12,2-4, een bijbelplaats waar Paulus wordt opgevoerd tot in de derde hemel en waarop Dante een toespeling maakt (*Inf. II,32*).

174 v.   ambos...polos - "De beide (hemel) polen". Het object "*lucos Stygis et regna invia vivis*" van het Vergiliaanse "*aspicies*" (zie boven) krijgt, in overeenstemming met het Ciceroniaanse concept van P.'s droombeschrijving, een andere inhoud - niet "de onderwereld", maar de met de woorden "*ambos...polos*" metonymisch aangeduide "hemel" - en wordt afhankelijk gemaakt van het tot de genoemde amplificatie behorende verbum "*penetrare*".

De door P. genoemde "hemelpolen" zijn eigenlijk "elk der uiteinden van de verlengde aardas, waaromheen het hemelgewelf schijnt te draaien" (Van Dale), en die in *Afr. II,369* worden aangeduid als "*caeli vertices*"; cf. ook *Plin., N.H. II,15,13, 63: terra a verticibus duobus, quos appellaverunt polos, centrum caeli...est...*

175.   viventem - (sc. te). Het aanschouwen van de hemel (polen) is een privilege van gestorvenen die onder de zaligen zijn opgenomen en is voor iemand, die nog leeft dus iets zeer ongewoons. Met het participium "*viventem*" verwijst P. naar de oude - van Homerus (*Od. XI,155-59*) tot en met Dante (*Inf. II,13-15*) voorkomende - *topos* van de ontoegankelijkheid voor de levenden van het hiernamaals (zowel de onderwereld als het Elysium resp. de hemel), waarvan Vergilius zich bedient in de woorden "*regna invia vivis*".

175-179.   ut...aspicias - De werkwoordsvorm "*aspicies*", die in (het boven geciteerde) *Aen. VI,154 v.* predikaat van een hoofdzin is, wordt bij

---

"Lucan als Mittler des antiken Pathos", in: W. Rutz (ed.), *Lucan, Darmstadt 1970*, pp. 48 v.; cf. ook comm. ad *II,164*.

P. - in dezelfde metrische positie - in een finale bijzin geplaatst; bovendien krijgt het verbum i.p.v. het Vergiliaanse object, dat P. in gewijzigde vorm (zie comm. ad 174 v.) in de hoofdzin heeft laten staan, een nieuw, uit drie elementen bestaand, object: de zaken, waarvan Scipio's vader zijn zoon aankondigt, dat ze hem geopenbaard zullen worden: 1. de bouw van het hemelgewelf (astra/...et obliquos calles [175 v.]), 2. de inspanningen die Rome en hemzelf te wachten staan (patriae...labores/ atque tuos [176 v.]), 3. het uiteindelijke lot van Rome en hemzelf (Sororum/ stamina,...fatum [177 v.]).

Wat betreft het eerste punt maakt Scipio's vader zijn belofte niet helemaal waar: de beschrijving van de bouw van het universum, dat een belangrijk deel vormt van Cicero's *Somnium Scipionis* (Somn. Sc. IV), komt in P.'s droombeschrijving niet voor, maar verschijnt elders in de A. in een andere context, nl. de - lacunair overgeleverde en problematische - beschrijving van de sculpturen en bas-reliëfs in het paleis van koning Syphax in boek III (vv. 87 vv.).¹⁰⁰

In zijn eigen droombeschrijving geeft P., in plaats van een uiteenzetting over de bouw van het heelal, een schildering van de zaligheid van de vaderlandslievende veldheren en staatslieden, die na hun dood de hemel bevolken (I,340 vv.), welke gebaseerd is op dat gedeelte van boek VI van de *Aeneis*, waarin Anchises zijn zoon in het Elysium de zich daar bevindende zielen toont van diegenen, die eens de grote mannen van Latium en Rome zullen worden (Aen. VI,752 vv.). De thema's 2. en 3. komen aan de orde in II,31 vv. (2) en II,114 vv., II,531 vv. (3).

Het doel, binnen de epische handeling, van Scipio's visioen van de hemel is, dat de aanblik van de gelukzaligheid die veldheren na hun dood ten deel valt en de voorspelling van zijn uiteindelijke overwinning en de daarop volgende grootheid van Rome hem ertoe zullen aansporen de (in de rest van het epos beschreven) strijd tegen Hannibal met kracht voort te zetten. Om deze aansporing zo effectief mogelijk te laten zijn prikkelt Scipio's vader eerst de wraakgevoelens van zijn zoon door hem zijn eigen dood en die van zijn broer te beschrijven (I,224 vv.). Vervolgens wil hij hem door de beschrijving van de heldendood van contemporaine veldheren (I,340 vv.) aanzetten tot *aemulatio*. De beschrijving van de Romeinse

---

¹⁰⁰ Over deze passage is veel geschreven, o.a. door Festa, die in de *Prefazione* van zijn *Africa*-editie en in een eerdere studie ("Il 'Palazzo della Verità' e le lacune dell' *Africa*", *Giornale dantesco* 27 [1924], pp. 97-101; ook opgenomen in Festa's *Saggio*, pp. 94-109) poogt aan te tonen, dat de passage van zijn plaats geraakt is en oorspronkelijk deel uitmaakte van de grote lacune, die volgt op boek IV, en Martellotti (*La vita di Scipione l'Africano*, Milano-Napoli 1954), die Festa's theorie tracht te weerleggen. Een samenvatting van de discussie geeft Bernardo, *Petrarch*, etc., pp. 130 vv.

koningen en vroeg-republikeinse helden tenslotte (I,501 vv.) heeft tot doel een beroep te doen op zijn vaderlandsliefde.¹⁰¹

Door de aankondiging ervan door Scipio's vader in deze verzen gaat de episode van de geestverschijning bij P. minder abrupt over in het hemelvisioen dan in het Somn. Sc., waarin een dergelijke aankondiging ontbreekt.

175. astra - i.e. "astra vaga/errantia" (cf. het ad vv. 174-79 geciteerde Luc. IX,12: "stellas vagas"), de dwaalsterren of planeten. Hoewel de planeten, daar ze zelf geen licht geven, eigenlijk geen sterren zijn, werden ze vanwege het feit, dat ze - anders dan de sterren zelf, die in (door de grote afstand) schijnbaar vaste configuraties aan de hemel staan en daarom wel "vaste sterren" genoemd werden - binnen korte tijd zichtbaar van plaats veranderen, wel "dwaalsterren" genoemd, cf. bijv. Cic., N.D. II,20,51: maxime vero sunt admirabiles motus earum quinque stellarum, quae falso vocantur errantes; Rep. I,14,22: quae (stellae) errantes et quasi vagae nominarentur. Tegenover deze "stellae vagae/errantes" stelt Cicero (N.D. III,20,51) de "stellae inerrantes" of (N.D. I,13, 34) "sidera infixae caelo" (cf. Luc. IX,12 v.: astra/ fixa polis); zie voorts Somn. Sc. IV,1: infixi; Manil. II,35:astra/ ... fixa, een uitdrukking, die verwijst naar de in de oudheid gangbare verklaring van de schijnbare onbeweeglijkheid van de vaste sterren uit de bevestiging hiervan aan een hemelsfeer (zie comm. ad 173 v., n. 98); cf. ook Macr., Comm. I,17,16, waar sprake is van "stellae vagae" en "infixae".

Het hier door P. gebruikte subst. "astrum" is een aan het Grieks ontleend synoniem voor "stella",¹⁰² waaraan Vergilius - anders dan Lucanus

---

¹⁰¹ Cf. A. Giordano, Francesco Petrarca e l'Africa, Fabriano 1890, pp. 99 vv. (geciteerd door Carlini, Studio, pp. 72 v.).

¹⁰² Macrobius, Comm. I,14,21 plaatst het subst. "stella" als aanduiding voor zowel "planeet" als "afzonderlijke ster" tegenover "sidus" als benaming voor "constellatie", "sterrenbeeld": nunc videamus quae sint haec duo nomina quorum pariter meminit (sc. Cic., Somn. Sc. III,4), cum dicit quae sidera et stellas vocatis. neque enim hic res una gemina appellatione monstratur ut ensis et gladius sed sunt stellae quidem singulares, ut erraticae quinque (de planeten) et ceterae quae non admixtae aliis solae feruntur (geïsoleerde sterren), sidera vero quae in aliquod signum stellarum plurium compositione formantur ut Aries, Taurus, ut Andromeda, Perseus vel Corona et quaecumque variarum genera formarum in caelum recepta creduntur.

P. d'Hérouville (L'astronomie de Virgile, Paris 1940, p. 9 v.) merkt, onder verwijzing naar Isid., Etym. III,60, op, dat dit verschil niet consequent in acht werd genomen.

op de hier door P. nagevolgde plaats - de voorkeur geeft.¹⁰³ Vergilius maakt eveneens onderscheid tussen planeten en sterren, maar bedient zich, anders dan Cicero en Lucanus, niet van perifrases als het boven genoemde "stellae errantes" en "inerrantes", en evenmin, zoals latere auteurs als Gellius, Servius, en Isidorus, van termen van Griekse oorsprong als "planeta", "planetes" of "planes" (cf. D'Hérouville, o.c., p. 10).

P. zelf handelt op dit punt nu eens - zoals hier - op de wijze van Vergilius door af te zien van perifrases, dan weer (cf. II,209: seu...vagus seu stantibus astris; II,374: vagis ... astris) op de wijze van Cicero en Lucanus.

176. obliquos calles - "hun schuine paden", d.w.z. de banen van de planeten in de gordel van de dierenriem, die t.o.v. de (hemel)equator een schuine positie vertoont; cf. Lucr. V,693 (sol) obliquo terras et caelum lumine lustrans; Verg., G. I,239: obliquus qua se signorum verteret ordo; Ov., M. II,130 (evenals Lucr. over de ecliptica of schijnbare jaarlijkse zonnebaan aan weerszijden waarvan de gordel van de dierenriem zich bevindt): sectus in obliquum est lato curvamine limes; Prop. IV,1,82: obliquae signa iterata rotae; Luc. I,78 (van de baan van de maan): obliquum...per orbem; cf. voorts het reeds genoemde Plin., N.H. II,15,13,63: terra a verticibus duobus, quos appellaverunt polos, centrum caeli nec non et signiferi est oblique inter eos siti. Zie ook Afr. II,374 (obliquusque vagis it circulus astris) en het reeds ad 174-79 geciteerde Canz. CCLXXXVII,6: le stelle vaghe e lor viaggio torto.

Het substantivum "callis" wordt in antiek Latijn niet gebruikt voor de banen van hemellichamen, wel synoniemen hiervan, cf. Prop. IV,1,107 v.: aspicienda via est caeli verusque per astra/ trames; Claud., Cons. Stil. II,438: velox semita Lunae/ pigraque Saturni; Ov., M. II,130 (zie boven) gebruikt als eerste het substantivum "limes" in deze betekenis (cf. Bömer ad loc.); het Somn. Sc. (IV,2) spreekt van "stellarum cursus sempiterni". Over het onderscheid tussen "semita", "callis" en "trames" in hun oorspronkelijke, niet-overdrachtelijke betekenis cf. Isid., Diff. I,539 (geciteerd door Forcellini, s.v. callis): *Semita* hominum est, *callis* vero pecorum vel ferarum est. *Callis* etiam dicitur via stricta, a calcando ita dicta. *Tramites* vero transversa sunt in agris itinera: proprie ergo callis semita tenuis, callo pecorum praedurata; semita autem quasi semis via: semita enim dicta, qua potest ire unum vehiculum.

177. Sororum - De "Sorores" zijn hier niet, zoals in I,5, de Muzen, maar de het noodlot verpersoonlijkende Parcae of Fata, de "tristes sorores" (Tib. III,3,35), "Stygiae sorores" (Luc. IX,838) of "sorores

---

¹⁰³ En dat door hem dan ook vaker (30 tegenover 12 maal) werd gebruikt (cf. D'Hérouville, o.c., p. 11); cf. ook comm. ad I,581, noot.

tres" (Hor., C. II,3,15 v.)/ "triplices sorores" (Ov., M., VIII,452); zie bijv. ook Ov., Her. XII,3: quae dispensant mortalia fila sorores; ib. XV,81: sive ita nascenti legem dixere Sorores; Prop. II,13,44: quaevis de Tribus una Soror; Stat., Th. I,632: Mors fila Sororum/ ense metit: ib. III,241: nigraeque Sororum/...colus; Mart. IV,73,3: volventis...pensa sorores.

178. **stamina** - naast het algemenere "fila" de gebruikelijke term voor de draden, waarmee de Parcen de mensen hun "fatum" toespinnen, een thema, dat in de antieke Latijnse poëzie een belangrijke rol speelt, cf. bijv. Ov. Her. XII,3 (boven geciteerd); Tib. I,7,1 v.: Parcae fatalia nentes/ stamina; III,3,35 v.: tristesque sorores/ stamina quae ducunt quaeque futura neunt.

178. **tum** - "dan", d.w.z. in de toekomst, de tijd van de "patriae labores atque tuos" die Scipio te zien krijgt, wanneer de "sororum stamina" op aarde wel bekend zullen zijn.

178. **rigido** - "stijf", "streng", "onverbiddelijk". De Parcen drukken - in tegenstelling tot gewone spinsters (cf. Ov., M. IV,36: levi deducens pollice filum) - hard met hun duim op de draad die ze spinnen, vgl. Ov., M. VIII,452 v.: triplices...sorores/ stamina...*inpresso* fatalia pollice nentes. Deze voorstelling hangt samen met het idee van de onverbiddelijkheid van het door hen verpersoonlijkte noodlot. Cf. echter ook Ov., Her. IX,77, waar Deianira zich de als meisje verklede Hercules aan het hof van Lycomedes op Scyros spinnend voorstelt: *crassaque robusto deducis pollice fila*; ib. 79: *digitis dum torques stamina duris*.

178. **contortum** - "ineengedraaid", "getwijnd", om bij het spinnen een draad te vormen; voor het samengestelde "contorqueo" i.p.v. het gebruikelijke simplex "torqueo" cf. Sen., Apocol. IV,1,13 (contorto descendunt stamina fuso), Col. X,306 (contorti stamina iunci). De uitdrukking "stamina (fila) torquere (ducere)" betekent "spinnen", cf. het zojuist reeds aangehaalde Ov., Her. IX,79: *digitis dum torques stamina duris*; App., Mund. XXXVIII,373: quod (sc. a Parcis) torquetur in digitis; cf. ook Afr. III,261: *torto famulantur stamine Parcae*.

178. **fatum** - i.p.v. "filum" (sc. fatale), waarmee de allegorie - anders dan met dit niet-overdrachtelijk gebruikte substantivum - zou zijn volgehouden. Mogelijk ligt, zoals Giannarelli (L'ombra di Scipione, p. 221) veronderstelt, Ovidius' verbinding "fatalia stamina" (M. VIII,453; zie boven) ten grondslag aan het dubbele beeld "ignota stamina" - "contortum fatum", dat P. hier gebruikt; cf. echter ook Claud., Rapt. Pros. I,52: quae (Parcae) seriem fatorum pollice ducunt.

Scipio's vader voorspelt zijn zoon, dat Carthago, dat hij waarschuwt, door toedoen van hem opnieuw de macht van Rome zal ervaren en zijn dood zo gewroken zal worden (179-198).

179. Huc flecte animum - cf. (voor de inhoud) Somn. Sc. I,4: ades...animo; (voor de wending "animum flectere") Liv. I, praef. 5: scribentis animum...non flectere a vero; Quint., Inst. IV,2,80: animus...ab aliqua...opinione flectendus; cf. ook Verg., Aen. VI,788: huc...flecte acies (= oculos).

179-187. Viden...alta - Reeks retorische vragen, vanaf v. 183 in combinatie met uitroepen en apostrophe van Carthago en de Bagrada, waarin Scipio's vader zijn zoon vanuit de hemel Carthago aanwijst en deze stad waarschuwend toespreekt. De eigenlijke waarschuwing volgt in v. 188.

Een vergelijkbare reeks retorische vragen die eenzelfde gedachte uitdrukken ("Is de macht van Rome u in uw razernij nu nog niet duidelijk?") vindt men in Claud., Bell. Gild. I,330-339, waar Honorius in zijn droom door zijn grootvader Theodosius wordt aangespoord tot de strijd tegen de Africaanse rebel Gildo.

179. Viden illa...moenia - cf. Somn. Sc. II,1 (eveneens m.b.t. Carthago): Videsne illam urbem. P. maakt, in navolging van Cicero, met "illa" duidelijk, dat Scipio nu vanuit de hemel op aarde neerziet.

179. sub Austro - "(onder) in het Zuiden". De namen van de winden worden regelmatig metonymisch voor de windstreken gebruikt, zo ook Somn. Sc. VI,4: in...aquilonis austrive partibus.

180. moenia et...periura palatia - Vergilius had Neptunus het adi. "periurus" laten toepassen op Troje: periurae moenia Troiae (Aen. V,811); cf. ook Aen. I,661, waar Venus vooruitloopt op de Romeinse gevoelens jegens Carthago: domum (nl. dat van Dido) timet ambiguum Tyriosque biliguus. Voor de spreekwoordelijke trouweloosheid van de Carthagers, van wie Hannibal het proto-type is, cf. comm. ad II,17 v.

180. infami...monte - bedoeld is de heuvel Byrsa, waarop waarschijnlijk de eerste Punische bewoning heeft plaatsgevonden en waarop later de burcht Byrsa werd gebouwd (cf. RE, s.v. Karthago, col. 2156 vv.); zie ook v. 187 met comm.

181. femineis - die van Dido.

181. dolis - cf. comm. ad I,187: Byrsa; cf. ook Servius ad Aen. I,368: Dido...petit callide, ut emeret tantum terrae quantum posset corium bovis tenere.

181 v. Viden...turbam - "Die Farben zur Schilderung der Karthager scheinen Ciceros katilinarischen Reden entlehnt", aldus Friedersdorff (Quell., p. 33). Echte parallellen (wendingen, woordverbindingen, e.d.) ontbreken evenwel.

181. **furentum** - met consonantische uitgang, cf. I,124: venantum. Ook Claud., Bell. Gild. I,332, kwalificeert de opstandige inwoners van Africa als waanzinnig: progenies vesana Iubae.
182. **tepido stillantem sanguine** - cf. Enn., Trag. 20 (Vahl.): sanguine tepido; Cic., Phil. II,12,30: qui stillantem (sc. sanguine) prae se pugionem tulit.
183. **nimum...ruinis** - variatie op Hor., C. III,5,39 v.: o magna Carthago, probrosis/ altior Italiae ruinis; cf. ook Liv. XXII,39,8: nobilior alius Trasumenno locus nostris cladibus (Fried., Quell., p. 35). Voor de betekenis "bekend", "vermaard" van het als adi. gebruikte, in poëzie ongebruikelijke, part. "insignitus" cf. Serv. ad Aen. III,113: civitates...insignitas turribus; Macr., Comm. I,6,82: tot virtutibus insignitus septenarius (numerus).
184. **nuribus...Italis** - "voor de bruiden van Italië"; in dichterlijke taal betekent "nurus" ook "jonge (getrouwde) vrouw"; voor de verbinding cf. Ov., M. II,366: nuribus...Latinis; Mart. IV,75,2: Latias...nurus. Vgl. ook Afr. V,586: nuribus subiecta Latinis
184. **trux** - omdat Carthago hun hun mannen ontnemt, wanneer deze sneuvelen in de strijd, cf. het bekende Hor., C. I,1,24 v.: bellaque matribus/ detestata.
184. **iterum arma retentas** - cf. (voor de inhoud) Somn. Sc. II,1: (Carthago) renovat pristina bella nec potest quiescere; (voor de verwoording) Luc. II,514: si libet, arma retempta.
185. **fracta** - in I,2 gezegd van Africa.
185. **semel** - nl. in de eerste Punische oorlog.
185. **vacuis...bustis** - "ten behoeve van uw lege graven" (d.w.z. om uw lege graven mee te vullen). Hoe men zich deze "lege graven" moet voorstellen is mij niet helemaal duidelijk; hebben de Carthagers al van tevoren graven gedolven met het oog op te verwachten oorlogsslachtoffers? De verbinding "vacua busta" komt in antiek Latijn niet voor; wel, maar in een andere betekenis, "cava busta" (Ov., Am. III,9,38) en "inania busta" (Stat., Th. V,317; XII,162); cf. echter Amm. XV,3,2: impletisque funerum bustis reversi.
185. **struis agmina** - "stelt ge (leger)scharen op"; variatie op de uitdrukking "aciem/acies struere" (bijv. Aen. IX,42; Liv. VIII,8,3; id. IX,31,9). Misschien zinspeelt P. ook op de betekenis "opstapelen" van "struo", in welk geval de "agmina" "menigten (lijken)" zijn.
186. **sic** - "zozeer" ("ita", "adeo", "tam"), nl. als aangeduid in vv. 184 vv. (iterum...bustis). Deze verzen vervangen een door een correlatief

"ut" ingeleide bijzin. Inhoudelijk is de door P. gebruikte formulering identiek aan "ita Tiberim indomitum temnis, ut arma retentes etc."; cf. bijv. Cic., Rep. II,21,37: non latuit scintilla ingenii...; sic erat in omni vel officio vel sermone sollers (= tam sollers erat, ut non lateret ingenium).

186. Tiberim indomitum, segnissime Bagrada - De chiastisch tegenover elkaar geplaatste namen van de Tiber en de "segnissimus Bagrada" (cf. Luc. IV,588: Bagrada lentus) staan metonymisch voor de strijdende naties, wier karakter aangeduid wordt door de epitheta waarvan beide riviernamen zijn voorzien; de Bagrada (tegenwoordig de *Medjerdah*) is een rivier in Numidië, die tussen Utica en Carthago uitmondt in de Middellandse Zee.

186. temnis - plechtig en zeldzaam poëtisch simplex pro composito (contemnis), dat door Vergilius, die het echter alleen in redes gebruikt (Aen. I,542; 665; VI,620; VII,236; X,737), aan Lucretius (III,957; V,1238) is ontleend en dat in de latere epiek alleen driemaal bij Statius en tweemaal bij Val. Flaccus voorkomt (cf. Austin ad Aen. I,542; VI,620).

187. modo - "nu"; cf. I,53.

187. Byrsa - de burcht van Carthago. De naam Byrsa is een Griekse verbastering van het Phoenicische *bosra* (steile, versterkte plek; burcht) en betekent "(dieren)huid"; vandaar de aetiologische legende dat Dido en de onder haar leiding uitgeweken Phoeniciërs op de plaats van het latere Carthago van de inheemse vorst een stuk grond gekocht hadden, zo groot als met een ossenhuid kon worden omspannd; door de huid aan repen te snijden slaagde de listige Dido erin een gebied te verwerven, dat groot genoeg was voor de burcht van de latere stad; cf. Verg., Aen. I,367 v.; Serv. ad loc.; Liv. XXXIV, 62,11 v.; Iust. XVIII,5,9.

Evenals in het vorige vers de rivieren op het grondgebied van beide strijdende volken tegenover elkaar geplaatst worden als representanten van deze naties, worden hier de burchten van hun respectieve steden, die hun macht vertegenwoordigen, tegenover elkaar geplaatst; de plaatsing van substantiva en adiectiva is hier evenwel niet chiastisch (die van de eigennamen "Byrsa"-*"Capitolia"* tegenover "Tiberim"-*"Bagrada"* uit het vorige vers wel weer). Van de epitheta, waarvan de namen van deze burchten zijn voorzien, zegt alleen het eerste ("ferox") iets over het karakter van de bevolking; "alta" is louter *epitheton ornans*.

187. Capitolia - Van het subst. "Capitolium" wordt in dactylische poëzie de pluralis-vorm gebruikt [vgl. bijv. Verg. (Aen. VI,836; VIII,347; 653), Ov., Luc.; cf. Norden, Aeneis Buch VI, Anhang V; Neue, Formenlehre der Lat. Sprache, I, p. 397; TLL, s.v.], cf. ook Afr. II,239; 267.

188. dominam - cf. II,23, waar Rome in navolging van Martialis "domina Urbs" wordt genoemd. Het feit dat Rome tegen het gepersonifieerde Carthago haar "domina" wordt genoemd impliceert, dat aan Carthago de slavenstatus wordt toegekend, cf. I,89 v., waar de Carthagers "servilia passos multa viros" worden genoemd. Friedersdorff (Quell., p. 35) wijst erop, dat Scipio bij Livius (XXI,41,10) tegenover zijn soldaten de Puniërs vergelijkt met plotseling in opstand gekomen slaven: itaque vos ego, milites, non eo solum animo, quo adversus alios hostes soletis, pugnare velim, sed cum indignatione quadam atque ira, velut si servos videatis vestros arma repente contra vos ferentes.

189. is tibi...ea gloria - cf. voor de verwoording Aen. IV,379 v.: scilicet is superis labor est, ea cura quietos/ sollicitat (J. Foster, Petrarch's *Africa*, p. 288); voor de gedachte Somn. Sc. II,1: ad quam tu oppugnandam nunc venis ...hanc hoc biennio consul evertes. De woorden "ea gloria" ("[en] de roem hiervan") zijn asyndetisch verbonden met "is...labor"; het pronomen "ea" vervangt, anders dan hier bij Vergilius - waar het de plaats van een gen. obi. inneemt - een gen. subi., als bijv. in Aen. IV,387: haec...fama.

189. iusto/ Marte - eigenlijk een anachronisme; hoewel de Romeinen reeds lang een traditie van in de praktijk ontwikkelde rechtvaardigingsgronden voor oorlogen en een ingewikkeld ritueel bij oorlogsverklaringen kenden, treft men het begrip *bellum iustum*¹⁰⁴ pas voor het eerst *expressis verbis* in het werk van Cicero aan (Off. I,11,34 vv.; Rep. III,23,34 v.), met wie bij de Romeinen de theoretische bezinning op de rechtvaardige oorlog begint en wiens denkbeelden in dezen een combinatie vormen van Griekse ideeën hierover (met name die van Plato en de Stoa) met Romeinse praktijkopvattingen.

Cicero, voor wie oorlog een uiterste middel is, waartoe slechts dient te worden overgegaan, indien andere middelen zijn uitgeput en die een nieuwe, betere, vrede tot doel moet hebben, onderscheidt verschillende soorten oorlogen, waarbij aanvalsoorlogen, ondernomen om roem en overwinningen te behalen, in tegenstelling tot burgeroorlogen, niet geheel worden afgewezen; zij dienen echter wel minder verbitterd te worden gevoerd dan oorlogen die tot doel hebben de veiligheid van de staat te waarborgen. In beide gevallen is slechts sprake van een *bellum*

---

¹⁰⁴ Hierover S. Albert, *Bellum iustum. Die Theorie des "gerechten Krieges" und ihre praktische Bedeutung für die auswärtige Auseinandersetzung Roms in republikanischer Zeit*, Kallmünz 1980, pp. 9-26; L. de Blois, "Oorlog en vrede bij de Grieken en Romeinen" in: L. de Blois, A.G. Weiler, L. Wecke, *Rechtvaardiging van de oorlog van de oudheid tot in de twintigste eeuw*, Amsterdam 1987, pp. 12 vv.; O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck, *Geschichtliche Grundbegriffe*, Bd. 3, Stuttgart 1984, pp. 371 vv.); R. Regout S.J., *La doctrine de la guerre juste de S. Augustin à nos jours*, Paris 1935.

iustum als aan de oorlog een *iusta causa belli*, een van de in de loop van de tijd in de praktijk ontwikkelde redenen tot oorlog, ten grondslag ligt (in het geval van de tweede Punische oorlog de Carthaagse aanval op de Romeinse bondgenoot Saguntum in 217) en de oorlog formeel verklaard is.¹⁰⁵ Ook moet clementie betracht worden tegenover overwonnen tegenstanders, tenzij het om een echte doodsvijand als Carthago gaat.

De oorlogsethiek van Cicero werd door de kerkvaders, met name door Augustinus in zijn *Civ. Dei*, gechristianiseerd en gekoppeld aan de brief van Paulus aan de Romeinen, waardoor een eigen christelijke oorlogsethiek ontstond. De opvattingen van Augustinus bleven ook in de middeleeuwse scholastiek gehandhaafd.

P. zelf hanteert bij de beoordeling van gebeurtenissen uit de Romeinse geschiedenis slechts één criterium: het nut voor Rome's providentiële missie van "caput mundi": wat gunstig is voor Rome is ook in overeenstemming met de wil van God en voordelig voor de mensheid (cf. Calcaterra, Sant' Agostino, p. 332).

189 v. gloria...parem (sc. te) factura deis - P., die in deze verzen, anders dan in Afr. II,353 vv., waar hij tientallen verzen lang de onbeduidendheid hiervan benadrukt, de roem verheerlijkt, doelt op de apotheose, die volgens de Romeinse dichters heroën als Romulus en, bij de Grieken, Hercules, de Tyndariden en anderen ten deel zou zijn gevallen, cf. Cic., Tusc. I,12,27: *mortem [...] quandam quasi migrationem commutationemque vitae, quae in claris viris et feminis dux in caelum soleret esse [...]; ex hoc et nostrorum opinione "Romulus in caelo cum dis agit aevum", ut famae adsentiens dixit Ennius, et apud Graecos indeque perlapsus ad nos et usque ad Oceanum Hercules tantus et tam praesens habetur deus.*

Reeds Ennius (Epigr. vv. 9-10, p. 216 Vahl.) had een poging gedaan ook Scipio te heroïseren door hem de volgende verzen in de mond te leggen: *Si fas endo (=in) plagas caelestum ascendere cuiquam est/ mi soli caeli maxima porta patet*, die in het werk van Lactantius (Inst. I,18,11) zijn overgeleverd, samen met het instemmende commentaar van Cicero uit *De re publica* (incert. fragm. 6) erop, waarin deze Scipio vergelijkt met

---

¹⁰⁵ Eigenlijk is volgens de later door Cicero geformuleerde criteria de tweede Punische oorlog slechts in zoverre een *bellum iustum*, dat hij formeel verklaard was. Immers, het Romeinse argument, dat Carthago door zijn belegering van Saguntum, die de aanleiding tot de oorlog vormde, een aanval op een Romeinse bondgenoot had gedaan en er derhalve een *iusta causa belli* voorhanden was, is niet steekhoudend, daar tussen Rome en Saguntum geen formeel bondgenootschap bestond (cf. Albert, *Bellum Iustum*, pp. 91-102, die de tweede Punische oorlog rangschikt onder de wat hij noemt "formal gerechte Kriege").

Hercules: est vero Africane; nam et Herculi eadem ista porta patuit (cf. Scullard, Scipio Africanus, pp. 22; 247 v.).

Daarnaast kan men bij de hier door P. uitgedrukte idee denken aan de door Cicero in zijn redevoeringen *Pro Rabirio Perd.* (X,29) en *Pro Sesto* (LXVIII, 143) uitgesproken opvatting, dat grote staatslieden onder de goden worden opgenomen. Hierbij wordt opnieuw Hercules als voorbeeld aangehaald en onsterfelijkheid gelijkgesteld met eeuwige roem (cf. Leeman, Gloria, pp. 62 v.; 68 vv.). Deze bij Cicero gebruikelijke gelijkstelling vindt men reeds sinds Homerus ook in de epische literatuur, waar immers eveneens onsterfelijkheid, de eigenschap die bij uitstek kenmerkend is voor de goden, wordt gelijkgesteld met de eeuwige roem die men kan verwerven door krijgsdaden, waarvan dichters - die hierdoor ook zelf eeuwige roem konden oogsten - de faam verbreiden.

De gedachte dat staatslieden en veldheren opgenomen worden in de hemel vindt men ook in het Somn. Sc. (met name III,1; in VII,4 wordt opnieuw de apotheose van Romulus genoemd), maar hier is het, evenals in Afr. I,419-500 en II,465-509, niet de roem, maar de beoefening van de *virtutes civiles*, die leidt tot onsterfelijkheid, een opvatting, die veel dichter bij de christelijke denkbeelden in dezen staat, en ook beter past bij de strekking van P.'s epos.

Zie voor het gebrek aan eenduidigheid in P.'s opvatting over roem in de A. ook de inleiding op Afr. II,353, noot.

190-197.   Haec...domi - construeer: iuro non ulla solamina prius mihi...occurrisse. "Haec vulnera" is acc. van het object waarbij gezworen wordt bij "iuro". Met "vulnera" wordt eerst een adi. verbonden ("sacra") en vervolgens tweemaal een relatieve bijzin, beide ingeleid door "quibus" ("patriae quibus...iter"). Verder wordt de van "iuro" afhangende acc. c. inf. "non ulla solamina mihi occurrisse" onderbroken door drie participale constructies: een dubbele abl. abs. ("fodientibus hostibus" en "abeunte anima") en een participium bij "mihi", waarvan "multa" afhangt: dolenti.

Vertaling: "Ik zweer bij deze mij terecht heilige wonden, waarmee ik alles aan het vaderland heb teruggegeven, dat het geschonken had, (en) waardoor mijn dapperheid in de strijd een weg ten hemel baande, dat geen enkele (andere) troost in mijn zo grote ongeluk mij, toen de vijanden mijn leden doorboorden en mijn ziel heenging en toen ik veel smart gevoelde, eerder voor de geest gekomen is, dan dat ik wist, dat er thuis na mijn dood een dappere wreker over was."

191.   refudi - "Refundo" kan als betekenis "reddo", "restituo" hebben (cf. Forcellini s.v.), maar in antieke poëzie lijkt deze ongewoon. De lezing "refudi" is in de handschriftelijke overlevering echter veel sterker vertegenwoordigd dan de door Festa aangehouden *varia lectio* "rependi" (= "ik heb terugbetaald"). Lr heeft beide lezingen, waarvan "rependi" is doorgehaald (cf. Fera, La revisione, p. 65)

192 v. ad superos...fecit iter - cf. (voor de inhoud) - opnieuw - Aen. VI,129 v.: pauci, quos...ardens evexit ad aethera virtus; Somn. Sc. III,6: ea vita via est in caelum et in hunc coetum eorum qui...illum incolunt locum quem vides; cf. voorts Ov., M. I,170: iter...ad magni tecta Tonantis; Aen. VI,542: iter Elysium. Vgl. ook (eveneens voor de verwoording) Afr. II,426: Illa (virtus) viam facit ad caelum.

"Iter facere" in de betekenis van "een weg banen" is een Livianaanse uitdrukking cf. bijv. XLV,7,4; de uitdrukking werd ook, zoals hier, overdrachtelijk gebruikt, cf. bijv. Ov., Her. XIX,144: ad spes alterius quis tibi fecit iter.

"Mavortia virtus" is "dapperheid in de strijd". Voor het adi. in deze betekenis cf. Sil. XV,4: Mavortia pectora; Grat., Cyn. 344 : Mavortia.../vulnera.

194. abeunte anima - variatie op de conventionele abl. abs. "fugiente anima/vita" ter aanduiding van het moment van de dood, cf. bijv. Verg., G. IV,526; Luc. II,25. "Anima" kan zowel betekenen "mijn leven", als "mijn ziel", in de christelijke zin van het woord; cf. Vulg., Matt. XVI,25 v., waar "anima" in deze laatstgenoemde betekenis onmiddellijk voorafgegaan wordt door hetzelfde woord in zijn meer klassieke betekenis van "leven": Qui enim voluerit animam suam salvam facere, perdet eam; qui autem perdiderit animam suam propter me, inveniet eam. Quid enim prodest homini, si mundum universum lucretur, animae vero suae detrimentum patiatur?

196 v. post funera nostra.../ultorem - woordelijk naar Luc. VIII,433 v.: tu, quem post funera nostra/ ultorem cinerum...speravimus.

198. inde...hinc - "enerzijds...anderzijds"; variant van de frequentere correlatieve verbinding "hinc (et/atque) illinc"; cf. bijv. Luc. IX,377: ut neque sole viam nec duro frigore saevam/ inde polo Libyes, hinc bruma temperet annus; Flor. III,3,14: inde milia sexaginta quinque cecidere, hinc trecentis minus; Claud., Bell. Gild. I,382: decernet Honorius inde,/ hinc Gildo?

198. alios - Het gebruik van "alius" om een subst. met een ander subst. te verbinden, dat een (ongelijksoortige) zaak (of persoon) aanduidt, die tot eenzelfde, evenwel niet genoemde, algemene categorie behoort, treft men vooral bij Livius veelvuldig aan (bijv. IV,41,8: plaustra iumentaue alia; XXI,27,5: equi virique et alia onera), maar ook wel in de epische poëzie (bijv. Verg., G. III,101: ergo animos [sc. equorum] aevumque notabis/ praecipue; hinc alias artis prolemque parentum; Lucr. I,116; Claud., In Eutr. I,95; In Eutr. II,366). Opmerkelijk in dit vers - en bij mijn weten zonder parallellen - is de positie van "alius" bij het eerste van de subst. die het verbindt (cf. KS I, p. 651, Anmerk. 16; TLL s.v.).

198. mortis amarae - cf. Prop. I,19,20: tum mihi non ullo mors sit amara loco; Vulg. I. Reg. 15,32: Siccine separat amara mors; Aug., Civ. Dei XIX,8: quo pacto futurum est, ut eius nobis amara mors non sit, cuius dulcis est vita?

Vertaling 197 v. (Spes...amara): "De hoop daarop verlichtte enerzijds mijn (andere) gevoelens (nl. die) van vrees, en anderzijds dat van een bittere dood."

De verwondingen van zijn vader doen Scipio wenen; hij valt hem in de rede en verzoekt hem, terwijl hij de hemelbewoners verbaast met zijn tranen, te vertellen wie zijn lichaam zo geschonden heeft in de strijd (199-214).

P. neemt opnieuw Vergilius, en wel de Hector-episode uit Aen. II,268 vv., tot voorbeeld bij de beschrijving van de krijgsverwondingen van de vader van de held, waarop hij hier - na er in vv. 163-64 reeds melding van gemaakt te hebben - terugkomt. Giannarelli (L'ombra di Scipione, p. 212) preciseert wat P. hieruit overneemt: 1. de nadruk op de wonden, die de schim ontsieren (vv. 199-201); 2. de reactie van de held op de verschijning in de vorm van een klacht (v. 204); 3. het schema van de vragen aan de schim (vv. 204-206). Bovendien wijst zij op de overeenkomstige functie, die beide episodes hebben in de structuur van het epos: "Se con l'apparizione di Ettore ad Enea questi viene incaricato della missione di rifondere Troia e diventa eroe, qui Scipione viene consacrato per bocca del padre e gli si preannunzia un futuro di gloria."

P.'s Vergilius-navolging op deze plaats is, zoals Carlini (Studio, p. 62) opmerkt, ook daarom zo gelukkig, omdat deze hem de gelegenheid biedt van de beschrijving van de verwondingen van Scipio's vader over te gaan op het relaas van diens krijgsverrichtingen en heldendood in Spanje (vv. 224 vv.), een passage, waaraan Livius ten grondslag ligt. In de tussenliggende passage werkt P. een originele vergelijking uit.

199-201. Talia...pedes - cf. Verg., Aen. VIII,152 v., waar Euander Aeneas opneemt: Ille os oculosque loquentis/ iam dudum et totum lustrabat lumine corpus.

I.p.v. het Vergiliaanse "lustrabat" gebruikt P. als synoniem "percurrit": "hij (Scipio) liet zijn ogen gaan over". Deze betekenis van "percurro" is zeer zeldzaam: de *Thesaurus* (s.v., 1232,14 vv.) noemt als vindplaatsen alleen Val. Fl. VI,601 [ardentesque viri (sc. Iasonis) percurrere pugnas] en een preek (Serm. 139 [PL 52,573 B]) van Petrus Chrysologus (bisschop van Ravenna, gest. ca. 450).

201. adusque - (= usque ad), een vorm die vooral door de augusteïsche dichters (bijv. Verg., Aen. XI,262: adusque columnas) werd gebruikt en geïmiteerd werd door latere proza-schrijvers (LS, s.v.).

201. mens pia prominet extra - "zijn liefdevolle gezindheid werd uiterlijk zichtbaar (trad uitwendig aan de dag)", cf. Cic., Rep. III,7,10 (Lact., Epit. 50 [55]): quae (iustitia) nec sibi tantum conciliata sit nec occulta, sed foras tota promineat

202. Ubertimque fluunt lacrimae - cf. Claud., Laud. Ser. (c.m. 30), 212 v.: quantaegue cadebant/ ubertim lacrimae. Het door Cat. LX,17 geïntroduceerde adv. "ubertim" werd met name gebruikt m.b.t. tranen, cf. W.E. Heus [Claudius Claudianus Laus Serenae (Carm. min. 30), Inleiding en commentaar, Diss. Utrecht 1982, pp. 290 v.].¹⁰⁶

Evenals in Vergilius' Hector-episode (Aen. II,279 v.: ultro flens ipse videbar/ compellare virum) vindt het storten van tranen bij P. plaats na het benadrukken van de oorlogswonden en betreft het "un pianto di commozione e di pietà" (Giannarelli, o.c., p. 212, n. 26). Cf. echter ook Somn. Sc. III,3, waar Scipio Minor bij het zien van de schim van zijn vader Aemilius Paulus tranen van (alleen) ontroering stort ("quem ut vidi, equidem vim lacrimarum profudi"), evenals Aeneas bij het aanschouwen van de schim van zijn vader in de onderwereld (Aen. VI,699: largo fletu simul ora rigabat).

202 v. nec plura parantem (sc. eum)/ sustinuit - "en hij verdroeg het niet, dat hij zich gereed maakte om meer te zeggen", cf. Aen. I,385 v.: nec plura querentem/ passa Venus. De constructie - acc. c. part. i.p.v. acc. c. inf. na een werkw. van toelaten - is een Vergiliaanse Homerusnavolging (bijv. Il. V,895); cf. ook Aen. IX,621 v.; X,578; XII,371 en Liv. XXXI,13,4: querentes eos non sustinuit. P. gebruikt de constructie ook in Afr. II,31: non tulit indignantem.

Het neutr. plur. "plura" heeft bij P., anders dan bij Vergilius - waar het de adverbiale betekenis "langer" heeft - de betekenis van "plura verba", cf. Sil. XIII,661: nec passi plura, in medio sermone loquentis/ sic adeo incipiunt. Voor de wending "verba parare" (waarvan hier dus het object ligt besloten in het gesubst. "plura") cf. Aen. X,584: sed non et Troius heros/ dicta parat contra; Stat., Silv. V,2,83: talia dicta parantem.

204-206. Heu...frontem? - Voor de uitroep en de verontwaardigde vragen als reactie op het aanschouwen van de geschonden schim cf. Aen. II,274 v.: ei mihi, qualis erat (= Enn., Ann. 442 [Skutsch], [ap. Servius ad loc.]), quantum mutatus ab illo/ Hectore; ib. II,285 v.: quae causa

---

¹⁰⁶ Heus nuanceert de uitspraak van J. Schaffner-Rimann (Die lateinischen Adverbien auf -tim, Diss. Zürich 1958, p. 72), dat "ubertim" *uitsluitend* m.b.t. tranen werd gebruikt, en toont aan, dat het adv. ook werd gebezigd m.b.t. andere rijkelijk stromende vloeistoffen en (overdrachtelijk) m.b.t. zaken die rijkelijk voorhanden zijn.

indigna serenos/ foedavit vultus, aut cur haec vulnera cerno? Cf. ook Aen. VI,500 v.: Deiphobe armipotens, genus alto a sanguine Teucri,/ quis tam crudelis optavit sumere poenas?/ cui tantum de te licuit? Macr., Sat. VI,2,18: Ennius in Alexandro: o lux Troiae, germane Hector,/ quid te ita cum tuo lacerato corpore/ miser, aut qui te sic tractavere nobis respectantibus? Een vergelijkbare passage vindt men ook in Afr. IX,183 vv., waar Ennius in zijn slaap de schim van de blinde Homerus ziet.

Voor de woorden "pectora...confixit mucrone" cf. vv. I,163 v.; voor "verendam/...violavit...frontem" cf. Luc. VII,322: voltus gladio turbate verendos.

206. gentibus - "voor iedereen"; voor deze betekenis van "de hele wereld", "iedereen" van "gentes" cf. Brinkgreve ad Stat., Ach. I,207: hospita Delos/ gentibus; deze betekenis komt veelvuldig voor bij Statius, bijv. ook Th. III,161; III,350; XI,11.

206. immerito - adverbiaal.

208 v. radiantia...sidera - cf. Somn. Sc. II,1: de excelso pleno stellarum illustri et claro quodam loco; ib. III,6: illum...locum quem vides - erat autem is splendidissimo candore inter flammam circus elucens. De door P. gebruikte verbinding vindt men bij Ligurinus (12de eeuw), Carmen V,333 (PL 212,398 C); cf. ook Coripp., Laud. Iust. II,288 (MGH, A.A. III,2, p. 134): radiantibus astris.

209. sedesque quietas - opnieuw (cf. bijv. I,166; I,196 v.) een woordelijke ontleening aan een antiek model, nl. Lucr. III,18: apparet divum numen sedesque quietae (Mustard, Petrarch's Africa, p. 119). Vergilius (Aen. VI,639, resp. 705) spreekt van de "sedes beatae" en de "domos placidas" der gelukzaligen.

210-214. Infima...stupuit - De verbazing van de hemelbewoners over het horen van gewezen, dat immers op aarde thuishoort, wordt vergeleken met die welke een vis moet bevangen, die, zoals bijv. de zalm, zowel in zee als in rivieren kan leven, wanneer hij, na een tijd lang in zoet water verbleven te hebben, weer in zout water terechtkomt.

Hoewel vissen als vergelijkingsobject in de epische poëzie op zich niet zeldzaam zijn (cf. bijv. Verg., Aen. V,594), is in de klassieke traditie geen vergelijking voorhanden, die P. hier tot model gediend kan hebben. Het enige mogelijke uitgangspunt lijkt Verg., G. III,543: insolitae fugiunt in flumina phocae (cf. Fried., Poet. Vergl. 3, p. 12).

210. Infima...aequare - variatie d.m.v. synoniemen op de formule, waarmee Vergilius (G. IV,176) een vergelijking tussen de werkzaamheden van bijen en die der Cyclopen inleidt: non aliter, si parvo licet componere magnis. Deze formule was reeds nagevolgd door Ovidius (M. V,416

v.: quodsi componere magnis/ parva mihi fas est; Tr. I,6,28: grandia si parvis adsimilare licet) en Lucanus (VII,144: si liceat superis hominum conferre labores). Cf. ook Afr. VIII,999 v.: Liceat terrestria caelo/ aequare, aeternis mortalia, maxima parvis.

De woorden "non aliter" van Vergilius keren bij P. in dezelfde metrische positie terug in v. 212.

210 v.   marina...aqua - een met name in de poëzie, zeer zeldzame verbinding; de enige, onzekere, parallel is Enn., Sat. ap. Varr. L.L. VII,35 (Sat. 65 [Vahl.]): Subulo quondam marinas propter astabat aquas (v.l. plagas). Ovidius, die veelvuldig inhoudelijk overeenkomstige verbindingen gebruikt, spreekt van "aquae maris/ pelagi/ aequoreae" e.d. (resp. Tr. IV,3,4; M. II,273; F. I,340).

Het gebruik van het substantivum "aqua" i.p.v. het meer poëtische "unda", "umor", "latex", etc. is niet bijzonder: het feit dat dichters beschikten over een eigen vocabulaire leidde in de regel niet tot vermindering van proza-termen (cf. Axelson, Unpoetische Wörter, pp. 50 v.).

211.   repostus - "geplaatst", "gebracht", nl. door de stroming/ het toeval; het idee van het werkwoord predomineert.

212.   dulcedine captum - woordelijke navolging van Ovidius [M. I,709: (vocis) dulcedine captum]; P. gebruikt de verbinding ook in Afr. II,335 v. (en Ep. metr. I,4,56).

213.   vis salis insoliti et subitus...amaror - hendiadys: "een plotselinge, bittere, sterke ziltheid, die hij niet gewoon is". "Vis salis" (cf. Val. Fl. IV,721 v.: amari/ vim salis) is een navolging van een door Lucretius en Vergilius gebruikt type van perifrasede (cf. bijv. Lucr. VI,1222; Aen. IV,132: "canum vis ["krachtige honden"]), die vermoedelijk uit het oud-Latijn stamt en teruggaat op Homerus [cf. bijv. Il. XXIII,720] (vgl. Austin ad loc.).

"Amaror" is een zeldzaam poëtisme voor "amaritudo", het tegendeel van "dulcedo". Vergilius gebruikt het woord eenmaal (G. II,247) en heeft het waarschijnlijk ontleend aan Lucr. IV,224 [= VI,930] (cf. Richter ad loc.; LS, s.v.).

Voor de karakterisering van "sal" (zeewater) als "amarus", cf. - naast het bovengenoemde Val. Fl. IV,721 v. - Lucil. fr. 1244 (Marx): ore salem expiravit amarum; cf. ook Verg., Ecl. X,5: Doris (i.e. mare) amara; Stat., Silv. II,2,18 v.: amaro/ ...mari.

214.   sacer ille chorus - cf. voor de verwoording Sed., Carm. Pasch. I,24 v., waar deze spreekt over de schare van de religieuze dichters: adsuetus.../...sancto.../ stare choro; voor de inhoud Somn. Sc. III,6: coetum eorum, qui iam vixerunt et corpore laxati illum incolunt locum quem vides; Aen. VI,660: hic manus ob patriam pugnando vulnera passi; ib. VI,706: hunc circum innumerae gentes populique volabant.

Vertaling 210-14: "Als het geoorloofd zou zijn het geringste met het hoogste te vergelijken: een vis, gevlucht uit het zeewater en terechtgekomen (geplaatst) in een lieflijke rivier, zou zich niet anders verbazen, als de plotse, bittere, sterke zilttheid, die hij niet (meer) gewoon is, hem, die reeds is bekoord door de zoetheid, (weer) omgaf, dan die eerbiedwaardige schare versteld stond."

P. stelt het kommervolle aardse bestaan waar Scipio's tranen thuishoren, tegenover de gelukzaligheid van het hemelse leven (214-221).

214. hactenus - sc. sunt: "tot hiertoe (d.w.z. buiten de hemel, op aarde, tegenover "illic" [219]: in de hemel) zijn er" > "hier eindigen"; voor deze vrij zeldzame locale betekenis van "hactenus" cf. Ov., Tr. II,197: *hactenus...pars est Romana*; Verg., Aen. VI,62 (hier evenwel met *imesis*): *hac Troiana tenus fuerit fortuna secuta*; Tac., Germ. XXXV,1: *hactenus in occidentem Germaniam novimus*. Cf. ook Vulg., Apoc. XXI,4: *et absterget Deus omnem lacrimam ab oculis eorum, et mors ultra non erit, neque luctus, neque clamor, neque dolor erit ultra; quia prima abierunt*.

214-217. irae...curarum - Ep. metr. I,14,102 bevat een vergelijkbare polysyndetische opsomming van de lasten van het aardse leven: *et labor et lacrimae et gemitus et...curae*.

Voor de woorden "mens incerta futuri" cf. Aen. VIII,580: *dum curae ambiguae, dum spes incerta futuri* (Seagraves, *Influence of Vergil*, p. 305).

De verbinding "milia curarum" vormt een woordelijke navolging van Prop. I,5,10: *at tibi curarum milia quanta dabit*.

Volgens De Nolz (P. et l'humanisme, I, p. 172) is de A. het werk van P., waarin bijna al zijn (14) Propertius-imitaties en reminiscenties zijn te vinden.

217. rapidae...vitae - De kortheid van het leven is een van P.'s lievelingsthema's, cf. de inleiding op Afr. II,344-350 en het comm. ad I,294 v.

218. in tenebris - Bij de oud-christelijke auteurs en met name in het N.T. is het begrip "tenebrae" symbool van de zonde, het ongeloof en de onwetendheid m.b.t. de eschatologische geloofswaarheden. Deze onwetendheid is een gevolg van de bezorgdheid (de "milia curarum" uit het vorige vers) voor aardse aangelegenheden, waarmee we de beste tijd van ons korte leven verdoen (*meliores ducimus annos*); cf. I,18: *demens, en comm. ad loc.*

"In tenebris" staat tegenover "lux aeterna" (219) en "lucis inaccessae" (223), waar "lux" symbool is van de waarheid en reinheid in God en van de hemel.

Ook in het N.T. vindt men veelvuldig de tegenstelling tussen "tenebrae" en "lux" in deze betekenis, cf. bijv. Vulg., 1 Joan. 1,5 v.: *quoniam Deus lux est, et tenebrae in eo non sunt ullae. Si dixerimus quoniam*

societatem habemus cum eo et in tenebris ambulamus, mentimur et veritatem non facimus. Si autem in luce ambulamus, sicut et ipse est, societatem habemus ad invicem, et sanguine Iesu Christi Filii eius emundat nos ab omni peccato; Matt. IV,16: populus qui sedebat in tenebris vidit lucem magnam, et sedentibus in regione umbrae mortis, lux orta est eis (cf. Isaias IX,1).

Ook Cicero evenwel gebruikt de termen "tenebrae" en "lux" als aanduiding voor resp. het hiernamaals en het aardse leven, cf. Tusc. I,30,74: cum vero causam iustam deus ipse dederit [...], ne ille medius fidius vir sapiens laetus ex his tenebris in lucem illam excesserit [...].

219-221.   Illic...incendunt - hemelbeschrijving, waarin de beelden - deels - ontleend lijken aan de Apocalyps van Johannes (zie comm. ad v. 214; Corradini, p. 412), en waarmee het ontbreken van de "milia curarum" uit v. 217 wordt geconcretiseerd; een vergelijkbare beschrijving van de hemel volgt in II,417-422.

219.   pura dies - cf. Claud., Rapt. Prosp. II,2: Impulit Ionios praemisso lumine fluctus/ nondum pura dies.

Het geslacht van het subst. "dies" is bij de epische dichters onderworpen aan een hoge mate van willekeur. P. lijkt bij zijn gebruik van "dies" Vergilius na te volgen, die in de nominativus gewoonlijk *metri causa* het femininum gebruikt, maar in de *casus obliqui*, waar het gebruik van het femininum geen metrisch voordeel oplevert, het masculinum (cf. Austin ad Aen. I,324 en IV,169). Cf. ook Afr. I,295 (suspecta dies); I,349 (per purum...diem).

219.   lux serenat - cf. Cic., Div. I,11,18: luce serenanti.

220.   luctus edax - "verterende droefheid"; cf. Sil. XIII, 581: Luctus edax Maciesque

221.   non odia incendunt - "noch van haatgevoelens wordt vervuld". Voor de betekenis "vervullen" van "incendo" cf. Aen. X, 895: clamore incendunt caelum; Iust. XXXVIII,8,14: tantumque maerorem festivissimo convivio intulit, ut regia omnis repentino luctu incenderetur.

221.   -que - explicatief verbindingspartikel tussen "nova res" en "insuetus...fragor": "iets nieuws, (nl.) een ongewoon misbaar/geween". Wanneer *-que* twee substantiva verbindt, wordt het in poëzie dikwijls niet achter dit tweede substantivum, maar achter een ander woord uit de zin geplaatst (cf. Marouzeau, L'ordre des Mots III, p. 74).

221.   deorum - i.p.v. het hier metrisch onbruikbare "caelicolum" of "superum", waarmee P. elders in de A. de gelukzaligen pleegt aan te duiden, cf. I,11.

222. fragor - ook Verg., Aen. XI,214 gebruikt "fragor" in de betekenis van "'Lärm', 'Getöse' der Klagenden" (Koch, Wörterbuch, s.v.).

222. pietate - "(had vervuld) van een gevoel van medelijden". P. sluit aan bij het gebruik, dat Vergilius van de term "pietas" maakt om het medelijden van de hemelingen met de mensen aan te duiden, cf. Aen. II,536: di, si qua est caelo pietas quae talia curet; vgl. W.W. Fowler (The Death of Turnus, Oxford 1919, p. 148; geciteerd door Austin ad loc.): "Vergil has enlarged the boundaries of the word's meaning, leading the way for a Christian virtue, pity, or at least a virtue which gained from Christianity new force and meaning"; zie ook Aen. V,688: Iuppiter omnipotens...si quid pietas antiqua labores/ respicit humanos.

222 v. recessus/ lucis inaccessae - "in de schuilhoeken van het ontoegankelijke licht"; perifrased van de (christelijke) hemel; contaminatie van Vulg., I Tim. 6,16: rex regum et Dominus dominantium: qui solus habet immortalitatem, et lucem inhabitat inaccessibilem (Corradini, p. 412) en Ov., M. I,177: marmoreo superi sedere recessu.

223. axem - naast "polus", "aether" en "Olympus" gebruikelijke epische benaming voor "caelum", cf. bijv. Verg., Aen. IV,482; VI,536; Ov., M. I,255; II,75; II,297; VI,175; Stat., Th. V,86; Sil. XII,637.

Scipio's vader vertelt over zijn eigen dood op het slagveld en die van zijn broer Gnaeus (224-330).

Na Hannibals aanval op hun eigen grondgebied hadden de Romeinen, bevreesd voor een tweede aanval van over de Alpen, hun beste veldheren en troepen naar Spanje gezonden om Hannibals broer Hasdrubal te beletten zich van daaruit bij de Carthaagse troepen in Italië te voegen, eerst twee oudere Scipiones, P. Cornelius Scipio en Cn. Cornelius Scipio, resp. de vader en de oom van Scipio, die echter na aanvankelijk met succes een guerilla te hebben gevoerd tegen de Puniërs, nadat zij hun gezamenlijke leger hadden opgesplitst, door Hasdrubal werden verslagen en gedood, en daarna de 27-jarige Publius Cornelius Scipio (Maior), cf. Scullard, Scipio Africanus, pp. 32-107.

Scullard beschrijft het laatste gevecht van Publius Scipio en dat van diens broer Gnaeus, dat 29 dagen later plaatsvond als volgt: "The superior numbers of the enemy meant that a Roman offensive would be risky [...]. Yet to revert to a defensive policy would mean sacrificing the Scipios' previous conquests and their new Spanish allies. These they trusted and, confident in that trust, advanced in two divisions against the enemy, Publius with two-thirds against Mago and Hasdrubal, son of Gisco, probably to the upper courses of the Baetis, Gnaeus with the other one-third against Hasdrubal Barca probably in the hinterland of New

Carthage. This division may have been a mistake, as the united force might have crushed Hasdrubal Barca. [...] Publius soon got into difficulties and was prevented from leaving his camp freely by the enemy's cavalry; then learning that the Spanish chief Indibilis was bringing 7500 reinforcements to help the Carthaginians, he made a dash to try to defeat him before he could reach the Carthaginians. However he was caught on all sides by the enemy, his army was cut to pieces, and he himself killed in the fighting. Meantime his brother Gnaeus discovered the fickleness of his Spanish allies, who deserted to the enemy. Thus weakened and threatened by the united forces of the enemy, he was forced to retire, but his retreat was retarded by the Carthaginian cavalry, and he made a last stand on a hill so hard and bare that the men had to use their pack-saddles to form a rampart in place of earth, stone or wood. Here at Ilorci [...] he and his force were destroyed. Only remnants of the two armies [...] managed to reach the Ebro where Marcius was chosen by the troops as their commander. Thus the offensive, which the two Scipios had undertaken so hopefully, met with complete disaster, and they met with their deaths, while the whole Roman cause in Spain seemed for the moment lost" (o.c., p. 36 v.).

P.'s relaas is gebaseerd op Livius (XXII,22; XXIII,26-49; XXIV,41-49; XXV,32-36, cf. Corradini, p. 413); woordreminiscenties ontbreken echter vrijwel geheel.

Inleiding: Scipio's vader verzoekt zijn zoon op te houden met wenen en te luisteren naar het relaas van zijn dood (224-229).

224 v. **At...dictis** - cf. Somn. Sc. III,3: ille autem me complexus atque osculans flere prohibebat.

225. **occupat** - "began als eerste te spreken"; deze speciale betekenis van "vóór zijn", vóór een ander iets doen" van "occupo" vindt men vooral bij Statius, cf. Ach. I,318: occupat arrepto iam conscia tempore mater; Th. VII,78; VII,538; (met pleonastisch "prior") Ach. I,711; met object ("began als eerste toe te spreken") treft men "occupo" in deze betekenis, behalve bij Statius (bijv. Ach. I,538), ook enkele malen bij Val. Flaccus en eenmaal bij Silius aan.

225. **cohibet suspiria** - cf. Val. Fl. IV,359: pectora mulcet/ Iuno residenti cohibens suspiria vultu.

226. **Parce, precor, gemitu** - "Houd, alstublieft, op met uw klachten", variatie op Aen. I,257: parce metu, Cytherea, waar "metu", evenals hier "gemitu", dativus is.

226 v. **non hunc tempusque locusque/ exposcunt** - cf. Claud., XX,365 v.: Increpat Eutropius: non haec spectacula tempus poscere; Verg., Aen. II,521: non tali auxilio nec defensoribus illis/ tempus eget.

Voor het typisch epische, correlatieve gebruik van *-que* in de uitdrukking "tempusque locusque" cf. Austin ad Aen. II,89 en IV,83: "the "correlating use of *-que...-que* is a mannerism of epic [...] very common in Virgil, Lucan and Statius; it is never found in classical prose. [...] The second *-que* only is a true connective [...]; the first is redundant, and needs no translation. [...] the usage tended to be employed with words related in sense or type, sometimes almost as formulae (e.g. [...] the frequent *itque reditque, noctesque diesque*). [...] At the end of a line it was found a useful pattern for the hexameter as early as Ennius (Ann. 405 [Vahl.] "frangitque quatitque"), who took it over from the Homeric use of the correlated *te*." In de A. treft men dit metrische hulpmiddel veelvuldig aan (cf. Foster, *Petrarch's Africa*, p. 286: "He [P.] over-does multiple *-que* [...]); in de eerste twee boeken ook in vv. II,287: *lacrimasque metumque*; II,310: *frontemque manumque*; II,378: *potuque ciboque*; II,462: *caelique marisque*.

228. *iuvat et patrios cognoscere casus* - cf. Verg., Aen. II,10: *sed si tantus amor casus cognoscere nostros*.

228. *usque adeo* - "zozeer"; door Lucretius (bijv. I,412; 497) geïntroduceerde en door Vergilius (Ecl. I,12; G. IV,84; Aen. XII,646) overgenomen wending (cf. Coleman ad Verg., Ecl. I,12).

229. *accipe* - "luister (dan)"; cf. Ov., Tr. IV,10,2: *Ille ego qui fuerim.../..., ut noris, accipe posteritas*.

229. *perstringam* - "ik zal aanroeren/ in het kort vertellen"; cf. Cic., Rosc. Am. XXXII,91: *leviter transire ac tantum modo perstringere unam quamque rem*.

De strijd zelf van Publius en Gnaeus (230-321): Scipio's vader Publius vertelt, hoe tengevolge van een plotseling zich afwenden van de Fortuin van de Romeinse zaak, hijzelf en zijn broer, in hun ongeduld om de strijd in een stroomversnelling te doen geraken, hadden besloten tot het desastreuze plan om hun gezamenlijke leger op te splitsen, waardoor het een gemakkelijke prooi werd voor de vijand, te meer daar deze de Romeinse hulpstroepen door omkoping had aangezet tot de vlucht. Toen hij zag dat de strijd verloren was en er geen kans om te vluchten bestond, had hij zijn troepen aangespoord eervol voor het vaderland op het slagveld te sterven en was hij zelf als eerste op de vijand afgegaan (230-317). Na van zijn eigen dood verhaald te hebben, beschrijft Publius in het kort die van zijn broer Gnaeus (317-321).

230 v. *Sexta...aestas* - Een vergelijkbare tijdsaanduiding - eveneens met nadrukkelijke vooropplaatsing van het telwoord (hyperbaton) - voor dezelfde gebeurtenis uit de mond van Scipio's vader in Sil. XIII,671 v.: *octava terebat/ arentem culmis messem crepitantibus aestas*. Deze

overeenkomst gaat waarschijnlijk terug op Vergilius (Aen. I,265: *tertia dum Latio regnantem viderat aestas*), P.'s en Silius' gemeenschappelijke model (cf. Inleiding, p. xxxviii).

Inhoudelijk wijkt P. hier af van de door hem nagevolgde Livius, volgens wie Scipio's vader in het achtste jaar na zijn aankomst in Spanje sneuvelde, cf. XXV,36,14: *anno octavo, postquam in Hispaniam venerat, Cn. Scipio [...] est interfectus*.

Bij zijn revisie van de A. gaf P., onder verwijzing naar (de door hem aan Florus toegeschreven) Periocha XXV ("P. et Cn. Scipiones in Hispania tot rerum feliciter gestarum tristem exitum tulerunt, prope cum totis exercitibus caesi anno octavo, quam in Hispaniam ierunt") - die op dit punt overeenstemt met het geciteerde Liv. XXV,36,14 - uiting aan zijn twijfel m.b.t. het aantal jaren, dat Scipio's vader in Spanje had doorgebracht (cf. *Fera, La revisione*, pp. 65 v.).

230. **Hesperios** - "Spaanse", cf. comm. ad I,115.

230. **penitus** - "geheel en al", te verbinden met "victricia".

230. **victricia** - sc. esse; voor de aanvankelijke successen van Publius en Gnaeus Scipio cf. Liv. XXII,22; XXIII,26 vv.; XXIV,41 vv.

De woorden "victricia...signa...viderat" vormen een woordelijke overeenkomst met Sil. I,31: (Dido Romam) *totum signa videt victricia ferre per orbem*.

230 v. **Nostraque signa simul Romanaque** - "Onze vendels (die van mij en mijn broer) en tegelijk die van Rome (die tevens die van Rome waren)", cf. *Festa, app. crit. ad loc.*

Het subst. "signum" werd wel metonymisch gebruikt voor een onder één vaandel optrekkende (kleine) legerafdeling, "cohort", "manipel" (cf. het Ned. "vendel"), zie bijv. Liv. XXV,23,16: *signi unius milites*.

233. **consilium...dedisti** - Volgens Livius XXV,32,7-8 werd het plan door de beide Scipiones opgevat: *optimum igitur rati divisio bifariam copiis totius simul Hispaniae amplecti bellum, ita inter se diviserunt, ut P. Cornelius duas partes exercitus Romanorum sociorumque adversus Magonem duceret atque Hasdrubalem, Cn. Cornelius cum tertia parte veteris exercitus Celtiberis adiunctis cum Hasdrubale Barcino bellum gereret*.

233. **teste eventu** - "getuige de afloop", "te oordelen naar de afloop"; variatie op Claud., *Bell. Gild. I,250: eventu iudice*; cf. ook Luc. I,227: *utendum est iudice bello*.

233. **Fortuna** - De in de eerste twee boeken van de A. (behalve hier I,9, 135, 280, 300, 391, 444, 566; II,56, 78, 188, 282, 295) evenals elders in P.'s werken veelvuldig genoemde Fortuna is naast

gelukgodin/schenkster van alle goede gaven tevens de verpersoonlijking van het toeval en dus, evenals *Fatum* (in dit gedeelte van de A. alleen genoemd in I,258 en II,28), waarmee P. haar soms verwisselt,¹⁰⁷ een noodlotsgodin (cf. ook comm. ad I,9). Vooral in het volksgeloof speelde zij een grote rol, in de eeuw van P. niet minder dan in de Romeinse keizertijd (cf. Heitmann, *Fortuna und Fatum*, p. 38 v.). "Aber während *Fatum* die Verkörperung des starren, unabänderlichen Verhängnisses ist [...], ist *Fortuna* ein göttliches Wesen, 'welches bald in günstigen, bald in ungünstigen Fügungen als die Quelle alles Unverhofften und Unberechenbaren' angesehen wurde" (Roscher, *Lex. d. griech. und röm. Myth.*, Bd. I,2, col. 1503).

In de stoïsche traditie werden geboorte en dood in verband gebracht met het *Fatum*, maar alles wat tussen die twee uitersten plaatsvindt en waarover men geen zekerheid heeft, met de *Fortuin*, zoals blijkt uit het - door P. goed bestudeerde (cf. Heitmann, o.c., p. 40, n. 1) - commentaar van Servius ad Aen. VIII,334: (stoici) *nasci et mori fatis dant, media omnia fortunae: nam vitae humanae incerta sunt omnia*. Het voornaamste kenmerk van *Fortuna* is de door haar traditionele, ook in de A. (VII,328, zie onder) genoemde, attriboot, het rad, gesymboliseerde veranderlijkheid.

De introductie van het gepersonifieerde begrip "*Fortuna*" in de A. had - hoewel hieraan anderzijds uit christelijk oogpunt grote bezwaren kleefden (zie onder) - voor P. het voordeel, dat het de beperking van de rol van het moeilijk in een au fond christelijk epos inpasbare traditionele godenapparaat (cf. comm. ad I,11: *deorum*), dat in historisch epiek bovendien gemakkelijk tot geforceerde constructies kan leiden, kon compenseren, zoals het dat ook deed in het *Bellum Civile* van Lucanus, die eveneens het oorspronkelijk uit de mythologische epiek afkomstige element van de *deorum ministeria*, grotendeels had laten vervallen. *Fortuna* leende zich ook daarom zo goed voor dit doel, omdat haar macht ook in de geschiedschrijving, die als genre inhoudelijk nauw verwant is aan de historische epiek, een vast thema is. De hier door P. gebezigde apostrophe van *Fortuna* evenwel, gold als typisch dichterlijk (cf. J. Brouwers, *Dichter of geschiedschrijver, Over historische epiek bij de Romeinen*, Utrecht 1980, pp. 11 vv.).

In de A. krijgt *Fortuna* het duidelijkst gestalte in boek VII (217 vv.), waar Hannibal aan de vooravond van de slag bij Zama Scipio ontmoet en in een listig betoog, o.a. door hem erop te wijzen, dat de *Fortuin* hem weliswaar nu nog gunstig gezind is, maar dat het gevaarlijk is op haar te

---

¹⁰⁷ Bijv. Afr. VII,322: *fato iactatus utroque*; VIII,520: *ancipitis...fati*. Ook Lucanus lijkt weinig onderscheid te maken tussen beide begrippen (cf. F.M. Ahl, *Lucan, an Introduction*, Ithaca and London 1976, p. 297; H.-A. Schotes, *Stoische Physik, Psychologie und Theologie bei Lucan*, diss. Bonn, 1969, pp. 110-56; J. Liebeschütz, *Continuity and Change in Roman Religion*, Oxford 1979, pp. 142-43).

vertrouwen, Scipio ertoe poogt te bewegen vrede met hem te sluiten en Scipio hem van repliek dient, cf. 322 vv.: (Hannibal spreekt): Fato iactatus utroque,/ quid sim, quid fuerim, cernis. Vix notius usquam/ invenis exemplum, Fortuna volubilis in quo/ luserit illa magis. Tutum est discedere sensim/ illius e gremio, nimium nec fidere blandis./ Vin' tu illi praestare fidem, quae volvere nunquam/ desinit instabilem violento turbine rotam?/ quae non caeca modo est, sed caecos efficit illos,/ quos complexa sinu est, nunquamve attulit et implet/ muneribus falsis, nisi quos de culmine summo/ vertere praecipiti fuerit meditata ruina?

Enerzijds vertoont Fortuna in de A. dus de kenmerken, waarvan ze ook in de antieke literatuur is voorzien: ze is grillig en blind, d.w.z. ze brengt zowel goede als slechte mensen geluk en ongeluk zonder dat hieraan enige vorm van causaliteit of finaliteit ten grondslag ligt.¹⁰⁸ Ook bezit Fortuna grote macht;¹⁰⁹ deze komt vooral naar voren uit de lotgevallen van de groten der aarde (bijv. Hannibal, die in de genoemde passage zijn lot vergelijkt met dat van Cyrus, Pyrrhus en Regulus) en machtige rijken zoals het Romeinse.

Anderzijds is Fortuna - een begrip waartegen de kerkvaders als vergoddelijking van het blinde toeval nog grotere bezwaren hadden dan tegen de noodlotsgedachte verbonden met het begrip Fatum -¹¹⁰ in de A. in zoverre gechristianiseerd, dat haar invloed, hoe groot deze ook mag zijn, uiteindelijk ondergeschikt is aan de macht van God; cf. Scipio's antwoord

---

¹⁰⁸ Cf. de door Quicherat (Thes. poet., s.v. Fortuna) genoemde epitheta van Fortuna (naast het ook door P. gebezigde "volubilis" voor Fortuna zelf en "instabilis" voor haar rad): levis, mobilis, mutabilis, anceps, dubia, infida, incerta, fallax, fugax, fragilis, vaga, inconstans); cf. ook Cic., Mil. XXVI,69: vaga volubilisque fortuna; Liv. XXI,1,2: adeo varia fortuna belli ancepsque Mars fuit, ut propius periculum fuerint, qui vicerunt; XLII,49,4: incertus fortunae eventus; Cic., Lael. XV,54: non enim solum ipsa Fortuna caeca est, sed eos etiam plerumque efficit caecos, quos complexa est.

¹⁰⁹ Cf. Sall., Cat. VIII,1: profecto fortuna in omni re dominatur; Cic., Marcell. II,7: illa...rerum humanarum domina Fortuna; Verg., Aen. VIII,334: Fortuna omnipotens.

¹¹⁰ Het begrip Fortuna werd van oudsher gezien als strijdig met dat van de goddelijke voorzienigheid, cf. Cic., Div. II,7,18: Nihil enim est tam contrarium rationi et constantiae quam fortuna, ut mihi ne in deum quidem cadere videatur, ut sciat, quid casu et fortuito futurum sit. Si enim scit, certe illud eveniet; sin certe eveniet, nulla fortuna est.

Augustinus had van het Fatum gezegd, dat dit begrip, althans inhoudelijk, niet onverenigbaar was met de christelijke opvatting over de goddelijke wil, cf. comm. ad II,13.

aan Hannibal in Afr. VII,420 vv.: Nec regnum Fortunae ignoro iocantis/
rebus in humanis. At nulla potentia summo/ est aequanda Deo. Solet hic
pia bella foventes/ auxilio firmare suo.

De wrijving tussen Fortuna en Providentia - met name de Romeinse
geschiedenis heeft een sterk providentieel karakter in de A. (cf.
Inleiding, pp. iii-iv) -, die zo ontstaat, vindt vooral zijn oorzaak in
het feit, dat P., die geen duidelijk onderscheid maakt tussen Fortuna en
Fatum, op het eerstgenoemde begrip meent te mogen toepassen wat
Augustinus over het laatstgenoemde had gezegd. In zijn brieven en in de
praefatio van zijn *De remediis utriusque fortunae*, probeert P. dit
probleem, dat zich in deze geschriften eveneens voordoet, op te lossen
door verschil te maken tussen "exoterische en esoterische waarheid": het
begrip "Fortuna", dat het ene aspect van de waarheid zou zijn, zou
bestemd zijn voor degenen die niet op de hoogte zijn van de betreffende
opvattingen van de kerkvaders; het begrip "providentia Dei" voor de
kleine elite der "docti", die de volle waarheid kent (cf. Heitmann,
Fortuna und Virtus, pp. 43. vv.).¹¹¹

234. consilium...magnificum - ironisch. Livius (XXV,34,7) spreekt,
evenwel m.b.t. het latere plan van Publius Scipio, die zich toen reeds
van zijn broer verwijderd had en in het nauw gebracht was, de strijd aan
te binden met de Spaanse stam der Suessetani, van een "temerarium
consilium".

234. infelix - waarschijnlijk (cf. bijv. I,280: fortuna... invida;
I,390 v.: improba...fortuna; Quint., Decl. CCCXXXIII [ed. Ritter, p.
312,29 v.]: fortuna infelicissima) te verbinden met "fortuna" en met
actieve betekenis ("ongeluk brengend"). Grammaticaal kan "infelix" echter
ook verbonden worden met "onus", zoals Festa blijktens zijn interpunctie
wil, en, met *asyndeton adversativum* met "magnificum" (consilium), dat in
dat geval uiteraard niet ironisch dient te worden opgevat: "een grandio-
os, maar noodlottig plan".

234. fido - cf. I,321 vv. Bij Vergilius is "fidus", zoals bekend, het
epitheton ornans van Achates, Aeneas' trouwste makker. Voor de innige
band tussen Publius en Gnaeus Scipio cf. I,322: concordia vitae.

234. viritim - hier met de overdrachtelijke betekenis "gescheiden",
"afzonderlijk", "als enkeling" als bijv. in Curt. VII,4,33: viritim
dimicare.

---

¹¹¹ De voorstelling van zaken van deze auteur, dat P.
zich met de term "Fortuna" alleen tot de massa richt is
overigens niet correct: in Sen. VIII,3, een brief die ook
door Heitmann geciteerd wordt, heeft P. het m.b.t. Fortuna
immers niet alleen over het "vulgus", maar over "vulgus nec
exigua literatorum quoque pars hominum".

235. sollicitum - actief.

235. partirer - Evenals "incuterem" (236) coni. finalis, afhankelijk van "consilium...dedisti" (233), waarbij "ut" ontbreekt, cf. KS II, p. 227: "Bei den Verben des Bewirkens, Wollens, Bittens, Forderns, Erinnerns, Ratens, Auftragens, Aufforderns usw. steht nicht selten der blosser Konjunktiv. Es liegt hier eigentlich Parataxe eines ursprünglich selbständigen Konjunktivs der Aufforderung oder des Wunsches vor; ut trat ja est später hinzu [...]". Voorbeelden van deze constructie bij "consilium do" zijn in antiek Latijn bij mijn weten evenwel niet voorhanden. Coluccio Salutati stelde voor het ontbrekende voegw. tussen "fido" en "cum" (v. 234) aan te vullen, een emendatie, die in veel handschriften is overgenomen, cf. Fera, Antichi editori, p. 53.

235 v. geminumque...calcar - "En de dralende oorlog dubbele sporen te geven". Van de verbinding "calcaria incutere" bestaan geen parallellen. De gebruikelijke uitdrukking voor "de sporen geven" is "calcaria subdere/addere (equo)", cf. bijv. Liv. II,20,2; Ov., Rem. Am. 788; Pont. II,6,38; Curt. VII,2,6; Plin., Ep. I,8,1; in overdrachtelijke zin worden naast "addere" ook "adhibere" en "admovere" gebruikt (cf. Hor. Epist. II,1,217; Cic., Brut. 56).

Ook de toevoeging van het adi. "geminum" aan "calcar" en de toepassing ervan op de traag verloopende strijd geven de wending, zoals Friedersdorff opmerkt, die tevens naar Ep. metr. I,1,14 (calcar agens animo validum) verwijst (Quell., p. 38), een origineel karakter.

Voor "moranti...bello" cf. Liv. XXV,32,2: omniumque in unum congruentem sententiae, quando ad id locorum id modo actum esset, ut Hasdrubalem tendentem in Italiam retinerent, tempus esse id iam agi, ut bellum in Hispania finiretur.

Vert. vv. 230-236: "De zesde zomer had onze vendels, die tevens die van Rome waren, geheel en al zien zegevieren in de Hesperische velden, toen gij, ongeluk brengende Fortuin, mij, die het uitstel en de zorgen van de oorlog nu moe was, het - getuige de afloop - schitterende plan gaf, gescheiden van mijn trouwe broer de verontrustende last met hem te delen (als enkeling met mijn trouwe broer de verontrustende last te delen) en (zo) de dralende oorlog dubbele sporen te geven."

236. alite laeva - "Toen de voortekens gunstig waren". Echte parallellen van deze uitdrukking ontbreken, cf. echter Cat. LXI,20: cum bona nubuit alite; Hor., Epod. XVI,23 v: secunda/...alite.

In de taal van de augures waren "alites" vogels - als bijv. de adelaar - die voortekens gaven door hun vlucht, zoals "oscines" - bijv. de kraai en de raaf - dat deden door hun geluid (cf. LS, s.v., II, E; Fest., p. 193, vgl. id., p. 3 [Müller]).

Het adi. "laevus" ("links") kan in oneigenlijke zin zowel - zoals hier - "gunstig" alsook "ongunstig" betekenen. Dit hangt samen met het feit, dat in de Romeinse voorspellingskunst de linkerzijde als gunstig werd beschouwd, maar in de Griekse de rechter (cf. Cic., Div. II,39,82: ita nobis sinistra videntur, Graiis et barbaris dextra meliora; zie ook Vahlen ad Enn., Ann. 613), en de Romeinse dichters op inconsistente wijze beide praktijken beschreven (cf. Austin ad Aen. II,693, die voor dit laatste verwijst naar Fordyce op Cat. XLV,8 v.).

237. distrahimur - cf. het ad 233 (consilium...dedisti) geciteerde Liv. XXV,32,7: ita...gereret.

237. scissis legionibus - cf. Liv. XXV,32,7: divisio bifariam copiis.

237 v. ambo/ insequimur...hostem - cf. Liv. XXV,32,9 v.: una profecti ambo duces exercitusque Celtiberis praegredientibus ad urbem Amtorgim in conspectu hostium dirimente amni ponunt castra. ibi Cn. Scipio cum quibus ante dictum est copiis subsistit; P. Scipio profectus ad destinatum belli partem.

239 v. Nondum...fessae - "De Gezusters lieten vermoeid onze (levens)draad, die nog niet voltooid was, op het spinrokken in de steek". De *Sorores* zijn hier opnieuw (cf. I,177) de *Parcae*, van wie het spinrokken (*colus*) het traditionele attribuut is (cf. bijv. Ov., Am. II,6,46: vacuo iam tibi Parca colu; Stat., Th. III,242: sic Fata mihi nigraeque Sororum/ iuravere colu), waarvan ieders levensdraad gesponnen wordt.

Met *Festa* geef ik de voorkeur aan de *lectio vulgata* (en *difficilior*) "*colis*" (abl. loci, cf. Stat., Th. VI,380: sed huius/ extrema iam fila colu, of abl. instr. bij "*plena*") boven de *varia lectio* "*colu*", die door haar (te) sterke overeenkomst met antieke modellen (cf. Stat., Th. IX,839: hinc plenae tibi, parve, colu; Luc., frg. 6 [Baehrens, Fragn. poet. Rom., p. 366]: plenas posuere colos et stamina Parcae) een latere - niet van de dichter zelf afkomstige¹¹² - aanpassing hieraan van de *Africa*-tekst lijkt te zijn. "*Colis*" is ook de lezing van de tekst van Lr.

In Ep. metr. I,14,25 breken de *Parcae* eveneens vroegtijdig levensdraden af: staminaeque immites properant abrumpere Parcae. De voorstelling, dat de *Parcae* hun weefsel in de steek laten, omdat ze vermoeid zijn, moet een vinding van P. zijn (cf. Fried., Quell., p. 38).

Evenals in Verg., Aen. XII,147 (qua visa est Fortuna pati Parcaeque sinebant/ cedere res Latio), waar Turnus moet sterven (cf. comm. ad I,241), worden de *Parcae* hier naast *Fortuna* (v. 233) genoemd.

---

¹¹² De *varia lectio* komt niet als auteursvariant onder de op P. teruggaande annotaties in Lr voor (cf. Fera, La revisione, pp. 65 v.).

240. **Mars** - coniectuur van Corradini voor het zinledige handschriftelijke "Mors". De op zichzelf al gemakkelijke verwisseling van "Mars" en "Mors" in de handschriften is, zoals Carrara (La Rassegna 36, p. 125) opmerkt, des te beter verklaarbaar door de kort tevoren gemaakte toespeling op de Parcen.

240. **sua** - i.e. de Romeinse: Mars is de stamvader en beschermgod van het Romeinse volk, vgl. de perifrasede van Rome als "Mavortia moenia" (Aen. I,276) en "urbs Mavortis" (ib. VI,873); zie ook Afr. I,290 en comm. ad loc.

240. **signa reliquit** - cf. Sil. XIII,682: (cohortes Hispaniae) liquerunt...signa.

241. **imparibus...concurrere fatis** - "te strijden tegen een machtiger (lett. ongelijk) lot"; woordelijke ontleening aan Aen. XII,149 (over de strijd van Turnus, die door godsspraak gedoemd is te sneuvelen, en Aeneas, die bestemd is de overwinning te behalen): nunc iuvenem (sc. Turnum) imparibus video concurrere fatis. Ook de metrische positie van de ontleende woorden komt overeen met die van het model. "Fatis" is dativus, zoals bij dichters en in proza van de keizertijd gebruikelijk is bij composita samengesteld met "cum".

242. **fraudis opem...poscunt** - In de Latijnse literatuur worden twee wijzen van oorlogvoering tegenover elkaar gesteld: men kan ofwel op een eerlijke wijze ("virtute") strijden, ofwel met gebruikmaking van krijgslist ("fraude"/"dolo"), cf. bijv. Caes. B.G. I,13,6: magis virtute quam dolo contendere aut insidiis niti; Verg., Aen. II,390: dolus an virtus, quis in hoste requirat; Liv. I,53,4: postremo minime arte Romana, fraude ac dolo, adgressus est.

De term "fraus" wordt vaak gebruikt in combinatie met "dolus", een begrip, dat weliswaar verwant is met "fraus", maar toch een daarvan onafhankelijk concept vertegenwoordigt. "Fraus" is het beschadigen van een band van vertrouwen ("fides"), in het geval van oorlogvoering de verwachtingen, die de tegenstanders hebben m.b.t. elkaars gedrag. "Dolus" is een meer neutrale term, waarin de notie van vertrouwensbreuk ontbreekt (cf. Wheeler, Stratagem, p. 64; cf. ook ib., pp. 58 vv.).¹¹³ Het verschil tussen "fraus" en "dolus" werd ook behandeld in het middeleeuwse lexicon *Catholicon* [I. Balbus, *Catholicon*, Mainz 1460 (anast. herdr. 1971)], waarvan P. gebruik maakte, s.v. dolus: "et fit dolus animo, insidie loco vel telo, fraus circa fidem mutuam, et est dolus cum aliud agitur aliter simulatur" (cf. Fera, *La revisione*, p. 77).

---

¹¹³ Vgl. voor het begrip "dolus" in zijn algemeenheid, maar met nadruk op de rol van het subst. in het Romeins recht, de binnenkort te verschijnen Nijmeegse dissertatie van L.J. ter Beek: *Dolus*. Een semantisch-juridische studie.

Livius laat Scipio door Fabius Maximus tegen de Numidiërs waarschuwen met een verwijzing naar de "fraus", die zijn in Spanje gedode vader en oom van de kant van de Celtiberiërs hadden ervaren: an Syphaci Numidisque credis? satis sit semel creditum: non semper temeritas est felix, et fraus fidem in parvis sibi praestruit, ut, cum operae pretium sit, cum mercede magna fallat. non hostes patrem patruumque tuum armis prius quam Celtiberi socii fraude circumvenerunt (XXVIII,42,7 v.).

De verbinding "opem poscere" vindt men vooral bij Ovidius, bij wie men bij "opem" ook regelmatig, evenals hier bij P., een genitivus van het middel aantreft, cf. bijv. A.A. III,257: formosae non artis opem praeceptaque quaerunt.

242. dubio...in tempore - "in het onzekere/hachelijke uur"; cf. Hor., C. IV,9,36: secundis/ temporibus dubiisque.

243. ars ea (i.e. de "fraus" uit v. 242) certa viris - P. sluit zich in de A. nadrukkelijk aan bij de traditioneel Romeinse zienswijze, dat andere volken, met name de Puniërs en de Grieken, in tegenstelling tot de Romeinen zelf, die op een eerlijke manier (*sine dolo/virtute*) streeden, krijgslist (*fraus, dolus*) toepasten. Het moreel onberispelijke Romeinse volk van de "fides" zou hiervan een afkeer gehad hebben¹¹⁴ en ermee onbekend zijn gebleven tot het in de tweede Punische oorlog de strijdwijze van Hannibal had leren kennen en Griekse ideeën over oorlogvoering hun intrede hadden gedaan in de Romeinse wereld (cf. Wheeler, Stratagem, p. 4).¹¹⁵

---

¹¹⁴ Wheeler (Stratagem, Preface, p. XIV) plaatst in dit verband twee soorten oorlogsethiek tegenover elkaar: het door de Romeinen aangehangen "Achilles-ethos", "an unwritten code of honor" [which] "promotes chivalry, face-to-face confrontation, open battle, and the use of force" tegenover het in de Romeinse traditie verafschuwde "Odysseus-ethos", [which] "asserts the superiority of trickery, deceit, indirect means, and the avoidance of pitched battle, although not the denial of the use of force if advantageous".

¹¹⁵ Zie voor de Romeinse voorstelling van de eigen oorspronkelijke strijdwijze - naast de woorden van de oude senatoren in Liv. XLII,47,4-9 (een passage te uitvoerig om hier te citeren) - het reeds eerder aangehaalde Liv. I,53,4: postremo minime arte Romana, fraude ac dolo, adgressus est; voor die van andere volken bijv. Val. Max. VII,4 ext. 2: haec fuit Punica fortitudo, dolis at insidiis et fallacia instructa; Nep., Hann. X,4: dolo erat pugnandum, cum par non esset armis; Verg., Aen. II,152: dolis instructus et arte Pelasga; ib. II,264 wordt het begrip "dolus" gebruikt voor het Trojaanse paard (cf. Hom., Od. VIII,494: *dolos*); Caes., B.G. IV,13,1: Caesar neque iam sibi legatos audiendos neque condiciones accipiendas arbitrabatur

Volgens Giovanni Brizzi, die deze Romeinse voorstelling van zaken overneemt,¹¹⁶ zou in het Romeinse denken tot 218 v. Chr. geen concept van krijgslist hebben bestaan. Dit leidt hij af uit het feit, dat de Latijnse taal weliswaar in het substantivum "*fraus*" een term voor "krijgslist" bezat, maar dat deze term, evenals inhoudelijk verwante begrippen als "*dolus*", "*calliditas*", "*perfidia*", "*insidiae*" en "*consilium*", een negatieve klank had en het Latijn tot die tijd derhalve geen echt equivalent kende voor de Griekse term voor krijgslist "*stratagema*", dat een positieve betekenis had.

In zijn genoemde monografie toont Wheeler evenwel aan, dat de Romeinse voorstelling van deze kwestie berust op propaganda en hypocrisie, aangezien veel van de door de Romeinen gebruikte termen om krijgslist aan te duiden oorspronkelijk *voces mediae*, dus neutraal, waren, of zelfs een positieve betekenis hadden en zij dus wel degelijk ook zelf een "*concept of stratagem*" bezaten.

243. viris - i.p.v. het prozaïsche "iis", dat in epische poëzie vermeden wordt, cf. Wölfflin, Archiv für lateinische Lexikographie XI, pp. 369 vv.; Axelson, Unpoetische Wörter, pp. 70 vv.

243. nostro damno - "tot onze schade"; abl. modi zonder "cum", cf. Cic., Phil. I,5,12: quis...umquam tanto damno senatorem coegit; met cum: Plaut., Asin. 187: damno cum magno meo; cf. KS I, p. 411.

244 v. Celtarumque...steterant - Cf. Liv. XXV,33,1: spem omnem in Celtiberorum auxiliis esse. P. gebruikt, i.p.v. de metrisch onbruikbare naam "Celtiberi", voor het volk over wie Livius spreekt de aanduiding "Celtae". Dit volk in Midden-Spanje bestond volgens Luc. IV,9 v. uit nakomelingen van Keltische emigranten, die zich vermengd hadden met inheemse Iberiërs: profugique a gente vetusta/ Gallorum Celtae miscentes nomen Hiberis (Festa, app. crit. ad loc.).

245. ad id (sc. tempus) - "tot nu toe"; Liviaanse uitdrukking, cf. bijv. III,22,8: cum ad id spectator pugnae adstitisset; XXXVI,2,1: his ita in senatu ad id, quae cuius provincia foret, decretis.

---

ab eis qui per dolum atque insidias petita pace ultro bellum intulissent; voor de navolging van Punische krijgslist door de Romeinen Flor. II,6 (I,22),55: populus Romanus...duce...Scipione...imitari coepit Hannibalem.

¹¹⁶ In: I sistemi informativi dei Romani: principe e realtà nell' età delle conquiste oltremare (218-168 a.C.), Historia Einzelschrift 39, Wiesbaden 1982, pp. 8-37; 56-77,87, 269-73; en "Imitari coepit Annibalem (Flor. I,XXII,55): apporti catoni alle concezione storigrafica di Floro?" in: Latomus 43 (1984), pp. 424-31.

245. pretio...adorti - Cf. Liv. XXV,33,3: per occulta conloquia (Hasdrubal) paciscitur magna mercede cum Celtiberorum principibus, ut copias inde abducant. Voor de wending "pretio corrumpere" cf. Wheeler, Stratagem, p. 88: "although bribery can be expressed simply by reference of money (pecunia/pretium) or reward (praemium) the concept is clearer in use of the verb *corrumpere*, a favorite word of Sallust to describe Jugurtha's bribery of the Romans and others, but commonly appearing in many authors. [...] The rusé general...knows that treason can be induced - hence treason/bribery as stratagem.

246. persuasere fugam - cf. Liv. XXV,33,4 v.: nec atrox visum facinus, non enim ut in Romanos verterent arma agebatur, et merces quanta vel pro bello satis esset, dabatur, ne bellum gererent, et cum quies ipsa, tum reditus domum fructusque videndi suos suaque grata vulgo erant. itaque non ducibus facilius quam multitudini persuasum est.

246-248. nostrorum...fidant - versificatie van Liv. XXV,33,6: id quidem cavendum semper Romanis ducibus erit, exemplaque haec vere pro documentis habenda, ne ita externis credant auxiliis, ut non plus sui roboris suarumque proprie virium in castris habeant.

P. waarschuwt eveneens tegen huurlingen in Canz. CXXVIII ("Ai Signori d'Italia"), 23 vv.: Vana error vi lusinga;/ poco vedete e parvi veder molto,/ ché 'n cor venale amor cercate o fede (Bergin-Wilson, p. 243).

Cf. voor de gedachte ook Sil. XIII,680 vv., die zich eveneens op Livius baseert, maar minder dicht bij zijn bron blijft: subito venale, cohortes/ Hispanae, vulgus, Libyci quas fecerat auri/ Hasdrubal, abrupto liquerunt agmine signa.

249. obicit (sc. eis) - "hij hield (hun) voor"; cf. bijv. Cic., Ad Brut. I,18,4: splendore falsi honoris obiecto; Hor., Sat. I,4,123: unum ex iudicibus selectis obiciebat.

249. deos - d.w.z. dat ze aan de goden moesten denken.

249. ius, fas - asyndetische verbinding van de begrippen "ius ac fas": "menselijke en goddelijke wetten"/"het recht en de religieuze voorschriften", cf. bijv. Cic., Att. I,16,6: ius ac fas omne delere; Sall., C. XV,1: contra ius fasque; Verg., G. I,269: festis quaedam exercere diebus/ fas et iura sinunt.

249. et inania verba - "ijdele woorden", explicatie in de vorm van een "exclamatieve appositie". De uitdrukking "inania verba" komt veelvuldig voor in de klassieke poëzie (bijv. Aen. X,639: dat inania verba; Ov., M. VIII,134: ecquid ad aures/ perveniunt mea dicta tuas? an inania venti/ verba ferunt...?; Prop. III,20,5: tu fingis inania verba) en in antiek proza (bijv. Cic., N.D. II,1,1: neque enim flumine

conturbor inanium verborum; Sen., Ep. CVIII,7: rapit illos instigatque rerum pulchritudo, non verborum inanium sonitus; Quint., Inst. VIII,2,17: est etiam in quibusdam turba inanium verborum), maar eveneens in oud-christelijk Latijn (bijv. Vulg., Eph. V,6: nemo vos seducat inanibus verbis; Hier., Ep. XXXVIII,2,3: verba omni inania fumo). Zie ook Afr. III,738: Brutus ibi solus lacrimas et inania verba/ castigat.

250. Raptim...vale - cf. Liv. XXV,33,7: signis repente sublatis Celtiberi *abeunt* nihil aliud quaerentibus causam obtestantibusque, ut manerent, Romanis respondentes quam domestico se avocari bello.

250. tacitoque vale - abl. modi; "vale" is een indeclinabel gesubst. neutr., cf. bijv. Ov., M. X,62: supremumque vale...dixit; id., Tr. I,3,57: saepe vale dicto rursus sum multa locutus. Van de uitdrukking "tacito vale" in de zin van "met stille trom" bestaan bij mijn weten geen parallellen (cf. Fried., Quell., p. 38). Livius bedient zich als hij een uitdrukking van deze strekking wil gebruiken van de wendingen "tacito signo" (exercitum abducere) en "silenti agmine" (bijv. abire), cf. Liv. XXXIX,30,4; XXXI,38,10; XXV,39,2; XXXV,4,4.

250. Vis quanta metallo est! - "Metallum" staat hier voor "goud en zilver", cf. Hor., Epist. I,10,39: potius metallis libertas. Monosyllaba in de vorm van "est" of "es", waarvan de e na een voorafgaande klinker geëlideerd moet worden (*elisio inversa*), komen in de klassieke hexameter veelvuldig, zoals hier, voor in de laatste halve versvoet, bij Vergilius bijv. 81 maal (cf. J. Soubiran, L'élision dans la poésie latine, Paris 1966, pp. 159 vv.). In de eerste twee boeken van de A. treft men het verschijnsel ook aan in de verzen I,286; 474; 514; II,3; 27; 152; 449; 492 (= 449).

Inhoudelijk komt de uitroep overeen met Aen. III,56 v.: quid non mortalia pectora cogis,/ auri sacra fames.

251. Pudor, alma Fides, uni succumbitis auro - cf. Prop. III,13,49 v.: auro pulsa fides, auro venalia iura,/ aurum lex sequitur, mox sine lege pudor; voor de verbinding "alma Fides" cf. Ennius ap. Cic., Off. III,29,104 (Trag. v. 410 Vahl.): O Fides alma; Sil. VI,132. P. zelf gebruikt de wending o.a. ook in Ep. metr. III,16,8 en III,23,27; voor het begrip "fides" cf. comm. ad I,242.

252 v. Praesidio...montes - Voor de inhoud van de passage cf. Liv. XXV,33,8 v.: (Gnaeus) Scipio, postquam socii nec precibus nec vi retineri poterant...retro quantum posset cedere statuit, in id omni cura intentus necubi hosti aequo se committeret loco; id. XXV,36,2: revocat a proelio suos Scipio et conlectos in tumulum quendam non quidem satis tutum...editiorem tamen, quam cetera circa erant, subducit.

Voor "avia" cf. id. XXV,32,6: in avios saltus montesque recipientes sese. De verbinding "siccus...montes" vat Liv. XXV,36,5 samen: sed erat

adeo nudus tumulus et asperi soli, ut nec virgulta vallo caedendo nec terra caespite faciendo aut ducendae fossae aliive ulli operi apta inveniri posset.

"Siccos...montes" is de lezing van Lr en M; de *lectio vulgata* "notos...montes" gaat terug op een auteursvariant in Lr (cf. Fera, La revisione, p. 66) en is een verbinding, die men eveneens vindt in Hor., Sat. I,5,77, waar zij betrekking heeft op Apulië, de geboortestreek van deze dichter.

252. retrosum - pleonastisch bij "recurrere" (253).

254. Haec...duci - cf. Liv. XXV,33,8: nec ullum aliud salutare consilium in promptu esse.

255. cedenti insistere tergo - cf. Liv. XXV,33,9: (hostis) prope vestigiis *abeuntium* insistebat. Voor de verbinding "cedenti...tergo" cf. Luc. IV,626 (terga viri cedentia).

256. iam - te verbinden met "cingebant" (257).

256. distantem - sc. a fratre.

256. magno...tractu - "door een grote uitgestrektheid", cf. Luc. II,630: cum mediae iaceant immensis tractibus Alpes. P. varieert op hetzelfde vers in Afr. I,449.

257. Punica...aqmina cingebant - cf. Liv. XXV,34,6: [...] compulsi...intra vallum [...]. Cum prope iusta obsidio esset futuramque artiozem eam appareret [...].

257. novus...hostis - Massinissa, koning van Oost-Numidië, aanvankelijk bondgenoot van Carthago, later van de Romeinen; cf. Liv. XXV,34,1 v.: Per eosdem dies P. Scipionem par terror, periculum maius ab novo hoste urgebat. Massinissa erat iuvenis, eo tempore socius Carthaginensium, quem deinde clarum potentemque Romana fecit amicitia.

258. cedere - Festa verdedigt de *varia lectio* "credere" op grond van het feit, dat deze beter de door Livius (XXV,34,7) beschreven handelwijze van Scipio's vader uitdrukt. De Petrarca-tekst, hoe sterk ook gebaseerd op Livius, is echter een autonoom geheel. Gezien het voorafgaande "et mihi" (d.w.z. mijn broer was geweken voor het lot door het besluit te nemen terug te keren [cf. vv. 252-53] en het plan op te geven: ik besloot hetzelfde te doen en te pogen me met hem te herenigen [cf. v. 259]), het "cedenti" in v. 255, en (het ad 252 v. aangehaalde) Liv. XXV,33,8: *cedere* statuit (dat weliswaar over Gnaeus gaat, maar cf. comm. ad v. 259), dient m.i. de voorkeur te worden gegeven aan de *lectio vulgata* "cedere", die bovendien ook de lezing is van Lr.

Voor de verbinding "cedere Fato" cf. Liv. XXVI,13,17: quibus vestrum...fato *cedere*...in animo est; de verbinding heeft daar echter de

betekenis van "sterven", terwijl P. met "cedere Fato" veeleer "cedere Fortunae" bedoelt, zoals bijv. in Liv. XXV,15,16: alii cedendum fortunae et tradendam urbem victoribus censerent; Sil. IV,448: stabat Fortunae non cedere certus. Voor de verwisseling van Fatum en Fortuna bij P. cf. comm. ad I,233.

259. Vetitum...fratri - vorm van *imitatio variata*: P. past in eigen bewoordingen op Publius Scipio toe wat Livius (XXV,33,8) over Gnaeus vertelt: Scipio...nec se aut parem sine illis hosti esse aut fratri rursus coniungi vidit posse.

260 v. inferior numero multum...undique.../ vallabar - De Livius-tekst (XXV,34,10) luidt: ancepsque proelium Romanos circumsteterat incertos, in quem potissimum hostem quamve in partem conferti eruptionem facerent; cf. ook Sil. XIII,683 v.: multum/ ditior ipse viris, spisso circumdedit (sc. Hannibal) orbe.

260. tribus...castris - cf. Liv. XXV,34,10: et contracto adversus Numidas certamine novo *tertius* insuper advenit *hostis*. De drie vijandelijke legerkampen zijn dat van de Carthaagse aanvoerders Mago en Hasdrubal, dat van de Numidiërs onder aanvoering van Massinissa, en dat van de Spaanse Suessetani onder Indibilis, die de Carthagers te hulp kwamen.

Bij Livius (XXV,34), van wiens relaas P. hier enigszins afwijkt, wilde Publius, toen hij de komst van dit laatstgenoemde leger had vernomen, dit tegemoetgaan voor het de Carthagers zou bereiken, maar zag hij zich door de drie vijandelijke legers omsingeld.

260 v. multumque - Geval van *repetitio verborum* (cf. 259: multum), iets dat P. steeds getracht heeft te vermijden. In Lr treft men dan ook de auteursvariant "circum-" aan. Deze was evenwel, gezien de drie overige lettergrepen in het vers, die, evenals de aanvangssyllabe van "circum", eindigen op vocaal + r (-bar, ur-, -bar), niet bevorderlijk voor de welluidendheid (*sonus*), een ander punt van zorg van P. (cf. Fera, La revisione, pp. 29 vv.; 67).

261. urqgebar - Door Festa merkwaardigerswijs zonder enige motivering vervangen door het metrisch incorrecte "premebar", dat bovendien in de handschriftelijke traditie geheel ontbreekt (cf. Gandiglio, GSLI 90, p. 290; Fera, La revisione, p. 67).

262. Ferrum aderat - "(Alleen) het zwaard bood hulp".

262. spes nulla fugae - Voor de gedachte cf. Liv. XXV,34, 13 v.: fuga confestim ex acie duce amisso fieri coepta est; ceterum ut ad erumpendum inter Numidas leviumque armorum alia auxilia haud difficilis

erat, ita effugere tantum equitum aequantiumque equos velocitate peditum vix poterant; caesique prope plures in fuga quam in pugna sunt.

Voor de verwoording verwijst Seagraves (*Influence of Vergil*, p. 306) naar Aen. IX,131 en X,121: nec spes ulla fugae.

262 v. quod....angusto - De relatieve zin, waarin het antecedent getrokken is, gaat aan de hoofdzin vooraf.

262. Fata sinebant - Vergiliaanse verbinding, cf. comm. ad I,300. De *Fata* (= *Parcae*) zijn de personificaties van het *Fatum*; voor de rol van dit begrip in de A. cf. comm. ad II,13.

263. Tempore in angusto - lichte variatie op Luc. IV,477: consulite extremis angusto in tempore rebus.

263 v. pectora ferro/ pandimus - "Wij openen/spleten hun borst (d.w.z. wij doorstaken hun hart) met het zwaard"; van "pandere" als synoniem van "percutere" lijken geen parallellen te bestaan. Friedersdorff (*Quell.*, p. 38) wijst erop, dat de wending "ferro pandere" in Liv. XXI,37,3 voorkomt met als object "rupem": rupem ferro pandunt (= perfringunt).

264. et vafras...umbras - cf. Sil. XV,43: Decios Stygias Erebi detrusit ad undas; Aen. VII,773: Phoebigenam Stygias detrusit ad undas. P. vervangt de prepositie "ad" bij het verbum "detrudo" door een dat. van richting als bij "demitto" in Aen. II,398 (multos Danaum demittimus Orco; cf. ook *Ilias latina* 3 [ed. Baehrens, *Poetae Latini Minores III*, p. 7]: atque animas fortes heroum tradidit Orco) en voorziet niet het begrip "onderwereld", maar de gedoden van een epitheton.

"Vafer" ("sluw", "listig") is een adi. uit het veelvuldig op de Puniërs toegepaste (cf. comm. ad I,243) Latijnse *vocabulary of stratagem*. Val. Max. VII,3, ext. 8 past het toe op de "mores Hannibalis". Zie voor dit begrip verder Wheeler, *Stratagem*, pp. 74 v.

Op het ontbreken van enige noodzaak voor Festa's coniectuur "atque Afras" voor het handschriftelijke "et vafras" hebben Fraenkel en Gandiglio reeds gewezen in hun respectieve recensies van de Festa-editie (Fraenkel, *Gnomon* 3, p. 493, n. 1; Gandiglio, *GSLI* 90, p. 296): Festa motiveert zijn coniectuur met de bewering, dat de lezing van de handschriften enerzijds een metrische fout bevat, hetgeen niet het geval is,¹¹⁷ en anderzijds weinig bevredigend is wat betreft de betekenis, wat evenmin juist is - dat de Puniërs bedoeld worden blijkt zowel uit de con

---

¹¹⁷ Festa lijkt bezwaar te hebben tegen de verlenging van lettergrepen die van nature kort zijn door zwakke positie; zo keurt hij ook "sacra" in VI,163 en (de door Corradini gelezen lectio) "retro" in IX,434 af (cf. Gandiglio, *GSLI* 90, p. 307).

text, als uit het gebruikte adi. (cf. ook v. 242) en de mogelijke allusie op de woordspeling "vafer"- "Afer" van Sidonius (Ep. IX,15, carm. v. 38: Afer vaferque Domnulus) -, terwijl "vafras" als epitheton bij "umbras" een pendant vormt van het bij "pectora" (263) gevoegde epitheton "durissima".

265. dolor - "verontwaardiging", cf. comm. ad I,80.

265. dabant animos - cf. (het reeds ad I,9 v. geciteerde) Aen. VII,383: dant animos plagae; zie ook Ov., M. XII,242: vina dabant pectora.

265 v. ars...nihil cf. Liv. XXV,34,9: agmina magis quam acies pugnant; [...] ut in tumultaria pugna [...].

265. nusquam - "in niets", cf. bijv. Liv. XXX,30,20: nusquam minus quam in bello eventus respondent; id. XXXVI,42,6: an nusquam abscederet ab Romanis; Cic., Q. Fr. III,1,2: praestabo sumptum nusquam melius posse poni.

De weerstand die de Romeinen bieden aan de Carthaagse overmacht, wordt vergeleken met het machteloze verzet, dat bijen bieden, wanneer een herder de honing komt oogsten, die zij verzameld hebben (266-276).

Opnieuw een echt epische situatieschildering (cf. comm. ad I,99-102; I,401 vv.) in de vorm van een Homerische vergelijking, die berust op variatie op en contaminatie van verschillende Vergilius-passages: Aen. XII,587-92 en elementen uit boek IV van de *Georgica*.

Von Albrecht, die in zijn studie over Silius Italicus diens vergelijkingen tegenover die van Vergilius en P. stelt (cf. ook comm. ad I,401 vv.), karakteriseert P.'s bijenvergelijkingen¹¹⁸ als volgt (p. 97): "In den Bienengleichnissen Petrarca's ist fast immer die Situation lebhaft veranschaulicht, sie haben die Tendenz, zum Geschehen zu werden, das zur äusseren Handlung möglichst parallel läuft. Demgegenüber stellt Vergil einen den Bienen in besonderem Masse eigentümlichen Wesenszug im Mittelpunkt, Silius¹¹⁹ einen allgemeinen Affekt, der ebenso gut durch ein anderes Bild dargestellt werden kann."

In de hier door P. ingelaste vergelijking is de parallellie tot in de details met het uiterlijk gebeuren inderdaad opvallend: de machtige gestalte van de herder - de grote overmacht van de vijanden; de zwakke korf - het ongunstige terrein; het blinde voortgonzen - het ontbreken van

---

¹¹⁸ In de A. komen nog drie vergelijkingen voor, die ontleend zijn aan het leven der bijen (Afr. III,668 vv.; VII,471 vv.: VIII,238 vv.), alle drie gebaseerd op Georg. IV.

¹¹⁹ In de *Punica* vindt men in de verzen II,215 vv. eveneens een bijenvergelijking.

een krijgsplan; de nietige angels - de machteloze zwaarden.

Hoewel P. in zijn bijenvergelijkingen zijn voorbeelden op een geheel eigen wijze uitwerkt, gaat hij door zijn veelvuldig teruggrijpen op Vergilius hierbij minder zelfstandig te werk dan bij veel andere vergelijkingen in de A. Dit is des te opmerkelijker, daar hij als liefhebber van de natuur van Vaucluse¹²⁰ en als amateur-hovenier¹²¹ de gedragingen van bijen goed uit eigen waarneming moet hebben gekend. Friedersdorff (Poet. Vergl., 3, pp. 10 vv.) oppert, dat P. mogelijke vergissingen bij de aanwending van de bij de beschrijving van het bijenleven gebruikelijke *termini technici* heeft willen vermijden en de wens heeft gevoeld zijn eigen waarnemingen te toetsen aan die van een erkende autoriteit op dit gebied.

In Stat., Th. X,574 vv. vindt men een vergelijking, die op het eerste gezicht veel overeenkomst vertoont met die van P. hier: de bevolking van een stad, die door de vijand wordt ingenomen, wordt vergeleken met een "pastor rapturus", die bijen uit hun woning komt verdrijven. Het punt van vergelijking is hier evenwel niet de machteloze weerstand die geboden wordt, maar de paniek die uitbreekt. Cf. ook de bijenvergelijking die Claudianus inlast in In Ruf. II,460 vv.

266-269. Ceu...cera - In dit eerste gedeelte van zijn vergelijking varieert P. op Aen. XII,587 vv., waar Vergilius de burgers van een belegerde stad vergelijkt met bijen die worden uitgerookt: *inclusas ut cum latebroso in pumice pastor/ vestigavit apes fumoque implevit amaro; illae intus trepidae rerum per cerea castra/ discurrunt*. P.'s navolging is hier tamelijk vrij: enkele naamwoorden komen overeen en "pastor" staat bij Vergilius in dezelfde metrische positie.

266. ceu - poëtisch vergelijkend adverbium, dat reeds voorkomt sinds Ennius, maar eerst door Vergilius frequent werd gebruikt, onder andere, zoals hier, ter inleiding van een vergelijking en corresponderend met "haud aliter", of, zoals in dit geval (cf. v. 274), "sic" in de hoofdzin; cf. Aen. X,723 vv.: *leo ceu...sic ruit...Mezentius*. Voor de positie van "ceu" aan het begin van de bijzin cf. Aen. V,88: *ceu nubibus arcus*.

266. dum - i.p.v. het "cum" waarmee "ceu" dikwijls (cf. bijv. Verg., G. I,303; IV,96 v.; Aen. VII,674; IX,30 vv.; IX,792 v.; X,97 v.) wordt

---

¹²⁰ Petrarca duidde zichzelf, omdat hij graag in de bossen en velden van zijn omgeving rondzwierf, wel aan als *Silvanus* (cf. De Nolhac, P. et l'humanisme, II, p. 91); vgl. ook Afr. I,6-9: *Iam ruris...mihi* (n. 24).

¹²¹ Cf. de excursus "*Pétrarque jardinier*" in het bovengenoemde werk van De Nolhac's (II, pp. 259 vv.).

verbonden. In het laat-, oud-christelijk en middeleeuws Latijn wordt het temporele "cum" vaak verwisseld met "dum" (cf. KS II, p. 377; Langosch, Lat. Mittelalter, p. 57, maar vooral Blaise, Manuel, p. 175).

266 v. velamina.../ fida - "een betrouwbaar omhulsel". Met "velamen" ("anything used as a covering, esp. clothing, for the body or its parts" [OLD, s.v.]) wordt hier waarschijnlijk een draadmasker bedoeld (cf. Fried., Quell., p. 39), een hulpmiddel bij de honingwinning, waarvan in de antiek Latijnse beschrijvingen van de bijenteelt (met name Varr., R.R. III, 16,4 vv.; Verg., G. IV; Col. IX,2-16, Plin., N.H. XI,11-70) geen melding wordt gemaakt. Het gebruik van het subst. "velamen" in de hier gebruikte betekenisnuance lijkt dan ook een neologisme van P.

Zie voor de bijenteelt in de oudheid voorts RE, s.v. *Bienenzucht* en Suppl. IV,211-213; J. Klek, *Bienenkunde des Altertums*, Leipzig 1919-1921.

267. bellum movet - "Bellum movere" is bij Livius (bijv. XXIII,48,6) en Cicero (bijv. Off. I,11,37) de gebruikelijke term voor "een oorlog beginnen", "oorlog gaan voeren". Deze is op de imker/herder van toepassing, omdat voor het winnen van honing de raten uit de korven moeten worden gebroken en hiertoe de bijen verwijderd dienen te worden door ze uit te roken. Het uitroken van bijennesten wordt besproken in Georg. IV,228 vv.: *Si quando sedem augustam servataque mella/ thesauris relines, prius haustu sparsus aquarum/ ora fove, fumosque manu praetende sequacis* (cf. ook het ad 266-69 geciteerde Aen. XII,588).

267. apibus...almis - "voeding-schenkende bijen"; van deze verbinding bestaan geen antieke parallellen.

267. improbus - "niets ontziend". "Improbus" is een lievelingswoord van Vergilius; "the basic sense of this adjective is persistent lack of regard for others in going beyond the bounds of what is fair and right. So Virgil uses it of a greedy goose (G. i,119), spoiling the farmers's work [...]. The farmer's toil, remorseless as it is, is *improbus* (G. i,146) [...]. Aeneas is *improbus* in Turnus' eyes, as he ruthlessly hunts down the Rutilians (A. xi,512; cf. xii. 261); [...] In v. 397, the boxer Dares is termed *improbus* by an older man: the word sums up his greed for a prize without having to fight for it, his cruel pride in sheer strength [...] (Austin ad Aen. IV,386).

268. nocte sub obscura - contaminatie van twee Vergiliaanse uitdrukkingen: "obscura nocte" (Aen. II,420) "sub nocte" (Aen. IV,527; VI,268; VII,87).

In Georg. IV beschrijft Vergilius, hoe de bijen na een hele dag van hard werken in de velden laat in de avond terugkeren naar hun korf en daar de slaap der vermoeiden genieten, cf. IV,180: *at fessae multa referunt se nocte minores*; IV, 189 v.: *post, ubi iam thalamis se*

composuere, siletur/ *in noctem*, fessosque sopor suus occupat artus. De herder stoort de bijen dus in hun nachtrust.

P.'s woorden "nocte sub" vormen een contrast met Aen. I, 431, waar de bijen arbeiden "sub sole" "d.i. während die Sonne scheint, im Sonnenschein (wo die Bienen vorzüglich schwärmen u. am thätigsten sind)" (Koch, Wörterbuch, s.v. *sub*).

268. mox - "vervolgens"; het adv. correleert met "inde" ("daarop") in v. 270; cf. ook I,82: inde...mox.

268. dulcia...inopi substrata cubilia cera - "hun aangename legerstede/korf, die bedekt is met weerloze was". Corradini (app. crit. ad loc.) verklaart de verbinding "inops cera" als "parum cerae". Waarschijnlijker lijkt mij dat "inops" hier de betekenis heeft van "machteloos", "zwak", "weerloos" (nl. tegenover de kracht van de "niets ontziende" herder), een betekenis, die dit adjectief - vooral bij Livius dikwijls, maar ook wel bij Cicero - heeft, waar het in een militaire context wordt gebruikt m.b.t. zaken, cf. bijv. Liv. II,14,3: *inopi tum urbe ab longinqua obsidione*; id. XXVIII,16,8: *in loco nudo atque inopi*; Cic., Verr. II,5,33,86: *sequitur ...praeclara classis specie, sed inops et infirma propter dimissionem propugnatorum atque remigum*; cf. ook Val. Fl. V,146: *Odia aegra sine armis/ errabant Iraeque inopes*.

Voor "substerno" in de overdrachtelijke betekenis van "bedekken" ("substernendo tegere, *coprire, far letto*", Forcellini, s.v. 7) cf. Cic., N.D. II,52,129: *gallinae avesque reliquae [...] cubilia sibi nidosque construunt eosque quam possunt mollissime substernunt*; Varro, R.R. I,57,2: *solum paleis (met kaf) substernunt*. Verg., G. IV,37 vv. beschrijft, hoe de bijen de spleten van hun korf dichtsmeren met was: *neque illae/ nequiquam in tectis certatim tenuia cera/ spiramenta linunt*.

In G. IV,45 gebruikt ook Vergilius het neutr. plur. "cubilia" als aanduiding van een bijenkorf: *tu tamen et levi rimosa cubilia limo/ unge fovens circum, et raras superinice frondes*.

270. ruunt...fremunt - *homoioteleuton* op markante plaats (*hepthemimeres* en *trithemimeres*), dat het gezoem suggereert van de bijen die woedend hun woning hebben verlaten.

270. caecae - "blind" (van woede), cf. Verg., G. IV,236: *illis (sc. apibus) ira modum supra est*; "verblind door hartstocht" is ook de betekenis van "caecos" in het reeds geciteerde Aen. II,355 vv.: *lupi ceu/...quos improba ventris/ exegit caecos rabies*. Men kan "caecae" evenwel ook opvatten in de betekenis van "blindelings"; hiervoor zou men Verg., G. IV,237 (*spicula caeca relinquunt*) als parallel kunnen aanhalen (cf. Fried., Quell., p. 40), waar "caeca" evenwel ook passief kan worden opgevat ("onzichtbare/nietige angels").

270. sparsoque volatu - "Wohl infolge der Aufregung und Ratlosigkeit, denn sonst kämpfen sie Georg. IV,167 agmine facto u. IV,79 magnum mixtae glomerantur in orbem" (Fried. Quell., p. 40).

271. importuno...capiti - hetzij "het wrede hoofd" (i.e. "la tête de l'assaillant" [Develay]), cf. Stat., Th. X,576 v.: omnes/ hostis in ora volant; Claud., In Ruf. II,460 v.: pastoris in ora/ commotae glomerantur apes; hetzij "de meedogenloze man": zowel in proza als poëzie wordt, naar Grieks voorbeeld ("kara", "kephalos"), het substantivum "caput" veelvuldig metonymisch gebruikt (pars pro toto) ter aanduiding van de persoon zelf, cf. bijv. Aen. IV,613: infandum caput; ib. IV,354: capitisque...cari (vgl. ook Austin ad. loc.). Zie voorts Afr. I,388.

Voor "importunus" in de betekenis van "meedogenloos" cf. bijv. Cic., Rep. I,33,50: tam enim esse clemens tyrannus quam importunus potest; Liv. XXIX,17,20: crudelissimi atque importunissimi tyranni scelera. Bij Vergilius komt "importunus" niet in deze betekenis voor bij levende wezens, wel "bellum importunum" (Aen. XI,305).

271. stat - "blijft staan".

271. callidus - P. voorziet de herder, waarmee hij de Carthagers vergelijkt, van een epitheton uit de vaak m.b.t. dezen gebruikte *vocabulary of stratagem*. Het met dit epitheton verwante subst. "calliditas" is een van de meest gebruikelijke Lat. woorden voor "krijgslust". "Like *sollertia*, *calliditas* represents an intellectual faculty from which inspiration springs rather than the stratagem *per se*. This *rusé* property characterizes many ancient commanders", zowel Carthagers (bijv. Hannibal) als Romeinen (bijv. Fabius Maximus en Scipio Africanus) als Grieken (bijv. Themistocles). "*Calliditas* was judged a national characteristic of Carthaginians and Greeks as well as less civilized barbarians [...]. Cicero (Off. I,30,108) gives a specific description of what being a *callidus* general means": *callidum Hannibalem ex Poenorum, ex nostris ducibus Q. Maximum accepimus, facile celare, tacere, dissimulare, insidiari, praeripere hostium consilia* (Wheeler, *Stratagem*, pp. 67 vv.).

272. irrita - "die zonder gevolg blijven", cf. bijv. Aen. II,459: *tela manu miseri iactabant irrita Teucrici*; Liv. XXIX, 35,12: *abscederet inde inrito incepto*.

272. vulnera - Ook Verg., G. IV,238 noemt een bijensteek een wond: *animasque in vulnere ponunt*.

273. eruit extirpatque - "Um der Rede grössere Fülle, höheren Schwung und grösseren Nachdruck zu verleihen (*amplificatio orationis*), oft aber auch um einen Begriff anschaulicher zu bezeichnen, werden häufig statt eines Wortes zwei (gelegentlich auch mehrere) Synonyma gesetzt und

(gewöhnlich) durch *et, atque, que* miteinander verbonden" (KS, II, p. 577). Deze vorm van amplificatie wordt door Quintilianus (VIII,4,26) "*congeries*" ("oopenhoping") genoemd; zie ook Lausberg, Handb. d. lit. Rhetorik, II, p. 224; vgl. voorts comm. ad I,160-163.

273. **extirpatque** - Het verbum "ex(s)tirpo" in de overdrachtelijke betekenis van "verdelgen" van levende wezens is zeldzaam in antiek Latijn: in profane literaire teksten alleen Iust. XVIII,3,19: *exstirpato servili germine*; Amm. XXXI,5,12: *Teutones...radicitus extirpati*; Hyg., Fab. CIX,2: *cum Achivi Troia capta prolem Priami exstirpare vellent*; in oud-christelijk Latijn o.a. bij Lactantius en - vooral - in de *Itala (Vetus Latina)*, cf. TLL, s.v., 1928,37 vv.

273. **pie...gentis**: "van het plichtsgetrouwe volk(je)". Vergilius spreekt eveneens van de "gens" der bijen (G. IV,4), zoals in de Lat. literatuur ook in verband met andere dieren, bijv. paarden (G. III,73), zeehonden (G. IV,430), leeuwen (Ov., F. II,209) en vossen (Ov., F. IV,711) van een "gens" gesproken wordt. Op bijen wordt in het antiek Latijn echter nergens het epitheton "pius" toegepast.

273. **cunabula** - eig. "wieg", *plurale tantum* dat ook door Vergilius wordt gebruikt in de betekenis van "korf (van jonge bijen)", cf. G. IV,66: *ipsae/ intima more suo sese in cunabula condent*. Voor "*cunabula gentis*" cf. Aen. III,105, waar de wending "*gentis cunabula nostrae*" gebruikt wordt als aanduiding voor het "de vroegste woonplaats"/"het stamland" van de Trojanen.

274. **Sic...voluptas** - vers met viervoudige alliteratie; cf. I,558: *pectore...populorum pugna potentum*.

274. **sola salus miseris** - cf. Aen. II,354: *una salus victis nullam sperare salutem*.

274. **voluptas** - Luc. IV,705 spreekt eveneens m.b.t. de aanval in de strijd van "voluptas": *cum dira voluptas/ ense subit presso* (cf. Fried., Quell., p. 40).

275. **ultore** - adjectivisch, cf. Iust. IV,18,5: *ultore ferro*; Aen. XI,590: *ultricem...sagittam*.

276. **rabidas in vulnere linquimus iras** - "Lieten we onze razende woede achter in wonden" (d.w.z. koelden we onze razende woede door het maken van wonden); contaminatie van -het reeds ad I,272 geciteerde - Georg. IV,238 (waar op dichterlijke wijze van bijen gezegd wordt, dat zij na een steek hun leven verliezen: *animasque in vulnere ponunt*) met Stat., Th. III,96: *sed ducis infandi rabidae non hactenus irae/ stare queunt*; vgl. ook Ov., M. VII,413: *rabida...concitus ira*.

Het door P. overgenomen subst. staat opnieuw (cf. 266: *pastor*) in dezelfde metrische positie als bij het model. Dit geldt ook t.o.v. Aen.

XII,590 [een vers uit de genoemde bijenvergelijking van Vergilius: (apes) per cerea castra/ discurrunt magnisque acuunt stridoribus iras], hoewel P. het subst. hier, zoals Seagraves (Influence of Vergil, p. 230) opmerkt, anders dan Vergilius, die het in de vergelijking gebruikt, opneemt in de lijn van het verhaal.

M.b.t. "rabidas" volg ik met Festa de lezing van M, waarin de *lectio vulgata* "rapidus" hierin is gecorrigeerd (of omgekeerd). Ook in Lr lijkt gepoogd van de *p* een *b* te maken.

277. ex composito - "keurig gerangschikt". "Ex composito" is een veelvuldig door Livius (bijv. I,9,10: tum ex composito orta vis; I,28,3: ex composito armata circumdatur...legio) in zijn gewone betekenis van "op de van te voren overeengekomen wijze", "volgens afspraak" gebruikte adverbiale uitdrukking, die hier evenwel een iets andere betekenisnuance heeft, cf. Macr., Sat. III,13,4 togam corpori sic adplicabat, ut rugas non forte sed industria locatas artifex nodus astringeret et sinus ex *composito* defluens modum lateris ambiret.

Op de bijenvergelijking volgt onmiddellijk een tweede, veel kortere, vergelijking, waarin de Carthagers, die tevergeefs door de Romeinen bestookt worden, worden vergeleken met bergen, die aan de wind zijn blootgesteld (277-278).

277 v. ceu...Atlas - Traditioneel type van vergelijking om fysieke of geestelijke strijd te illustreren; als vergelijkingsobject worden hier evenwel bergen i.p.v. de gebruikelijke rotsen of bomen gebruikt, cf. bijv. Aen. X,693 vv.: ille velut rupes.../ obvia ventorum furiis expostaque ponto,/ vim cunctam atque minas perfert caelique marisque; IV, 441: ac velut annoso validam cum robore quercum/ Alpini Boreae nunc hinc nunc flatibus illinc/ eruere inter se certant, etc.; zie ook Cat. LXIV,105 vv. Vaak ook komen in dergelijke vergelijkingen i.p.v. de winden de golven als vorm van natuurgeweld voor, cf. bijv. Aen. VII,586 vv.: ille velut pelago rupes immota resistit,/ ut pelagi rupes magno veniente fragore,/ quae sese multis circum latrantibus undis/ mole tenet; Ov., M. IX,40 v.: haud secus ac moles, magno quam murmure fluctus/ oppugnant: manet illa, suoque est pondere tuta.

Voor het door P. gebruikte beeld cf. Aen. IV,249: (Atlas cui) piniferum caput et vento pulsatur et imbri. Ook Vergilius noemt in vergelijkingen graag een concrete plaats i.p.v. een algemeen begrip.

278. aerius - voor dit epitheton toegepast op bergen cf. bijv. Verg., G. III,474; Ov., M. II,226: aeriaeque Alpes.

278. astriger...Atlas - cf. Stat., Th. VIII,315: astrigerum (v.l. astriferum)...Atlanta. Atlas krijgt het epitheton "astriger", omdat hij

in de epische traditie het - 's nachts met sterren bezaaide - hemelgewelf torst (cf. bijv. Aen. VI,796 v.: ubi caelifer Atlas/ axem umero torquet stellis ardentibus aptum [evenals IV,481 v. naar Enn., Ann. 27 (Skutsch): qui caelum versat stellis fulgentibus aptum]; VIII,141: idem Atlas generat caeli qui sidera tollit; Ov., M. IV,661 v.: et omne/ cum tot sideribus caelum requievit in illo), dat door Statius ook zelf van dit epitheton was voorzien (Th. X,828: astrigeros...in axis).

Na de beschrijving van de gebeurtenissen, die hebben geleid tot zijn sneuvelen, verhaalt Scipio's vader van zijn dood zelf (279-317).

279. Quid moror? - Vergiliaanse formule; in de *Aeneis* o.a., evenals hier, gebruikt als inleiding tot een conclusie; zo in VI,528, waar de gestorven Deiphobus - eveneens na een beschrijving van de omstandigheden waaronder de gebeurtenis plaatsvond - aan Aeneas in de onderwereld het relaas van zijn dood zelf vertelt; cf. ook Aen. II,102. P. gebruikt de formule eveneens in Afr. I,414.

279 v. armorum sub nube virumque/ obruimur - Ook Livius spreekt bij de beschrijving van oorlogssituaties, zowel m.b.t. zaken als m.b.t. personen, ter aanduiding van "een dichte menigte" van een "nubes", cf. XXI,55,6 (obruti sunt insuper velut nube iaculorum); XXXV,49,5 (peditum equitumque nubes), in de eerstgenoemde passage eveneens in combinatie met het door P. gebruikte verbum "obruo" (de toevoeging van de prepositie "sub" aan de abl. instr. "nube" door P. is een restant van middeleeuws Latijns taalgebruik in de A. [cf. comm. ad I,2: fracta sub armis]).

Zie echter ook Aen. VII,793: nimbus peditum (een vertaling van de Homerische wending "*nephos pezon*" [Il. IV,274]); ib. X,808: sic obrutus undique telis/ Aeneas nubem belli.../sustinet (cf. Il. XVII,243: *nephos polemoio*); Sil. I,311: telorum...nube. Vgl. voorts Afr. II,82 v. (saxea...tempestas) met comm.

280 v. Fortuna...invida.../adversata pios - Fortuna schenkt zowel moreel goede als slechte lieden haar gunsten, maar ontnemt hun die ook weer onverwachts zonder dat hieraan enige rationele overweging ten grondslag ligt: "virtus" wordt door haar niet beloond; hierdoor lijkt zij afgunstig te zijn en zich af te wenden van de plichtsgetrouwen.

De formulering vormt een soort contaminatie van Sen., Herc. Fur. 524 (0 Fortuna viris invida fortibus) en Stat., Th. X,384 (invida fata piis et fors ingentibus ausis/ rara comes).¹²²

Vgl. voor het epitheton "invida" dat Fortuna hier krijgt ook Val. Fl.

---

¹²² Evenals vaak het geval is bij P. en Lucanus (cf. comm. ad I,233), verwisselt ook Statius hier Fortuna en (het door de Fata [= Parcae] gepersonifieerde) Fatum (zie ook comm. ad II,60).

II,474: nos Ili felix quondam genus, invida donec/ Laomedonteos fugeret
Fortuna penates; Claud., In Ruf. II,194: invida pro quantum rapuit
Fortuna triumphum; zie voorts Luc. I,70: invida factorum series.

280. tenet...morem - cf. Aen. III,408: hunc socii morem sacrorum,
hunc ipse teneto; Cic., Off. III,10,44: itaque praeclarum a maioribus
accepimus morem rogandi iudicis, si eum teneremus; id., Fl. VII,15: o
morem praeclarum disciplinamque, quam a maioribus accepimus, siquidem
teneremus!

281 v. Gelidus mihi pectore sanguis/ haeserat - contaminatie van
Sen., Oed. 585 v. (gelidus in venis stetit/ haesitque sanguis) en Ov., F.
I,98 (et gelidum subito frigore pectus erat); cf. echter ook Verg., Aen.
V,395 v. (evenwel m.b.t. de ouderdom): gelidus.../ sanguis hebet. Zie
voor de inhoud ook het reeds ad I,166 geciteerde Aen. XII,868 vv., waar
Turnus met schrik bemerkt, dat het uur van zijn dood is aangebroken: illi
membra novus solvit formidine torpor,/ arrectaeque horrore comae et vox
faucibus haesit. De plusqumperf.-vorm lijkt te zijn ingegeven door overwe-
gingen van metrische aard.

282. agnosco insidias mortemque propinquam - "Agnosco" heeft de ook
bij Vergilius niet ongebruikelijke betekenis van "bemerken".
Friedersdorff (Quell., p. 40) neemt bij "insidias" ellips van "fortunae"
aan. "Insidias mortemque" is evenwel een *hendiadys* (= insidiosam mortem).
In Ep. metr. I,14,29 v. spreekt P. van de "insidiae mortis", eveneens in
combinatie met het adi. "propinquus": trepido mortisque propinqua/
auguror insidias; cf. ook Cic., Clu. LXXI,201 (ex mediis mortis insidiis
vita...conservata) en het ad I,294 v. geciteerde Fam. I,1,7.

283. nec mihi, sed patriae metuens - voor de gedachte cf. bijv. Cic.,
Cat. I,11,27: patria, quae mihi vita mea multo est carior; id., Fin.
III,19,64.: cariorem nobis esse patriam quam nosmet ipsos.

283. pro tempore raptim - "haastig overeenkomstig de omstandigheden";
voor "pro tempore" cf. bijv. Sall., J. XLIX,6: pauca pro tempore milites
hortatus.

284. cuneos firmare labantes - "de (wigvormige) slagorden, die
weifelden, aan te moedigen". Voor de antithese "firmare"-
"labare" cf. Hor., C. III,5,45 v.: donec labantes consilio patres/
firmaret auctor.

De laatste redevoering van Scipio's vader tot zijn soldaten (285-311).

Publius spoort, in een rede waarvan geen antieke voorbeelden voorhanden
zijn, maar die enerzijds een variatie vormt op het Horatiaanse "dulce et

decorum est pro patria mori" (C. III, 2,13; vgl. vv. 292 v.) en anderzijds Aeneas' wanhopige aansporing tot zijn makkers bij de val van Troje in herinnering roept (Aen. II,348 vv.: iuvenes, fortissima frustra/ pectora, si vobis audentem extrema cupido/ certa sequi, quae sit rebus fortuna videtis/ [...] moriamur et in media arma ruamus), zijn troepen aan dapper te sterven voor het vaderland nu de nederlaag onafwendbaar is.

De gedachtengang is de volgende:

- Het is roemvol thans voor het vaderland te sterven (285-90).
- Het leven is hoe dan ook kort; de dood is onontkoombaar en bedreigt de mens op elk moment of hij nu laf is of dapper; daarom kan men maar beter dapper zijn (292-95).
- De dood valt de dapperen minder zwaar (295-97).
- Moed zijn jullie ook verschuldigd aan jullie Romeinse afkomst (291).
- Ook nu de Fortuin zich van ons heeft afgewend moeten jullie *virtus* betrachten. Deze heeft ons zolang de Fortuin ons goed gezind was, de overwinning doen behalen; nu zal zij ons behoeden voor minachting van de vijand en ons eeuwigdurend eerbetoon verschaffen (298-311).

In dit laatste deel van de door Scipio's vader uitgesproken gedachtengang komt, op heel beknopte wijze, een thematiek aan de orde, die kenmerkend is voor P.'s moraalfilosofie, zoals men die met name aantreft in zijn *De remediis utriusque fortunae*: de Fortuin is grillig, zij kan zich elk moment van ons afwenden; het enige, dat niet aan haar grillen onderworpen is en waarop men derhalve werkelijk in voor- en tegenspoed (*prospera* en *adversa fortuna*) kan vertrouwen is *virtus*. Op *virtus* volgt automatisch *gloria*.

De tegenstelling Fortuna-Virtus, die door P., welke vooral lijkt voort te borduren op hetgeen over deze antithese te vinden is in de filosofische geschriften van Seneca (cf. bijv. Ep. LXXI,30; Dial. II [Const. Sap.],8,3), wordt voorgesteld als een strijd tussen twee vijandelijke machten om de mens ("bellum...perpetuum, quod cum fortuna gerimus, cuius nos poterat facere virtus sola victores" [Rem. I, Praef.]), was zowel in de oudheid als in de middeleeuwen een *topos*. In de Romeinse epiek treft men de strijd om de mens tussen Virtus en Fortuna aan in de figuur van Cato bij Lucanus, aan wiens werk in deze passage verscheidene elementen zijn ontleend (cf. vv. 289; 292 v.; 298; 304). In de historiografie vinden we de antithese, op boven-individueel niveau, terug bij Florus, die de wording van het Romeinse rijk voorstelt als een strijd tussen Virtus en Fortuna: tot in laboribus periculisque iactatus est (sc. populus Romanus), ut ad constituendum eius imperium contendisse Virtus et Fortuna videantur (I, Praef. 2). In het It. humanisme neemt P. als eerste deze thematiek weer op (cf. Heitmann, Virtus und Fortuna, pp. 15 vv. en passim).

285.   Hac...leti - cf. Somn. Sc. VIII,1: si quidem bene meritis de patria quasi limes ad caeli aditum patet; Aen. IX,401: pulchram properet

per vulnera mortem; XI,647: pulchramque petunt per vulnera mortem; Cic., Sest. LXV,137: haec est una via...et laudis et dignitatis et honoris; Plin., N.H. II,7,5,18: haec ad aeternam gloriam via.

285. miles - Met name dichters en geschiedschrijvers bedienden zich graag van het (oorspronkelijk uit de omgangstaal afkomstige) collectieve enkelvoud, vooral bij militaire aanduidingen als "miles", "hostis", "eques", "pedes" (cf. KS, I, pp. 67 vv.; Austin ad Aen. II,20: armato milite; cf. ook Aen. II,495: loca milite complent). Dit gebruik van "miles" in aanroepingen vindt men ook bij Livius, bijv. VII,24,4: "quid stas, miles?" inquit; VII,26,7: "hunc imitare, miles!" aiebat.

286 v. maiore...fortuna...fama meliore - Coluccio Salutati gaf er, niet ten onrechte zoals ook Festa opmerkt, de voorkeur aan de volgorde van de epitheta om te keren: "met een beter lot" en "met grotere roem". Wellicht houdt Coluccio's suggestie verband met de door P. uitgesproken twijfel aangaande zijn formulering in de annotatie ter plaatse in Lr: "attende siquid aliud" (cf. Fera, La revisione, p. 67).

288. acies ferri, facies - combinatie van alliteratie (*ferri, facies*) en paronomasia (*acies, facies*); voor de verbinding "acies ferri" cf. Aen. XI,862: aciem ferri; "facies Mortis" is een variatie op Aen. II,369: mortis imago.

289 v. exiquo.../ obicit - "Obicio" heeft hier de betekenis van "in het vooruitzicht stellen" ["to put before, hold out to (as a temptation or incentive)", OLD, s.v., 3 b] als bijv. in Cic., Rep. III, 28,40 (Lact., Inst. V,18,4): huic tu viro quas divitias obicies?

Voor de gedachte cf. Sen., Dial. IX (Tranq.),16,4: Omnes isti (Hercules, Regulus, Cato) levi temporis inpensa invenerunt quomodo aeterni fierent, et ad immortalitatem moriendo venerunt; Aen. IX,205 v.: est hic, est animus lucis contemptor et istum/ qui vita bene credat emi, quo tendis honorem (Fried., Quell., p. 41).

Voor de uitdrukking "exiguo sanguine", die door Bruère (Lucan and Petrarch's Africa, p. 85) - ten onrechte (cf. comm. ad I,196 v.; 255, 263) - "the first Lucanian touch in Scipio's long dream" wordt genoemd, cf. Luc. II,140: ille quod exiguum restabat sanguinis urbi/ hausit.

290. caros illustrat caede nepotes - "door hun dood verleent hij glans aan zijn dierbare nakomelingen", d.w.z. aan de Romeinen, van wie Mars, als vader van Romulus, de stamvader is; cf. bijv. de aanroeping van Mars in Hor., C. I,2,35 v.: sive neglectum genus et nepotes/ respicis, auctor (Fried, Quell., p. 41); cf. ook I, 240: sua signa. Catullus spreekt in XLIX,1 ironisch over de Romeinen als over "Romuli nepotes" en noemt hen in LVIII,5 in een "quasi-epic grandiose phrase" (Fordyce) "magnanimos Remi nepotes".

Seagraves (Influence of Vergil, p. 307) ziet in P.'s woorden een remi-
niscentie Aen. VI,679 vv. (At pater Anchises.../...animas.../lu-
strabat...omnemque suorum/ forte recensebat numerum, carosque nepotes),
waarop de dichter hier dan zeer vrijelijk varieert; niet alleen is de
context bij Vergilius een volkomen andere, ook het simplex "lustrare"
heeft een geheel andere betekenis dan het door P. gebruikte compositum
"illustrare".

291. nosce genus - "denk aan uw afkomst", d.w.z. "als Romeinse
soldaten zijt ge dapperheid verschuldigd aan uw afstamming". Ook Livius
zag moed als de eigenschap, die de Romeinen van oudsher kenmerkte, cf. de
woorden, die hij Mucius Scaevola in II,12,9 in de mond legt: et facere et
pati fortia Romanum est; nooit was deze moed zo groot geweest als in het
oude Rome: illa aetate, qua nulla virtutum feracior fuit (IX,16,19).

291. patriamque...sortem - voor het gebruik van het begrip "sors"
m.b.t. de staat cf. Ov., F.III,379: imperii sortem.

291. amplectere - "omhels", "bekommer je om", cf. bijv, Cic., Sest.
XLIII,93: causam rei publicae amplecti; id., Fl. 18 (ironisch van iemand
die de staatskas plundert): rem publicam nimium amplecti; id., Mil.
XXVII,72: nimis amplecti plebem videbatur.

292 v. Ignavum fortemque mori.../ naturae lex una iubet - cf. voor de
gedachte Hor., C. III,2,14 vv.: mors et fugacem persequitur virum,/ nec
parcit inbellis iuventae/ poplitibus timidove tergo; Luc. IX,583: me non
oracula certum,/ sed mors certa facit: pavidio fortique cadendum est.

Voor het gebruik van de term "(naturae) lex", die de opvatting van de
stoïsche filosofen van de dood als natuurnoodzaak weergeeft, cf. Sen.,
Q.N. VI,32,12: mors naturae lex est; id. Ep. LXXVII,12: eo ibis, quo
omnia eunt. Quid tibi novi est? Ad hanc legem natus es; ib. XCIV,7: in
morte, quam pati lex est.

Ook het N.T. spreekt van de "lex mortis", waarvan wij echter door
toedoen van Christus zijn bevrijd, cf. Vulg., Rom. VII,6: Nunc autem
soluti sumus a lege mortis in qua detinebamur.

292. ne tangere damno - "laat geen indruk op u maken (word niet
geraakt) door het verlies (van uw leven)"; cf. Luc. IX,982: invidia
sacrae, Caesar, ne tangere famae; voor "damnum" in de betekenis van
"hominis morte...amissio" (TLL, s.v., II,2) cf. bijv. Ov., Pont.
IV,11,10: lectaque cum lacrimis sunt tua damna (sc. uxoris mortuae) meis.

293. breve tempus utrique - cf. Aen. X,467 v.: stat sua cuique dies,
breve et irreparabile tempus/ omnibus est vitae; Sen., Ep. LXXVII,19:
nulla vita est non brevis.

294 v. iam...dies - De gedachte van de onontkoombaarheid van de dood keert met grote regelmaat terug in het werk van P., cf. bijv. Ep. metr. I,14,32 v. (mors omnia vincit/ inque parum tutas venit impetuosa lateribus); Fam. I,1,7 ([...] vicit recordatio vitae brevis. Timui, fateor, insidias; quid enim, quaeso, fugacius vita est, quid morte sequacius), maar vooral Fam. XXIV,1 (*De inextimabili fuga temporis*), waarin een hele reeks van klassieke citaten m.b.t. dit thema wordt geciteerd, o.a. Verg., G. III,284 (sed fugit interea, fugit inreparabile tempus), Ov., M. X,519 v. (labitur occulte fallitque volatilis aetas/ et nihil est annis velocius), id., F. VI,771 (tempora labuntur, tacitisque senescimus annis,/ et fugiunt freno non remorante dies), Hor., C. II,5,13 v. (currit enim ferox/ aetas), ib. II,14 (Eheu fugaces, Postume, etc.). Cf. ook Fam. XXII,12,12, waar P., naast Cic., Cat. M. XX,74 (Moriendum enim certe est, et incertum an hoc ipso die) en XIX,67 (quis est tam stultus, quamvis sit adulescens, cui sit exploratum se ad vesperum esse victurum?), het reeds boven aangehaalde Aen. X,467 v. citeert en hieraan toevoegt: "Possem multos veri huius auctores adducere; sed nota res est neque egens testimonium." In Fam. X,5,17 tenslotte citeert P. Vulg., Psal. LXXXVIII, 49: Quis est homo qui vivet et non videbit mortem?¹²³

De woorden "terrae pelagique pericula" vormen een variatie op Aen. X,57: totque maris vastaegue exhausta pericula terrae (Seagraves, Influence of Vergil, p. 307).

Cicero verbindt in Tusc. I,38,91 aan de overweging, dat de dood door de onzekerheid en kortheid van het leven hoe dan ook onontkoombaar is, de hier door P. wel geïmpliceerde, maar niet met zoveel woorden uitgesproken conclusie, dat men zich dan maar beter dapper voor het vaderland kan inzetten: Itaque non deterret sapientem mors, quae propter incertos casus cotidie imminet, propter brevitatem vitae numquam potest longe abesse, quo minus in omne tempus rei publicae suisque consulat [...].

295. suspecta dies - i.e. dies mortis. "Suspecta" heeft hier de betekenis van "met wantrouwen tegemoet gezien" ("viewed with or arousing distrust", OLD, s.v.), cf. bijv. Aen. II, 36: Danaum insidias suspectaque dona. Het epitheton is strijdig met de in het bovenstaande (vv. 292 v.) uitgesproken (stoïsche) opvatting van de dood als natuurnoodzaak en ver-raadt een - veeleer middeleeuws-christelijke dan antiek aandoende - angst voor de dood, die men dikwijls in het werk van P. aantreft, cf. bijv. (de reeds geciteerde) Ep. metr. I,14, 29 v.: trepido mortisque propinqua/ auguror insidias; ib. 52 vv.: Ecce ibi sum; gelida sic me formidine densae/ texerunt tenebrae; nam qui meminisse putat se/ mortis et impavido spectasse novissima vultu,/ fallitur aut furit aut multum sibi conscius audet; ib. 83 v.: cum pulvis ero, cum membra cruentus/ vultur et obsceni laniabunt viscera vermes.¹²⁴ Van de verbinding "suspecta dies" zijn mij

---

¹²³ Voor een volledige opsomming van alle plaatsen in de *Familiares*, waar men deze gedachte kan vinden cf. de *Indice delle materie* in deel 4 van Rossi's editie van deze brieven, s.v. *Morte: inevitabilità della morte*.

¹²⁴ P.'s voorstelling van de dood is beïnvloed door zowel de stoïsche als de middeleeuws-christelijke *meditatio mortis*, een geestelijke oefening waarbij men zich in beide tradities zo aanschouwelijk mogelijk het uur van zijn dood

dan ook geen antieke parallellen bekend.

De gewone aanduiding van wat P. hier "suspecta dies" noemt, is "fatalis dies" (bijv. Tac., Or. XIII,6), "supremus/-a dies" (Suet., Aug. XCIX,1; Hor., C. I,13,20), of eenvoudig "dies" (Verg., Aen. X,467).

Voor het geslacht van "dies" cf. comm. ad I,219 (pura dies).

295. Hoc...morerentur - Friedersdorff (Quell. p. 41) wijst erop, dat men de voorstelling, dat soldaten met blijdschap sterven voor het vaderland, verscheidene malen aantreft in Cicero's *Tusculanae Disputationes*: I,42,101: Sed quid duces et principes nominem, cum legiones scribat Cato saepe *alacris* in eum locum profectas, unde redituras se non arbitrarentur (zie ook Cat. M. XX,75); I,48,116: Clararum vero mortes pro patria appetitae non solum gloriosae rhetoribus, sed etiam *beatae* videre solent; I,49,116: ita sunt multi, quibus videmus *optabilis* mortes fuisse cum gloria.

"Contigit" is een *perfectum gnomicum*.

---

voor ogen poogde te stellen. Het doel hiervan was echter bij de Stoa en in het christendom diametraal tegenovergesteld: "Die Stoa erhoffte sich von der *meditatio mortis* einen kathartischen und gewohnenden Effekt; der Übende sollte durch diese *praemeditatio* das zukünftige Übel von vornherein durchleben und durch oftmalige Wiederholung sich so sehr daran gewöhnen, dass es jeden Schrecken (der Schrecken vor dem Unbekannten) verlöre. Dies dient dem letztlichen Ziel, den Zustand der *tranquillitas animi* zu erreichen. In der christlichen *meditatio mortis* ist der erwünschte Effekt entgegengesetzter Art: Nicht gefragt sind Katharsis-, Gewöhnungs- und Beruhigungseffekt, sondern die Seelenregung *timor* (Furcht, Schrecken); durch die Todesmeditation sollte sich das Individuum seine Hinfälligkeit in allen Farben ausmalen, seine Nichtigkeit einsehen und darob erschrecken; diesen Schrecken erachtete man als heilsam; er sollte die Diesseits- und Selbstbezogenheit minimalisieren und die Hinwendung zu Gott verstärken" (Enekel ad Vit. sol. I,6,6; pp. 503 v., die voor deze thematiek verwijst naar E.W. Kohls, "Meditatio mortis chez Pétrarque et Erasme", in: *Colloquia Erasmi Turonensis*, Toronto 1972, pp. 301-311; G. Constable, "Petraarch and Monasticism", in: A.S. Bernardo (ed.), *Francesco Petrarca, Citizen of the World*, Padova 1980, pp. 90-91; P.P. Gerosa, *Umanesimo cristiano del Petrarca*, Torino 1966, pp. 86-87).

296. cetera...inertes - P. drukt dezelfde gedachte uit in Ep. metr. II,14,44 v. (Rossetti, Poem. min. V,2, p. 356): ignava paventem,/ Mors fortem generosa manet (Corradini).

"Iners" heeft hier de betekenis van "sine virtute (bellica)", en van "ignavus" als in Liv. I,59,4: Brutus castigator lacrimarum atque inertium querellarum; Val. Fl. IV,169: luctu...inerti (cf. TLL, s.v. 1308 v.).

298. Hora...vitae - "Het laatste uur komt, de kortstondige getuige van een lang leven" (d.w.z. naar de wijze waarop je je gedraagt bij je sterven, dat maar weinig tijd zal vergen, zal men je gehele leven beoordelen). Voor de personificatie cf. I,233: teste eventu. Het epitheton "longa", dat hier terwille van de antithese lijkt te zijn toegepast op "vita", is in tegenspraak met het "breve tempus" uit v. 293 en opmerkelijk: de kortheid van het leven is een gemeenplaats in de Lat. literatuur (zie bijv. Aen. X,467 v.: breve et irreparabile tempus/ omnibus est vitae; Hor., C. I,4,15: vitae summa brevis spes nos vetat incohare longam; Ov., Tr. V,10,46: fila...vitae...breviora; Cic., Sest. XXI,47: nesciebam vitae brevem esse cursum, gloriae sempiternum). P. volgt echter, blijkbaar zonder de tegenspraak te hebben opgemerkt, Lucanus na (VIII,624-27, waar Pompeius, wachtend op de fatale steek, zichzelf toespreekt): nunc consule famae./ fata tibi longae fluxerunt prospera vitae;/ ignorant populi, si non in morte probaris,/ an scieris adversa pati (Mustard, Petrarch's Africa, p. 85).

299. si...restat - cf. Stat., Th. III,348 vv.: arma, arma viri.../...magnanimum si quis tibi sanguis avorum,/ arma para! zie voor de gedachte ook P.'s canzone *Italia mia* (Canz. CXXVIII), waarin hij de "signori d'Italia" aanspoort een einde te maken aan de heerschappij van de Duitse keizers over Italië: ché l'antico valore/ ne l'italici cor non è ancor morto (vv. 95 v.).

300. dum Fortuna sinebat - P. verbindt in een soort contaminatie woorden, die zich bij Vergilius, zonder bij elkaar te horen, dicht bijeen bevinden, cf. Aen. IV,651-53: dulces exuviae, dum fata deusque sinebat/.../...quem dederat cursum Fortuna peregi; XII,147: qua visa est Fortuna pati Parcaeque sinebant/ cedere res Latio (vgl. Foster, Petrarch's Africa, pp. 288 v.). Zie voor deze vorm van contaminatie ook II,413: spernere Parcas en Inleiding, p. xxxi.

301. nostris exhibant funera dextris - "slachtingen gingen uit van (vonden hun oorsprong in) onze handen"; een ongebruikelijke wending, waarvan geen parallellen bestaan. Voor "exire" in de betekenis van "oriri", "initium capere" cf. TLL, s.v., 1363,66; voor "funera" = "caedes", cf. het Vergiliaanse "edere funera" ("slachtingen aanrichten", "moorden", Aen. IX,526 v.: quas ibi tum ferro strages, quae funera Turnus/ ediderit, quem quisque demiserit Orco; ib. X,602: talia per campos edebat funera ductor/ Dardanius. Het begrip "dext(e)ra" wordt zowel in

antieke Lat. poëzie als in proza gebruikt als symbool van moed en kracht, cf. bijv. Aen. II,291: si Pergama dextra/ defendi possent; Ov., M. XIII,176: mea concussa putate/ procubuisse solo Lyrnesia moenia dextra; Sil. I,77: dextra spectatus Hamilcar; Sall., Cat. LVIII,8: vos...libertatem atque patriam in dextris vestris portare.

302. corporibus...obstruxisse viam - variatie op Cic., Cat. M. XX,75: duos Scipiones, qui iter Poenis vel corporibus suis obstruere voluerunt; id., Par. I,2,12: Cn. et P. Scipiones, qui Carthaginensium adventum corporibus suis intercludendum putaverunt (Corradini).

302. modo - "nu", cf. I,53 en comm. ad loc.

302. cedunt quando omnia retro - "aangezien alles (nu) verkeerd gaat". Voor de betekenis "omgekeerd aan/in strijd met zijn wens/inspanningen", "verkeerd" van "retro"/"retrosum" cf. Flor. IV,12,25: sed omnia retrosum; Verg., G. I, 199 v. (hier echter pleonastisch): sic omnia fati/ in peius ruere ac retro sublapsa referri. Voor "cedere" in de hier gebruikte betekenis cf. comm. ad I,60 v.

303-305. per...transcendant - "laten zij passeren langs".

304. truces...tremendos - variatie op Luc. II,26: voltusque exanimis oculosque in morte minaces (Bruère, Lucan and Petrarch's Africa, p. 85).

305. talem...montem - i.e. montem corporum. Het subst. "mons" wordt in antiek Latijn, althans waar het lijken betreft, niet overdrachtelijk gebruikt in de zin van "hoop", "stapel", "massa". Om dit begrip uit te drukken bediende men zich van termen als "acervus" en "congeries", cf. Cic., Cat. III,10,24: acervi corporum; Val. Fl. VI,511: congeries cadaverum. Uitdrukkingen als "aquae mons" (Aen. I,105) en "mons armorum" (Sil. X,548) komen wel voor.

306. claustris - militaire *terminus technicus*: "barricade", "pas", "versperring".

306 v. veros...viros - In antiek Latijn wordt het subst. "vir" niet, althans niet in de hier gebruikte betekenis, verbonden met een adiectivisch attribuut "verus". Het begrip van de voor het mannelijke geslacht - anders dan voor de zwakke "femina"/"mulier" en de nog niet volwassen "puer" - kenmerkend geachte moed en geestelijke en lichamelijke kracht, wordt veelal uitgedrukt door het pregnante gebuik van het subst. "vir" zelf, dat dan staat voor "vir fortis".

Cicero, Tusc. II,22,53 bedient zich om het begrip, dat door het subst. "vir" wordt uitgedrukt, nader te bepalen van een adverbium van graad en noemt Gaius Marius "plane vir" ("werkelijk een man"), cf. KS, pp. I,218 v. Petrarca zelf gebruikt in een brief (zie onder) de verbinding "vere vir".

"Vir" is de term, waarvan Cicero (Tusc. II,18,43), in navolging van Varro - L.L. V,10,73: Virtus ut viritus a virilitate (dicta) - het woord "virtus" afleidt, dat, voordat het in een later stadium werd overgedragen op morele perfectie nog slechts de betekenis had van "moed", "manhaftigheid": appellata est enim ex viro virtus. Vervolgens noemt hij als hoofdkenmerk ervan het versmiden van pijn en van de dood: viri autem propria maxime est fortitudo, cuius munera duo sunt maxima, mortis dolorisque contemptio. Utendum est igitur his, si virtutis compotes, vel potius si viri volumus esse, quoniam a viris virtus nomen est mutuata.

P. volgt deze etymologische traditie in Fam. XXIII, 2,28: Profecto sive a "viro virtus" ut vult Cicero, sive a virtute vir dicitur, nil hac vere viro carius, nil amabilius esse potest.

De benaming "vir" heeft ook een erende betekenis "zamal im Verhältnisse zum Staat, und er tritt deshalb häufig wie ein Titel, mit einem Adjekt. zu einem Namen hinzu, z.B. vir fortissimus, clarissimus, optimus, gravissimus u. dgl." (Krebs, Antibarbarus s.v.).

Met het pregnante gebruik van "vir" in de zin van "vir fortis" hangt de betekenis "held" van het subst. in het epische taaleigen samen, dat bij Vergilius (Aen. I,1) "mit 'arma' verbunden (wird) zur Bezeichnung des Kriegshelden nach seinen Waffenthaten und Irrfahrten (als Grundgedanken des gesammten Epos)" [Koch, Wörterbuch s.v.]; cf. ook Afr. I,2.

Tegenover het met "virtus" in verband gebrachte begrip "vir" staat het subst. "homo", waarmee het begrip "humanitas" verwant is en dat de man vooral kenschetst als "a reasonable and moral being" (LS, s.v.). Het Grieks kent een vergelijkbare tegenstelling tussen "aner" en "anthropos", cf. Herod. VII,210.

306 v.   horrida.../barbaries - "Barbaries" (hier: "het barbarendom", "de barbaren", "de vreemdelingen"/"vijanden") is een in poëzie en post-augusteïsch proza gebruikte variant van het meer gewone "barbaria". Beide substantiva worden wel in de zin van "barbari" gebruikt, cf. Aug., Civ. Dei III,26: ut omnes fere Italae gentes...tamquam saeva barbaries domarentur; Cic., Cat. III,10,25: quale bellum nulla umquam barbaria cum sua gente gessit.

Voor "barbari" gebruikt m.b.t. de Carhagers cf. bijv. Liv. XXII,59,14: hosti...barbaro ac Poeno; Sil. V,415: bellator barbarus; Stat., Silv. IV,6,106 v.: barbarus ...Hannibal.

Het adi. "horridus" wordt veelvuldig toegepast op Africa, Hannibal en andere "barbari", cf. Enn., Ann. 309 (Skutsch) [Cic., De Or. III,42,167; Or. XXVII,93; Fam. IX,7,2]: Africa terribili tremit horrida terra tumultu; Hor., C. IV,5,26: Germania...horrida; Cat. IV,8: horridamque Thraciam/Propontida; Sil. II,439: nigri soror horrida Mauri; IX,229 v.: horrida.../Pyrene; Claud. XI,25: acerbis horridior Scythis.

308. cadavera calcet - cf. Ov., M. V,88: exstructos morientum calcet acervos. De term "cadavera" voor lijken van in de oorlog gevallenen komt bij Vergilius en Livius niet voor.

309. accelera - intransitief: "haast u", cf. bijv. Aen. VI,630: "sed iam age, carpe viam et susceptum perforce munus;/ acceleremus" ait.

309. bene nata - "van goede of edele geboorte", "edel" ("generosa"), zoals in Hor., C. IV,4,36: dedecorant bene nata culpae. De wending is, zeker in deze betekenis, weinig gebruikelijk; cf. echter ook Ennod., Ep. VIII,33,1: a religioso bene nato.

309 v. in limine...bonis - "op de drempel bevindt zich een dood die benijdenswaardig is voor dappere mannen". "In limine" heeft de betekenis van "in limine vitae finitae", cf. Apul., M. XI,21,6: transactis vitae temporibus iam in ipso finitae lucis limine constitutos"; cf. ook Stat., Th. VIII, 490: et non hoc metuens inopino limine vita/ exsiluit; Rufin., Hist. V,1,60: qui iam vitae huius limen excesserant.

De betekenis "einde" van "limen" is post-klassiek.¹²⁵ Veel frequenter vindt men, ook in klassiek Latijn, het subst. gebruikt in de betekenis van "begin" van leven of dood, cf. bijv. Aen. VI,427 v.; Plin., N.H. VI-I,44,45,143.

Voor de betekenis "benijdenswaardig" van het adi. "invidiosa" cf. bijv. Prop. II,1,73: Maecenas, nostrae spes invidiosa iuventae; voor P.'s wending "Mors invidiosa" cf. Ov., M. VII,603: quo mors foret invidiosior, waar het adi. evenwel *in malam partem* wordt gebruikt.

310. aras - Altaren werden niet alleen opgericht voor de goden, maar ook voor voorname doden. In Aen. III,303 vv. is sprake van twee altaren voor de schim van Hector: manisque vocabat/ Hectoreum ad tumulum.../ et geminas...sacraverat aras (subj. Andromache); in Aen. III,63 vv. van altaren voor Polydorus, de vermoorde jongste zoon van Priamus: ergo instauramus Polydoro funus, et ingens/ aggeritur tumulo tellus; stant Manibus arae,/ caeruleis maestae vittis atraque cupresso,/ et circum Iliades crinem de more solutae.

311. cum lacrimis...piis et ture perenni - "met liefdevolle/dankbare tranen en nooit aflatende wierook". Ook in Ov., Her. XIII,113 wordt gesproken van de combinatie van tranen en wierook als dodenoffer, hier van Laodamia aan de krijgsheld Protasilaos, haar gesneuvelde echtgenoot: tura

---

¹²⁵ Voor een verklaring van deze betekenis cf. Forcellini (s.v. 7): "Item finis, quia limen domus viae est", die hiervoor verwijst naar Iust., Inst. I,12,5: nam limina sicut in domibus finem quendam faciunt, sic et imperii finem limen esse veteres voluerunt. hinc et limes dictus est quasi finis quidam et terminus.

damus lacrimamque (= lacrimasque) super. Voor "lacrimis ...piis" cf. Ov., M. VI,535: nec te mandata parentis/ cum lacrimis movere piis, nec cura sororis; cf. ook Cic., De Or. II,40,167: quom Q. Metellum tam pie lugere videatis. De verbinding "tus perenne" komt niet voor in antiek Latijn.

311. recolenda - Voor "recolo" in de betekenis van "opnieuw eren" cf. Stat., Th. IV,721 vv.: manet ingens gloria Nympham,/ dum tristem Hypsipylen ducibus sudatus Achaeis/ ludus et atra sacrum recolet trieteris Ophelten; Tac., Hist. I,77,3: recens ab exilio reversos nobiles adulescentulos avitis ac paternis sacerdotiis in solacium recoluit. Het met "cohors" te verbinden gerundivum "recolenda" heeft futurele betekenis, cf. comm. ad I, 75 (vastandas).

Voor de aan Cicero ontleende gedachte, dat op "virtus" automatisch "gloria" volgt cf. comm. ad II,487 vv.

Het sneuvelen van Scipio's vader, die zelf als eerste op de vijand was afgestormd, en zijn mannen (312-317).

312 v. grandinis instar...ruunt - P. varieert de - op Homerus (Il. XII,156) teruggaande - Vergiliaanse metafoor, waarin een menigte speren, die door krijgers wordt geworpen, vergeleken wordt met een hagelbui (Aen. IX,669; X,803; cf. ook Ov., M. V,158) door dit beeld toe te passen op de soldaten zelf, die en masse voortstormen.

313. scissa nube - cf. Aen. I,587: scindit se nubes.

313 v. in tela...hostes - cf. Aen. II,511: ac densos fertur moriturus in hostis; IX,400 v.: sese medios moriturus in hostes (v.l. enses)/ inferat; II,408: et sese medium iniecit periturus in agmen.

I.p.v. het bij Vergilius gebruikelijke part. futuri "moriturus"/"periturus" voor een strijder die op het punt staat te sterven, bedient P. zich hier, in een overeenkomstige positie in het vers, van de vorm "irrediturus", een synoniem van de elders [bijv. Ep. metr. I,14,95: nec reditura ruit (sc. vita)] - door hem gebruikte negatieve participale wending "non rediturus".

Deze vorm, die P. zowel in zijn Lat. poëzie als in zijn Lat. proza veelvuldig gebruikt (cf. Corradini, app. crit. ad loc.) - in de Afr. ook V,645 - is niet, zoals Corradini (l.c.) en (aanvankelijk)¹²⁶ Velli meenden, een neologisme van de dichter zelf, maar stamt uit het middeleeuws Latijn en treft men bijv. reeds aan in de *Acta Sanctorum* (Maii, t. II, p. 221: perinde ac si mariti eorum irredituri forent) en in de *Geta* (Amphitryon) [v. 80; ed. Paeske, Köln 1976, p. 208] van de 12de eeuwse dramatische dichter Vitalis van Blois (Vitalis Blesensis). Voorts wordt het woord

---

¹²⁶ Nl. in zijn - later in gewijzigde vorm in zijn *Petrarca e Boccaccio* opgenomen - artikel "La memoria poetica del Petrarca" in: IMU 19 (1976), pp. 173-207.

gesignaleerd in de lexica van Du Cange, Maigne d'Arnis, Habel en Latham; cf. ook de door Velli (*La memoria poetica*, p. 8, n. 7) genoemde S. Rizzo in: *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, s. III,7 (1977),1505.

De vorm "irrediturus" is hier niet gebruikt voor het leveren van subjectief commentaar op de epische handeling, zoals Vergilius mogelijk soms beoogt met het gebruik van het part. fut. waaraan "irrediturus" qua betekenis kan worden gelijkgesteld, maar geeft slechts het bewustzijn van Scipio's vader weer op het moment waarover hij vertelt, zoals in Aen. XI,741 "moriturus" slechts de gedachte van Tarchon weergeeft (cf. Mackail ad loc.; Austin ad Aen. IV,415 en II,408).

314. circumfusos...in hostes - "(naar de vijanden) in het rond", cf. Aen. XI,546: et circumfuso volitabant milite Volsci.

315. consequitur - absoluut gebruikt, als in Aen. II,409: consequimur cuncti et densis incurrimus armis.

315. devota neci...pubes - "mijn jonge manschap, ten dode gewijd", cf. Hor., C. IV,14,18: devota morti pectora; Luc. IV,272: ad certam devotos...mortem; ib. IV,533 (zonder "morti" of "ad mortem"): stabat devota iuventus.

316. Sternimus et moritur - "Wij doodden en zij stierf". Het gebruik van het actieve "sterno" zonder object is ongewoon, maar in de handschriftelijke traditie veel sterker vertegenwoordigd dan de door Festa gevolgde *varia lectio* "sternimur", en is tevens de lezing van Lr. Ook Corradini heeft "sternimus". In Lr vindt men eveneens "moritur" i.p.v. de *lectio vulgata* "morimur"; subject is de "pubes" uit het voorgaande vers.

Scipio's vader vertelt over de dood van zijn broer Gnaeus (317-321).

317. quid reliquum - "Reliquus"/"relicuus" is een adjectief, dat in de gehele dactylische poëzie tussen Lucretius (die de kunstgreep "relicuus" toepast) en Persius ontbreekt, waarschijnlijk omdat het - tot in de post-augusteïsche tijd blijkbaar een uitspraakverandering optrad waardoor het als drielettergrepig kon worden gemeten - als *proceleusmaticus* metrisch onbruikbaar was (cf. Axelson, *Unpoetische Wörter*, p. 20 v.). Vergilius bedient zich bij de formulering van overeenkomstige retorische vragen van de wending "quid restat", cf. Aen. II,70; XII,793.

Waar "reliquus" wel gebruikt wordt, bijv. bij Terentius en in proza, vindt men na "quid" gewoonlijk de gen. partitivus, bijv. Sall., C. XX,13: denique quid relicui habemus; cf. echter Liv. XXV,16,18, dat hier P.'s model moet zijn geweest: reliquum autem quid esse paucis a multitudine...circumventis praeter mortem?

317. fata...ultima - "het uiteindelijke lot", "het doodslot", cf. Val. Fl. IV,624: iamque ultima nobis/ promere fata nefas; Sil. VII,224: vincam/ servare invitos urgentesque ultima fata; in proza - en dan ook niet in dichterlijk meervoud - Quint., Inst. VI,2,33, waar de woorden "et dulcis moriens reminiscitur Argos" uit Aen. X,782 "ultimi fati imaginem" worden genoemd. Een andere betekenis lijkt de verbinding te hebben in Luc. VII,380: ultima fata/ deprecor ac turpes extremi cardinis annos, cf. Haskins ad loc.: "'the worst destiny' i.e. 'disgrace' not 'death' as Weise understands it".

318. expectas - "ben je nieuwsgierig naar".

318-321. neque enim...itidem - "hij immers was niet gelukkiger (dan ik) in het Hesperische gebied (Spanje); hij werd namelijk, toen hij tevergeefs poogde op te staan van de uiterste noodlotsstorm, eveneens (i.e. net als ik en mijn mannen) overweldigd door de omvang van de enorme ramp." -Que (321) is een stoplap terwille van het metrum, cf. I,21. Achter "felicior" (318) dient men in gedachten "fuit" aan te vullen; achter "oppressusque" (321) "est".

Hoewel ook Festa ziet, dat deze passage een zinvolle interpretatie mogelijk maakt,¹²⁷ neemt hij na "ora" een lacune aan en stelt hij vervolgens in een noot in zijn kritisch apparaat een radicale wijziging in de ordening van de verzen 319-322 voor, waarbij hij bovendien een coniectuur inlast. Tenslotte wordt in dit voorstel "Hesperia" nominativus met lange eindlettergreep, waardoor aan P. een metrische vrijheid moet worden toegeschreven, die in de *lectio vulgata* ontbreekt.

Festa voert voor dit alles twee redenen aan: de abl. "Hesperia...ora" zou een stoplap zijn en "quidem" in v. 319 onvoldoende verklaarbaar.

De woorden "Hesperia...ora" echter bevatten weliswaar geen essentiële informatie (Scipio's vader heeft reeds in vv. 230 vv. gezegd, dat de strijd, waarin hijzelf en zijn broer gevallen zijn, in Spanje heeft plaats gevonden), maar zijn toch in zoverre functioneel, dat ze preluderen op de in de volgende verzen beschreven "concordia vitae" van beide broers.

"Quidem" verwijst, in combinatie met "ille", naar het subject van "neque felicior (fuit)" (i.e. "pius frater"), waarover aanvullende informatie wordt verschaft.¹²⁸

---

¹²⁷ Cf. zijn app. crit. ad loc.: "Con la lezione commune (v. 318) *felicior ora ille quidem* si è costretti ad accordare *felicior* con *ille* e quindi a intendere *Hesperia ora* come ablativo di luogo [...]."

¹²⁸ Het adv. "quidem" kan, ook zonder dat er sprake is van een door "sed" ingeleid nevenschikkend zinsverband, terugverwijzen naar een eerder genoemde zaak of persoon, wanneer hetgeen hierover gezegd is gepreciseerd dient te worden; bij Cicero wordt het in dit soort gevallen voorafgegaan door een pron. personale of "ille"/"is", bijv. Lael. XII,41: Tib. Gracchus regnum occupare conatus est, vel regnavit is quidem (hij inderdaad) paucos annos (cf. KS I,623 v.).

Een ingreep van de omvang als door Festa voorgesteld is in een niet werkelijk corrupte tekstpassage in geen geval te rechtvaardigen.

318. Hesperia...ora - Hesperius = Hispanus, cf. comm. ad I,115 (Hesperia).

319. extremo Fati de turbine - "van de uiterste noodlotsstorm"; cf. Sil. IX,287: *fati tam saevo in turbine*; id., V,54: *excussus consul fatorum turbine mentem*; vgl. voorts Apul., M. VIII,31,4: *in ultimo Fortunae turbine*; Luc. II,243: *virtutis iam sola fides, quam turbine nullo/ excutiet fortuna tibi*.

P. heeft (evenals Silius op de aangehaalde plaatsen) het begrip "Fortuna" vervangen door "Fatum", omdat hier sprake is van de dood van Gnaeus en geboorte en dood traditioneel in verband gebracht werden met het Fatum, cf. het reeds ad I,233 geciteerde commentaar van Servius op Aen. VIII,334: (stoici) *nasci et mori fatis dant*.

320 v. maгнаe sub mole ruinae/ oppressus - "overweldigd door de omvang van de enorme ramp". De uitdrukking lijkt een contaminatie van Stat., Th. VI,879 (*oppressumque ingentis mole ruinae* [beschrijving van Tydeus, die bij een worstelwedstrijd bij de lijkspelen ter ere van Opheltus wordt overweldigd door het lichaamsgewicht van zijn tegenstander Oenides]) en VII,676 (*tum congressu Capaneus gavisus iniquo/ librabat magna venturam mole cupressum*), waarbij het subst. "ruina" een betekenisverandering ondergaat en overdrachtelijk wordt gebruikt: "de val", het neerstorten" > "de nederlaag", "de ramp"; cf. Liv. XXII,54,10: *gens tanta mole cladis...obruta*. Vgl. echter ook Ov., Tr. V,12,13: *fracta cadet tantae sapientia mole ruinae*.

Voor het gebruik van de prepositie "sub" cf. comm. ad I,2 (*fracta sub armis*).

321. itidem - onpoëtisch woord, dat men in de antieke poëzie nog minder aantreft dan het verwante, door de meeste dichters ook reeds versmade "item"; alleen de door een prozaische dictie gekenmerkte Lucretius gebruikt het een enkele maal (cf. Axelson, *Unpoetische Wörter*, p. 94, n. 92).

Overgang: de eendracht bij hun leven en in hun dood tussen Publius en Gnaeus Scipio en hun tevredenheid over hun huidige toestand (321-330).

P. contamineert eerst Livius en Cicero (*Laelius*), vervolgens Cicero (*Somn. Sc.*) en Lucanus.

322. altera - een ook uit het laat-Latijn bekende verwisseling van "alter" en "alius"; hier in de verbinding "non alius quam".

322. concordia vitae - "de eendracht in ons leven"; cf. Liv. XL,8,15: ne Romanis quidem exemplis abstinui, quae aut visa aut audita habebam [...], P. et L. Scipionum, qui Antiochum devicerunt, patris patruisque eorum, quorum perpetuam vitae concordiam mors quoque miscuit; Liv. XXII,22,3: ibi...(P.) Scipio fratri se coniungit, ac deinde communi animo consilioque gerebant bellum. Ook Silius gebruikt m.b.t. Scipio's vader en oom de term "concordia": succedunt simulacra virum concordia, patris/unanimique simul patrum (Sil. XIII,650).

Cf. ook Afr. I,321 v.: nec...fratris; I,325: et mors una fuit.

324-27. una domus...venimus - De "concordia vitae" van Scipio's vader en oom wordt onderstreept door een zesvoudige, tweemaal tegenover het begrip "duo"/"ambo" geplaatste, herhaling van het begrip "een en dezelfde", waarbij de adiectiva "unus" en "idem" elkaar in deels chiastische positie afwisselen.

324. una domus victusque idem - woordelijke navolging van Cicero, Lael. XXVII,103, waar Laelius vertelt over zijn vriendschap met Scipio Minor: una domus erat, idem victus, isque communis, neque solum militia, sed etiam peregrinationes rusticationesque communes.

325 v. corpora...ac cineres - hendiadys: "de veraste lichamen".

326. ferme - Dit adv. (de *lectio vulgata*) vormt "een nieuwe bevestiging van de gelijktijdigheid van de aankomst" (Carrara, La Rassegna 36, pp. 125 v.), waarmee nog eens de in deze passage centraal staande "concordia" tussen de broers wordt onderstreept.

Omdat "ferme" een metrische vrijheid vereist (verkorting van de lange slotklinker) heeft Festa gekozen voor de v.l. "forte" van codex P, die qua betekenis minder bevredigend is.

In Aus., Epigr. CV,5 vindt men verkorting van de eindlettergreep van "fere", de minder volle vorm van "ferme".

327-330 Hic...amamus - Fenzi (DAAS, p. 99, n. 1) wijst erop, dat de radicale afwijzing van de wereld (de *contemptus mundi* uit de christelijke theologie) van de schim van Scipio's vader in deze verzen, die in epigrafische stijl het lange relaas over zijn eigen dood en die van zijn broer besluiten, niet goed aansluit bij de krijgshaftige en stoïsche moraal van de episode waarvan ze het besluit vormen. Iets dergelijks vindt men evenwel ook in het werk van Lucanus, een belangrijk model van P. bij deze episode. Cf. ook I,295: (suspecta dies) en comm. ad loc. en de inleiding op vv. 336-340.

327 v. iam cura - Festa volgt hier de *varia lectio* "iactura" uit W ("Voor ons is hier het verlies/gemis van onze oude/vroegere kerker onbetekenend"). Deze keuze is minder gelukkig, daar dit subst., dat eigenlijk "het vrijwillig afwerpen" betekent,¹²⁹ hier het vrijwillig afwerpen van het leven en dus het plegen van zelfmoord suggereert, iets dat P. als christen en in navolging van het Somn. Sc. ondubbelzinnig afwijst, cf. comm. ad I,463.

327 v. vetusti/ carceris - Fraenkel (Gnomon 3, p. 491) wijst erop, dat deze verbinding een variatie is op Luc. VI,722 (*exanimis artus invisaeque claustra timentem/ carceris antiqui*), waar de ziel van een onbegraven soldaat - die aan de vooravond van de slag bij Pharsalia door de Thessalische heks Erichtho weer tot leven wordt geroepen om Sextus Pompeius de toekomst te openbaren - aanvankelijk weigert terug te keren in zijn lichaam.¹³⁰

Het gebruik van het subst. "carcer" voor "corpus" verwijst naar de oorspronkelijk uit de orfiek en van Plato (*Phaedo* 62 b, 67 d, 83 d, etc.) afkomstige, maar later ge vulgariseerde, dualistische voorstelling van het lichaam als gevangenis van de ziel, die P. ook heeft aangetroffen in het Somn. Sc. (III,2: *hi vivunt qui e corpore vinculis* [cf. v. 329: *vincula*] *tamquam e carcere evolaverunt*), in Aen. VI,734 [(*animae*) *clausae tenebris et carcere caeco*] en bij door het neoplatonisme beïnvloede christelijke auteurs, zoals Augustinus, die de metafoor echter, evenals Hieronymus, aanpaste aan de christelijke leer: "nicht der Körper galt ihnen als Gefängnis, sondern die *corruptio* der Erbsünde" (P. von Moos, *Consolatio. Studien zur mittellateinischen Trostliteratur über den Tod und zum Problem der christlichen Trauer*, Bd. 3/3, München 1972, p. 175). In de middeleeuwen werd het beeld vooral ge legitimeerd door Vulg., Psa. CXLI,8: *educ de custodia animam meam* (Von Moos, l.c.).

De voorstelling van het lichaam als kerker van de ziel komt ook voor in P.'s Italiaanse poëzie, cf. Canz. CCLXXXVII (*Sennuccio mio*),2-4: *i' pur mi riconforto/ perché del corpo, ov' eri preso (= prigioniero) e morto/ alteramente se' levato a volo*.

328. ex alto...artus - P. volgt hier - evenals in I,175 v. - "het klassieke paradigma van de *contemptus mundi*" (Velli) uit het begin van boek IX van Lucanus' *Bellum Civile* na,¹³¹ waar wordt beschreven hoe de ziel

---

¹²⁹ Cf. Austin ad Aen. II,646 (*facilis iactura sepulcri*): "'iactura' is an act of jettison, voluntarily performed, to save what really matters, as is clear from Livy V,39,12 [...]".

¹³⁰ De passage, waarvan dit vers deel uitmaakt, is na de oudheid veel nagevolgd, o.a. door Dante, Inf. IX,20-30 (cf. Ahl, Lucan, An Introduction, p. 131, n. 14).

¹³¹ De keuze van Lucanus als model om de gedachte van de afwijzing van het aardse uit te drukken, lijkt te wijzen op het voortleven bij P. van een bepaald aspect van het middeleeuwse beeld van deze dichter, waarin "sich die pessimistische Idee der *patria ruens* zu einer privaten 'Moral aus der Geschichte' gegen das böse Saeculum verdünnt" (P. von Moos,

van Pompeius zich na diens dood naar de hemel begeeft: *Illic postquam se lumine vero/ implevit stellasque vagas miratus et astra/ fixa polis, .../...risit...sui ludibria trunci* (IX,11 vv.; cf. Fraenkel, *Gnomon* 3, p. 491).

329. Odimus - De op P. teruggaande revisie-aanduiding "attende verbum" m.b.t. "odimus" in de linkermarge van Lr heeft, zoals Fera (*La revisione*, p. 68) opmerkt, waarschijnlijk geen betrekking op technische aspecten (prosodie, conjugatie), waarvoor P. te rade kon gaan bij de door hem gebruikte middeleeuwse lexica, maar op zijn aarzeling dit woord (dat hij tegenover "amamus" uit v. 330 plaatst om het contrast te onderstrepen tussen de huidige toestand van vrijheid van de zielen van Publius en Gnaeus en hun vroegere toestand van ketening aan het lichaam) in de mond te leggen van een zalige. In *Secr. II* (Prose, p. 80) laat P. Augustinus hetzelfde verbum in een vergelijkbare context gebruiken, maar dan m.b.t. nog levende mensen: *nempe vos carcerem vestrum et nostis et amatis...quem odisse decuerat*.

329. laqueos - De met de kerkervergelijking verwante voorstelling van de aardse banden [*laquei* (kluisters), *vincula* (ketens), etc.] van de mens treft men veelvuldig aan, zowel in de profane literatuur (o.a. in het ad I,327 v. aangehaalde *Somn. Sc. III,2*; cf. ook *Cic., Tusc. I,31,75*: in *compedibus corporis*), als in de christelijke, waarin zij met name teruggaat op *Vulg., Ps. XC,3* (*quoniam ipse liberavit me de laqueo venantium*) en *Ps. CXXIII,7* (*anima nostra sicut passer erepta est/ de laqueo venantium*), cf. Von Moos, *Consolatio*, Bd. 3/3, p. 176.

329. vincula nota timemus - naar Lucanus' "*invisaque claustra timentem*" (zie boven, 327 v.). Het gebruik van het verbum "timeo" door P.

"Lucans *tragedia* im Hochmittelalter. Pessimismus, *contemptus mundi* und Gegenwartserfahrung", in: *Mittellateinisches Jahrbuch* 14, 1979, p. 135). "Angesichts aller Unvereinbarkeiten zwischen Lucans Pessimismus und der christlichen Heilslehre dürfte es keine näherliegende Berührungstelle zwischen beiden Bereichen geben als die Idee des *contemptus mundi*" (ib., p. 133).

Een reden voor P.'s keuze van deze passage uit het *Bellum Civile* als model is wellicht ook het reeds ad I,175-79 (zie aldaar) genoemde feit geweest, dat Lucanus hier, evenals Cicero in het *Somn. Sc.*, niet spreekt van de onderwereld, maar van een tussen de sterren gesitueerde hemel als verblijfplaats der zaligen.

is vreemd, daar de zaligen - anders dan de door Lucanus beschreven ziel van de onbegraven soldaat, die zich nog op de drempel van de Orcus bevindt en door Erichtho gedwongen kan worden terug te keren in zijn dodelijk gewonde lichaam (cf. Luc. VI,722 v.: *pavet ire in pectus apertum/visceraque et ruptas letali volnere fibras*) - onaantastbaar zijn in hun nieuwe positie.

330. libertatis onus - "die last voor de vrijheid" (gen. obi.). "Vrijheid" is hier het van het lichaam en van de aardse banden bevrijde bestaan van de ziel na de dood in het Platoonse denken, waarop het door P. nagevolgde Somn. Sc. op dit punt teruggaat.

Het beeld van het lichaam als last - gewoonlijk aangeduid met het met "onus" synonieme subst. "sarcina" - werd ook in de oud-christelijke en middeleeuwse literatuur gebruikt, maar daar - behalve (aanvankelijk) op Plato (*Phaedo* 81 c) - ook teruggevoerd op Vulg., Sap. IX,15: *corpus enim quod corrumpitur aggravat animam et terrena habitatio deprimit sensum multa cogitantem*.

"Sterben ist in der Liturgie und im mittelalterlichen Latein nahezu synonym mit dem 'Ablegen einer Last'" (Von Moos, l.c.).

330. Quod...amamus - *imitatio variata* van Luc. VIII, 85: *quod defles, illud amasti* (Fera, *La revisone*, p. 69).

Festa verwerpt de *lectio vulgata* "nunc" als "te gemakkelijk" (*lectio faciliior*) en volgt de *varia lectio* "non" van enkele manuscripten.¹³² De woorden "non sumus" ("wij zijn/bestaan/leven niet") uit de mond van Scipio's vader als hemelbewoner zijn echter, zoals Carrara (*La Rassegna* 36, p. 126) opmerkt, niet te rijmen met de in v. 339 door hem gedane uitspraak, dat het leven in de hemel het enige echt zekere leven is ("haec" inquit "sola est certissima vita"). Verder vereist, zoals Fraenkel (*Gnomon* 3, p. 491) betoogt, "die Konkinnität der Gedankenführung" i.v.m. de scherpe antithese "der einstigen Leiblichkeit zu der jetzigen Verklärung" in de passage "das stärker bezeugte *nunc*, nicht *non*." "Nunc" is ook de lezing van Lr.

In Secr. II (Prose, p. 80) laat P. Augustinus, die hier spreekt over de verachtelijkheid van het menselijk lichaam, met instemming de verzen 329-30 aanhalen: *vos (i.e. gij stervelingen) carcerem vestrum et nostis, et amatis* (het omgekeerde dus van hetgeen de schim van Scipio's vader doet), *ah miseri! et mox vel educendi certe vel extrahendi haeretis in eo exornando solliciti quem odisse decuerat. Sicut tu in Africa tua Scipionis illius magni patrem loquentem induxisti: "odimus et laqueos et vincula nota timemus/ libertatis onus: quod nunc sumus illud amamus"*.

---

¹³² Ook in enkele handschriften van het *Secretum*, waarin P. Augustinus dit vers laat citeren (zie boven), treft men de lezing "non" i.p.v. "nunc" aan (cf. Carrara, *Prose*, p. 80, n. 2).

Scipio veronschuldigt zich bij zijn vader voor het feit, dat hij zijn dood nog niet op de vijand gewroken heeft (331-333).

331. illacrimans - P. plaatst dit verbum, dat Vergilius gebruikt in een wending ter afsluiting van de directe rede (cf. Aen. IX,303; XI,29: sic ait inlacrimans), hier in de inleiding daarvan.

331 v. tua...pietas - "mijn plichtsgevoel jegens u (d.w.z. het gevoel dat het mijn plicht is u te wreken), drukt mij, dierbare vader, diep in mijn hart". De woorden vormen een reminiscentie aan Aen. I,209: premit altum corde dolorem (cf. ook Aen. X,464 v.: sub imo/ corde premit gemitum). Het beschreven gevoel is echter van een andere aard ("pietas" i.p.v. "dolor") en van object tot subject geworden. Tevens heeft "premo" een andere betekenis-nuance gekregen, nl. die welke het ook heeft in Aen. VII,368 (Faunisque premunt te iussa parentis), en zijn de woorden "altum corde" vervangen door de verbinding "profundo corde", die door Vergilius nergens wordt gebruikt.

Voor het belang van het begrip "pietas" in de A. cf. comm. ad I,145.

332 v. Sed...rerum - "Maar de wraak, die bestaat in woorden, is altijd zwak en zonder effect, die welke in daden bestaat de beste" (d.w.z. praten over wraak, wat het enige is, dat ik op dit moment voor u kan doen, levert weinig op, beter zou het zijn daadwerkelijk wraak te nemen).

"Optima" (v. 333), de *lectio vulgata* en lezing van Lr, is geenszins zinledig, zoals Festa (app. crit. ad loc.) meent, die de *varia lectio* "ultima" aanhoudt, maar staat antithetisch tegenover "mollis inersque".¹³³

Zowel "mollis inersque" als "optima" zijn predikaatsnomen bij "ultio", waarvan de substantiva "verborum" en "rerum" als gen. explicativus afhangen. "Rerum" staat hierbij in de betekenis "dadens", "feiten", "de werkelijkheid" eveneens antithetisch, tegenover "verborum", dat pregnant gebruikt is (= inanium verborum, cf. bijv. Cic., Rep. III,8,12: ut omnia verborum momentis, non rerum ponderibus examinet; Aen. IX,279 v.: tibi maxima rerum/ verborumque fides).

Voor de verbinding "mollis inersque" (een vorm van *congeries*, cf. comm. ad I,273) zie Amm. XXV,5,8: calonum...Iovianum adhuc protectorem..., inertem quendam et mollem; Hor., Epod. XIV,1: mollis inertia. Voor de betekenis "sine effectu, irritus, inanis", die "iners" hier heeft, cf. TLL, s.v. 1313,31.

---

¹³³ Cf. Fraenkel, *Gnomon* 3, p. 491, van wie ik niet alleen de interpretatie, maar ook de voorgestelde interpunctie volg.

Het leven na de dood: Scipio's vader geeft op de vraag van zijn zoon of hij werkelijk nog leeft een bevestigend antwoord, verklaart dat het leven na de dood het ware leven is, en toont hem een aantal krijgshelden, die recentelijk gestorven zijn (334-418).

334-336. **Dic...vocat** - cf. Somn. Sc. III,2: quaesivi tamen viveretne ipse et Paulus pater et alii quos nos extinctos esse arbitraremur.

334. **o sancte parens** - cf. Aen. V,80: salve, sancte parens; het adi. "sanctus" wordt door Vergilius ook gebruikt voor het aanspreken van gestorvenen, cf. XI,158 (Euander tot de overleden vrouw van zijn zoon Pallas): o sanctissima coniunx.

Het aardse leven is in werkelijkheid een dood, het leven na de dood het ware leven (336-340).

De verzen 336-340 vormen een van vier in de Inleiding genoemde door P. aan het *Somnium Scipionis* ontleende gedachten (element b; Somn. Sc. III,2).

Met name deze (van oorsprong Platoonse) gedachte uit het Somn. Sc. - die bij Cicero ook voorkomt in Tusc. I,31,75 -, vormt een van de duidelijke aanknopingspunten met het christendom, waarnaar P. zozeer op zoek was in het werk van Cicero. Met deze passage hadden ook de christelijke auteurs zich intensief beziggehouden, met name (de door P. graag en veel gelezen) Augustinus, die niet had gearzeld de in v. 340 ook door P. nagevolgde formulering van Cicero over te nemen (cf. Courcelle, *Postérité*, p. 208 v.). In zijn proza refereert P. aan Augustinus' navolging van Cicero's woorden (cf. comm. ad v. 340).

De lexicale overeenkomst tussen deze *Africa*-passage en het corresponderende gedeelte uit het Somn. Sc. is groot: P. volgt zijn model soms vrijwel woordelijk. Wel is er een verschil in toon: P. met zijn door de christelijke *contemptus mundi* gekleurde achtergrond is veel enthousiaster over het leven in het hiernamaals dan Cicero.

Verder wordt in de A. de stof aanzienlijk geamplificeerd door aan de in het *Somnium* uitgesproken gedachte een beschrijving van de onder de zaligen opgenomen oom van Scipio op te nemen, die uitloopt op een door Vergilius geïnspireerde heldenschouw.

337. **quanta...sub nube iacetis** - P. volgt opnieuw (cf. I,328; I,175 v.) het begin van boek IX van Lucanus' *Bellum Civile* na, waar, zoals gezegd, het opstijgen naar de hemel van de ziel van Pompeius wordt beschreven: vidit quanta sub nocte iaceret/ nostra dies ¹³⁴ (IX,13).

---

¹³⁴ P. tekende, zoals blijkt uit de annotatie ad. loc. in Lr, zelf bij dit vers aan: "Lucanus est" (cf. Fera, *La revisione*, p. 69).

De dichter contamineert Lucanus evenwel met Vergilius door het subst. "nox" te vervangen door "nubes" uit Aen. II,606,¹³⁵ waar Venus Aeneas de wil van de goden openbaart: aspice (namque omnem, quae nunc obducta tuenti/ mortalis hebetat visus tibi et umida circum/ caligat, nubem eripiam...), een passage die P. in zijn Vergilius-exemplaar voorzag van het commentaar: aeterna nota dignum est quod hic dicitur... (De Nolhac, P. et l'humanisme, I, p. 154) en waarop ook Boethius, Consol. I, pr. 2,4 zinspeelt: paulisper lumina eius mortalium rerum nube caligantia tergamus (cf. Velli, Poesia latina del XII secolo, pp. 299 v.). Velli wijst als model voor de uitroep, waarvan de hier besproken woorden deel uitmaken, ook op *Elegia* II,93 v. (Tunc et subridens: "o quanto pulvere noctis/ humanae mentis lumina caeca latent!") van de dichter Arrigo da Settignano (Henricus Septimellensis), een tijdgenoot van P. Het door deze dichter gebruikte verbum "lateo" treft men ook aan in de door Festa aangehouden lezing van codex M van dit vers: quanta...sub nube latetis.

Carlini (Studio, p. 62) wijst erop, dat de medelijdende lach om zijn zoon, waarmee Scipio's vader zijn uitroep gepaard doet gaan, dezelfde is als die waarmee Beatrice in de *Divina Commedia* Dante pleegt te bejegenen.

338 v.   humanumque...volvitur - "en in hoe groot een blindheid voor de waarheid wentelt het menselijk geslacht zich rond". Voor de verwoording cf. Aen. IX,36: quis globus, o cives, caligine volvitur atra; het substantivum "caligo" heeft bij P. evenwel niet, zoals daar, de betekenis van "duisternis", maar van "mental blindness", "dulness of perception" (LS, s.v.), zoals bijv. bij Cic., Tusc. I,26,64: eadem (philosophia) ab animo tamquam ab oculis caliginem dispulit. Deze betekenis van "caligo" vindt men regelmatig bij de oud-christelijke auteurs, bijv. bij Augustinus, die de term eveneens gebruikt in de zin van blindheid m.b.t. de geloofswaarheden: Civ. Dei XXI,27: in huius vitae caligine. Minucius Felix (Oct. I,4) plaatst "caligo" tegenover "lux sapientiae et veritatis". Iuvenalis (VI,556) verbindt het subst., dat hij gebruikt in de zin van "ignorantia", evenals P. hier, met een gen. obiectivus: caligo futuri.

339.   Haec...dicitis - Het model is wederom Cicero's Somn. Sc. III,2: "immo vero", inquit, "hi vivunt qui e corporum vinclis tamquam e carcere

---

¹³⁵ Het door Fera (La revisione, p. 69) als model genoemde Stat., Th. II,106 ("nigra iaceat sub nube") vertoont wel woordelijke, maar, als onderdeel van een beschrijving van een storm op zee, geen inhoudelijke overeenkomst met het vers van P.

evolaverunt. vestra vero quae dicitur vita mors est".¹³⁶ Vgl. ook P.'s commentaar hierop (Fam. X,5,18): ut ait Cicero, cui nescio quomodo in hac re prope plus quam catholicis testibus apud me fidei est, haec nostra quae dicitur vita mors est.

P. maakt op tal van plaatsen in zijn werken toespelingen op deze woorden van Cicero, cf. Vit. sol. II,3 (Prose, p. 428): [...] quod ait Cicero et Ciceronem secutus Augustinus, quod haec nostra quae dicitur vita mors est; Fam. V,18,6: Absit a me ut amore corporis aut huius lucis desiderio diem mortis horrescam, quoniam et hoc ab alio verissime dictum in usus meos verti, quod haec nostra quae dicitur vita, mors est; ib., XXII,4,1: neque vel semel priusquam ex hac vita seu verius morte discedimus, vivis nos vocibus invicem compellare permittimur; Sen. I,5,23: quod "haec nostra, quae dicitur vita mors est", hoc iuvenis Cicero sexto *Rei publicae* libro scripsit; idem senex *Tusculanarum Quaestionum* prima luce repetiit.

De woordelijke ontleningen aan Cicero in de verzen van P. geven deze soms een wat prozaïsch karakter; Foster (*Petrarch's Africa*, pp. 282 v.) spreekt m.b.t. deze passage van "a Christian message in Lucretian tones".

Scipio's vader toont zijn zoon, naast zijn gestorven oom Gnaeus, een reeks recentelijk gesneuvelde krijgshelden, die nu allen zalig zijn (340-418).

In deze passage contamineert P. zijn navolging van het Somn. Sc. met elementen ontleend aan Vergilius en Livius: zoals in het Somn. Sc. de schim van Scipio Maior zijn kleinzoon Scipio Minor diens onder de gelukzaligen opgenomen vader Aemilius Paulus toont, zo toont Scipio's overleden vader hier zijn zoon de hemelse gedaante van diens oom Gnaeus (vv. 340 v.). Naast zijn oom krijgt Scipio, zoals gezegd, echter ook een reeks gestorven veldheren te zien (vv. 348-418) in een heldenschouw, die een navolging vormt van Aen. VI,752 vv., terwijl de historische feiten m.b.t. deze veldheren met name gebaseerd zijn op Livius XXII vv.

340 v. At tu/ aspice germanum - cf. Somn. Sc. III,2: quin tu aspicias ad te venientem Paulum patrem.

Scipio's vader gebruikt in navolging van Anchises een hele reeks van (veelal imperatieve) vormen van *verba videndi* en interiecties om zijn zoon aan te sporen te kijken naar de zielen die voor hem verschijnen: (afgezien van "aspice" en "viden ut" in deze verzen) 342: viden; 371: en; 373: cerne; 378: cerne; 382: aspice; cf. Aen. VI,760: vides; 771: aspice; 779: viden, ut; 781: en; 788: huc geminas nunc flecte acies; aspice; 825: aspice.

---

¹³⁶ Cicero spreekt deze gedachte ook elders in zijn werk uit, cf. Tusc. I,31,75: quo cum venerimus, tum denique vivemus; nam haec quidem vita mors est; Cat. M. XXI, 77: ego vestros patres, P. Scipio, tuque, C. Laeli, viros clarissimos mihi que amicissimos, vivere arbitror, et eam quidem vitam, quae est sola vita nominanda.

341. Viden ut - Men vindt de uit de omgangstaal afkomstige, via de *neoterici* (Cat. LXI,77; LXII,8) in de epische poëzie terechtgekomen verbinding "viden ut", maar dan overeenkomstig het archaische gebruik met een indicativus verbonden, ook in de door P. nagevolgde heldenschouw van Vergilius, waar Anchises zijn zoon aanspoort zijn ogen te richten op de ziel van Romulus, die hij dadelijk te zien zal krijgen: *viden, ut geminae stant vertice cristae/ et pater ipse suo superum iam signat honore* (Aen. VI,779 v.)¹³⁷

Bij Vergilius wordt de door "viden ut" ingeleide uitroepzin evenwel niet, zoals hier bij P., gevolgd door een nieuwe uitroep waarin "viden"¹³⁸ verbonden wordt met een accusativus (cf. Somn. Sc. II,1: *Videsne illam urbem quae ...*), maar door een uitroep ingeleid door "en", een interiectie, die bij P. pas, op andere wijze gebruikt, volgt in v. 371.

341 v. contemptor.../ mortis - "een verachter van de dood", "een onverschrokken held". Volgens Cicero is het hoofdkenmerk van *virtus* het versmiden van pijn en van de dood: "*mortis dolorisque contemptio*", cf. comm. ad I,306 v. (*veros...viro*). Cf. ook de (aan Div. II,1,2 ontleende) titel *De contemnenda morte* van het eerste boek van Cicero's *Tusc. Disp.* en Cat. M. XX,72: *mortemque contemnere*.

Vergilius gebruikt het subst. "contemptor" ook adjectivisch (Aen. IX,205) en spreekt dan juist van een "*animus lucis contemptor*" (d.w.z. het leven geringschattend), waarmee hij echter hetzelfde bedoelt als P. hier met de door hem gebruikte contrasterende verbinding.

341 v. acerbae/ mortis - De verbinding "*mors acerba*" vindt men, met uitzondering van Cic., *Carm.* 41, slechts in antiek proza, bijv. Cic., *Rab. Perd.* V,14;; Liv. VII,1,9; Sen., *Dial.* VI (*Cons. Marc.*),16,4.; Nep., *Cim.* IV,4: *vita eius fuit segura, mors acerba*. Cf. echter Aen. VI, 429: *abstulit atra dies et funere mersit acerbo*; XII,678 v.: *quidquid acerbi est,/ morte pati*.

342. eat - Voor "eo" met een predicatieve onderwerpsbepaling cf. bijv. Aen. V,268 v.: *omnes...superbi/...ibant*; IX,268 v.: *vidisti,...Turnus...,quibus ibat in armis/ aureus*; Sil. XIII,668: *cum repeto, quam saevus eas*.

342. Viden...robur - cf. Aen. VI,771: *quantas ostentant, aspice, viris*.

---

¹³⁷ Cf. Norden ad loc.

¹³⁸ Uit een kanttekening bij deze verzen in Lr ("*attende 'viden' supra et deme hic omnino*") blijkt, dat P., die ernaar streefde elke vorm van *repetitio verborum* in de A. te vermijden, deze herhaling van "viden", die ook reeds in I,179-82 voorkwam, bij zijn revisie van het werk wilde elimineren (cf. Fera, *La revisione*, p. 69).

343. vivum decus - "de schoonheid als bij zijn leven". Voor "decus" in de betekenis van "lichamelijke schoonheid" cf. Aen. IV,150: tantum egregio decus enitet ore; Aen. VII,473). "Vivus" heeft hier de betekenis, die het ook heeft in verbindingen als het Ovidiaanse "vivus calor" (M. IV,248), die Georges s.v. "vivus" vertaalt als "natürliche Wärme, wie sie in einem lebendigen Körper ist"; cf. Bömer ad loc: "'vivus calor' darf [...] für 'calor vivi hominis' gelten"; vgl. ook de - op Cic., Agr. II,2,4 teruggaande - uitdrukking "viva vox".

343. flammantia lumina - vorm van *imitatio variata*: cf. Verg., G. III,433 (van een slang): flammantia lumina torquens/ saevit agris.

343. fronti - De TLL noemt als enige plaats, waar de vorm "fronti" mogelijk als abl. sing. gebruikt wordt - evenals hier met locativus-betekenis en eveneens bij de beschrijving van het bij zijn leven majesteitelijke voorkomen van een nu gesneuvelde veldheer¹³⁹ - Sil. VI,428: fronti...sedebat terribilis decor. De *Thesaurus* (s.v. frons, 1353,28 v.) houdt evenwel ook de mogelijkheid open, dat het daar een dativus betreft.

Overgang van de beschrijving van de zaligheid van Gnaeus Scipio naar een schouw van recentelijk gestorven krijgshelden, die nu allen zalig zijn (344-348).

344. generosum...agmen - "de edele schare", nl. van de gelukzaligen; cf. I,349: laeta agmina; I,501: venientum turba; ook Vergilius gebruikt in Aen. VI,712 het subst. "agmen" om de schare der gelukzaligen aan te duiden: quive viri tanto complerint agmine ripas.

345. audebit dicere - Ciceroniaanse, naar Grieks voorbeeld (*tolmo legein*) gevormde, wending, cf. Lael. I,1: (Scaevola), quem unum nostrae civitatis et ingenio et iustitia praestantissimum audeo dicere; Fin. V,28,84, etc.

346. humani sorte tributi - "ten gevolge van het lot, dat bestaat in de schatting, die de mens is opgelegd" ("door het lot van de schatting [tributum] aan de mens"), d.w.z. de (lichamelijke) dood, die onlosmakelijk verbonden is met het menselijk bestaan. P. volgt Seneca na, die - in een reeds eerder (Afr. I,292 v.) door hem aangehaalde passage - overdrachtelijk van de dood als van een "tributum" spreekt: mors naturae lex est, mors tributum officiumque mortalium (Q.N. VI,32,12). "Tributi" vormt hier een gen. explicativus bij "sorte"; het adi. "humani" vervangt een subst. in de gen. obiectivus.

---

¹³⁹ Nl. dat van Regulus, dat wordt beschreven door diens zoon Serranus.

346 v. egregios.../ efflavere animos - P. varieert met de woorden "efflare animos" op de uitdrukking "efflare animam" ("zijn [laatste] adem uitblazen"). De verbinding "egregios...animos" vormt een variatie op Aen. XI,24: "egregias animas". Corradini wil ook hier "egregias...animas" lezen.

Deze conjectuur lijkt evenwel in strijd met het gebruik van P. de term "animae" te reserveren voor de van hun aardse lichaam gescheiden zielen der zaligen (cf. I,447 v.: beatas...animas; I,547: animas laetas; I,591: Romanas has esse animas), en met "animus" de ziel van de levende mens, levenskracht, aan te duiden (cf. I,464: evolat assurgens animus; I,475: servandus in ista est/ carne animus; II,472: huc decet, huc animos attollere), cf. Festa, app. crit. ad loc.

In het Somn. Sc. wordt dit onderscheid tussen "anima" en "animus" niet gemaakt, cf. VII,4: cum Romuli animus haec ipsa in templa penetravit. In Aen. VI daarentegen gebruikt Vergilius, naast aanduidingen als "umbra", "vita" en "corpus", ter aanduiding van het begrip "ziel zonder lichaam" niet "animus", maar "anima".

Voor het verschil dat eigenlijk tussen beide begrippen bestaat, maar dus in antiek Latijn reeds niet altijd in acht genomen werd, cf. Forcellini s.v.: "*Anima*, quatenus aer conditio est vitae, ponitur pro ea facultate, sive principio, quo vivimus ac sentimus, quodque nobis cum brutis animantibus est communis; atque hac ratione distinguitur ab *animo* [...] qui proprius hominis est. [...] Plerumque tamen haec discrimina non observantur."

Het vervagen van het betekenisverschil tussen beide subst. werd in de hand gewerkt door de identificatie van "ziel" en "adem" in passages als Cic., Tusc. I,9,19: *animum* (ziel) autem alii (sc. philosophi) *animam* (adem), ut fere nostri - declarat nomen; nam et agere animam et efflare dicimus; ipse autem animus ab anima dictus est.

347. debita...terrae - Voor "debita" ("verschuldigd aan", "bestemd voor") zie Koch, Wörterbuch, s.v. "debeo": "dcht. im Pass. von dem, was durch Schicksal od. Naturgesetz zu etw. bestimmt ist (*eiramenos* od. *morsimos* bei Hom. u. Trag.)", cf. Aen. XI,759: *fatis debitus*; ib. VI,714: *animae, quibus altera fato/ corpora debentur* ("de zielen, aan welke door het lot een tweede lichaam is voorbestemd"). Koch wijst ook op Liv. XXIV,25,3: *mortiam debitus destinatusque*; Hor., A.P. 63: *debemur morti nos nostraque*, en (n.a.v. Aen. XI,55 en onder verwijzing naar Sil. XV,370 v.) op "die allgemeine Vorstellung des Altherthums [...], dass der Mensch [...] Gut u. Leben nicht als Eigenthum, sondern nur als Darlehn habe, das er sterbend ohne weiteres Schulden zurückgebe". Voor "terrae" cf. Vulg., Gen. III,19: *in sudore vultus tui vesceris, donec revertaris in terram de qua sumptus es*.

Schouw van een reeks recentelijk gestorven krijgshelden (Marcellus, Crispinus, Fabius Maximus, Gracchus, Aemilius Paulus) (348-418).

P. volgt hier, zoals gezegd, Aen. VI,752 vv. na, waar Anchises in het Elysium Aeneas de zielen toont van hen, die eens de grote mannen van Rome zullen worden. P. volgt Vergilius echter niet tot in de bijzonderheden, maar alleen in de globale opzet, zoals Carlini (Studio, p. 63) reeds opmerkte: "Il Petrarca...non imita Vergilio che nell' idea generale: e ne' particolari poi con i quali ci rappresenta i personaggi, si attenne alla storia e alla tradizione." Bovendien is de Africa-passage een soort van imitatie in contrast van de heldenschouw van Vergilius: een aantal van de bij Vergilius nog niet geboren helden (Marcellus, Fabius Maximus) toont P. hier immers na hun dood in de hemel.

Bij zijn opsomming van krijgshelden uit de tijd van Scipio - 1. Marcellus en Crispinus (vv. 360-370), 2. Fabius (vv. 371-377), 3. Gracchus (vv. 378-380), 4. Aemilius Paulus (vv. 381-399)¹⁴⁰ - houdt P. niet de chronologische volgorde aan, waarin zij hun (belangrijkste) daden verrichtten; deze zou zijn: 1. Fabius (dictator in 217 na de slag aan het Trasumeense meer)¹⁴¹ 2. Aemilius Paulus (gesneuveld in de slag bij Cannae, 216), 3. Gracchus (consul in 213), 4. Marcellus en Crispinus (consuls van het jaar 208).

De krijgshelden, die P. in deze verzen beschrijft, maken deel uit van de reeks van *exempla*, aan de hand waarvan hij in de twee eerste boeken van zijn epos de gehele Romeinse geschiedenis de revue laat passeren.¹⁴² In boek I wordt de tijd tot aan Scipio behandeld in twee gedeelten: a. de tijd van Scipio zelf (I,340-418, deze passage) b. de koningstijd en de vroege republiek (I,501-579). In boek II volgt de geschiedenis van Rome na Scipio tot aan P.'s eigen tijd: a. de Romeinse wereldheerschappij na de

---

¹⁴⁰ Van deze veldheren heeft P. Fabius en Marcellus ook opgenomen in zijn *De viris illustribus* (XVIII en XIX).

¹⁴¹ Over P.'s anachronisme m.b.t. Fabius cf. comm. ad I,371

¹⁴² Deze werkwijze laat zich verklaren uit P.'s opvattingen m.b.t. de geschiedenis en de verhouding poëzie - historiografie: enerzijds zag P. (cf. De Nolhac, P. et l'humanisme, II, p. 9; Bernardo, Petrarch, etc., p. 166) de geschiedenis van Rome niet als de ontwikkeling van de Romeinse staat, maar schreef hij de grootheid ervan uitsluitend toe aan enkele individuele grote en beroemde mannen, zoals ook blijkt uit zijn historiografische werk *De viris illustribus* en uit het feit, dat in zijn epos de uiteindelijke overwinning op de Puniërs louter en alleen op het conto van Scipio wordt geschreven (cf. comm. ad I,1 v.: *conspicuum...virum*).

Anderzijds was het einddoel van de poëzie voor P. het vormen van een fraaie aankleding van uit de geschiedschrijving afkomstige voorbeelden, die aanzetten tot morele perfectionering van de mens (cf. Afr. IX, 97-100; Bernardo, o.c., pp. 5 vv.). Deze opvatting ligt ook mede ten grondslag aan de keuze van Scipio als de held van zijn epos in zijn geheel (zie Inleiding).

Punische oorlogen (II,115-273) b. het verval van het rijk (II,274-295) c. de tijd na 476 n. Chr. (II,296-326).

Niet alleen bij de beschrijving van de contemporaine krijgshelden van Scipio, maar ook bij die van de koningen en edelen van het oude Rome en van de figuren uit de latere republiek en de keizertijd, volgt P. globaal de opzet van Aen. VI,752 vv. na, zodat dit model, evenals het Somn. Sc., verdeeld wordt over een omvangrijk geheel en verschillende malen in de eigen epische structuur wordt ingevoegd.

348 v.   Cernis...vultu - "Contra" is adverbium en dient verbonden te worden met "venientia"; "nitido" behoort bij "vultu" (hyperbaton): "Ziet ge de (ons) tegemoetkomende blijde schare met glanzend gelaat (overal) stralen in het zuivere daglicht?"

Voor de voorstelling en verwoording cf. Aen. VI,754 v.: *tumulum capit, unde omnis longo ordine posset/ adversos legere et venientum discere vultus*. P. creëert, evenals Vergilius in de geciteerde verzen, de fictie dat de zielen van de helden zich in toevallige groepering aan de toeschouwers vertonen en krijgt aldus de vrijheid er enkele uit de menigte apart te nemen (cf. Norden ad loc.). Vgl. voor "venientia...agmina" ook Afr. I,501: *venientum turba*; voor "per purum diem" cf. Afr. I,219: *illic pura dies, quam lux aeterna serenat*; voor het geslacht van "dies" comm. ad I,219.

Festa wil "purpureum" (naar Aen. VI,641, zie onder) i.p.v. "per purum" lezen. Voor deze coniectuur, die een zeer ongebruikelijke acc. van het inwendig object ("purpureum diem" bij "radiare") vereist, zie ik geen aanleiding.

De ervaring van de visuele schoonheid van de hemel, die in het Somn. Sc. teweeg gebracht wordt door de aanblik van het heelal (cf. Somn. Sc. III,6 v.: *erat autem is splendidissimo candore inter flammas circus elucens [...]. ex quo omnia mihi contemplanti praeclara cetera et mirabilia videbantur - erant autem eae stellae quas numquam ex hoc loco vidimus, etc.*) wordt in P.'s droom, evenals in Aen. VI,640 v. (*largior hic campos aether et lumine vestit/ purpureo*) en VI,677 (*camposque nitentis*) teweeg gebracht door de aanblik van het heldere licht van de woonplaats der zaligen zelf, een voorstelling die ook in Dante's *Paradiso* wordt aangehouden.

350.   immo...eximie - De combinatie van "immo" met een adv. of adi. (en ellips van het werkwoord) ter bevestiging van een voorafgaande vraag is zeer ongebruikelijk in verheven poëzie, maar komt wel voor in de komedie, (bijv. Ter., And. 201: *quid, hoc intellexti[n]? an nondum etiam ne hoc quidem? Da. immo callide*) en proza-dialogen (bijv. Cic., Att. IX,7,4: *Causa igitur non bona est? Immo optima*).

Het naast elkaar gebruiken van woorden en wendingen ontleend aan verschillende genres en perioden, zoals hier een vulgarisme/prozaïsme in de dactylische hexameter, waardoor stijlbreuken optreden, is een van de door P. Hazard (*Étude sur la latinité de Pétrarque*) genoemde smetten op het Latijn van P.

351. nosse/ (sc. mihi) est animus - "ik verlang ernaar te weten"; voor "animus est" gevolgd door inf. cf. bijv. Aen. IV,638 v.: sacra Iovi Stygio.../ perficere est animus finemque imponere curis.

352. tibi...sit - "laat uw wil, vader, niet daaraan tegenovergesteld zijn". De verbinding "contraria mens" is zeer ongebruikelijk; cf. echter Ulp., Dig. XXXIII,6,9 pr.: nisi contraria sit mens.

353-355. Per superos...oro - Voor een vergelijkbare formule gericht tot de ziel van een overledene cf. Aen. VI,458 v.: per sidera iuro,/ per superos et si qua fides tellure sub ima est. "Superos" en "Iovem" zijn aanduidingen voor resp. de zaligen in de hemel en God [cf. comm. ad I,11 (superum) en I,430 (Olympum)].

353 v. Solemque/ videntem omnia - De personificatie Sol (Phoebus) "wurde als der allsehende u. Alles umwandelnde Zeuge im Schwure mit angerufen..." (Koch, Wörterbuch, s.v.), vooral in de Griekse tragedie (cf. Soph., Ai. 845 vv.); cf. ook Aen. IV,607: Sol, qui terrarum flammis opera omnia lustras, en de door Austin ad. loc. geciteerde 16de eeuwse bewerking van dit boek van Etienne Jodelle (Didon se sacrifiant V): Toy, Soleil, qui regardes/ tout cecy; Aen. XII,176 vv.: esto nunc Sol testis...et pater omnipotens.

354. Phrygios...Penates - cf. Luc. I,196: Phrygiique penates/ gentis Iuleae. De in de tempel van Vesta gehuisveste Penaten van de Romeinse staat zouden door Aeneas uit Troje zijn meegebracht (Aen. II,293) en werden door de Romeinen vereerd als "magni di", d.w.z. beschermers van het door hun toedoen tot bloei gekomen rijk, cf. Aen. III,12; VIII,679. Bij Horatius worden particuliere Penaten aangeropen in eedformules: Sat. II,3,176: per divos oratus uterque Penates; Epist. I,7,94: quod te per Genium dextramque deosque Penates/ obsecro et obtestor.

354. si qua est ea cura - parenthese die een woordelijke overeenkomst vormt met Aen. X,828, een vers uit de episode over de dood van Lausus: teque parentum/ manibus et cineri, si qua est ea cura, remitto.

Uit een in Lr gecopieerde kanttekening van P. blijkt, dat deze zich in dit geval de *identitas* bewust is geweest en voornemens was de tussenzin te wijzigen, maar dat de voorgenomen wijziging uiteindelijk niet is gerealiseerd: "Virgilius est, in 10, prope finem, in morte Lausi: ideo dic aliter" (cf. Fera, La revisione, p. 70).

355. per...dulcedinis - i.e. "per patriam, si quid...": "en bij ons vaderland, als iets van de bekoorlijkheid daarvan tot hier reikt (hierheen komt)". In eedformules wordt het van "per" afhangeende subst. dikwijls in een tussenzin getrokken, cf. bijv. het boven geciteerde Aen. VI,459.

355. patriae...dulcedinis - cf. Gautier de Châtillon, Alex. I,370: patriae dulcedo; voor de gedachte Ov., Pont. I,3,35: nescio qua natale solum dulcedine cunctos/ ducit.

356. aut ego fallor..., aut - cf. Ov., M. I,607 v.: aut ego fallor,/ aut ego laedor; Hor., A.P. 42: ordinis haec virtus est et venus, aut ego fallor; Verg., Aen. X,630: nunc manet insontem gravis exitus, aut ego veri/ vana feror.

357. et...gressumque - blijkens Lr een onvolledig gebleven vers. De lezing "faciesque gradusque" i.p.v. "gressumque" is een in vrijwel alle manuscripten en ook door Festa overgenomen coniectuur van Coluccio Salutati (cf. Fera, Antichi editori, p. 57).

Dezelfde Festa heeft er overigens op gewezen (L'Africa, Prefazione, pp. LXVIII v.), dat veel van de onvolledige verzen in de A. geen echte lacunes zijn, maar halfverzen die tot doel hebben het werk ook uiterlijk een zekere overeenkomst te laten vertonen met de *Aeneis*, het belangrijkste literaire model; cf. ook de in de Inleiding reeds geciteerde woorden uit de *Sermo* van Vergerio: "Constat autem versus esse aliquos dimidiatos et imperfectos, ut est creberrime apud Maronem."

Een vergelijkbare polysyndetische opsomming gegroepeerd rond het subst. "virum" (= eorum, cf. I,243) vindt men in Aen. VI,683: fataque fortunasque virum moresque manusque.

358. insolitum..ora micent - "hun gelaat ongewoon schittert", acc. van het inwendig object, cf. Culex 222: micant ardorem luminis orbes. "Micare" is het gebruikelijke verbum ter beschrijving van de glans van sterren, ogen e.d., cf. LS, s.v. P. benadrukt opnieuw (cf. vv. 348 v.: nitido...radiare ...vultu) de glans op het gelaat van de zaligen, een detail dat in boek VI van de *Aeneis* ontbreekt.

358. ora...ora - Vermoedelijk ter vermijding van deze herhaling leest Colucci Salutati "ipse" i.p.v. het tweede "ora" (Fera, Antichi editori, p. 57). Festa stelt in zijn kritisch apparaat de coniectuur "ipsa" ("de gezichten zelf") voor.

359. patria...urbe - i.e. Rome. In Aen. XI,793 laat Vergilius Aeneas' Etruscische bondgenoot Arruns de meervoudsvorm van deze verbinding gebruiken: patrias remeabo inglorius urbes.

359. conviximus - met name in de poëzie zeldzaam post-augusteïsch verbum, cf. TLL s.v.: "deest poetis praeter Mart. I,86,8 et Carm. adv. Marc. 3,231".

Crispinus en Marcellus (360-370).

M.b.t. Marcellus (Marcus Claudius Marcellus), een van de beste generaals in de tweede Punische oorlog, parafraseert P. Livius XXVII,27,11, waar

deze beschrijft, hoe Marcellus in 208, toen hij de zestig reeds gepasseerd was, op ongelukkige wijze sneuvelde in een hinderlaag, doordat hij met een voor zijn leeftijd grote onvoorzichtigheid te werk ging. M.b.t. Crispinus (Titus Quinctius Crispinus), de collega-consul van Marcellus in 208, vormen Livius XXVII, 26 vv. en ib. 33,6 P.'s bron. Hier wordt verhaald hoe Crispinus in de hinderlaag waarin Marcellus sneuvelde een verwonding opliep, waaraan hij eerst later stierf. Marcellus en Crispinus zijn, zoals reeds eerder opgemerkt, ook de "duces" uit v. I,143.

360 v. Fraus.../ Punica - cf. comm. ad I,243 en 242; de verbinding "fraus Punica" komt veelvuldig voor bij Livius (XXII,48,1; XXVI,17,15; XXVII,33,9; XXX,22,6) en Florus (II,6,13; II,6,36; II,17,6); cf. ook Iord., Rom. 198; Luc. IV,736 spreekt van "Libycas...fraudes".

360. hunc - deictisch: "deze hier", i.e. de in de volgende verzen genoemde Marcellus.

361. Punica...iniquo - evenals 357 een lacunair vers (cf. P.'s annotatie in Lr: "hic deficit omnino"), dat ook syntactisch weinig helder is, doordat zowel "iniquo" als "rebus" (360) van attribuuft verstoken blijven. In de handschriftelijke overlevering vindt men twee coniecturen ingevoegd achter "Punica": 1. "terrenis" (te verbinden met "rebus"); deze coniectuur gaat terug op Coluccio Salutati en is, evenals die in v. 357, in vrijwel alle handschriften en in de editie van Festa terug te vinden (cf. Fera, Antichi editori, pp. 57 v.); 2. "qui fato" (te verbinden met "iniquo"), een vergiliserende (zie onder) coniectuur die teruggaat op Pietro da Parma, een van de door Fera behandelde "antichi editori e lettori" van de A., die dit werk in de tweede helft van de 14de eeuw van glossen voorzag, die in Lr bewaard zijn gebleven (cf. Fera, o.c., pp. 123 v.; La revisione, p. 70).

Hoewel niet uitgesloten geacht kan worden, dat niet alleen v. 361, maar de gehele passage lacunair is (vgl. ook de boven geciteerde annotatie van P.), lijkt het mij, aangezien de *lectio vulgata* een zinvolle interpretatie niet echt in de weg staat en slechts in één handschrift (W) een lacune wordt gesignaleerd, onnodig deze hier ook daadwerkelijk aan te nemen, zoals Festa na v. 362 doet.

361. iniquo - Men zou "iniquo", zoals Festa (app. crit. ad loc.) voorstelt, kunnen opvatten als een substantivisch gebruikt adi. ("iniquus" = "hostis", cf. Claud., Bell. Get. 512: a magno Stilichone cave, qui semper iniquos/ Fortuna famulante premit), hoewel van dit gebruik in het enkelvoud in poëzie geen echte parallellen bestaan (cf. TLL, s.v.). Corradini's emendatie "inique" is dus onnodig.

Bij Vergilius wordt, in overigens parallele constructies, "iniquus" steeds adjectivisch gebruikt, cf. Aen. X,889: pugna congressus iniqua; VI,475: casu percussus iniquo; III,17 fatis ingressus iniquis. Waarschijn

lijk op grond van dit laatste voorbeeld van Vergilius stelde Pietro da Parma de coniectuur "qui fato" na "Punica" voor (zie boven).

De verbinding "fatis...iniquis" komt ook voor bij Ovidius (A.A. II,27; Her. XIII,93; Tr. V,6,23). P.'s controle-formule "attende nequis"¹⁴³ in de rechtermarge van Lr moet dan ook betrekking hebben op de genoemde plaatsen uit Vergilius en Ovidius (cf. Fera, La revisione, p. 70).

362. credulus aetate heu...in illa - "Ach, al te goedgegelovig voor die (gevorderde) leeftijd"; zie de inleiding op deze passage en Liv. XXVI-I,27,11: mors Marcelli cum alioqui *miserabilis* fuit, tum quod pro aetate - iam enim maior sexaginta annis erat - neque pro veteris prudentia ducis *tam improvide* se conlegamque et prope totam rem publicam in praeceps dederat; cf. ook Val. Max. I,6,9.

P. zelf beschrijft deze gebeurtenis ook in Vir. ill. XIX,110: De hac clade publice dolitum, non tam propter mortem quae una omnibus et praesertim belligerantibus praesto est, quam propter tantum tam probati ac tot tantis in rebus tam experti ducis errorem, qui aetate illa, iam enim sexagesimum vitae annum excesserat, *inconsulte adeo* seque ipsum et collegam suum et filium et legiones et rempublicam notissimi insidiatoris in laqueos iniecit; zie ook Rer. mem. l. IV,90.

Coluccio Salutati vond, dat de hier in de mond van Scipio's vader gelegde woorden een belediging aan het adres van Marcellus vormen en veeleer als commentaar van de dichter moeten worden opgevat. Op grond van deze overweging meende hij, dat de tekst hier wellicht lacunair is: hic versus non loquenti sed poetae convenit et ideo tollatur; sed forte, quia deficit, aliter erit in originali (cf. Fera, Antichi editori, p. 58).

363. Iste - i.e. Marcellus. Lr geeft als auteursvariant "Inde". Deze versterkt de aansluiting met de voorgaande verzen, cf. "modo" (360). P. gebruikt dit adverbium in dezelfde positie in I,369 (Fera, La revisione, p. 70).

363. memor finis - "gedachtig aan zijn einde". Marcellus denkt terug aan zijn dood in dienst van het vaderland, waarmee hij zijn huidige gelukzaligheid heeft verdiend. Dat deze dood een ongelukkige was, lijkt hier van secundair belang. Voor het terugdenken van de hemelbewoners aan de eigen inzet, of die van anderen, voor het vaderland tijdens hun leven op aarde, cf. I,576: memores.

363. lateri latus admovet - "dringt zijn zijde aan de mijne", "dringt zich aan mijn zijde", "vergezelt mij"; contaminatie van de door Curtius (VII,1,14) gebruikte uitdrukking "se lateri alcs admovere" en polyptotische wendingen als "conserere/componere latus lateri" (cf. bijv. Ov., Her. II,58: et lateri conseruisse latus).

---

¹⁴³ Cf. comm. ad I,129 v.

364. nobiscumve - Het handschriftelijk overgeleverde enclitische partikel -ve heeft hier de copulatieve betekenis van -que, waardoor Festa het - zonder verantwoording - vervangt. In de poëzie wordt -ve reeds sinds Ennius regelmatig in deze betekenis gebruikt (bijv. Aen. IX,376; X, 150). "Inwieweit die späteren Dichter bei dem kopulativen Gebrauch von ve [...] an Enn. anknüpfen und inwieweit sie aus Versbequemlichkeit den Gebrauch selbständig erweitern bleibt unentschieden" (LHS, p. 503).

365. sequitur - cf. Aen. VI,815: quem iuxta sequitur iactantior Ancus.

365 v. providus...hostis - Door het gebruik van het adi. "providus" (de lezing van Lr en M) wordt gesuggereerd dat Hannibal - anders dan wordt overgeleverd door Livius (cf. XXVII,27,3: Numidis speculator, nequaquam in spem tantae rei positus, etc.) - voorzag, dat beide consuls in de hinderlaag zouden lopen, die hij door zijn Numidische bondgenoten voor de Romeinen had laten leggen; cf. Festa, app. crit. ad loc., die evenwel de *varia lectio* "perfidus" (cf. I,123; II,17) aanhoudt.

366 v. at illum...morti - "maar verzwakkende wonden leverden hem over aan een uitgestelde dood". "Languida" heeft hier actieve betekenis: "loom/zwak makend", cf. Ned. "loom weer" (Muller-Renkema, s.v.); Cic., Tusc. V,6,16 spreekt van "languidae (verslappende) voluptates".

Het adi. "dilatae" heeft betrekking op het feit, dat Crispinus eerst later overleed aan de verwondingen die hij had opgelopen in de hinderlaag, waarin Marcellus gesneuveld was. P. gebruikt "tribuere" hier als variant voor "demittere" in de Vergiliaanse uitdrukking "demittere morti" (cf. Aen. V,691 v.: morti...demitte [sc. me]).

368. alter - Marcellus.

368. cecidit moriens - zeer ongebruikelijke verbinding i.p.v. het gewone, pregnant gebuikte, "cecidit"; cf. echter Hier., Ep. CXIX,7: moriendo cecidit; Aug., Civ. Dei XX,10: quorum...est...cadere, eorum est resurgere. cadunt autem corpora moriendo.

368. ubi furta latebant - cf. Cic., Verr. II,3,64,151: in qua (defensione) tu semper omnia tua furta atque flagitia latere posse arbitratus es. *Furtum* is opnieuw een subst. dat behoort tot de *vocabulary of military trickery*; het duidt het "stelen van de overwinning" aan, cf. verwante begrippen als "furari", "furtim", "fur". Het begrip werd vooral geassocieerd met "barbaarse" volken, cf. Wheeler, Stratagem, pp. 65 vv.

Vergilius gebruikt *furtum* "vooral in tegenstelling tot een open en eerlijke strijd" (Koch, Wörterbuch, s.v.), cf. Aen. X,735: haud furto melior sed fortibus armis; XI,515: furta...belli; vgl. ook Sil. XVII,90: furtum armorum.

369. levis...spiritus - Het subst. "spiritus" werd ook in de antieke poëzie - evenals in post-augusteisch proza - gebruikt als synoniem voor "animus"/"anima", cf. bijv. Ov., Tr. III,3,62: nam si morte carens vacua volat altus in aura/ spiritus; id., M. XV,167: errat, et illinc/ huc venit, hinc illuc, et quoslibet occupat artus/ spiritus. Ook het N.T. noemt de zielen van de overleden rechtvaardigen "spiritus", cf. Vulg., Heb. XII,23: Sed accessistis ad Sion montem, et civitatem Dei viventis, Ierusalem caelestem et multorum millium angelorum frequentiam...et spiritus iustorum perfectorum [...].

"Levis" ("licht") is een traditioneel epitheton m.b.t. zielen, cf. Sen., Oed. 598: (mortuorum animae) ut nebulae leves/ volitant; Lucr. III,418: animos animasque leves; Ov., M. X,14 (van de schimmen): leves populos; Hor., C. I,10,18 v.: levem...turbam; Verg., Aen. VI,702 (= II,794) (van de schim van Creusa): imago/ par levibus ventis. Augustinus (Civ. Dei XXII,11) stelt de lichtheid en vlugheid van de ziel tegenover de logheid van het lichaam: In terreno ergo quid facit corpore (anima)? In hac mole quid agit subtilior omnibus? In hoc pondere quid agit levior omnibus? Cf. ook Somn. Sc. IX,2: sunt autem optimae curae de salute patriae, quibus agitatus et exercitatus animus velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit.

Voor de verbinding "spiritus...levis" cf. Prop., I,9,32: illis (i.e. blanditiis) et silices et possint cedere quercus,/ nedum tu possis, spiritus iste levis (i.e. "der als Luftkörper von minimalem Gewicht gedachte menschliche Geist", Rothstein ad loc.).

369. recte - "in een rechte lijn", "regelrecht", cf. Cic., Fin. I,6,20: aliae (atomi) suo nutu recte ferentur (Festa). Corradini's conjectuur "recta" (i.e. via recta) is onnodig.

369. penetrans huc spiritus - cf. Somn. Sc. VII,4: cum Romuli animus haec ipsa in templa penetravit.

370. frigida...membra - "Frigidus" is een traditioneel epitheton m.b.t. stervenden/gestorvenen, "membra" een ëpoëtisme voor "corpus", cf. bijv. Ov., M. XIV,743: frigida nati/ membra.

370. carnifici - "Carnifex" - een samenstelling uit "caro" en "facio" - was eigenlijk de aanduiding voor de staatsslaaf, wiens (zeer ontterende) taak het was aan slaven en vreemdelingen de doodstraf en de daaraan voorafgaande foltering te voltrekken. P. past het subst., dat door Cicero in zijn redes dikwijls als scheldwoord en synoniem van "parricida" gebruikt werd¹⁴⁴ (cf. bijv. Verr. II,1,3,9: Non enim furem sed ereptorem,

---

¹⁴⁴ Cf. I. Opelt, Die lateinischen Schimpfwörter und verwandte sprachliche Erscheinungen, Heidelberg 1965, p. 132.

non adulterum sed expugnatorem pudicitiae, non sacrilegum sed hostem sacrorum religionumque, non sicarium sed crudelissimum *carnificem* civium sociorumque in vestrum iudicium adduximus), als ontterende benaming toe op de Punische soldaat, die Marcellus deed omkomen: "slachter", "beulsknecht".

"Carnifici" is een ongebruikelijke dativus van richting bij "demittere". Gewoonlijk vindt men "morti" (Aen. V,691 v., zie boven [366 v.]), "neci" (cf. Aen. II,85), Orco (ib. II,398; Hor., C. I,28,10 v.), umbris (Sil. XI,142), e.d.

Quintus Fabius Maximus (371-377).

Quintus Fabius Maximus Verrucosus Ovicula was na de slag aan het Trasumeense meer tot dictator benoemd (217 v. Chr.). Vanwege zijn vertragende tactiek, waarbij hij Hannibal geen gelegenheid bood tot een veldslag om hem uiteindelijk door uitputting tot overgave te dwingen (cf. Liv. XXII,12 vv.), kreeg hij de schimpnaam "Cunctator" (cf. v. 373), die later onder invloed van het vers van Ennius (zie onder) een eretitel werd.

Dat P. Fabius hier onder de hemelbewoners plaatst op het moment, dat hij Scipio aan de vooravond van zijn invasie in Africa (204 v. Chr.) zijn droom laat krijgen, is een anachronisme: Fabius stierf eerst in 203 en voerde, als voorstander van een defensieve politiek tegen Hannibal, in deze tijd juist de oppositie tegen Scipio's plan om te landen in Africa aan, cf. Liv. XXVIII,40 vv. en comm. ad I,127 (Constitit Oceano).¹⁴⁵ Coluccio Salutati plaatste om deze reden vv. 371-77, met de nodige aanpassingen, achter v. 500.

P. was zich blijkens de kanttekening "attende tempus mortis Fabii, etc." in de rechtermarge van Lr, bewust van dit anachronisme. Waarschijnlijk hangt hiermee ook samen, dat hij, zoals blijkt uit een kanttekening in de linkermarge van dit handschrift, bij zijn revisie van de A. de variant "Iam" voor "En" (v. 371) heeft overwogen, dat de introductie van Fabius in de heldenschouw minder direct maakt (cf. Fera, La revisione, p. 71).

371. En - gewoonlijk, ook bij Vergilius, niet, zoals hier, verbonden met een accusativus, maar met een nominativus, cf. bijv. Aen. I,461: en Priamus! Het gebruik van "en" met nom. of acc. komt noch in het Somn. Sc. noch in de heldenschouw in boek VI van de *Aeneis* voor. Wel wordt in Aen.

---

¹⁴⁵ Fabius en Scipio stonden niet alleen tegenover elkaar als voorstander van resp. een defensieve en offensieve aanpak in de strijd tegen Hannibal, maar ook in hun visie op de toekomst van Rome: "Fabius represented a more old-fashioned agrarian outlook; he wished to finish the war with all speed, to heal the wounds which it had inflicted on the Italian countryside [...]. The other view, represented by Scipio [...], was that a purely Italian policy was outdated and that Rome must become a Mediterranean power" (Scullard, *Scipio Africanus*, p. 168).

VI,781 "en" gebruikt om op levendige wijze op een belangrijk feit te wijzen: en huius, nate, auspiciis illa incluta Roma/ imperium terris, animos aequabit Olympo.

371 v. caelo...habitare - De abl. "caelo" zonder prepositie als abl. loc. bij "habitare", gebruikt m.b.t. de zaligen in de hemel, is zeer ongebruikelijk; de enige parallel is Inscr. Lat. Christ. 1824,5 Diehl: meruit caelo...habitare. Wel vindt men bij Augustinus "habitare in caelo" (Civ. Dei XXII,11) en "in caelestibus sedibus habitare" (ib. X,2). De Vulgaat verbindt "habitare, maar dan gebruikt m.b.t. God, met het meervoudige "in caelis", bijv. Psal. II,4; CXXII,1; Apoc. XII,12 (cf. TLL, s.v. habito).

"Habito" wordt hier door P. - waarschijnlijk als provisorische oplossing (zie Inleiding [p. lvi]) - foutief (met twee lange beginlettergrepen) gescandeerd, zoals reeds door Pietro da Parma werd opgemerkt ("nota syllabam falsam" [Fera, Antichi editori, p. 124]). Deze stelde, evenals later Corradini, als emendatie de invoeging vóór "habitare" van een met "caelo" te verbinden "hoc" voor. Festa voegt op dezelfde plaats de emendatie "hunc" (= Fabium) in.

371. caelo...sereno - P. duidt de woonplaats der zaligen aan met een hyperbaton van een verbinding waarmee traditioneel het firmament pleegt te worden aangeduid, cf. bijv. Lucr. VI,247; Verg., G. I,260; 487; Aen. II-I,518; Hor., Epod. XV,1; S. II,4,51; Ov., M. I,168; II,321; cf. echter ook het eveneens in I,496 nagevolgde Aen. VIII,528: caeli in regione serena. Bruère (Lucan and Petrarch's Africa, p. 85) verwijst naar Luc. VI,804, waar Sextus Pompeius "hears the prophecy that a place is reserved 'in parte serena' of Elysium for the Pompeii".

371 v. tanti/nominis - het cognomen Maximus, waarmee Fabius algemeen, bijv. dikwijls bij Cicero, wordt aangeduid. Voor de hier gebruikte verbinding cf. Liv. XXX,26,7 v.: Eodem anno Q. Fabius Maximus moritur [...]. vir certe fuit dignus tanto cognomine.

372. rerum - sc. tantarum; over de daden van Fabius wordt gewoonlijk anders geoordeeld: "sein Verdienst war, dass er den Hannibal durch sein Zögern überwand. Grosse Siege hat F. nie erfochten, aber er selbst ist unbesiegt geblieben" (Münzer, RE, VI,2, c. 1829 v.); cf. echter comm. ad vv. 373 v.

372. iubet - "laat".

373-377. Licet...senectus - De rechtermarge van Lr bevat bij deze verzen een verwijzing van P. naar Iuv. X, een satire, die hij aanduidt met de aanvangswoorden: "attende Iuvenalem, 'Omnibus in terris'". Fera (La revisione, pp. 71 v.) wijst erop, dat hiermee drie dingen kunnen zijn bedoeld: a. een vergelijking tussen P.'s woorden "ab omni/...populo" (vv. 373 v.) en Iuv. X,253 v.: "ab omni/... socio"; b. een vergelijking tussen

P.'s aanduiding van de doodsoorzaak van Fabius: *non flamma non ensis ...sed...* (v. 375 v.) en Iuv. X,163-66, waar deze met gebruikmaking van eenzelfde correlatief/adversatieve constructie de Hannibal beschoren dood beschrijft: *finem animae.../ non gladii, non saxa dabunt nec tela, sed ille/ Cannarum vindex...*; c. een vergelijking tussen P.'s woorden "annosa senectus" (377) en Iuvenalis' "longa senectus" (X,190).

373 v.   Licet...tamen - Voor een vergelijkbare toegeving bij de beoordeling van Fabius ("men kan twijfelen aan de militaire kwaliteiten van deze consul, maar zijn vertragende tactiek is van vitaal belang geweest voor Rome") cf. Liv. XXX,26,9: *et sicut dubites, utrum ingenio cunctator fuerit an quia ita bello proprie, quod tum gerebatur, aptum erat, sic nihil certius est quam unum hominem nobis cunctando rem restituere, sicut Ennius ait.*

P., die niet geneigd is enige vorm van kritiek op zijn Romeinse helden uit zijn bronnen over te nemen (zie Inleiding [p. xxvi]), schrijft deze twijfel, die bij Livius onpersoonlijk wordt gehouden ("dubites"), toe aan het (onwetende) volk, dat Fabius een scheldnaam had gegeven.

373 v.   Cunctator ab omni dictus erat populo - Het beroemde vers uit Ennius' *Annales*: *unus homo nobis cunctando restituit rem* (Ann. 363 [Skutsch]) was zo vaak geciteerd resp. geïmiteerd [behalve de bovengenoemde plaats bij Livius bijv. Cic., Cat. M. IV,10; Off. I,24,84; Ov., F. II,242; Verg., Aen. VI,845 v.: *tu Maximus ille es,/ unus qui nobis cunctando restituis rem*], dat het spreekwoordelijk geworden was¹⁴⁶ en de oorspronkelijke scheldnaam "Cunctator" (cf. [Aur. Vict.] Vir. ill. XIV,6: *ab obtrectatoribus dictus*) een eretitel werd.

Overigens werd "Cunctator", "dass Liv. XXII,12,12.¹⁴⁷ XXX,26,9 appellativisch verwendet, nicht vor Quintilian. inst. or. VIII,2,11, vgl. XI,2,30 und Frontin. strat. I 3,3. III 9,2 (als Beiname) gebraucht, weiterhin bei Flor. I,22 [II,6],27 (Ampel. 18.6 16.6). Auct de vir. ill. 14.6 [...] 43.1" (Münzer, l.c., c. 1815).

374.   gloria...viget - cf. Cic., Tusc. I,16,38: *viguit Pythagoreorum nomen; Aen. IV,174 v.: Fama...viget.*

374 v.   tardis/...consiliis - Livius (XXII,12,11) spreekt van de "sana consilia" van Fabius en noemt zijn hem vijandig gezinde *magister equitum*

---

¹⁴⁶ P. citeert het vers zelf ook in zijn Vir. ill. (XVIII,1) en in zijn Vergilius-codex (f. 147 v.), cf. Martellotti ad loc.

¹⁴⁷ Fabius, die op dat moment dictator is, wordt hier door zijn *magister equitum* belasterd: *lingua immodicus primo inter paucos, dein propalam in vulgus pro cunctatore segnem...compellabat.*

"ferox rapidusque consiliis". Het door P. m.b.t. Fabius' plannen gekozen epitheton vormt dus een tegenstelling met het door Livius m.b.t. de plannen van diens tegenstander gekozen adi.

375. non flamma non ensis - Ook Vergilius verbindt "flamma", evenals met "ferrum", "arma" e.d. (bijv. Aen. II,337; 633; VI,110; X,232), met "ensis" (Aen. II,600: iam flammae tulerint inimicus et hauserit ensis).

376. eripuit Latio - cf. Sil. XIII,451: "quinam te, qui casus" ait "dux maxime, fessae/ eripuit patriae...?" Lr geeft de auteursvariant "mundo" voor "Latio", die aangeeft, dat de betekenis van Fabius' dood de grenzen van Latium overschreed (Fera, La revisione, p. 72).

376 v. dum magis arma premebant/ Punica - vergissing m.b.t. de chronologie: toen Fabius in 203 stierf, was, na de slag bij de Metaurus (207), de strijd feitelijk reeds in het nadeel van de Carthagers beslecht. Hannibal was teruggeweken naar de zuidwestpunt van Italië en in het defensief gedrongen. P. verwacht deze situatie waarschijnlijk met die welke zich voordeed in 217, toen Fabius voor de tweede maal dictator was geweest en de consuls van het jaar 216, ontevreden met diens defensieve aanpak, de slag waagden bij Cannae.

377. tranquillum - adi. dat bedoeld is als typering van de dood door ouderdom van Fabius tegenover de gewelddadige dood op het slagveld, niet als kenschets van de inactiviteit van diens laatste levensjaren: hierin had Fabius immers, als leider van de senaat, heftig oppositie gevoerd tegen de plannen van Scipio, die zich in die tijd inscheepte voor zijn oversteek naar Africa (zie boven).

Cicero, die Fabius in zijn *Cato Maior* uitvoerig prijst, stelt een rustige oude dag juist tegenover die van mannen als Fabius: Nec tamen omnes possunt esse Scipiones aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesve pugnas, ut bella a se gesta, ut triumphos recordentur. Est etiam quiete et pure atque eleganter actae aetatis placida ac lenis senectus (Cat. M. V,13).

377. annosa - Festa verkiest op grond van Cic., Cat. M. XX,72 (ex quo fit, ut *animosior* etiam senectus sit quam *adulescentia* et *fortior*) en Cicero's bovengenoemde lof van Fabius de lezing "animosa" van codex M boven de *lectio vulgata* "annosa". Deze laatste versterkt echter het door P. bedoelde contrast tussen de dood van Fabius en die op het slagveld en verdient om deze reden de voorkeur. "Annosa" is ook de lezing van Lr.

Consul Tiberius Sempronius Gracchus (378-380).

P. paraphraseert Livius XXV,16, waar wordt verhaald, hoe Gracchus, de consul van de jaren 215 en 213, verraden door een Lucanische bondgenoot,

in een hinderlaag werd gedood. In XXV,17 geeft Livius een andere lezing van deze gebeurtenis. Cf. voor de dood van Gracchus ook Val. M. I,6,8.

378. ardentemque animis pugnasque frementem - "vurig van moed en (in dolle drift) roepend om strijd". De formulering lijkt een variatie op Verg., Aen. IX,703: ardentem oculis animisque frementem (cf. ook Aen. XII,371: animisque frementem; Sil. XVII,236: ardentem furiis) en Stat., Th. III,593 [zie onder]).

"Pugnas" is een acc. van het inw. object bij "frementem" die de geuite kreet aanduidt en een navolging vormt van Vergilius, die "arma" als acc. van het inw. object bij "fremo" heeft (Aen. VII,460: arma amens fremit; XI,453: fremit arma iuventus) en die op zijn beurt Accius (Trag. 288 R.: "fremere bellum") lijkt na te volgen (cf. Fordyce ad Aen. VII,460; TLL, s.v. fremo). Cf. ook Statius, bij wie men in deze constructie, naast "arma" (Th. VI,618: Arcades arma fremant), ook "bella" als acc. aantreft: (Thebani) bella animis, bella ore fremunt (Th. III,593). In Afr. II,59 gebruikt P. "fremo" met dubbele acc. van het inw. object: arma fremens bellumque.

"-Que...-que" is een wat ongewoon voorbeeld van het in de epiek ter verbinding van twee verwante begrippen correlatief gebruikte "-que" (cf. comm. ad I,226 v.). Het tweede "-que" is hier om verstechnische redenen achter "pugnas" i.p.v. achter het met "ardentem" vormverwante "frementem" geplaatst.

Voor de inhoudelijke kant van het vers cf. Liv. XXV, 16,23 (adeo infestus confertos invasit, ut parci ei sine multorum pernicie non possset) en XXV,16,17-20.

380. corpore...armis - chiasme in combinatie met *proteron husteron*: Gracchus en zijn mannen waren door hun vroegere Lucanische bondgenoot Flavius onder valse voorwendsels ongewapend naar een plaats gelokt, waar de vijand stond opgesteld, cf. Liv. XXV,16,21: ne scuta quidem secum extulerant; Val. M. I,6,8: inermis occidetur. Gracchus was dus al gescheiden van zijn "pollentia arma" voor hij van zijn "corpus validum" werd gescheiden door de dood. Van de wending "corpore secludere" bestaan geen parallellen; wel gebruikt Plautus (Rud. 220) de wending "corpore vitam secludere" in de betekenis van "zich doden".

Lucius Aemilius Paul(1)us (381-399).

P. geeft een uitvoerige, op Livius XXII,49,6-13 gebaseerde, beschrijving van de dood van Aemilius Paulus, die hem de gelegenheid biedt te vertellen over de slag bij Cannae, waarin deze veldheer (consul in 216) sneuvelde.

Opmerkelijk is, dat P. hier, ook in de verwoording, veel minder afwijkt van zijn bron dan gewoonlijk wanneer hij historische feiten aan Livius ontleent, en zodoende zelfs dichters bij diens relaas blijft dan

Silius Italicus, die in boek X van zijn *Punica* (vv. 260-308) dezelfde episode verhaalt, eveneens op basis van Livius.¹⁴⁸

381. **Fors** (v.l. Sors) **invida** - woordelijke overeenkomst met Luc. IV,503: *abscidit nostrae multum fors (v.l. sors) invida laudi*; cf. ook Carm. epigr. 974,1 (Bücheler): *invida sors fati rapuisti Vitalem*; Afr. I,280: *fortuna ...invida*.

382. **terebrant...vulnera** - Subject bij "terebro" - een verbum, dat ook door Vergilius gebruikt wordt (Aen. II,38; III, 635) - vormen hier niet de perso(o)n(en) die ze aanrichten, maar de verwondingen zelf die zijn aangericht, en die zo in zekere zin gepersonifieerd worden.

De gewonde Aemilius Paulus weigert het hem door krijgstribuun Lentulus aangeboden paard (383-399).

383. **Cannensi...die** - "op de dag van (de slag bij) Cannae", cf. Flor. IV,12,35: *Varus perditas res eodem quo Cannensem diem Paulus et fato est et animo secutus*.

383 v. **Romana...fata** - voor deze verbinding cf. Luc. II,581; V,730; Aug., Civ. Dei III,29.

383. **defleta supremum** - "voor de laatste maal beweend". "Il P. qui applica ai fati di Roma la frase adatta a un morto per cui è già compiuto ogni lamento (Cfr. Virg. Aen. VI 220: 'membra toro defleta reponunt') e usa *supremum* in senso avverbiale, come Virg. Aen. III,67 s.: 'animamque sepulcro Condimus et magna supremum voce ciemus'" (Festa, app. crit. ad loc.).

384. **renuit cladi superesse** - cf. Flor. II,6,17: *Paulum puduit (sc. superesse)*. Anders dan Silius, die "einen heroischeren Ton angesprochen (hatte): Hannibal soll uns nicht nachsagen können, wir seien geflohen (X,286 f.), "(sagt) Petrarca...empfandsamer, Paullus habe den Untergang Roms nicht überleben wollen" (Von Albrecht, o.c., p. 124).

Met het oog op het *genus dicendi* van het door hem gekozen epische genre

---

¹⁴⁸ Cf. de door Martellotti (P. e Silio Italico, pp. 568 v.) en Von Albrecht (Silius Italicus, pp. 121 vv.) getrokken vergelijkingen van deze *Africa*-passage met Sil. X,260 vv.

Silius verwijdt zich niet alleen verder van zijn bron, maar kleedt het verhaal ook anders in: Aemilius Paulus maakt bij hem, anders dan bij P., geen deel uit van een schare van gestorven krijgshelden, die Scipio's vader zijn zoon in een droom toont, en waardoor de lezer een vroegere episode uit de oorlog in een soort *flashback* wordt gepresenteerd (*ordo artificialis*), maar heeft zijn plaats in de chronologische volgorde (*ordo naturalis*), die Silius in grote lijnen aanhoudt. Ook heeft de traditionele vergelijking, waarmee beide dichters de episode besluiten, bij Silius geen betrekking op Lentulus, zoals bij P., maar op Paulus (zie onder).

laat P. de door Livius (XXII,49,11) vermelde juridische gevolgen van zijn overleven (aangeklaagd worden of zelf zijn collega aanklagen: *me in hac strage militum meorum patere expirare, ne aut reus iterum e consulatu sim aut accusator collegae existam, ut alieno crimine innocentiam meam protegam*), die Paulus ook wil vermijden, onvermeld, cf. Von Albrecht (o.c., p. 122): "Kein Wort...über die juristischen Folgen seines Überlebens, die der Consul seinem Kollegen Varro ebenso ersparen möchte wie sich selbst. All dies ist dem Dichter wohl zu realistisch und, obwohl es nur von Edelmut zeugt, mit dem *semnon* nicht vereinbar."

384.   ultro oblatum...equum - nl. door krijgstribuun Gnaeus Lentulus, die Paulus onder het bloed op een steen zittend aantrof, cf. Liv., XXII,49,6 vv.

In tegenstelling tot wat het geval is bij Livius wordt Lentulus bij P. niet met name genoemd, maar blijft hij een anonieme "puer" (387), iets dat niet alleen past in P.'s beeld van de geschiedenis (vgl. de inleiding op vv. I,348-418, noot), maar ook in overeenstemming is met de epische traditie: een epos handelt immers over helden, niet over ambtenaren als een "tribunus militum". Om deze reden noemt ook Silius, die overigens wel diens naam vermeldt, Lentulus' functie niet (cf. Von Albrecht, o.c., p. 121).

P. stelt het voor alsof Lentulus zijn paard aan Aemilius wil afstaan; bij Livius wil hij de consul voor zich op het paard plaatsen: *cape hunc equum, dum et tibi virium aliquid superest et comes ego te tollere possum ac protegere* (XXII,49,7).

P. vervangt het woord "equus", dat Livius gebruikt, niet door een poëtisme als *cornipes* of *quadrupes*, zoals Silius - die, zoals gezegd, minder dicht dan P. bij Livius blijft en vooral streeft naar een verheven epische stijl - in X,274 resp. 291 doet, en waarmee hij een "kunstsprachliches Wort" inlast, "das auf dem Schlachtfeld in so verzweifelter Lage ausgestossen fast grotesk wirkt" (Von Albrecht, o.c., p. 122).

385 v.   multumque roqantem/ reppulit - "en wees hem, die er ten zeerste op aandrong, terug". Blijkens de op "reppulit" betrekking hebbende controle-formule "attende syllabam" in Lr, verkeerde P., waarschijnlijk tengevolge van de in middeleeuwse lexica als het *Catholicon* geregistreerde prosodische wisselingen tussen de verschillende personen van het perfectum actief van "repello" (bijv. "repuli" tegenover "reppulit") in onzekerheid m.b.t. de kwantiteit van de eerste lettergreep van dit verbum (cf. Fera, La revisione, p. 72).

386.   Nimium...viximus - "Als bezeichnender Zusatz (bij Livius) fällt das melancholische Wort des Paullus auf" (Von Albrecht, o.c., p. 124). Uit de aantekening "attende supra" tussen de regels in Lr blijkt, dat P. ter vermijding van *repetitio verborum* vervanging van het reeds in I,362 en 381 door hem gebruikte adverbium "nimium" overwoog (Fera, l.c.).

386 v. At tu/ macte animi virtute, puer - contaminatie van Liv., XXII,49,9 (Tu quidem, Cn. Corneli, macte virtute esto), Aen. IX,641 (macte nova virtute, puer, sic itur ad astra)¹⁴⁹ en Stat., Th. II,495 (macte animi [cf. ook Mart. XII, 6,7]). De parallel met Sil. IV,475 (puer macte) kan hier, zoals Von Albrecht doet,¹⁵⁰ die de algemene opvatting volgt dat P. de *Punica* niet gekend heeft, worden verklaard uit Livius als gemeenschappelijke bron, die door beide dichters, onafhankelijk van elkaar, onder invloed van Vergilius werd aangepast aan de epische stijl. "Macte" werd oorspronkelijk, zoals ook hier, verbonden met een abl. causae in uitdrukkingen als "macte virtute (esto)", en eerst bij dichters uit de Flavische tijd, met de genitivus.¹⁵¹

387 vv. discede...firment - cf. Liv., XXII,49,10: abi, nuntia publice patribus, urbem Romanam muniant ac...praesidiis firment.

387 v. tuumque/ victurum abde caput - "ga weg, bestemd als je bent om overwinningen te behalen". "Caput" is gebruikt ter omschrijving van de persoon (cf. comm. ad I,271); "abde caput" is dus gelijk aan "abde te"; "abdere se" is "weggaan" (cf. LS, s.v., I).

388. teque ad meliora reserva - variatie op Aen. IV,368: quae me ad maiora reservo?

389. muniant - te lezen met synizese (consonantische *i*).

390. condiscant extrema pati - Voor de coni. adhortativus van "condiscere" verbonden met een infinitivus cf. Hor., C. III,2,1 vv.: pauperiem pati/...puer/ discat. De keuze van het met het versterkende prefix *con-* samengestelde compositum i.p.v. het simplex lijkt door P. door metrische overwegingen te zijn ingegeven. Voor de wending "extrema pati" cf. Aen. I,219: *spemque metumque inter dubii, seu vivere credant/ sive extrema pati*

---

¹⁴⁹ P. overwoog *identitas* (woordelijke overeenkomst) met Vergilius te vermijden door vervanging van het subst. "puer" door het adi. "celer" ("celer discede"), zoals blijkt uit zijn aantekening in Lr, waarin hij overigens abusievelijk (waarschijnlijk uit zijn hoofd) verwijst naar boek II i.p.v. IX van de "Aeneis" (Fera, La revisione, p. 72).

¹⁵⁰ O.c., p. 125, n. 150.

¹⁵¹ "Macte" wordt traditioneel (cf. KS, I, p. 256; LHS, pp. 26 v.; 79 v.) verklaard als vorm van het uit de oeroude offertaal afkomstige *"mactus" ("gezegend"), ontstaan door attractie (naar Grieks voorbeeld) aan een niet-uitgedrukte vocativus van de aangeroepen godheid. Uit de offertaal zou de uitdrukking zijn overgegaan op de acclamaties van soldaten en de dichtertaal.

(Gr. *ta eschata pascho*); Sall., *Fragm.* II,87,D8 (ed. Maurenbrecher):
ne...extrema victis paterentur; Tac., *H.* IV,59,3: *aliter nihil spei, famem
ferrumque et extrema passuros.*

390. **improba...Fortuna** - "de Fortuin, kwaadaardig als ze is"; Fortuna
overschrijdt alle grenzen van de billijkheid, cf. *comm.* ad I,267
(*improbus*). Voor de verbinding vgl. *Aen.* II,79 v.; *Sil.* V,92 v.; *Iuv.*
VI,605.

P. verwijst bij deze opdracht aan de senatoren naar zijn lievelings-
thema van de strijd tegen Fortuna, cf. de inleiding op vv. I,285-311; zie
ook *comm.* ad I,233.

391. **hostis...cruentus** - "Cruentus" kan zowel overdrachtelijk
("bloeddorstig"), als in fysieke zin ("met bloed bespat") worden opgevat.
Voor de verbinding cf. *Hor. C.* I,2,39 v.: *acer et Marsi peditis cruentum/
voltus in hostem.*

391 v. **hostis.../ victor adest** - *Liv.* XXII,49,10: *priusquam victor
hostis advenit.*

392. **Fabio mea verba novissima perfer** - variatie op *Aen.* XI,825: *haec
Turno mandata novissima perfer* (Seagraves, *Influence of Vergil*, p. 133
v.). Fabius had Paulus voor de slag de raad gegeven omzichtig te werk te
gaan, cf. *Liv.* XXII,39.

393 v. **Dic...mori** - cf. *Liv.* XXII,49,10: (nuntia) *privatim Q. Fabio
Maximo, L. Aemilianum praeceptorum eius memorem et vixisse adhuc et mori.*

394. **te teste mori** - variatie op *Luc.* IX,887: *illo teste mori.*

394 v. **Sed Fata...tumultu** - Petrarca die de slag bij Cannae zelf niet
beschrijft, laat Aemilius Paulus heel beknopt de oorzaak van de nederlaag
aanduiden en hem benadrukken, dat deze consul zelf geen blaam treft (cf.
Von Albrecht, o.c., p. 124). De "ferox collega" van Paulus was Gaius
Terentius Varro, die tegen het advies van zijn collega in, die tegenover
Hannibal de omzichtiger lijn van Fabius voorstond, slag wilde leveren, cf.
Liv. XXII,38 vv. Voor de verwoording cf. *Liv.* XXII,41,1: *Ceterum
temeritati consulis (= collegae; cf. ib. 41,4: temeritatem ferocioris
consulis) ac praepropero ingenio materiam etiam fortuna dedit, quod in
prohibendis praedatoribus tumultuario proelio a procursu magis militum
quam ex praeparato aut iussu imperatorum orto haudquaquam par Poenis
dimicatio fuit.*

Voor de Enniaans aandoende, allitererende verbinding "turbarunt...tu-
multu", cf. *Aen.* VI,857: *hic rem Romanam magno turbante tumultu/ sistet.*
Allitereren doen ook "Fata" en "ferox" en "collega" en "cuncta".

396. **nuda...illam** - "naakt (d.w.z. niet beschermd door de welwil-
lendheid van het lot en het beleid van mijn collega) kreeg onze Dapperheid
geen gelegenheid; de Onbesuisdheid voerde haar weg". De verbinding "nuda

virtus" komt ook voor bij Petronius (LXXXVIII,2), maar met een andere betekenis, met name van "nuda". Voor de betekenis "ruimte", "gelegenheid" van "locus" cf. bijv. Aen. XI,179: *meritis vacat hic tibi solus/ fortunaequae locus*. Voor de personificatie *Impetus* cf. Stat., Th. VII,47: *primis salit Impetus amens/ e foribus...*, *tristissima Virtus/ stat medio*; cf. ook Claud. I,78 vv. (ed. Festa, *Indice dei nomi*, s.v.).

397. **Effuge...necis** - De aansporing van Aemilius Paulus aan Lentulus om zich uit de voeten te maken luidt bij Livius: *cave frustra miserando exiguum tempus e manibus hostium evadendi absumas. abi...* (XXII,49,9). De consul, die bij P. het aanbod van Lentulus afwijst, omdat hij niet zijn eigen leven wil redden ten koste van dat van de krijgstrubun, maakt bij Livius vervolgens melding van de boven (ad 384) genoemde juridische gevolgen van zijn overleven, die voor hem ook een reden zijn om het aanbod van Lentulus af te slaan.

398 v. **Dicentem...circumstant** - cf. Liv. XXII,49,12: *haec eos agentes prius turba fugientium civium, deinde hostes oppressere; consulem ignorantes, quis esset, obruere telis*.

Lentulus aarzelt tussen vlucht en verdediging (399-413).

399. **Volat ille levis** - "Hij vlood snel"; voor de verbinding van "levis" en "volo" cf. Aen. V,819 (m.b.t. Neptunus, die met zijn wagen over het zeevlak rijdt): *caeruleo per summa levis volat aequora curru*.

399. **timor allevat artus** - "de vrees maakte zijn leden lichter". De verbinding "allevare artus" komt in antiek Latijn niet, zoals hier, in overdrachtelijke zin voor, maar alleen in de betekenis van "allevare" (= tollere) *aliquem/corpus*", zie TLL, s.v.; cf. Ov., M. VI,249: (Alphenor) *advolat, ut gelidos complexibus allevet artus*; Sen., Herc. Fur. 1317: *artus alleva afflicti solo,/ Theseu, parentis*.

400. **plumas...plantis** - "verschafte zijn paard vleugels en zijn voeten sporen". Zowel de verbinding van "adiungo" met de directe objecten "plumas" en "calcaria" als met de indirecte objecten "equo" en "plantis" is zeer ongewoon; de *Thesaurus* geeft geen parallellen. Mogelijk is P. bij de wending "timor plumas adiungit equo" uitgegaan van de aanduiding "equi volucres" voor snelle paarden, die men bijv. bij Ovidius (M. II,153 v.; 234; IV,245) en Statius (Th. IV,42 v.) aantreft; vgl. ook adiectiva als "pinnatus" en "ales" voor Pegasus.

Voor "timor calcaria plantis adiungit", cf. I,235 v. (*geminumque moranti/ incuterem bello calcar*), waar P. het subst. "calcar" eveneens verbindt met een ongebruikelijk verbum met een ongebruikelijk indirect object.

401-413. Anxia...inani - Lentulus, die Aemilius Paulus temidden van de vijanden op het slagveld moet achterlaten, wordt vergeleken met een vogel, die haar jongen machteloos moet prijsgeven aan de bedreiging van een slang. Het punt van vergelijking is de aarzeling tussen "pietas" en "formido" (404), c.q. verdediging en vlucht bij resp. Lentulus en de vogelmoeder.¹⁵²

Het thema van de moederlijke zorg bij dieren voor hun jongen is een traditioneel episch thema, dat in de Latijnse literatuur regelmatig terugkeert. Dit is met name het geval in Statius' *Thebais*, bijv. in Th. X,414 vv. (van een leeuw) en IX, 115 vv. (van een koe). In Georg. IV,511 vv. beschrijft Vergilius een nachtegaal, die klaagt over de roof van haar jongen door een "durus arator".¹⁵³ De meeste overeenkomst vertoont het door P. gebruikte beeld echter met een beschrijving in de *Ilias* (II,308 vv.) van een vogel met jongen, die door een slang wordt aangevallen en waarbij eveneens aan de vogel de gevoelens van een moeder worden toegeschreven.

Deze passage, die overigens geen onderdeel uitmaakt van een vergelijking, maar van de beschrijving van het voorteken, dat de Grieken bij hun vertrek naar Troje in Aulis zagen, kan P. - die de *Ilias* lange tijd, en zeker in de vroege periode waarin de A. tot stand is gekomen, alleen heeft gekend uit de *Periochae* en de *Ilias Latina* -,¹⁵⁴ behalve in dit

---

¹⁵² De resultaten van het onderzoek dat de basis vormde voor het commentaar op deze verzen, werden reeds eerder als artikel onder de titel "Anxia sic genetrix: een opmerkelijke vergelijking uit het eerste boek van Petrarca's *Africa*" gepubliceerd in *Lampas* 28,3, 1995, pp. 189-196.

¹⁵³ Men vindt het thema evenwel ook buiten de epische poëzie. In zijn *De natura deorum* (II,129) beschrijft Cicero de zorg, die vogels aan hun jongen besteden: Quid dicam quantus amor bestiarum sit in educandis custodiendisque iis quae procreaverunt, usque ad eum finem dum possint se ipsa defendere? [...] Iam gallinae avesque reliquae et quietum requirunt ad pariendum locum et cubilia sibi nidosque construunt eosque quam possunt mollissime substernunt, ut quam facillime ova serventur; e quibus pullos cum excuderunt, ita tumentur ut et pinnis foveant ne frigore laedantur et si est calor a sole se opponant. Cum autem pulli pinnulis uti possunt, tum volatus eorum matres prosequuntur, reliqua cura liberantur.

¹⁵⁴ Cf. De Nolhac, II, p. 131; Blok-Van der Nat, Francesco Petrarca en Leonzio Pilato, pp. 86 v.; 100, n. 8; zie ook comm. ad I,1 v. (conspicuum...virum).

De aan Ausonius toegeschreven *Periochae* van Homerus geven, naast een metrische vertaling van de beginregels van de verschillende boeken van de *Ilias* en *Odyssee*, een summier samenvatting hiervan in proza; de *Ilias Latina* of *Homerus Latinus* is een, waarschijnlijk uit de eerste eeuw stammend, in de middeleeuwen veel gelezen, uit 1070 hexame-

laatstgenoemde *opusculum* en in de bewerking van Ovidius,¹⁵⁵ hebben gelezen in de vertaling die Cicero ervan geeft in Div. II,30,63 (= Carm. frg. XXII,11 vv. [Baehrens, *Fragm. poet. Rom.*, pp. 306 v.]): vidimus inmani specie tortuque *draconem*/ terribilem [...];/ qui platani in ramo foliorum tegmine saeptos/ corripuit pullos; quos cum consumeret octo,/ nona super *tremulo* genetrix clangore volabat;/ cui ferus inmani laniavit viscera morsu.¹⁵⁶

Een sterke aanwijzing dat P. inderdaad de Cicero-vertaling tot uitgangspunt heeft genomen voor zijn vergelijking vormen, naast de aanwezigheid in de vergelijking van de klacht van de moedervogel, die alleen in deze vertaling niet ontbreekt, de woordreminiscenties eraan, en dan met name het feit, dat P., evenals Cicero, het substantivum *genetrix* gebruikt in de betekenis van "moedervogel". De verzen in *De divinatione*, waarin Cicero het door Homerus beschreven voorteken vertaalt, vormen, blijkens de *Thesaurus*, een van de zeldzame plaatsen in de Latijnse literatuur, waar dit substantief deze betekenis heeft.¹⁵⁷

P. handhaaft in zijn vergelijking de dreiging van de kant van een slang uit de beschrijving van het voorteken, de moederlijke gevoelens van de vogel, en, zoals gezegd, het substantivum "genetrix" in de ongewone betekenis die het heeft bij Cicero. Voor het overige gaat hij te werk volgens het in de A. gebruikelijke procédé van *imitatio variata*. De middelen, waarmee P. hier varieert op zijn model zijn amplificatie en het gebruik van synoniemen [cf. "anguis" i.p.v. "draco" (401), "tremens" i.p.v. "tremulo" (406), "plangoribus" i.p.v. "clangore" (407)]. Het substantief "viscera", waarmee in Cicero's tekst het door de slang verslonden "vlees" van de moedervogel zelf wordt aangeduid, neemt hij over, maar gebruikt hij in de betekenis van "eigen vlees en bloed", "kinderen", ter vervanging van Cicero's aanduiding "pulos". De ingrijpendste wijziging t.o.v. Cicero betreft de moedervogel,

---

ters bestaand werkje, dat aanvankelijk bijna een vertaling is, maar geleidelijk overgaat in een droge samenvatting van dit epos.

¹⁵⁵ Cf. *Il. Lat.* 147-50: visus in Aulide serpens/ consumpsit volucrum bis quattuor arbore fetus/ atque ipsam invalido pugnantem corpore contra/ addidit extremo natorum funere matrem (ed. Baehrens, *Poetae Latini Minori III*, p. 14); *Ov.*, *M.* XII,11-17: hic patrio de more Iovi cum sacra parassent/.../ serpere caeruleum Danai videre draconem/ in platanum, coeptis quae stabat proxima sacris. Nidus erat volucrum bis quattuor arbore summa,/ quas simul et matrem circum sua damna volantem/ corripuit serpens avidoque abscondidit ore.

¹⁵⁶ De Cicero-vertaling van deze Ilias-passage is waarschijnlijk het kleine vertaalde Homerus-fragment, waarvan P. het bezit vermeldt in *Var.* 2 (cf. Blok-Van der Nat, l.c.).

¹⁵⁷ Bovendien volgt P. in *Afr.* II,469 (zie aldaar) in een ongewone woordverbinding waarschijnlijk hetzelfde Cicero-fragment na.

die in diens beschrijving van het voorteken, evenals haar jongen, door de slang wordt verzwolgen, maar die P. laat aarzelen in haar zorg voor haar jongen en uiteindelijk laat kiezen voor haar eigen veiligheid.

De vergelijking zelf lijkt daarmee een eigen vondst van de dichter te zijn, die zich hierbij wellicht heeft laten inspireren door waarnemingen van het gedrag van vogels in de natuur van Vaucluse, waar hij zich had teruggetrokken en waar het idee van de compositie van de A. bij hem was opgekomen (cf. comm. ad I,6-9). Fera (La revisione, p. 28, n. 1) verwijst in dit verband naar een passage uit een brief van P. (Fam. III,19,4-5) waarin deze zijn vriend Angelo di Stefano vanuit Vaucluse "rem...novam tibi sed omnibus vallis huius (i.e. Vallis Clausae: van Vaucluse) incolis notissimam" beschrijft, nl. hoe het nest van een adelaar belaagd werd, weliswaar niet door een slang, maar door een zwijnenhoeder, die de "solicitae genetrici, spem generis, pullos implumes abstulit". Ook hier wordt de moedervogel door P. dus aangeduid met het substantief "genetrix".

In de beschrijving van de klacht van de van haar jongen beroofde moeder tenslotte lijkt P., - om weer tot de literaire modellen van onze vergelijking terug te keren - de verzen van Cicero te contamineren met de genoemde vergelijking uit Georg. IV,511 vv., waarin, zoals gezegd, het beeld centraal staat van een nachtegaal, die van haar jongen beroofd is door een hardvochtige boer: *qualis populea maerens philomela sub umbra/ amissos queritur fetus, quos durus arator/ observans nido implumis detraxit; at illa/ flet noctem, ramoque sedens miserabile carmen/ integrat, et maestis late loca questibus implet.*

Vergelijkingen met als beeld een angstige vogelmoeder komen - zij het met onderlinge structuurverschillen (zo is de aanvaller nu eens een slang, dan weer een herder, dan weer een havik) en in zeer uiteenlopende samenhangen - veelvuldig voor in de A.¹⁵⁸ Opmerkelijk is, dat in deze andere *anxia volucris*-vergelijkingen de woordovereenkomst met Cicero's vertaling van de beschrijving van het voorteken ("genetrix") ontbreekt, evenals in de auteursvariant "ceu volucris" voor "sic genetrix" (401) in Lr.¹⁵⁹ Uit op de dichter zelf teruggaande annotaties m.b.t. de bovengenoemde vergelijkingen in dit handschrift blijkt, dat P. de plaatsen waar deze voorkomen voor zichzelf gemarkeerd had met de bedoeling ze bij

---

¹⁵⁸ Behalve hier: VII,15-19; VIII,409-411; 678-81.

¹⁵⁹ Voor deze auteursvariant, die ook in verscheidene andere manuscripten is terechtgekomen, cf. Fera, o.c., p. 73.

revisie kritisch te bezien uit een oogpunt van "artistieke functionaliteit" en om ongewenste herhalingen te voorkomen.¹⁶⁰

Friedersdorff heeft er op gewezen, dat de vergelijkingen van de sterk lyrisch - men denke met name aan zijn Italiaanse gedichten aan Laura, maar cf. ook comm. ad I,4 - getalenteerde P. in zijn epos *Africa*, in tegenstelling tot die van de meeste vroegere epische dichters, veelal niet zozeer tot doel hebben een uiterlijk gebeuren of de handeling van een held te illustreren, als wel een zielstoestand of gemoedsstemming, en dus een lyrisch, subjectief element vormen.¹⁶¹ De vergelijking van Lentulus met de angstige moedervogel is hiervan een goed voorbeeld, zoals ook blijkt uit het hier door P. gebruikte vocabulair: "anxia (401), "optat" (403), "dubitata" (403), "dulcia" (403), "infelix" (404), "formidine (404), "tremens" (406). P. lijkt in dit opzicht op - de in het bovenstaande reeds i.v.m. het thema van de moederlijke zorg genoemde - Statius, voor wiens vergelijkingen "das Erfassen einer Stimmung, einer psychologischen Situation", zoals Von Moisy het in zijn studie over de *Thebais* uitdrukt,¹⁶² eveneens karakteristiek is.

P.'s vergelijking vertoont meer overeenkomsten met die van Statius.¹⁶³ Von Albrecht stelt de vergelijkingen van Silius, die arm aan handeling en abstract en algemeen van opzet zijn, tegenover die van P. en Statius, welke overeenkomen in de dramatiek en concreetheid van hun vergelijkingen, die tot in de details parallel lopen met de uiterlijke handeling.¹⁶⁴ Dit laatste zien we ook in deze *anxia genatrix*-vergelijking: niet alleen wordt Lentulus vergeleken met een vogelmoeder, Aemilius Paulus met haar jongen en de Puniërs met een slang; de parallel wordt verder doorgetrokken: de onafwendbaarheid van de nederlaag, die Lentulus waarneemt, vormt het pendant van de door de vogel onder ogen geziene dood in de muil van de slang, zijn terugblik op de consul komt overeen met het omkijken van de vogel uit een nabije boom naar haar bedreigde nest, en de wreedheid van de Puniërs correspondeert met de woestheid van de slang.

Een ander punt, waarop zowel Von Moisy m.b.t. de vergelijkingen van Statius, als Friedersdorff m.b.t. die van P. wijzen - en ook hiervan vormt

---

¹⁶⁰ Cf. Fera, *Annotazioni*, vooral pp. 22 v.; id., *La revisione*, pp. 28 v.; 73.

¹⁶¹ *Poetische Vergleiche* 1, pp. 471 vv.; 2, pp.71 v.; 3, pp. 43 v.

¹⁶² S. von Moisy, *Untersuchungen zur Erzählweise in Statius' Thebais*, Bonn 1971, p. 84.

¹⁶³ Mustard (*Petrarch's Africa*, p. 120) poneerde dan ook, overigens zonder deze nader te verklaren, terecht de stelling, dat "Petrarch's use of simile is more in the manner of Statius than in that of any other Latin epic".

¹⁶⁴ Cf. Von Albrecht, *Silius Italicus*, pp. 90 vv., waar hij verklaart (p. 99): "Petrarca steht in der Dramatik seiner Gleichnisse Statius [...] am nächsten."

deze vergelijking van P. een goed voorbeeld - is, dat beide dichters in hun vergelijkingen zo gefixeerd zijn op het *tertium comparationis*, dat zij er zich, in een zekere naïviteit, weinig om bekommeren, of de vergelijking ook in andere opzichten wel bij het karakter van de handelende persoon past.¹⁶⁵ Een sterk staaltje hiervan is te vinden in Th. XII,356 vv., waar Statius, (de gemoedstoestand van) Antigone, die, wanneer de wachters eindelijk in slaap zijn gevallen, de stadspoort uitijlt om haar broer heimelijk de laatste eer te bewijzen, vergelijkt met (die van) een brullende leeuwin. Ook het feit dat P. een gepantserde, bereden, krijgstruun vergelijkt met een bange vogel, en een Romeinse consul, een held, met haar weerloze jongen, is op het eerste gezicht nogal vreemd.

Zoals reeds gezegd besluit ook Silius zijn episode over Aemilius Paulus met een vergelijking (X,292 vv.).¹⁶⁶ Deze is echter, ondanks het feit dat tussen de *Africa* en de *Punica* onmiskenbare overeenkomsten bestaan,¹⁶⁷ volkomen anders van aard dan die van P. Weliswaar schildert ook Silius, evenals P., een gemoedstoestand, maar deze is, overeenkomstig de door Von Albrecht gedane constatering, veel algemener van aard en minder rijk aan handeling dan die in de A., en correspondeert in de details niet, zoals die van de Neolatijnse dichter, met het uiterlijk gebeuren. Bovendien is de beschreven gemoedstoestand niet die van krijgstruun Lentulus, wiens twijfel door P. geschilderd wordt - deze gaat in de beschrijving van Silius, die ook op dit punt minder dicht bij Livius blijft, i.p.v. de consul zijn paard aan te bieden, gewond aan één been, op de vlucht -, maar juist die van consul Aemilius Paulus, wiens hier tot op het laatst ongebroken strijd lust tegenover de Puniërs vergeleken wordt met die van een dodelijk gewonde tijgerin.¹⁶⁸

---

¹⁶⁵ cf. Friedersdorff, Poet. Vergleiche 3, pp. 37 vv.; 44; V. Moisy, o.c., p. 109: "Das Streben nach Verdichtung einer Stimmung durch das Gleichnis kann so sehr im Vordergrund treten, dass bisweilen die sinnvolle Entsprechung in den konkreten Einzelzügen vernachlässigt wird."

¹⁶⁶ Nec Paulus inultum/ quod superest de luce sinit; ceu
vulnere tigris/ letifero cedens tandem proiectaque corpus/
luctatur morti et languentem pandit hiatum/ in vanos morsus
nec sufficientibus irae/ rictibus extrema lambit venabula
lingua.

¹⁶⁷ Zie hierover de Inleiding.

¹⁶⁸ Men zou, uitgaande van de veronderstelling dat P. het werk van Silius toch op enigerlei wijze heeft gekend, de vergelijking van P. kunnen opvatten als een vorm van "contrast-imitatie" van Silius, waarbij hij bewust een tegenstelling met deze dichter creëert (Lentulus tegenover Aemilius Paulus; een angstige moedervogel tegenover een onverschrokken tijgerin), zoals hij dat ook wel m.b.t. andere dichters doet (zie Inleiding, p. xxxi).

401. sic - P. gebruikt het adverbium "sic" hier, zeer ongebruikelijk, i.p.v. een comparatieve conjunctie als "velut(i)", "ceu"¹⁶⁹ e.d., in correlatie met het "sic" uit v. 409. In Afr. VIII,409 gebruikt hij "sic" in een overeenkomstige wending ("anxia sic volucris") in eenzelfde soort vergelijking; daar verwijst "sic" echter naar de voorafgaande beschrijving.

401. callidus anquis - "Callidus" is geen traditioneel episch epitheton voor slangen zoals adjectiva met als betekenis "giftig", "kronkelend", "geschud" e.d., maar heeft een bijbelse achtergrond: in Gen. III,1 treedt de slang, die Eva verleidt tot het plukken van de appel van de boom der kennis van goed en kwaad, op als vertegenwoordiger en werktuig van de duivel en is in die hoedanigheid in de vertaling van de Vulgaat "serpens...callidior cunctis animantibus terrae quae fecerat Dominus Deus".

401 v. nidum...obsidet - "Obsideo" in de betekenis van "beleggen", "bestoken", "belagen" is een militaire *terminus technicus*, die gewoonlijk een subst. als "urbem" (Cic., Imp. Pomp. VIII,20), "Carthaginem" (Liv. XXX,7,4), etc. tot object heeft.

402. visae - sc. ab ea (genetrix): "(de dood), die zij onder ogen gehad heeft".

403. hinc dubitat...linquens - "Linquens" lijkt hier - gezien het voorafgaande "hinc...subducere...optat" - de betekenis van "linquere" te hebben en deel uit te maken van een nom. c. part. ("dubitat relinquens": "zij aarzelt te verlaten"), een laat-Latijnse graeciserende constructie, die men bijv. - onder invloed van het bijbel-Grieks - aantreft bij Tertullianus, cf. Pudic. I,11: nemo proficiens erubescit ("niemand schaamt zich vorderingen te maken"). Schijnbare voorbeelden van deze constructie uit de klassieke periode moeten als predicatief gebruikte participia worden verklaard (cf. LHS, pp. 388, 364 en de literatuurverwijzingen aldaar).

404. infelix! - dezelfde uitroep in dezelfde metrische positie in Aen. VI,822, waar het ongeluk eveneens het lot van een ouder betreft (hier Brutus, die zich genoodzaakt ziet aan zijn zoon de doodstraf te laten voltrekken): natosque pater...ad poenam...vocabit,/ infelix, utcumque ferent ea facta minores.

Anders dan bij Vergilius is "infelix" hier ambivalent (zowel passief als actief) en betekent het naast "ongelukkig" (nl. vanwege de aanval op haar nest) ook "ongelukkig makend", "gemeen" (nl. omdat ze haar jongen in

---

¹⁶⁹ P. heeft, zoals reeds opgemerkt, blijkens een kanttekening in Lr de variant "ceu volucris" voor "sic genetrix" overwogen.

de steek laat). Voor een vergelijkbare (hoewel ironiserende) vorm van ambivalentie cf. Cat. III,16: *miselle passer*.

Bij de interpunctie van Corradini ("...linguens;/ *infelix pietas*...") is "infelix" geen uitroep, maar attribueert bij "pietas" en als zodanig minder in overeenstemming met het pathos van de scène.

404. pietas...formidine victa - een min of meer omgekeerde situatie in Stat., Th. X,418, waar de "prolis amor" van een leeuwin haar "crudelia pectora vincit".

405. serum - "laat", "op het laatste moment"; zeldzame poëtische acc. adverbialis, cf. Aen. XII,864; Stat., Th. VI,381.

405. incussis alis - Corradini's coniectuur "excussis" voor het ongebruikelijke handschriftelijk overgeleverde "incussis" is verleidelijk; "excutere alas/pennas" is immers "de vleugels uitslaan" (cf. Ov., M. VI,703), precies datgene, wat de moedervogel hier moet doen om zichzelf in veiligheid te brengen. "Incutor" heeft evenwel in zeldzame gevallen de betekenis van "trillen"; de *Thesaurus* (s.v. "incutio", 1103,15 vv.) noemt twee plaatsen: een brief van Sidonius (Ep. IV,13,2 [MGH, A.A. 8, p. 65]) en een passage (I,338 [CSEL 16, p. 32]) uit het Martinus-leven van de Gallische auteur Paulinus Petricordiae (beiden 5de eeuw). Bisschop Paulinus Nolanus (gest. 431) bedient zich van het subst. "incussus" in de betekenis van "hevige trilling" (Carm. XIV,32 [CSEL 30, p. 47]). Een aanwijzing, dat "incussis" hier inderdaad "trillend" betekent, vormt de *anxia volucris*-vergelijking in Afr. VIII,409 vv., waar P. beschrijft, hoe de vogel, wanneer zij een herder haar nest ziet belagen, "*trepidis se verberat alis*", alvorens zij zich in de lucht verheft.

407. natorum - ook Vergilius spreekt m.b.t. dieren van "nati": Aen. III,392 (m.b.t. everzwijnen); G. III,173 (m.b.t. koeien); G. IV, 153; 200 (m.b.t. bijen).

407. rabiem ferae - Verg., Aen. II,356 spreekt m.b.t. de vraatzucht van wolven van een "*improba ventris...rabies*".

408. anhela - "buiten adem", nl. van opwinding.

408. strepitu...amico - "onder misbaar, waaruit liefde spreekt", cf. Stat., Th. IV,782: *amico murmure dulcis/ solatur lacrimas*.

408. accurrit - "snelt toe".

409 v. retrosum/ lumina...ferens - "zijn blikken terugwendend". Vergilius verbindt "fero" in de betekenis van "wenden", "richten" met "oculos" i.p.v. met het poëtische "lumina", cf. Aen. II,570: *passimque oculos per cuncta ferenti*; VIII,310: *facilisque oculos fert omnia circum/*

Aeneas; XI,800: oculosque tulere/ cuncti ad reginam Volsci. Van "retrorsum fero" als synoniem van "refero" (of "retro respicio"), zoals P. het hier gebruikt, lijken geen antieke parallellen te bestaan, cf. II,79 v.: retrorsum...evertet. "Retrorsum" en "retro" zijn lievelingswoorden van P., cf. Afr. I,46; 252; 302; 409; II,17; 260; 405.

410. surgere - overdrachtelijk, poëtisch: "opkomen", "ontstaan", cf. bijv. Aen. IX,667: pugna aspera surgit.

411. naufraqium - overdrachtelijk: "nederlaag" (zie Forcellini s.v.: "metaphorice est ruina, calamitas, clades, exitium, damnum, iactura, eversio fortunarum"); cf. Flor. I,13,19: cum (Gallica gens) per Italiam naufragia sua latius traheret.

411 v. post publica.../ funera - "na de algehele slachting" (die de veldslag inmiddels had veroorzaakt). "Publicus" in de overdrachtelijke betekenis van "algemeen" is vrij zeldzaam. Veelal gaf men om dit begrip uit te drukken de voorkeur aan het - niet geheel terecht, cf. Forcellini s.v. - als synoniem beschouwde "communis"; cf. echter Hor., C. II,8,8: iuvenum.../ publica cura; Ov., Pont. IV,14,56: publicus...favor. "Funus" heeft de niet ongewone betekenis van "gewelddadige dood", waarbij dit subst. dikwijls de meervoudsvorm heeft, cf. bijv. (het reeds ad I,301 aangehaalde) Aen. IX,526: quas ibi tum ferro strages, quae funera Turnus/ ediderit, quem quisque virum demiserit Orco.

412 v. ducis fodientem pectora duris/ ictibus - "de borst van de aanvoerder doorboren met ruwe worpen", nl. worpen met de door Livius XXII,49,12 genoemde speren: consulem ignorantes, quis esset, obruere telis; cf. ook v. 382.

413. et - een annotatie in Lr geeft P.'s variant "is" (cf. Fera, La revisione, p. 73), waarmee de zin een expliciet subject krijgt, of liever: het reeds genoemde subjectsbegrip weer wordt opgenomen (zie onder).

413. caelum gemitu pulsabat inani - "hij bestookte de hemel met ijdele klachten"; cf. Claud., In Eutr. II, praef. 51: improbe, quid pulsas muliebribus astra querelis; Stat., S. V,5,78: nonne.../...superos iniustaque Tartara pulsem; Sen., Herc. Oet. 1671: superosque et ipsum vocibus pulsans Iovem/ implevit omnem voce feminea locum; de wending brengt Shakespeares *Sonnet XXIX*,3 in herinnering: and trouble deaf heaven with my bootless cries.

Het subject van dit vers moet, aangezien "gemitu" - conform de bovengenoemde verregaande parallellie tussen beeld en toepassing in de epische vergelijkingen van P. - correspondeert met de "plangores" van de vogelmoeder in v. 407, de vluchtende krijgstribuun zijn, niet Aemilius Paulus, zoals Fera (l.c.) meent.

Ook de vele gewone soldaten, die in de strijd tegen Hannibal zijn gesneuveld, bevolken de hemel (414-418).

414. Quid moror - zie comm. ad I,279.

414. internoscere - (sc. a ceteris caelicolis). Festa's kunstgreep om "inter" van "noscere" te scheiden en adverbiaal of elliptisch (= inter ceteros) op te vatten is niet nodig. "Internoscere" betekent volgens de *Thesaurus* "discernendo inter plures cognoscere". Een van de betekenischakeringen hiervan is, het hier goed passende, "internoscitur alterum ab altero", waarbij de inhoud van "ab altero" uit de context moet worden aangevuld, cf. Cic., Rosc. Am. XX,56: (canes) fures internoscere non possunt (sc. ab innoxiiis).

415. cadentum - "gevallenen" (eig. "vallenden"). Ook in het antiek Latijn staat de betekenis van het part. praes. act. soms dicht bij die van het ontbrekende part. perf. act., zodat bij deze vorm een "glissement vers le passé" optreedt, cf. bijv. Hor., S. I,5,94 v.: Inde Rubos fessi pervenimus, utpote longum/ *carpentes* iter (Ernout-Thomas, *Syntaxe latine*, p. 274; KS I, p. 756). Voor de uitgang -um der consonantstammen van "cadentum" cf. comm. ad I,124; zie ook Aen. XII,409 v.: clamor/ bellantum iuvenum et duro sub Marte cadentum.

416 v. dum...dum - pathos-verhogende combinatie van "repetitio" (anaphora) en sterke positiewijziging van de conjunctie "dum", cf. bijv. Aen. I,607 v.: in freta dum fluvii current, dum montibus umbrae/ lustrabunt convexa, polus dum sidera pascet.

416. laedere quaerit - "schade zoekt toe te brengen"; cf. Liv. VI,33,4: Romanos bello laedere.

418. complevit caelum vestris...umbris - Niet de onderwereld, zoals het geval is in traditionele epische wendingen voor het doden van vijanden als "Orco demittere", maar, in overeenstemming met het Somn. Sc., de hemel is in de A. de bestemming voor hen die voor het vaderland zijn gevallen (zie Inleiding, p. xiii).

Voor de verbinding "caelum compleo" cf. Cic., Tusc. I,12,28: totum prope caelum...humano genere completum est; Manil. I,799: (proles Iulia) caelum replebit. Ook in antiek Latijn wordt "caelum complere" wel verbonden met een abl. instrumenti, maar de uitdrukking heeft dan een geheel andere betekenis, waarbij "caelum" synoniem is met "aethera" en de abl. een aanduiding vormt voor (krijgs)lawaai, cf. Sen., Herc. Oet. 798: hinc caelum horrido/ clamore complet; Val. Max. IV,8,5: caelum clamoris alacritate compleverunt.

Met het pron. poss. "vestris" plaatst Scipio's vader de op aarde strijdende Romeinen tegenover de hemelbewoners tot wie hij zichzelf nu rekent, cf. Festa, app. crit. ad loc., die evenwel de *varia lectio* "nostris" i.p.v. "vestris" aanhoudt.

418. ferus Hannibal - een van de twee epitheta, die Hannibal in boek I en II (II,30) van de A. krijgt, evenals in VI,387; VII,1 en VII,66; het andere is "perfidus" (II,17). In het resterende deel van de A. worden er veel meer op hem toegepast: acer (VII,42); asper (VII,128); durus (VII,35); fervidus (VII,942); furens (VIII,618); minax (IV,181); saevus (VI,475); tremendus (VII,71). Hiermee wordt Hannibal tegenover Scipio geplaatst, die gekenschetst wordt als: ardens (VII, 1027), imperterritus unus (IV,202); ingens (VII,751; VIII,823); magnanimus (VII,633;950; VII-I,34); maximus in magno...notissimus orbe (III,276); mitis (IX,302); providus alti consilii (VII, 1018); victor (VIII,614), en die als "dux pius" (V,287) zijn *pietas* deelt met Vergilius' Aeneas (cf. ed. Festa, pp. 287; 293).

Scipio spreekt met zijn oom Gnaeus (419-500).

- Inleiding (419-436).
- Scipio's oom wijst erop, dat het feit dat zijn neef reeds bij zijn leven de hemel mag betreden een teken is van Gods genade. Naast goddelijke genade zal hem ook aardse roem ten deel vallen (437-459).
- Op de vraag van Scipio, of het, daar het leven na de dood zozeer te verkiezen is boven het aardse leven, niet raadzaam is zelf zijn leven zo spoedig mogelijk te beëindigen, antwoordt zijn oom dat niet zelfmoord het middel is om de hemel te bereiken, maar het betrachten van "iustitia" en "pietas", met name in de vorm van vaderlandsliefde (460-500).

Evenals Scipio Minor in het Somn. Sc., na eerst met zijn (adoptief-) grootvader gesproken te hebben, vervolgens met een tweede gesprekspartner spreekt, zijn (echte) vader Aemilius Paulus, spreekt Scipio Maior hier, na eerst met zijn vader gesproken te hebben, met diens broer, wiens lotgevallen in de strijd nauw verbonden waren met die van zijn vader en waarover hij in I,317-30 uitvoerig is ingelicht. Deze Gnaeus beantwoordt in de rest van boek I de vragen van Scipio.

In dramatisch opzicht voegt de introductie van Gnaeus als gesprekspartner van Scipio weinig toe: hij zet het betoog geheel voort langs de lijn, die zijn broer heeft uitgezet (cf. E. Carrara, Luoghi dell' "Africa", Milano 1930, p. 20, die echter de familiebanden der Scipiones verwart).

Scipio vraagt met zijn vaders broer te mogen spreken (419-423).

419. Talia dum genitor memorat - Enniaans klinkende formule, cf. Ann. 35 (Skutsch) [Cic., Div. I,20,40]: talia tum memorat lacrimans].

419 v. suspiria...trahens - "zuchten ophalend"; Ovidiaanse wending, cf. M. II,753: penitus traxit suspiria; Vergilius, Aen. I,371, verbindt "traho" met een object "vocem".

421. et vultus spectare meorum - cf. Aen. VI,755: et venientum discere vultus; "et" is hier explicatief gebruikt.

422. Cetera ni prohibes - cf. Aen. III,379: prohibent nam cetera Parcae/ scire Helenum. "Cetera" staat tegenover "quicquid optabam magis"; in gedachten kan men "cognoscere" aanvullen.

422 v. nihil...amabilius - "zou niets mij liever zijn dan een gesprek met mijn tweede vader" (i.e. mijn oom Gnaeus). "Secundi patris" is gen. subiectivus bij "sermo", zoals bijv. in Cic., Cat. M. IX,28: sed tamen est decorus senis sermo quietus et remissus; "est...amabilius" is een uitdrukking van gepastheid als "optabilius est" en krijgt derhalve, evenals werkw. van "moeten" en "kunnen", indicativus i.p.v. coniunctivus (cf. KS I, p. 171). P. gebruikt "secundus" in de betekenis van "alter" als in uitdrukkingen als "alter Homerus", "alter ego", cf. vv. 427 v. Dit gebruik is niet correct: "Secundus...bezieht sich fast nur auf die Reihenfolge, bezeichnet den oder das dem ersten nächste, und ist gleich proximus, wogegen gleicher Rang in dem Pron. alter liegt" (Krebs, Antib. II,501); cf. Cic., Fam. XIII,1,5: Pomponium Atticum sic amo ut alterum fratrem.

Scipio's vader stemt in met het verzoek van zijn zoon. Scipio spreekt zijn oom aan en benadrukt, dat slechts weinig tijd voor een gesprek tot hun beschikking staat (423-436).

423. quin - "Quin" in aansporende vragen, met indicativus, zoals hier en in I,463, of imperativus als in I,547, werd door Vergilius uit de omgangstaal (men treft het veel aan in de komedie) geïntroduceerd in de epische stijl. Het gebruik werd door Ovidius, Lucanus en Statius nagevolgd in hun epen. Ook Livius gebruikt het om passages te verlevendigen, vgl. het bekende "quin...conscendimus equos?" (I,57,7), cf. Austin ad Aen. IV,99; Norden ad Aen. VI,824.

424. ares...invade paratas - "bestook zijn oren, die er klaar voor zijn"; cf. Aen. IV,265: continuo invadit, waar "invado" absoluut gebruikt wordt in de betekenis "to assail with words", "accost" (LS, s.v.).

425. his dictis, tulit ante gradum - "nadat hij (zijn vader) dit gezegd had, deed hij (Scipio) een stap voorwaarts"; cf. Aen. VI,677: dixit, et ante tulit gressum (subj.: Anchises). I.p.v. Vergilius' uitdrukking woordelijk na te volgen contamineert P. deze met een variatie op de Ovidiaanse wending "gradus fero" (M. VII,184 v.; VIII, 38 v; F. I,638; VI,338; A.A. 304).

425 v. frontem...demisit - "hij neigde zijn hoofd". P. varieert op Vergilius, die als object van "demitto" in vergelijkbare uitdrukkingen "vultum" (Aen. I,561) en "lumen" (XII,220) gebruikt en - in een andere betekenis - ook "caput" (IX,437).

426. tenens - "vasthoudend", "beetpakkend" (om hem aan te spreken), cf. Aen. IX,250: sic memorans umeros dextrisque tenebat/ amborum.

426. sic incipit ore - Ook Vergilius gebruikt "incipio" absoluut in de zin van "beginnen te spreken" en verbindt dit verbum - maar niet tegelijk - met "sic" en een pleonastisch "ore", cf. Aen. XI,13; sic incipiens hortatur ovantes; XII, 692: et magno simul incipit ore"; "sic" en "ore" worden door Vergilius wel tezamen met andere *verba dicendi* verbonden, cf. Aen. I,614: sic ore locuta est; XII,47: sic institit ore; II,524: sic ore effata. Het pleonastisch gebruik van "ore" gaat waarschijnlijk terug op Ennius, cf. Skutsch, *The Annals*, p. 732.

427 v. O venerande...si - cf. de aanspreking door Scipio Minor van zijn vader Aemilius Paulus in Somn. Sc. III,3: "quaeso", inquam, "pater sanctissime atque optume, quoniam...; het hier door P. gebruikte (en in v. 429 herhaalde) "si" heeft de betekenis van - het in de corresponderende passage van Cicero dan ook gebruikte - "quoniam". "This use of *si* with indic. in appeals [verzekeringen, aanroepen, eden] is very common...; it does not imply any doubt of the fact appealed to, but rather assumes its certainty and reality" (Page ad Verg., G. I,7: Liber et alma Ceres, vestro si munere tellus/ Chaoniam pingui glandem mutavit arista; cf. ook G. I,17: Pan, ovium custos, tua si tibi Maenala curae,/ adsis).

427. numquam - in hartstochtelijke verzekeringen een versterkt "non": "in geen geval", "geenszins", cf. Aen. II,670: numquam omnes hodie moriemur inulti.

428. vestra - "Vos" en "vester" worden bij het aanspreken van één persoon alleen gebruikt, wanneer men een aantal personen bedoelt van wie de aangesprokene er één is (vos = tu et tui), cf. Aen. I,139 v.: tenet ille immania saxa,/ vestras, Eure, domos; IX,525: vos, o Calliope, precor, aspirate canenti; ook Aen. I,375; X,188.

429. mortales oculos - Het adi. "mortalis" heeft, evenals bijv. bij Vergilius (cf. bijv. G. I,123; mortalia corda), ook hier de bijbetekenis van beperktheid, onvolkomenheid, maar duidt hier niet, zoals in de (profane) antieke literatuur, op de tegenstelling tussen mensen en goden, maar op die tussen hen, die hun aardse leven nog niet voltooid hebben en de zaligen in de hemel, die, volgens het christelijke dogma van de wederopstanding van het lichaam, een nieuw, onvergankelijk lichaam krijgen en wier ogen dus niet meer "mortales" zijn. Voor de verbinding "mortales oculos" cf. Lucr. I,66 v.: primum Graius homo mortalis tollere contra/ est oculos ausus; Cat. LXIV,17: illa, atque haud alia, viderunt luce marinas/ mortales oculi (v.l. oculis) nudato corpore Nymphas/ nutricum tenus exstantes e gurgite cano; Apul., Mund. XXXI,360: Unde nihil mirum est, si

mortales oculi non capiunt eius aspectum, quando divinorum operum vestigiis sit perspicuus atque manifestus.

429. lumina mundi - "Lumina mundi" staat hier niet voor "de hemellichamen", zoals in Georg. I,5 v. (vos, o clarissima mundi/ lumina) en Cat. LXVI,1 (Omnia qui magni dispexit lumina mundi), maar voor "het licht van de hemel", cf. I,222 v.: recessus/ lucis inaccessae.

Alle uitgaven volgen de lezing "limina mundi" (= "de poort van de hemel") van enkele handschriften; "lumina mundi" is de lezing van o.a. Lr. In de rechtermarge van dit manuscript vindt men de auteursvariant "regni" voor "mundi", waarmee P. wellicht, zoals Fera (La revisione, p. 74) veronderstelt, *repetitio verborum* wil voorkomen in het geval hij in v. 376 (zie comm. aldaar) voor de variant "mundo" zou opteren, of waarmee hij *identitas* met Vergilius en Catullus wil voorkomen.

430. indigno - In oud-christelijke teksten en in de Latijnse liturgie van de kerk noemt men zichzelf "onwaardig" om zijn nederigheid te onderstrepen (cf. TLL, s.v., 1188,65: "exprimitur humilitas"), cf. bijv. Peregr. Aeth. (Itinerarium Egeriae) V,12 (CSEL 39, p.45): quae deus circa me conferre dignatus est indignam et non merentem.

430. clarum...Olympum - "Olympus" is een in de Neolatijnse poëzie zeer gebruikelijke syncretistische benaming voor de christelijke hemel, cf. P. van Tieghem, La lit. lat. de la Renaissance, Genève 1943 (1966), p. 51: "Le langage mythologique paraissait tout naturel à nos poètes, et ils l'employaient sans gêne dans des sujets tout chrétiens: Jupiter n'était qu'un nom poétique de Dieu, Pluton de Satan, l'Olympe du ciel des élus." Cf. ook Afr. I,12, 264: Herebus; I,542: Avernus; II,265: Tartara.

De benaming werd overigens al door de oud-christelijke dichters voor de hemel gebruikt, cf. bijv. Ven. Fort., Carm. I,11,19: hostili occurrens gladio se misit Olympo.

Ook in de profane antieke literatuur werd de naam van de godenberg reeds metonymisch gebruikt ter aanduiding van de hemel (cf. Varro, L.L. VII,20: caelum dicunt Graeci Olympum; Aen. VI,579: quantus ad aetherium caeli suspectus Olympum; Sen., Herc. Oet. 1907: stelligeri vector Olympi), maar hier werd gewoonlijk niet de woonplaats der zaligen gelocaliseerd (cf. Inleiding, p. xiii).

Voor het epitheton "clarum" bij "Olympum" cf. Aen. IV, 268: ipse deum tibi me claro demittit Olympo/ regnator; Lucr. II,1030: caeli clarum purumque colorem.

431. da...horam - "schenk, alstublieft, de woorden, die ik tot u wil spreken een korte stonde (de vragen, die ik u wil stellen een uurtje uw aandacht)".

431. breve tempus adest - "er is (slechts) een korte tijd voorhanden". Deze woorden vormen de eerste van een reeks (cf. I,458 v.; 584 vv.; II,2 v.; 12) vermaningen tot spoed en een goed gebruik van de gegeven tijd met

het oog op de nadering van de dageraad (zie de inleiding op I,584-590). Anders dan in het vervolg wordt de vermaning hier uitgesproken door Scipio zelf.

433. Oceani subnixa vadis - "steunend op de ondiepten van de Oceaan"; voor "subnixus" (eig. part. perf. van "subnitor") met ablativus cf. Aen. III,402 (m.b.t. het stadje Petelia in Bruttium): parva Philoctetae subnixa Petelia muro; voor "Oceani...vadis" cf. Cic., Tusc. I,20,45: "Oceani freta".

433 vv. ubi...illic - Voor "illic" in correlatie met "ubi" i.p.v. "ibi", cf. Ov., F. III,245 vv.: adde, quod, excubias ubi rex Romanus agebat, /.../ illic a nuribus Iunoni templa Latinis/ hac sunt, si memini, publica facta die; Cypr., Sent. Episc. 68 (CSEL III,1, p. 456).

433. Calpes - de rots van Gibraltar, een van de zuilen van Hercules (naast Abyla, cf. comm. ad I,126). De naam van deze rots luidt gewoonlijk *Calpe*, gen. *Calpes*, maar er komen ook vormen voor van de derde declinatie met als nominativus het hier gebruikte *Calpes*. In antiek Latijn vindt men deze vorm slechts tweemaal bij Mela (II,95), cf. TLL, Onomasticon II,100,16 vv.

434. impendet pelago - "de zee beheerst"; "impendeo" wordt zowel verbonden met de dativus (bijv. Luc. IV,455: impendent cava saxa mari) zoals hier, als met de accusativus (cf. Lucr. I,326).

434. caelumque cacumine pulsat - "en met haar top tot aan de hemel reikt"; cf. Aen. III,619 (m.b.t. de gestalte van de Cycloop): ipse arduus, altaque pulsat/ sidera (Festa, app. crit. ad loc.). De rechtermarge van Lr geeft P.'s variant "tangit", die hij wellicht overwoog vanwege de nabijheid van "pulsabat" in v. 413, of om overeenkomst met Ov., M. I,310 (pulsabantque ...cacumina) te vermijden; cf. echter Afr. VIII,512: Tyrrhena salo spumante cacumina pulsat (Fera, La revisione, p. 74).

435. illic...signa - Aeneas geeft zijn vader bij hun ontmoeting in het Elysium vergelijkbare informatie: stant sale Tyrrheno classes (Aen. VI,697). Voor het metonymisch gebruik van "signum" cf. comm. ad. I,231.

436. Rapidum...bellum - "De voortsnellende oorlog (waarmee ik de Carthagers uit Spanje heb verdreven) houdt eindelijk halt bij deze grens (= de straat van Gibraltar)". Ik volg de interpretatie van Gandiglio (GSLI 90, p. 297), die, onder verwijzing naar v. 127 (Constitit Oceano domitor telluris Hiberæ) en 133 (waar "constitit" nog eens wordt herhaald), Festa's coniectuur "instat" voor het traditionele "stat" verwerpt. Deze is niet alleen onnodig, maar maakt de tekst ook onlogisch.¹⁷⁰ Voor het hier als

---

¹⁷⁰ Cf. Festa's vertaling: "è imminente una guerra decisi-va (*rapidum*) limitata finalmente a questa regione" en Gandiglio's kritiek: "Il fatto è che in questa regione, ossia nella Spagna, la guerra era bell'e decisa, e Scipione vagheggiava bensì di trasportarla in Africa, ma lontano dal figurarsi imminente, nonché il risultato, neanche l'inizio

simplex pro composito gebruikte "stare" met als subject "bellum" - een zeer zeldzaam gebruik van dit verbum - cf. Luc. III,566: tecto stetit aequore bellum, dat Haskins (comm. ad. loc.) vertaalt als "as all the sea was covered, the fight became stationary".

De traditionele lezing verdient ook de voorkeur, omdat "stat è proprio quello che ci vuole per il contrasto con *rapidum*, richiesto da *tandem*". *Tandem* "esprime l'impazienza che il capitano aveva di giungere a questa prima conclusione dei suoi disegni militari" (Gandiglio, l.c.). Bovendien vormen de woorden "hoc...stat limite bellum" een vorm van *imitatio variata* - door het gebruik van een synoniem - van Luc. II,487 v.: hoc limite bellum/ haereat (cf. Bruère, Lucan and Petrarch's *Africa*, p. 99). Voor de verbinding "rapidum bellum" cf. Sil. XV,300 v.: Olpaeaque litora bello/ perfudit rapido; Claud., Cons. Stil. I,188: Miramur rapidis hostem succumbere bellis,/ cum solo terrore ruant?

Scipio's oom wijst erop, dat het feit dat zijn neef reeds bij zijn leven de hemel mag aanschouwen een teken is van Gods genade. Naast goddelijke genade zal hem echter ook aardse roem ten deel vallen (437-460).

Ook bij Dante wordt het bij het leven betreden van het hiernamaals in verband gebracht met de goddelijke genade, cf. Par. XV,28-30 (Anchises tot Aeneas): O sanguis meus, o superinfusa/ gratia Dei! sicut tibi, cui/ bis unquam coeli ianua reclusa? (Bergin-Wilson, Petrarch's *Africa*, p. 244); cf. bovendien de - reeds ad I,174 aangehaalde - woorden van de Sibylle n.a.v. Aeneas' wens om af te dalen naar de onderwereld (Aen. VI,129 vv.): pauci, quos aequus amavit/ Iuppiter...potuere.

437. **placidissimus heros** - Voor het gebruik van "placidus" m.b.t. een persoon, evenwel een nog levende, cf. Ter., Ad. 864: ille suam egit semper vitam in otio, in conviviis,/ clemens, placidus, nulli laedere os, adridere omnibus. Misschien draagt P. het epitheton ook wel van de woonplaats der zaligen, die bij Vergilius als "placida" gekenschetst wordt (Aen. VI,371: sedibus ut saltem placidis in morte quiescam) over op de bewoner ervan.

---

della nuova impresa, ne rimuginava anzi tutte le difficoltà e, pur soffrendo a malincuore l'indugio, si disponeva a mandare intanto Lelio alla corte di Siface a tastare il terreno (III,57 sgg.)."

437. suscipit amplexu - "nam op in zijn omarming"; van deze uitdrukking bestaan geen antieke parallellen.

438 v. si...mortalia caelo membra vehis - "als ge uw sterfelijke leden (aardse lichaam) ten hemel voert". Voor het adi. "mortalis" cf. I,429: *mortales oculos*; voor de verbinding "mortalia membra" bijv. *Lucr. III,778: expectare immortalis mortalia membra*; *Val. Fl. III,378:: si mortalia membra/ sortitusque breves et parvi tempora fati/ perpetimur*. "Caelo" is dativus van richting als in *Aen. V,451: it clamor caelo*. Van "veho" met als object het eigen lichaam lijken geen parallellen te bestaan.

438. iussu superum - variatie op *Aen. VI,461 v.: iussa deum, quae nunc has ire per umbras/...cogunt*; cf. ook *ib. 368 v.: neque enim, credo sine numine divum/ flumina tanta paras Stygiamque innare paludem*. Anders dan in *Afr. I,11* en *I,353* is "superi" hier een poëtische benaming voor "Deus" (*v. 451*), cf. *Iuppiter (I,353)*.

439. tam magni muneris auctor - "de bewerkstelliger/ geveer van zo'n grote gunst"; cf. *Ov., M. V,657: tantique ut muneris auctor/ ipse sit*; de verbinding "muneris auctor" vindt men ook elders bij Ovidius, bijv. *M. II,88; VII,157*.

440. alter - i.p.v. "alius"; cf. *I,322: altera*.

440. erit - Het futurum drukt hier, zoals met name in de oudere en familiere taal soms het geval is, een vermoeden uit (cf. bijv. *Plaut., Ps. 677: profecto hoc sic erit*; *Sen., Q.N. VI,23,1: huius motus...haec erit causa*) en heeft dus de potentiële betekenis, die gewoonlijk door de coniunctivus wordt uitgedrukt (cf. *KS I, p. 142; Ernout-Thomas, Syntaxe latine, p. 250*).

440. tibi...uni - In tegenstelling tot Aeneas, die bij zijn afdaling in de onderwereld reeds voorgangers had gehad (cf. *Aen. VI,119 vv.: si potuit manis accersere coniugis Orpheus/ Threicia fretus cithara fidibus-que canoris,/ si fratrem Pollux alterna morte redemit/ itque reditque viam totiens. quid Thesea, magnum/ quid memorem Alciden?*) lijkt Scipio Maior, ondanks de woorden "*gratia paucis/ huc venisse fuit*" van zijn vader in *vv. II,2 v.*, als eerste onder de levenden de hémel te bezoeken.

De voorstelling van P. verschilt van die van Dante, in wiens opvatting (die overeenkomt met die van de Kerk) allen die - al dan niet gewild (dus ook als dit het gevolg is van het feit dat zij in voor-christelijke tijden hebben geleefd) - geen christen zijn geweest, zijn uitgesloten van de zaligheid van de (bij hem overigens veel explicieter christelijk voorgestelde) hemel.

Voor P.'s verwoording cf. *Cic., De Or. II,56,228: quod isti contigit uni*.

441. quam de te concipiam spem - "welk een hoop ik opvat/moet opvatten met betrekking tot u", cf. Sen., Ep. II,1: Ex iis quae mihi scribis et ex iis quae audio bonam spem de te concipio; "spem concipio" is ook overigens geen ongebruikelijke uitdrukking, cf. bijv. Ov., M. VI,554; Liv. IV,15,4; Curt. X,7,10.

442. difficile dictu est - Voor "difficile" met supinum cf. Cic., Lael. III,12; VII,23; Fam. I,7,2.

442 v. cui...viam - cf. I,173 vv.

442. tantam...viam - cf. Aen. VI,369: flumina tanta...innare (m.b.t. de rivieren in de onderwereld).

442. numina - cf. 438: superum.

443 v. Nam...dedisset - "want als de geest Gods er niet in aanwezig was (i.e. niet achter deze 'zo grote gunst' zat), zou de Fortuin dit geenszins geschonken hebben aan een mens". "Fortuna" is in P.'s voorstelling ondergeschikt aan de wil van God, die Scipio het voorrecht schenkt reeds bij zijn leven de hemel te kunnen betreden, cf. vv. 450 v.; 171 vv. en vooral - het ad 233 (zie ook aldaar) reeds geciteerde - Afr. VII,420 vv.: Nec regnum Fortunae ignoro iocantis/ rebus in humanis. At nulla potentia summo/ est aequanda Deo.

445. quae faciles dispensat opes - "die gemakkelijke/ (meer) alle-daagse gaven uitdeelt". Voor "opes" in de betekenis van "gaven" cf. bijv. Aen. V,41: ac fessos opibus solatur amicis. "Faciles" heeft waarschijnlijk de passieve betekenis van "gemakkelijk te verkrijgen" (cf. Sen., Ben. II,1,3: gratissima sunt *beneficia* parata, *facilia*, *occurrentia*, ubi nulla mora fuit nisi in accipientis verecundia; ib. III,33,4: cum paternum *munus* et simplex sit et *facile* et danti voluptarium), die ook een meer negatieve nuance kan krijgen: "onbeduidend", "alledaags", "triviaal" (cf. TLL, s.v., 57,71 vv.: "interdum accedit fere ad notionem 'levis'"), zoals bijv. in Sen., Herc., Oet. 655: faciles vilesque cibos; cf. ook Petr. XCIII,2, waar "non facilis" tegenover "plebeius" wordt gesteld: ales Phasiacis petita Colchis/ et pictis avis renovata pennis/ atque Aerae volucres placent palato,/ quod non sunt faciles: at albus anser/ plebeium sapit. Deze betekenisnuance lijkt ook hier aanwezig: de "fortunae bona" (rijkdom, schoonheid, etc.) zijn immers in tegenstelling tot het "verum bonum" en de "vera felicitas" van de hemelse zaligheid (cf. comm. ad II,425; 426) de dingen "quae omnes optant" (Sen., Dial. XII [Cons. Helv.],5,6). Voor een nadere karakterisering van de "gaven van de Fortuin" cf. Cic., De Or. II,11,45 v.: exponenda...esse...fortunae bona; ea sunt generis pecuniae propinquorum amicorum opum valetudinis formae virium ingeni et ceterarum rerum quae sunt aut corporis aut extraneae. Develay vertaalt "faciles opes" m.i. dan ook terecht met "les biens communs".

Voor "dispensare" cf. Ov., Her. XII,3: quae dispensant mortalia fata, sorores; "dispensare" in de betekenis die het hier heeft, wordt evenwel met name m.b.t. God gebruikt in oud-chr. teksten; Prud., Perist. II,44 verbindt het verbum, evenals P. hier, met een object "opes": votasque dispensans opes.

445-449.   arcana...axes - afwisseling van asyndetische en syndetische opsomming met "et" en "-que". Gnaeus varieert en herhaalt deels in andere bewoordingen de aankondiging van Scipio's vader aan zijn zoon (cf. I,175 vv.) van wat hem geopenbaard zal worden: Scipio zal de toekomst leren kennen en het heelal aanschouwen: cf. "venturos... casus", "fatum...suum" (446 v.); "solis/ lumina et...axes" (448 v.) [cf. 176 vv.: "patriae...labores/ atque tuos"; "Sororum/ stamina...fatum"; 175 v.: "astra/...et obliquos calles"]. Als nieuw element voegt Gnaeus hieraan evenwel de aanschouwing van de zaligen ("beatas/...animas" [447 v.]) en van de hemelgeheimen ("arcana.../ caelica" [445 v.]) toe.

445 v.   arcana...caelica - cf. Macr., Comm. I,1,8: caelestium arcana regionum. Vergilius spreekt van de "arcana fatorum" (Aen. I,262; VII,123); cf. ook Hor., C. I,28,9: Iovis arcanis; Luc. V,137 arcana futuri; VI,514: domos Stygias arcanaque Ditis operti; Stat., Th. VIII,279: arcana deorum (ib. X,209: caeli secreta); voorts Paul. Nol., Ep. I,10: video...me...arcanis et penetralibus dei...receptum; Aug., Serm. CXXVI,1: arcana et secreta dei quaerunt credentes; Prud., Perist. II,42: caelestis arcanum domus/...gubernans (subj. Laurentius martyr).

"Caelicus" is een zeer zeldzaam synoniem van "caelestis", dat alleen gebruikt wordt door Mart. Cap. (IX,891) en Paul. Nol. (Carm. app. II,63 [CSEL 30, p. 349]).

446 v.   venturos...praenoscerere casus...fatum praescire - cf. Luc. VI,423: fati praenoscerere cursus; Sil. III,7: rerum praenoscerere fata; Cic., Div. I,38,82: futura praenoscerere. "Praescire" is een verbum, dat niet uitsluitend (cf. bijv. Ter., Andr. 239; Suet., Tib. LXVII,2), maar wel veelvuldig in oud-christelijk Latijn wordt gebruikt m.b.t. de voorkennis van God, bijv. Vulg., IV Reg. 19,27: et viam tuam ego praescivi. Vergilius gebruikt het van dit werkwoord afgeleide adi. "praescius": (vates) praescia venturi (Aen. VI,66).

447 v.   beatas/ has animas - cf. Somn. Sc. III,1: omnibus qui patriam conservaverint adiuverint auxerint, certum esse in caelo definitum locum ubi beati aevo sempiterno fruuntur. Vergilius spreekt van "felices animae" (Aen. VI,669), die het als "sedes beatas" (ib. 639) aangeduide Elysium bewonen (cf. ook Macr., Comm. I,1,8: sacras immortalium animarum sedes).

"Weil die Götter den Lebenden kein ganz vollkommenes Glück gönnten, hiessen vorzugsw. die Verstorbenen bei den Griechen *makares*, u. nach ihnen bei den Römern beati, die Seligen" (Georges, s.v.). De christenen volgden

het gebruik van dit adjectief, maar doelden hierbij uiteraard niet op de gelukzaligheid in het Elysium, maar op die in de hemel. Augustinus gebruikt in zijn *Civ. Dei* het adjectief zowel in de klassieke, als in de christelijke zin, cf. X,30; XXII,26.

448. subter - vrij zeldzame, versterkte vorm van "sub"; ook in klassiek Latijn wel met acc. op de vraag "waar?", bijv. Aen. VIII,418: (insula) quam subter specus et.../antra Aetnaea tonant (cf. KS I, p. 572).

448 v. radiantia solis/ lumina - woordelijke navolging van Ovidius, Tr. II,325: utque trahunt oculos radiantia lumina solis.

449. adversos tam vastis tractibus axes (spectare) - "de zich tegenover elkaar bevindende (hemel)polen met hun zo onmetelijke uitgestrektheden (te aanschouwen)". De term "axes" wordt, met name door Lucanus, ook metonymisch gebruikt om de uiteinden aan te duiden van de as, waaromheen het hemelgewelf schijnt te draaien, als synoniem dus van de in I,175 aangeduide "polus arcticus" en "polus antarcticus", de beide (hemel) polen, cf. Luc. VII,422: Omne tibi (Romae) bellum gentis dedit, omnibus annis:/ te geminum Titan procedere vidit in axem.

Het beeld van het vanuit de hemel aanschouwen van deze polen - eigenlijk een privilege van de zaligen - gebruikt P. ook in het genoemde v. 175 en in zijn *Canzoniere* en is, zoals reeds opgemerkt, eveneens ontleend aan Lucanus (cf. comm. ad I,174-79).

Voor de verbinding "adversos...axes" cf. Luc. IX,876: imus in adversos axes. Ook van de abl. qualitatis "vastis tractibus" vindt men in het *Bellum Civile* een parallel (waarop P. reeds in I,256 heeft gevarieerd): cum mediae iaceant immensis tractibus Alpes (B.C. II,630). De hier gebruikte woorden vormen dus een voorbeeld van P.'s contaminatie-techniek (zie Inl., p. xxxi) toegepast op Lucanus.

450. cuncta - sc. haec (i.e. homini dare arcana caelica videre, casus venturos praenoscerere, etc.).

450 v. potenti...Deo - "potens" is een traditioneel epitheton m.b.t. god(en), zowel in de profaan antieke als in de christelijke literatuur, cf. bijv. Aen. II,296 Vestamque potentem; VI,247: Hecaten...potentem; Tert., Bapt. II,3: deus et sapiens et potens.

451. servata - *simplex pro composito* (reservata), cf. bijv. Hor., Epist. I,19,44: Iovis auribus ista (carmina)/ servas"; Iuv. V,71: tener et niveus (panis).../ servatur domino.

451 v. lumine...illustrat - vorm van retorisch herhaling, die het midden houdt tussen *polyptoton* in de ruime zin van het woord en *paronomasia*, die door Quintilianus (IX,3,71) tot de *annominatio* wordt

gerekend en door Lausberg (Handbuch, p. 329) "etymologiserende stamherhaling" wordt genoemd. P. bedient zich ook van deze figuur in I,521 (fulmineus...fulmine) en I,545 (ferus et feritate bonus).

451 v. tanto...quonam - Fera (La revisione, pp. 74 v.) veronderstelt, dat P.'s varianten "tali" i.p.v. "tanto" en "quanto" i.p.v. "quonam" in de rechtermarge van Lr samenhangen met het feit, dat "questo concetto (il collegamento ["si/quonam"], cioè, della luce della grazia di Dio agli onori che i mortali tributeranno a Scipione) non è molto felice".

452. honore - Gnaeus doelt op de roem, die Scipio op aarde ten deel zal vallen.

453. Non ergo immerito - sc. hoc fiet. Ik volg de interpunctie van Festa. Bij de *lectio vulgata*, waarin het vers doorloopt na "immerito", hoeft men geen ellips aan te nemen, maar blijven de woorden verstoken van zin ("niet zonder reden dus zagen wij de gebroken en overal terneerliggende vijanden..."). "Ergo" geeft een uit het voorafgaande voortvloeiend gevolg aan. Bij de lezing van Festa moet de reden, waarop "ergo" betrekking heeft uit de samenhang worden aangevuld: "Ge hebt grootse daden voor het vaderland verricht" (cf. KS II, p. 140: "Manchmal ist der Grund, auf den sich ergo bezieht, im Vorhergehenden nur angedeutet oder nur unvollständig ausgesprochen, aber leicht aus dem Zusammenhange zu ergänzen").

453 v. fractos...hostes - In Aen. II,13 worden de "ductores Danaum" "fracti bello" genoemd; cf. ook Afr. I,2 v.: fracta sub armis/...Africa.

454. Hesperiae campis - "in de vlakten van Hesperie (Spanje)", cf. comm. ad. I,115.

455. nostrae vindictam mortis - "de wraak voor onze dood" (die van mij en van uw vader); voor "vindicta" met een gen. obiectivus cf. 145: urgebat vindicta patris.

456 v. habes...hinc - I.p.v. de hier gevolgde *lectiones vulgatae* "habes" en "hinc", die men ook in Lr aantreft, volgt Festa de lezingen "habens" en "hic" van een kleine minderheid van de handschriften. "Habes" is een "profetisch praesens", cf. comm. ad II,123 (vincitis).

456. per saecula - "door de eeuwen heen", "gedurende vele eeuwen"; Vergiliaanse uitdrukking, cf. Aen. I,445: sic nam fore bello/ egregiam et facilem victu per saecula gentem; VI,235: tenet per saecula nomen; XII,826: sint Albani per saecula reges.

457. quidlibet hinc aude mecum - "verstout u om deze reden tegenover mij (te vragen) wat ge wilt".

457 v. aurem/...atque animum vacuum - voor "aurem...vacuum" cf. I,25: vacuas...aures. Cic., Verr. I,9,26 spreekt van een "animus vacuus ac solutus"; cf. ook id., Brut. V,20: si es animo vacuo, expone nobis quod quaerimus.

458. invenis - P. pleegt de uitgang *-is* van de tweede persoon sing. indicat. praes. act. van de vierde conjugatie kort te meten, cf. I,465: sentis; II,361: invenis; verder VII,324: invenis; III,637: nescis; III,697: obis; IV,18: praeteris; IX,198: nequis (Gandiglio, GSLI 90, p. 297); cf. ook Fera (La revisione, p. 75): "La correptio della desinenza della seconda singolare della 4^a coniugazione è per certi versi normale nella poesia medioevale e in P." Fera vestigt er - onder verwijzing naar privé-correspondentie met M. Feo - de aandacht op, dat P. echter in een latere versie (*alfa*) van Ep. metr. II,14 de in de oorspronkelijke versie (*gamma*) foutieve scansie van de slotlettergreep van "nescis" in v. 34 heeft gecorrigeerd door wijziging van het vers: "Nescis ut indomitae nullo prohibente sorores" werd "Hactenus indomitae nescis ut ferrea Parcae".

458. ocius - In de komedie en bij dichters heeft "ocius" soms geen comparatieve betekenis, maar betekent het eenvoudig "snel"; cf. II,12: magis.

459. fando brevem consumimus horam - contaminatie van een door Cicero gebruikte uitdrukking (cf. Fam. XI,27,5: ut horas multas saepe suavissimo sermone consumeres; Verr. II,2,39,96: homines qui dicendo tempus consumerent) met een door Vergilius (Aen. II,6; IV,333) gebruikte vorm van een synoniem werkwoord. Deze vorm zelf - de abl. instr. van het gerundium, die in betekenis dicht bij die van het part. praes. staat - wordt overigens eveneens door Cicero gebruikt. Cf. voorts Aen. VI,539: nos flendo ducimus horas.

Voor "brevem...horam" cf. comm. ad I,431: breve tempus adest.

Scipio vraagt, of het, als het leven na de dood zozeer te verkiezen is boven het aardse leven, niet beter is zelfmoord te plegen, waarop Gnaeus antwoordt, dat dit niet is toegestaan en men alleen door het betrachten van "iustitia", en "pietas", met name in de vorm van vaderlandsliefde, de hemel kan bereiken (460-500).

In deze passage verbindt P. twee van de in de Inleiding genoemde, aan het Somn. Sc. ontleende gedachten, nl. element c (zelfmoord is verboden; men kan de hemel slechts bereiken door het betrachten van "iustitia" en "pietas" [Somn. Sc. III,3-6; Afr. I,460-489]) en element a (zij die zich voor het vaderland inzetten zijn God het meest welgevallig; als beloning wacht hun na hun dood een verblijfplaats temidden van de sterren van de hemel [Somn. Sc. III,1; Afr. I,490-500]).

De afwijzing van zelfmoord - waarin Cicero, zoals bekend, Plato (Phaedo 62b) volgt, die op zijn beurt aansloot bij de leer van de Pythagoreeërs,

dat de mens God toebehoort en daarom zijn plaats niet mag verlaten - is een van de punten, waarop het Somn. Sc. overeenstemt met de christelijke leer,¹⁷¹ die voor Petrarca m.b.t. deze kwestie zwaarder woog dan de opvattingen van zelfs zijn meest dierbare antieke auteurs, zoals men elders in de A. kan zien. In VI,14, een vers, dat deel uitmaakt van de passage, waarin de rechters van de onderwereld twisten over de vraag in welke afdeling hiervan de zojuist gearriveerde schim van Sophonisba moet worden ondergebracht, die, als een soort alternatieve Dido, vergif had ingenomen, veroordeelt P. haar daad in bewoordingen, die zowel een duidelijke toespeling vormen op het vers waarin Vergilius spreekt van onschuldige zelfmoordenaars (Aen. VI,435: qui sibi letum/ insontes peperere manu), als een resolute stellingname tegen de hierin uitgesproken gedachte,¹⁷² door het door Vergilius gebruikte adjectief "insontes" te wijzigen in "sontes": sit carcere clausa secundo/ quem sontes habitant animae (cf. Leube, P. und die alten Götter, p. 315).

Bij de overname van Cicero's ideeën m.b.t. de roem zien we iets soortgelijks (cf. comm. ad. II,487-495). P. volgt zijn modellen, hoezeer hij ze ook bewondert, tot op het punt, waar hij in conflict komt met de christelijke leer; die geeft uiteindelijk de doorslag, zoals hij op latere leeftijd ook uitdrukkelijk schrijft in zijn *De ipsius et multorum ignorantia*: At ubi de religione, id est de summa veritate et de vera felicitate deque aeterna salute cogitandum incidit aut loquendum, non ciceronianus certe nec platonius, sed christianus sum (Prose, p. 760).

---

¹⁷¹ Het thema heeft dan ook, evenals het ad I,334-441 genoemde thema van de verkieslijkheid boven het aardse leven van het leven na de dood, een belangrijke rol gespeeld bij de christelijke receptie van het *Somnium*, met name bij Ambrosius (Bon. mort. II,5) en Lactantius (Inst. III,18,6) en in mindere mate, ook bij Augustinus in diens uitvoerige leerstellige verhandeling over zelfmoord in Civ. Dei I,26 (cf. Courcelle, Postérité, pp. 224 vv.).

¹⁷² De verwerpelijkheid van zelfmoord is voor P. absoluut. Dit blijkt uit zijn afwijzing (Var. XXXIII; Rem. II,118) van de verontschuldiging in de antieke en middeleeuwse traditie van de zelfmoord van Cato Uticensis. Op dit punt is P. zelfs strikter katholiek dan Dante, die, in navolging van Cicero, Vergilius, Lucanus en Seneca, in Cato een symbool van onkreukbare Romeinse burgerdeugd, vrijheidsliefde en onverschrokkenheid tegenover de dood ziet en hem in Purg. I aanstelt als wachter van de Louteringsberg. P. volgt hier Augustinus (Civ. Dei I,23; XIX,4), die Cato onzuivere motieven en een gebrek aan *fortitudo* verwijt (cf. Calcaterra, Sant' Agostino, pp. 312 vv.). We zien hier dus het opmerkelijke feit, dat, terwijl een meer middeleeuwse auteur als Dante op dit punt de antieke traditie volgt, de humanist P. deze afwijst.

In Fam. XVII,3,5 vv. wijst P. Seneca's stoïsche denkbeelden m.b.t. zelfmoord¹⁷³ van de hand en geeft hij een christelijke exegese van Cicero's behandeling van het thema in het *Somnium*, waarin hij het lichaam, evenals Cicero (en Ambrosius), als kerker en wachtpost voorstelt en de mens met een soldaat vergelijkt, en waarin hij Psalm XXVI,14 (*Expecta dominum, viriliter age*) als bijbelse parallel met Cicero aanhaalt (zie comm. ad I,468 v.): *Sileat Annaeus Seneca; melior sententia Ciceronis [...] Si enim temporalis imperio ducis assignatam custodiam miles tenet, nec nisi eodem ipso iubente deserit, aut si id egerit, placato eius privatus aspectu, ignominiam et carcerem timet et verbera et mortem, quid de contempto aeterni regis imperio extimandum est? [...] Haec (Cicero's woorden) mihi videntur in hac tanta difficultate sanctorum atque doctorum hominum sana consilia; nam Senecae praeceps illud et exoticum dogma - quod vir alioquin doctissimus non vidit - dum temporales fugit aerumnas, incidit in aeternas. Horum igitur omnium haec summa est: non amandus est carcer in quo sumus, sed nec anticipandus exitus ne, quod multis accidit, dum carcerem fugimus, praecipitio pereamus; sic vivendum in carcere ut cum venerit tempus nostrum, felicem hinc exitum mereamur (cf. Courcelle, *Postérité*, p. 233).*

Een principiële grond voor de afwijzing van zelfmoord, waarover Cicero nog niet beschikte, en die P. ook niet invoegt bij de navolging van zijn model, is het door Lactantius en Augustinus aangevoerde argument, dat zelfmoord in strijd is met het vijfde gebod, cf. Aug., *Civ. Dei* I,17: *etiam qui se ipsum occidit, homicida est.*

Bij het formuleren van het eerste gedeelte van de aan het *Somnium* ontleende gedachte wisselt P. nauwkeurige parafrasering van zijn model af met soms haast woordelijke ontleningen (onderstreept in commentaar). Een enkele maal contamineert hij twee verschillende Cicero-passages. Daarnaast versterkt hij de dichtertelijke inslag van de Cicero-tekst door het inlassen van traditionele poëtismen als "busta" (460), "genitor" (461) en "pelagus" (473).

Bij de uitwerking van het tweede deel van dit element, de aanduiding van wat dan wel de weg ten hemel is, treffen we naast een zekere amplificatie van Cicero's woorden en naast de in het *Somn. Sc.* ontbrekende personificatie van het begrip "pietas" (483 v.) nog enkele verschillen met de versie van Cicero aan, die in het onderstaande aan de orde zullen komen. Anderzijds blijft P. ook hier dicht bij de tekst van het *Somnium*.

---

¹⁷³ De door de Stoïci nagestreefde vrijheid van de mens t.o.v. de wisselingen van het lot impliceerde, zoals bekend, dat deze vrijelijk over zijn eigen leven kon beschikken, cf. Sen., *Ep. LXX*,14: *Invenies etiam professos sapientiam qui vim adferendam vitae suae negent et nefas iudicent ipsum interemptorem sui fieri: expectandum esse exitum quem natura decrevit. Hoc qui dicit non videt se libertatis viam cludere; ib. LXXVII*,15: *nam vita, si moriendi virtus abest, servitus est.*

460-64. Dic...relicta? - cf. Somn. Sc. III,3: "quaeso", inquam, "pater sanctissime atque optume, quoniam haec est vita, ut Africanun audio dicere, quid moror in terris? quin huc ad vos venire propero?"

Bernardo (Petrarch etc., p. 197) citeert n.a.v. deze verzen Toffanin (Storia II,114 v.): "Scipio, although resembling Aeneas, yearns, in the midst of all the worldly glory in store for him, for Heaven". Hetzelfde geldt echter voor Scipio Minor in het *Somnium Scipionis*.

460. si vita manet post busta - cf. Ennodius, Carm. II,117,9: maneo post busta superstes; vgl. ook ib. II, 2,1: numquam morte perit meritis post busta superstes, / funera sublimem non capiunt animam; Claud. VIII(IV. Cons. Hon.),234: haec (i.e. *to logistikon*, het hogere van de drie elementen, waaruit volgens de Platoonse psychologie die Claudianus hier volgt, de ziel bestaat) sola manet bustoque superstes/ evolat.

460 v. quod.../...genitor - cf. I,337 vv.

460 v. almus/...genitor - cf. II,4: alme parens; II,281: pater alme.

461. sique haec est vera perennis - (sc. vita), "en als dit het ware (leven) is, dat eeuwig is"; cf. I,497: verae... praemia vitae; 339: haec, inquit, sola est certissima vita. Van de verbinding van "vita" met het adi. "verus" in deze betekenis bestaan geen antieke voorbeelden, cf. echter comm. ad I,497. Cicero drukt in het Somn. Sc. het door dit adj. aangeduide begrip uit d.m.v. een pregnant gebruik van het subst.: quoniam haec est vita, ut Africanum audio dicere, quid moror in terris? (III,3). Vgl. ook Afr. I,305 v.: veros...viros.

462. nostra...similis - cf. 340: vestra autem mors est, quam vitam dicitis.

463 v. quin...relicta? - nl. door het plegen van zelfmoord.

464. evolat...relicta - Het verbum "evolo" wordt in antieke Latijn bijna uitsluitend in overdrachtelijke zin gebruikt door Cicero (LS, s.v.); voor het gebruik ervan in combinatie met een subject "animus" cf. Div. I,50,114: ii, quorum animi spretis corporibus evolant atque excurrunt foras; Lael. IV,14: ut optimi cuiusque animus in morte facillime evolet tamquam e custodia vinculisque corporis. P. bedient zich hier echter van het in de oud-christelijke en middeleeuwse literatuur populaire thema van de *volatus ad auras*, waarbij dit verbum regelmatig wordt gebruikt (cf. comm. ad I,488 v.). Zie voorts het zojuist (ad v. 460) geciteerde Claud. VIII,234. Voor het begrip "animus" cf. comm. ad I,346 v.

464. assurgens...tellure relictā - cf. Stat., Th. X,203 (van de schim van Amphiarāus): assurgens...tellure soluta.

465-467. Non bene...aperto - moeizame inpassing in de structuur van de A. van Somn. Sc. III,3 v. ("non est ita", inquit ille. "nisi enim cum deus is, cuius hoc templum est omne quod conspicis, istis te corporis custodiis liberaverit, huc tibi aditus patere potest") en III,5 (nec iniussu eius a quo ille [sc. animus] est vobis datus, ex hominum vita migrandum est).

P. volgt hier - zoals Ambrosius reeds voor hem gedaan had¹⁷⁴ - Cicero in zijn opvatting, dat het lichaam niet alleen de kerker van de ziel is - de pythagoreïsch-platoonse opvatting (cf. ook Afr. I,328) - maar ook een wachtpost ("statio"), die men niet zonder bevel van de generaal (God) kan verlaten zonder een deserteur te zijn, een militaire metafoor uit de *Cato Maior* (XX,72: vetatque Pythagoras iniussu imperatoris, id est dei, de praesidio et statione vitae decedere). In de verbinding "in statione corporis" (466) wordt de wending "corporis custodiis" uit het Somn. Sc. gecontamineerd met de uitdrukking "de...statione vitae" uit deze militaire metafoor. Cf. ook P.'s Rer. mem. l. III,96,12 (m.b.t. koning Robert): optare se iam ex corporis statione discedere.

Het woord "Deus" is hier, anders wellicht dan in II,67 (zie aldaar) en II,297 v., hoewel P. er uiteraard de God van de christenen mee bedoelt, niet zozeer een christelijk anachronisme, als wel een ontlening aan de tekst van Cicero, die onder "deus" de met God geïdentificeerde wereldrede (logos) van de - naar monotheïsme tenderende - Stoa verstond.

465. sentis - Festa lijkt de "correptio" van de slotlettergreep van "sentis" - een onregelmatigheid, waarop wellicht ook de controleformule "dic aliter" in de marge van Lr betrekking heeft (cf. Fera, La revisione, p. 75) - niet te hebben herkend als een algemeen verschijnsel bij P. (cf. comm. ad I,458) en corrigeert de dichter door de oorspronkelijke woordvolgorde van het eerste halfvers ("Non bene sentis" ait) te wijzigen: "Non bene" ait "sentis" (cf. Gandiglio, GSLI 90, p. 297).

465. Natura - De personificatie van het begrip "natuur" in de betekenis van "de natuurlijke loop", "de natuurlijke orde der dingen" komt

---

¹⁷⁴ De betreffende passage bij Ambrosius (Bon. mort. II,6) luidt: Christus enim rex noster est: ideo quod rex iubet deserere non possumus et contemnere. quantos imperator terrae huius in peregrinis locis aut honoris specie aut muneris alicuius causa iubet degere! numquid hi inconsulto imperatore discedunt? et quanto amplius est divinis placere quam humanis!

veelvuldig voor bij Cicero, cf. bijv. Fin. IV,7,16: omnis natura vult esse conservatrix sui; Off. III, 17,69: naturae lege sanctum est.

466. legibus aeternis - cf. Sen., Dial. VI (Cons. Marc.), 18,2: urbem...certis legibus aeternisque devinctam; ib. I (Prov.),1,2: aeternae legis imperio; id., Ep. LXX,14: aeterna lex.

467. edicto...aperto - "door een duidelijk/ondubbelzinnig bevel"; voor de verbinding cf. Oros., Hist. VII, 30,3.

467. revocetur - In het prefix re- van dit compositum (en hetzelfde geldt voor revehat in v. 488) schemert het - op de presocratici (Heraclitus, Parmenides) teruggaande - gedachtengoed van Plato en de Stoa door, dat ten grondslag ligt aan de opvatting over de ziel in het Somn. Sc., dat deze van astrale oorsprong is¹⁷⁵ - zowel de ziel als de sterren zouden uit hetzelfde aetherische vuur bestaan, dat de oerstof van alles is - en bij de dood, althans indien deze volgt op een nobel leven, terugkeert naar haar oorsprong, de sterrenhemel (cf. Ronconi, Comm., p. 78 v.). De idee van preëxistentie, die in deze gedachte besloten ligt, is eigenlijk strijdig met de leer van de kerk, waaraan P. zijn werk poogt te conformeren, en volgens welke de ziel onmiddellijk uit niets geschapen wordt door God bij de vereniging ervan met het lichaam: anima creando infunditur et infundendo creatur (cf. Buchberger, Lexikon f. Theologie u. Kirche, vol. 9 (1937), s.v. Seele, col. 405; Denzinger, Enchiridion Symbolorum, Definitionum et Declarationum de rebus fidei et morum, 203,236). In Fam. XV,4,13 wijst P. ook zelf de idee van de astrale oorsprong van de ziel af (cf. comm. ad. I,173 v., n. 96).

Iets dat vergelijkbaar is met het gebruik hier door P. van het compositum "revocetur" zien we in de ad 475 aangehaalde, eveneens onder invloed van het Somn. Sc. geschreven, passage uit Ambrosius' *De Cain et Abel*: anima...in illum superiorem revolans locum.

468. properare - cf. het ad 460-64 geciteerde Somn. Sc. III,3: Quin huc ad vos propero?

468 v. ferre - sc. decet; het object, "brevis...incommoda vitae", is als antecedent van "quantulacumque" in de bijzin getrokken. Bij zijn christelijke exegese van de woorden van Cicero in Fam. XVII,3,6 drukt P.

---

¹⁷⁵ Cf. Somn. Sc. III,4: hisque (sc. hominibus) animus datus est ex illis sempiternis ignibus quae sidera et stellas vocatis; III,1: harum (civitatum) rectores et conservatores hinc profecti huc revertuntur; VII,5: reditum in hunc locum; IX,2: quibus (sc. curis de salute patriae) agitated et exercitatus animus velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit.

de hier verwoorde gedachte aldus uit: Itaque nihil praecipitanter agi oportere palam est; patientia difficultas vincitur optimumque est Psalmistae consilium *expectandum Dominum agendumque viriliter* (Ps. XXVI,14; XXX,25), ut Illo scilicet vocante, repondeamus intrepidum; interea taciti per patientiam expectantes dignos nos facere studeamus, qui dexteram in partem vocemur a Deo.

469. quantulacumque - i.p.v. het metrisch onbruikbare "quantacumque". Hoewel het gebruik ervan in verstechnisch opzicht nuttige diensten had kunnen bewijzen, wordt in het antieke epos van deminutiva en met name van adjectivische deminutiva slechts bij wijze van uitzondering gebruik gemaakt, aangezien deze categorie van woorden tot de ver van het epische vocabulaire afstaande *sermo cotidianus* behoorde (cf. Axelson, Unpoetische Wörter, pp. 43 v.). "Quantulacumque" wordt enkele malen gebruikt door Ovidius, nl. (buiten zijn erotische werk) F. III,572; IV,516; Pont. IV,15,14, waar het woord evenwel, anders dan hier bij P., steeds zijn deminutieve betekenis behoudt. Ook elders in de antieke literatuur zijn mij geen gevallen bekend, waarin "quantulacumque" de betekenis heeft van "quantacumque". Het omgekeerde komt wel voor, cf. Liv. XXVII,31,3: *quantaecumque, de Romanis tamen, victoriae*; XXX,10,20: *unum quantumcumque ex insperato gaudium*.

469. brevis...incommoda vitae - In Tusc. I,34,84 vertelt Cicero, hoe de wijsgeer Hegesias zijn vrienden, die hem proberen af te houden van zijn voornemen zelfmoord te plegen d.m.v. "inedia", van repliek dient: *vitae humanae enumerat incommoda*. P. gebruikt de woorden "incommoda vitae" ook in Fam. XXII,4,1: *Ah quotiens, Barbate, queri soleo...de multis vitae mortalis incommodis*. Augustinus, Civ. Dei I,26, spreekt van "molestias temporales": *Hoc dicimus...neminem spontaneam mortem sibi inferre debere velut fugiendo molestias temporales, ne incidat in perpetuas*. Voor de verbinding "brevis vita" cf. comm. ad I,298.

469. superant - ofwel: "de overhand hebben", cf. bijv. Aen. V,22: *superat quoniam Fortuna*; XII,676: *iam iam fata, soror, superant*; ofwel: "in overvloed voorhanden zijn" als bijv. in Cic., Or. LXVII,224: *pecunia superabat*.

470. ne iussa sprevisse Dei videare - cf. het reeds ad 465-67 geciteerde Som. Sc. III,5: *nec iniussu eius...videamini*.

470 v. ista/ sunt geniti sub lege homines - cf. Somn. III,4: *homines enim sunt hac lege (= condicione) generati*.

471 v. ut...terrae - P. geeft Cicero's (finaal gekleurde) relatieve bijzin "qui tuerentur illum globum..., quae terra dicitur" (Somn. Sc. III,4) weer door de finale bijzin "ut regna tenerent infima" ("om het onderste rijk te bewonen") en vervolgt: "nam illis (sc. hominibus)

custodia credita terrae", wat een weergave - in Vergiliaans vocabulaire (zie onder) - lijkt van de woorden "munus humanum assignatum a deo", waarmee Cicero iets verderop in zijn betoog de gedachte uit de aangehaalde relatieve bijzin herneemt.

P. heeft het door Cicero gebruikte "tueri" dus niet - zoals dikwijls, ten onrechte (zie onder), gebeurt - opgevat als *simplex pro composito* (intueri), maar in de betekenis van "zorg dragen voor", "handhaven", die het ook heeft in *Cato Maior XXI,77*, waarin het eveneens gebruikt wordt m.b.t. de aarde: *Sed credo deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent qui terras tuerentur, quique caelestium ordinem contemplantes imitarentur eum vitae modo atque constantia.* "Aanschouwen" ("contemplari", d.w.z. "tueri" in de zin van "intueri") is in deze passage in de *Cato Maior* iets, dat de ordening der hemellichamen tot object heeft: *caelestium ordinem contemplantes*. Dat de door God aan de mens toegewezen taak (munus humanum assignatum a deo) in het *Somn. Sc.* alleen zou bestaan in het aanschouwen (intueri) van de aarde, is ook niet in overeenstemming met het feit, dat in deze droombeschrijving het besturen en in stand houden van staten - staten die samen de aarde vormen - wordt voorgesteld als de taak, die God het meest welgevallig is: *nihil est enim illi principi deo qui omnem mundum regit...acceptius quam concilia coetusque hominum iure sociati, quae civitates appellantur* (*Somn. Sc. III,1*); zie voor de betekenis van "tueri" ook Ronconi, *Comm.*, pp. 84 v., die het *Somn. Sc.* hier evenwel uitsluitend voorstelt als een oproep om het aardse te verachten en zich op het hemelse te richten, wat het slechts ten dele is.

De verbinding "regnum/regna tenere" betekent hier niet zoals bij Vergilius en Ovidius, waar het gebruikt wordt m.b.t. vorsten, "een rijk in bezit hebben" (bijv. *Verg.*, *Aen. VII, 735*; *Ov.*, *M. XI,270*): "tenere" heeft in v. 471 de betekenis van "bewonen" (*obtinere*), zoals bijv. in *Aen. I,12*: *urbs antiqua fuit (Tyrii tenuere coloni)*. Voor "regna...infima" (= terra) cf. *Somn. Sc. IV,3*: *nam ea... tellus, neque movetur et infima est*.

Met de woorden "illis ... custodia credita terrae" lijkt P. de Cicero-tekst te contamineren met een Vergiliaanse uitdrukking, die in dezelfde metrische positie voorkomt, nl. *Aen. VII,485 v.*: *cui.../...custodia credita campi* (Seagraves, *Influence of Vergil*, p. 133). Hierbij ondergaat het door Cicero gebruikte subst. "custodia" een betekenisverandering: "wachtpost" > "hoede".

P. heeft Cicero's verbinding "custodia corporis" dus opgesplitst in twee eigen uitdrukkingen: "statione...corporis [466-67]" (door contaminatie van de tekst van het *Somnium* met een andere Cicero-tekst) en "custodia...terrae" [472] (door contaminatie van de Cicero-tekst met Vergilius).

472 v. custodia...profundum - enigszins bijbels aandoende opsplitsing van het begrip "menselijke heerschappij over de aarde", cf. *Vulg.*, *Gen. I,28*: *replete terram, et subiicite eam, et dominamini piscibus maris et*

volatilibus caeli et universis animantibus quae moventur super terram. "Vehit" heeft de betekenis van "draagt", "bevat" als in Tib. I,4,66: dum roborata tellus, / dum caelum stellas, dum vehet amnis aquas; cf. ook Ov., M. II,251: quodque suo Tagus amne vehit...aurum.

475. carne - Met het gebruik van het subst. "caro" (zie ook v. 489 en bijv. Vit. Sol. II,6 [Prose, p. 448]: carnis claustra), de Latijnse vertaling van het nieuw-testamentische begrip *sarx*, die - na aanvankelijk een ruimere betekenis gehad te hebben¹⁷⁶ - later gebruikt werd als synoniem van "corpus", voegt P. een christelijk element toe aan zijn Cicero-navolging. Ook Ambrosius had, waar hij refereert aan het Somn. Sc., Ciceroniaanse bewoordingen met deze term gecombineerd, cf. Bon. mort. II,5: denique in exitu ipso videmus quemadmodum anima decedentis paulatim solvat se vinculis carnis e ore emissa evolet; Cain et Ab. II,9,36: cum huius carnis anima nostra deposuerit involucrum et quodam carcere isto fuerit absoluta corporeo, in illum superiorem revolans locum.

475. sedem - Cicero past de term "sedes" in Somn. Sc. IX,2 toe op de hemel als woonplaats der gelukzaligen: in hanc sedem et domum suam pervolabit (sc. animus).

476-478. Nobilibus...astris - "of het moest zijn dat zij ten gevolge van edele bekommernissen en de wens en het verlangen te aanschouwen naar buiten treedt en de zinnen ver ontvlucht en zich naar de sterren begeeft".

In deze A.-passage wordt de inhoud van Somn. Sc. III,3-6 verbonden met die van IX,2, die een duidelijke christianisering ondergaat: in plaats van Cicero's gedachte, dat het langdurige proces van reiniging van de ziel van haar aardse begeerten,¹⁷⁷ dat noodzakelijk is voor de terugkeer naar haar hemelse oorsprong, enerzijds bekort kan worden door de zorg voor het vaderland en anderzijds door de aanschouwing van de bovenzinnelijke werkelijkheid,¹⁷⁸ stelt P. - in deels Ciceroniaanse bewoordingen -, dat het

---

¹⁷⁶ In het N.T., dat geen dualisme tussen lichaam en ziel kende zoals de in het Somn. Sc. nagevolgde leer van Plato, stond het begrip *sarx* ("caro") niet tegenover *psyche* ("animus"), maar werd hiermee de aardse situatie van de mens ten overstaan van God bedoeld. Eerst toen de christelijke leer, met name onder invloed van het neo-platonisme, dualistische tendenties kreeg, kwamen de begrippen tegenover elkaar te staan (cf. C.A. van Peursen, *Lichaam, ziel, geest*, Utrecht 1985⁸, pp. 84 vv.).

¹⁷⁷ Plato, op wie Cicero zich hier baseert, spreekt van een reïncarnatie-proces van 10.000 jaar (Phaedr. 248e-249a).

¹⁷⁸ Cicero poogt in zijn Somn. Sc., zoals reeds opgemerkt in de Inleiding, het (Romeinse) ideaal van de *vita activa* te combineren met het (Platoonse) ideaal van de *vita contemplativa*.

vertrek van de ziel naar het hiernamaals bespoedigd kan worden door een sterk verlangen dit te zien en een leven vervuld van edele strevingen.

De Cicero-tekst luidt: sunt autem optimae curae de salute patriae, quibus agitatus et exercitatus animus in hanc sedem et domum suam pervolabit; idque ocius fiet si iam tum cum erit inclusus in corpore, eminebit foras et ea quae extra erunt contemplans quam maxime se a corpore abstrahet.

P.'s "curis" zijn, zoals aangeduid, bij Cicero de "curae de salute patriae". Voor "promineat...foras" cf. comm. ad I,201. P.'s "amor videndi" correspondeert met Cicero's "ea quae extra sunt contemplans" (de bovenzinnelijke werkelijkheid, *ta onta* uit *Phaedo* 82 e). Voor "studio...et amore" cf. comm. ad I,273: eruit extirpatque. "Corpus relinquat" correspondeert met Cicero's "se a corpore abstrahet" en "longe fugiat sensus" met "quam maxime se a corpore (i.e. a voluptatibus corporis)", een uitdrukking, die in de volgende zin van het "Somnium" gebruikt wordt).

"Ni forte" i.p.v. "nisi forte" ("tenzij misschien", "of het moest zijn dat") lijkt in antiek Latijn alleen door Quintilianus (XI,2,27) te zijn gebruikt. "Se ingerere" is "zich begeven", "snellen"; voor "se ingerat astris" cf. (voor de constructie) Sil. X,4 v.: seseque periclis/ingerit; (voor de constructie én de gedachte) Rufinus, Orig. in Lev. IV,4 (PG XII,438 A): se coetui sanctorum...ingerere.

P. citeert gedeelten van de passage van het Somn. Sc., die hem in deze verzen tot model heeft gediend, ook in Fam. XI,8,24; XII,2,38; XV,14,3 (Courcelle, Postérité, p. 231, n. 2).

479. egregios animos - cf. I,346 v.

479. Hic - sc. exitus: "zo'n heengaan".

480. meliora sequentes - "het betere nastrevend", cf. Aen. III,188: cedamus Phoebus et moniti meliora sequamur; daartegenover: Ov., M. VII,20 v.: video meliora proboque, / deteriora sequor.

481. mora - sc. temporis: "(tijds)spanne"

481. suscipe...velit - "verneem wat de hoofdinhoud van mijn raad behelst". Voor "summa" in deze betekenis van "hoofdinhoud", "strekking" met een genitivus van hetgeen wordt samengevat cf. Cic., Inv. I,20,28: cuius rei satis erit summam dixisse; Rhet. Her. I,4,7: si summam causae breviter exponemus; zonder gen. Aen. IV,237: haec summa est; hic nostri nuntius esto. Voor "velle" in de betekenis van "to want to be understood (as its meaning), imply, signify, mean" (OLD, s.v.) cf. bijv. Cic., Sest. XIII,31: vereor ne quis...miretur, quid haec mea oratio tam longa...velit.

482 vv. Tu...comes - cf. Somn. Sc. III,5: iustitiam cole et pietatem. P. handhaaft als object van "cole" alleen "iustitiam"; Cicero's "pietas"

wordt, in gepersonifieerde vorm [cf. II,64; 270 (VII,390)], subject van een polysyndetische, deels allitererende, nieuwe hoofdzin, en, als object van "cole" vervangen door "fidem" en "sacra" ("het heilige", "de godsdienst"), waarmee P., evenals in v. 485 v. met "sed maxima... Deo", een religieus element invoegt, dat in het corresponderende gedeelte van het Somn. Sc. ontbreekt.

De slotklinker van "cole" is in de *penthemimeres* verlengd voor de cesuur, cf. I,20: decus. Gandiglio (GSLI 90, p. 306) spreekt in verband met de A. van een "relativa frequenza di allungamenti dovuti all'arsi".

Het begrip "comes", waarvan P. zich bedient, wordt tamelijk frequent m.b.t. levenloze subjecten gebruikt, eveneens zoals hier, met een genitivus van de zaak, en vaak in combinatie - niet zoals hier met het subst. "hospes", maar - met "socius"/"socia", bijv. Cic., Font. XXI,49 (XVII,39): tum enim vitae socia virtus, mortis comes gloria fuisset.

483 vv. Pietas [...], quae...Deo - "plichtsbetrachting..., welke deugd als verplichting aan uw vader groot is, als verplichting aan het vaderland (nog) groter, en als verplichting aan de hoogste God het grootst en volmaakt"; cf. Somn. Sc. III,5: pietatem, quae cum magna in parentibus et propinquis, tum in patria maxima est. P. vervangt de tweeledige relatieve bijzin, die bij Cicero volgt op de aansporing aan Scipio, door een drieledige, die - met alliteratie, chiasme en *paronomasia* ("magna patri, patriae maior") - naar een climax leidt, welke gevormd wordt door de door Cicero in dit verband niet genoemde naam van God, en wijzigt zo Cicero's patriottisme ten gunste van de godsdienst; cf. Ronconi, Comm., p. 89: Il Petrarca corregerà religiosamente il nazionalismo ciceroniano, mettendo al di sopra della patria Dio.

P. citeert de passage uit het Somn. Sc., die hij hier navolgt, in Fam. VIII,10,4, waar hij haar laat voorafgaan door een Vergilius-citaat (Aen. X,812): "Fallit te incautam pietas tua", quae "cum sit magna in parentibus et propinquis" ut ait Cicero, "tum in patria maxima est" (cf. Courcelle, Postérité, p. 231, n. 3).

486 v. quibus...est - cf. Somn. Sc. III,6: ea vita via est in caelum. P. citeert de woorden ook in Fam. IV,2,5 en XVII, 3,7.

Ronconi (Commento, p. 89) wijst op de oorsprong van het beeld van het leven als een weg in de oosterse mystiek, vanwaaruit het zowel is terechtgekomen in de joods-christelijke traditie [cf. uitdrukkingen als "vias vitae" (Ps. XV,11) en "Ego sum via et veritas et vita" (Joan. XIV,6) en Matt. VII,13-14, waar het beeld van de levensweg wordt gecombineerd met het concept van de enge poort, die ten leve leidt en de wijde poort, die ten verderve voert (Intrate per angustam portam, quia lata porta et spatiosa via est quae ducit ad perditionem, et multi sunt qui intrant per eam. Quam angusta porta et arcta via est quae ducit ad vitam, et pauci sunt qui

inveniunt eam)], als in het Griekse denken, waarin men een vergelijkbare thematiek van de levenskeuze aantreft in de aan Pythagoras toegeschreven voorstelling van de levensweg in de vorm van een Y (littera Pythagorica) en in de fabel van Hercules op de tweesprong, een voorstelling overigens, die door P. in zijn *De vita solitaria* [I,4 (Prose, p. 332); II, 13 (Prose, p. 550)] voor het eerst sedert de late oudheid weer wordt opgenomen. Het concept van de "littera Pythagorica" en de enge en brede poort waren ook in de middeleeuwen populair (cf. Enenkel ad Vit. Sol. I,4,1; id., "Hercules in bivio en andere tweesprongen: de geschiedenis van een idee bij Petrarca", in: *Lampas* 22.2, 1989, 111-139).

In Fam. XVII,3,7 brengt P. Cicero's toepassing van het beeld in verband met de christelijke voorstelling van de mens als reiziger (viator) op de levensweg, die zijn bestemming en vaderland, de hemel, dient te bereiken middels de vleugels van goede werken en de schreden van edele gedachten: Quo dicto quid intendit aliud nisi, quod nostri¹⁷⁹ loquuntur, viatores nos ostendere, quibus sit ad caelum, ubi patria est nostra, bonorum alis operum bonarumque cogitationum gressibus ascendendum?¹⁸⁰

In het Somn. Sc. wordt na de woorden "ea vita via est in caelum" de hemel als woonplaats der gelukzaligen gelijkgesteld met de Melkweg: illum...locum quem vides - erat autem is splendidissimo candore inter flammas elucens - quem vos, ut a Grais accepistis, orbem lacteum nuncupatis. P. volgt Cicero op dit punt niet.

Dat hij dit niet doet ter vermindering van een uit christelijk oogpunt compromitterende formulering, zoals Courcelle meent (cf. comm. ad I,173 v.), is echter iets, dat gelogenstraft wordt door vv. I,577 vv., waar P. expliciet van de Melkweg als woonplaats der zaligen spreekt: milia...spatiosum implentia caelum...qua vergit ad Arcton/ lacteus innumeris redimitus circulus astris.

487. tramite recto - i.e. "via recta"; verbinding, die reeds voorkomt bij Boethius (Consol. I, metr. 7,23: tu quoque si vis/ lumine claro/ cernere verum/ tramite recto/ carpere callem), maar vooral populair is in

---

¹⁷⁹ Welke christelijke auteurs P. met deze "nostri" precies bedoelt is niet duidelijk, cf. Courcelle, *Postérité*, p. 223 v; Rossi ad loc.: "Non so a quale autore cristiano alludiamo".

¹⁸⁰ In Fam. III,12,8 dient het concept van de "viator" als uitgangspunt voor een uitvoerige vergelijking: Sicut enim per terram latrunculis vacuum atque purgatam, per planum ac solidum callem sub tranquilla caeli temperie tutum viatori iter est, sic sedatis passionibus firmatoque proposito et primaevae insolentiae tumore compresso, per modestiores atque sereniores aetatis annos tutissime pergitur ad salutem.

oud-christelijk en middeleeuws Latijn, cf. bijv. Anal. hymn. XXXIII, p. 155, nr. 175, 12,2: ut virtutis iter tramite recto/ carpentes...suscipi-amus...gaudia caeli; cf. ook MGH, Poet. 1, p. 108, nr. 4,3: moribus ornatum, virtutum tramite rectum; zie voorts Schumann, Lat. Hexameter-Lexikon, Bd. 5, pp. 463 v.

488 v. cum summa dies...aurae - P. verbindt in deze verzen twee in de oud-christelijke en middeleeuwse literatuur zeer verbreide beelden: 1. het beeld van het lichaam als last ("onus"/"sarcina") [zie hiervoor I,330 met comm.; vgl. echter ook Macr., Comm. II,17,12: haec enim illius sunt praecepta doctrinae quae illam dicit mortem philosophantibus appetendam, ex qua fit ut adhuc in corpore positi corpus ut alienam sarcinam, in quantum patitur natura, despiciant]; voor "carnis" (= corporis) cf. I,475 met comm.; 2. het thema van de *volatus ad auras* (cf. Von Moos, Consolatio, Bd. 3/3, pp. 176 v.), dat een positieve aanvulling vormde op het lichaams- en wereldvijandige beeld van het lichaam als kerker en last, zie bijv. Ennod., Vita B. Epiphani, CSEL 6, p. 381: sarcina carnis abiecta maturius se ad purum aetheris evolare (cf. v. 464) fulgorem; Odilo Cluniacensis abb., Epitaphium domine Adelheide auguste 21 [ed. Paulhart, Die Lebensbeschreibung der Kaiserin Adelheid von Abt Odilo von Cluny, in: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (MIÖG) XX,2 (1962), p. 44, vv. 12 v.]: deposito *carnis onere* evolavit ad purum *purissimi aetheris* fulgorem; Aelredus Rievallensis, Speculum charitatis I,34 (PL 195,544 B): iam illa anima...exuto huius carnis involucro, liberioribus, ut ita dixerim, pennis ad illud sublime et purum bonum evolat.

Voor "summa dies" cf. Aen. II,324: venit summa dies et ineluctabile tempus.; cf. ook comm. ad I,295: suspecta dies.

Voor "transmitto" in de hier gebruikte betekenis, cf. Stat., Th. I,499 (nox, quae.../ ignea multivago transmittis sidera lapsu), waar het echter niet, zoals hier, met een dativus van richting, maar met een abl. loci wordt verbonden (cf. ook Afr. I,532: solio...transmisit).

De verbinding "pura aura" lijkt in antiek Latijn alleen voor te komen bij Ammianus, die haar gebruikt m.b.t. de zuivere lucht, die landelijke bergbewoners inademen en bij wie het subst. dus een andere, niet-metonymische, betekenis heeft: *aurae purioris dulcedine potiuntur* (XXVII,4, 14).

Zij die zich in hun leven voor het vaderland inzetten zijn God het meest welgevallig. Hun wacht na hun dood als beloning een verblijfplaats in de hemel (490-500).

De verzen 490-500 vormen de eerste van het in de Inleiding genoemde, aan het Somn. Sc. ontleende gedachten (element a, Somn. Sc. III,1). Het vasthouden van P. - tegen de interpretatie van Macrobius in - aan de oorspronkelijke Ciceroniaanse ethiek van de "*Roman civic spirit*" (Baron) en de daaruit voortvloeiende voorkeur voor de *vita activa politica* in deze passage, is een van de punten, waarop P. sterk afwijkt van de middeleeuwse tradities (zie Inleiding).

P.'s verzen zijn deels een amplificerende, christianiserende parafrase van de woorden van Cicero (494-500), deels een regelrechte versificatie hiervan (490-93). Het belangrijkste verschil tussen beide uitwerkingen van deze gedachte is, dat P. haar, in de erop volgende verzen uitbreidt door het noemen van concrete voorbeelden van personen, die zich hebben ingezet voor hun vaderland in een door Vergilius, Aen. VI,808 vv., geïnspireerde epische schouw van de koningen van het oude Rome en vroeg-republikeinse helden, die een voortzetting vormt van het, eveneens op Aen. VI gebaseerde, overzicht van contemporaine krijgshelden uit de verzen 340-418. De historische feiten en soms ook de bewoordingen zijn ontleend aan Florus. P. contamineert hier dus het filosofisch proza van Cicero's *Somnium Scipionis* met historiografische gegevens van Florus en met een episch element dat is ontleend aan Vergilius.

490-493 nil...aequis - cf. Somn. Sc. III,1: nihil est enim illi principi deo qui omnem mundum regit...acceptius quam concilia coetusque hominum iure sociati, quae civitates appellantur. P. laat de woorden "principi deo" vervallen, zodat hij een perifrasede overhoudt (cf. 496: in regione serena); het begrip "mundum" splitst hij op: caelum terrasque.

491. dominoque patrique - de benamingen "dominus" en "pater" worden ook in oud-christelijk Latijn gebruikt voor God, cf. bijv. Vulg., Luc. X,21: Pater, Domine caeli et terrae; het correlatieve gebruik van -que daarentegen is typisch traditioneel episch vocabulaire, cf. comm. ad I,226.

494-497 Quisquis...expectet - cf. Somn. Sc. III,1: omnibus qui patriam conservaverint adiuverint auxerint, certum esse in caelo definitum locum ubi beati aevo sempiterno fruuntur. De voor retorisch proza kenmerkende opbouw van drie leden per zin met homoioteleuton, zoals Cicero hier toepast, blijft in P.'s epische versie natuurlijk achterwege. P. handhaaft (v. 496) de verbinding van het adi. "certum" met het subst. "locum"¹⁸¹ uit het Somn. Sc., maar kort het slot van Cicero's woorden in, waarbij "sine fine", dat bij "certum" getrokken dient te worden, diens "aevo sempiterno" vervangt ("une place assurée pour toujours", Develay), terwijl de perifrasede "in regione serena" (cf. Aen. VIII,528: arma inter nubem caeli in regione serena/...vident) de plaats inneemt van de woorden "in caelo". P. citeert deze passage uit het Somn. Sc. in Fam. III,12,6: Notum est apud Ciceronem caeleste illud Africani mei dictum: "Omnibus...fruuntur"; et quod sequitur: "Nihil enim est" inquit, "principi...appellantur."

---

¹⁸¹ Festa vervangt in zijn editie "locum" zonder hiervoor enige verklaring te geven door "diem" (cf. Bruère, Lucan and Petrarch's Africa, p. 85), zoals hij ook in v. 493 i.p.v. het handschriftelijke "nexibus" de vorm "legibus" uit het voorafgaande vers herhaalt; zie ook comm. ad I,59: tremui.

495. sustulerit - "tollo" heeft hier de betekenis van "to raise to prosperity" (cf. OLD, s.v.) als in Ov., Tr. III, 11,67: *humanae memor sortis, quae tollit eosdem/ et premit*. Bij P. vormt "tollo" bovendien een vergelijkbare tegenstelling met het compositum "oppressam" als dit verbum in het vers van Ovidius met het simplex "premit" doet.

495. iuverit - In plaats van deze lezing (die van o.a. Lr en Corradini) bestaat er een, door Festa gevolgd, aan de door Cicero gebruikte vorm identieke, *varia lectio* "adiuverit".

497. veraegue...vitae - "en voor zichzelf de beloning opeisen voor zijn waarachtige/ op de juiste beginselen berustende leven". De verbinding "vera vita" heeft hier dus een andere betekenis dan in I,461, waar er het leven na de dood mee wordt bedoeld, en is te vergelijken met Ter., Ad. 987: *id non fieri ex vera vita neque adeo ex aequo et bono,/ sed ex adsentando indulgendo et largiendo*.

498. Iustitia statuente Dei - "aangezien de rechtvaardigheid Gods oordeelt/ vonnist"; personificatie van de rechtvaardigheid van God. De genitivus in het begrip "iustitia Dei" kan in de christelijke theologie zowel gen. auctoris zijn, waarbij de gerechtigheid Gods de door God aan de mensen geschonken rechtvaardiging is, de toestand van genade van de mens die van God komt, als gen. possessivus, de gerechtigheid Gods waardoor God zelf rechtvaardig is (cf. Rom. III,5: *Si autem iniquitas nostra iustitiam Dei commendat, quid dicemus?*). P. heeft hier de laatstgenoemde betekenis op het oog, datgene wat in Rom. II,5 vv. genoemd wordt "iustum iudicium Dei": [...] in die irae et revelationis iusti iudicii Dei, qui reddet unicuique secundum opera eius: iis quidem qui secundum patientiam boni operis gloriam et honorem et incorruptionem quaerunt, vitam aeternam; iis autem qui sunt ex contentione et qui non acquiescunt veritati, credunt autem iniquitati, ira et indignatio.

Dit begrip "iustitia Dei" is het rechtvaardig handelen van God als vergelder van het goede en het slechte (cf. naast Rom. II,5-9: II Tim. 4,8; Hebr. VI,10) in overeenstemming met de norm van zijn eigen "durch die Offenbarung kundgetaner, mit Verheissungen und Drohungen sanktionierter Wille und letztlich seine Wesenheit" [Lexikon f. Theologie u. Kirche, vol. 4 (1932), s.v. *Gerechtigkeit (Gottes)*, col. 414].

In de bijbel, met name in het O.T., maar ook wel bij Paulus, heeft het begrip "iustitia Dei" in de eerste plaats de betekenis van de trouw van God aan Zijn beloften van eschatologische redding van Zijn volk (cf. D.M. Crossan, in: *New Catholic Encyclopedia*, s.v. *Justice of God*).

Voor de betekenis "vonnissen" van "statuo" cf. bijv. Sall., C. LII,17: *quom de P. Lentulo ceterisque statuētis, pro certo habetote vos simul de exercitu Catilinae et de omnibus coniuratis decernere*.

499 v. amoris...nepoti - "en bracht het vuur en de prikkels der liefde naar zijn gretige neef". Voor het overdrachtelijk gebruik van "admoveo" met als object een eveneens overdrachtelijk gebruikt subst. "stimulos" cf. Cic., Sest. V,2: quos stimulos admoveo homini studioso fortasse victori-ae; voor de verbinding van de synoniemen "faces" et "stimuli": Ov., M. VI,480: omnia pro stimulis facibusque ciboque furoris/ accipit.

De verbinding "stimuli amoris" vindt men in Livius XXX, 14,1 m.b.t. de liefde van Syphax voor Sophonisba: non hostili modo odio, sed amoris etiam stimulis. Scipio's liefde is, anders dan die van Syphax, niet erotisch van aard, maar heeft het vaderland tot object, evenals die van Aeneas in Aen. VI,823: vincet amor patriae laudumque immensa cupido. In dit boek wordt Aeneas, evenals Scipio hier door zijn vader en oom, aangespoord tot de strijd door Anchises, die een beroep doet op de roemzucht van zijn zoon, cf. ook Aen. VI,889: incendit animum famae venientis amore. P. volgt op dit laatste punt echter het Somn. Sc. en stelt Scipio een andere vorm van onsterfelijkheid in het vooruitzicht: een eeuwig leven in het hiernamaals.

De betekenis "neef" van "nepos" (eig. "nepos fratris/ex fratre") is post-augusteïsch.

499. praemio - te lezen met *synizesis* (consonantische *i*, cf. Inleiding, p. lvii). "Praemio" is de lezing van Lr; alle uitgaven volgen de *varia lectio* "pretio".

Schouw van de eerste zes koningen van het oude Rome en van enkele vroeg-republikeinse helden [de Horatii, Valerius Publicola] (501-594).

Ten behoeve van exempla van "rectores" en "conservatores rei publicae" uit de Romeinse geschiedenis van de tijd voor Scipio contamineert P., zoals gezegd, Aen. VI,808 vv. met - met name - Florus (I,1-9). Andere bronnen zijn Livius (I,6-48), Valerius Maximus en wellicht - de gegevens en bewoordingen hierin wijken op de hier relevante punten weinig af van die, welke men aantreft bij Florus en Livius - het traditioneel aan Aurelius Victor toegeschreven, maar tegenwoordig anoniem gelaten werkje *De viris illustribus*, dat door P. aan Plinius werd toegeschreven en waarop hij ook de koningsbiografieën in zijn eigen *De viris* heeft gebaseerd (cf. De Nolhac, P. et l'humanisme, II, pp. 35 v.).

Schouw van de eerste zes koningen van het oude Rome (501-548).

Evenals in Fam. III,7,2, waar P. een korte opsomming geeft van de koningen van Rome, die hij telkens door één substantief karakteriseert ("Romuli ardorem", "Numae religionem", "Tulli militiam", "Anci magnificentiam", "Tarquini habitum", "Servi providentiam") en in zijn *De viris illustribus*, waarin behalve de biografie van deze laatste koning ook die van Tarquinius Priscus en Servius Tullius ontbreken, neemt Tarquinius Superbus in deze

passage een bijzondere positie in: hij is vanwege zijn verdorvenheid niet in de hemel opgenomen. Scipio voert slechts een gesprek over hem met zijn oom.

501 v. **nec...facies** - De koningen van het oude Rome vormen, anders dan de contemporaine krijgshelden die in vv. 331-418 de revue passeren, zoals gezegd, voorbeelden van mannen die zich ingezet hebben voor het vaderland in de tijd vóór Scipio.

501. **ecce autem** - veelvuldig door Vergilius gebruikte, maar reeds bij Ennius (Trag. 182 v. [Vahl.]) en ook in proza (bijv. Cic., Verr. II,4,66,148; Sall., Iug. XIV,11; Liv. VII, 35,10) voorkomende formule, die "marks an unexpected disruption of action in progress" (Austin ad Aen. II,203).

501. **interea** - "often in Epic, to introduce a new piece of narrative (= "and now"); see *Thes. L.L.*, s.v. 2183.52 ff." (id., ad Aen. I,180).

501. **venientum turba** - cf. I,348 v. (venientia...agmina) en (voor de vorm van het part.) I,124: venantum.

501-503. **turba...amictus** - cf. Vulg., Apoc. VII,9: Post haec vidi turbam magnam [...] amicti stolis albis [...] (Friedersdorff, Poet. Vergl. 3, p. 41).

502. **habitus tamen omnibus unus** - "Habitus" heeft de betekenis van "gedaante", "voorkomen". "Unus" is synoniem met "idem"; de woorden vormen dus een variatie op Iuv. XI,149: idem habitus cunctis, tonsi rectique capilli, etc. (over de, door hun eenvoudige, aan de tijd van Cato herinnerende, voorkomen met de heersende luxueuze mode contrasterende, dienaren, die de dichter, naar zijn zeggen, thuis aan tafel bedienen).

503. **sidereo...lumine** - cf. Ov., M. IV,169: siderea qui temperat omnia luce.

504. **praeibant** - In de klassieke prosodie geldt de tweeklank ae in "prae" in samenstellingen voor een vocaal als kort, cf. bijv. Aen. V,186 (nec tota tamen ille prior praeunte carina) en Williams ad loc.; Ov., F. I,81 (iamque novi praeunt fasces, nova purpura fulget). Een uitzondering vormt Stat., Th. VI,519 (praemia cum vacuus domino praeiret Arion).

504 v. **Augusta...verendi** - "Enkelen gingen allen op enige afstand voor met verheven gelaat, reeds bezwaard door de ouderdom en eerbiedwaardig door hun majesteit."

505. **iam senio...graves** - cf. Liv. II,19,6: Tarquinius Superbus, quamquam iam aetate et viribus erat gravior. Vgl. voor de verbinding "senio graves" ook Aen. II,435 v.: aevo/ iam gravior; IX,246: annis

gravis; Ov., M. VII,299: gravis ipse senecta; id., Her. VIII,31: vita gravis...et annis; Hor., S. I,1,4: gravis annis/ miles. In tegenstelling tot "senecta"/"senectus" heeft het subst. "senium" een peioratieve betekenis: de ouderdom met zijn gebreken en verval van krachten, cf. bijv. Cic., Tusc. III,12,27: is (Tarquinius)...dicitur...senio et aegritudine esse confectus.

505. maiestate verendi - Ov., M. IV,540 verbindt het subst. "maiestas" zelf met het attribuut "verendus": maiestatemque verendam/ inposuit.

506. acies regum - "het gelid, de schare der koningen". "Acies" wordt in deze betekenis zelden buiten militaire contexten gebruikt, cf. echter Claud., Cons. Stil. III,258: exercitus alter/ Nympharum..., acies formosa Dianae.

506 v. quos tempora prima tulerunt/ urbis...nostrae - cf. (voor de inhoud van de verzen) Flor. I, Praef. 5: prima aetas (sc. Romae) sub regibus fuit prope per annos quadringentos; (voor de verwoording) Cic., Brut. XII,45: haec igitur aetas prima Athenis oratorem prope perfectum tulit; Aen. I,605: quae te tam laeta tulerunt saecula.

507. frons...reges - "hun voorkomen, dat wijd vermaard is, maakt de koningen kenbaar". Gellius VII (VI),8,2 spreekt van een "facie incluta mulierem" ("een vrouw van veelgeroemde schoonheid"). Voor "arguo" in de betekenis van "kenbaar maken", evenals hier met een zaak als subject en een persoon als object, cf. Hor., Epod. XI,9: amantem languor et silentium/ arguit.

Romulus (508-511).

508. prior - sc. eorum/regum: "als eerste". Martellotti (Latinità del P., p. 296) wijst op het verschijnsel, dat P. soms i.p.v. een superlativus een comparativus met een - hier verzwegen - complement in de genitivus gebruikt. Dit verschijnsel maakt deel uit van een in zijn tijd heersende meer algemene onzekerheid m.b.t. het gebruik van comparativus en superlativus, die met name het gevolg was van de uitlatingen van Priscianus over deze kwestie en waaraan eerst door Valla een einde werd gemaakt.¹⁸² Valla (Elegantiae I,13) meent, dat het gebruik van de comparativus zoals hier bij P. door de oud-christelijke auteurs¹⁸³ geïntroduceerd is onder invloed van het Grieks: Nam inter duo (ut dixi) damus genitivum. Quidam dant genitivum etiam ubi plura duobus sunt, sed

---

¹⁸² Cf. comm. ad I,27 over de verwarring in de Middeleeuwen aangaande het gebruik van de reflexieve vormen van de pron. personalia en possessiva.

¹⁸³ Cf. Blaise, Manuel, p. 98.

tantummodo ecclesiastici, praesertim imitati Graecos autores, unde interpretantur. Nulla enim litera est Latina novi testamenti. Dicunt ergo maior discipulorum, minor fratrum, sive quia ceteri pares sunt, unus autem aut excellat, aut excellatur, sive quia non magni fecerint hanc differentiam comparativi et superlativi, altero pro altero, hoc est, comparativo pro superlativo utentes [...]. Cf. ook Afr. I,535: condidit hic censum prior.

508. famosi nominis auctor - "de grondvester van onze roemvolle naam"; cf. Liv. I,7,3: ita solus potitus imperio Romulus; condita urbs conditoris nomine appellata. Voor de verbinding "nominis auctor" cf. Liv. I,3,2: quem Iulum eundem Iulia gens auctorem nominis sui nuncupat; cf. ook Vell. II, 131,1: auctor ac stator Romani nominis Gradive Mars; Ov., Pont. III,2,105: Volesus patri...nominis auctor.

509. publicus ipse parens - "de vader/stichter zelf van het volk". Florus (I,9,5) gebruikt de uitdrukking "publicus parens" - die hier dus een voorbeeld vormt van *imitatio variata* door toepassing van een aan een model ontleende uitdrukking op een andere persoon dan die waarop deze oorspronkelijk betrekking heeft - m.b.t. Brutus: ut plane publicus parens in locum liberorum adoptasse sibi populum videretur. Cf. verder Cic., Div. I,2,3: huius urbis parens Romulus (vgl. Prop. IV,10,17); Liv. I,16,3: regempatremque urbis Romanae; Val. Max. V,3,1: urbis nostrae parentem. Zie ook Afr. I,579 (m.b.t. Valerius Publicola): patriaeque parentem. In zijn Vir. ill. (I,1) noemt P. Romulus "Romanae reipublicae parens".

P.'s variant "ille" voor "ipse" in de rechtermarge van Lr, "die beoogt de aanwezigheid van Romulus in de schouw der Romeinse helden te benadrukken" (Fera, La revisione, p. 75) vormt de lezing van alle handschriften met uitzondering van Lr en M; ook Festa volgt deze lezing.

509 v. cernis...animo - cf. Flor. I,8,2: Nam quid Romulo ardentius? Cf. ook P.'s Vir. ill. I,1: ardentis animi vir in primis (Romulus); Vit. Sol. II,13 (Prose, p. 548): ardentior atque acrior successore suo Romulus; en het reeds geciteerde Fam. III,7,2: Romuli ardorem.

Voor de indicativus "inest" cf. bijv. Aen. VI,771: quantas ostentant, aspice, viris! G. I,56 v.: nonne vides, croceos ut Tmolus odores,/ India mittit ebur. Verbindingen als "aspice ut", "cernis quantus", "vides ut" worden in dit soort gevallen in de Romeinse dichtertaal met haar met de omgangstaal overeenkomende voorkeur voor paratactische zinsbouw (cf. H.H. Janssen, De kenmerken der Romeinsche dichtertaal, Nijmegen 1941, pp. 25 v.) niet opgevat als hoofdzin waarvan een vragende bijzin afhangt, maar als zelfstandige interiecties en derhalve met indicat. i.p.v. met coni. verbonden (cf. KS, II, pp. 490 v.; Page ad Georg. IV,52).

510. Talem...virum - "om zo'n man vroeg het rijk dat zou komen" (d.w.z. een zo geestdriftig man was vereist als eerste koning van Rome,

dat bestemd was uit te groeien tot een geweldig rijk); cf. Flor. I,8,2: *tali opus fuit, ut invaderet regnum*; id., I,8,1: (van de verschillende talenten van de koningen): *tam variis ingenio ut rei publicae ratio et utilitas postulabat*; id., I,8,3: (van de eigenschappen van Numa): *ita res poposcit*; cf. ook P.'s Vir. ill. I,1: *talem venturis nempe successibus fata prospexerant*.

Numa Pompilius (511-518).

511. **alter** - "de tweede": Numa Pompilius, tweede koning van Rome, wetgever en grondlegger van de Romeinse staatsgodsdienst (cf. v. 512). Christelijke schrijvers als Lactantius (Inst. I,22,1-9) evenwel hadden - wat zeker zal hebben bijgedragen aan P.'s bewondering voor de wijsheid van deze koning - Numa juist aangehaald als gezaghebbende antieke getuige tegen de heidense godsdienst. Zij gingen hierbij uit van Livius XL,29 en Val. Maximus I,1,12, die vermelden, dat in het jaar 181 v. Chr. praetor Q. Petilius met instemming van de senaat opdracht had gegeven bepaalde boeken die men gevonden had, en die terug zouden gaan op Numa, te vernietigen als gevaarlijk voor de godsdienstzin: *cum animadvertisset pleraque dissolventiarum religionum esse* (Liv. XL,29,11; cf. Martellotti ad Vit. Sol. II,13, Prose, p. 548, n. 3). In deze christelijke optiek impliceerde de boekverbranding, dat Numa in zijn geschriften had erkend, dat de antieke Romeinse staatsgodsdienst, die hij uit praktisch-politieke overwegingen had ingevoerd, niet op waarheid berustte (cf. Lact., Inst. I,22,5: *sed cum alios falleret, se ipsum non fefellit*), maar dat de senaat het volk liever in onwetendheid hieromtrent liet, dan onrust te riskeren (cf. Aug., Civ. Dei VII,34). Waarschijnlijk is de reden van de verbranding van de aan Numa toegeschreven, maar in werkelijkheid apocriefe boeken echter geweest, dat deze pythagoreïsche theorieën bevatten - Numa was al eerder met Pythagoras in verband gebracht, hoewel dit slecht paste in de conventionele chronologie (cf. Cic., De Or. II,154) - en men uit patriottisme - om hem voor Rome te redden - niet wilde horen van Griekse invloeden op de wijze koning. Ook had de kwestie rond de Bacchuscultus, die in 186 geleid had tot een verbod op de hiermee samenhangende uitspattingen, de tolerantie tegenover mogelijke verdere aantastingen van de nationale godsdienst, die haar greep op het volk blijkbaar begon te verliezen, tot een minimum gereduceerd (cf. K. Latte, Römische Religionsgeschichte, pp. 269 v.; K. Glaser, RE, s.v. Numa Pompilius; Weissenborn-Müller ad Liv. XL,29,11).

512. **religione...acrem** - P. varieert d.m.v. een reeks synoniemen op Flor. I,8,3: *Quid Numa religiosius? ita res poposcit, ut ferox populus deorum metu mitigaretur*; zie voorts Liv. I,19,1 vv.: *Qui regno ita potitus urbem novam, conditam vi et armis, iure eam legibusque ac moribus de integro condere parat. quibus cum inter bella adsuescere videret non posse, quippe efferari militia animos, mitigandum ferocem populum armorum*

desuetudine ratus, Ianuam ad infimum Argiletum indicem pacis bellique fecit [...]; [...] positus externorum periculorum curis ne luxuriarent otio animi, quos metus hostium disciplinaque militaris continuerat, omnium primum, rem ad multitudinem inperitam et illis saeculis rudem efficacissimam, *deorum metum iniciendum ratus est*. [Aur. Vict.], Vir. ill. III,1: Post consecrationem Romuli...Numa Pompilius...Romam venisset, ut *populum ferum religione molliret*; Flor. I,2,4: eo denique ferocem populum redegit ut, quod vi et iniuria occuparat imperium, *religione* atque iustitia gubernaret. Cf. voor een beschrijving van P. van Numa's activiteiten op religieus gebied Vit. Sol. II,13 (Prose, p. 548 v.).

Het subst. "rel(ig)io" heeft hier de betekenis van "godsdienstig gevoel", "godsdienstzin"; de vorm "relligio" (of "religio") met verlenging van de eerste lettergreep van het anders metrisch onbruikbare woord is in de dactylische hexameter gebruikelijk, cf. bijv. Aen. III,363, waar het subst. in dezelfde metrische positie staat.

Ook in Afr. VII,658 is sprake van een "nova religio"; hiermee wordt daar echter het Christendom bedoeld.

513 v. virtute...est - "Prius" is adv. en heeft de betekenis van "eertijds", cf. Cat. IV,25: sed haec prius fuere: nunc [...]; Prop. I,1,18: nec meminit (sc. Amor) notas, ut prius, ire vias.

"Patriae" is een dativus, afhankelijk van "virtute...insigne" (Festa, app. crit. ad loc.), cf. bijv. Cic., Lael. XXVII,102: (virtus Scipionis) posteris erit clara et insignis; Tac., H. III,17,1: voce insignis hosti, conspicuus suis. Voor Corradini's emendatie "patria" ontbreekt de noodzaak.

"Curibus Sabinis" is "het Sabijnse Cures"; Cures (gen.-ium) is de hoofdstad der Sabijnen, waaruit Numa stamde; cf. Flor. I,2,1: Numa Pompilius, quem Curibus Sabinis agentem ultro petiverunt ob inclitam viri religionem; Liv. I,18,1: Inclita iustitia religioque ea tempestate Numae Pompili erat. Curibus Sabinis habitabat [...]. Cf. ook Aen. VI,811 v.: Curibus parvis et paupere terra/ missus in imperium magnum; -que heeft explicatieve betekenis.

Met "nostram...in arcem" is niet de "arx caeli" bedoeld, zoals Barolo deze woorden blijkens zijn vertaling opvat ("fu levato,/ dopo la morte, a questo cielo"), maar de "arx Romana/Capitolina", het religieuze middelpunt van de Romeinse staat.

P. vermeldt de hier m.b.t. Numa genoemde feiten ook in Vir. ill. II,1: Hic Curibus Sabinis ortus atque habitans, summa religionis ac iustitiae fama...Romae dissentientes de eligendo rege compescuit.

515. monitu...coniugis - Om zijn wetgeving gemakkelijker ingang te doen vinden bij de nog primitieve bevolking van Rome, zou Numa hebben voorgewend, dat deze hem was ingegeven door de bronnimf Egeria, zijn leermeesteres en echtgenote, cf. Liv. I,19,5: qui cum descendere ad animos

sine aliquo commento miraculi non posset, simulat sibi cum dea Egeria congressus nocturnos esse; eius se monitu, quae acceptissima diis essent sacra instituere, sacerdotes suos cuique deorum praeficere; I,21,3: Lucus erat, quem medium ex opaco specu fons perenni rigabat aqua. quo quia se persaepe Numa sine arbitris velut ad congressum deae inferebat, Camenis eum lucum sacrauit, quod earum ibi concilia cum coniuge sua Egeria essent. "Livius vertritt damit die rationalistische Ansicht von der 'Erfindung' der Religiosität [...]. Daher ist für Livius auch Egeria nichts als eine pia fraus des N. zur leichteren Beherrschung des wundergläubigen Volkes" (Glaser, l.c.). Cf. ook [Aur. Vict.], Vir. ill. III,2: Leges quoque plures et utiles tulit, iussu Egeriae nymphae, uxoris suae, se facere simulans; Flor. I,2,3: haec omnia quasi monitu deae Egeriae, quo magis barbari acciperent. Cf. ook P.'s Rer. mem. l. III,3,3.

515. ceu - met conditionele betekenis (= velut si) als bijv. in Aen. II,438: ceu cetera numquam/ bella forent.

515. almas/...leges - "zegenschenkende wetten"; van toepassing van dit epitheton op het subst. "lex" zijn mij geen parallellen bekend.

516. euntem dividat annum - nl. in twaalf maanmaanden, cf. Liv. I,19,6: Atque omnium primum ad cursus lunae in duodecim menses describit annum; Flor. I,2,2: annum quoque in duodecim menses, fastos dies nefastosque descripsit; [Aur. Vict.], Vir. ill. III,2: Annum in XII menses distribuit additis Ianuario et Februario. De indeling van Numa kwam in de plaats van een oudere indeling van het jaar in tien maanden van 30 of 31 dagen. Aangezien 12 maanmaanden (van elk ruim 29,5 dag) minder dagen tellen dan het zonnejaar, moest om de twee jaar een schrikkelmaand van 22 of 23 dagen worden ingelast, cf. Liv., l.c.

De door P. gebruikte verwoording is een variatie op Ov., M. V,565 (beschrijving van de schikking in de kwestie van de schaking van Proserpina): At medius fratrisque sui maestaeque sororis/ Iuppiter ex aequo *volventem dividit annum*; het part. is dominant gebruikt.

Vert. 515 v.: "Zie hem vol zorg, alsof hij (zoals tijdens zijn leven) op aansporen van zijn echtgenote, zegenschenkende wetten instelt en de loop van het jaar verdeelt."

516. instituat leges - cf. het reeds aangehaalde Liv. I,19,1: Qui regno ita potitus urbem novam, conditam vi et armis, iure eam legibusque ac moribus de integro condere parat; [Aur. Vict.], Vir. ill. III,2 (ook reeds geciteerd): Leges quoque plures et utiles tulit; Aen. VI,810 v: primam qui legibus urbem/ fundabit. P. neemt de pointe uit de formulering van Livius en Vergilius (condere/fundare legibus) niet over. Cf. voor v. 516 in zijn geheel ook P.'s Vir. ill. II,8: Annum praeterea in menses duodecim...distribuit; addit et leges multas atque utiles, primus apud Romanos legifer.

517. Extulit - "effero" in de betekenis van "voortbrengen" is weinig gebruikelijk m.b.t. personen, cf. echter Georg. II,167 vv.: haec (Italia) genus acre virum, Marsosque pubemque Sabellam/ adsuetumque malo Ligurem Volcosque verutos/ extulit, haec Decios Marios magnosque Camillos,/ Scipiadas duros bello et te, maxime Caesar.

517 v. senem...tempora cana genasque - Ook Vergilius, Aen. VI,809 v. spreekt over het bejaarde voorkomen van Numa Pompilius: nosco crinis incanaque menta/ regis Romani; cf. voorts Servius ad loc.: canus fuit a prima aetate. P. zelf schrijft elders (Secr. II [Prose, p. 178]): Numa quidem Pompilius, qui secundus inter Romanos reges diadema sortitus est, ab adolescentia canus creditur fuisse. Glaser (l.c.) merkt over de aan Numa toegeschreven grijze haarkleur op: "Dieser Zug wird...wohl ein Ausdruck für die frühe Reife des Weisen sein."

De "genas" uit v. 518 zijn de "wangen" met de daaronder gelegen kinnebak en de daarop aanwezige baardgroei, cf. bijv. Prop. IV,8,26: vincet ubi erasas barba pudenda genas; P. gebruikt het subst. als synoniem van Vergilius' "menta".

517. primo...sub aevo - "(reeds) op jonge leeftijd", cf. het boven aangehaalde Serv. ad Aen. I,809 (canus fuit a prima aetate) en het eveneens reeds geciteerde Secr. II (ab adolescentia canus creditur fuisse).

518. habuit - sc. Numa: subjectswisseling.

518. frontem - "voorkomen".

Tullus Hostilius (519-521).

519. Tertius ille - Tullus Hostilius.

519 v. qua...artem - Tullus Hostilius staat als een oorlogszuchtig vorst te boek, cf. Aen. VI,813 vv.: otia qui rumpet patriae residesque movebit/ Tullus in arma viros et iam desueta triumphis/ agmina; Livius, I,22,2: hic non solum proximo regi dissimilis sed ferocior etiam quam Romulus fuit. cum aetas viresque tum avita quoque gloria animum stimulabat. senescere igitur civitatem otio ratus undique materiam exci-tandi belli quaerebat.

Tullus was de verwoester van Alba Longa; onder zijn heerschappij vond het legendarische gevecht tussen de Horatii en Curiatii plaats (cf. I,549 vv.).

Voor de wending "omnem militiae artem...expressit" ("hij schiep de gehele krijgskunst") cf. Flor. I,3,1: hic omnem militarem disciplinam artemque bellandi condidit. De verbinding "artem exprimere" komt in antiek Latijn niet voor. P. gebruikt het verbum als synoniem van "efficere", in welke betekenis het wel gebruikt wordt m.b.t. "artifices", cf. bijv. Plin., Ep. VII,33,2: si esse nobis curae solet, ut facies nostra ab optimo quoque artifice exprimatur. In Fam. VI,2,6 bedient P. zich, in navolging van Flor. I,8,4, van de verbinding "artifex militiae" ter aanduiding van

Tullus Hostilius. In Vir. ill. III,1 geeft hij een verklaring voor deze aanduiding van Florus: Hic "militiae artifex" dictus est quod bella, quae Romulus impetu animi fervidaque virtute gesserat, hic pari animo sed cautius et ratione adhibita bellicisque artibus gessit.

520. regum fortissimus - cf. de beginwoorden van het boven reeds geciteerde Liv. I,22,2 (hic non solum proximo regi dissimilis sed ferocior etiam quam Romulus fuit) en P.'s navolging hiervan in Vir. ill. III,1: vir acerrimus secundoque regi dissimillimus et ferocior primo.

521. fulmineus - epitheton, dat door Vergilius (Aen. IX,812) wordt toegepast op Aeneas' strijdmakker Mnestheus met de betekenis "blitzend, d.i. dem Blitze ähnlich an Gewalt und Heftigkeit" (Koch, Wörterbuch, s.v.). P. herhaalt het begrip, dat in het adi. besloten ligt, in het subst. "fulmine" uit hetzelfde vers, een vorm van "etymologische stamherhaling" (zie comm. ad I,451), waarmee hij de overeenkomst tussen het leven en de dood van de koning wil benadrukken, cf. het hieronder geciteerde fragment uit Fam. XV,9. P. gebruikt het adi. "fulmineus" ook in I,120: dextram...fulmineam.

521. victus...fulmine - Tullus Hostilius zou door Iuppiter, in zijn toorn over een onjuiste uitvoering van door Numa ingestelde rituelen door hem, met de bliksem getroffen en in de vlammen van zijn woning verbrand zijn, cf. Liv. I,31,8; Val. Max. IX,12,1, [Aur. Vict.], Vir. ill. I,4,4. Cf. ook Fam. XV,9,12: Illum igitur...collem (sc. Caelium) infamasse potuit vel unus abunde maestus et horrificus Tulli Hostilii Romani regis eventus, quem post impetuosam vereque fulmineam vitam usque ad extremum uno tenore traductam - o vitae hominum consentaneum finem! - fulminis incendio tota ibi cum domo conflagrasse legimus; Ep. metr. II,14,130 (Rossetti, Poem. min. V,2, p. 362): Utque ferum subito percussit fulmine Tullum (Corradini, p. 414); Fam. VI,2,6: Hic fulmine victus victor hostium arti- fex militiae Tullus Hostilius. De wending "victus...fulmine" is een woordspeling op het "fulmine ictus" uit de bronnen, cf. bijv. Val. Max, l.c.: fulmine ictus cum tota domo conflagravit.

Ancus Marcius (522-524).

522. Quartus - Ancus Marcius. Deze stichtte aan de Tibermond de havenstad Ostia en liet de eerste brug over de Tiber slaan, de *Pons Sublicius* (op houten palen [publicae] gebouwde brug), die, ook toen in de 2de eeuw v. Chr. ongeveer op dezelfde plaats een stenen brug gebouwd was (de *Pons Aemilius*), om religieuze redenen bleef bestaan. In Fam. VI,2,6 noemt P. Ancus "rex architector".

522. arat muros - "gaf door een geploegde vore de plaats aan van de muren". Festa (app. crit. ad loc.) wijst erop, dat het verbum "arare" hier

een betekenis krijgt, waarin P. het waarschijnlijk voor het eerst gebruikt (men treft haar niet aan in de *Thesaurus* en de middeleeuws Latijnse lexica). Bij deze nieuwe betekenis is uitgegaan van beschrijvingen van de stichting van een Romeinse stad, waarbij men door een geploegde vore de omtrek hiervan aangaf, cf. Ov., F. IV,819 (*moenia signet aratro*), Verg., Aen. V,755 (*urbem designat aratro*) en het uitvoerige commentaar van Servius hierop: *conditores...civitatis taurum in dexteram, vaccam intrinsecus iungebant, et incincti ritu Gabino, id est togae parte caput velati, parte succincti, tenebant stivam incurvam, ut glebae omnes intrinsecus caderent, et ita sulco ducto loca murum designabant [...]*.

Het best wordt P.'s (brachylogische) gebruik van het verbum (*arat* = *sulco arato designat*) echter verklaard door Cato, Orig., frg. I,18 (Isid., Orig. XV,2,3), een passage, waarop ook Servius zich heeft gebaseerd: *Qui urbem...novam condit, tauro et vacca arat; ubi araverit murum facit*.

Zie voor de inhoud van het vers voorts Flor. I,4,1: *muro moenia amplexus est*; Liv. I,36,1: *Muro quoque lapideo circumdare urbem parabat*; [Aur. Vict.], Vir. ill. V,1: *nova moenia oppido circumdedit* (sc. Ancus Marcius).

522. **Thybridis ostia** - "de haven van de Tiber"; voor deze betekenis van "ostia", cf. Aen. I,400: *aut portum tenet aut pleno subit ostia velo*. *Thybris*, *-idis* is de bij Vergilius, evenals bij Horatius en Ovidius, gebruikelijke (Griekse) vorm van *Tiberis*, *-is*. Cf. voor de verbinding Paul. ex Fest., s.v. Quiritium fossae, p. 254 Müller (Lindsay, Gloss. Lat. IV, p. 362): *urbs quam secundum ostium Tiberis posuit* (sc. Ancus), *ex quo etiam Ostiam*. Vergilius (Aen. I,13 v.) en Ovidius (M. XV,728) bedienen zich van de adiectivische verbinding "Tiberina ostia". P. gebruikt de verbinding "Thybridis ostia" ook in Afr. VIII,997; cf. ook VI,884: *Thybridis...fauces*.

523. **praesaqus...orbis** - cf. Flor. I,4,2: *Ostiamque in ipso maris fluminisque confinio coloniam posuit, iam tum videlicet praesagiens animo futurum ut totius mundi opes et commeatus illo velut maritimo urbis hospitio reciperentur*. P. citeert deze woorden in Vir. ill. IV,5-6.

524. **bifida...moenia** - "de in twee delen verdeelde stad", nl. door de toevoeging hieraan van de *mons Ianiculus*, aan de overzijde van de Tiber. Als verbinding tussen beide stadsdelen liet Ancus de *Pons Sublicius* slaan, de eerste brug van Rome ("primaevus pons"), cf. Liv. I,33,6: *Ianiculum quoque adiectum [...]. id non muro solum, sed etiam ob commoditatem itineris ponte sublicio, tum primum in Tiberi facta, coniungi urbi placuit*.

Het adi. "bifida" bevat door zijn korte aanvangssyllabe een fout tegen de prosodie. Corradini en Festa verlengden ter correctie de lettergreep door verdubbeling van de volgende consonant: "biffida", hetgeen ook de lezing is van enkele manuscripten (F, Hh, V, P en S). P. meet het adi.

correct in Ep. metr. II,16,9: at laeva Silerimque procul bifidumque Vesevum/ aspicias (Fera, Antichi editori, p. 62). De verbinding "bifida...moenia" of "bifida...urbs" komt in antiek Latijn niet voor.

524. primaevo...ponte - "met een jeugdige brug", ongebruikelijke verbinding; het adi. "primaevus" pleegt uitsluitend op levende wezens te worden toegepast.

Tarquinius Priscus (525-530).

525. quinti - Tarquinii Prisci.

525. nota parum - Tarquinius was de zoon van een Corinthische balling, die zich in het Etruscische Tarquinii gevestigd had (cf. Liv. I,34 en Flor. I,5; [Aur. Vict.], Vir. ill. VI,1) en derhalve vanwege zijn "transmarina origo" (Flor. I,5,1) een "peregrinus" (Liv. I,35,3); vgl. ook v. 526: "longe" ("van verre").

526. alta Corinthus - "Altus" is een traditioneel epitheton van steden (cf. het homerische *aipnus*, *aipeinos*), dat betrekking heeft op hun hoge ligging of hoge muren. Zo werd het bijv. toegepast op Rome (Aen. I,7; Ov., Tr. I,3,33), op Troje (Aen. II,290), en op Carthago (Prop. II,1,23). Voor de hier gebruikte verbinding cf. Enn., Trag. 259 (Vahl.) [Cic., Fam. VII,6,1]: quae Corinthum arcem altam habetis.

527-530. video...triumphi - Voor de opsomming van de met - de door P. in Fam. III,7,2 als "magnificens" gekenschetste - Tarquinius verbonden attributen cf. Flor. I,5,5 v: neque pace Tarquinius quam bello promptior. duodecim namque Tusciae populos frequentibus armis subegit. inde fasces trabeae curules anuli phalerae paludamenta praetexta, inde quod aureo curru quattuor equis triumphatur, togae pictae tunicaeque palmatae, *omnia* denique decora et insignia, quibus imperii dignitas eminet (cf. Corradini, p. 415). In tegenstelling tot de opsomming van Florus is die van P. sterk polysyndetisch. Voor het correlatieve gebruik van *-que* in "tunicasque togasque" en "trabeasque...sellasque" cf. comm. ad I,226 v.

Behalve aan Florus bevatten de woorden "sellasque...imperii" een reminiscentie aan Aen. XI,334, waarin Latinus, evenals Gnaeus hier over de Romeinse, over de Latijnse koninklijke onderscheidingsteken sprekend: centum oratores prima de gente Latinos/...portantis.../...sellam regni trabeamque insignia nostri; ook staat de verbinding "insignia nostri" hier in dezelfde metrische positie (cf. Seagraves, Influence of Vergil, p. 134 v.).

528. trabeas...graves - "zijn zware staatsiekleed" (mantel met een of meer brede purperen strepen ("trabes")), gedragen door koningen, augurs, ridders, etc.

529. leves phaleras - "zijn lichte borstversiering"; uit verscheidene, meest ronde, dunne platen goud, zilver, brons of edelstenen bestaande, aan riemen bevestigde militaire borstversiering van vooral ridders, die bij feestelijke gelegenheden, met name bij triomfen, gedragen werd, zoals bij ons medailles van verdienste (cf. Koch, Wörterbuch, s.v.).

530. pompas...triumphi - "triomfprocessies"; zie voor de verbinding Ov., Pont. II,1,19 v.: gratia, fama, tibi! per quam spectata triumphi/incluso mediis est mihi pompa Getis.

Servius Tullius (531-536).

531. Illum - Servium Tullium

531. Illum...sextum - "Hem echter, die ge als zesde van getal ziet in de rij"; "numero" is abl. limitationis bij "sextum"; voor de toevoeging van de abl. "numero" bij de opgave van een bepaald getal cf. Aen. V,560: tres equitum numero turmae; Cic., Verr. II,1,18,48: mille numero navium classem. "Numero" heeft dus niet dezelfde betekenis als "in ordine" zoals Festa (app. crit. ad loc.) meent, die hier van redundantie spreekt. Bevorderlijk voor de syntactische helderheid is de opeenvolging van de ablatieven "numero" en "ordine" echter niet. Coluccio Salutati stelde dan ook een emendatie - in de vorm van een adjectivische stoplap - voor: "toto" i.p.v. "numero" (cf. Fera, Antichi editori, p. 63).

532. servilis...origo - Er deden verschillende verhalen de ronde over Servius' geboorte. Zo zou hij de zoon zijn van een slavin van koningin Tanaquil, de vrouw van Tarquinius Priscus (cf. Flor. I,6,1); Val. Max. III,4,3 gebruikt het lot van Servius dan ook als illustratie van de macht van de Fortuin: In Tullio vero fortuna praecipue vires suas ostendit, vernam huic urbi natum regem dando. Volgens een andere overlevering zou aan Servius' moeder, de genoemde dienaars (Ocresia), in het haardvuur een fallus verschenen zijn, waarmee zij zich, met medewerking van Tanaquil, verenigd had en zou Servius van goddelijke afkomst zijn (Plin., N.H. XXXVI,27,70,204). In de Romeinse literatuur wisselt de houding tegenover deze overleveringen: "Die mit dem 2 Jhdt einsetzende Aufklärung verwarf die Beziehungen auf das Göttliche und sah, wie noch Cicero (rep. 37) in S. lediglich den Sklavensohn. Daran aber hat wiederum das römische Nationalgefühl Anstoss genommen dem ein solcher Ursprung für einen römischen König als unwürdig erschien (Liv. I,39.5)" [Hoffmann, RE LXII, s.v. Tullius, col. 807]. De legende van de goddelijke oorsprong van de koning past niet in de christelijke levensvisie en wordt hier door P. dan ook niet vermeld (cf. hetgeen ad I,120 is opgemerkt m.b.t. P.'s opvatting over Scipio's goddelijke afstamming).

532. solio...transmisit - ofwel dativus van richting, ofwel abl. loci, cf. Stat., Th. IV,750: Arquitenens seu te Latonia casto/ de grege

transmisit thalamis; zie ook I,489: purae...transmiserit aurae.

533. nomen servile - De naam Servius werd ook in de oudheid in verband gebracht met de geringe afkomst van de koning, cf. Val. Max. III,4,3: ad summam autem unde processerit et quo pervenerit statucae ipsius titulus abunde testatur, servili cognomine et regia appellatione perplexis.

533. mens est - cf. comm. ad I,15: si te. Het verseynde "mens est" komt in de A. nog tweemaal voor (III,78; IX,418); cf. ook I,352: "mens sit".

534. virtute - cf. Rem. II,5 (ed. Basil. 1581, p. 110): Servius Tullus, serva quamvis, ut alii volunt, captiva quidem, alioquin vero nobili matre natus, virtute regnum Romae meruit (Corradini, p. 415).

534. dedecus...generis - vgl. de woorden die Livius (I,40, 3) de zonen van Ancus Marcius in de mond legt m.b.t. de troonsbestijging van Servius: cum commune Romanis nominis tum praecipue id domus suae dedecus fore, si Anci regis virili stirpe salva non modo advenis sed servis etiam regnum Romae pateret.

535 v. Condidit...potens - cf. Flor. I,8,6: actus a Servio census quid effecit, nisi ut ipsa se nosset Romana res publica? De verbinding "censum condere" komt niet voor in antiek Latijn. In Fam. VI,2,6 noemt P. Tarquinius Priscus als "discretor ordinum".

535. prior - cf. comm. ad I,508.

536. nota - P. verwijst naar de voorafgaande handeling (noscere, v. 535) d.m.v. een retorische herhaling van het verbum in de vorm van een part. perfecti, een procédé, dat in LHS (p. 812) "epanaleptische Setzung des Partizips" wordt genoemd en zowel in proza als poëzie werd toegepast, vooral in de augusteïsche tijd en met name door Ovidius, bijv. M. I,33; VII,168; VIII,386 (cf. ook Bömer ad M. III,95; Ehwald ad M. VIII,386). "Diese von der Rhetorik zur Epipele gerechnete Figur der Wiederaufnahme des Praedikats durch Partizip des gleichen Verbuns betont die rasche Aufeinanderfolge der Handlungen und hebt die durch das Verbum bezeichnete Tat nachdrücklich hervor [...]. Im Lateinischen erfolgt diese Epanalepse, im Gegensatz zum Griechischen, wo sie überhaupt sehr verbreitet ist, fast nur mit Hilfe des PPP, da hier einerseits das Part. Praes. Akt. fehlt und dessen Ersatz durch das Deponens wenig entwickelt ist [...], andererseits das Part. Praes. Akt. sich hierfür meist wenig eignet, weil der zweite Satz in der Regel einen Fortschritt der Handlung ausdrückt [...]".

536. altum...nihil - "niets machtigs" (i.e. geen andere macht, cf. de vertalingen van Develay: "ne...aucune puissance" en Bergin-Wilson: "no other power").

Wanneer bij een zelfstandig gebruikt neutrum als "nihil" een gesubstantiveerd neutrum van een adi. gevoegd wordt dat daarmee niet in een partitieve, maar in een kwalitatieve verhouding staat, komt dit toegevoegde neutrum niet in de gen. partitivus, maar komen beide in naamval, geslacht en getal overeen, cf. bijv. Cic., Lael. IX,32: qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt...; nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum suspicere possunt (cf. KS I, p. 430).

Gesprek over Tarquinius Superbus. Scipio merkt op tegen zijn oom, dat hij deze laatste van de koningen van Rome als enige niet ziet. Gnaeus vertelt zijn neef de reden hiervan: de morele verdorvenheid van deze koning, aan wie het enige goede was, dat hij bij het Romeinse volk de liefde voor de vrijheid heeft doen ontstaan (537-548).

537. **Finierat** - "Zo besloot hij". "Finire" absoluut gebruikt in de betekenis van "ophouden met spreken" komt voor bij Ovidius, eveneens, zoals hier, aan het slot van een passage in de directe rede i.p.v. het meer gebruikelijke "dixerat", cf. M. XIII,123: Finierat Telamone satus; XIV,441: Finierat Macareus.

537. **ille iterat** - "hernam/hervatte/vervolgde hij". Scipio gaat door met het - in vv. 465 vv. door het antwoord van zijn oom onderbroken - stellen van vragen.

Ook Statius gebruikt het verbum "iterare" in de betekenis die het hier heeft (Th. V,132: XII,93; Ach. I,796), steeds na een directe rede. Bij Statius heeft deze directe rede echter in geen van de genoemde gevallen de vorm van een vraag en zet de spreker zijn betoog telkens zonder onderbreking voort.

537. **recordor** - anders dan bijv. in Aen. III,107, waar Vergilius in een vergelijkbare wending een adv. toevoegt (si rite audita recordor), pregnant gebruikt: "me goed herinner".

538. **Romuleo...septem** - "dat er zeven (dat zeven mannen) hun haren hebben omgeven met het diadeem van Romulus" (i.e. dat er zeven koningen van Rome zijn geweest); cf. Rer. mem. l. III,3,1: Et ut ordinem diadematum teneant exempla, Numa Pompilius, secundus Romanorum rex, [...]. De verbinding "Romuleum diadema" komt in antiek Latijn niet voor. Voor "Romuleus" ("van Romulus", "Romeins") cf. bijv. Ov., M. XV,625: urbs Romulea.

539 **totidem...tenebam** - "(en) evenveel namen, waaraan geen twijfel kan bestaan/die niet omstreden zijn, herinnerde ik me" (vgl. de vertaling van Barolo: "e di questi/ i nomi certi io riteneva"). "Certus" wordt hier gebruikt als "epithet of all those objects whose existence is fixed, determined [...], or in respect to which there can be no doubt" (LS, s.v. II). Voor de verbinding "nomen certum" cf. Quint., Inst. VII,3,10: nomen

de quo ambigitur (num ei aliqua res conveniat [TLL]), utique in alia re certum. "Tenebam" = tenebam memoria, cf. bijv. Verg., Ecl. IX,45: numeros memini, si verba tenerem.

540. **alter** - i.e. Tarquinius Superbus. "Alter" heeft hier de betekenis van "de volgende", als bijv. in Verg., Ecl. VIII, 39: alter annus ab undecimo; ib. V,49: alter ab illo.

540. **Fili carissime** - Scipio's oom spreekt zijn neef, die hem "pater secundus" heeft genoemd (I,422 v.), op zijn beurt aan met de benaming "filius".

541. **et luxus iners et dura superbia** - "traagmakende wellust en harde trots". Tarquinius Superbus wordt door P. buitengesloten van de hemelse zaligheid op grond van het feit dat hij zich schuldig gemaakt heeft aan twee christelijke hoofdzonden: "luxus" (= luxuria, zie onder) en "superbia" (cf. comm. ad I,78: Invidia), waarvan de eerste in de overlevering eigenlijk niet zozeer in verband gebracht wordt met de koning zelf, als wel met zijn zoon Sextus, die zich aan Lucretia had vergrepen. Wel werd deze daad door het volk ook T. aangerekend en was deze volgens de overlevering de aanleiding tot de verdrijving van de koningen uit Rome, cf. Florus I,7,10: tam diu superbiam regis populus Romanus perpessus est, donec aberat libido; hanc ex liberis eius inopportunitatem tolerare non potuit.

Tarquinius was ook reeds door Manilius (I,778) buitengesloten bij zijn hypothese, dat de Melkweg bestaat uit de zielen van grote mannen (cf. comm. ad I,173 v., n. 95): Romanique viri, quorum iam maxima turba est, / *Tarquinoque minus* (= excepto, Housman, app. crit. ad loc.) reges [...].

Het subst. "luxus" wordt in de epische poëzie, zij het veelal in een andere betekenis dan hier, dikwijls gebruikt als synoniem van "luxuria"; in de epen van Verg., Stat. en Sil. is het zelfs de enige vorm (TLL, s.v., col. 1935, 34 vv.). Festa (app. crit. ad loc.) verwijst voor de verbinding "dura superbia" naar Ov., M. III,354: fuit in tenera tam dura superbia forma.

542. **Averno merseerunt** - Voor het beeld cf. Ov., M. X,697: turritaque Mater, / an Stygia sontes, dubitavit, mergeret unda; in plaats van God als subject te nemen personifieert P. hier evenwel de "crimina". De naam "Avernus", die in antieke poëzie wel metonymisch werd gebruikt in de betekenis van "onderwereld" (cf. bijv. Luc. VI,636: Stygio...Averno) heeft hier de in middeleeuws en oud-christelijke Latijn courante betekenis van "hel" (cf. bijv. Blaise, Dict., s.v.; zie ook comm. ad I,430: Olympon).

543. **nomen...superbum** - "zijn naam van trotsaard"; het adi. vervangt een gen. explicativus/appositivus als bijv. in Caes., B.G. I,36,5: fraternum nomen populi Romani (i.e. nomen fratrum etc.); Tac., Dial. XXXVI,3: nomen populare ("de naam van een volksvriend), cf. KS I, p. 209.

544. exposcis - "ge vraagt naar"; van het gebruik van "exposcere" in de betekenis van "vragen/informereren naar" met een persoon als object (= quaerere/requirere aliquem) bestaan geen antieke parallellen.

544. sceptra...rexit - cf. Sen., Oed. 705: qui sceptrum duro saevus imperio regit.

544. novissima - enallage; voor de betekenis bij "qui" te trekken: "die als laatste...".

545 v. Rex...amorem - Voor de gedachte cf. Florus, I,8,7: postremo Superbi illius inopportuna dominatio non nihil, immo vel plurimum profuit. sic enim effectum est ut agitatus iniuriis populus cupiditate libertatis incenderetur.

Voor de "etymologische stamherhaling" in de wending "ferus et feritate bonus" cf. comm. ad I,451 v.

P. gebruikt het subst. "libertas" hier, evenals Florus, in de betekenis van "politieke vrijheid", "afwezigheid van monarchaal gezag", cf. ook Liv. VIII,34,3: L. Brutus, conditor Romanae libertatis. In de republikeinse tijd werd, zoals bekend, het koningschap verafschuld; het begrip stond gelijk met "tyrannie", "despotisme", "slavernij", cf. bijv. Liv. XXVI-I,19,4: regium nomen, alibi magnum, Romae intolerabile esse; Cic., Rep. II,30,52: pulso Tarquinio nomen regis audire non poterat (populus Romanus). Vgl. ook Caesars uitspraak "Caesar sum, non rex" (Suet., Caes. LXXIX,3).

Voor "ingerere" in de overdrachtelijke betekenis van "ingeven", "bijbrengen" cf. bijv. Tac., Dial. VII,4: quorum nomina prius parentes liberis suis ingerunt; de 5de eeuwse medische auteur Caelius Aurelius gebruikt het verbum m.b.t. hartstochten: "passiones ingerere" (Acut. I,1,23).

547 v. quin tu...cerne - cf. I,423.

547. animas laetas - Anders dan Vergilius, die, waar hij over het Elysium spreekt, het adi. "laetus" toepast op de woonplaats van de gelukzaligen (cf. Aen. VI,638: locos laetos; VI,744 laeta arva tenemus), past P. het toe op henzelf, cf. ook I,349: laeta agmina. Wellicht heeft deze variatie naast een literaire ook een christelijke achtergrond.

548. catervatim - cf. I,550 v.: agmina.../ umbrarum; I,349 laeta agmina; I,501: venientum turba. P. creëert, zoals ad I,348 v. gezegd, de fictie, dat de zielen van de helden zich in toevallige groepering aan de toeschouwers vertonen.

548. verae virtutis - Voor deze verbinding cf. Hor., C. III,5,29: nec vera virtus, cum semel excidit, / curat reponi deterioribus.

De Horatii (549-576).

- a. De Horatii vertonen zich aan Scipio in hun hemelse gelukzaligheid, omstuwd door andere hemelbewoners (549-558).
- b. Het verhaal van de strijd tussen de Horatii en Curiatii (558-572).
- c. Zowel de Horatii zelf, als de latere Romeinse magistraten, die hun macht aan het optreden der Horatii te danken hadden, genieten van de herinnering aan hun strijd voor het Romeinse vaderland (573-576).

Bij element b gebruikt P. als bronnen opnieuw Livius (I,23-25) en Florus (I,3), met wie zijn tekst evenwel slechts eenmaal woordelijke overeenkomst vertoont (I,565: Unius...manu).

549. Tres - de Horatii.

549. ante - adverbiaal.

549. alterna - "alternerend", "in afwisseling, i.e. de rechterarm van de een met de linkerarm van de ander, etc. Voor de verbinding "alterna brachia" cf. Aen. V,376 v.: alternaque iactat/ brachia protendens; cf. ook Hor., C. I,4,7: alterno terram quatiunt pede.

549. brachia nexi - P. past de wending *brachia* (ook wel *manus*) *nectere*, die in de antieke poëzie - cf. echter ook Petr. LXXIII,4 - wordt gebruikt bij de beschrijving van reidansen [cf. Stat., Ach. I,319 v: hasne inter simulare choros et brachia ludo/ nectere, nate, grave est; Ov., F. VI,329 (van goddelijke wezens): pars brachia nectit/ et viridem celeri ter pede pulsat humum; (zo ook) M. VIII,747: saepe sub hac (quercu) dryades festas duxere choreas:/ saepe etiam manibus nexis ex ordine trunci/ circuire modum] toe op een voorwaartse dans (cf. v. 549 v.: ante...ibant; v. 551: omni... ex ordine).

Het part. perf. "nexi" heeft transitief-mediale betekenis, cf. Aen. V,309: caput nectentur oliva; een heldere uiteenzetting over deze door Vergilius - met name waar het part. perf. betreft die betrekking hebben op eigen lichaam of geest - veel gebruikte constructie van "the 'retained' accusative with a passive verb" geeft Williams ad Aen. V,135.

550 v. Hos...umbrarum - Het gejuich, dat de Horatii in de hemel ten deel valt, lijkt op de bijval die de overgebleven Horatius bij Livius (I,25,13) krijgt na zijn overwinning op de Curiatii: Romani ovantes ac gratulantes Horatium accipiunt eo maiore cum gaudio, quo prope metum res fuerat.

551. atque - explicatief.

551. omni...ex ordine - "uit heel de reeks": omni ex ordine agminum/catervarum (umbrarum); de hemelbewoners, die groepsgewijs ("catervatim" [548]/in "agmina" [550]) optreden, vormen samen een lange rij ("ordo") van groepjes.

551. devotum...vulqus - "Devotus" in de betekenis van "pius" is een christianisme, cf. LS, s.v. Vergilius (Aen. V,734 v.) spreekt m.b.t. de zaligen in het Elysium van "amoena piorum/ concilia"; dit tegenover de "impia...Tartara" (= Tartara, sedes impiorum).

552-556. Quae...favor - Twee parallel geconstrueerde vragen ("Quae tanta...? Quis tantus...?") gevolgd door twee eveneens door parallelle gekenmerkte, asyndetisch verbonden antwoorden. De antwoorden bestaan elk uit twee delen: een door het demonstrativum "hos" resp. "his" ingeleide constatering gevolgd door een door het adv. "hinc" ingeleide korte elliptische conclusie, elk met dezelfde metrische structuur en positie, anaphora, assonantie en homoioteleuton. Vragen en antwoorden vormen samen een chiastische constructie: gratia...amor - amor..favor.

552 v. Quae...trium? - "Welke is die zo grote gunst/Wat is dat zo grote aanzien", zei hij, "waarin de(ze) drie staan?" Als synoniem van "gratia" gebruikt P. in v. 556 het subst. "favor".

553. Quis...euntes? - Carrara (La Rassegna 36, p. 126) hoort in deze woorden een reminiscentie aan Dante, Inf. V,74: que' due (Paolo en Francesca) che insieme vanno.¹⁸⁴

554. idemque parens eademque...alvus - polyptotische herhaling van het adi. "idem" gecombineerd met een correlatief gebruik van -que (cf. comm. ad I,226 v.). Velli (Memoria poetica, p. 18, n. 17) wijst erop, dat P. zich graag bedient van deze vorm van *polyptoton* (*traductio*), waarbij het meest significante woord uit de eerste verschijft in een andere naamval aan het begin van het tweede hemistichion wordt herhaald (cf. bijv. ook Ep. metr. II,15,273: *magnus enim labor est magnae custodia famae*), en die men ook aantreft bij Claudianus (bijv. in het door P. in Afr. IX,87 v. nagevolgde XXIII,6 [Cons. Stil. III, Praef.]: *carmen amat quisquis carmine digna gerit*). Vergelijkbare vormen van *repetitio* treft men bij P. aan in zijn Lat. proza en It. poëzie, cf. bijv. Secr. III (Prose, p. 196): [...] et *mortalis nonnisi mortalia concupisco*; Canz. CCCLI,6: *con somma cortesia somma honestate*.

---

¹⁸⁴ M. Feo (Enciclopedia dantesca, vol. 4, Roma 1973, pp. 454 v.) noemt Dante's Francesca-episode als een van de "nuclei poetici danteschi" die een onuitwisbare indruk op P. moeten hebben gemaakt en reminiscenties waaraan overall in zijn werken te vinden zijn, "dall'elegiaco andare insieme di Piramo e Tisbe negli inferi di Africa VI 65-67 [...], alla disperazione di Massinissa che proietta nell'oltretomba lo stesso sogno di unità indissolubile con l'amata (Africa V 546-550 [...]), alle innumerevoli, distinte o inefferabili risonanze sparse nel canzoniere [...], nei *Triumph* [...]. Zie ook de Inleiding, pp. xxxiv v., met name n. 96.

Van het metonymisch gebruik van het subst. "alvus" ["(moeder)schoot"] voor "mater", "genetrix" bestaan geen antieke parallellen.

554. extulit - Het ook in I,517 gebruikte verbum "effero" is zeer ongebruikelijk in de betekenis van voortbrengen van kinderen.

555. hinc - Voor "hinc" met causale betekenis en ellips van het werkwoord cf. bijv. het door Cic., Cael. XXV,61 en Hor., Epist. I,19,41 nagevolgde en spreekwoordelijk geworden Ter., And. 126: hinc illae lacrumae. Voor het anaphorisch gebruik van het adv. bijv. Cic., Clu. LXVII,191: hinc...illae sollicitationes servorum..., hinc illae...questiones; id. Off. III,8,36: hinc sicae, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur, hinc furta, etc.; cf. ook Verg., Aen. II,97 v.

555. Hisque - Festa volgt hier de - asyndetische - lezing "his" van ms. D ("L'asyndeto è certo più efficace; ed è avvalorato dalla disposizione simmetrica 'Hinc amor...Hinc favor'").

555. libertas - hier natuurlijk niet "libertas" in de zin van de republikeinse staatsvorm als in I,546, maar in de zin van niet onderworpen zijn aan de Albanen, Romeinse onafhankelijkheid, cf. Liv. I,24,3: priusquam dimicarent, foedus ictum inter Romanos et Albanos est his legibus, ut, cuius populi cives eo certamine vicissent, is alteri populo cum bona pace imperitaret.

556. iuugulos et vulnera cruda - hendiadys: "de rauwe/bloederige keelwonden"; Livius spreekt bij de beschrijving van de strijd van de Horatii van "vulnera...et sanguis" (I,25,5).

556. duorum - In de strijd met hun Albaanse tegenstanders raakten twee Horatii dodelijk gewond; de derde bleef ongedeerd en wist door list de drie, door de in de strijd met zijn broers opgelopen verwondingen verzwakte, Curiatii te doden.

557 v. Aspice...adverso - "Ut" is uitroepend, te verbinden met het parenthetische "Aspice", cf. Aen. VI,855: aspice, ut insignis spoliis Marcellus opimis/ ingreditur; cf. ook Afr. I,382: Aspice magnanimum terebrant quot vulnera pectus! Vertaling: "Kijk, hoe duidelijk zichtbaar zit bij beiden een eervol litteken, dat nog vers is, voor op de borst!" Voor de gedachte dat in de strijd voor het vaderland opgelopen littekens eervol zijn cf. Cic., Rab. Perd. XIII,36: hasce ore adverso pro re publica cicatrices ac notas virtutis accepit; Claud., Bell. Get. 482: crinigeri sedere patres, pellita Getarum/ curia, quos plagis decorat numerosa cicatrix. Seagraves (Influence of Vergil, p. 135 v.) wijst voor de

verbinding "pectore in adverso " [lett. "op de (eens de vijand) toegewende borst"] op Aen. IX,347, waar wordt beschreven hoe Aeneas' strijdmakker Euryalus Turnus' volgeling Rhoetus een wond aan zijn borst toebrengt: pectore in adverso...ensem/ condidit; cf. echter ook de door Sall., Jug. LXXXV,29 genoemde eervolle "cicatrices advorso corpore" van Marius en dezelfde verbinding in Cic., Verr. II,5,1,3.

558. pectore...populorum pugna potentum - zeer sterk allitererend vers. De door Festa gevolgde lezing "fata" i.p.v. "pugna" van enkele handschriften (LWX) gaat terug op een emendatie van Coluccio Salutati, die hiervoor twee redenen had: 1. zijn streven naar een meer verheven stijl 2. vermijding van te veelvuldige herhaling van de p: "propter crebram repetitionem litterae p fugiendam et sententiam altiozem, dicerem non 'pugna' sed 'fata'" (Fera, Antichi editori, p. 65).

558 v. Populorum...viris - cf. Flor. I,3,3: Horatiis Curiatiisque, trigeminis hinc atque inde fratribus, utriusque populi fata permissa sunt. In plaats van de prozaïsche verbinding "trigemini fratres" met het metrisch onbruikbare adi. "trigeminus" bedient P. zich van de variant "tergemini viri" met de poëtische vorm van dit adjectief. Dat deze vorm eigenlijk slechts overdrachtelijk gebruikt zou worden in de betekenis van "drie gestalten hebbend" als bijvoorbeeld in Aen. IV,511 (tergeminam Hecaten), zoals Festa (app. crit. ad loc.) beweert, is niet correct, cf. LS, s.v., waar o.a. Plin. N.H. VII,3,3,33 wordt geciteerd: tergeminos nasci certum est Horatiorum Curiatiorumque exemplo.

558. potentum - dezelfde vorm van gen. plur. in Aen. XII, 519; Claud., Cons. Stil. II,114; cf. ook comm. ad I,124: venantum.

560. innumerae...gentis - "van een stam zonder tal"; voor de verbinding cf. Aen. VI,706: hunc circum innumerae gentes populique volabant.

Het subst. "gens" duidt, zoals bekend, in tegenstelling tot "populus", waarmee een gemeenschappelijk staatsverband wordt aangeduid, mensen van dezelfde afkomst aan. Waarschijnlijk doelt P. met "innumera gens" zowel op de Romeinen als op de Albanen, die onderling verwant waren, cf. Liv. I,23,1 (over de dreigende oorlog tussen beide volken, die voorkomen werd door de strijd tussen Horatii en Curiatii): et bellum utrimque summa ope parabatur, civili simillimum bello, prope inter parentes natosque, Troianam utramque prolem, cum Lavinium ab Troia, ab Lavinio Alba, ab Albanorum stirpe regum oriundi Romani essent. Vgl. ook de door Coluccio voorgestelde emendatie "*plurima cognatae cessarent funera gentis*" (Fera, Antichi editori, pp. 65 v.), waarvan het doel mij niet zozeer de eliminatie van "scilicet" lijkt omdat dit een "patina prosastica" zou

bezitten, zoals Fera meent (l.c., n. 1)¹⁸⁵, als wel verduidelijking van de notie van verwantschap tussen beide volken.¹⁸⁶

560.   cessarent - Het verbum "cessare" (intens. van "cedere") toegepast op zaken heeft de betekenis van "uitblijven", "ophouden", cf. bijv. Aen. II,468: nec saxa nec ullum/ telorum interea cessat genus; Liv. XXIX,18,10: ne nunc quidem...cessat ira deae; Tib. II,1,6: et grave suspenso vomere cesset opus.

560.   funera - = "caedes", cf. comm. ad I,301.

561 v.   Divisis...qerebant - "Toen de legers zich verdeeld hadden en de ogen zich gewend hadden naar de opmerkelijke daden der hunnen (i.e. de ogen van de andere Romeinse soldaten gericht waren op de opmerkelijke verrichtingen van de Horatii) voerden de zes de laatste strijd."

De verzen zijn syntactisch weinig helder.¹⁸⁷ Construeer: "divisis exercitibus adversisque oculis conspecta suorum...".

"Adverti" met acc. (hier: "conspecta") is een poëtische variant van "verti ad", cf. bijv. Ov., M. V,649: Scythicas advertitur oras. "Conspecta" is een zelfstandig gebruikt part. perf. van "conspicio" in de betekenis van "conspicuous". Van substantivering van dit part. bestaan geen parallellen.

Festa (app. crit. ad loc.) verwijst voor de inhoud van de verzen naar Liv. I,25,2: *considerant utrimque pro castris duo exercitus* (cf. P.'s "divisis exercitibus") [...]; itaque ergo erecti suspensique in minime gratum *spectaculum* animos intendunt (cf. "conspecta.../ adversisque oculos").

563 v.   Libertas...pependit - "Toen verkeerde onze Vrijheid, die om het lot van één man beefde en gelek op iemand die (flauw)valt, in onzekerheid, onderworpen als zij was aan een twijfelende Mars."

Het reeds in I,555 in dezelfde betekenis gebruikte begrip "libertas" wordt hier gepersonifieerd: met de woorden "tremens similisque cadenti" worden er dezelfde gevoelens aan toegeschreven, die bij Livius de Romeinse soldaten ondergaan, wanneer ze zien dat er maar één van de drie Horatii overblijft: *duo Romani, super alium alius, ...expirantes corruerunt; ad*

---

¹⁸⁵ Dit adv. werd in de antieke poëzie niet gemedan, cf. bijv. Aen. IV,379; XII,570.

¹⁸⁶ Fera (l.c., n. 2) brengt het door Coluccio gebruikte adi. "cognatae" in verband met de verwantschap van de respectieve drielingparen met hun eigen volk.

¹⁸⁷ Coluccio Salutati wilde ze schrappen: "vel hi duo versus vacant (d.w.z. waren reeds door P. zelf geschrapt en per vergissing in het door hemzelf gebruikte handschrift terechtgekomen), vel delendos censeo" (cf. Fera, *Antichi editori*, p.66).

quorum casum cum conclamasset gaudio Albanus exercitus, Romanas legiones iam spes tota, nondum tamen cura deseruerat, *exanimis vice unius* quem tres Curiatii circumsteterant (I,25,5 v.).

Voor "similis" met een dat. van een gesubstantiveerd part. praes. cf. bijv. Ov., M. III,240: *similisque roganti*; ib. III,652: *et flenti similis*.

Voor de verbinding "dubius Mars" cf. bijv. Verg., G. II,283: *dubius mediis Mars errat in armis*. Voor "pependit" in de betekenis van "in onzekerheid verkeren" met als subject een personificatie cf. Sen., Oed. 594: *gravis Senectus...et pendens Metus*.

Develay trekt de prepositie "ad", die hij op lijkt te vatten als synoniem met "ab" of "ex", bij "pependit" en vertaalt: "*alors notre liberté...dépendit de la vie d'un seul*."

"Ad" heeft hier evenwel een - door de dichters en Livius ontwikkelde, wel met *verba affectuum* verbonden - causale betekenis (cf. TLL, s.v. IV) en geeft het object aan dat de oorzaak is van de beschreven gevoelsuiting (cf. LS, s.v., D 3). Voor de wending "tremens ad fatum" cf. Stat., Silv. IV,5,27: *Castor ad cunctos tremebat/ Bebryciae strepitus harenae*; Ov., M. XIII,478: (*Polyxena*) *pertulit intrepidus ad fata novissima vultus*.

Voor de *clausula* van v. 364 cf. Luc. IV,47: *inritus et victor subducto Marte pependit*.

565. unius...manu - woordelijke overeenkomst met Flor. I,3,5: *sic rarum alias decus - unius manu parta victoria est*. P. contamineert deze woorden met een vorm van het door dezelfde auteur veel in de betekenis van "verdedigen", "beschermen" gebruikte verbum "asserere" (cf. III,3,19: *liberatae Italiae adsertique imperii nuntius*; en voorts I,11,1; II,18,16; III,20,12; 16,1; 17,1; 17,4) en de door Suetonius (Calig. LX; zie ook Claud. X,3) gebruikte gerundivum-constructie "in asserenda libertate", waarin "asserere" evenwel meer de betekenis heeft van "herstellen".

Met "unius" past P. opnieuw (cf. I,555 v.: *Hinc... Hinc...*) anaphora toe.

Beschrijving van de list van de enig overgebleven Horatius, die erin bestaat, dat hij, die zelf, in tegenstelling tot zijn drie tegenstanders, ongedeerd is gebleven en in een gevecht tegen elk van hen afzonderlijk dus gemakkelijk de overwinning kan behalen, er, door hen van elkaar te scheiden, voor zorgt, dat zij hun numerieke overwicht niet kunnen benutten (565-572).

566. populoque...Fortuna favere/ coeperat Albano - Voor Fortuna als subject van "faveo" cf. Luc. II,320: *si fortuna favebit*; Ov., M. XIII,334: *faveat fortuna*; Sen., Ep. LXXVI,30: *favente fortuna*. P. lijkt in deze verzen ook te variëren op (en een bewuste tegenstelling te creëren met) Enn., Ann. VIII, 16 (Skutsch) [Serv. ad Verg., Aen. I,281]: *Romanis Iuno coepit placata favere*.

567-569. nisi...restituisset - "als die derde, die nog over was, niet, ongedeerd als hij was, zowel compensatie had geboden voor de dood van zijn broers, als het lot van zijn volk weer had hersteld", of: "maar die derde, die nog in leven was, bood niet alleen..., maar herstelde ook...". "Restituisset" is zeugmatisch verbonden met twee ongebruikelijke objecten: "mortes" en "fata". In het laatste geval heeft "restituo" zijn gewone betekenis van "(in een vroegere toestand) herstellen" ["to undo or reverse (an action, etc.) so as to restore the status quo" (OLD, s.v. 7)]; in het eerste die van "compensatie bieden voor", "vergoeden", die vrij zeldzaam is, bijv. Liv. XXXI,43,4: Ita damna Romano accepta bello...restituatur Philippus.

Het meervoud "mortes" voor de dood van meer dan één persoon is niet ongebruikelijk, cf. bijv. Cic., Fin. II,30,97.

"Nisi" verbindt op enigszins brachylogische wijze hoofd- en bijzin van de conditionele periode "populoque...restituisset". Het verbum van de (reële, in de indicativus staande) hoofdzin, duidt een handeling aan, die werkelijk reeds begonnen was, maar werd onderbroken door de handeling van de (irreële, in de coniunctivus staande) bijzin: "de Fortuin was begonnen het Albaanse volk te zeer te begunstigen (en zou dat ook werkelijk gedaan hebben/ zou het ook werkelijk de overwinning hebben geschonken) als die derde...niet..."; zie voor dit soort conditionele perioden KS II, pp. 404 v., waar als voorbeeld met plsqmp. o.a. Liv. II,22,1 wordt aangehaald (Volsci conparaverant auxilia, quae mitterent Latinis, ni maturatum ab dictatore Romano esset) en - met perf. - Verg., Aen. XI,112: nec veni, nisi fata locum sedemque dedissent. De conjunctie "nisi" met coni. plsqmp. laat zich hier het gemakkelijkst vertalen door "maar" met o.v.t.

568. integer - cf. Liv. I,25,7: forte is integer fuit, ut universis solus nequaquam par, sic adversus singulos ferox.

569. victricia corpora - "de overwinnaars", i.e. de tot nog toe zegevierende Curiatii (cf. Liv., l.c.). Zoals dikwijls (cf. bijv. Aen. VI,22; Liv. XXI,13,7) dient het subst. "corpus" ter omschrijving.

570. spatiis - Festa leest, zonder hiervoor enige verklaring aan te voeren, "spatio" i.p.v. de *lectio vulgata* "spatiis", die men ook in Lr aantreft.

De Livius-tekst (I,25,8) luidt: iam aliquantum spatii ex eo loco, ubi pugnatum est, aufugerat, cum respiciens videt magnis intervallis sequentes.

570 v. laroque...haustos - P. past - in gevarieerde vorm - op de drie Curiatii toe, wat Livius over de laatste van deze drielingen zegt: fessum vulnere, fessum cursu trahens corpus (Liv. I,25,11).

Voor de verbinding "largo cruore" cf. Ov., F. IV,636: (curia) largo

sparsa cruore madet; bij P. heeft het subst. "cruor" hier echter, anders dan bij Ovidius, de ongewone betekenis van "het bloedverlies", "het bloeden".

"Graves" heeft passieve betekenis: "bezwaard", "afgemat", cf. Liv. XXI,48,4: gravis...vulnere; vgl. ook Afr. I,116: gravi cervice. "Haustos" is simplex pro compositio: "exhaustos": "uitgeput (door het harde lopen)".

572. **alterno...vulnere** - collectief enkelvoud: "door beurtelingse wonden", "door hen beurtelings verwondingen toe te brengen".

Vert. 569-72 (agens...fratres): "door de overwinnaars voort te drijven op de vlakte, totdat hij, energiek, de broers, die (van elkaar) gescheiden waren door tussenruimten, vermoeid door hun overvloedig bloedverlies, afgemat door hun wonden en uitgeput door het harde lopen, gedood had door hun beurtelings wonden toe te brengen."

574. **nec inulto funere** - Ook Scipio's vader verheugt zich in de hemel over het feit, dat zijn dood niet ongewroken is gebleven, cf. I,193-98.

575 v. **At, quibus...memores** - "En bovendien ("ultro") staan, dankbaar, diegenen om hem heen, aan wie die moed (van hem) hun macht schonk." Voor de betekenis "schenken" van "conferre" cf. bijv. Prop. II,3,25: haec tibi contulerunt caelestia munera divi; Suet., Calig. XX: ferunt victoribus praemia victos contulisse.

De Romeinse onafhankelijkheid, die door de overgebleven Horatius was veiliggesteld, vormt in P.'s optiek, de basis van de macht van de latere magistraten; diegenen onder hen, die reeds geleefd hebben en zich hier in de hemel bevinden, zijn zich bewust van het belang dat Horatius' optreden voor hen gehad heeft en betuigen hem de verschuldigde dank. Voor de betekenis "een weldaad indachtig", "dankbaar" van "memor" cf. bijv. Aen. VI,664: quique sui memores aliquos fecere merendo; IV,539: bene apud memores veteris stat gratia facti.

576. **Sed quid per singula versor?** - "Maar waartoe verwijl ik bij (dit) alles?". Van deze wending, die dezelfde functie heeft - het inleiden van een conclusie - als het Vergiliaanse "Quid moror?" in I,414; 279, lijken geen antieke parallellen te bestaan.

Duizenden gelukzaligen bevolken de hemel; Valerius Publicola neemt onder hen een ereplaats in (576-579).

577. **Milia...caelum?** - cf. Cic., Somn. Sc. IV,1: Nonne aspicias quae in templa veneris? Tusc. I,12,28: totum prope caelum...nonne humano genere completum est?

In I,418 gebruikt P. de verbinding "caelum compleo" voor het doden van Romeinen door de vijand.

Het grote aantal gelukzaligen, iets waarop in vv. 580 v. opnieuw de aandacht wordt gevestigd d.m.v. de woorden "ingens agmen", lijkt enigszins

in tegenspraak met het door P. in zijn hemelbeschrijvingen (cf. I,494 vv.; 590 vv.) uit het Somn. Sc. overgenomen exclusivistische karakter van de Melkweg als verblijfplaats van de zaligen. Deze staat immers niet open voor iedereen, maar alleen voor de politieke en militaire leiders, die bij P. bovendien nog uitdrukkelijk Romeinen zijn, cf. I,591: Romanas has esse animas; cf. ook comm. ad I,173 v., n. 95; II,274. Uit I,414-18 blijkt echter, dat ook de gewone Romeinse soldaten, die in de oorlogen gevallen zijn, de hemel bevolken.

578. Publicola - Publius Valerius Publicola, legendarische figuur, die een belangrijke rol speelde bij de vestiging en consolidering van de Romeinse republiek (cf. v. 579: patriaeque parentem); volgens de overlevering een vriend van Sp. Lucretius, die met deze, Collatinus en Brutus de verdrijving van het Tarquinische koningshuis had bewerkstelligd, en de opvolger van Collatinus als collega-consul van Brutus, toen Collatinus vanwege zijn verwantschap met het vroegere koningshuis en het feit dat hij de naam hiervan droeg (L. Tarquinius Collatinus) uit zijn ambt werd ontheven (Liv. II,2; Flor. I,9,3 v., waar Valerius Publicola abusievelijk Horatius wordt genoemd).

Publicola zou viermaal consul zijn geweest en hebben gestreden tegen de Etrurische koning Porsenna, die poogde de macht van de Tarquiniï te herstellen, tegen de Sabijnen en de Etrurische steden Veii en Tarquinia. Zijn bijnaam Publicola, ook wel gespeld als "Poplicola", die gewoonlijk wordt afgeleid van "populus" en "colere" (cf. Liv. III, 18,6: populi colendi) en dan "volksvriend" zou betekenen, wordt met name in verband gebracht met twee door hem voorgestelde voor het volk gunstige wetten (de *leges Valeriae*), te weten de *lex Valeria de provocatione* en de *lex Valeria sacrando cum bonis capite eius qui regni occupandi consilia inisset*, die resp. de mogelijkheid tot beroep tegen uitspraken van magistraten ("provocatio") en de bestraffing van hen die streefden naar koningsmacht regelden, cf. Liv. II,8,1 v.: *Latae deinde leges, non solum quae regni suspitione consulem absolverent, sed quae adeo in contrarium verterent, ut popularem etiam facerent. inde cognomen factum Publicolae est. ante omnes de provocatione adversus magistratus ad populum sacrandoque cum bonis capite eius, qui regni occupandi consilia inisset, gratae in vulgus leges fuere* (cf. ook Flor. I,9,3-5). Aangenomen wordt dat het hier een aetiologische legende betreft.

De geschiedenis van Publicola gaat vooral terug op mededelingen van de historisch weinig betrouwbare annalist Valerius Antias, die een afstammeling van Publicola zou zijn geweest. Hierop baseerde zich ook Plutarchus, die een biografie over Publicola schreef (cf. H. Volkmann, RE, Zweite Reihe, VIII, coll. 180-88).

578. ante alios - cf. Liv. II,16,7: P. Valerius, omnium consensu princeps belli pacisque artibus [...] gloria ingenti [...].

579. praeclarum pietate...patriaeque parentem - sterk allitererend vers. Voor de metrische structuur van het eerste halfvers cf. Aen. I,10: insignem pietate virum; voor de uitdrukking "patriae parentem" Cic., Pis. III,6; Phil. II,13,31; ib. XIII,10,23; XIII,11,25; vgl. ook de bekende Romeinse erenaam "pater patriae", die o.a. werd toegekend aan Cicero (Cic., Sest. LVII,121; Iuv. VIII, 244), Marius (Cic., Rab. Perd. X,27), Caesar, Augustus, Trajanus en andere keizers (bijv. Plin., Pan. XXI,1; Sen., Clem. I,14,2; Suet., Caes. LXXVI,1; Tib. XXVI,2; Ner. VIII); vgl. verder Flor. I,9,5: publicus parens (m.b.t. Brutus); cf. Afr. I,509: publicus ipse parens (van Romulus).

De aanblik van de na hun dood door vaderlandslievende Romeinen bevolkte Melkweg (580-583).

580. Lumina...flectebat - zie voor deze uitdrukking comm. ad I,39.

580. et ingens...astris - Evenals in Somn. Sc. III,6 (...illum incolunt locum quem vides - erat autem is splendidissimo candore inter flammas circus elucens - quem vos, ut a Graeis accepistis, orbem lacteum nuncupatis) is bij P. de Melkweg de verblijfplaats van gelukzalige staatslieden en veldheren; zie ook comm. ad I,173 v. en Inleiding.

581. stabilem...Arcton - "de onbeweeglijke/vaststaande Beer", i.e. het zich in de nabijheid van de Noordpool bevindende sterrenbeeld van Grote en Kleine Beer (Ursa Maior en Minor). "Arctos" is de door Vergilius gebruikte Griekse vorm van het gelatiniseerde "Arctus" (syn. Ursa, Plaustrum).¹⁸⁸ Deze wordt "stabilis" genoemd, omdat het, zoals elk sterrenbeeld, bestaat uit een groep sterren, die in schijnbaar vaste configuraties staan en derhalve "vaste sterren" werden genoemd, in tegenstelling tot de planeten, die men "dwaalsterren" noemde, cf. comm. ad I,175: astra.

Voor de onbeweeglijkheid der sterrenbeelden, waaronder Septentrio (evenals Ursa en Plaustrum een synoniem van Arctos), cf. Macr., Comm. I,18,5: ecce enim de infixis (sc. stellis) Vergiliae nec a sui umquam se copulatione dispergunt, nec Hyadas, quae vicinae sunt, deserunt aut

---

¹⁸⁸ "On a justement remarqué que les Romains, n'ayant pas personnellement attribué au progrès de l'astronomie, empruntèrent ordinairement la plupart des termes techniques, même d'usage courant, et presque tous les noms propres des astres et des constellations. Ceci est vrai particulièrement pour Virgile qui, non seulement préfère la forme étrangère à la forme latinisée ou la traduction, mais, dans les noms communs, emploie par exemple *astrum* bien plus que *stella* et dit *cometae* au lieu de *stellae cincinnatae* ou *crinitae*" (P. d'Hérouville, L'astronomie de Virgile, Paris 1940, p. 11). P. volgt met het gebruik van de termen "lacteus...circulus" en "astris" in v. 582 dus de Rom. traditie in dezen.

Orionis proximam regionem relinquunt: Septentrionum compago non solvitur...; vgl. ook Manil. I,474 vv.: et, quo clara magis possis cognoscere signa,/ non varios obitus norunt variosque recursus,/ certa sed in proprias oriuntur singula luces/ natalesque suos occasumque ordine servant.

581. iuxta - adverbiaal: "dicht bij".

581. qua vergit ad Arcton - cf. Manil. I,684 v: alter (gyrus, i.e. orbis lacteus) in adversum positus succedit ad arctos/ et paulum a boreae gyro sua fila reducit.

582. lacteus...circulus - "de melkwitte kring", i.e. de Melkweg. P. vervangt de aanduiding "orbis (lacteus)" uit Somn. Sc. III,6 door het subst. "circulus", dat ook door Macr., Comm. I,15,1 bij zijn verklaring van deze Cicero-passage wordt gebruikt: rursus filium pater ut in deos pius, ut in homines iustus esset hortatus, praemium rursus adiecit, ostendens lacteum circulum virtutibus debitum et beatorum coetu refertum [...]. (Het door Cicero gebruikte woord) "orbis" hic idem quod circus in lactei appellatione significat.

"Orbis", "circulus" en "circus" (lacteus) zijn de gebruikelijke - aan het Griekse *Galaxias/galaktios kuklos* (cf. het ad I,580 geciteerde Somn. Sc. III,6 en comm. ad I,581, noot) ontleende - Latijnse termen ter aanduiding van de Melkweg, cf. ook Cic., Arat. 248 (492): candens circus, Lacteus hic notatur; eerst Ov., M. I,168 v. spreekt van een "via...lactea" (cf. Bömer ad loc.; Gundel, RE, s.v. Galaxias, col. 560 v.).

De Melkweg, een vooral op heldere, maanloze nachten goed waarneembare, door vele sterrenbeelden heenlopende, wazig lichtende band aan de hemel, die gevormd wordt door dicht op elkaar gepakte opeenhopen van tienduizenden sterren, waarvan de aard echter in de oudheid niet vaststond (cf. de vele hypotheses hierover die genoemd worden in Macr., Comm. I,15,3 vv. en Manil. I,718 vv.), was volgens de astrologen een van de elf cirkels (naast de Melkweg, de hemelequator, de hemelkeerkringen, de hemelpoolcirkel, de twee coluren, de meridiaan en de hemelhorizon), die de sfeer van de vaste sterren omgeven en de enige daarvan die met het oog waarneembaar (niet denkbeeldig) is, cf. Macr., Comm. I,15,2: est autem lacteus unus e circis qui ambiunt caelum: et sunt praeter eum numero decem [...] solus ex omnibus hic subiectus est oculis, ceteris circulis magis cogitatione quam visu comprehendendis.

582. innumeris redimitus...astris - cf. Somn. Sc. III,6: is splendidissimo candore *inter flammis* (= stellas) circus elucens.

583. actus - Vooral Claudianus gebruikt het subst. "actus" veelvuldig in de betekenis van "facta", cf. bijv. In Ruf. I,284: Herculeos conferre tuis iam desinat actus; Bell. Gild. I,291: ut sileam varios mecum quos

gesserit actus (Stilicho), maar men vindt het ook in deze betekenis in de epen van Lucanus, Statius, Valerius Flaccus en Silius (TLL, s.v.).

Aurora zal weldra opstaan; Scipio wordt gemaand tot spoed (584-590).

Opnieuw (cf. I,431; 458 v.) wordt de beperktheid van de tijd tot het aanbreken van de dag benadrukt, het tijdstip waarop in de apocalyptische traditie het visioen eindigt. Gnaeus wijst zijn neef op Aurora, die op het punt staat op te staan (586-88), en Publius maant zijn zoon haast te maken (589-90).

Ook in boek VI (535 v.) van de *Aeneis* vindt men een beschrijving van Aurora (zie onder) en een vermaning van de Sibylle aan Aeneas om voort te maken en de tijdsclimiet, in dit geval echter niet het aanbreken van de dag, maar middernacht, niet te overschrijden en het "datum tempus" goed te gebruiken (VI,538 v.): *sed comes admonuit breviterque adfata Sibylla est:/ nox ruit Aenea [...]; (VI,629): sed iam age, carpe viam et susceptum perforce munus* (cf. Norden ad loc.). In het *Somn. Sc.* daarentegen treft men noch vermaningen tot spoed, noch aanduidingen van het aanbreken van de dag aan.

584. **nepos** - cf. comm. ad I,499 v.

584. **si cuncta...tibi est** - In plaats van in een op deze plaats compositorisch onverantwoorde tweede droombeschrijving nog meer *res memorandae* m.b.t. de geschiedenis en *virtus* van het Romeinse volk te beschrijven, laat P. Scipio's vriend Laelius deze bij zijn ambassadeursmissie aan Syphax vertellen aan zijn Numidische gastheer in Afr. III,458 vv. (Carlini, Studio, p. 177).

585 v. **aspice...reflectitur** - "zie hoe alle sterren zinken in zee en de hemel zich draait". "Cado" is het gebruikelijke verbum voor het ondergaan van hemellichamen, cf. bijv. Aen. II,9 (*suadentque cadentia sidera somnos*) en Mackail ad loc.: "*cadere* and *surgere* are used of the stars by Vergil in the sense of fading away and shining out". "Pelago" is dativus van richting (= in pelagus), cf. Ov., M. IV,92: *et lux.../ praecipitatur aquis*.

"Reflectitur" betekent noch "si chiara" ("heldert op") (Barolo), noch "changes hue" (Bergin-Wilson) - beter: "se retourne" (Develay) -, maar is synoniem met het meer gebruikelijke "vertitur", cf. Aen. II,250: *vertitur interea caelum et ruit Oceano nox* [naar Enn., Ann. 205 (Skutsch) (Macr., Sat. VI,1,8): *vertitur interea caelum cum ingentibus signis*]. In het antieke kosmosbeeld draait de sfeer van de hemel, waaraan de sterren zijn vastgehecht, immers om het middelpunt van de stilstaande aarde, zoals 's nachts schijnbaar het geval is; zoals de nachtelijke sterrenhemel 's avonds opkomt uit de oostelijke Oceaan (cf. het zojuist geciteerde Aen.

II,250), verdwijnt hij 's morgens in de westelijke (cf. Luc. IV,525 v.: Nec segnus vergere ponto/ tunc erat astra polus); in Aen. IV,481 v. wordt Atlas als de veroorzaker van deze beweging voorgesteld: ubi maximus Atlas/ axem humero torquet stellis ardentibus aptum [naar Enn., Ann. 27 (Skutsch) (Macr., Sat. VI,1,9): qui caelum versat stellis fulgentibus aptum]. Parallellen van het gebruik van "reflecti" i.p.v. "verti" m.b.t. de sterrenhemel zijn mij niet bekend.

586 vv. et iam...unda - "en (hoe) het stralende gelaat van Aurora, die overweegt op te staan, al schittert en de nacht oplost in de golven van het Oosten". P. combineert in deze verzen twee voorstellingen m.b.t. Aurora: 1. Aurora staat 's morgens op uit de sponde van haar echtgenoot Tithonus (cf. comm. ad I,155 v.); "surgere" is het bij de beschrijving van deze voorstelling gebruikelijke verbum, cf. bijv. Georg. I,446 v.; Aen. IV,129; XI,1; 2. zoals 's avonds de nacht, zo rijst 's morgens de dageraad op uit de oostelijke Oceaan, cf. bijv. (opnieuw) Aen. IV, 129: Oceanum interea surgens Aurora reliquit.

"Eous" is een lievelingswoord van de augusteïsche dichters; ook Propertius gebruikt het in verband met Aurora, cf. (het reeds ad I,156 geciteerde) Prop. II,18,7: at non Tithoni spernens Aurora senectam/ desertum Eoa passa iacere domo est. Voor de verbinding van dit adi. met het begrip "golven", "zee", cf. bijv. Ov., F. VI,474: et vigil Eois Lucifer exit aquis; id., Pont. II,5,50: qualis ab Eois Lucifer ortus aquis; ib. IV,6,48: solis ad Eoas currus agetur aquas; Hor., Epod. II,51: Eois...fluctibus; Tib. II,2,16: Eoi qua maris unda rubet.

In de uitdrukking "somnum diluit" heeft "somnum" de betekenis van "tijd van slapen", "nacht", als bijv. in Georg. I,208: Libra die somnique pares ubi fecerit horas. "Diluere" is een in dit verband ongebruikelijk synoniem van "resolvere"; alleen Sil. V,57 (iamque orbe renato/ diluerat nebulas Titan) gebruikt het in een vergelijkbare context.

Vergilius geeft, zoals boven gezegd, in Aen. VI,535 v. eveneens een beschrijving van Aurora. Deze is hier evenwel de personificatie van de gehele dag, die rijdt met het vierspan van de zonnewagen. Deze voorstelling is slechts een gekunstelde manier om te zeggen: "het is middag geworden", die hier, in de beschrijving van de tocht door de onderwereld, waar de zon niet schijnt, eigenlijk misplaatst is (cf. Norden, ad loc.). Ook P.'s voorstelling is eigenlijk niet op zijn plaats: Scipio kan vanuit de Melkweg immers geen getuige zijn van de dageraad op aarde.

589. admonuit - absoluut als in het reeds aangehaalde Aen. VI,538: sed comes admonuit breviterque adfata Sibylla est.

589. fugientia sidera - voor "fugere" m.b.t. sterren (= occidere) cf. bijv. Sen., Thyest. 995: fugit omne sidus; id., Apocol. IV,1,25: qualis discutiens fugientia Lucifer astra; Stat., Th. III,685: nocte suprema/

ante novos ortus, ubi sola superstite plaustro/ Arctos ad oceanum fugientibus invidet astris.

Gnaeus herhaalt tegenover Scipio in andere bewoordingen, wat hij reeds in I,494-99 heeft betoogd: wie zich inzet voor het vaderland zal na zijn dood, evenals de Romeinen die hij nu aanschouwt, de hemelse gelukzaligheid deelachtig worden (590-594).

590. **Hoc nosse satis sit** - cf. Sil. XIII,850: sed satis haec vidisse, satis. P.'s verseinde is ongewoon: een monosyllabum voorafgegaan door het meerlettergrepige "satis", dat zo meer reliëf krijgt, cf. comm. ad I,15: si te.

591. **Romanas has esse animas** - cf. comm. ad I,577.

592 v. **proprio...cruore/ diffuso...merito** - cf. Luc. I,301: hoc cruor arctois meruit diffusus in arvis/ volneraque et mortes hiemesque sub Alpibus actae? De verbinding "diffundo cruorem" vindt men ook in Claud., VI. Cons. Hon. 620.

593 v. **caducae** (sc.vitae)/ **praetulit aeternam vitam** - cf. Lact., Inst. V,8,6: ut fragilibus et caducis solida et aeterna praeferrant. "Caducus" ("vergankelijk") is zowel in antiek als christelijk Latijn het tegenovergestelde van "aeternus", cf. Val. Max. I,6, ext. 3: illae...caducae ac fragilis, hae solidae et aeternae felicitatis indices extiterunt; Paul. Nol., Carm. VI,21: nam magna licet parvis, antiqua novellis/ perfecta indoctis conferre, aeterna caducis; X,174: namque caduca patent nostris, aeterna negantur/ visibus (CSEL 30, pp. 8;32). De verbinding van het adi. met het (hier in gedachten aan te vullen) begrip "vita" treft men alleen aan bij Salvianus, een 5de-eeuwse geestelijke uit Marseille: in hac caduca et brevi vita (Ad eccl. II,56 [CSEL 8, p. 287]). De verbinding "vita aeterna" komt uitsluitend voor in christelijk Latijn en wel even veelvuldig als het adi. in antiek Latijn wordt verbonden met begrippen als "gloria", "nomen", "fama" e.d. Dit hangt uiteraard samen met de wijziging door het Christendom van de inhoud van het begrip "onsterfelijkheid" van "onsterfelijke aardse roem" in "eeuwig leven na de dood" en met de substitutie van het antieke roemideaal (zie Inleiding).

594. **pericula** - Dit subst., de *lectio vulgata*, die Festa beschouwt als hetzij een "sbaglio materiale" hetzij een "spiegazione grossolana", en die hij wil vervangen door de emendatie "piacula", lijkt te verwijzen naar Cicero, die in zijn redevoeringen de gedachte uitspreekt, dat "labores" en "pericula" doorstaan in dienst van de "res publica"¹⁸⁹ beloond worden met

---

¹⁸⁹ P. gebruikt het woord "periculum" in II,355 v. ook zelf in deze context: Haec (sc. confinia imperii nostri) tamen heu quanto nobis extenta labore!/ Nunc quoque quam multo vobis servanda periclo!

onsterfelijke roem: Rab. Perd. X,29: *tantis in laboribus C. Marius periculisque* vixisset, si nihil longius quam vitae termini postulabant spe atque animo de se et gloria sua cogitasset? [...] neque quisquam nostrum *in rei publicae periculis* cum laude ac virtute versatur, quin spe posteritatis fructuque ducatur? Arch. XI,28: Nullam enim virtus aliam mercedem *laborum periculorumque* desiderat praeter hanc laudis et gloriae; Phil. XIV,12,32: Brevis a natura vita vobis data est; at memoria bene redditae vitae sempiterna. Quae si non esset longior quam haec vita, quis esset tam amens, qui *maximis laboribus et periculis* ad summam laudem gloriamque contenderet (cf. Leeman, Gloria, p. 145). P. heeft de gedachte gechristianiseerd.

De verbinding "acerba pericula" komt noch bij Cicero, noch elders in het antieke Latijn voor.

COMMENTAAR OP BOEK II

Voortzetting van de droom van Scipio: Scipio bezweert zijn vader, die hem reeds aanspoort uit de hemel terug te keren naar de aarde, hem niet in het ongewisse te laten over de toekomst van Rome; zijn vader stemt hiermee in en vraagt in het kort uiteen te zetten wat hem het meest verontrust. Scipio blijkt zo pessimistisch te zijn over de kansen van de Romeinen tegen Hannibal, dat hij tot fatalisme vervalt en overweegt de strijd maar op te geven (II,1-30).

1. Talibus - sc. verbis.

2. "Tempus" ait " (sc. est tibi) caelo descendere - cf. Hor., Epist. II,2,215: tempus abire tibi est; Cic., Tusc. I,41,99: tempus est, inquit, iam hinc abire me. Voor de gedachte zie de inleiding op I,584-590.

2 v. Gratia paucis/ huc venisse fuit - Zie comm. ad I,174 (perrarum munus) en het aldaar geciteerde Verg., Aen. VI,129 vv.

4. alme parens - "Almus" is een epitheton, dat ook door Vergilius op "parens" wordt toegepast, evenwel niet bij (menselijke) vaders, maar bij (goddelijke) moeders; in Aen. II,591 en 664 is "alma parens" Aeneas' aanduiding resp. aanspreking van zijn moeder Venus; in Aen. X,252 wordt het epitheton toegepast op Cybele: alma parens Idaea deum.

4 v. Quin...futuri - Scipio vraagt zijn vader hem de toekomst van Rome te openbaren, zoals Anchises deed bij Aeneas; cf. Aen. VI,722: dicam equidem nec te suspensum, nate, tenebo. In het Somn. Sc. voorspelt Scipio Maior niet de toekomst van Rome, alleen de carrière van diens kleinzoon, evenwel zonder dat deze zelf daarom vraagt.

6. exiqui...temporis - gen. qualitatis: "troost die van korte duur is".

7. ambiguae...noctis - "van de onbetrouwbare/dubbelzinnige nacht". De enige plaats waar het adjectief "ambiguus" (min of meer en in een heel andere samenhang) met het begrip "nox" in verband wordt gebracht lijkt Tac., Hist. III,20,2: neque...ambigua esse, quae occurrant, noctem et ignotae situm urbis. P. heeft het werk van Tacitus echter niet gekend (cf. De Nolhac, P. et l'humanisme, II,43). "Ambiguus" wordt wel veelvuldig gebezigd m.b.t. dromen en voorspellingen, bijv. Cic., Div. I,51,116: erant multa (somnia vaticinationes oracula)...ambigua.

8. implicitae...quietis - P. lijkt te doelen op het beeld van de slaap als een omhelzing, cf. Somn. Sc. I,3: me...somnus complexus est. Omhelzingen vormen, zoals eerder opgemerkt (cf. comm. ad I,156), een lievelingsthema van P. Vergelijk voor de verbinding Val. Fl. I,264: impliciti Peleus rapit oscula nati, waar "impliciti" de betekenis heeft van "held in his arms" (cf. LS, s.v. implico). Bergin en Wilson vertalen:

"things you've seen while wrapped in sleep". Zabughin (Vergilio nel Rinascimento italiano, vol. I, p. 83, n. 151) verwijst voor de verbinding - m.i. minder terecht - naar Mart., Epigr. XI,2: *implicitam visco ('in vogellijm') perdidit ille (ursus) fugam.*

9. animo...memori - cf. I,170.

10. somnia vana - "Ook voor Romeinen (geldt) dat dromen, ook die welke behoren tot de categorie die voorspelt wat werkelijk zal gebeuren (*somnia vera*), op zichzelf tenslotte 'bedrog zijn' (*somnia ludunt*)" (Brouwers [Hannibals dromen, pp. 62 v.], die hier verwijst naar Petr., fr. 30 [Bücheler]).

Vergilius gebruikt eveneens de verbinding "somnia vana" in Aen. VI,283 v. (m.b.t. de gepersonifieerde dromen, die hun thuisbasis aan de ingang van de onderwereld hebben): *quam sedem Somnia vulgo/ vana tenere ferunt.* Vgl. ook Aen. VI,896: *falsa...insomnia* (hier waarschijnlijk m.b.t. de dromen die voor middernacht komen, in tegenstelling tot de "verae umbrae" (v. 894) ("ware geestverschijningen") van na middernacht (cf. Norden ad loc.); Aen. X,642: *quae sopitos deludent somnia sensus.* Cf. verder Ov., Am. I,6,9: *noctem simulacraque vana timebam*; H. IX,39: *simulacraque inania somni*; Lucil. 487 (Marx): *sic isti somnia ficta/ vera putant*; Sen., Dial. II (Const. Sap.),11,1: *vanas species somniorum*; Suet., Aug. XCI,1: (*somnia*) *vana et irrita.*

Opmerkelijk is de inhoudelijke overeenkomst van de Africa-passage (vv. 7-10) met Aen. VIII,42, waar de riviergod Tiberinus - die Aeneas in zijn slaap verschijnt om hem aan te sporen Euander om hulp te vragen - er ook vanuit gaat, dat Aeneas wel zal aannemen, dat de slaap hem slechts een bedrieglijke droom toont en hem waarschuwt dat niet te doen: *ne vana putes haec fingere somnum.*

Ook P. zelf is, hoewel ze in de A. als traditioneel episch element een belangrijke rol spelen, hij ze fascinerend vindt en in Rer. mem. l. IV,41 vv. een hele reeks dromen van beroemde figuren uit de oudheid navertelt, in navolging van Cicero ["de opinione eius non aliter certus sum quam si quae legi - nl. in *De divinatione* II,58,119 vv. - ex ore narrantis accepissem" (ib. IV,40,11)] overtuigd van de "vanitas" van dromen: *Sed praefari libet Marcum Tullium adversus hanc quoque vanitatem et eorum amentiam qui somniis fidem habent acriter disputavisse* (ib., IV,40,1); *Quae cum ita sint, illud potius philosopho dignum arbitratur Cicero, extimare visa haec, quibus sopor hominum abundat, naturaliter provenire sine ulla significatione rerum futurarum* (ib. IV,40,7).

11. quod anqit - Het klassieke Latijn geeft er - anders dan veelal het oud-, laat- en middeleeuws Latijn - de voorkeur aan een voorwerpszin volgend op een *verbum sentiendi* of *declarandi* de vorm van een afhankelijke vraag te geven i.p.v. die van een relatieve bijzin, dus hier *quid* + coni. i.p.v. *quod* + indicat. (cf. KS II, 497 v.; Blaise, Manuel, p. 152; G. Cremaschi, Guida allo studio del latino medioevale, Padova 1959, p. 87).

12. **magis** - comparativus met intensieve betekenis: "bijzonder", "meer dan andere dingen, "het meest" (cf. Ernout-Thomas, *Syntaxe latine*, p. 167), zie bijv. Stat., Ach. I, 620 v.: totis ubi somnus inertior ("heel traag") alis/ defluit in terras; II, 146: qua saevior ("zeer woest") impetus undae; en in proza Cic., Cat. M. XVI,55: senectus est natura loquacior ("bijzonder praatziek").

12. **et** - adversatief: "maar daarbij".

12. **brevibus** - sc. verbis: "door korte woorden", "door kort van stof te zijn".

12. **celeri te subtrahe Phoebos** - "onttrek u aan de snelle Phoebus", d.w.z. "wees de spoedige opkomst van de zon voor"; cf. de auteursvariant "properanti occurre diei" in de marge van Lr (Fera, *La revisione*, p. 77). Corradini verwijst ter vergelijking van de inhoud van de woorden naar *Trionfo della Morte* II,25 vv.: Ma 'l tempo è breve e nostra voglia è lunga;/ però t'avvisa e 'l tuo dir stringi e frena/ anzi che 'l giorno, già vicin, n'aggiunga.

Voor woordovereenkomst en metrische positie cf. Aen. VI,465 (teque aspectu ne subtrahe nostro) en VI,698 (teque amplexu ne subtrahe nostro). De reden van de vermaning is het feit, dat het aanbreken van de dag het tijdstip is, waarop het visioen eindigt, vgl. de inl. op I,584-590.

Fenzi (DAAS, p. 90) wijst erop, dat het antwoord van Scipio's vader zelf op de vraag van zijn zoon, die hij met het oog op de naderende dageraad aanspoort kort van stof te zijn, paradoxaal genoeg geenszins beknopt is. Het beslaat immers ca. 500 verzen (31-549), waarin hij niet alleen het lot van Scipio en Hannibal voorspelt, maar ook de gehele geschiedenis van Rome tot aan P.'s eigen tijd behandelt, hieraan nog een filosofisch betoog over de vergankelijkheid van het aardse en de roem vastknoopt en de lof van de vriendschap spreekt.

13. **divina voluntas** - Het door de in v. 15 genoemde Fata (schikgodinnen, Parcen) gepersonifieerde Fatum wordt gelijkgesteld aan de "divina voluntas", evenals bij Vergilius de "fata Iovis"¹⁹⁰ aan de wil van Iuppiter, cf. Servius ad Aen. IV,614 (fata Iovis): id est Iovis voluntas. Vergilius ontleende deze voorstelling en uitdrukkingswijze op zijn beurt aan Homerus: *moira theou/ Dios aisa*. P. volgt dus opnieuw uitdrukkelijk de klassieke epische traditie.

Vanuit christelijk standpunt bestond hiertegen wel enig bezwaar. Zo was, hoewel de gelijkstelling van "fatum" en "voluntas Dei" volgens hem inhoudelijk niet onverenigbaar was met het christendom, Augustinus, die zich in *De civitate Dei* (V,8-9) met deze problematiek heeft beziggehouden,

---

¹⁹⁰ P. gebruikt dezelfde wending in Afr. V,748.

van mening, dat een Christen om misverstanden te voorkomen beter niet over het noodlot kon spreken. P. blijkt die mening op verschillende plaatsen in zijn werken - bijv. Fam. VI,5,2: *fati nomen in ore catholico suspectum* - te delen (cf. Heitmann, *Fortuna und Virtus*, pp. 43 vv.). Dat P. zich in de A. toch van de woorden "fatum" en "fata" bedient, maakt duidelijk dat voor hem hierin epische conventies soms zwaarder wogen dan een voornamelijk formeel religieus bezwaar.

14. sique...tempus - "en als het u mogelijk is de tijd die zal komen voor ogen te zien". De enigszins pleonastische uitdrukking "ante oculos cernere" komt voor bij Lucretius (I,342: *multa modis multis varia ratione moveri/ cernimus ante oculos*; II,732: *ante oculos quae candida cernis*); bij Vergilius vindt men "ante oculos videre", cf. Aen. II,773: *umbra Creusae/ visa mihi ante oculos*; XII, 638: *vidi oculos ante ipse meos me voce vocantem/ Murranum*.

17. Hannibal in foribus stat perfidus - De woorden "Hannibal in foribus stat" vormen een variatie op "Hannibal ante portas est" (cf. Liv. XXIII,16,2: *Cum Hannibal ad portas esset...*), die reeds bij Cicero, Fin. IV,9,22 en Phil. I,5,11 spreekwoordelijk zijn geworden voor groot gevaar dat dreigt.

"Perfidus" is opnieuw een term uit "*the Latin vocabulary of stratagem*" (cf. comm. ad I,97) en een van de twee epitheta die Hannibal in boek I en II van de A. krijgt (vgl. comm. ad I,418). Het was ook door Horatius op Hannibal toegepast (cf. C. IV,4,49: *perfidus Hannibal*). Cf. voorts Liv. XXI,4,9: *perfidia plus quam Punica...nullum ius iurandum*. Livius zinspeelt op het spreekwoordelijke "Punica fides" voor "perfidia" (trouweloosheid), een volgens de Romeinen kenmerkende eigenschap van de Carthagers, die ook Scipio in boek VII,368 vv. Hannibal en de zijnen verwijt: *Prius hic gravis astra volatu/ scandet equus, prius hic solidus per inania collis/ ascendet, caelumque cavo subsidet Averno,/ quam vobis sit amica Fides* (371 vv.).

"Perfidia" is een begrip dat conceptueel verwant is met termen als "dolus" en "calliditas", maar is niet zozeer een technische term voor krijgslist als wel een woord dat gebruikt wordt terwille van het retorisch effect en als moreel verwijt (cf. Wheeler, *Stratagem*, pp. 52; 90). Het hiervan afgeleide adi. "perfidus" is slechts een van de vele negatieve kwalificaties, waarvan Scipio's vader zich m.b.t. Hannibal bedient (cf. bijv. v. 32: *latronem... luscum*; v. 35: *sanguinis ac praedae sitiens*; v. 44: *senex versutus etc., etc.*). In dit smaden van de vijand vormt Scipio's vader een karikatuur van een weinig edele Romeinse trek, die men ook aantreft in de historiografie. Ook Livius, op wie de Hannibal-figuur in de A., evenals die van Scipio, teruggaat, geeft, zoals bekend, geen objectief beeld van Hannibal, die hij als Romeins patriot verafschuwt en die hij bijvoorbeeld van onmenselijke wreedheid beticht (XXI,4,9), maar hij laat

niet na toch ook enige goede eigenschappen en prijzenswaardige daden van hem te noemen (cf. bijv. XXI,4; XXII,7,5, etc.). Het beeld van Hannibal in de A. is echter - ook al heeft het minder ingrijpende wijzigingen t.o.v. Livius ondergaan dan dat van Scipio (zie hierover de Inleiding), en laat P. in boek VIII (vv.79 vv.) Scipio uitvoerig de lof spreken van zijn overwonnen tegenstander - nog veel negatiever dan dat, wat Livius van hem schetst. Via de verschillende redacties van de *Vita Scipionis* waarin hij een rol speelt, heeft P. in de A., om zijn held des te sterker met hem te laten contrasteren, Hannibal in een bedrieglijke vleier getransformeerd en hem ontdaan van alle noblesse die hij bij Livius nog bezat (cf. Fenzi, Scipione, Annibale e Alessandro, pp. 483 vv.).

17 v. Omnia retro/ versa cadunt - "alles gaat verkeerd"; cf. I,302: cedunt quando omnia retro. Evenals "cedere" wordt ook "cadere" gebruikt als synoniem van "ire"/"accidere", cf. bijv. Cic., Fam. V,19,1: cum aliter res cecidisset, ac putasses; "retro versa" drukt op adiectivische wijze het begrip "retro" (I,302) uit.

18. nostro pinguescunt arva cruore - variatie op Georg. I,491 v.: sanguine nostro/...pinguescere campos.

19. Tot...duces - cf. I,143: illustres cecidisse duces.

19 v. Vos lumina...tam magna ...cecidistis - cf. Aen. XI,349: lumina tot cecidisse ducum; Cic., Cat. III,10,24: clarissimis viris interfectis lumina civitatis extincta sunt; Somn. Sc. II,2: hic tu, Africane, ostendas oportebit patriae lumen animi ingenii consiliiue tui.

Het subst. "lumen" heeft hier de betekenis van "lichtend voorbeeld" (cf. v. 21: sol), "(glanzend) sieraad", waarin het zowel werd gebruikt m.b.t. personen als m.b.t. steden, bijv. Cic., Manil. V,11: Corinthus totius Graeciae lumen (cf. TLL, s.v.). Vgl. daarnaast de aanduiding "lux" in bijv. Aen. II,281: o lux Dardaniae (m.b.t. Hector); Sil. XIII,707: lux Italum (m.b.t. Scipio); dit betekent echter eerder "heil", "redding", "redder" (cf. het homerische *phaos*).

20 v. eodem/ tempore - cf. Liv. XXVI,41,8: quippe cui pater et patruus intra triginta dierum spatium...interfecti sunt.

21. sol - ook de aanduiding van Cicero (N.D. II,5,14) voor P. Africanus Minor. Evenals Cicero, die het woord gebruikt na vermelding van het voorteken, dat aan Africanus' dood zou zijn voorafgegaan, het zichtbaar zijn van twee zonnen [(causam) quae terreret animos...sole geminato, quod ut e patre audivi Tuditano et Aquilio consulibus venerat,

quo quidem anno P. Africanus sol alter extinctus est],¹⁹¹ maakt P. een toespeling op de letterlijke betekenis van het woord door Scipio tegen zijn vader te laten zeggen, dat Italië in duisternis gehuld is na zijn dood en die van zijn broer.¹⁹²

Voor de aanduiding "sol" m.b.t. andere grote mannen cf. Hor., Sat. I,7,24: solem Asiae Brutum adpellat; Cic., Att. IX,10,3 (in een passage over het lot van Pompeius, die door Caesar in het nauw gedreven wordt): Sol, ut est in tua quadam epistula, excidisse mihi e mundo videtur; Iust. XI,12,15: neque mundum posse duobus solibus regi.

22. magnaque...ruina - De vele a's in het vers leveren een opmerkelijk klankeffect op.

22. sub gemina...ruina - "onder de dubbele nederlaag". De wending "nutavit sub ruina" lijkt een variatie op Luc. IV,393: mundi nutante ruina, en VII,244: fatis...nutare ruinam (cf. Bruère, Lucan and Petrarch's *Africa*, p. 85)¹⁹³, waarbij opnieuw naar middeleeuws gebruik een prepositie "sub" is toegevoegd (cf. comm. ad I,2: fracta sub armis).

Sil. XIII,694 bedient zich m.b.t. dezelfde gebeurtenis, de dood van Publius en Gnaeus Scipio, van dezelfde verbinding ("gemina ruina"): sed me luctus habet, geminae ne clade ruinae/ cesserit affusis oppressa Hispania Poenis. Spaltenstein (ad Sil. XIII,650; 694) brengt het adi. "geminus" bij Silius in verband met de "concordia vitae" van Scipio's vader en oom, waarover, evenals P., ook Silius spreekt (cf. comm. ad I,322): "Geminae" fait sans doute plus que rappeler le nombre de ces défaites, mais continue une habitude pour les Scipions".

23. dominam Urbem - adjectivisch gebruik van "domina": "de gebiedende Stad", cf. Mart. XII,21,9: tu desiderium dominae mihi mitius Urbis/ esse

---

¹⁹¹ Deze passage heeft P. blijkens zijn aantekening "magnifice de Africano" in een van zijn Cicero-codices (Troyes, Bibl. Municipale, ms. 552, 96 v.; cf. De Nolhac, P. et l'humanisme, I, p. 239; Fera, La revisione, p. 36) zeer getroffen.

Op verschillende andere plaatsen in de A. draagt P. de van Cicero overgenomen vergelijking van Scipio Minor met de zon over op zijn eigenlijke held Scipio Maior (cf. Fera, o.c., p. 36, n. 2: "L'eroe è spesso nel poema ricondotto ad una dimensione solare"), bijv. IV,99 v.: solque velut radiis fulgentia sidera vincit,/ Scipio sic omnes superat; ook in VIII,220-31, waar de rangorde van beroemde veldheren wordt vergeleken met die van de sterren, krijgt Scipio de plaats van de zon toebedeeld, die alle andere sterren overtreft.

¹⁹² Cf. ook Sil. VI,130 v. (m.b.t. de dood van Regulus): dis Italae visum est extinguere lumen/ gentis.

¹⁹³ Bruère wijst ook (Lucan and Petrarch's *Africa*, p. 99) op Afr. IV,193 v.: Heu quantas tracturus mole ruinas/ imperii nutabat apex.

iubes. De verbinding vormt een variatie op de uitdrukking "domina Roma", waarmee het idee van de wereldheerschappij van Rome wordt uitgedrukt en die men voor het eerst aantreft in een door Horatius, C. IV,14,44, op Augustus toegepast epitheton: tutela praesens/ Italiae dominaeque Romae;¹⁹⁴ cf. ook de wending "orbis Roma caput" (II,358 v.).

24. arma movere - militaire *terminus technicus*: "de wapens opnemen", bijv. Liv. XLIII,9,1: nec hostes moverunt arma, neque consul in agrum eorum legiones induxit; ook bij dichters; in Aen. XII,6 overdrachtelijk: tum demum movet arma leo.

25. exime...labores - cf. Hor., C. III,14,14: hic dies vere mihi festus atras/ eximet curas; Epist. I,5,18: (ebrietas) sollicitis animis onus eximit.

26. membris redde quietem - variatie op Vergilius, cf. Aen. IV,5: nec placidam membris dat cura quietem; X,217: neque enim membris dat cura quietem.

28 v. Fato...humanas afferre manus - "mensengeweld in te zetten tegen het Lot"; de gebruikelijke uitdrukking "afferre manus alci/alci rei" (geweld aandoen) (cf. bijv. Cic., Verr. II,1,18,47; Caecin. XVII,49) krijgt hier een bepaling bij "manus".

29. Moriamur inermes! - Uit de context - zowel uit de voorafgaande van fatalisme getuigende woorden van Scipio (vv. 24 vv.: Quodsi, etc.) als uit het antwoord van zijn vader (31 vv.) - blijkt, dat Scipio met deze woorden, die een soort *oppositio in imitando* vormen met Verg., Aen. II,35-3: moriamur et in media arma ruamus (cf. ook Aen. II,668 vv.: arma, viri, ferte arma; vocat lux ultima victos./ reddite me Danais; sinite instaurata revisam/ proelia; numquam omnes hodie moriemur inulti), uiting geeft aan zijn wanhoop over zijn kansen tegenover Hannibal en zijn verontwaardiging over het feit dat Rome in zo'n groot gevaar verkeert. Daarnaast vormen de woorden voor P. een retorisch middel om de profetie van Scipio's vader in te leiden, dat het zijn zoon vergund zal zijn Hannibal met de wapens uit Italië te verdrijven, en een dramatisch element, dat hem in staat stelt de vader een krachtig pleidooi vóór de oorlog te laten houden en daarmee het belang van het thema van het epos te onderstrepen.

Coluccio Salutati heeft, blijkens zijn opmerking dat de hier door Scipio gesproken woorden niet passen in de mond van een groot veldheer ("ignavius est quam in tanto viro fingendo sit..."), de betekenis ervan niet begrepen, en stelt voor "in armis" te lezen i.p.v. "inermes" (cf. Fera.

---

¹⁹⁴ Voor de achtergrond van de uitdrukking cf. H. Hommel, "Domina Roma", in: RAI, pp. 31 vv.

Antich editori, pp. 67 v.). De passage als geheel laat deze wijziging niet toe.

30. Vivat - cf. Ov., Tr. I,3,101 v.: Vivat! et absentem - quoniam sic fata tulerunt -/ vivat ut, auxilio sublevet usque suo. Bruère (Lucan and Petrarch's *Africa*, p. 85) ziet in de woorden "vivat...orbe" een contaminatie van Luc. IX,726: ("description of the basilisk serpent, which was believed to radiate death") et in vacua regnat basiliscus harena, en Ov., M. I,241: qua terra patet, fera regnat Erinys. De overeenkomsten zijn niet echt sterk.

30. ferus - cf. comm. ad. I,418.

Scipio's vader openbaart zijn zoon de toekomst: het lot van Scipio en Hannibal (31-115).

Scipio zal Hannibal uit Italië verdrijven (31-37).

31. Non tulit indignantem - voor de poëtische constructie "patior" met participium cf. comm. ad I,202 v.: nec plura parantem/ sustinuit.

31. animo - abl. resp. bij verba en adi. van gemoedsbeweging, cf. LHS, p. 75, waar als voorbeeld twee Cicero-plaatsen worden geciteerd: Brut. 7: angor animo; Carm. frg. 4: animo pendens. De verbinding "indignor animo" komt niet voor in antiek Latijn.

31 v. "Immo,/ immo" ait - "Nee", zei hij, "nee...". Scipio's vader wijst de fatalistische gedachte van zijn zoon met kracht van de hand.

Anders dan van cumulatie en anaphora van "immo" (cf. TLL, s.v.), zijn mij geen antieke voorbeelden van onmiddellijke herhaling van dit partikel bekend.

32. armato - sc. tibi (Festa).

32. latronem...luscum - "eenogige rover", i.e. Hannibal. P. verwijst met het adi. "luscus" naar het feit, dat het gezichtsvermogen van Hannibals rechteroog sterk was teruggelopen ten gevolge van een voor de slag bij het Trasumeense meer in de moerassen van de Arno opgelopen infectie hieraan, waarvan de gevolgen - doordat hij zich er niet door wilde laten ophouden - verergerd waren door gebrek aan slaap en goede medicatie, cf. Liv. XXII,2; Nep., Hann. IV,2.

Het adi. had echter naast de oorspronkelijke betekenis van "aan één oog blind" van oudsher niet alleen een denigrerende betekenis,¹⁹⁵ ook was er

---

¹⁹⁵ Cf. G. Cipriani, "Il simbolismo dell' occhio" in: Quaderni Petrarqueschi 4, 1987, p. 176: "Come osserva già Plutarco (Symp., 633 c) e ribadirà più tardi Macrobio (Sat. VII,3,11) nel momento in cui si vuole scagliare contro qualcuno una *loidoria*, si deve fare riferimento ai suoi difetti fisici, e, fra questi, al meno tollerato, cioè l'*oculorum orbitas*. 'Pro convicio', *luscus* è già adoperato da Plauto e rientrerà, a buon diritto fra i 'lateinischen

een bepaalde symboliek mee verbonden, waarbij verband gelegd werd tussen deze fysieke bijzonderheid en het - wreed en sluw geachte - karakter (cf. vv. 39-44: furta...insidiasque viri; barbarico...astu; crudelem...vultum; insidiosa senis versuti verba) van degene die ermee behept was. Aan deze werd enerzijds een *oeil maléfique* toegeschreven, die symbool stond voor zijn innerlijke verdorvenheid, en anderzijds - doordat het hebben van een slecht oog de scherpte van het andere pleegt te doen toenemen - een *oeil de vigilance*, het symbool van zijn sluwheid.¹⁹⁶

Meer nog dan met de kwalificatie "latronem" beschimpt P. Hannibal hier dus door hem met het scheldwoord "luscus" aan te duiden en als "vitium" voor te stellen wat juist een gevolg was van zijn "virtus".¹⁹⁷

Corradini (p. 416) verwijst voor de wending "latronem ...luscum" naar Iuv. X,157 v. (o qualis facies et quali digna tabella,/ cum Gaetula ducem portaret belua luscum), een passage, die P. ook navolgde in een vroege versie van de *Trionfo della Fama*: l' un occhio avea lasciato al mio paese,/ stagnando al freddo tempo il fiume tosco,/ sicch' egli era a vederlo stranio arnese,/ sopra un grande elefante un duce losco [Tr.d.F. (redazione anteriore) I,124-27, Rime, Trionfi e poesie latine, p. 569], waar de Carthaagse veldheer wordt gedegradeerd tot een "stranio arnese" [= figura grottesca (Martellotti)] en herleid tot zijn oogkwaal met de bijbehorende symboliek.

In Afr. VII,837 v; Ecl. I,115 en Fam. X,4,32 stelt P. Hannibal, onder gebruikmaking van de stijlfiguur van de *antonomasia*, gelijk met de wrede en onverzadelijke Cycloop Polyphemus. In Afr. VIII,66 v; 340 v. en Vir. ill., Hann. 26 verwijst P. zonder belediging naar het oogletsel dat de Carthaagse veldheer had opgelopen.

In Afr. VI,128-31 tenslotte (Quin etiam, quod vel meminisse molestum est,/ moenia nostrae urbis Capitoliaque alta minaci/ cominus ille fremens

---

Schimpfwörter' (i.e. I. Opelt, Die lateinischen Schimpfwörter und verwandte sprachliche Erscheinungen, Heidelberg 1965) [...]."

¹⁹⁶ Cf. Cipriani, o.c., p. 175, die deze terminologie ontleent aan W. Deonna, *Le symbolisme de l'oeil*, Paris 1965).

¹⁹⁷ Vgl. de annotatie van Coluccio Salutati bij deze passage, die het van weinig edelmoedigheid vond getuigen kwaad te spreken van de vijand: nota quod illud "latronem luscum", ut mihi videtur, non multum honeste positum est, quia non est magnanimi malum dicere de hoste, saltem exprobando (= exprobrando) vitia quae virtus dederit (Fera, *Antichi editori*, p. 68).

vix lumine viderit uno:/ nos muros spectare suos quae causa vetabit?) vindt men in de voorstelling van Hannibal, die van nabij met zijn ene goede oog naar het Capitool kijkt, een opmerkelijke parallel met Sil. IV,758 v. (satque putat lucis, Capitolia cernere victor/ qua petat atque Italum feriat qua comminus hostem), verzen, die deel uitmaken van een passage, waarin de veldtocht van Hannibal in N-Italië wordt beschreven (cf. Cipriani, o.c., pp. 183 v.).

33. Discedet...animo - In Afr. VI,484-560 beschrijft P. Hannibals vertrek uit Italië. Hannibal geeft hier uiting aan bittere gevoelens over zijn door aarzeling gemiste kans het land te veroveren.

33 v. iniquo...animo - "met een vijandig gemoed", cf. Aen. X,7: quianam (= quare)...tantum...animis certatis iniquis?

34. metuet - "hij zal niet willen". Verbonden met een infinitief heeft "metuere" dikwijls de betekenis van "schromen", "niet geneigd zijn", "niet willen", cf. bijv. Liv. XXXIV,27,10: urbem relinquere...metuens.

Het afscheid van Italië valt Hannibal zwaar, cf. Afr. VI,487: Italiae flens dulcia deserit arva; ib. VI,555-60: Sic tristis abibat/ Hannibal et quarto linquebat litora lustro,/ Italiae possessa gemens; nec tristior unquam/ vel patriam quisquam vel dulces liquit amicos,/ quam patriam petit ille suam: sibi nempe videri/ exul, ab hostili iussus regione reverti.

35. sanguinis...sitiens - de wending "sitis sanguinem/ cruorem" komt regelmatig voor, bijv. Cic., Phil. II,7,20; Iust. I,8,13; Sen., Thyest. 103; Stat., Th. XII,595; verbindingen van dit subst. met het part. "sitiens", dat gewoonlijk wordt verbonden met de gen. (bijv. Sil. III, 578: semper famae sitiens) zijn mij evenwel niet bekend.

35 v. maesta suorum/ plebs - "het terneergeslagen volk der zijnen", i.e. de Carthagers, die teleurgesteld zijn over het voor hen, sinds het optreden van Scipio, ongunstige verloop van de strijd. Het subst. "plebs" kan een denigrerende betekenis hebben. In laat-Latijn werd het evenwel synoniem met "populus". Dit is met name het geval in de Vulgaat, cf. Luc. II,32: plebs tua Israel. Voor de woorden "maesta suorum plebs...metuens" verwijst Bruère (Lucan and Petrarch's *Africa*, p. 86) naar Lucanus II,232 v. ("Lucan's comment on the keening of an ancient recalling the massacres of Marius and Sulla"): maesta senectus/...flebat metuens...futuri.

36. bello...nimis...propinquo - de militaire acties van Scipio na zijn landing in Africa in 205, als gevolg waarvan men een onmiddellijke aanval op Carthago verwachtte, cf. Afr. VI,292 vv.: Iamque in conspectu Carthaginis ampla repente/ castra locat (sc. Scipio): late fugientibus arva colonis/ vastantur; trepidant subita formidine cives/ obsessi: solamque viam superesse salutis/ absentem revocare ducem clamore fatentur.

37. **repetet retrahetque** - vorm van *congeries*, cf. comm. ad I,273: eruit extirpatque. Cic., Fin. II,17,56 gebruikt in een vergelijkbare context eveneens het verbum "retrahere": si Hannibalem in Africam retraxisset (sc. Scipio).

37. **Postquam...tanget** - verbinding van "postquam" met fut. simplex, die de plaats inneemt van "cum" met fut. ex. De verbinding van "postquam" met fut. is zeer ongewoon. Men treft haar een enkele maal aan in gevallen, waarin een tijdsverschil wordt aangegeven, dat moeilijk op andere wijze zou kunnen worden uitgedrukt, als in Cato, R.R. LXV,1: post diem tertium, quam lecta erit (cf. KS II, p. 358); de *Thesaurus* noemt slechts twee plaatsen - uit allerm minst klassieke bronnen -, waar de verbinding voorkomt op een wijze die vergelijkbaar is met die, waarop P. haar hier gebruikt: een uit het *Commonitorium* van de 5de eeuwse christelijke dichter Orientius (Comm. II,217 [CSEL 16, p. 236]: postquam...retinebit..., ...est) en Petr. XXXIV,5 (v. 2): sic erimus cuncti, postquam nos auferet Orcus.

Voorspelling van Scipio's ontmoeting met Hannibal aan de vooravond van de slag bij Zama (37-59).

De voorspelling van het optreden van Hannibal bij deze gelegenheid gaat volledig in vervulling in Afr. VII,139-469. Uit de sterke, zowel inhoudelijke/feitelijke als lexicale overeenkomst tussen de aankondiging en de - op Liv. XXX,30 v. gebaseerde - beschrijving zelf van de gebeurtenis, concludeert Fenzi (Scipione, Annibale e Alessandro, p. 493 vv.), dat deze passage (althans vv. 42-59) eerst later, tussen 1341 en 1342, toen P. aan dit zevende boek van zijn epos werkte, aan de *vetus Africa* moet zijn toegevoegd: "I tratti distintivi corrispondono troppo. Si prenda per es. l' ammonimento di Publio circa il vero atteggiamento di Annibale, 'unicus eversor pacis' [50] ('ille quidem varia tentabit flectere mentem/ arte...' [47 v.]): la parola *pace* tornerà insistentemente nel discorso del condottiere cartaginese: 'ego pacem a vobis petiturus inermis' (VII,220); 'Cura...pulcerrima pacis' (240); '[me] cepit pacis amor' (254); 'Pax est pulcerrima rerum' (275); 'Tempus pacis adest' (335), alle quali violentissimo e fedele alle istruzioni ricevute s'opporrà Scipione, trafiggendo l'empietà e la perfidida dell' avversario: proprio tu, Annibale, parli di pace...'nec pudet!' (408)".

38. **funesto...campo** - "op een dodelijk/fataal slagveld" of "in een dodelijke/fatale strijd". Het subst. "campus" kan zowel absoluut gebruikt worden in de betekenis van "slagveld", als overdrachtelijk in die van "strijd". De eerstgenoemde betekenis treft men sinds Enn., Ann. 267

(Skutsch) in de epische poëzie aan, de laatstgenoemde bij Statius (Th. VIII,328; X,760) en Claudianus (XXVI[Bell. Get.],572; XXVIII[VI. Cons. Hon.],247) (TLL, s.v.).

39. congressus volet ante tuos - "zal hij tevoren een ontmoeting met u wensen". "Ante" is adverbiaal gebruikt; het pron. poss. vervangt een gen. obi. als in Aen. V,731 vv., waar Vergilius hetzelfde substantief - eveneens in het meervoud en in eenzelfde metrische structuur gebruikt: ante/.../congressus pete, nate, meos.

39-50. Tu furta...pacis - Voor de voorspelling van Hannibals optreden bij zijn ontmoeting met Scipio vgl. de beschrijving van de overwegingen die leiden tot zijn verzoek om deze ontmoeting in VII,132-38: statuit *tentare loquendo/ ante ducis mentem adversi, si flectere possit/ consilio, pacisque novos infundere amores:/ sive.../ .../...seu fraudem involvere verbis/ insidiasque parans solitasque recurrere ad artes.*

40 v. furta.../ insidiasque - "zijn streken en listen en lagen". Hannibals sluwheid wordt onderstreept met een reeks van subst. en adi. uit het krijgslist-vocabulaire (cf. comm. ad I,97); behalve de hier genoemde: "astu" (41), "insidiosa" (44), "versuti" (44), "arte" (48), "dolis" (48), "fraudem" (49).

40. virii - i.e. "eius", cf. I,243.

40 v. Doceant...astu - "Laat de vreselijke dood van (ons) tweeën (van mijn broer Gnaeus en mij), op drieste wijze tot stand gebracht met barbaarse list, een les voor u zijn."

40. duorum - i.e. utriusque nostrum; de door Festa, onder verwijzing naar I,556 ("duorum") en I,562 ("sex"), gevolgd, en door Carrara (La Rasegna 36, p. 127) terecht als "più intimo e familiare" gekenschetste, vario lectio i.p.v. het in de handschriftelijke overlevering sterker vertegenwoordigde "tuorum". "Duorum" is ook de lezing van M (de passage is lacunair in Lr).

41. barbarico...astu - cf. voor deze verbinding Gell. XVII,9,18 (m.b.t. een inwoner van Klein-Azië, die bij de Perzische koning Darius een listige manier bedacht om een boodschap over te brengen): latebra barbarico astu excogitata; vgl. ook Val. Max. V,1, ext. 6: Punico astu; Mart. IV,14,3 v.: perfidos.../ astus Hannibalis. P. volgt opnieuw (cf. I,243: ars ea certa viris) de traditioneel Romeinse zienswijze, dat alleen andere volken, in tegenstelling tot de moreel onberispelijke Romeinen, in de oorlog gebruik maakten van krijgslist.

Van het subst. "astus", dat slechts bij gelegenheid gebruikt werd ter aanduiding van krijgslist en dan een "mental faculty" aangaf, geassocieerd

werd met "dolus", en vaak met de listen van barbaarse volken in verband werd gebracht,¹⁹⁸ is alleen de, hier ook door P. gebruikte, ablativus klassiek. Verwant met "astus" is het subst. "astutia". Val. Max. VII,4, ext. 2 karakteriseert Hannibals listen bij Cannae als "astutiae...laquei" (Wheeler, *Stratagem*, pp. 69; 73; 90; 101; LS, s.v.).

42. crudelem...vultum - Naast sluwheid schrijft P. Hannibal wreedheid toe; zijn gelaatstrekken weerspiegelen deze karaktertrek. E.C. Evans heeft er in haar "Literary Portraiture in Ancient Epic" [in: *Harvard Studies in Classical Philology* LVIII-LIX (1948), pp. 189-217] op gewezen, dat karakterisering d.m.v. beschrijving van gelaatstrekken van de handelende personen sedert Homerus een gebruikelijk procédé is in de epische traditie, waarin fotografische beschrijvingen van het gehele lichaam ongevoelbaar zijn. Zo beschrijft Silius, die de genoemde techniek op welhaast emblematische wijze toepast Hannibals "torvos...vultus" (XIII,2 v.) om zijn fiere en oorlogszuchtige karakter en zijn haat en dreiging jegens de vijand aan te duiden (cf. Cipriani, o.c., pp. 174 vv.); vgl. ook Afr. II,91: *faciem trucem*.

43. dictis intende aurem - "richt uw oor naar zijn woorden"; cf. Ov., Pont. IV,4,36: *intendent aures ad tua verba suas*; een enkelvoudig object en dativus i.p.v. de prepositie "ad" vindt men in Manil. II,511: *Geminis intendit Aquarius aurem*.

43 v. cautusque vigilque...percipe - "en neem voorzichtig en waakzaam...in u op"; het eerste -que verbindt de verba "intende" en "percipe", het tweede de adiectiva "cautus" en "vigil".

44. insidiosa senis versuti...verba - "de verraderlijke woorden van de sluwe oude man". "Insidiosus" is een adi. afgeleid van het subst. "insidiae" en dus opnieuw, evenals "versutus", een woord uit het krijgslust-vocabulaire. "Versutus belongs to the earliest Latin literature: Livius Andronicus translated *polytropos*, Homer's epithet for Odysseus, as *versutus* [...]. The adjective derives from *vertere* (to turn), as Isidore recognized, who defined the *versutus* as the man who 'turns his mind quickly' (Isid., Orig. 10.41: *versutum, ab eo quod animum cito vertat*). [...] Livy (42.47.7), offering the only occurrence of the noun (*versutia*) before the second century, describes Carthaginian stratagems as *versutiae Punicae*" (Wheeler, *Stratagem*, pp. 74 v.).

De hier op Hannibal toegepaste kwalificatie "senex" werd gewoonlijk gebruikt voor mannen van boven de zestig. Hannibal had deze leeftijd in het jaar van de slag bij Zama (202 v. Chr.), aan de vooravond waarvan

---

¹⁹⁸ Hoewel niet uitsluitend; zo beantwoordde volgens Sallustius (Cat. XXVI,1 v.) Cicero Catilina's "insidiae" met "dolus" en "astutiae".

Scipio hem zal ontmoeten, nog geenszins bereikt. Immers, hoewel onzekerheid bestaat m.b.t. het preciese jaar van zijn overlijden, moet dit rond het jaar 183 v. Chr. zijn geweest, toen Hannibal circa zeventig jaar was.¹⁹⁹ In 202 was hij dus nog bijna twintig jaar jonger. Mogelijk ontleent P. het woord "senex" aan Liv. XXXIX,51,9, waar deze Hannibal zijn eigen dood laat kwalificeren als een "mortem senis".

Fenzi (Scipione, Annibale e Alessandro, p. 487) wijst op het streven van P. om de episode van de ontmoeting van Scipio en Hannibal zoals hij die bij Livius aantrof, te transformeren in een ontmoeting tussen "la vecchia e perfida retorica di Annibale" en "la giovane intera virtù romana di Scipione", en meer in het algemeen in een ontmoeting tussen twee "moraalsystemen", om zo zijn geliefde held in een nieuw licht te plaatsen.

45. renuis retrahisque pedem - "Retraho pedem" heeft de betekenis van "terugwijken"; "pedem" in dit soort uitdrukkingen betekent zoveel als "se" [cf. bijv. "pedem (re)ferre" = "se (re)ferre"]; Vergilius gebruikt de door P. gebruikte verbinding in Aen. X,307 m.b.t. zeewater: retrahitque pedes simul unda relabens.

Corradini houdt, i.p.v. "retrahis-", de *varia lectio* "retrahas-" aan, en geeft voor "renuis" de emendatie "renuas" ter verkrijging van een coni. in hoofd- én bijzin. Gevallen van "modale discordantie" in conditionele perioden, waarin in de hoofdzin een coni. potentialis staat, komen echter zelfs voor in klassiek Latijn, bijv. Cic., Cat. IV,4,7: decernatur..., si placet; Liv. III, 21,4: mirer... si vana vestra...auctoritas ad plebem est (cf. KS, II, pp. 292 v.).

46. videare - voor de coni. potentialis cf. II,92 (videatur) en comm. ad loc.

47. flectere animum - "uw gemoed te vermurwen". Men treft deze wending aan bij Cicero [Dom. XXIII,59: (filiae) fletus assiduus sordisque lugubres...mentes oculosque flectebant; De Or. II,51,205: ad eorum (hominum) mentes oratione flectendus] en Liv. (II,32,12: flexisse mentes hominum). Vergilius gebruikt "animum" i.p.v. "mentem": nulla Venus, non ulli animum flexere hymenaei (G. IV,516).

---

¹⁹⁹ cf. Nep., Hann. XIII,1: Sic vir fortissimus (i.e. Hannibal), multis variisque perfunctus laboribus, anno acquievit septuagesimo. quibus consulibus interierit, non convenit. namque Atticus M. Claudio Marcello Q. Fabio Labeone consulibus mortuum in annali suo scriptum reliquit, at Polybius L. Aemilio Paulo Cn. Baebio Tamphilo, Sulpicius autem Blitho P. Cornelio Cethego M. Baebio Tamphilo. Deze consuls aanduidingen corresponderen resp. met het jaar 183, 182 en 181. Gewoonlijk houdt men 183 als het sterfjaar van Hannibal aan.

48. arte - voor de krijgslist-aanduiding "ars" cf. comm. ad I,121.

48. per singula - "bij elke gelegenheid". Ik volg de vertaling van Develay ("à tout propos"). De uitdrukking "per singula", waarin "singula" een gesubst. neutr. pl. is als bijv. in Aen. VI,723 (ordine singula pandit), lijkt in antiek Latijn niet voor te komen. Forcellini signaleert haar wel, maar dan in een andere betekenis dan zij hier moet hebben, nl. als synoniem van het adv. "singillatim" ("één voor één"), in de Vulgaat (Joan. XXI,25: quae si scribantur per singula; id., Act. XXI,19: narrabat per singula quae Deus fecisset; cf. ook Heb. IX,5; II Mach. 11,20).

48-50. pacem / pacem...pacis.../...pacis - viervoudige, deels anaforische, deels polyptotische herhaling op markante plaatsen van het begrip "pax", dat Hannibal bij zijn ontmoeting met Scipio voortdurend in de mond zal nemen (vgl. de inl. op II,37-59) om hem te misleiden en waarvoor Scipio's vader zijn zoon nadrukkelijk wil waarschuwen.

Carrara (La Rassegna 36, p. 126) merkt op, dat de "euritmische" constructie "dulcem...pacem - pacem iterans; pacis...fraudem - eversor pacis" een dubbel chiasme vormt.

49. pacem iterans - "bij herhaling/telkens weer sprekend van vrede". "Iterare" is hier verbonden met een (tweemaal herhaalde) accusativus van de zaak die opnieuw besproken wordt. De TLL, s.v., geeft van dit gebruik twee voorbeelden: Iust. V,7,6: perpeti nocte fortunam publicam questibus iterant (sc. de in de oorlog overwonnen Atheners); Plin., N.H. XXII-I,6,57,106: Punici mali novem genera nunc iterari supervacuum. Een andere minder gebruikelijke betekenis van "iterare" vindt men in I,537.

49. pacisque...fraudem - Voor de verbinding van "tego" met de prepositie "sub" i.p.v. enkele abl. instr. (als bijv. Cic., Pis. XXIV,56: triumpho nomine tegere atque celare cupiditatem) cf. comm. ad I,2: fracta sub armis.

De door P. bedoelde "fraudem" is natuurlijk de spreekwoordelijke "fraus Punica" (cf. I,360 v.). Bij de in de rechtermarge van Lr overgeleverde auteursvariant "velansque dolos sub nomine pacis", die - als gevolg van de voorkeur van Coluccio Salutati voor deze variant - in de tekst van tal van handschriften is terechtgekomen, wordt, door de eliminatie van het subst. "fraudem", de verwijzing naar dit begrip minder direct (cf. Fera, La revisione, p. 77; Antichi editori, p. 69). Het slot van de variant keert terug in Afr. VIII,669.

Voor het verschil tussen "fraus" en "dolos", cf. comm. ad I,242.

50. Unicus eversor pacis - feitelijk geen correcte voorstelling van zaken: de aanleiding tot de oorlog was weliswaar de belegering van Saguntum door de Carthagers o.l.v. Hannibal geweest; tussen Rome en

Saguntum had evenwel geen formeel bondgenootschap bestaan, zodat er voor de Romeinen geen "iusta causa belli" voorhanden was (cf. comm. ad I,189: iusto/ Marte).

"Eversor", gezegd m.b.t. onstoffelijke zaken, heeft ongeveer de betekenis van "violator", cf. bijv. Plin. N.H. XXVIII,1,2,6: eversor iuris humani; Sen., Phaedr. 894 (Theseus tot Phaedra): quis, ede, nostri decoris eversor fuit? (TLL., s.v.).

50. **Firmissime** - hetzij op te vatten als adv. met onjuist gemeten slotlettergreep ("correptio"), zoals men wel aantreft bij middeleeuwse auteurs (cf. Fera, *Antichi editori*, p. 127), hetzij als *vocativus pro nominativo*: predicatieve bepalingen komen in de Lat. poëzie sinds de augusteïsche periode soms door attractie in naamval overeen met een - al dan niet verzwegen - vocativus, vgl. bijv. Aen. II,282 v.: quibus Hector ab oris/ exspectate venis; ib. X,811: quo moriture ruis? Stat., Th. VII,776: vade.../...certe non perpressure Creontis/ imperia (cf. KS I, pp. 255 v.; Ernout-Thomas, *Syntaxe latine*, p. 16).

Voor deze tweede mogelijkheid (die men zou kunnen vertalen als "Wees heel sterk en...") koos glossator Pietro da Parma (cf. comm. ad I,360), die, onder verwijzing naar hetgeen Priscianus (Inst. XVII,208) opmerkt over Persius, Sat. III,29 (quod trabeate salutas), P. verdedigde tegen Coluccio Salutati, welke de optie van voc. pro nom. om stilistische redenen verwierp: "si adverbium non stat versus, si vocativus minus plana ('minder helder') locutio" (cf. Fera, o.c., pp. 69; 127; *Annotazioni*, p. 6).

51. **propositumque tene** - "en houd vast aan uw voornemen". "Propositum tenere" is een in proza frequente uitdrukking, bijv. Liv. III,41,4; Caes., B.C. I,83,3; III, 42,1; 64; Nep., Eum. III,6.

51 v. **Nil...cadat** - "cado" heeft hier de betekenis van "verminderen", "verdwijnen", "verloren gaan"; "de" met abl. vormt de omschrijving van een gen. part.

52. **coram** - adv.: "voor zich".

53 v. **humiles...ficto** - "zal hij met geveinsde/valse mond nederige en deemoedige woorden spreken". "Verba dare" en "ore voces dare" zijn Vergiliaanse wendingen, cf. bijv. Aen. X,639: dat inania verba; XI,534 v.: tristis...voces/ ore dabat. Voor het gebruik van "ore" cf. comm. ad I,426: sic incipit ore.

P. voorziet bij zijn variatie op Vergilius het eigenlijk pleonastische "ore" van een attribuut, en verdubbelt het eveneens van een attribuut voorziene begrip "voces" d.m.v. het synonieme "summissa verba". De verbinding "ficto ore" varieert op Aen. II,107: ficto pectore fatur (van de listige Sinon).

54. **iuvenem semperque secundis** - i.e. "et iuvenem semper secundis". Het adv. "semper" is adjectivisch gebruikt: "voortdurende voorspoed", cf.

Ter., And. 175: eri semper lenitas; Liv. XXX,42,12: Hasdrubal...paci
semper auctor.

54-57. iuvenem...ducem - In Afr. VII,217-366 poogt Hannibal Scipio, door hem te wijzen op de grilligheid van de Fortuin, die hem nu weliswaar goed gezind is, maar zich elk moment van hem kan afwenden, ertoe te bewegen zijn vredesvoorstellen aan te nemen. Als illustratie van zijn betoog houdt hij hem de wisselvalligheden van het lot van enkele grote veldheren voor (Cyrus, Pyrrhus en Regulus); cf. ook comm. ad I,233: Fortuna.

55 v. casus varios librare.../ fortunae - "de wisselende kansen van de Fortuin te overwegen". "Librare" in de - door P. ook in I,59 gebruikte - betekenis van "(over)wegen" treft men behalve bij Persius (I,86) en in post-klassiek proza - met name bij de oud-christelijke auteurs - aan bij Statius (Th. IX,165; XI,260) in de verbinding "librare metus", die de TLL verklaart als "metuenda comparare".

Voor "casus varios fortunae" cf. Cic., Tusc. V,1,2: Sin autem virtus subiecta sub varios incertosque casus famula fortunae est; Amm. XXII,1,1,: Dum haec in diversa parte terrarum, fortunae struunt volubiles casus; id. XXXI,10,7: fortunarum versabiles casus.

In de A. is Hannibal een aanhanger *pur sang* van het geloof in *Fortuna*, de personificatie van het blinde toeval, die van oudsher tegenover de goddelijke voorzienigheid werd gesteld, en als zodanig een atheïst, zoals degenen op wie Iuv. XIII,86 (sunt in fortunae qui casibus omnia ponant) doelt; cf. Afr. VII,378 v.: tibi fabula vana est,/ Hannibal, esse Deum; ib. VII,385: Credis adhuc non esse Deum? ib. VII,395: Deus quem vos contemnit; cf. ook de "vitia" die Livius (XXI,4,9) Hannibal toeschrijft: ... nihil sancti, nullus deum metus..., nulla religio. Dit in tegenstelling tot Scipio, die de macht van Fortuna niet ontkent, maar haar uiteindelijk ondergeschikt acht aan de macht van God (cf. comm. ad I,233: Fortuna).

56. ancipiti sermone - "met dubbelzinnige/onbetrouwbare woorden"; van deze verbinding bestaan geen antieke parallellen; cf. echter Liv. VIII,2,12: responsum anceps; id. IX,3,8: velut ex ancipiti oraculo responsa data sunt.

57. videbit - De handeling die door dit verbum uit de bijzin wordt uitgedrukt is voortijdig aan de door het futurum "redibit" (59) uitgedrukte handeling van de hoofdzin en vereist volgens de regels van de schoolgrammatica derhalve eigenlijk een fut. exactum.

58. altum...animum - voor "altus" gezegd van de geest of van gedachten ("verheven", "nobel") cf. bijv. Cic., Fin. V,20,57: qui altiore animo sunt; Mil. VIII,21: homo sapiens et alta...mente praeditus; Sen., Herc. Fur. 384: spiritus altos gere.

58 v. ira/ fervidus - cf. Aen. IX,736: mortis fraternae fervidus ira.

59. arma fremens bellumque - "brullend om wapens en oorlog"; acc. van het inw. object; navolging van Vergilius en Statius, bij welke laatste men als acc. van "fremere" naast "arma" ook "bella" aantreft, hoewel niet tegelijk, zoals hier; cf. comm. ad I,378; pugnasque frementem.

De slag bij Zama (60-69).

P. beschrijft de slag uitvoerig in Afr. VII,916 vv.

60 v. Pugna.../ orbe - vgl. voor de gedachte Liv. XXIII,33,1: In hanc dimicationem duorum opulentissimorum in terris populorum omnes reges gentesque animos intenderant.

60. ambiguo quam spectent Fata favore - "die de Schikgodinnen met veranderlijke gunst (i.e. nu eens de ene, dan weer de andere partij begunstigend/met een neutrale opstelling) zullen aanschouwen". Evenals het begrip Fatum zelf (cf. comm. ad I,233), worden ook de Fata (= Parcae), die het noodlot verpersoonlijken, door P. verwisseld met Fortuna, cf. Sen., Ep. XLII,4; LXXII,4: fortunae favor; Afr. I,566 v.: populoque nimis Fortuna favere/ coeperat Albano.

De verwoording van het vers doet denken aan Liv. XXI,52,3: (Galli) per ambiguum favorem...gratiam victoris spectantes, hoewel "spectare" daar niet de betekenis "aanschouwen" heeft, zoals bij P., maar die van "uitzien naar", "beogen".

De coni. "spectent" is te verklaren uit de consecutieve strekking van relatieve bijzinnen bij verba als "est", "exsistit", "oritur" etc. (cf. KS II, p. 303); de coni. praes. vervangt de niet bestaande coni. van het futurum (ib., p. 181).

62. sanctior - "sanctus" gezegd van een karakter betekent "moreel goed", "onberispelijk", "onkreukbaar", cf. bijv. Cic., De Or. I,53,229: cum esset ille vir ...exemplum innocentiae cumque illo nemo neque integri-or neque sanctior; Curt. III,8,4: Dareus ut erat sanctus et mitis; voor de comparativus cf. comm. ad II,12.

62. praeerit - voor de korte aanvangssyllabe cf. comm. ad I,504.

P. laat beide veldheren flankeren door een reeks personificaties, die eigenschappen van henzelf, hun volk en hun strijdwijze vertegenwoordigen, oud-Romeinse deugden aan de kant van Scipio, ondeugden aan die van Hannibal: Dapperheid, Beoefening van gematigheid, Ingetogenheid, Plichtsbetrachting, Rechtvaardigheid en de overige deugden tegenover Razernij, Bedrog, Waanzin, het Hart onbekend met het juiste, Godsverachting, Begeerte, Woede en vele andere vormen van ondeugd (63-69).

Vergelijkbare rijen van personificaties - echter paarsgewijs - laat Cicero optreden aan de kant van Catilina en aan die van de senaat en zichzelf (Cat. II,11,25): Ex hac enim parte pudor pugnat, illinc petulantia; hinc pudicitia, illinc stuprum; hinc fides, illinc fraudatio; hinc pietas, illinc scelus; hinc constantia, illinc furor; hinc honestas, illinc turpitude; hinc continentia, illinc lubido; denique aequitas, temperantia, fortitudo, prudentia, virtutes omnes certant cum iniquitate, luxuria, ignavia, temeritate, cum vitiis omnibus. In Prudentius' *Psychomachia* strijden, zoals bekend, een heel epos lang de schare der deugden tegen die der ondeugden om de ziel van de mens.

De begrippen *Virtus* (63), *Dolus* (66) en *Fides* (64) hebben hier betrekking op de oorlogsethiek van beide volken en refereren aan de twee ad I,242 v. genoemde wijzen van oorlogvoering, die men in de Lat. literatuur tegenover elkaar pleegt te stellen: *virtute resp. dolo contendere*, waarbij de eerstgenoemde strijdwijze die van de Romeinen is, het volk van de *fides*.

De personificatie *Dolus* is, in tegenstelling tot *Virtus* en *Fides* in antiek Latijn vrij zeldzaam, cf. echter Val. Fl. II,206: *adcelerat Pavor...et Dolus et Rabies*; Phaedr., App. IV (Prometheus et Dolus),5,12 (*Dolus* als dienaar van Prometheus); Cic., N.D. III,17,44: (Aetheris et Diei) *fratres...*, *qui a genealogis antiquis sic nominantur, Amor, Dolus, Metus, etc.*

Pudor (64) is "das Gefühl für Recht und Gesetz, die Ehrenhaftigkeit" (Georges, s.v.); cf. ook Cic., Fin. II,34,113: *moderator cupiditatis pudor*.

Iustitia (65) en *Pietas* (64) zijn de reeds in I,483 vv. aan het Somn. Sc. ontleende en gepersonifieerde deugden.

Furor (66) en *Rabies* (66) zijn de eigenschappen, de bezinning verhinderende affecten, waarmee Lucanus Caesar karakteriseert (bijv. VII,551: *Hic furor, hic rabies, hic sunt tua crimina, Caesar*) en die hij tegenover de op de rede gebaseerde *virtus* van Cato stelt. Ook Silius had de negatieve eigenschappen van de Caesar-figuur van Lucanus toegepast op Hannibal (cf. Von Albrecht, Silius Italicus, p. 165).

Cultus modesti (63) [= *Modestia, Moderatio, Temperantia*] is evenals *Iustitia* een van de kardinale deugden. In de opsomming van personificaties, die Gautier de Châtillon geeft in Alex. I,164 vv. (zie onder) treft men een vergelijkbare perifrasede aan: *reverentia recti*.

Perifrases van abstracte begrippen vindt men ook onder de personificaties die optreden in het gevolg van Hannibal: *nescia veri/pectora* (66 v.) [= *Ignorantia veri*, cf. Ov., M. VII,92] en *Contemptus Dei* (67) [= *Impietas*].

Libido (67) lijkt te moeten worden opgevat in de zin van *Cupiditas*. In deze betekenis is *libido* immers verwant met de vervolgens door P. genoemde *Ira*, cf. Cic., Tusc. III,5,11: *ipsa iracundia libidinis est pars*; cf. ook Ov., M. VII,72 v.: *ante oculos rectum pietasque pudorque/constiterant, et victa dabat iam terga Cupido*. Voor de personificatie *Libido*, cf. Prud., Psych. 42; 87 (daar evenwel met andere betekenis ["wellust"]).

Voor de personificatie *Ira* ((68) cf. Stat., Th. III, 424: comunt Furor Iraque cristas, cf. ook Verg., Aen. XII,336; Sil. IV,437.

Andere opsommingen van personificaties van abstracte begrippen die P. tot model gediend kunnen hebben zijn Verg., Aen. I,292 vv: cana Fides et Vesta, Remo cum fratre Quirinus/ iura dabunt; dirae ferro et compagibus artis/ claudentur Belli portae; Furor impius [...] fremet horridus ore cruento; Claud., In Ruf. I,52 vv.: Concordia Virtus/ cumque Fide Pietas...Iustitia; Gautier de Châtillon, Alex. I,175 vv. (vermaning van Aristoteles aan de jonge Alexander): Dirigat ergo tuos studio celebrata priorum/ actus Iusticia...Nec desit pietas pudor et reverentia veri.

Zie voor de hier door P. genoemde personificaties ook Afr. I,251: (*Pudor, Fides*); I,396 (*Virtus*), VII,880; VIII, 1033 (*Furor*).

63. obiecta malis - "obicio" wordt o.a. in militaire zin gebruikt (cf. v. 65: vibrabunt arma): "zum Schutz, zur Verteidigung vorwerfen, vorsetzen, vorhalten" (Georges, s.v.), bijv. van een schild, cf. Liv. II,10,10: quae (tela) cum in obiecto cuncta scuto haesissent.

64. benesuada - "die het goede aanraadt"; zeer zeldzaam adi.; de TLL noemt slechts twee vindplaatsen: App., Apol. XVIII,432 (paupertas...habitu secura, cultu simplex, consilio benesuada) en Carm. epigr. 747,5 [(christ.) dulcis et benesuadus in versibus suis semper. Het adi. is het tegengestelde van het Vergiliaanse "malesuadus" ("tot het kwade verleidend"; cf. Aen. VI,276: malesuada Fames), dat P. in VI,47 gebruikt (malesuadus amor).

64. comes - cf. I,482 en comm. ad loc.

65. reliquae...Sorores - De voorstelling van de gepersonifieerde deugden als "zusters" komt bij mijn weten niet voor in antiek Latijn. Het dichterkelijk gebruik van dit subst. lijkt hier beperkt te blijven tot mythologische zusters als de Muzen, de Parcen (door P. nagevolgd in resp. I,5 en I,177), de Furiën, de Nereïden, de Danaïden, etc. (cf. OLD, s.v. "soror").

Van de deugden als "gezusters" wordt wel gesproken door Prudentius (Psych. 735: sincera Fides, simul et Concordia, sacro/ foedere iuratae Christi sub amore sorores), wiens allegorische verbeelding van de strijd tussen de als vrouwengestalten gepersonifieerde deugden en de ondeugden zeer veel invloed heeft gehad op middeleeuwse voorstellingen in dezen, ook buiten de literatuur: "Wie die Psychomachie liebt und zeigt auch die Kunst der mittelalterlichen Jahrhunderte gern die Personifikationen der Tugenden und der Laster, und zwar in allen Zweigen der Kunstübung. Kapitelle, Portalgewände, Archivolten romanischer, später gotischer Kirchen sind mit den Figuren der Tugenden geschmückt. Häufig sind es kriegerisch bewaffnete Frauengestalten, zu deren Füßen die besiegten Laster liegen. Die Personifizierung der Tugenden wie auch der Laster in der Form einer weiblichen

Gestalt folgt zunächst dem lateinischen Sprachgebrauch, nach dem die entsprechenden Wortbezeichnungen regelmässig weiblichen Geschlechtes sind" (U. Engelmann OSB, Die Psychomachie des Prudentius, Freiburg im Breisgau 1959, p. 23).

65. **vibrabunt arma** - De deugden aan de kant van de Romeinen voeren oorlog tegen de ondeugden in het gevolg van Hannibal, cf. de reeds geciteerde passage uit Cic., Cat. II,11,25: virtute omnes certant...cum vitiis omnibus. In Prudentius' Psychomachie zijn de deugden en ondeugden zelf de protagonisten in de strijd (cf. Psych. 19 v.: virtutum facies et conluctantia contra/ viribus infestis...portenta).

Coluccio Salutati maakte bezwaar tegen het subst. "arma" (verdedigingswapens) i.p.v. "tela" (aanvalswapens) in verbinding met het verbum "vibrare" (cf. Fera, Antichi editori, p. 70).

67. **Contemptusque Dei** - Salutati zag in deze uitdrukking een christelijk anachronisme en stelde voor haar te conformeren aan de antieke denkwijze door "Deum" te lezen: "dicerem 'deum' quia magis convenit poetae et tempori" (cf. Fera, Antichi editori, p. 70); vgl. echter comm. ad I,465-67.

68. **caeca** - Het adi. "caecus" wordt van oudsher veelvuldig metonymisch toegepast op de affecten, die immers "kein Besinnen erlauben und nur aufs Gerathewohl handeln lassen" (Georges, s.v.), cf. bijv. Lucr. III,59: caeca cupido; Hor., Epod. VII,13: furorne caecos...rapit; Ov., F. II, 762: caeco raptus amore furit (sc. iuvenis regius, i.e. Sextus Tarquinius). Voor de verbinding "ira caeca" cf. Ov., Am. I,7,44; Val. Fl. VI,422; Liv. XXXVII-I,17,7.

69. **et scelerum...multa** - P. besluit zijn opsomming van personificaties met een variatie op/ contaminatie van twee Vergilius-plaatsen: a. de appositie "terribiles visu formae", waarmee de opsomming van personificaties van de menselijke zorgen aan de ingang van de Onderwereld wordt onderbroken (Aen. VI,277) en b. Georg. I,505: tot bella per orbem,/ tam multae scelerum facies.

P. vervangt het Vergiliaanse "facies" door het subst. "nomen", dat, gevolgd door een gen. of adi., wordt gebruikt ter omschrijving. "Nomina" (sc. scelerum) wil hier dus zeggen "de dingen, die misdaden worden genoemd", "de vormen/soorten van misdaad", cf. bijv. Enn., Trag. 243 (Vahl.): cum capra aut nepa (= scorpio) aut exoritur nomen aliquod beluarum; Luc. VII,584: caedunt Lepidos caeduntque Metellos/ Corvinosque simul Torquataque nomina.

Scipio zal uiteindelijk de overwinning behalen, Hannibal vluchten en als balling zijn leven beëindigen (70-89).

De historische bron voor P.'s beschrijving van het latere lot van Hannibal is wederom Livius, die hierover verhaalt in passages verspreid over de boeken XXXIII-XXXIX, met name XXXIII,44-49 (Hannibals verdrijving uit

Carthago), XXXV,14 (ontmoeting Hannibal en Scipio in Efese), XXXV,19; 42 (Hannibal en Antiochus) en XXXIX,51 (dood van Hannibal).

70. **efferet** - "zal hoogmoedig maken"; in het passivum en in verbinding met "se" frequente, maar in het activum vrij zeldzame betekenis van "effero", die voorkomt bij Livius, cf. XLV,8,7: *is demum vir erit, cuius animum neque prosperae res flatu suo efferent nec adversae infringent*; cf. daarnaast Caes., B.G. V,47,4: *quos recenti victoria efferri sciret*; Cic., Fam. IX,2,2: *qui enim victoria se efferunt, quasi victos nos intuentur*.

71. **ast** - archaïsche vorm, oorspronkelijk conditioneel voegw. in wetsformules met dubbele *protasis*, maar sinds Ennius met adversatieve betekenis en synoniem met "at"; gewoonlijk voor pronomina, die met een klinker beginnen; voor "ast ille" bij Vergilius vgl. Aen. I,116; III,330; V,468; 676 (cf. Koch, Wörterbuch, s.v.; Austin ad Aen. I,46; II,467 [literatuuropgave aldaar]).

71. **fortuna adversa** - Fortuna vertoont twee aspecten: het begrip bergt zowel voorspoed ("prospera fortuna") in zich, als tegenspoed ("adversa fortuna"), zodat sprake is van "utraque fortuna", zoals P. het in de volledige titel van zijn *Remedia* samenvat. Tegenover "prospera" en "adversa fortuna" plaatst P., zowel in de *Remedia* als in de A., resp. de kardinale deugden "temperantia" en "fortitudo". "Temperantia" kan bescherming bieden tegen de verzoeken van de voorspoed, "fortitudo" tegen die van de tegenspoed. Aangezien P. Hannibal echter - anders dan Scipio, die hij met name deze twee deugden toeschrijft (cf. vv. 70 v.: *victoria nec te/ efferet*; IV,83 vv.: *Hunc prospera numquam/ extulit aut stravit iaculis fortuna molestis:/ unus utrobique est, eadem mens permanet et frons/ rebus in ambiguis, rebus tranquilla secundis*), - elke vorm van *virtus* ontzegt, is deze machteloos overgeleverd aan de grillen van de Fortuin (cf. Heitmann, *Virtus und Fortuna*, pp. 28, 62 en passim).

71. **repente** - bepaalt niet zozeer "prosternet" (73), als wel "adversa"; de woorden "fortuna adversa repente" ("de Fortuin, plotseling tegen [hem] gekant") vormen een toespeling op het grillige karakter van de Fortuin.

72. **Victus fugiet** - niet onmiddellijk: na zijn nederlaag bij Zama (202) behield Hannibal aanvankelijk de militaire en politieke leiding in Carthago en wijdde hij zich in 196 als "suffeet" ("rechter", nominaal hoogste ambtelijke functie in Carthago, die men, evenals het consulaat in Rome, deelde met een collega) aan de wederopbouw van zijn vaderland. Door intriges in Rome van zijn Carthaagse tegenstanders werd hij echter in 195 gedwongen te vluchten, eerst naar Klein-Azië (cf. vv. 73-74), dat zich in de Syrische invloedssfeer bevond, vervolgens, via een kort verblijf in de stad Gortyn op Kreta en bij koning Artaxias van Armenië, waar hij zich

echter niet veilig voelde voor de macht van Rome, naar Bithynië in de Pontus (cf. Seibert, Hannibal, pp. 496 vv.). P. verhaalt uitvoerig van Hannibals (door Liv. XXXIII,48-49 beschreven) vlucht naar Klein-Azië in VIII,294 vv.

73 v. qua Grais...maris - inkorting van Luc. IX,956-59 (beschrijving van Caesars aankomst in Troas na Pharsalia): qua pelago nomen...abstulit Helle./ Non Asiam brevioris aquae disternat usquam/ fluctus ab Europa, quamvis Byzantion arto/ Pontus et ostriferam dirimat Calchedona cursu (cf. Bruère, Lucan and Petrarch's Africa, p. 86).

74. Hellespontiacy...maris - variatie op Ov., Tr. I,10,24: Hellespontiacy...aquas.

75. regum - Antiochus III van Syrië, Artaxias van Armenië en Prusias I van Bithynië. Na de nederlaag van Antiochus, naar wiens hof Hannibal in eerste instantie gevlucht was, tegen de Romeinen bij Magnesia (190) eisten dezen de uitlevering van Hannibal, die hierop, via Kreta en Armenië, zijn toevlucht zocht bij Prusias van Bithynië, die hij bijstond in zijn strijd tegen Pergamum. Toen de Romeinen Prusias dezelfde eis stelden als Antiochus en deze bereid bleek die in te willigen, benam Hannibal zich met vergif het leven (183). Overigens waren zowel de wijze van sterven als de exacte datering van de dood van Hannibal reeds in de oudheid omstreden (cf. Seibert, o.c., p. 527 vv.).

75 v. pedes indignaque supplex/ continget genua - P. bedient zich bij de beschrijving van het traditionele smekelingengebaar van een wending ("genua contingo"), die men alleen in Apuleius' *Metamorphoses* aantreft, cf. II,28, 3: huius diu manus deosculatus et ipsa genua contingens: "miserere" ait, "sacerdos..."; cf. ook M. VIII,19,3; IX,40,1; X,6,2.

Voor de vernederende smekelingenstatus van Hannibal cf. Seibert, Hannibal, p. 506: "Er hatte das harte Brot eines Flüchtlings zu essen. [...] Bald musste er wohl feststellen, dass die Menschen Flüchtlingen skeptisch begegneten und ihnen misstrauten. Zu dieser Menschengruppe, die in allen Städten des Osten und an den Höfen der hellenistischen Könige anzutreffen waren, gehörte er fortan. [...] Ein Mann wie Hannibal, der gewohnt war zu befehlen, musste sich gewaltig umstellen. Er konnte nicht einfach den König zu einem Gespräch aufsuchen. Er musste warten, bis er eingeladen wurde, oder offiziell um eine Audienz bitten. [...] Es war nicht immer klug, geradeaus zu sagen, was man dachte. Oft war es besser, sich zu verstellen und dem allgemeinen Trend anzupassen."

Het adi. "indigna" dient voor de betekenis te worden verbonden met "regum" (enallage); het heeft waarschijnlijk betrekking op de militaire inferioriteit en de weelderige levenswijze van de vorsten die hem asiel verleenden, en tot doel het contrast tussen de eminente status van Hannibal als veldheer en deze verwijfde oosterse koningen te benadrukken.

76 v. aliena...oras - Hannibal zou Antiochus tot oorlog tegen Rome hebben aangespoord om met zijn hulp Italië binnen te vallen, cf. Liv. XXXIV,60,2 v.: Hannibal patria profugus pervenerat ad Antiochum, sicut ante dictum est, et erat apud regem in magno honore nulla alia arte, nisi quod volutanti diu consilia de Romano bello nemo aptior super tali re particeps esse sermonis poterat. sententia eius una atque eadem semper erat, ut in Italia bellum gereretur.

Antiochus moest Hannibal, die de Carthagers wilde winnen voor een nieuwe oorlog tegen Rome, van schepen en troepen voorzien ("aliena...-arma", v. 76) en ondertussen naar Griekenland oversteken en zich gereed houden voor een invasie van Italië (Liv. XXXIV,60,5-6). Hannibals landgenoten bleken echter niet bereid de vrede met Rome op te geven en het plan mislukte (cf. vv. 78-80).

Vervolgens nam Hannibal, in een ondergeschikte positie als vlootcommandant in het gevolg van Antiochus, die zijn macht in Europa wilde uitbreiden, deel aan diens oversteek naar Griekenland in 192. Deze vloot werd door de Rhodiërs aan de zuidkust van Klein-Azië teruggeslagen (Liv. XXXVII, 23-24). Nadat Antiochus in 189 bij Magnesia door de Romeinen verslagen was en dezen de uitlevering van Hannibal eisten, vluchtte hij naar Bithynië (Liv. XXXVII,45; zie ook Seibert, Hannibal, pp. 506 vv.).

78. si fortuna sinat - "gesteld dat de Fortuin het toelaat", Vergiliaans aandoende verbinding, cf. I,300: dum fortuna sinebat.

79 v. retrorsum...evertet - "zal terugwentelen/omver werpen"; echte antieke parallellen van deze verbinding ontbreken, cf. echter Hor., C. IV,8,16: reiectaeque retrorsum Hannibalis minae; Vulg., Psa. XXXIV,4: avertantur retrorsum et confundantur cogitantes mihi mala; "retrorsum" in combinatie met een compositum van "vertere" (hoewel niet "evertere") is een frequente verbinding in de Vulgaat (cf. F.P. Dutripon, Concordantiae Bibliorum Sacrorum Vulgatae Editionis, Parisiis 1884, s.v.; Blaise, Dict., s.v.).

80. Quid multa - (sc. dicam): "om kort te gaan"; evenals "ne multa" en "ne multis" elliptische formules om een betoog af te breken, die men voornamelijk aantreft in de redevoeringen van Cicero (bijv. Verr. IV,62,149; Pis. XXVIII,70; Planc. XXVII,65; Phil. II,45,116; XIII,14,30); in de antieke poëzie alleen in de komedie (bijv. Plaut., Bacch. 1162) en in de fabel (Phaedr. II,4,23). In de antieke epiek treft men wel andere elliptische wendingen aan die zijn samengesteld met vormen van "multus", bijv. Aen. VI,408 (nec plura his [sc. dixit]), Ov. M. XIV,198; Val. Fl. I,174.

80. Vagabitur exsul - Hannibals verbanning uit Carthago wordt door Livius beschreven (XXXIII,44 vv.). Bij de verwoording lijkt P. hier evenwel, zoals reeds werd opgemerkt in de Inleiding, te variëren op de vooral in poëzie in een dergelijke context niet ongebruikelijke wending

(*vagus*) (*et*) *exul errare*,²⁰⁰ die alleen door Silius m.b.t. de ballingschap van Hannibal was toegepast: *vagus exsul in orbe/ errabit toto* (II,701 v.).

81. **virus disperget** - cf. Georg. III,419: *aspergere virus*. "Virus" is synoniem met het in v. 84 gebruikte subst. "venenum". In tegenstelling tot dit laatste wordt "virus" hier overdrachtelijk gebruikt, zoals bijv. ook in Cic., Lael. XXIII,87: *evomere virus acerbitatis suae*. De term "virus" wordt vooral gebezigd m.b.t. slangegif en dient mede om de vergelijking in vv. 82-89 in te leiden.

82. **Romanos...petens** - "peto" heeft niet zelden de betekenis van "to rush at, attack, assault, [...], aim a blow at" (LS, s.v.), cf. bijv. Aen. II,213; X,313.

Vertaling vv. 80-82 (*Vagabatur...petens*): "Als balling zal hij rondzwerven, zeer boosaardig ('pessimus'), en zijn gif doen spatten (uitstrooien) naar alle landen, het (zelfs) bij zijn dood op de Romeinen gemunt hebbend."

Hannibal, die na zijn nederlaag bij Zama aan de vooravond van zijn dood staat, wordt, in een vergelijking die wat betreft de verwoording een waar Vergilius-mozaiek vormt, vergeleken met een door neerstortende rotsen dodelijk getroffen slang (82-89).

P. draagt de vergelijking met een verpletterde slang, die Flor. III,5,24 toepast op de door Pompeius verslagen Mithridates ("*nihil enim postea valuit, quamquam omnia expertus more anguim, qui optrito capite postremum cauda minantur*") over op Hannibal en contamineert deze met het door Seagraves (*Influence of Vergil*, pp. 233 vv.) genoemde Aen. V,273-79, waar Vergilius de beweging van een schip dat aan één zijde zijn riemen heeft verloren, vergelijkt met die van een door een wagenwiel of - door een voorbijganger geworpen - steen gedeeltelijk verpletterde slang: *qualis saepe viae deprensus in aggere serpens, /...quem... gravis ictu/ seminecem liquit saxo lacerumque viator;/ nequiquam longos fugiens dat corpore tortus/ parte ferox ardensque oculis et sibila colla/ arduus attollens; pars vulnere clauda retentat/ nexantem nodis seque in sua membra plicantem.*

Daarnaast zijn elementen [bijv. de "minae" (84) en "saevit" (88)] ontleend aan Georg. III,416 vv., waar herders wordt aangeraden met slangen korte metten te maken (*cape saxa manu, cape robora, pastor, / tollentemque minas et sibila colla tumentem/ deice! .../ cum medii nexus extremaeque agmina caudae/ solvuntur, tardosque trahit sinus ultimus orbis./ est etiam ille malus Calabris in saltibus anguis/ squamea convolvens sublato pectore terga/ [...] et flammantia lumina torquens/ saevit* [vv. 420 vv.]), en aan

---

²⁰⁰ Voor vindplaatsen zie p. xxxix, n. 110.

de beschrijving (Aen. II,203 vv.) van de slangen, die Laocoon en zijn beide zonen omkronkelden en doodden (post ipsum .../corripiunt spirisque ligant ingentibus.../...bis colla squamea circum/ terga dati [vv. 216-19]).

De vergelijking van Hannibal met een slang is waarschijnlijk mede ingegeven door het feit, dat op verschillende plaatsen in de Lat. literatuur (Cic., Div. I,24,49; Liv. XXI,22: Val. Max. I,7, ext. 1; Sil. III,158-213) een droom wordt beschreven, waarin Hannibal op zijn tocht naar Italië een enorme slang ziet, die grote verwoesting teweegbrengt, en die hemzelf en de *vastitas Italiae* die hij weldra zal aanrichten blijkt voor te stellen.²⁰¹

De keuze van een slang als vergelijkingsobject dient echter niet alleen verklaard te worden uit P.'s antieke modellen: de slang, waarmee Hannibal, die in de A. de verpersoonlijking is van het kwaad, wordt vergeleken, is in de christelijke traditie het symbool van de duivel (cf. comm. ad I,401: *callidus anguis*). De op Hannibal behaalde overwinning van Scipio - die hiermee de weg opende voor de wereldheerschappij van Rome, waarvan het uiteindelijke doel in P.'s conceptie de door God gewilde, gemakkelijke verbreiding van het Christendom was (zie Inleiding) - wordt door het gebruikte beeld dus in verband gebracht met de overwinning van Christus op de zonde (cf. Smarr, *A Vergil without a Rome*, p. 138: "With the serpent as a recurring image for the Carthaginian foe [...], Biblical resonances clearly emerge"; Hardie, *Renaissance Epic*, p. 311, n. 27). Hannibal wordt opnieuw vergeleken met een slang in Afr. VI,417 vv.

P. handhaaft in zijn vergelijking een groot aantal van de in de Vergilius-vergelijking gebruikte subst. en verba, maar gebruikt ook enkele - deels aan de andere genoemde Vergilius-plaatsen ontleende - synoniemen ["anguem" (83) i.p.v. "serpens", "ligans" (85) i.p.v. "plicantem" - de gebruikte naamvallen zijn omgekeerd t.o.v. het model - en "corpora" (85) i.p.v. "membra" als object bij dit participium]. Bovendien vervangt hij Vergilius' "via" door een "trivium" (83) en de "viator", die bij Vergilius de slang gedeeltelijk verplettert met één steen, door een "bewerkstelliger" ["auctor" (88)] van een "regen van stenen" ["saxea ...tempestas" (82 v.)] (voor deze verbinding zie onder).

Tenslotte bedient P. zich in plaats van de door Vergilius gebruikte comparatieve verbinding "qualis saepe...talis" van de wending "ceu...cum forte...sic", waarbij hij twee andere Vergiliaanse uitdrukkingen contamineert, te weten "ceu...cum" (Aen. VII,674; 699 v.; IX,792 v.; XI, 297 v.; G. I,303; IV,96 v.) en "cum forte" met indicat. (Aen. III,301; VI,190 al.); cf. echter ook Aen. X,723 v.: ceu...si forte...

82 v.   saxea...tempestas - "een regen van stenen". Voor het overdrachtelijk gebruik van "tempestas" in de betekenis van "een menigte", cf. Aen. XII,284: tempestas telorum; Sil. XV,627 v.: ferrea...tempestas

---

²⁰¹ Cf. Brouwers, *Hannibals dromen*, p. 64.

[wat een variatie is op Vergilius' Ennius-navolging "ferreus...imber" (eveneens Aen. XII,284)]; cf. ook Afr. VIII,470: saxeus imber (dezelfde verbinding in Stat., Th. VII,408; Sil. XIII, 181). Silius (II,38; IX,578 v.; XIV,430) spreekt ook van een "grando saxorum". Het beeld gaat waarschijnlijk uiteindelijk terug op *Ilias* XII,156, waar in de strijd geworpen stenen worden vergeleken met sneeuwvlokken (cf. Roosjen ad Sil. XIV, 430-31). Cf. ook I,279 v.: armorum sub nube virumque/ obruimur.

De stenenregen is hier uiteraard het beeld, dat P. in zijn vergelijking gebruikt voor de voor Hannibal vernietigende slag bij Zama.

83. cum forte - niet "toen juist" als in Aen. III, 301, maar "wanneer soms/zoals wel gebeurt"; cf. het "cum saepe" in de betekenis van "wanneer soms/ zoals vaak gebeurt" bij vergelijking als bijv. in Aen. I,148: ac veluti...cum saepe.

84. minas vomit atque venenum - allitererende (cf. ook "moriensque minas") en enigszins zeugmatische contaminatie van het reeds geciteerde Georg. III,416: tollentemque minas (i.e. "zich dreigend verheffend") en Cic., Lael. XXIII,87: evomere virus.

85. mille...nodis - "Terwijl hij zijn staart en schubbige lijf in duizend kronkels samentrekt". P. contamineert Aen. V,279 (nexamtem nodis seque in sua membra plicantem) met Aen. II,216-19 (post ipsum.../ corripiunt spirisque ligant ingentibus.../...bis collo squamea circum/ terga dati).

Het subst. "nodus" uit de eerstgenoemde Vergilius-passage is bij P., evenals bij zijn model, synoniem met "sinus", "spira". Het verbum "ligare", dat Vergilius gebruikt m.b.t. het omstrengelen van Laocoon door de slangen, krijgt bij P. een betekenis die het in antiek Latijn niet bezat (cf. TLL, s.v. 1. ligo, 1390,41 vv.). P.'s slang behoudt zijn Vergiliaanse/traditionele (cf. comm. ad I,401: callidus anguis) "schubbige ('squamea' - P. gebruikt het adi. 'squamosa') rug".

86. horrificus solo aspectu - "huiveringwekkend door de aanblik alleen al".

86. cruentus - vgl. de corresponderende Vergilius-passage: pars vulnera clauda retentat (Aen. V,278).

86 v. postrema.../ sibila lanquentesque oculos attollit - Uitgangspunt moet zijn geweest Aen. V,277 v.: sibila colla/...attollens. P. vervangt het door Vergilius gebruikte participium door een overeenkomstig hoofdwk., waarmee hij tevens - zeugmatisch - een tweede object verbindt: oculos. Het adi. "sibila" keert terug in de vorm van het - door Vergilius nergens gebruikte - subst. "sibila", een onzijdige meervoudsvorm bij het masc. "sibilus", die door dichters, waarschijnlijk metri causa,

als enige werd gebezigd (cf. LS, s.v. sibilus). Anders dan in Vergilius' vergelijking, waarin de gewonde slang juist "ardens oculis" is, beschrijft P. de ogen van zijn slang als "languentes", cf. - eveneens voor de wending "oculos attollere" - Aen. IV,688: illa (de stervende Dido) *gravis oculos conata attollere rursus/ deficit*). De verbinding "languentes oculos" komt alleen voor bij Seneca Maior (Contr. IX,2,7); cf. echter Luc. IV,169 v.; Val. Fl. IV,388; Sil. XII,250; XIII,641: *languentia lumina*; Paul. Nol., Carm. XVIII,461 verbindt het part. met "acies".

88. **saevit...frustra** - cf. Aen. V,276: *nequiquam...dat corpore tortus*.

88. **auctorem** - De "auctor" is, zoals Festa (app. crit. ad loc.) ter weerlegging van de noodzaak van Corradini's emendatie "ictorem" opmerkt, de bewerkstelliger van de "saxea...tempestas" (vv. 82 v.); het complement kan in gedachten uit de context worden aangevuld, zoals bijv. bij het gebruik van hetzelfde subst. ook het geval is in Sen., Herc. Oet. 1209: *pudet auctoris, non morte dolet* (sc. Virtus).

Door het kader van de vergelijking heen wordt met het beeld van de bewerkstelliger van de stenenregen natuurlijk verwezen naar Scipio (en Rome).

88 v. **sic...aget** - "zo zal hij, ten dode gedoemd, in zijn verwarring duizend wegen zoeken". Voor de ongewone verbinding "viam agere" ("een weg banen", "een weg vinden/zoeken") verwijst Festa (app. crit. ad loc.) naar Aen. III,695 (*fama est...amnem/ occultas egisse vias subter mare*); Corradini's emendatie "minas" i.p.v. "vias" is dus opnieuw onnodig.

De "mille vias" - woorden waarmee de genoemde Vergilius-passage wordt gecontamineerd met Aen. XII,753 (*mille fugit refugitque vias*), waarin een door een jachthond achtervolgd hert wordt beschreven - vormen het beeld, dat P. gebruikt voor de pogingen, die Hannibal na zijn nederlaag gedaan zou hebben buitenlandse vorsten bij wie hij verbleef (Antiochus, Prusias) tegen de Romeinen en hun bondgenoten op te zetten c.q. te helpen in hun strijd tegen hen. Vgl. ook de boven aangehaalde woorden "omnia expertus more anguium" van Florus m.b.t. de verslagen Mithridates.

Hannibal nam inderdaad aan het einde van zijn leven telkens nieuwe ondernemingen op zich, bemoeide zich met de oorlogvoering van de vorsten die hem opgenomen hadden, sloot bondgenootschappen voor hen en stichtte zelfs enkele steden. Dat hij hierbij voortdurend uit was op oorlog met Rome, zoals de door P. gevolgde Romeinse historiografen meenden, wordt in de moderne geschiedschrijving bestreden (cf. Seibert, Hannibal, p. 524).

Voorspelling van een tweede ontmoeting tussen Scipio en Hannibal (89-93).

De voorspelling van dit - door Livius XXXV,14,5 vv. beschreven, maar apocriefe -²⁰² treffen en gesprek tussen Scipio en Hannibal aan het hof van Antiochus III van Syrië te Efese, dat Scipio als Romeinse gezant [publica dum perages mandata (v. 90)] zal bezoeken en waar Hannibal na zijn nederlaag als vluchteling zal verblijven, vormt een verdubbeling/bevestiging van de in vv. 37-59 aangekondigde eerste ontmoeting tussen beide veldheren aan de vooravond van Zama.

P. geeft Livius' anecdote van een hoffelijke conversatie tussen beide veldheren niet weer, maar laat Scipio's vader zijn betoog onderbreken met een digressie over de Faam (94-104). Hij vat zijn betoog weer op met het benadrukken van Hannibals verachtelijkheid en Scipio's superioriteit (105-110).

91. faciem trucem - cf. Luc. VII,291: faciesque truces oculosque minaces; zie ook comm. ad II,42: crudelem...vultum.

91. orbem - Omdat Hannibal geen wereldrijk heeft gesticht, zoals bijv. Alexander, maar slechts Rome heeft bedreigd, stelt Carrara voor (La Rassegna 36, p. 126) de ook door Festa in zijn kritisch apparaat als "forse meglio" aangeduide, maar in de handschriftelijke overlevering minder sterk vertegenwoordigde lezing "urbem" te volgen i.p.v. "orbem", dat ook in v. 96 voorkomt; cf. ook Cic., Har. Resp. IV,6: (civem) qui urbemtotam...caede incendiisque terreret.

Ook in het voorafgaande echter heeft P. Scipio reeds in zijn wanhoop hyperbolisch over Hannibals heerschappij over de wereld laten spreken (v. 30), terwijl in v. 61 de gehele wereld bevreesd is voor de afloop van de strijd tussen Scipio en Hannibal, en in v. 113 de dood van Hannibal "Urbique metum depellet et orbi"; cf. ook Liv. XXXIII, 49,2: haud quieturum eum (Hannibalem) anteaquam bellum toto orbe terrarum concisset. Bovendien is "orbem" de lezing van Lr.

92 v. Colloquio...virorum - Aan de verwijzing naar Livius, die dit gedeelte van het betoog van Scipio afsluit, wordt door P. een dubbele, asyndetische slotsententie ("epiphonema") toegevoegd, die echter, zoals Festa (app. crit. ad loc.) opmerkt, doordat de bepaling "tantorum virorum" zowel bij "colloquio" als bij "sermone" lijkt te behoren, een onafgewerkte indruk maakt. Corradini voegt achter "tantorum" tussen vierkante haken "et" in.

De coni. "videatur" is een coni. potentialis met de betekenis van een Griekse optativus: "zal wel schijnen" (cf. KS I,176): "Door het vriendschappelijke gesprek zal de dag wel een feestdag lijken, (en) Efese gelukkig door het onderhoud van zo grote mannen".

---

²⁰² Cf. Seibert, o.c., p. 512: "Scipio und Hannibal konnten sich damals nicht begegnen, da der Römer nicht Mitglied dieser Senatsgesandtschaft war."

Het "vulgus" bejubelt opzienbarende daden zonder naar de achterliggende motieven te kijken, maakt geen onderscheid tussen een "magnificum" en een "taetrum facinus" en zal door dit gebrek aan onderscheidingsvermogen m.b.t. Hannibal een "fama mendax" verbreiden (94-104).

Deze passage over de Faam is niet alleen niet gebaseerd op Livius, zoals de voorspelling van Scipio's vader over de ontmoeting van Scipio met Hannibal in Efese, waarin zij is ingebed en die zij onderbreekt, maar past eigenlijk ook niet in de logica daarvan.

P.'s woorden lijken, zoals in de Inleiding (pp. xliii v.) werd betoogd, een variatie op en een amplificatie van Sil. II,699: [(Hannibali) non aequa dedit victoria nomen], waarin eveneens de gedachte wordt uitgedrukt, dat de roem van Hannibal gebaseerd is op een moreel verwerpelijke overwinning.

Volgens Fenzi (Scipione, Annibale e Alessandro, pp. 499 vv.) polemiseert P. hier tegen de inhoud van Livius' anecdote over het gesprek tussen Scipio en Hannibal over de rangorde der veldheren, die gebaseerd is op de door Claudius Quadrigarius uit het Grieks vertaalde "Annales Aciliani" (cf. Liv. XXV,39,12). In deze anecdote²⁰³ zouden, naar het oordeel van P., Scipio, de belichaming van zijn christen-humanistische idealen van *virtus* en *pietas*, en Hannibal, die als representant van de Carthaagse *perfidia* en *impietas* het contrast daarmee vormt, te veel als veldheren van eenzelfde niveau worden voorgesteld, zonder dat gelet wordt op hun motieven/de respectieve waardenpatronen van waaruit zij handelden. P. zou in deze verloren gegane bronnen van Livius dan ook een uiting hebben gezien van de *fama volgare*, die niet paste in zijn epos, dat hij juist voorstelt als een manifestatie van zijn "amor veri" en "*magnarum...admiratio rerum*" (II,453 v.), of, in de woorden van Fenzi, "come l'adesione sincera, amorosa e moralmente prescritta all' espressione concreta della più alta virtù antica, come a dire al più nobile ideale umano che dal mondo dell' etica classica poteva essere tutto assunto e toccato di nuova grazia nel pensiero cristiano".

De stelling van Fenzi is zeker plausibel. P.'s handelwijze zou evenwel ook eenvoudig verklaard kunnen worden uit verzet van de dichter - met zijn in de eerste boeken van de A. wat extreme Latijnse patriottisme - tegen de in zijn ogen nog te positieve reputatie, die Hannibal in de Romeinse historiografie genoot (cf. comm. ad II,17).

---

²⁰³ De inhoud hiervan is de volgende: Scipio vraagt Hannibal wie naar zijn mening de grootste veldheer is geweest. Hannibal kent Alexander de eerste plaats toe, Pyrrhus de tweede en zichzelf de derde. Scipio, geërgerd dat hij zelf niet in de reeks voorkomt, vraagt vervolgens, hoe hij geantwoord zou hebben als hij bij Zama zou hebben gezegevierd. Waarop Hannibal antwoordt, dat hij zichzelf in dat geval nog boven Alexander zou hebben geplaatst.

De hier weggelaten anecdote van Livius voegt P. in gewijzigde vorm wel in boek VIII,102 vv. in, waar Scipio op de avond na de slag bij Zama de mening van Hannibal, toen deze nog niet verslagen was, over de rangorde van de veldheren weergeeft (1. Alexander 2. Pyrrhus 3. Hannibal zelf). Scipio kent deze mening van horen zeggen (dus als "Fama").

94. **Fama...mendax...iniqua** - het attribuut "iniqua" wordt in antiek Latijn niet toegepast op het begrip "Fama"; voor de verbinding "Fama mendax" cf. *Aetna* 370; Prop. IV,2,19: Pomerius (5de eeuwse chr. auteur; zie comm. ad II,475) III,9,1 (PL 59,486B); cf. echter ook Tertullianus' uitweiding over de Faam, *Nat.* I,7,2 (CSEL 20, p. 67): *nonne haec est "fama malum, quo non aliud velocius ullum" (Aen. IV,174)? cur malum, si vera semper sit? non mendacio? plurimumque ne tum quidem, cum vera defert, a libidine mendacii cessat, ut non falsa veris intexat adiciens detrahens varietate confundens.*

94. **falsa cum lance** - "met haar bedrieglijke weegschaal". Het subst. "lanx" is overdrachtelijk gebruikt in een uitdrukking, waarvan geen antieke parallellen bestaan, maar die qua betekenis het tegendeel vormt van de sinds Plinius (N.H. VII,7,5,44) gebruikte wending "aequa lance".

In de voorstelling van P. - die moet teruggaan op Cic., *Fin.* V,30,91, waarin deze, eveneens gebruikmakend van het beeld van de balans, stelt dat "virtus" in de wereld zwaarder weegt dan al het andere ⁻²⁰⁴ weegt Fama de daden van roemrijke personen op een balans, waarbij daden voortvloeiend uit morele perfectie ten onrechte even zwaar wegen als daden verricht op andere gronden, en stelt zij allen die door hun daden roem verworven hebben even hoog.

Festa (app. crit. ad loc.) vindt het beeld van de balans - niet geheel ten onrechte - slecht passen bij de gepersonifieerde Faam en volgt de *varia lectio* "laude" i.p.v. "lance".

95 v. **Facinus...dictu** - De opeenvolging van attributen heeft de vorm van een climax. Voor de verbinding "horrendum dictu" cf. *Aen.* III,26 (horrendum et dictu video mirabile monstrum) en (parenthetisch) IV,454; VIII,565; voor "facinus horrendum" *Sen.*, *Phoen.* 363; voor "facinus grande" *Stat.*, *Th.* III,371: *facinus tam grande*; *Petr.* CVIII,10.

---

²⁰⁴ An dubium est, quin virtus ita maximam partem obtineat in rebus humanis, ut reliquas obruat? Audebo igitur cetera, quae secundum naturam sint, bona appellare nec fraudare suo vetere nomine potius quam aliquod novum exquirere, virtutis autem amplitudinem quasi in altera librae lance ponere. Terram, mihi crede, ea lanx et maria deprimet.

Anders dan bij P. heeft "lanx" in deze passage dus de betekenis van "schaal van het weegtoestel".

96. orba per orbem - woordspeling (*paronomasia*), cf. ook v. 113: *Urbi...et orbi*. Het adi. "orbus" heeft hier de betekenis van "blind" ("orbus luminibus"). Voor dit absolute gebruik van het adi., maar dan m.b.t. "Fortuna", cf. App., M. V,9,2: en *orba et saeva et iniqua Fortuna*; verder regelmatig bij de oud-christelijke auteurs (cf. TLL, s.v., 927,75 vv.).

97. nec dirimit causas - "en maakt geen onderscheid tussen de beweegredenen/drijfveren" ("ne fait point de distinction entre les motifs", Develay); "dirimo" heeft hier de zeldzame betekenis van "distinguo"; de wending "causas dirimere" komt voor in juridisch Latijn (bijv. *Codex Iustinianus II,46,3,1: cum hos generaliter volumus tales causas dirimere*), maar met een andere betekenis ("zaken in orde brengen", "kwesties regelen", cf. TLL, s.v.).

Vertaling vv. 95-97 (*Facinus...causas*): "Terwijl zij een daad aantreft, die groot, verschrikkelijk en huiveringwekkend om te zeggen is, bezingt ze die, blind als ze is, overal in de wereld, en maakt geen onderscheid tussen de beweegredenen."

97-100. Patriam...laudatur - P. plaatst twee (typen) aanvoeders tegenover elkaar, die beide verheerlijkt worden door de Faam: de veldheer die strijdt om zijn vaderland, dat in gevaar verkeert, te dienen, en hij die uit dorst naar persoonlijke rijkdom en macht een oorlog begint, veel bloed vergiet en een rijk omverwerpt.

Volgens Fenzi (*Scipione, Annibale e Alessandro*, p. 516 v.) kunnen de in deze verzen voorkomende woorden "opes", "regnum" en "in auro" (99) eigenlijk geen betrekking hebben op Hannibal, zoals, naar hij meent, het geval is in de tekst, maar heeft P. hierbij, zonder dat hij hem noemt, vooral gedacht aan Alexander, van wie sprake is in het door Livius beschreven gesprek tussen Scipio en Hannibal, dat aan deze passage ten grondslag ligt, maar aan de inhoud waarvan eerst later in de A. (VIII,102 vv., cf. de inleiding op II,94-104) wordt gerefereerd.²⁰⁵

---

²⁰⁵ Het beeld, dat P. hier van de moreel verwerpelijke veldheer schetst, komt inderdaad sterk overeen met dat wat hij in zijn *Vir. ill.* geeft van Alexander, die hij bovendien ook daar in verband brengt met een "fama falsa": *Mox eundem Darium [...] captis caesisque hostium innumeris [...] vicit (Alexander Macedo), paucissimis suorum perditis; quae ubique tanta victae partis strages et tam parva victricis indicio est quanta partium esset imparitas. Hoc proelio praeda ingens regis opulentissimi, materque eius ac soror eademque et coniunx duaeque iam adultae filiae et filius adhuc infans capti omnes; [...] Non diutius tamen blandae urgenti restitit fortunae sed, deserto more patrio, in persicas lautias degeneremque mollitiem trucemque ac praecipitem lapsus ebrietatem in libidinem quoque atque amorem etiam captivarum [...], denique in stultitiam ac ridiculam vanitatem, Persarum victor Persarum vitiis victus est. Nihilominus tamen sic viventi, tanta vis falsae etiam famae*

In deze gedachtengang worden met "ille" (97) en "alius" (98) dus resp. Scipio en Hannibal aangeduid, al neemt deze laatste hier dan ook kenmerken van Alexander aan. Gezien echter het feit, dat beide veldheren in de aan deze pronomina voorafgaande verzen niet genoemd worden - in v. 93 zijn zij voor het laatst aangeduid met de woorden "tantorum...virorum" - en gezien het gebruik van "alius" i.p.v. "alter", dat men als Fenzi's interpretatie juist is zou verwachten, lijkt dit niet waarschijnlijk. M.i. hebben de pronomina veeleer een algemeen karakter ("de een...de ander"), en is deze algemeenheid door P. bewust nagestreefd in navolging van Georg. II,505-507, die hij in vv. 98 v. navolgt (zie onder) en waarin zich een vergelijkbare moeilijkheid voordoet om tot een precieze identificatie te komen van twee aanvoerders die met de woorden "hic" en "alius" worden aangeduid.²⁰⁶

97.

Patriam...cadentem - "het ten onder gaande vaderland"/"het vaderland, dat veroverd wordt"; "cadere" wordt m.b.t. het begrip "vaderland" alleen gebruikt door Silius, en wel in dezelfde vorm: patriam moriens comitare cadentem (XIII,377); m.b.t. steden is "cadere" niet ongewoon, cf. bijv. Aen. III,2: ceciditque superbum/Ilion; Luc. II,297: ut.../ securo me Roma cadat; Sil. XV,572: stet Roma cadatne.

98-100. **...laudatur;...laudatur. Laudabitur** - combinatie van *epiphora/conversio* ("die absatzmässige Wiederholung des Schlusses eines Kolon oder eines Komma" (Lausberg, Handbuch, p. 320) met een vorm van retorische herhaling [laudatur. Laudabitur], die in LHS (pp. 707 v.) "verbale Wortparataxe" wordt genoemd en tot de verschijningsvormen van het *polyptoton* wordt gerekend (cf. echter Lausberg, o.c. pp. 325; 328).²⁰⁷ Deze

stijlfiguren dienen hier ter versterking van het pathos, c.q. het gevoel van verontwaardiging, waaraan Scipio's vader uiting geeft.

---

est, multae urbes Asiae cum ingenti thesauro multique reges supplices in deditionem sine proelio venere (Vir. ill. XV,2-5).

²⁰⁶ Cf. Page ad loc.: "[...] Seeley suggested [...] that Virgil here [505] glances at Caesar, in 507 at Crassus [...] and doubtless as he wrote the poet had some such figures before his mind, but his sketch of them is clearly not designed to admit of exact identification. Kennedy gives for 505-6 Cinna, Marius, Sulla, Catiline; for 507 Lucillus, Crassus [...]".

²⁰⁷ P. gebruikt de stijlfiguur van de "verbale Wortparataxe" - meestal in combinatie met een andere vorm van herhaling - ook in Afr. II,174: nullus erit nullusque fuit; II,438: magna geris, maiora geres; II,488 v.: tu flexeris, illa / flectitur et stat, si steteris.

98. multa cum strage - "onder een grote slachting".

98 v. multaque...auro - cf. Verg., G. II,505-507: hic petit excidiis urbem miserisque penatis,/ ut gemma bibat et Sarrano dormiat ostro;/ condit opes alius defossoque incubat auro (Corradini, p. 417); voor de verbinding "cruentas...opes" cf. Sen., Dial. VII (Vit. Beat.),23,1: Habebit philosophus amplas opes, sed nulli detractas nec alieno sanguine cruentas.

99. iaciturus in auro - "om te rusten op goud". Het verbum "iaceo" heeft vaak een bijbetekenis van rust en gemak (cf. Koch, Wörterbuch, s.v.). Corradini (app. crit. ad loc.) meende, dat het part. fut. "iaciturus" in de Lat. literatuur nergens voorkomt, en stelde voor de *varia lectio* "victurus" aan te houden; Festa (app. crit. ad loc.) heeft evenwel gewezen op Stat., Th. VII,777: vetito nudus iaciture sepulcro; P. gebruikt de vorm ook in Fam. VII,12,22: depositum meum...in terra forsan barbarica iaciturum.

101. Scipio - hier: Scipio (cf. bijv. Ov., A.A. III, 410: Scipio magne; Sil. IV,698: a Trebia revocavit Scipio fessas/...cohortes), maar II,524: Scipio (met synizese); cf. comm. ad I,66.

102. diverso sidere terris/ illatum - Toespelingen op de invloed, die de sterren volgens de astrologie op het leven van de mens en de gebeurtenissen op aarde hebben, zijn, vooral onder invloed van de Stoa, die haar met de leer van de goddelijke voorzienigheid in verband bracht, sinds het begin van de keizertijd zeer gebruikelijk in de Lat. literatuur. In het leerdicht van Manilius speelt de astrologie zelfs een overwegende rol.

Het geloof in de astrologie veronderstelt evenwel een onwrikbaar vastgelegd kosmisch bestel, dat niet verenigbaar is met de door P. gevolgde leer van de kerk met haar dogma van de vrije wil en is door de kerkvaders met kracht bestreden. In Fam. III,8 verwerpt P. ook zelf, zich daarbij met name beroepend op Aug., Div. quaest. LXXXIII,45,2, de astrologie. Ook Cicero had haar in Div. II,42,88 vv. reeds verworpen. P. bedient zich, wanneer hij hier spreekt van de geboorte onder een verschillend gesternte van beide veldheren, dus louter van een literaire conventie om het verschil in beider levensloop aan te duiden. Voor de formulering "diverso sidere" cf. Stat., Th. II,159: aequo pubescunt sidere natae, waarin "aequo...sidere" evenwel een leeftijds aanduiding is ("h.e. aetate pares", Forcellini, s.v. sidus).

104. Magnificum ac taetrum facinus - Het attribuut "magnificum" wordt in antiek Latijn nergens toegepast op "facinus"; voor "facinus taetrum"

cf. Cic., Off. III, 25,95; Auct. ad Her. II,30,49; Val. Max. II,9,3; IX,2, ext. 1; Sen., Thy. 786; Lact., Inst. I,21,10.

Scipio's vader hervat zijn voorspelling aangaande het lot van Hannibal (105-115).

106. flectere blanditiis - vgl. de door Scipio's vader voorspelde handelwijze van Hannibal aan de vooravond bij de slag bij Zama: "varia tentabit flectere mentem/ arte dolisque novis" (II,47 v.). "Questo *flectere blanditiis* diventa una costante di Annibale, che aggiunge qualcosa di equivoco, di spregevole alle sua personalità, e lo rende simile all' altro grande personaggio 'pericoloso' del poema: Sofonisba" [cf. bijv. Afr. V,353 v.: potuit...dolosis/ flectere blanditiis animum] (Fenzi, Scipio, Annibale e Alessandro, p. 499).

106. haec - i.e. "talia".

107 v. seu...quidem - voor de gedachte cf. Fam. XIII, 10 (Fracassetti [= XII,16,19 Rossi]): Virtus etiam in hoste delectat atque allicit et sibi placet ubicumque conspecta, seque ipsam non amare non potest (Corradini, p. 417).

Door Scipio's vader te laten suggereren, dat wellicht zelfs de vijand de uitzonderlijke *virtus* van zijn zoon moet erkennen, wil P. slechts opnieuw de voortreffelijkheid van zijn held onderstrepen. Indirect maakt hij hiermee een toespeling op de anecdote van Livius over de rangorde der veldheren. Het lijkt evenwel, gezien de toon waarop hij over Hannibal spreekt, geen twijfel, dat Publius van oordeel is, dat "Punische harten steeds zo zijn" en Hannibals woorden niets dan *blanditiae* zijn (cf. Fenzi, o.c., pp. 499 v.).

108 vv. verum...aliud - Het verschil tussen het schampere lachje, dat Hannibals vleierijen, naar Publius voorspelt, bij zijn zoon zullen opwekken, en Scipio's slim-triompfantelijke lach bij de vraag aan zijn tegenstander, wie hij de grootste veldheer genoemd zou hebben als hij hem bij Zama verslagen had, in Livius' weergave van het gesprek tussen beide aanvoerders (Liv. XXXV,14,11: tum risum obortum Scipioni, et subiecisse "quidnam tu diceres, si me vicisses"), is kenmerkend voor het verschil tussen het Liviaanse beeld van de twee tegenstanders en dat van P. (cf. comm. ad II,17).

Fenzi (o.c., p. 500) merkt over deze woorden op, dat de voorspelling, die Scipio's vader hier doet m.b.t. de houding van zijn zoon tegenover Hannibal, overeenstemt met de gedragslijn die hij hem hierboven (vv. 50-52: "Firmissime, persta/ propositumque tene. Nil de patriaegue tuaque/ maiestate cadat!") heeft voorgeschreven naar aanleiding van de ontmoeting bij Zama, maar met één specifiek verschil: che a Zama egli rappresenta Roma tutta, e ne impersonava i destini, quindi la *maestà* opposta all'*arte dolisque novis* di Annibale; qui a Efeso egli rappresenta se stesso, quindi sempre, davanti alle *blanditiae* del nemico, la fermezza, ma pure il

contrassegno diverso di un' incommensurabile personale superiorità: *iocosum risum ...nihil aliud*.

110. in morte - bij zijn dood in Bithynië, waar hem na de nederlaag van Antiochus door koning Prusias asiel verleend was en waar hij, toen Prusias bereid bleek hem alsnog aan de Romeinen uit te leveren en er geen ontsnappingsmogelijkheid was, met vergif een einde maakte aan zijn leven (Liv. XXXIX,51).

110 v. graves...reflexus/ cum dederit - "wanneer hij bedroefd tot zichzelf zal zijn ingekeerd". P. gebruikt "dare" met subst. ter omschrijving van een verbum, cf. Vergiliaanse uitdrukkingen als "verba dare" (= loqui), "gemitus dare" (= gemere), etc. Het subst. "reflexus" moet hier de betekenis hebben van "the fact or process of turning about" (OLD, s.v.), maar dan in overdrachtelijke zin: "the fact or process of turning about *in one's mind*" ("overdenking", "inkeer tot zichzelf", "reflexie"), waarvan noch antieke noch oud-christelijke noch middeleeuwse parallellen lijken te bestaan. Develay vertaalt: "après avoir fait...un triste retour sur lui-même". Deze "inkeer tot zichzelf" heeft bij Livius (XXXIX,51,9-11) de vorm van een bittere monoloog (cf. Corradini, p. 417: *Reflexus autem sunt verba, quae loquens inducitur a Liv. loc. cit.*" De Livius-passage luidt: "liberemus" inquit "diuturna cura populum Romanum, quando mortem senis exspectare longum censent. nec magnam nec memorabilem ex inermi proditoque Flaminius (de ambassadeur van Rome aan wie Prusias bereid was Hannibal uit te leveren) victoriam feret. mores quidem populi Romani quantum mutaverint, vel hic dies argumento erit. horum patres Pyrrho regi, hosti armato, exercitum in Italia habenti, ut a veneno caveret praedixerunt: hi legatum consularem, qui auctor esset Prusiae per scelus occidendi hospitis, miserunt."

111. falsaque animum spe paverit - De uitdrukking vormt wellicht een contaminatie van "animum pasco" met abl. (Aen. I,464) en "spes inanes pasco" (ib. X,627). De bedrieglijkheid van de hoop is een *topos* in de Lat. literatuur, cf. bijv. Cic., De Or. III,2,7: O fallacem hominum spem; ook de verbinding "spes falsa" treft men regelmatig aan bij Cic., bijv. Phil. XII,2,7; Sull. XXXII,91; Rosc. Am. XXXVIII,110.

Het verbum "paverit" is brachylogisch gebruikt: uit de voorafgaande werkwoordelijke uitdrukking ("reflexus dederit") moet een *verbum sentiendi* worden aangevuld: "et viderit se pavisse"; cf. Develay: "et reconnu qu'il s'était nourri follement d'un faux espoir".

De "valse hoop" waarvan hier sprake is, kan geen betrekking hebben op de gezindheid van Prusias, die Hannibal volgens Livius nooit had vertrouwd ["semper talem exitum vitae suae Hannibal prospexerat animo...fidei regum nihil sane confisus: Prusiae vero levitatem etiam expertus erat" (XXXIX,51,4)], maar betreft veeleer Hannibals na Zama gekoesterde hoop de

Romeinen met buitenlandse steun alsnog te kunnen verslaan.

112. Bithynica ruet...aula - "zal hij ten val komen in het Bithynische

paleis" (cf. de vertaling van Barolo: "ne la reggia/ bitinica cadrà"). "Ruo" wordt in deze betekenis zelden m.b.t. personen gebruikt; cf. evenwel Aen. X,756: caedebant pariter pariterque ruebant/ victores victique; ib. XII,652; Val. Fl. VII,642. Volgens Livius XXXIX,51 vergiftigde Hannibal zichzelf, toen ontsnapping aan de soldaten van de koning die hem moesten overleveren aan de Romeinen onmogelijk bleek, niet in het paleis van Prusias, maar in de woning die deze hem ter beschikking had gesteld; cf. echter comm. ad II,75.

112. imperterritus - Vergilius gebruikt dit woord in Aen. X,770; cf. ook Sil. XIV,187. Voor de gedachte Hor., C. I,37,22 vv. (over de zelfmoord van Cleopatra): nec muliebriter/ expavit ensem.../.../ ausa et iacentem visere regiam/ voltu sereno, fortis et asperas/ tractare serpentes, ut atrum/ corpore conbiberet venenum,/ deliberata morte ferocior;/...invidens/ privata deduci superbo/ non humilis mulier triumpho.

113. Urbi...et orbi - De verbinding van deze substantiva - een combinatie van woordspel (*paronomasia*) en klankovereenkomst in de casusuitgangen (*homoiototon/similiter cadens* [cf. Lausberg, Handbuch, p. 363]) - (al dan niet in de dativus) was reeds in de oudheid spreekwoordelijk - en werd dan ook door Otto opgenomen in zijn *Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, s.v. *urbs*²⁰⁸ -, maar is uiteraard "jünger als der ihr zugrundeliegende Sachverhalt, die tatsächliche Ausdehnung des imperium Romanum über einen guten Teil der Ökumene und die daraus erwachsene Fiktion der Erstreckung des Stadregiments über den Erdkreis. Zu denen, die sie prägten, gehörte Cicero, und vielleicht kommt ihm das Verdienst der Erstprägung zu [...]; vgl. Cic., Catil. 1,4,9 qui de huius urbis atque adeo de orbis terrarum exitio cogitent; ibid. 4,6,11 hanc urbem, lucem orbis terrarum; Ov. fast. 2,683 f. gentibus est aliis tellus data limine certo:/ Romanae spatium est urbis et orbis idem" (Dobhofer ad Rutil. Nam. I,66: urbem fecisti, quod prius orbis erat; cf.

ook E. Bréguet, *Urbi et orbi. Un cliché et un thème*. Coll. Latomus 101 = *Hommages à M. Renard*, 1, 1969, pp. 140-152; E. Wölfflin, *Der Reim im Lateinischen*, Archiv. f. lat. Lexikogr. u. Gramm. 1, 1884, p. 388).

---

²⁰⁸ Genoemd woorden hier o.a. Nep., Att. XX,5: cum se uterque principem non solum urbis Romae, sed orbis terrarum esse cuperet; Ov., A.A. I,174: ingens orbis in Urbe fuit; (in de dativusvorm) Vell. II,44,1: Hoc igitur consule inter eum et Cn. Pompeium et M. Crassum inita potentiae societas, quae urbi orbique terrarum nec minus diverso quoque tempore ipsis exitiabilis fuit; Sid., Carm. VII,545 v. (MGH, A.A. VIII, p. 216): dum Maximus occupat urbem;/ orbem sat potuit, si te [...]; ib. VII,556: captivus, ut aiunt,/ orbis in urbe iacet; verder o.a. Tert., Anim. I,6; Apol. XL,3.

Blijkens Schumanns *Lateinisches Hexameter-Lexikon*, werd met name de genitivus-vorm van de verbinding van oudsher opgenomen in de hexameter, o.a. door Ov. (F. II,684), maar met name door Corippus (Laud. Iust. I,181; 250; III,79 [MGH, A.A. III,2, pp. 121; 122; 139]).

In de late oudheid nam de populariteit van de formule toe en tenslotte ontwikkelde deze zich, langs een weg die Gernentz (Laudes Romae, p. 137) toont, tot de vorm waarin zij natuurlijk het meest bekend is gebleven: de formule van de Romeinse curie voor het schenken van de pauselijke zegen vanaf het balkon van de Sint Pieter op kerkelijke feestdagen.

P. bedient zich ook van de verbinding in Afr. IX,394: Nec dubium quin ad reliquos per bella triumphos/ straverit ense viam atque orbis patefecerit Urbi/ imperium (subj. Scipio).

113. **metum depellet** - Hannibal zelf spreekt bij Livius, zoals we reeds zagen, van "liberare cura": "liberemus" inquit "diuturna cura populum Romanum, quando mortem senis exspectare longum censent (XXXIX,51,9). Het begrip "vrees" wordt in dit verband ook gebruikt door Silius (XIII,893): tandem terras formidine solvet (sc. Hannibal). Silius zelf volgt hier Verg., Ecl. IV,14 na (Occioni, Le Puniche, p. 125).

114. **vides** - nl. met uw geestesoog: "(nu) kent ge".

De geschiedenis van Rome na Scipio tot aan P.'s eigen tijd (115-326).²⁰⁹

a. Scipio's overwinning op de Carthagers zal de weg openen voor de onderwerping van de gehele wereld aan Rome (115-133).

---

²⁰⁹ Hoewel hij was gekomen tot een nieuwe periodisering van de geschiedenis (zie Inleiding, pp. xxiv vv.), deelt P. op dit punt de "middeleeuwse" geschiedopvatting, waarin het Romeinse rijk niet had opgehouden te bestaan in de 5de eeuw; cf. Waszink, Het humanisme van F.P., p. 55: "niet alleen Petrarca, maar geen enkele van zijn tijdgenoten - men denke aan Rienzo en leze er Dante's *De monarchia* op na - beschouwde het *imperium Romanum* als een verzonken grootheid: het "heilige Roomse rijk" werd nog steeds als een lijnrechte voortzetting van het rijk van Augustus beschouwd [...]".

Dit historische continuïteitsdenken laat zich verklaren uit het feit, dat het antieke concept van een *Roma aeterna* in de Middeleeuwen niet alleen was blijven voortbestaan, maar zelfs een theologische onderbouwing had gekregen in de leer van de vier gepredestineerde wereldrijken, waarvan het Romeinse Rijk het vierde en laatste zou zijn (vgl. p. xxiv, n.61). Feitelijk veranderde het beeld van de geschiedenis eerst in de 16de eeuw met de opkomst van de nationale staten.

P. beschouwde zijn eigen tijd als een voortzetting van de periode van verval die was ingetreden, toen het rijk onder de heerschappij kwam van van oorsprong niet-Romeinse keizers (cf. Mommsen, Petrarch's Conception, p. 126).

- b. Nieuwe geslachten zullen een nieuwe generatie veldheren voortbrengen, die deze Romeinse suprematie zal realiseren (134-258); overzicht van de geschiedenis van de Romeinse republiek na Scipio aan de hand van een reeks *exempla* van veldheren, die snel de revue passeren (134-152); alleen bij Marius, Pompeius, Caesar en Augustus staat P. wat langer stil (156-258).
- c. De keizertijd luidt het verval in: van alle keizers na Augustus zijn alleen Vespasianus en Titus, die het Joodse volk zullen bestraffen, het vermelden waard (II,259-273).
- d. Na Titus gaat het helemaal bergafwaarts met het Romeinse rijk: keizers van vreemde oorsprong komen op de troon; de macht zal van Rome overgaan op Frankrijk en Duitsland (II,274-295).
- e. Het lot van Rome na 476 n. Chr. (296-326): hoewel Rome niet zal worden overwonnen door zijn vijanden (II,296-301), is het niet onvergankelijk: het zal (in de middeleeuwen) nog verder in verval raken, worden bezet door barbaren (II,301-312) en uiteindelijk, zij het eerst op het einde der tijden, samen met de gehele wereld, die het eens veroverd heeft, vergaan (324-326). Ondertussen zal de naam Rome wel altijd ontzag blijven inboezemen (II,313-322).

Evenals bij die uit de konings- en vroeg-republikeinse tijd in boek I is ook bij de beoordeling van de figuren en gebeurtenissen uit de hier beschreven periode van de Romeinse geschiedenis P.'s enige maatstaf het nut voor de providentiële missie van het Romeinse rijk (cf. Calcaterra, Sant' Agostino, p. 332).

Scipio's overwinning op de Carthagers zal de weg openen voor onderwerping van heel de wereld aan Rome (115-133).

115. Romana - sc. fata.

116. Pauca, sed e medio fatorum...acervo - "enkele woorden, die echter midden uit de stapel der noodlotsvoorspellingen afkomstig zijn". De wending "e medio fatorum ...acervo" is een contaminatie van Luc. V,185: "Talis ... vates Cumana...ex tanta fatorum strage superba/ excerpit Romana manu" en VI, 313: e mediis...fatis (cf. Bruère, Lucan and Petrarch's *Africa*, p. 86), waarbij het subst. "strages" is vervangen door het synoniem "acervus". M.b.t. dit subst. moet wellicht gedacht worden aan een hoop bladeren: de Sibylle van Cumae placht immers haar voorspellingen op boombladeren te schrijven (cf. Aen. III,444; VI,74).

Traditioneel wordt de eerstgenoemde Lucanus-passage echter in verband gebracht met de Sibyllijnse boeken, cf. de *Adnotationes super Lucanum* (geciteerd door Van Amerongen ad loc.): "de tot fatorum diversitate et multitudine manu excerpit fata Romana, id est libros Sibyllinos scripsit ad solos Romanos pertinentes". Als men dit ook in het geval van het

Africa-vers doet, neemt Scipio's vader hier de rol van *quindecimvir sacris faciundis* aan.

118 v. nullumque...portum - De macht van Rome wordt vergeleken met een haven, waarin andere landen, voorgesteld als schepen, veilig voor anker kunnen gaan. Ze hoeven zich hiervoor niet te schamen sinds het machtige Carthago dit ook heeft gedaan. De voorstelling vormt een allegorische uitwerking van Cicero's favoriete beeld van (de senaat van) Rome als haven (= toevluchtsoord), cf. bijv. Verr. II,5,48,126: *hic portus, haec arx, haec ara sociorum*; Mil. XXXIII,90: *portum omnium gentium*; Off. II,8,26: *regum, populorum, nationum portus erat et refugium senatus*. De gedachte dat het geen schande is door Rome overwonnen te worden nu dit ook met Carthago gebeurd is, treft men aan in Flor. II,7,1: *Post Carthaginem vinci neminem puduit* (Corradini, p. 417).

120. ferre - zeugmatisch verbonden met "iuga" en "tributa": "het (Romeinse) juk te dragen en schatting op te brengen".

121. Illicet...arma - "Dadelijk zullen de onbetrouwbare Aetoliërs zich ten strijde verheffen". Ik volg de interpunctie van Festa, die hier m.i. om twee redenen de voorkeur verdient boven die van Corradini (*Illicet Aetolus consurget, vanus ad arma/ prouet Antiochus*): 1. P.'s historische bronnen voor deze passage (Liv. XXXV,12,4-6; 33,7-8; Flor. II,8,5) geven goede aanleiding het adi. "vanus" - dat de betekenis kan hebben van "onbetrouwbaar" (cf. bijv. Aen. II,79 v.: *nec, si miserum Fortuna Sinonem/ finxit, vanum etiam mendacemque improba finget*) - niet bij Antiochus, maar bij "Aetolus" te trekken. In deze bronnen wordt immers verhaald, hoe de Aetoliërs, nadat zij eerst de Romeinen hadden geholpen in hun strijd tegen Philippus van Macedonië, vervolgens, omdat ze meenden te weinig beloning van Rome ontvangen te hebben voor hun steun, aansluiting zochten bij de vijanden van Rome en Antiochus van Syrië uitnodigden om Griekenland te komen "bevrijden"; 2. de verbinding "consurgo ad arma" is een contaminatie van een bij P. gebruikelijke soort, cf. Aen X,90 ("consurgo in arma") en Liv. X,13,4; XXXIII,19,7 ("consurgo ad bellum").

122 v. fratris iunioris...auspiciis - "onder het opperbevel van uw jongere broer", i.e. Lucius Cornelius Scipio Asiaticus, overwinnaar van Antiochus III de Grote van Syrië in de beslissende slag bij Magnesia (cf. Liv. XXXVII,37 vv.; Flor. II,8).

Fera (Antichi editori, p. 71) merkt, onder verwijzing naar Afr. III,174

(*Frater it hunc iuxta iunior; frons ipsa fatetur/ argutum*) en P.'s annotatie in Lr ad loc.: "[iunior] habet primam longam, vel dic quod habet naturaliter brevem, quia positivum suum, scilicet iuvenis, in prima syllaba breuiatur" (id., La revisione, p. 92) op, dat de dichter - hoewel

de lettergreep in de middeleeuwse prosodie, althans in het *Doctrinale* van Alexander de Villa Dei (467; 493), correct gemeten werd -, de aanvangssyllabe van "iunioris" abusievelijk beschouwde als kort, en dat derhalve de hypothese van Festa (app. crit. ad loc.) [en Corradini, p. 92], dat P. hier *synizesis* toepast (i.c. consonantische uitspraak van de tweede i), onhoudbaar is.²¹⁰

Evenals hier doelt P. ook op Scipio Asiaticus in II, 551.

123. vincitis - "overwint gij (u en de uwen, de Romeinen)". De werkwoordstijd is een voorbeeld van het door E. Wistrand (*Horace's Ninth Epode and its Historical Background*, Göteborg 1958, pp. 49-51) besproken "profetische praesens": Scipio's vader is zo vervuld van de toekomst die hij voor ogen ziet, dat dit voor hem voor een ogenblik de enige werkelijkheid is en hij deze niet in de toekomstige tijd beschrijft, zoals in de rest van zijn profetie, maar in het praesens (cf. ook v. 128: *possunt*; 134: *placet*; 136: *incipit*; *tentat*; 138: *venit*; 145: *surgunt*).

Naarmate profetische passages een meer extatisch karakter hebben neemt het gebruik van dit profetische praesens toe, cf. bijv. de voorspelling van de Carthaagse priesteres aan Hannibal in *Sil. I, 125* vv., die uitsluitend het praesens gebruikt. Vaak echter wisselen in dergelijke passages, doordat de voorspeller niet alleen de toekomst ziet, maar zich tevens van de actuele situatie bewust blijft, praesens- en futurumvormen elkaar af, zoals bijv. in de woorden van de Sibylle in *Aen. VI, 83* vv. en ook hier.

Het gebruik van het praesens op deze plaats vergroot niet alleen de stelligheid waarmee Scipio's vader zijn voorspelling doet, maar biedt ook een metrisch voordeel.

123. teque - Scipio personifieert de macht van Rome.

123. orbis...Eous - "het Morgenland", Ovidiaanse uitdrukking, cf. *comm. ad I, 139* v.

124. Zephyrus...Auster - metonymisch gebruik van de namen van de winden voor de windstreken, cf. *I, 179*: *sub Austro*; met het Westen wordt hier Spanje bedoeld, met het Zuiden Africa; voor de verbinding "pluvialis...Auster" cf. *Georg. III, 429*: *dum/ vere madent udo terrae ac pluvialibus Austris*.

125-128. sed omnes/...furor - "Roman conquest of the world is foreshadowed in Lucanian language": *Luc. I, 19-22*:

sub iuga iam *Seres*, iam barbarus isset *Araxes*/.../ totum sub Latias leges cum miseris orbem (*Bruère, Lucan and Petrarch's Africa*, p. 86).

---

²¹⁰ Voor het gebruik van *synizesis* in de A. zie Inleiding, p. lvii.

Rome's interventie in de hellenistische wereld direct na de tweede Punische oorlog (126-136) (cf. Liv. XXXI, vv.; Flor. II,7 vv.).

126 v. minas - Door de herhaling van het kort tevoren (v. 84) in de vergelijking van de verslagen Hannibal met een verpletterde slang gebruikte subst. "minas" en de aanwending in hetzelfde vers van het verbum "proterere" (["in de strijd"] verpletteren) wordt wellicht beoogd opnieuw - maar nu m.b.t. de andere vijanden van Rome - het beeld van de verplettering van slangen op te roepen.

127. iugum...excipient - "zullen het juk opnemen". De verbinding "iugum excipere" komt alleen voor bij Iordanis Geta, Rom. 219 (MGH, A.A. V,1, p. 28): iugum exceptit Romanum; veel gebruikelijker is "iugum accipere", cf. bijv. Liv. I,50,4.

127. sub legibus ibunt - "zullen onder de (Romeinse) wetgeving komen/onderworpen worden"; echte parallellen van deze wending ontbreken, cf. echter Luc. IX,238 v.: sub iura togati/ civis eo; Commodianus, Instr. II,9,6 (CSEL 15, p. 71): ire sub...rege (= sub servitium regis, TLL, s.v. eo, 647,75).

128. Galatae - "de Galaten"; Keltische volksstam die, na o.l.v. Brennus plunderend rondgetrokken te zijn door Griekenland en Macedonië, zich in de 3de eeuw v. Chr. in Phrygië had gevestigd. Na afloop van de Syrische oorlogen tegen Antiochus ondernamen de Romeinen de oorlog tegen de Galaten, die Antiochus mogelijk hulpstroepen hadden geleverd en een bedreiging vormden voor de Grieken in Klein-Azië, cf. Liv. XXXVII,16 vv., die de Galaten, naar hun oorsprong "Galli" noemt en Flor. II,11, die van "Gallograeci" spreekt. Voor de naam "Galatae" cf. bijv. Cic., Att. VI,5,3; Plin., N.H. VIII,42,64,158. De Galaten bewaarden lang hun Keltische volksaard en gingen vroeg tot het Christendom over (cf. de brief van Paulus aan de Galaten).

128. Macedum...furor - Deze uitdrukking vormt een variatie - in de vorm van een gen. inversus ("de razernij der Macedoniërs" = "de razende Macedoniërs") - op Lucanus' beroemde formulering "furor Teutonicus" (Luc. I,255 v.), die P. in II,164 ook woordelijk navolgt. P. doelt met de uitdrukking op de tweede en derde Macedonische oorlog (200-197 en 172-168 v. Chr.), waarbij resp. Philippus V (door Flaminius bij Cynoscephalae) en diens zoon Perseus (door Aemilius Paulus Macedonicus bij Pydna) werden verslagen (cf. Liv. XXXI-XXXIII; XLII-XLIV; Flor. II,7;12).

Het handschriftelijk overgeleverde "Macedum" is een minder gebruikelijke variant van "Macetum", de gen. plur. van "Macetai" (Gr.

"Maketai") (= "Macedones"), die men o.a. vindt in Luc. II,647; Sil. XIV,5 en Claud., In Ruf. II,279. Corradini geeft deze vorm als emendatie.

128 v. regia...nomina...patrum labores - die van Philippus II, wie het gelukte Macedonië onder de Griekse staten te doen opnemen en de hegemonie over hen te verkrijgen, en van Alexander.

130. Magnus Alexander - In navolging van Lucanus, die hem omschreef als "vesanus rex" (X,42)²¹¹, Seneca, die de omschrijving "vesanus adulescens" op hem toepaste (Ben. I,13,3) [cf. Afr. III,401: vesanus iuvenis; Inv. c. eum qui m. It. (Prose, p. 792): furioso adulescenti] en Livius (IX,17 vv.)²¹² wordt Alexander de Grote negatief beoordeeld in de A., met name in boek VIII,135 vv., waar hij niet alleen in moreel opzicht, maar ook als legeraanvoerder de mindere van Hannibal (laat staan dus van Scipio) heet te zijn.²¹³

Dit oordeel over Alexander kan niet alleen worden afgedaan als "Romeinse vooringenomenheid" (Baron, Petrarca's geistige Entwicklung, p. 397, n. 46)²¹⁴, maar heeft, zoals Carrara (Rolando, vooral pp. 116-21; 131 vv.) betoogt, een ideologische achtergrond: de exclusief op Rome georiënteerde P. polemiseert met het Alexander-beeld dat hij in de A. schetst tegen Gautier de Châtillon, die in zijn *Alexandreis* de grote populariteit van de Alexander-figuur in zijn tijd had aangegrepen om anti-Romeinse sentimenten uit te dragen, en tegen de verheerlijking van

Alexander, die hij beschouwde als representant van Griekenland, Italië's rivale uit de oudheid (cf. comm. ad I,46 vv.; II,454). Voor P. en Alexander cf. ook G. Cary, "Petrarch and Alexander the Great" in : Italian

---

²¹¹ Dit vers maakt deel uit van Luc. X,20-52, de passage, waarin deze dichter het sterkst zijn negatieve Alexander-beeld ontwikkelt.

²¹² Cf. Fenzi, Scipione, Annibale e Alessandro, pp. 506 v., n. 22: "In genere, sembra che (m.b.t. Alexander) Petrarca abbia derivato da Livio certe considerazioni di fatto (militari soprattutto), e che le abbia colorate d'un giudizio morale strettamente ispirato a Seneca."

²¹³ P. vermeed een directe vergelijking tussen Scipio en Alexander, die in zijn tijd een groot prestige had en van wie een sterke fascinatie uitging (cf. Fenzi, o.c., p. 508).

²¹⁴ Aangezien P.'s oordeel over Alexander in zijn laatste werken nauwelijqk afwijkt van dat in vroege als de A. en *De viris illustribus*, betwijfelt Baron - terecht - of het feit, dat P. zich in zijn - in de tussenliggende periode geschreven - *Tronfi* (Tr.d.F. II,11 vv.) wat genuanceerder over hem uitlaat, gezien mag worden, zoals Martellotti doet (Entwicklungslinien, pp. 200 vv.), als een indicatie van een ontwikkeling in P.'s oordeel over Alexander, die vergelijkbaar is met de evolutie in zijn denken over Iulius Caesar en het Romeinse keizerrijk (zie de inl. op II,219-240 en comm. ad II,274).

Studies V (1950), pp. 43-55; De Nolhac, P. et l'humanisme, II, pp. 94-98; 231-232.

130. totiens revocatus ab urna - "(in gedachten) teruggeroepen van zijn urn", nl. om bijstand te verlenen tegen de Romeinen; cf. Curt. X,5,35: *quotiens (fortuna) illum (sc. Alexandrum) a morte revocavit*, waar "revocare" echter een andere betekenis heeft, nl. die van "redden van" als bijv. in Aen. V,476: *revocatum a morte Dareta*.

131. si - pregnant (= *etiamsi*: "zelfs al"), cf. bijv. Liv. VII,10,2: *iniussu tuo...nunquam pugnaverim, non si certam victoriam videam*.

131. mea...nosti - "ge weet toch wat mijn overtuiging is" (d.w.z. mijn mening zou daardoor niet veranderen). Scipio's vader refereert aan de door hem in vv. 125 v. gesproken woorden: *omnes/ vincet Roma minas et totum proteret orbem*. Corradini's coniectuur "nosce" voor "nosti" is dan ook, zoals Festa opmerkt, onnodig.

133. male...avorum - "zal kwalijk/zwaar boeten voor het doden van onze voorvaderen". "Onze voorvaderen" zijn de Trojanen, van wie het Romeinse volk afstamt; cf. voor de gedachte Aen. I,283: vv.: *veniet lustris labentibus aetas/ cum domus Assarici Pthiam clarasque Mycenae/ servitio premet ac victis dominabitur Argis*. Het participium "caesorum" is dominant gebruikt. Voor de uitdrukking "poenas dependere" cf. bijv. Cic., Sest. LXVII,140; Cat. IV,5,10; voor "male" als adv. van graad in de betekenis "in sterke mate", "zeer" bij verba cf. Caes. ap. Cic., Att. XIV,1,2: *non dubito, quin me male oderit*; Ter., Hec. 337: *male metuo, ne*.

Nieuwe geslachten zullen een nieuwe generatie veldheren voortbrengen, die de Romeinse suprematie zal realiseren (134-258).

Evenals in Afr. I,340-418 en 501-579, waarin hij de geschiedenis van Rome tot aan Scipio's tijd behandelt, maakt P. bij dit overzicht van de Romeinse geschiedenis na Scipio, gebruik van een reeks *exempla*, hier van tal van republikeinse veldheren, die veelal snel de revue passeren: Glabrio, Mummius, Flaminius (vv. 134-36), de Scauri, de Drusi, de Metelli (vv. 139-40), de Nerones (vv. 140-42), de Catones (vv. 143-44), de Aemilii (vv.145-48), Sulla, de Pompei, Brutus (vv. 149-52); alleen bij Marius, Pompeius, Caesar en Augustus staat P. wat langer stil (156-258).

134. Hic placet - sc. mihi: "Hier (in Griekenland) is (mij) welgevallig"; "placet" is een "profetisch praesens" (cf. comm. ad II,123: *vincitis*).

134. Glabrio - M.' Acilius Glabrio, consul in 191, dwong Antiochus van Syrië, alvorens hij definitief werd verslagen, in de pas van Thermopylae

tot terugkeer naar Klein-Azië en versloeg de Aetoliërs (cf. Liv. XXXVI,15 vv; Flor. II,8,10 v.).

134. spectata modestia Memmi - "de beproefde zelfbeheersing van Memmius". "Memmi" is een in de handschriftelijke traditie foutief overgeleverde - dikwijls verbasterde ("menni", "meimi", "merimi", "inermi", cf. Festa, app. crit.) - lezing. Bedoeld moet zijn consul L. Mummius Achaicus, die de tegen de voortdurende Romeinse bemoeienis met de Grieken in opstand gekomen Achaëische bond versloeg en in 146 volgens senaatsbesluit Corinthe verwoestte (cf. Liv., Perioch. LII; Flor. II,16). De correcte lezing zou dus zijn "Mummi" (N, Corradini).

De door P. genoemde "modestia" heeft betrekking op het feit, dat Mummius de kunstschaten uit het rijke Corinthe, dat hij, alvorens het te verwoesten, plunderde, niet voor zichzelf hield, maar er tijdens zijn censuur in 142 verscheidene steden van Italië mee tooide, cf. Liv., Perioch. LII: ipse L. Mummius abstinentissimum virum egit, nec quicquam ex his operibus ornamentisque, quae praedives Corinthos habuit, in domum eius pervenit; Cic., Off. II,22,76: Quid? qui eius (i.e. Aemilii Pauli Macedonii) collega fuit in censura, L. Mummius, numquid copiosior, cum copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare quam domum suam maluit; id., Parad. V,2,38: L. Mummius..., cum ipse totam Corinthum contempsisset...; [Aur. Vict.] Vir. ill. LX,3: Mummius Corinthum signis tabulisque spoliavit, quibus cum tot replisset Italiam, in domum suam nihil contulit.

Anders dan hier bij P. treft men in de antieke bronnen ook kritiek op Mummius aan. Deze betreft twee punten: 1. het feit, dat hij lof oogstte voor voornamelijk door anderen (met name zijn voorganger Metellus, zie v. 139: Metellos) geleverde inspanningen, cf. Flor. II,16,4: sed - fata rerum - cum Metellus dimicasset, ad victoriam Mummius venit; [Aur. Vict.] Vir. ill. LX,1: victoriam alieno labore quaesitam interceptit; en 2. de verwoesting van Corinthe was volgens Florus een daad de Romeinen onwaardig ("facinus indignum", II,16,1). Voor Mummius cf. RE 16,1195 vv.).

135. Flaminii...animus - T. Quinctius Flaminius; versloeg in 197 bij Cynoscephalae in Thessalië definitief Philippus V van Macedonië (Liv. XXXIII,3-10; Flor. II,7). Het subst. "animus" dient ter omschrijving, cf. II,190.

135. crescere - "machtiger worden", "in aanzien toenemen", cf. bijv. Paneg. VII,3: crescere militando voluisti; Sall., Cat. X,1: ubi labore atque iustitia res publica crevit.

136. tecum tentat certamina famae - "met u de strijd om roem beproeft" (i.e. "om roem wedijvert"). "Tentat" is opnieuw een "profetisch praesens",

cf. II,123: vincitis; II,134: placet, etc. Voor "certamen (met gen. obi.)

cum aliquo" cf. bijv. Cic., Off. I,12,38: cum altero certamen honoris et dignitatis est, cum altero capitis et famae. "Certamina tentare" is een variatie op Aen. II,334: proelia temptare.

137. res...variae, series...longa laborum - contaminatie van Aen. I,641: fortia facta patrum, series longissima rerum (Seagraves, Influence of Vergil, p. 136) en Luc. I,123: series ususque laborum ("of the hard knocks that toughened Pompey's character" (Bruère, Lucan and Petrarch's Africa, p. 186).

138. armipotentibus - "Armipotens" is een uit de archaïsche poëzie (Accius, Trag. 127 R.) stammend, samengesteld epitheton, dat met name op goden als Mars, Minerva etc. werd toegepast; Vergilius gebruikt het ook m.b.t. helden, cf. Aen. VI,839 (m.b.t. Achilles); ib. VI,500 (m.b.t. Deiphobus).

139. Haec - De linkermarge van Lr geeft P.'s variant "Quae", waardoor herhaling van het demonstrativum wordt voorkomen (cf. v. 134: "Hic" en 141: "hoc") en de aansluiting met het voorafgaande vers wordt versterkt (cf. Fera, La revisione, pp. 77 v.).

139. mihi - dat. ethicus.

139 v. iam.../ protulit - woorden die enigszins op gespannen voet staan met het feit, dat de meeste prominente vertegenwoordigers van de genoemde geslachten op het moment van de dramatische datum nog moeten worden geboren.

139. Scauros - "Scaurus" ("Horrelvoet") is een veel voorkomend cognomen in de gens Aemilia en Aurelia. Cicero prijst in zijn *De officiis* - ondanks het feit dat deze berucht was om zijn corruptie - M. Aemilius Scaurus, die in 115 consul was en een overwinning op de Liguriërs behaalde en die in 112 als ambassadeur van Rome naar Iugurtha werd gezonden: at isdem temporibus in M. Scauro et in M. Druso (cf. P.'s "Drusos" in hetzelfde vers) *adulescente singularis severitas* (I,30,108); *mihi quidem neque pueris nobis M. Scaurus C. Mario...cedere videbatur* (I,22,76). Zijn gelijknamige zoon, die in Off. I,39,138 "summi et clarissimi viri filius" wordt genoemd, werd als ex-gouverneur van Sardinië in een proces wegens afpersing (mede) door Cicero met succes verdedigd in de ten dele bewaard gebleven *Oratio pro M. Aemilio Scauro*.

Corradini (p. 417) verwijst verder naar Cic., Font. VII,14; Mur. VII,16; Sest. XLVII,101; Brut. XXIX,111 en Sall., Iug. XXV.

139. Drusos - "Drusus" is een bekende Romeinse familienaam in de gens

Livia en - in de keizertijd - in de gens Claudia. P. doelt bij deze

opsomming van veldheren uit de latere republiek echter waarschijnlijk niet zozeer op deze laatste (Claudius Nero Drusus, de stiefzoon van Augustus, die in vier roemrijke veldtochten [12-9] in Germanië tot de Elbe doordrong), en diens zoon Nero Claudius Drusus Germanicus (die in Germanië streed tegen de Chatti en Marsi en Arminius versloeg), als wel op twee leden van de eerstgenoemde gens, te weten volkstribuun Marcus Livius Drusus, die in 122 de collega en tegenstander was van C. Gracchus en als consul in 112 de Thraciërs belette de Donau over te steken (Flor. III,4,5) en diens gelijknamige zoon, die in 91 als volkstribuun verschillende voorstellen in de geest van de Gracchen deed, die ten doel hadden senaat, equites en volk met elkaar te verzoenen. Toen hij ook toekenning van het burgerrecht aan de bondgenoten voorstelde onstond sterke oppositie en werd hij vermoord (cf. Flor. III,8; Cic., Arch. III,6; Vell. II,13), waarop de Bondgenotenoorlog volgde.

139 v. crebrisque Metellos/ insignes titulis - "de Metelli, vermaard door hun talrijke eretitels". De Metelli zijn een Rom. familie uit de gens Caecilius. P. doelt met name op Q. Metellus Macedonicus, die na zijn overwinning op Andriscus in 148 Macedonië tot Rom. provincie maakte en in 143 consul was en zijn vier zonen, die nog bij zijn leven ereambten vervulden (cf. Cic., Tusc. I,35,85: Metellus ille *honoratis quattuor filiis*), drie als consul [Q.C. Metellus Balearicus (vanwege zijn triomf op de Baleares) (123), L.C. Metellus Diadematus (117), M.C. Metellus (115)], een als praetor [C.C. Metellus Caprarius; deze werd later (113) alsnog eveneens consul]; cf. Cic., Fin. V,27,82: Q. Metellus, qui tris filios consules vidit, e quibus unum etiam et censorem et triumphantem, quartum autem praetorem..., cum ipse consul, censor, augur fuisset et triumphasset (cf. Corradini, p. 417).

Verder zijn nog bekend L.C. Metellus, vanwege zijn redding als *pontifex maximus* van het Palladium uit de brandende Vestatempel in 241, die hem zijn gezichtsvermogen kostte, Q.C. Metellus Numidicus, een onomkoopbare consul, die sinds 109 het bevel voerde tegen Iugurtha en als eerste een overwinning op hem behaalde, en Q.C. Metellus Creticus, die als consul Creta veroverde (66) en de zeerovers aldaar bedwong.

140. nomina clara Nerones - cf. Luc. I,313 (in dezelfde metrische positie): *nomina vana, Catones* (Bruère, Lucan and Petrarch's *Africa*, p. 86). Van de familie der Nerones uit de gens Claudia is de beruchte vijfde keizer van Rome (cf. v. 141 v.) uiteraard het meest bekend. Horatius (C. IV,4,28; IV,14,14) noemt eveneens Tiberius en Drusus "Nerones". P. doelt hier evenwel vooral op een lid van deze familie uit de republikeinse tijd, nl. C. Claudius Nero, die als consul Hasdrubal bij Sena aan de Metaurus versloeg [207] (Liv. XXVII,34-51; XXVIII,9). Corradini (p. 417) verwijst ook naar Hor., C. IV,4,37 vv.: *quid debeas, o Roma, Neronibus,*

testis Metaurum flumen et Hasdrubal/ devictus et pulcher fugatis/ ille

dies Latio tenebris.

141 v. ramus...populis - "een tak/spruit, die verderfelijk is en de volken/mensen zal schaden met zijn ongunstige schaduw". Bedoeld is uiteraard keizer Nero. De vergelijking van nakomelingen, die aan een stamvader ontspruiten als takken aan een boomstam, vindt men in het O.T., Vulg., Eccli. XL,15: *Nepotes impiorum non multiplicabunt ramos*; Pers. III,28 gebruikt het subst. in de betekenis van "a branch of consanguinity" (LS, s.v. B II): *stemmate quod Tusco ramum millesime ducis*. Voor de combinatie van de attributen cf. Cic., N.D. II,47,120, waar gesproken wordt van "res pestiferae et nocentes": *a caulibus...ut a pestiferis et nocentibus (vites) refugere dicuntur*; cf. ook Verg., Ecl. X,76: *nocent et frugibus umbrae*; van de verbinding "umbra iniqua" lijken geen parallellen te bestaan.

143. rigida virtute Catones - de sobere, traditioneel Romeins ingestelde, moreel strenge M. Porcius Cato Maior of Censorius (234-149), die zich verzette tegen Griekse invloeden, een verbitterd vijand van Carthago was ("Ceterum censeo...") en door Cicero tot de hoofdpersoon van zijn dialoog *Cato maior sive de senectute* was gekozen, en diens achterkleinzoon M. Porcius Cato Uticensis, eveneens een voorstander van de oud-Romeinse levenswijze en een vurig republikein, die na de overwinning van Caesar op de laatste aanhangers van Pompeius bij Thapsus zelfmoord pleegde te Utica (46), een zelfmoord overigens, waarvan P., zoals eerder (inl. op I,460-500, noot) opgemerkt, de verontschuldiging die men aantreft in de antieke en middeleeuwse traditie afwijst. Bruère (Lucan and Petrarch's *Africa*, p. 96) heeft op de overeenkomst van P.'s formulering en Lucanus' karakterisering van Cato als "rigidi servator honesti" (II,389) gewezen; cf. echter ook Liv. XXXIX,40,10 over Cato Maior: *aspero procul dubio animi et linguae acerbae et immodice liberae fuit, sed invicti a cupiditatibus animi, rigidae innocentiae, contemptor gratiae, divitiarum*.

144. O...nostrae - Cato Maior haatte Scipio, onder wie hij in *Africa* gediend had, van jongsaf aan en wist uiteindelijk diens politieke ondergang te bewerkstelligen d.m.v. een proces tegen hem, cf. Liv. XXXVIII,54,1 v.: *Morte Africani crevere inimicorum animi, quorum princeps fuit Porcius Cato, qui vivo quoque eo adlatrare magnitudinem eius solitus erat. hoc auctore existimantur Petillii [twee, beide Petillius geheten, volkstribunen] et vivo Africano rem ingressi et mortuo rogationem promulgasse*. Zie ook de inleiding op Afr. II,531-49; Vit. Sc. XII,16.

Voor de "invidia" die P. als oorzaak van Cato's vijandige houding jegens Scipio aanwijst bestaan geen historiografische aanwijzingen, cf. Scullard, *Scipio Africanus*, p. 187: "He (Cato) may well have envied the spectacular

rise to fame of a man about his own age, but apart from jealousy or any

personal cause which tradition had failed to record, tension must have risen from difference of temperament."

145. surqunt - "profetisch praesens", cf. II,123; voor het dichterklijk gebruik van het verbum "surgo" m.b.t. personen cf. Aen. XII,838: hinc (i.e. uit de naar Italië gekomen Trojanen) genus Ausonio mixtum quod sanguine surget.

145. Aemilii - behalve de reeds in I,381 vv. ter sprake gekomen consul die bij Cannae door Hannibal verslagen was (216), o.a. Aemilius Paulus Macedonicus, die bij Pydna Perseus van Macedonië overwon [168] (cf. comm. ad II,128: Macedum...furor) en diens gelijknamige zoon, die in de familie der Scipiones werd opgenomen.

145 v. quorum.../ elige - P. doelt op de adoptie door de zoon van Scipio Maior van P. Aemilius Paulus, de tweede zoon van Aemilius Paulus Macedonicus, die daardoor P. Cornelius Scipio Aemilianus kwam te heten en de kleinzoon door adoptie van Scipio Africanus Maior werd, cf. Flor. II,15,12: hunc Paulo Macedonico procreatum Africani illius magni filius in decus gentis absumpserat, hoc scilicet fato ut quam urbem concusserat avus nepos eius everteret, een passage, waarnaar ook P. verwijst in Rem. III,131 (ed. Basil. 1581, p. 220), waar hij deze adoptie eveneens ter sprake brengt. Cf. voorts Liv. XLIV,44.

146. qui...avitum - cf. Somn. Sc. II,1: hanc (Carthaginem) hoc biennio consul evertes eritque cognomen id tibi per te partum quod habes adhuc a nobis hereditarium. De bedoelde bijnaam is uiteraard "Africanus".

147. reliquias tuas - "wat gij hebt overgelaten", cf. Cic., Cat. M. VI,19: Quam palmam utinam di immortales, Scipio, tibi reservent, ut avi (cf. v. 146: avitum) reliquias persequare; het pron. possessivum vervangt dus een gen. subi. Bij de metrisch noodzakelijke prosodie "reliquias" ("reliquias") volgt P. Verg., Aen. I,30: reliquias Danaum, die op zijn beurt Lucr. I,1109; III,656; VI,825 navolgt (cf. Bailey, Lucretius, Proleg., p. 132); cf. ook comm. ad I,317: quid reliquum. Austin ad Aen. I,30 verwijst voorts naar Kühner-Holzweissig, Gramm. d. lat. Sprache, p. 398; Leumann, Kleine Schriften, p. 146, n. 3.

147. ferro...et igni - vooral in proza (bijv. Cic., Phil. XI,14,37; Liv. XXXI,7,13) veelvuldig gebruikte, maar - hoewel men hierin gewoonlijk varianten als "ferro... flammaque" (Aen. X,232), "face...ferroque" (ib. IV, 626) etc. aantreft - soms ook wel in poëzie (cf. Claud., Bell. Get. 156: Spartacus omne/ per latus Italiae ferro bacchatus et igni; Ov., Am. I,14,25; verder bij de middeleeuwse poeta Saxo, cf. Schumann, Lat. Hexameter-Lexikon II, p. 259) voorkomende uitdrukking om de volledige verwoesting van steden aan te duiden, cf. ons "te vuur en te zwaard".

147. odio accensus honesto - Antieke parallellen van deze wending ontbreken; wel wordt het adi. "honestus" soms, met name door Seneca, als een soort *oxymoron* toegepast op zaken, die op zichzelf laakbaar zijn, bijv. Sen., Phaedr. 598: *honesta...scelera*; cf. ook Dial. IX (Tranq.), 17,9; X (Brev. vit.), 3,1; Ep. III,4; Val. Max. II,2,1 (TLL, s.v., 2908, 50 vv.).

148. Durior id meritis - "harder (dan gij) voor hen, die dat verdiend hebben". Scipio Aemilianus was "harder" voor de Puniërs dan zijn grootvader door adoptie, omdat hij in tegenstelling tot deze Carthago verwoestte (cf. Festa, app. crit. ad loc.).

149. iam...hinc - "vervolgens nu"; vooral in boeken en geschriften gebruikte adverbiale aanduiding van hetgeen in het vervolg aan de orde gesteld zal worden, bijv. Liv. II,1,1: *liberi iam hinc populi Romani res pace belloque gestas, [...] peragam* (cf. LS, s.v. *hinc*, waar de verbinding wordt vertaald als "from this point onward").

149. Syllamque ferocem - Het epitheton vormt een toespeling op de massale proscripties van de aanhangers van Marius ten tijde van de dictatuur van Sulla.

150. Pompeios - de in 48 v. Chr. door Caesar bij Pharsalus overwonnen Gnaeus Pompeius Magnus (wiens verrichtingen P. beschrijft in vv. 166-172; 183-207) en zijn zonen Gnaeus en Sextus Pompeius, die na de dood van hun vader het republikeinse verzet tegen Caesar organiseerden; Gnaeus werd in 45 v. Chr. door Caesar gedood bij Munda; Sextus, die zich, omdat hij zich als de wreker van zijn vader beschouwde, *Pius* noemde, in 36 door Octavianus' admiraal Agrippa verslagen en in 35 in Milete terechtgesteld (cf. Woordenboek der Oudheid, dl. III, 2329 v.).

150. animosa...pectora Bruti - "de dappere Brutus": M. Iunius Brutus, de Caesar-moordenaar; cf. Luc. II,234: *magnanimi...pectora Bruti* (Bruère, Lucan and Petrarch's *Africa*, p. 86); anders echter dan Lucanus gebruikt P. het subst. "pectora" hier ter omschrijving van de persoon. Illustratief voor het onderscheid in beider visie op de Rom. geschiedenis is het verschil in waardering van Brutus bij P. en Dante: terwijl P. hem als strijder voor het behoud van de republiek in de hemel opneemt en voorziet van het predikaat "dapper" ("*animosa...pectora*"), plaatst Dante hem met Cassius en Judas Iskariot als verrader in de diepste cirkel van de hel (Inf. XXXIV,65).

151. ante oculos habeo - prozaïsche uitdrukking, cf. bijv. Iust. V,6,1: *habens ante oculos cui duci successisset*.

151. condere ferrum - "the phrase for Brutus' stabbing of Caesar...parallels Lucan's 'gladium condere' (BC 1.376-77)" (Bruère, Lucan

and Petrarch's *Africa*, p. 86); cf. echter ook Aen. IX,347 v.: pectore in adverso...ensem/ condidit; hetzelfde Vergilius-vers lijkt ook als model gediend te hebben voor I,558.

152. rerum summa...fastigia - "de hoogste top van onze macht". P. gebruikt, zoals ook door Foster (Petrarch's *Africa*, p. 289) is opgemerkt, een uitdrukking van Vergilius [cf. Aen. I,342: sed summa sequar fastigia rerum - "ik zal (alleen) de belangrijkste hoofdpunten aanroeren"] in een andere betekenis; cf. ook II,278. Het door Vergilius in combinatie met deze uitdrukking gebruikte verbum "sequi" keert in v. 154 wel in dezelfde betekenis ("aanroeren") terug: Quid cuncta sequor?

153. Caesareum...genus - "het geslacht van (Iulius) Caesar", de Julisch-Claudische dynastie; voor het adi. cf. bijv. Ov., M. I,201: sanguis Caesareus.

153. dominarius - archaische vorm van de inf. passivi, die via Ennius en de tragici toegang kreeg tot de verheven poëzie; Lucretius en Vergilius namen hem over, evenals Catullus, Horatius en een deel van de dichters van de Zilveren Latiniteit. De vorm blijft voorkomen tot in de 4de eeuw [Ausonius] (cf. Austin ad. Aen. IV,493). Vergilius gebruikt hetzelfde verbum in deze vorm in Aen. VII, 70.

154. Quid cuncta sequor - "Waartoe roer ik (dit) alles aan?" Formule om het betoog af te breken (cf. II,80: Quid multa?): in de rest van dit en in het volgende vers laat P. Scipio's vader het voorgaande samenvatten; vervolgens staat hij wat langer stil bij vier door hem als zeer belangrijk beschouwde veldheren: Marius (156-165), Pompeius Magnus (166-172; 183-207), Iulius Caesar (218-240) en Augustus (241-258).

De editie van Festa is de eerste, waarin de handschriftelijke lezing "sequor" i.p.v. "sequar" wordt aangehouden. Het gebruik van ind. i.p.v. coni. dubitat. komt ook in klassiek Latijn voor, met name als de vraag, zoals hier, niet deliberatief van aard is, cf. bijv. Aen. IV,534; X,675; XII,637: quid ago; Cic., Att. XVI,8,2 (alternerend): Romamne venio an hic maneo an Arpinum...fugiam?

155. animis...egregiis - voor deze verbinding cf. Cic., Ad Brut. II,2,1 : Planci animum in rem publicam egregium; Phil. X,6,13: cuius (Q. Hortensi) animum egregium; Sest. LIII,113: Cn. Domitii animum...egregium; Val. Max. III,2,12: militis hic in adverso casu tam egregius virilis animus.

155. ducibus...supremis - "zeer grote aanvoerders". De verbinding "dux supremus" komt niet voor in antiek Latijn; i.p.v. "supremus" - dat slechts wordt toegepast op Iuppiter en andere goden - gebruikt men daar in dit verband de superlativus "summus", bijv. Liv. XXIV,8,7: qui est summus in civitate dux; Sil. VII,16: summe ducum, qui regna iterum labentia Troiae/

et fluxas Latii res maiorumque labores,/ qui Carmentis opes et regna
Evandria servas; verder o.a. Cic., Font. XIX,42; Caes., B.G. VII,21,1;
Nep., Con. II,3: Iuv. II,104.

**Scipio's vader staat bij vier veldheren (Marius, Pompeius Magnus, Caesar
en Augustus) wat langer stil (156-258).**

Lofprijzing van Marius (156-165).

Marius bracht twee oorlogen tot een goed einde: 1. de oorlog tegen Iugurtha, de koning van de Numidiërs en Gaetuliërs, die na een eeuw van bondgenootschap tegen Rome was opgestaan. Marius nam Iugurtha gevangen en voerde hem in zijn triomftocht in Rome met zich mee, waarna hij in de kerker werd gewurgd [105] (vv. 158-59); 2. de strijd tegen de Germaanse Kimbren en Teutonen, die op zoek waren naar betere woonplaatsen en de Romeinen bij Aurusio (Orange) een nederlaag hadden toegebracht, die bijna die van Cannae evenaarde. Marius versloeg hen bij Aquae Sextiae (Aix en Provence) [102] en Vercellae (in de Po-vlakte) [101] (vv. 160-65).

156. **Campano...aratro** - In de Lat. literatuur bestaan m.b.t. tot de afkomst van de, evenals Cicero, uit Arpinum stammende Marius twee tradities (cf. RE, suppl. VI, coll. 1367-69). Volgens de ene zou hij in de ridderstand zijn geboren (cf. bijv. Vell. II,11,1; Val. Max. VIII,15,7); volgens de andere, die P. hier volgt, was hij van geringe komaf. Iuvenalis (VIII,245 v.) beschrijft zijn lot als boerenknecht: Arpinas alius Volscorum in monte solebat/ poscere mercedes alieno lassus aratro. Cicero past op Marius het epitheton "rusticanus" toe (Tusc. II,22,53: rusticanus vir, sed plane vir). P. citeert deze woorden in Rem. II, 5 (zie comm. ad II,160 v.) en spreekt zelf m.b.t. Marius in Afr. V,764 van een "rusticus"; cf. ook Ep. metr. I,3,44 vv. (Poesie latine, p. 90): Rusticus Arpini Marius, qui vomere collem/ scindere et inculto tellurem vertere rastro/ doctus erat.

Op grond van deze P.-passages houdt Corradini hier de lezing "Campanus" (van codex V) i.p.v. de *lectio vulgata* "Campano" aan ("Campanus raptus aratro"), waarbij hij, onder verwijzing naar Afr. VIII,949 ("Iam campana iterum laevae confinia ripae/ calcabant"), "campanus" de betekenis van "rusticus" geeft: "een boer ontruikt aan de ploeg". Ook in de vertaling van Bergin-Wilson ("leaving his rustic plough") wordt, hoewel hier de *lectio vulgata* wordt gevolgd, deze betekenis aan het adi. gegeven. De betekenis van "campanus" in Afr. VIII,949 is evenwel niet zozeer "rusticus" als wel "campester" (cf. ook Develay: "les confins champêtres"), een zeldzame betekenis van het adi., die men ook in de *Thesaurus* aantreft, met als vindplaatsen enkele inscripties uit het *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

Waarschijnlijker is dan ook hetgeen Festa betoogt (app. crit. ad loc.), nl. dat "Campanus" hier de gebruikelijke betekenis van "Campaans" heeft:

Arpinum werd door Servius (ad Aen. VIII,9) tot *Campania* gerekend: Arpinum...constat esse Campaniae, unde Cicero Arpinas. Het epitheton is hier dan van Marius, de boerenknecht, overgedragen op zijn ploeg: "ontruikt aan zijn Campaanse ploeg"; voor de verbinding "Campano...aratro" cf. Cato, R.R. CXXXV,2: aratra... Campanica.

De manier waarop P. Marius' opkomst als veldheer voorstelt, doet denken aan de wijze, waarop volgens de overlevering Cincinnatus van achter de ploeg werd weggeroepen voor het dictatorsambt (cf. Liv. III,26), de verwoording aan Lucanus' beschrijving van dit feit: hic ille recumbat/sordidus *Etruscis abductus consul aratris* (X,153); cf. echter ook Col. I, praef. 13: Quinctius Cincinnatus...ab aratro vocatus ad dictaturam venerit; Flor. I,11,12: Titus Quinctius...ille dictator ab aratro; zie voorts de *Thesaurus*, s.v. aratrum. Een vergelijkbare traditie bestond m.b.t. C. Atilius Serranus, de consul van 257 v. Chr., cf. Plin., N.H. XVIII,3,4,20, waar ook - evenals in Aen. VI,844 - de naam van de consul hiermee in verband wordt gebracht; zie verder Cic., Sest. XXXVIII,72: ille Serranus ab aratro.

157. qui...ferat - "die onze veldtekens naar het zuiden draagt". "Signa ferre" is een militaire *terminus technicus*, die naast "aantreden" (bijv. Caes., B.G. I,39,7) ook, zoals hier, kan betekenen "to carry forward the standards", "to march", "to advance" (OLD), cf. bijv. Liv. IX,23,13: ferte signa in hostem; Sil. I,142: fert Herculeis Garamantica signa columnis. "Sub" heeft hier de betekenis van "to the edge of", "up to", "as far as" (OLD, s.v. 22b), cf. Flor. III,5,27: sub orientem secutus Armenios; Luc. VII,364: Quidquid.../ sub Noton et Borean hominum sumus.

158. Libyamque iterum premat - Marius zou, evenals Scipio voor hem, met succes strijd voeren op het grondgebied van Africa ("Libya").

158 v. inclita...arcu - "bestemd om vanaf een triomfboog als overwinnaar de nek van beroemde koningen te breken". "Inclita" hoort qua betekenis bij "regum" (enallage). De uitdrukking "colla...fracturus" is in deze context een reminiscentie aan Luc. IX,600 (frangere colla Iugurthae) en heeft betrekking op het feit, dat Iugurtha na de triomftocht van Marius in de *carcer Mamertinus* werd gewurgd (cf. Liv., Perioch. LXVII; Oros., Hist. V,15,19; Eutr., Brev. IV,27,6). Met het meervoud "regum" doelt P. waarschijnlijk op het feit, dat in Marius' triomftocht naast Iugurtha zelf ook diens beide zonen, de prinsen van Numidië, werden meegevoerd, cf. Liv., Perioch. LXVII: in triumpho C. Marii ductus ante currum eius Iugurtha cum duobus filiis; ook in Fam. XIII,4,14, waar hij over dezelfde gebeurtenis spreekt, gebruikt P. dit meevoud: nunc a meridie captos eum (i.e. Marium) reges ducere, nunc ab Arcto incredibile captivorum agmen ante triumphales currus agere".

De woorden "triumphali...ab arcu" vormen enigszins een probleem: niet alleen lijken ze (met name door het gebruik van de prepositie "ab") qua

betekenis niet goed in het vers te passen, het toewijzen van een triomfboog aan Marius is, zoals Corradini (app. crit. ad loc.) reeds opmerkte, ook in strijd met de historische werkelijkheid. Corradini leest daarom *triumphalem victor tracturus ad arcem*. Festa (app. crit. ad loc.) stelt *tracturus ab axe* (= curru) voor. Met beide emendaties gaat evenwel de - ongetwijfeld geïntendeerde - overeenkomst met Lucanus verloren. Een oplossing voor het probleem zou zijn ervan uit te gaan, dat Scipio's vader hier de daden van Marius beschrijft, zoals ze eens zullen staan afgebeeld op een triomfboog (opgericht voor welke veldheer - anders dan Marius - dan ook), waarop scènes uit de Rom. geschiedenis zijn weergegeven. Voor de toeschouwer lijkt Marius zijn daden dan immers "vanaf een triomfboog" te verrichten; cf. voor deze interpretatie ook de vertaling van Develay: "Il...abaissera sur un arc triomphal la tête illustre des rois vaincus". Ook elders in de A. komen sculptuur-beschrijvingen voor, o.a. van triomfboog-decoraties, cf. VIII,898 vv.: *variisque gravatos/ bellorum exuviis arcus et crebra .../ signa triumphorum solidoque in marmore pugnas/ atque sepulcrorum pompas*. P.'s uitingen van belangstelling voor antieke kunst worden besproken door De Nolhac, P. et l'humanisme II, pp. 59 vv.

160 v. Bisque...gravi - P. volgt, met gebruikmaking van synoniemen, Cic., Cat. IV,10,21 na: Marius, qui bis *Italiam* obsidione et *metu servitutis liberavit*.

In Rem. II,5 (ed. Basil. 1581, p. 110) citeert en combineert hij deze passage met het reeds boven genoemde Tusc. II,22,53: *Certe et Marius rusticanus vir, sed vere vir, ut concivis suus ait Cicero, diu arator apud Marsos fuerat. Romae septies consul, tanta gloria, ut bis Italiam obsidione et metu servitutis liberasse eum, compatriota licet idem suus, vere dixerit*.

Met "bis" wordt hier bedoeld op de overwinning van Marius op de Teutonen (102) en die op de Kimbren (101).

162 v. Atque...vallem - cf. voor de plaatsaanduiding Flor. III,3,7: *prioresque Teutonas sub ipsis Alpium radicibus adsecutus in loco quem Aquas Sextias vocant [...]. vallem fluviumque medium hostes tenebant [...]*.

"Nivosus" is blijkens L. Quicherat, *Thesaurus poeticus*, s.v. een ook in antiek Latijn gebruikt epitheton bij "Alpes". Quicherat noemt evenwel geen vindplaatsen en deze werden door mij ook elders niet aangetroffen; wel: Iuv. X,152: *opposit natura Alpemque nivemque*; Bibac., fragm. 16 (Baehrens, *Fragm. poet. Rom.*, p. 319): *Iuppiter hiberna cana nive conspuat Alpes* (cf. Hor., Sat. II,5,41; Quint., Inst. VIII,6,17); Avien., Or. Mar. 637: *nivosum in auras erigunt Alpes iugum*.

De Romeinen legden een - waarschijnlijk onjuist (cf. RE, s.v. Alpes) - etymologisch verband tussen de sneeuw op de toppen van de Alpen, het woord "albus" (Sabijs: "alpus") en de naam van het gebergte, cf. Paul. ex Fest. p. 4 Müller (Lindsay, *Gloss. lat.* IV, p. 96): *album...Sabini ...alpum*

dixerunt. unde credi potest, nomen Alpium a candore nivium vocitatum.

Melding van sneeuw in de Alpen m.b.t. de strijd tegen de Kimbren en Teutonen maakt Oros., Hist. V,16,14: Teutones autem et Cimbri integris copiis Alpium nives emensi Italiae plana pervaserant.

De woorden "dicunt...vallem" vormen een variant op de parenthetische plaatsaanduidingen, die gewoonlijk deel uitmaken van een *ekphrasis* (bijv. Aen. III,693 v.: iacet insula.../...nomen dixere priores/ Ortygiam). Bij deze variant maakt de plaatsnaam zelf geen deel uit van de parenthese, maar wordt hiernaar verwezen met het adv. "sic".

"Sextas" (i.p.v. het gebruikelijke "Sextias", dat door Corradini en de ed. Basil. 1581 wordt gelezen en waarbij de *i* consonantisch dient te worden uitgesproken) is een vorm van *synizesis*, die men soms bij de vocalen *i* en *u* aantreft wanneer deze voorafgegaan worden door een consonant en gevolgd worden door een klinker, en waarbij deze vocalen geheel worden onderdrukt, cf. bijv. de versuitgangen *evenant* i.p.v. *eveniant* [Plaut., Curc. 125], *advenat* i.p.v. *adveniat* [Ps. 1030], *pervenant* i.p.v. *perveniant* [Trin. 93] (Christ, Metrik der Griechen und Römer, p. 32); vgl. echter ook de gezaghebbende varia lectio *Lavinaque* i.p.v. *Laviniaque* [Aen. I,2] (cf. Austin ad loc.; Norden ad Aen. VI,33).²¹⁵ Vgl. ook Afr. II,400: Hibernum.

164. **Teutonicum...furorem** - woordelijke navolging van Lucanus I,255 v.: cursum...furoris/ Teutonici. P. volgt deze beroemde woorden eveneens na in zijn It. poëzie, cf. Tr.d.F. I,109 v.: Mario poi, che Jugurta e' Cimbri atterra/ e 'l tedesco furore. In Canz. CXXVIII,43 worden de contemporaine Duitsers, als "afstammelingen van het volk zonder wet" (i.e. de Teutonen) metonymisch aangeduid als *la tedesca rabbia*; zie ook comm. ad II,128.

165. **vulnere** - overdrachtelijk: "houw", "nederlaag", cf. bijv. Liv. XXII,54,9: non vulnus super vulnus, sed multiplex clades.

Lofprijzing van Pompeius Magnus (166-172; 183-207).

Onder invloed van Lucanus en als gevolg van zijn republikeinse voorkeur in de tijd van zijn werk aan de A. (zie Inleiding), kiest P. bij zijn beschrijving van de periode van de burgeroorlogen partij voor Pompeius, de aanvoerder van de senatoriale oppositie tegen Caesar, de voorbereider van de keizerlijke monarchie. Zo neemt de beschrijving van diens daden meer dan tweemaal zoveel ruimte in beslag als die van Caesar (218-240). De invloed van Lucanus (met name II,576-594 [beschrijving van de

---

²¹⁵ "Lavinaque" is ook de lezing van het door P. meest gebruikte Vergilius-handschrift, de in de Inleiding (p. lvi) genoemde *Vergilius Ambrosianus* (aldaar f. 52 v.).

overwinningen van Pompeius] en III,169-297 [catalogus van diens legers] (cf. Bruère, *Lucan and Petrararch's Africa*, pp. 86 v.; Festa, app. crit. ad II,195) blijkt vooral uit de verzen 193-203.

166. **Orbis...locasti** - met enallage van "extremi": "naar de verste uithoek van de wereld, waar gij uw kamp hebt opgeslagen", naar Spanje dus. Na de eerste burgeroorlog en de dood van Marius waren diens aanhangers naar Spanje gevlucht, waarvan ze een groot deel veroverd hadden en van waaruit zij o.l.v. Sertorius Sulla en de senaat bestreden. In 77 verleende de senaat Pompeius, in die tijd een jonge medestander van Sulla, bijzondere volmachten in Spanje. Voor de verwoording cf. Cic., *Imp. Pomp.* III,7: *se non Ponti neque Cappadociae latebris occultare.*

167. **iuvenis...factis** - een amplificatie van de aanspreking van Lausus in *Aen.* X,793: *nec te, iuvenis memorande, silebo* [cf. ook *Afr.* III,447 (ook van Scipio): *iuvenis memorandus*; I,409 (van Lentulus)]. "*Per saecula*" is eveneens een Vergiliaanse uitdrukking; deze wordt door P. ook in I,456 gebezigd.

169. **nomen...Magni** - "Lucan uses this name for Pompey more often than *Pompeius*" (J.D. Duff, *Lucan with an English Translation*, Cambridge [Mass.] - London (Loeb) 1928, p. 10, n. 4).

169. **habet** - Coluccio Salutati zag, doordat hij Pompeius tot subject van dit verbum maakte, hierin een anachronisme ("*non puto Pompeium tunc natum, et ideo non convenire verbum praesentis temporis 'habet'*") en stelde de emendatie "*nomine Magnus erit*" voor. "*Habet*" heeft echter als subject "*alter*" en heeft zowel betrekking op verleden, heden als toekomst (cf. *Fera*, *Antichi editori*, p. 73; Festa, app. crit. ad loc.).

In een tweede emendatie, die eveneens tot doel had het vermeende anachronisme te corrigeren, nam Coluccio P.'s variant "*dignius*" voor "*dignior*" (168) over, die met "*nomen*" i.p.v. met "*alter*" verbonden moet worden: *nec dignius ulli/ nomen erit Magni* (*Fera*, l.c.; *La revisione*, p. 78).

169. **Tagum...Hiberum** - i.e. geheel het Iberisch schiereiland. P. gebruikt de namen van deze rivieren metonymisch ter aanduiding van de landstreken waardoor ze stromen: de Tagus (Taag) voor het westen, de Baetis (nu *Quadalquivir*) voor het zuiden en de Iberus (Ebro) voor het oosten; daarnaast worden de rivieren gepersonifieerd (cf. v. 170: *coget ferre iugum; agnoscere*) en tegenover de Tiber geplaatst, wiens naam eveneens, evenals in I,186, metonymisch gebruikt wordt voor "(de macht van) Rome".

171 v. **civem...rebellem/ contundet** - i.e. Q. Sertorius. Nadat deze in 72 verraderlijk door zijn eigen volgelingen was gedood (het verbum "*contundo*" is eigenlijk niet in overeenstemming met de historische

werkelijkheid), gelukte het Pompeius de strijd met de Marianen te beëindigen. P. heeft Lucanus' karakterisering van de stam der Nervii als "nimium...rebellis" (I,428) overgedragen op Sertorius (Bruère, Lucan and Petrarch's *Africa*, p. 86). Voor de betekenis van "rebellem" hier cf. Flor. III,22,1 over het "bellum Sertorianum": hostile potius an civile dixerim nescio; quippe quod Lusitani Celtiberique Romano gesserint duce.

Naar aanleiding van zijn voorspelling van de roem, die Pompeius zal oogsten met zijn daden, vermaant Publius zijn zoon niet afgunstig te zijn, wijst hij hem erop dat niemand het monopolie op roem kan bezitten en spoort hij hem aan zich erop te verheugen, dat hij Pompeius' verrichtingen in zijn gezelschap vanuit de hemel zal kunnen gadeslaan (172-182).

172 v. Tibi.../ invidia - cf. Lucanus' aansporing aan Caesar niet jaloers te zijn op de roem van de door Homerus vereeuwigde Griekse helden: invidia sacrae, Caesar, ne tangere famae (IX,983).

173. ad alta volare - Deze uitdrukking lijkt niet voor te komen in antiek Latijn; wel bij de middeleeuwse dichter en bisschop Theodulphus van Orléans [cf. comm. ad I,78: Invidia], Carm. XLIX,2 (MGH, Poetae 1, p. 549): Martyr amoene, tuos hic Christus condidit artus,/ et tua mens centri scandit ad alta volans.

174. nullus erit nullusque fuit - combinatie van repetitio in de vorm van "emphatische geminatio" [cf. LHS, p. 809] (nullus...nullusque) en "verbale Wortparataxe" (erit ...fuit); cf. comm. ad II,98-100.

174. gloria...tota - "alle roem", d.w.z. de som van de roem, die door alle afzonderlijke individuen gedurende de gehele loop van de geschiedenis zal worden behaald: "le monopole de la gloire" (Develay); cf. LS, s.v. totus: "all, all the (denoting a thing in its entirety)". De verbinding "tota gloria" treft men - evenwel in een veel beperkter betekenis - aan bij Plin., Pan. LXXXV,5: diligis ergo, cum diligaris, et in eo, quod utrimque honestissimum est, tota gloria tua est; Claud. Donat. ad Aen. II,370: prima enim disciplina bellantum est obtinere gloriam, tunc demum ire in praedam, cum totius gloriae fuerit securitas procurata.

175. cesserit - "ten deel is gevallen"; voor deze betekenis van "cedere alqd alci" cf. bijv. Aen. III,333: regnorum reddita cessit/ pars Heleno; XII,148: qua visa est Fortuna pati Parcaeque sinebant/ cedere res Latio.

175. illa...partem - "zonder minder te worden ('integra') bereidt zij (de gepersonifieerde Roem) nieuwelingen steeds een deel (van zichzelf)".

176. rerum...longissimus ordo - variatie op Aen. I,641: series longissima rerum, waarbij het subst. "series" is vervangen door het synoniem "ordo" (cf. ook Afr. II,137: series...longa laborum). I.p.v. de onvergankelijkheid van de roem als in Cic., Sest. XXI,47 (vitae brevis cursus, gloriae sempiternus) stelt P. tegenover de kortheid van het individuele leven de lange reeks van handelingen waaruit het historische proces bestaat en waaruit roem kan voortvloeien.

178. occurrere fatis - "tegen ongelukkige situaties ingaan"; voor de verbinding cf. Luc. IV,480: admoto occurrere fato; cf. ook Stat., Ach. I,914 v.: tamen obuius ire/ tot metuit fatis.

179. Sufficeret...unus - "Als één genoeg was voor allen in de ruimte van de tijd", d.w.z. als één iemand alleen alle glorieuze daden zou kunnen verrichten, die, in de loop van de tijd waarin het Rom. rijk zal bestaan, verricht zullen worden door een hele reeks van veldheren. Op grond van een onjuiste interpretatie van "spatio" als dativus i.p.v. als ablativus lezen Corradini en Festa, in navolging van Coluccio Salutati, "cuncti" ("als één genoeg was voor de ruimte van alle tijd") i.p.v. het in de handschriftelijke overlevering veel sterker vertegenwoordigde "cunctis", dat ook de lezing is van Lr (cf. Fera, Antichi editori, p. 74).

182. Hic - "Hier (in de hemel)".

182. iuvenem egregium - P. past op Pompeius dezelfde vorm van *antonomasia* toe als Vergilius in Aen. V,361 (hoc iuvenem egregium praestanti munere donat) op Nisus.

182. ab alto - cf. Aen. I,297: Haec ait et Maia genitum demittit ab alto.

184. plectro...maiore - "met krachtiger aanslag", nl. van de citerpen, dus: "op krachtiger toon"; cf. Hor., C. IV,2,33: concines maiore poeta plectro/ Caesarem; Ov., M. X,150: cecini plectro graviore Gigantas/.../ nunc (om liefdesgeschiedenissen te bezingen) opus est leuiore lyra. "Maiore" vormt een polyptotische herhaling van "maiora" uit het vorige vers.

184. aliis - "anderen", d.w.z. andere dichters dan ik; Scipio's vader, die hier aan het woord is, is evenwel geen dichter: P., die doelt op de beschrijvingen van de overwinningen en verrichtingen van Pompeius in het werk van Lucanus, spreekt hier eigenlijk zelf.

185. praecipiti...volatu - cf. Mart. XI,91,9: si tam praecipiti fuerant ventura volatu,/ debuerant alia fata venire via.

185. sit fas dixisse - i.e. moge ik daarmee niet de grenzen overschrijden van wat de hemel mij toestaat te zeggen; cf. Austin ad Aen.

II,157: "*Fas est* implies not what is compulsory but what is allowable without transgressing the law of heaven; compare vi.266 '*sit mihi fas audita loqui*' with vi.563 '*nulli fas casto sceleratum insistere limen*': see Latte, *Römische Religionsgeschichte*, pp. 38 f., where it is pointed out that in all republican Latin *fas* is always predicative, never subject."

P. gebruikt de uitdrukking "*fas est dicere*" (cf. TLL, s.v. *fas*, 293,62 vv.) parenthetisch en met inf. perf. i.p.v. inf. praes. (cf. comm. ad I,57 v.) als Stat., Ach. I,895: *si fas dixisse*; met het gebruik van coni. opt. volgt hij Sen., Herc. Fur. 266: *fas sit loqui*.

186-188.   **victor...succumbent** - Uitgangspunt van deze passage lijkt Vergilius' profetie van Faunus aan koning Latinus over de macht, die de naar Italië gekomen Trojanen eens zullen verwerven (Aen. VII,98-101), te zijn geweest (cf. Seagraves, *Influence of Vergil*, pp. 137 v.): *externi venient generi, qui sanguine nostrum/ nomen in astra ferant, quorumque a stirpe nepotes/ omnia sub pedibus, qua sol utrumque recurrens/ aspicit Oceanum*, vertique regique videbunt.

P. heeft Vergilius' perifrased "qua sol utrumque recurrens respicit Oceanum" vervangen door de bepalingen "ab occasu" en "ad ortus", waarbij in gedachten de genitivus van het door Vergilius gebruikte subst. "sol" moet worden aangevuld, en die hij beide laat volgen op een anaphorisch herhaald predicatief gebruikt begrip "victor", dat hij invoegt als nieuw element.

Het verbum "venient" is geïntensiveerd tot "perveniet" (187); het versbegin "omnia sub" keert - in dezelfde metrische positie - terug in P.'s "omnia suc-" (188), waarin de door Vergilius gebruikte prepositie in een prefix is getransformeerd.

De woorden "super astra levabit" vormen een, uit de oud-christelijke en middeleeuwse hexametrische poëzie afkomstige,²¹⁶ variatie op de Vergiliaanse uitdrukking "in astra ferre", die P. ook bezigt in Afr. III,142: *iuvenem super astra levabat*; IV,103: *virum super astra levans*. Dat "levare" in de betekenis van "(ex)tollere" eigenlijk een vulgarisme zou

---

²¹⁶ In Schumann's Lat. Hexameter-Lexikon vindt men onder "astra leva(re)/astra le(vat)" een achttal plaatsen, waaronder Ven. Fort., Carm. IV,10,6; VIII,3,100 en Anal. hymn. 51, p. 90, nr. 85,3,4.

Anders dan bij P., die haar, zoals gezegd, gebruikt als variatie op een Vergiliaanse formule ter aanduiding van de grootsheid en roem van Rome, heeft de uitdrukking hier betrekking op de christelijke hemel. Daarmee raakt deze wijziging aan een belangrijk punt in de A.: de spanning tussen de antieke en de christelijke opvattingen m.b.t. de onsterfelijkheid (onsterfelijke aardse roem versus het eeuwige leven in de hemel) [zie Inleiding, pp. xiii vv.; vgl. ook p. 388, n. 250].

zijn, zoals Festa (app. crit. ad loc.) en Gandiglio (GSLI 90, p. 294) menen, is niet correct: ook de augusteïsche dichters gebruiken dit verbum in deze (letterlijke, cf. LS, s.v.) betekenis, bijv. Aen. I,145: (naves) levat ipse tridenti; IV,690: ter sese attollens cubitoque adnixa levavit; Ov., M. II,427 v.: de caespite virgo/ se levat.

Corradini (p. 418) verwijst voor de inhoud van v. 186 ook naar Cic., Cat. IV,10,21: cuius (Pompeii) res gestae atque virtutes isdem quibus solis cursus regionibus ac terminis continentur.

188 v.   multis Fortuna triumphis/ larga - "de Fortuin, royaal met vele overwinningen". Fortuna heeft het epitheton "larga" in Stat., Silv. II,6,68: beato/ larga redit Fortuna sinu. Van de verbinding van dit adi. met een abl. "triumphis" zijn mij geen parallellen bekend; cf. echter Florus' beschrijving van Pompeius als lieveling van Fortuna: Hiberi Caspii Albani et utraeque sollicitantur Armeniae, per quae omnia decus et nomen et titulos Pompeio suo Fortuna quaerebat (III,5,21).

189 v.   moderatiior...paucis - "maar (hij zal), omdat hij een zeer bescheiden man is en een, die tevreden gesteld kan worden met weinig,...". Het subst. "animus" dient ter omschrijving van de persoon als bijv. in Aen. II,144: miserere animi non digna ferentis (cf. ook Afr. II,135); de comparativus "moderatiior" heeft intensieve betekenis (cf. comm. ad II,12: magis), het gerundivum "implendus" potentiële. Deze treft men in het klassieke Latijn vooral aan in ontkennende zinnen, maar werd sinds de augusteïsche tijd ook daarbuiten gebruikt, cf. KS I, p. 733: In negativen Sätzen, sowie auch in Bedingungs- und Fragesätzen bezeichnet das Gerundiv das, was stattfinden darf, was zu tun geziemt, recht is. [...] Seit der Augusteischen Zeit wurde es auch ohne Negation so gebraucht und ging in die Bedeutung des Möglichen über [...]; cf. ook comm. ad I,75: vastandas. Voor de betekenis "tevreden stellen", "bevredigen" van "implere" cf. bijv. Ov., M. IX,135: actaque magni/ Herculis implerant...odium...novercae: Curt. VI,2,3: ad implenda naturae desideria.

190 v.   quod.../...quod - te verbinden met het predicatief gebruikte "contentus" (192): "terwijl hij er genoeg mee neemt, dat...".

190.   laurea triplex - behorend bij de drie door Pompeius gehouden triomftochten: 1. in 80 of 79 na uitschakeling van de vijanden van Sulla op Sicilië en in Africa; 2. in 71 na zijn overwinning op de Marius-aanhangers in Spanje; 3. in 61 na afloop van zijn veldtocht naar het Oosten. Corradini (p. 418) verwijst naar Cic., Sest. LXI,129: vir is (i.e. Cn. Pompeius), qui tripartitas orbis terrarum oras atque regiones (i.e. Africam, Hispaniam, Asiam) tribus triumphis adiunctas huic imperio notavit; cf. ook Aen. VIII,714 (over Augustus), dat P. ook in v. 248 navolgt:

at Caesar, *triplici* invectus Romana triumpho/
moenia.

191. sua Roma - "zijn geliefde Rome"; voor dit ongewone gebruik van "suus" - niet terugslaand op het grammaticaal subject en "simplement pour marquer une insistance" (Ernout-Thomas, *Syntaxe latine*, p. 184) - cf. bijv. Tac., Dial. XXI,5: Brutum philosophiae suae relinquamus. "Roma" is gepersonifieerd ("videat" [192]).

192. Exstantem - sc. se; overdrachtelijk: "opvallen".

192. abibit - sc. e vita.

193. piratas...omni - cf. Luc. II,578: omne fretum metuens pelagi pirata reliquit. Pompeius verdreef in 67 in korte tijd de uit Cilicië afkomstige zeeroovers, die, op zoek naar slaven voor de slavenmarkt op Delos, sedert de burgeroorlogen de Middellandse Zee onveilig maakten.

194. Iudaea tenax - Iudaea, dat door Pompeius samen met Syrië in 63 v. Chr. op eigen gezag bij het Rom. rijk werd ingelijfd - wat het einde van het Seleucidenrijk en de zelfstandige Joodse staat der Makkabeeën betekende -, is een van de vele door P. met de overwinningen van deze veldheer in verband gebrachte geografische namen die men ook aantreft bij Lucanus.²¹⁷ P. wijzigt evenwel als Christen de strekking van de in het *Bellum Civile* (II,593: incerti Iudaea dei) op het Joodse land toegepaste kwalificatie.

M.b.t. het Joodse volk volgt P. in de A. de traditionele opvatting van de kerk, dat geen volk van grotere betekenis is geweest voor de goddelijke openbaring, maar dat het wegens zijn halsstarrige weigering Jezus van Nazaret als de verwachte Messias te erkennen en door hem te kruisigen de straf van de verwoesting van Jeruzalem had verdiend, cf. II,271-73.

Het adi. "tenax" kan een verwijzing naar deze halsstarrigheid en de traditioneel hardnekkige Joodse weigering tot assimilatie zijn. Vooral echter zal het, gezien de meer seculaire en nationalistische strekking van de A., betrekking hebben op de volharding van de Joden in de strijd tegen Pompeius, zoals die wordt beschreven door Flavius Iosephus (*Bell. Iud.* I,148). P. moet het *Bellum Iudaicum* gekend hebben in de, gewoonlijk aan

---

²¹⁷ Tegenover "Armenia duplex" (194), "Cappadoces" (195), "Arabes" (195), "Tanaim" (198), "Maeotida" (198), "Riphaeos...montes" (199) en "Caspia...claustra" (202) staan bij Lucanus "Armenios" (II,594), "Cappadoces" (II, 592 en III,244), "Arabs" (II,590; III,247), "Tanais" (III,273), "Maeotidos...undas" (III,277), "vertice...Riphaeo" (III,272 v.) en "Caspia claustra" (VIII,222); overeenkomsten in geografische aanduidingen van grotere omvang worden genoemd op de desbetreffende plaatsen in het commentaar.

Ambrosius toegeschreven, tamelijk vrije, 4de eeuwse, Latijnse bewerking die circuleerde onder de naam van Hegesippus;²¹⁸ de bedoelde passage correspondeert met Heges. I,16,5 (CSEL 66, p. 26): stupebat Pompeius acres virorum *animos*, muri decorem ac magnitudinem et nusquam remissa officia sacerdotum in medio belli furore tamquam profunda pax esset; nihil deerat sacrificiorum sollemnitati, inter bellatorum iacula mortes caesorum fundebatur sanguis hostiarum, victima altaribus imponebatur; ante aram positi feriebantur. In vv. 203 v. komt P. terug op Pompeius' optreden tegen de Joden.

194. **Armenia duplex** - "beide Armeniës"; cf. Isid., Orig. XIV,3,35: duplex...Armenia, superior et inferior, sicut duae Pannoniae. Armenia wordt gewoonlijk verdeeld in Armenia Maior, oostelijk van de Eufraat, die het land in tweeën verdeelt, en Minor, ten westen van deze rivier, cf. bijv. Plin., N.H. VI,8,8,24: Minorem Armeniam Maioremque.

Op zijn veldtocht naar het oosten onderwierp Pompeius koning Tigranes II van Armenië (66 v. Chr.): Armenia Minor werd Rom. provincie, Armenia Maior, ten oosten van de Eufraat, die de oostgrens van het Rom. rijk werd, een cliëntstaat, die fungeerde als buffer tussen het Rom. en het Parthische rijk.

195. **Cappadoces** - "[...] Pompée imposait à Tigrane une contribution de guerre de 6.000 talents et ne lui laissait que des États qu'il avait héritées de ses ancêtres, le privant de toutes ses conquêtes: Cappadoce, Syrie, Phénicie, Sophène" (J. van Ooteghem S.J., Pompée le Grand, Bâtitseur d'Empire [Verhandelingen v.d. Kon. Acad. v. België, 2de reeks, bd. XLIX], Bruxelles 1954, p. 215).

195. **Arabes** - bedoeld zijn de Nabataei onder koning Aretas III; Pompeius bereidde een - nooit voltooide - veldtocht tegen zijn hoofstad Petra voor. "In this project the desire to acquire an important centre of the perfume and spice trade may have counted for something, but its principal object was no doubt to win for Pompey the distinction of extending Roman authority to the Red Sea." (H.A. Ormrod-M. Cary, in: Cambridge Ancient History, Vol. IX, Cambridge 1962, p. 382).

195. **lato corpore Ganges** - "de Ganges met zijn uitgestrekte lijf (= watermassa)". P. gebruikt opnieuw (cf. II,168) de naam van een rivier metonymisch voor het land waardoor deze stroomt, hier India. De formulering is een contaminatie van Aen. VIII,711 (magno...corpore Nilum), dat eenzelfde antropomorfische abl. qual. bij de aanduiding van een rivier

---

²¹⁸ Cf. De Nolhac, P. et l'humanisme, II, pp. 152-53; V. Ussani, "Petrarca e Flavio Giuseppe", in: Rendic. Pontif. Acad. Rom. di archeol. XX (1943-44), pp. 447-467; voor het werk zelf Schanz-Hosius IV,1, pp. 109-111.

bevat, en Luc. II,496 (tumido...gurgite Ganges). Tussen de regels van Lr bevindt zich de, op dit laatstgenoemde model teruggaande, auteursvariant "gurgite" voor "corpore" (cf. Fera, La revisione, pp. 78 v.). Coluccio Salutati wees zowel "gurgite" af - vanwege de herhaling van de g (en was daarmee dus strenger dan Lucanus) - als "corpore" - zonder motivering -, en stelde als alternatief "flumine" voor ("corpore" non convenit, 'gurgite' neque convenit, propter hanc litteram g saepius et inconcinne repetitam; dicatur igitur 'flumine'" (id., Antichi editori, p. 74).

Evenals Lucanus (weliswaar niet in het bovengenoemde vers, dat betrekking heeft op Caesar, maar elders in het *Bellum Civile*, nl. III,230 v. en VIII,227) associeert P. de Ganges met Pompeius' veroveringen in het Oosten. Hierdoor contamineert hij Luc. II,496 dus niet alleen (in de verwoording) met Vergilius, maar ook (inhoudelijk) met twee andere Lucanus-plaatsen, en wordt een impliciete vergelijking getrokken tussen Pompeius en Alexander, tegen de verheerlijking van wie P. in de A. polemiseert (cf. II,130; 454). In II,242 vindt men een eveneens een vergelijking tussen Augustus en Alexander.

Hoewel Alexander, anders dan Lucanus (III,233 en X,33) suggereert, de Ganges nooit heeft bereikt, was het thema van Alexander die door de Ganges werd gedwongen terug te keren van zijn expeditie naar de oostelijke Oceaan zeer geliefd in de Romeinse retorenscholen en wordt het door Sen., Suas. 1 vermeld (cf. Fantham en Van Campen ad Luc. II,296 vv.).

196. Persis - "(het eigenlijke) Perzië"; landstreek ten zuidoosten van Medië, dat de bakermat van het Perzische rijk was geweest; nu Fars of Farsistan; bij de Lat. dichters is "Persis" vrijwel equivalent aan "Parthia", het land van het boogschietende Iraanse ruitervolk, dat ten noorden hiervan lag, cf. bijv. Verg., G. IV,290: pharetratae...Persidis.

Overigens overdrijft P., evenals Lucanus in de overeenkomstige passage in zijn werk, terwille van het effect in deze verzen de veroveringen van Pompeius: de Parthen sloten alleen een overeenkomst met Pompeius en India heeft nooit deel uitgemaakt van het Rom. rijk, cf. Flor. III, 5,31: exceptis quippe Parthis, qui foedus maluerunt, et Indis, qui adhuc nos nec noverant, omnis Asia inter rubrum et Caspium et Oceanum Pompeianis domita vel oppressa signis tenebatur. Wel heeft Pompeius, volgens Plinius (N.H. VI,17,19,52) inlichtingen ingewonnen over de lengte van de route naar India via de Caspische Zee.

196. Arsacides - "de Parthen". De aanduiding "Arsacidae" - eig. opvolgers van Arsaces, de koning van Parthië, die opstond tegen Seleuces van Syrië en het Parthische rijk, en de dynastie der Arsaciden stichtte - heeft bij dichters (bijv. Luc. I,108; VIII,233; 307; X,51; Sil. VIII,467) de betekenis van "Parthen" in het algemeen en wordt gewoonlijk in het meervoud gebruikt. Het enkelvoud heeft dan - evenals in de historiografie (cf. Iust. XXXVI,1,3; XXXVIII,9,3; Amm. XXIII,6,6) de betekenis van "rex

Parthorum" (cf. Luc. VIII,218; 409).

Het gebruik door P. van de singularis-vorm in de eerstgenoemde, algemene, betekenis is volgens Festa (app. crit. ad loc.) "un lapsus del P. invece di *Arsacid(a)e*". Men zou evenwel ook kunnen denken aan een collectief enkelvoud, een vorm, die men dikwijls aantreft bij aanduidingen van volken, zowel in proza, met name bij Livius, als in poëzie, cf. bijv. Hor., C. II,11,1: *Cantaber et Scythes*; III,6,14: *Dacus et Aethiops*. Ook de afwisseling van enkel- en meervoudsvormen, zoals we hier aantreffen bij P. ("*Cappadoces, Arabesque...et Arsacides*"), is in dit soort uitdrukkingen niet zeldzaam, cf. bijv. Liv. XXX,4,7: *apud Poenos Numidamque*; Aen. VI,858: *sternet Poenos Gallumque rebellem* (cf. KS I,67 v.).

196. **Rubro...a litore** - "vanaf de kust van het 'Mare Rubrum' (de Indische Oceaan)". Onder "Mare Rubrum" werd bij de Romeinen verstaan het noordwestelijke gedeelte van de Indische Oceaan, m.a.w. de Arabische Golf (onze "Rode Zee") plus de Perzische Golf. De formulering is ontleend aan Aen. VIII,686: *(Antonius) victor ab...litore rubro*; cf. echter ook Sen., Thy. 371; Plin., N.H. VI,28,32,154.

197-199. **rigidam...montes** - P. verwijst naar Pompeius' poging ten tijde van zijn veldtocht tegen Mithridates om langs de kust van de Zwarte Zee noordwaarts op te rukken, een poging die werd verijdeld door de onneembaarheid van de steilten van de uitlopers van de Caucasus (cf. Ormrod-Cary, l.c., pp. 379 v.).

197. **rigidam...Arcton** - "Arcton" - eig. "de Beer" (cf. comm. ad I,581: *stabilem...Arcton*) - is hier metonymisch gebruikt voor "het Noorden". "Rigidam" heeft actieve betekenis: "(door zijn koude) stijf makend", cf. Lucr. I,355: *rigidum permanat frigus ad ossa*; voor de verbinding cf. Avien., Descr. orb. 835; 971.

198. **Tanaim et Maeotida duram** - "de verharde (hard bevroren) Tanais (Don) en Maeotis (Zee van Azov)"; de Tanais stroomt uit in de Maeotis.

199. **Riphaeos...procul...in aethere montes** - "de Ripheïsche bergen, die hoog oprijzen in de lucht". Voor "procul" gevolgd door de prepositie "in" cf. Aen. V,124: *est procul in pelago saxum*; Luc. IV,1: *procul extremis terrarum...in oris*; het adv. heeft hier de betekenis "hoog" als in de uitdrukking "procul tollere" (Aen. V,642) en is attributief gebruikt, cf. Liv. XXV,9,2: *procul spectator agminis*. De "R(h)ip(h)aei montes" zijn een legendarisch gebergte in het uiterste Noorden, dat later werd geïdentificeerd met bestaande bergen in Scythië of Sarmatië, bij de bronnen van de Tanais; men treft de verbinding, behalve in proza (Mela, Plinius), aan bij Ennius [Sat. 68 (Vahlen)]: *montibus summis Ripaeis*;

Vergilius gebruikt het meer poëtische "Rhipaeas...arces" (G. I,240), Lucanus "Riphaeas...manus" (II,640) en "vertice...Riphaeo" (III,273).

200. atriti - "uitgeput"; voor deze betekenis van het verbum "attero", cf. bijv. Sall., Iug. LXXXV,46: magna pars (exercitus)...temeritate ducum adtrita est.

201 v. Et...simul et...que - cf. Aen. XI,294: et responsa simul quae sint, rex optime, regis/ audisti et quae sit magno sententia bello.

202. Caspia...claustra - ook wel "Caspiae pylae/portae": "de Caspische passen", naam van de passen in het Caucasus-gebergte ten zuiden van de Caspische Zee, cf. Luc. VIII,222; 291: Val. Fl. V,124.

202. Sabaeam - sc. terram (cf. Hor., C. I,29,3): "Saba"; streek in Arabia Felix (het huidige Yemen), die vooral bekend stond om het hars van de wierookboom, cf. Georg. I,57: India mittit ebur, molles sua tura Sabaei.

203. Turicremasque domos - "het wierookbrandende land". "-Que" is explicatief gebruikt, "domos" poëtisch meervoud; voor de betekenis "(vader)land" van "domus" cf. bijv. Prop. II,10,16: domus...te tremit Arabiae; Aen. X,141: Maeonia... domo; ib. X,183: Caerete domo. Het adi. "turicremus" wordt gewoonlijk toegepast op altaren e.d., bijv. Aen. IV,453: turicremis...aris; Ov., A.A. III,393: turicremas...aras. Voor de inhoud van de woorden cf. Flor. III,5,29: nec non et in meridiem verso agmine Libanum Syriae Damascumque transgressus per nemora illa odorata, per turis et balsami silvas Romana signa circumtulit.

203. intacti - "onaangeraakt" of "die niet aangeraakt mocht worden"; Livius past hetzelfde adi. toe op de schatkamer van Proserpina die door Pyrrhus wordt geschonden (XXIX,18,4): thensaurus...Proserpinae intactos ad eam diem spoliavit; id. XXIX,18,8: ausi sunt...sacrilegas admovere manus intactis illis thensauris.

203. templi - i.e. van de tempel van Jeruzalem, cf. v. 194: vincetur Iudaea tenax. In 63 v. Chr. veroverde Pompeius na een beleg van drie maanden Jeruzalem, waar hij de tempel en het Heilige der Heiligen betrad ("adyti penetralia sacri", v. 204), cf. Hegesippus I,16,5; 17,2 (Flav. Ioseph., Bell. Iud. I,149; 152); Flor. III,5,30.

204. adyti penetralia sacri - lett. "het binnenste van het gewijde allerheiligste (onbetreedbare)"; i.e. het onbetreedbare Heilige der Heiligen: het binnenste vertrek van de tempel, dat slechts eenmaal per jaar (op Grote Verzoendag) door de hogepriester mocht worden betreden. Het betreden van het Heilige der Heiligen door Pompeius en zijn gevolg was voor de Joden dus een grove vorm van heiligschennis, cf. Hegesippus,

I,17,2 (CSEL 66, pp. 27 v.) (Flav. Ioseph., Bell. Iud. I,152): nihil tamen gravius in illa miseria ingemuerunt Iudaei quam quod illa abscondita ante sanctificationum mysteria resecta gentibus ac manifesta sunt. denique Pompeius curarum istiusmodi declinans superflua, dum triumpho potius ambusta obiret, sequentibus se suorum plurimis vidit tabernaculum secundum, quod soli principi sacerdotum sollemni accessu patebat, atque intro aspexit lucernam et mensam et thymiamateria et tabulas testamenti superque eas Cherubin, multitudinem aromatum dispersam, et sacrae pecuniae talenta duo milia. Cf. ook Flor. III,5,30: Hierosolymam defendere temptavere Iudaei; verum haec quoque et intravit et vidit illud grande impiae gentis arcanum patens.

P. beschrijft het Joodse Heilige der Heiligen in Vergiliaanse bewoordingen, cf. Aen. II,297: aeternumque advtis effert penetralibus ignem, waar het adi. "penetralis" anders dan bij P. echter niet substantivisch is gebruikt ("uit het binnenste allerheiligste").

205-207. Purpura...illis - Naar aanleiding van het beheerste gedrag van Pompeius en zijn soldaten in de tempel van Jeruzalem, dat wordt overgeleverd [Heges. I,17,2 (vgl. Flav. Ioseph., Bell. Iud. I,153): in quibus (i.e. onder hetgeen te zien was in het Heilige der Heiligen: lucernam, mensam, thymiamateria, etc., zie boven) cum plurimum auri esset, integer tamen ab omni cupiditate vel ipsa vel etiam si qua sacrorum vasorum inventa sunt, intacta servari praecepit, et sequenti post excidium die neocoris ("de tempelbewaarders") iussit mundare templi interiora et celebrare adsueta sacrificia; Cic., Flacc. XXVIII,67: Cn. Pompeius captis Hierosolymis victor ex illo fano nihil attigit (cf. Corradini, p. 419)], besluit P. de passage over Pompeius' overwinningen met een lof van de *paupertas Romana*, de traditionele "Romeinse soberheid", die ook door de Stoa met haar moraal van zelfgenoegzaamheid, onaandoenlijkheid en leven overeenkomstig de natuur werd bepleit, cf. bijv. Sen., Ep. 17; 18; 44; 76; 87; 90; 123.

205. purpura...gemmae aurumque - Voor een vergelijkbare drieledige opsomming van stoffen waarmee traditioneel rijkdom wordt aangeduid cf. Hor., C. II,16,7 v.: non gemmis neque purpura...neque auro; vgl. ook Lucr. V,1423; Aen. I,655; ib. I,728 en Austin ad loc.: "In G. 2.506 the simple countryman is contrasted with the avaricious sacker of cities, who loots 'ut gemma bibat et Sarrano dormiat ostro'" (cf. Afr. II,98 v.). Verder Cic., Scaur. XX,45,d (Isid., Orig. XIX,23,5): Quem purpura regalis non commovit, eum Sardorum mastruca mutavit. Vergilius bedient zich in een dergelijke context van het verbum "flectere": illum non populi fascis, non purpura regum/ flexit (G. II,495).

206. mucrone trementi - De verbinding van het part. praes. van "tremo", dat, waar het wapens betreft, gewoonlijk op lansen wordt

toegepast (bijv. Aen. II,175: emicuit parmamque ferens hastamque trementem; id., XI,644 v.: hasta per armos/ acta tremit) met het subst. "mucro" is merkwaardig, zoals ook Festa (app. crit. ad loc.) opmerkt, die de voorkeur zou hebben gegeven aan "tremendo" als epitheton. P. lijkt echter zeker te zijn van zijn zaak: Lr geeft geen auteursvariant. Bedoeld is waarschijnlijk, dat het zwaard "trilt" doordat "Paupertas" het snel heen en weer beweegt, cf. Aen. X,651 v.: strictumque coruscat/ mucronem.

207. Paupertas Romana - cf. voor de verbinding Iuv. VI,295. P. stelt de "Romeinse soberheid" gepersonifieerd voor ("venit", "nec tangitur"). Voor de betekenis "bescheiden bezit", "eenvoudige omstandigheden", "soberheid" van "paupertas", cf. bijv. Sen., Ep. LXXXVII,40: ego non video quid aliud sit paupertas quam parvi possessio; Tib. I,1,5: (Divitias alius fulvo sibi congerat auro...) me mea paupertas vita traducit inertii; Mart. XI,32,8: Non est paupertas, Nestor, habere nihil.

In Fam. VI,3,40, een brief waarin "paupertas" zowel als een Romeinse als een christelijke deugd wordt beschreven, noemt P. enkele op Val. Max. IV,4 ("De paupertate") teruggaande "exempla clarissima" van de *paupertas Romana*: Valerius (Publicola), Cincinnatus, Curius (Dentatus), Fabricius, Regulus.

Verderop in dezelfde brief plaatst P. deze "honesta et sobria paupertas" tegenover de "importuna et sordida, quae 'turpis egestas' apud poetam dicitur [Verg., Aen. VI, 276, waar zij deel uitmaakt van "die dāmonischen Personifikationen am Hadeseingang" (Norden)]; cf. Serv. ad Georg. I,146: peior est egestas, quam paupertas: paupertas enim honesta esse potest, egestas etiam turpis est. Ook Isid. (Diff. I,185), plaatst "paupertas" tegenover "egestas" (cf. Forcellini, s.v.).

Digressie: niet alleen alle landen, ook alle eilanden zullen onder Romeinse heerschappij komen (208-218).

Ook deze passage bevat verschillende reminiscenties aan Lucanus, met name in vv. 208-212. Verder herinnert de inhoud aan Florus III,7 vv., waar het relaas van Pompeius' strijd tegen de zeerovers wordt gevolgd door dat van het *bellum Creticum*, het *bellum Balearicum* en van de *expeditio in Cyprum*; cf. voorts de opsomming in Flor. III,5,8; [...] ceterae Cyclades Delos Euboea [...] tenebantur (hier evenwel door Mithridates).

208. toto...ponto - dezelfde verbinding in Luc. II,576.

209. non...astris - "geen land, dat zich hetzij onder de dwaalsterren, hetzij onder de vaste sterren bevindt", i.e. geen enkel land; voor de wending "seu...vagus seu stantibus astris" (i.e. stellis errantibus et inerrantibus; cf. comm. ad I,175 [astra] en - het ook daar aangehaalde - Luc. IX,12 v.: stellasque vagas...et astra/ fixa polis); voor "pressa" met abl. ("bedekt door", "zich bevindend onder") id. III,253 v.: Aetiopumque

solum, quod non premeretur ab ulla/ signiferi regione poli, nisi... (vgl. Bruère, Lucan and Petrararch's *Africa*, p. 87) en Hunink ad loc.: "premere has the technical sense of 'be vertically above' as in 9.691; Man. 1.644; Vitruv. 6,1,1".

210. Aula...ditissima Cypri - In 59 v. Chr. diende volkstribuun P. Clodius de - door Cicero onrechtmatig geachte en (Dom. 20; 52; Sest. 57) fel bestreden - *lex Clodia de Cypro* in, die bepaalde dat Cyprus Romeinse provincie werd en de rijkdommen van het eiland naar Rome zouden worden gevoerd. Met deze taak werd M. Porcius Cato (Uticensis) belast; cf. Liv., Perioch. CIV; Vell. II,45,4 v.; Pomp. Trog., Prol. XXXIX; zie verder Flor. III,9 (waar Cyprus gekenschetst wordt als "insulam veteribus divitiis abundantem") en Luc. III,164. Volgens Griekse bronnen (Strabo XIV,684; App., B.C. II,23; Cass. Dio XXXVIII,30,5) was de *lex Clodia* het gevolg van de weigering van koning Ptolemaeus XII, Auletes, van Cyprus tot meebetaling aan het losgeld voor Clodius toen deze in 67 in handen van zeeroovers was gevallen (zie: H. Volkmann, RE XXXIII,2, s.v. Ptolemaios, coll. 1755 v.). Anders dan Cicero, uit P. i.v.m. de annexatie van Cyprus, evenmin als n.a.v. de verwoesting van Corinthe (cf. v. II,134), geen enkele vorm van kritiek op de politiek van Rome.

211. Creta...magistra - Corradini (p. 419) wijst op de vergelijkbare appositie "vetus superstitionum domus" bij Creta in Fam. XV,7,14.

Veel verhalen uit de met de - door de oud-christelijke auteurs wel als "superstitio" gekenschetste (cf. Blaise, Dict., s.v.) - antieke godsdienst samenhangende mythologie hebben betrekking op Creta.

Zo was Creta het eiland, waar volgens de mythe (vgl. bijv. Hyg., Fab. 139) Zeus (Iuppiter), de hoogste der heidense goden, was grootgebracht. Ook beweerden de Cretenzers - die in de oudheid toch al de naam hadden leugenachtig te zijn, cf. Vulg., Tit. 1,12 v.: Dixit quidam ex illis (sc. Cretensibus), proprius ipsorum propheta (i.e. Epimenides, 6de eeuw v. Chr.): Cretenses semper mendaces [...]. Testimonium hoc verum est. -, dat zich op hun eiland het graf van Zeus bevond, cf. Luc. VIII,872: mendax...tumulo...Creta Tonantis.

Deze Zeus, die op Creta begraven zou zijn, is een van de drie Iuppiters, waarvan sprake is bij de godenkundigen die Cicero noemt in N.D. III,21,53, een passage, op grond waarvan Lactantius (Inst. I,11,48) tot de conclusie komt, dat de heidense godsdienst onzinnig is: Cicero de deorum natura cum tres Ioves a theologis enumerari diceret, ait tertium fuisse Cretensem Saturni filium, cuius in illa insula sepulchrum ostenditur. quomodo igitur potest alibi deus esse vivus alibi mortuus, alibi habere templum alibi sepulchrum? sciunt ergo Romani Capitolium suum id est summum caput religionum publicarum nihil esse aliud quam inane monumentum.

Creta werd in 66 v. Chr. onderworpen door Caecilius Metellus, die op grond daarvan de bijnaam Creticus verwierf, cf. Flor. III,7; Luc. III,163; zie ook Afr. II,139.

212. Euboicum...latus - "de Euboeïsche kust"; hier metonymisch (pars pro toto) voor "Euboea", dat in 146, nadat het had deelgenomen aan een opstand tegen de Romeinen, werd ingelijfd bij het rijk; cf. Luc. V,196: Euboici vasta lateris convalle; Aen. VIII,416: Sicani iuxta latus Aeoliamque.

212. Phoebo Rhodus inclita et undis - cf. Luc. VIII, 247 v.: claram.../ sole Rhodon; V,50 v.: pelagique potens Phoebia donis/ exornata Rhodos (Bruère, Lucan and Petrarch's *Africa*, p. 87); Rhodos werd in 44 n. Chr. door Vespasianus bij de provincie Achaia ingelijfd, cf. Suet., Vesp. VIII,4; Eutr. VII,19,4; Oros., Hist. VII,9,10.

213 v. salis...medio - P. vergelijkt de in een kring (*kuklos*) rond Delos in de Aegaeïsche Zee gelegen [cf. Plin., N.H. IV,12,22,65: in Myrtoo (mari) multae...circa Delum in orbem sitae, unde et nomen traxere] Cycladen met de sterren aan de hemel. De overeenkomst tussen beeld en toepassing is tweemaal: 1. evenals de sterren aan de hemel hebben de Cycladen (vanwege hun marmerrotsen) een heldere kleur (cf. Hor., C. I,14,19 v.: nitentes/...Cycladas; ib. III,28,14: fulgentes...Cycladas); 2. evenals de sterren zijn de eilanden, die samen de Cycladengroep vormen, talrijk. P. noemt beide punten van overeenkomst in zijn geografische werkje *Itinerarium Syriacum*, dat door Friedersdorff (Poet. Vergl. 3, pp. 29 v.) wordt geciteerd:

- Cycladas, Aegaei maris insulas, quae siderum in morem, pelagus illud illustrant
- non multo facilius Cycladas omnes, quam caeli stellas enumerem.

P. is wellicht op het idee van deze vergelijking gekomen onder invloed van Stat., Th. V,181 vv., waar een aantal eilanden in de Aegaeïsche Zee, waaronder de Cycladen, oplicht onder de sterren: sera tamen mundo venerunt astra, sed illis/ et Paros et nemorosa Thasos crebraeque relucent/ Cyclades.

De Cycladen werden, evenals Rhodos, onder Vespasianus tot provincie gemaakt. Bürchner (RE XI,2, col. 2320) verwijst voor dit feit naar Sextus Rufus (Festus), Brev. 10, waar sprake is van een nieuwe provincie met de - waarschijnlijk in de 4de eeuw gangbare -²¹⁹ naam "Insulae": Ita Rhodus et insulae primum libere agebant, postea in consuetudinem parendi Romanis clementer provocantibus pervenerunt et sub Vespasiano principe Insularum provincia facta est.

214 v. clipeus...Trinacriae - "en het schild van het machtige Trinacria". Het subst. "clipeus" wordt overdrachtelijk gebruikt ter aanduiding van

---

²¹⁹ Cf. J.W. Eadie, *The Breviarium of Festus, A Critical Edition with Historical Commentary*, London 1967, p. 120.

verschillende ronde zaken, cf. TLL, s.v. Van het gebruik, dat P. er hier van maakt, als "allusion à la forme triangulaire de la Sicile" (Develay) bestaan evenwel geen parallellen. "Trinacria" is de oude, ook door Vergilius gebruikte, naam voor Sicilië, naar de drie voorgebergten (*treis akrai*), Lilybaeum (N.O.), Pelorum (W.) en Pachynum (Z.O.) van het eiland. In I,19 gebruikt P. het hiervan afgeleide adi. "Trinacrius". Sicilië was aan het einde van de eerste Punische oorlog de eerste provincie van Rome geworden. Het eiland hoeft dus - evenmin als Sardinië (215) en Corsica (216), die in het interbellum tussen de eerste en tweede Punische oorlog geannexeerd waren - op het moment waarop Scipio's vader spreekt niet meer onder Romeinse heerschappij te komen ("sub imperium venire" [210]). P. noemt deze eilanden slechts terwille van het retorische effect.

215. crasso dives Sardinia caelo - "het vruchtbare Sardinië met zijn dikke lucht". Voor de karakterisering van het eiland cf. Claud., Bell. Gild. I,508 v.: *insula (Sardiniam veteres dixere coloni), / dives ager frugum*; ib. I,514 v.: *hic hominum pecudumque lues, si (sic, Platnauer) pestifer aër/ saevit et exclusis regnant Aquilonibus Austri* (cf. Corradini, p. 453).

Voor de verbinding "caelum...crassum", die P. m.b.t. Sardinië ook gebruikt in Fam. VII,12,19 (*Purgetur insula Sardiniae et quidquid caeli crassioris usquam est*; vgl. ook Fam. XV,7,13: *Sardinia et caeli inclementia et turpi servitio laborat*) cf. Cic., Fat. IV,7, waar de hemel in Thebe "crassum" genoemd wordt, tegenover die in Athene, die "tenue" zou zijn: *Athenis tenue caelum, ex quo etiam acutiores putantur Attici, crassum Thebis, itaque pingues Thebani et valentes*.

216. apricis Corsica saxis - "Corsica (dat armer van bodem is, maar) rijker aan zonnige rotsen"; brachylogische wending: uit het negatieve adi. "pauperior" moet het positieve begrip "ditior" worden aangevuld. Voorts vormt de verbinding een contaminatie van (opnieuw) Claud., Bell. Gild. I,506 (*caecis...Corsica saxis*) en Georg. II,521 v. (*et alte/ mitis in apricis coquitur vindemia saxis*).

217. Tusco...aequore - "in de Tyrheense Zee"; voor de verbinding cf. Hor., C. IV,4,54; P. doelt waarschijnlijk vooral op Capri.

217. Hibero - sc. aequore; niet de westelijke Oceaan als in Aen. XI,913 v. (*ni roseus fessos iam gurgite Phoebus Hibero/ tingat equos*), maar de (Middellandse) Zee bij Spanje, die gewoonlijk "Ibericum mare" of "Hispanicum mare" genoemd wordt en door Graesse, *Orbis Latinus*, s.v. wordt omschreven als "Iberisches Meer, Teil des Mittelländischen Meeres vor der O.- u. S. Küste von Spanien".

218. Adriaco - sc. aequore: "in de Adriatische Zee"; bijv. de Dalmatische eilanden.

P. prijst én laakt de daden van Iulius Caesar (218-240).

Onder invloed van Lucanus (en wellicht Augustinus, cf. Civ. Dei V,12; Calcaterra, Sant' Agostino, p. 327) oordeelt P. in de A. niet onverdeeld gunstig over Caesar: hij erkent weliswaar in het eerste - positieve - gedeelte van zijn beschrijving van diens daden (vv. 218-27), dat vooral gebaseerd is op Flor. III,10 en Suet., Caes. XXV (Caesars eigen geschriften heeft P. eerst tamelijk laat in zijn leven serieus bestudeerd), dat hem eeuwige roem toekomt (v. 220: "magno semper cantandus in orbe") voor zijn overwinningen op de Galliërs, Britanniërs en Germanen, maar berispt hem in het tweede - negatieve - gedeelte van de passage (vv. 228-40), waarvan ook de verwoording sterk beïnvloed is door Lucanus, vanwege het feit dat hij de wapens tegen zijn vaderland heeft opgenomen (cf. vv. 229-34) en in sterke mate verantwoordelijk is voor de overgang van de republiek, waarvan Scipio de exponent is, naar de keizertijd (cf. vv. 234-37). Met dit laatste zet P. zich af tegen de bewondering die Caesar en de keizertijd in de middeleeuwen (bijv. nog bij Dante) ten deel was gevallen. Als reden, die uiteindelijk ten grondslag ligt aan P.'s afwijzing van "Caesars stichting van de keizerlijke monarchie" noemt Baron zijn Italiaanse, raciaal getinte, nationalisme: de instelling van de keizerlijke monarchie zou er immers weldra toe leiden, dat keizers van vreemde oorsprong op de troon zouden komen (cf. II,274 vv.).²²⁰

Toch heeft P., al laakt hij Caesar wegens zijn aanval op de republikeinse staat, in Afr. VII,569-611 ook zelf scherpe kritiek op de instellingen van de republiek, waarbij vooral het collegialiteitsbeginsel het moet ontgelden en de beperking van de ambtstermijn van de consuls tot één jaar, waardoor grote mannen als Scipio beperkt werden in hun mogelijkheden en benadeeld t.o.v. buitenlandse monarchen.

Helemaal onverwacht is het dan ook niet, dat P. in latere werken zijn oordeel, zowel m.b.t. tot de keizertijd (cf. comm. ad II,274) als m.b.t. Caesar herziet en weer dichterbij de middeleeuwse opvattingen komt te staan. Caesar wordt dan zelfs het nieuwe symbool van zijn politieke idealen en gaat de plaats innemen, die Scipio in de A. is toebedeeld. P. gaat de *Commentarii* bestuderen en wijdt, vol bewondering, een *De gestis*

---

²²⁰ "The *imperium* that Caesar founded emerges in the *Africa* almost exclusively in its darker aspects. Its throne...would be occupied in the name of Rome by foreigners from all lands, and with the intrusion of foreign blood Roman morality and Roman *virtus* will perish apace. [...] The motive which prompted Petrarch to object in his *Africa* to Caesar's founding of the imperial monarchy is Italian nationalism - of a rather narrow sort, a kind of racial nationalism - and not yet a comparison of the contrasting effect that *Respublica* and *Imperium* may have had on Roman *virtus* and Roman culture" (Baron, Crisis, pp. 45 vv.).

Caesaris aan hem.²²¹ Een derde fase in de ontwikkeling van P.'s visie op Caesar, waarin zijn eerdere opvattingen met elkaar in evenwicht worden gebracht, vinden we in de *Trionfi* (Tr. d. F. I,22 v.), waar nauwelijks meer onderscheid gemaakt wordt tussen de roemwaardigheid van Scipio en Caesar (cf. Martellotti, *Entwicklungslinien*, pp. 197 vv.; Baron, *Petrarcas geistige Entwicklung*, pp. 403 vv.).

218 v. cum classe...Oceanum - zie voor de inhoud van de verzen Flor. III,10,16: *Omnibus terra marique peragratis respexit Oceanum et, quasi hic Romanis orbis non sufficeret, alterum cogitavit. classe igitur comparata Britanniam transit mira celeritate*; voor de verbinding "fremement...in Oceanum" cf. Sen., *Suas.* I,11: *fremet Oceanus, quasi indignetur*; vgl. ook Hor., *C.* IV,14,47 v.: *qui remotis/ obstreper Oceanus Britannis*.

219-221. Fortissimus ille nepotum/ unus erit...qui - "Één zal er zijn, die dapperste van onze nakomelingen,...die...".

220. magno semper cantandus in orbe - cf. Ov., *Am.* I,3,25: *per totum...cantabimur orbem*; Verg., *G.* II,338 v.: *magnus.../ orbis*; het gerundivum heeft de betekenis van een participium futuri passivi, cf. comm. ad I,75: *vastandas*.

221. vario complebit rura pavore - Flor. III,10,6 vertelt, dat Caesar bij zijn veldtocht in Gallië zijn operaties aanpaste aan de aard van de verschillende volken en de gesteldheid van de gebieden: *illae quoque accessere diversitates pro gentium locorumque natura. Aquitani, callidum*

---

²²¹ cf. Martellotti, "Petrarca e Cesare", p. 81: "[...] il Petrarca muove da una posizione apertamente antice-sariana, in disaccordo completo con la tradizione medioevale, e l'ammirazione per Cesare si va crescendo a mano a mano nel suo spirito in grazia ai suoi studi, su Svetonio, su Cicerone, sui *Commentarii*; è una conquista, insomma, del suo umanesimo"; id., *Entwicklungslinien*, p. 213: "Wir...sehen, wie Petrarca vom Studium einiger Texte ausgeht, jede Hilfe der mittelalterlichen Tradition verächtlich zurückweist und dann allmählich durch dieses Studium Geisteshaltungen und Urteil annimmt oder selbst neu bildet, die auch schon im Mittelalter anzutreffen waren, wie z.B. die Bewunderung für Caesar, Alexander und das römische Kaisertum." Baron (*Crisis*, p. 96) geeft een andere verklaring: "If Petrarch called again on the medieval faith in the *Imperium Romanum* for aid, he did so because he, like Dante before him, had come to pin his hopes for a pacification of Italy on a German Emperor, Charles IV. Moreover, his growing interest in Caesar - whom in his youth he had considered the destroyer of Roman liberty - sprang largely from his conviction that Caesar was the prototype of those enlightened tyrants at whose courts Petrarch spent the second half of his life."

genus, in speluncas se recipiebant: iussit includi. Morini dilabebantur in silvas: iussit incendi. Cf. ook id., III,10,14: tantum pavoris incussit...subito Romanus visus.

De uitdrukking "compleo pavore" komt voor bij Curtius, III,13,10: cuncta pavore compleverat.

223. procul caelo et terra pelagoque repostos - "die door hemel, land en zee ver (van ons) verwijderd zijn"; poëtische omzetting van Flor. II-I,10,2: toto orbe divisi...Britanni. "Repostus" (een synoniem van "remotus") is een ook door Vergilius (cf. Aen. III,364: terras temptare repostas; ib. VI,59: penitus repostas/ Massylum gentis) gebruikte, en wellicht als archaïsme/ennianisme gewaardeerde, gesyncopeerde vorm van het in de hexameter onbruikbare "repositus" (cf. Norden ad Aen. VI,24: supposta).

224. auricomos...Britannos - P. past op de Britanniërs (= Britse Kelten) hetzelfde - slechts zelden in niet-overdrachtelijke betekenis gebruikte - adi. toe als Silius had gedaan m.b.t. de door hem metonymisch als Bataven aangeduide Germanen: Germanice,...iam puer auricomus praeformidate Batavo (Sil. III,608). De blondheid van de Kelten en Germanen is een gemeenplaats in de Lat. literatuur (cf. Iuv. XIII,164; Sen., Dial. V [De ira III], 26,3; Sil. IV,200); de verwoordingen van deze gemeenplaats met behulp van het epitheton "auricomus" vindt men echter alleen bij Silius (cf. Spaltenstein ad loc.).

224. rapido...Marte - cf. I,436: Rapidum...bellum.

225. indomito luctantem gurgite - "die zich verzet met zijn onbedwongen vloed": "luctor" heeft de betekenis van "zich verzetten", "weerstand bieden" als bijv. in Aen. I,53: hic vasto rex Aeolus antro/ luctantis ventos.../ imperio premit ac vinclis et carcere frenat.

225-227. stringet...movebit - Voor de inhoud van deze verzen cf. Suet., Caes. XXV,2: Germanos, qui trans Rhenum incolunt, primus Romanorum ponte fabricato adgressus maximis adfecit cladibus; Flor. III,10,15: cum Rhenum suum sic ponte quasi iugo captum viderent.

De betekenis "inperken", "beteugelen", die "stringo" hier heeft, is niet klassiek; gebruikt m.b.t. de zee vindt men haar bij Min. Fel., Oct. XVII,9: mari intente: lege litoris stringitur; cf. ook de betekenis "hemmen/eindämmen" in Habels *Mittellateinisches Glossar*.

226. pontibus - poëtisch meervoud: omdat Caesar een overtocht op schepen te gevaarlijk achtte - hierbij zou het leger in gedeelten overgezet moeten worden en kon een deel ervan aangevallen worden zonder dat de overigen hulp konden bieden - en hij dit ook niet vond passen bij de waardigheid van het Romeinse volk, liet hij een brug over de Rijn slaan

(B.G. IV,17,1-2), een vertoon van Romeins technisch kunnen, waarvan de

locatie omstreden is. Na een kortstondig (18 daags) verblijf op Germaanse bodem keerde Caesar terug, waarna hij de brug weer liet afbreken (B.G. IV,19,4).

227. caeruleis Germanis - "de blauwogige Germanen", cf. Hor., Epod. XVI,7: fera caerulea...Germania pube; cf. ook Tac., Germ. IV,1: truces et caerulei oculi (P. heeft Tacitus echter nooit gelezen, cf. De Nolz, P. et l' humanisme, II,43 v.); Iuv. XIII,164: caerula quis stupuit Germani lumina.

228. O felix...ferro - "O hij zou gelukkig zijn, als hij bij geval paal en perk zou weten te stellen aan zijn wapengeweld". Voor het uitroepende "felix" gevolgd door "si" cf. Aen. IX,337 v.: felix, si protinus illum/ aequasset nocti ludum in lucemque tulisset; cf. ook Aen. III, 480: "vade", ait, "o felix nati pietate". Voor het tweede halfvers verwijst Bruère (Lucan and Petrarch's *Africa*, p. 87) naar Luc. VIII,491 v.: Libertas scelerum est, quae regna invisa tuetur,/ sublatusque *modus gladiis*; voor de verbinding "modum addere" cf. Sil. VII,12 v.: ille modum superis... favoris/ addidit.

229. miser - P. overwoog blijkens de op hem teruggaande kanttekening "melius videtur 'ferox'" in Lr het adi. "miser" te vervangen, waarschijnlijk om geen *pietas* van de kant van Scipio's vader tegenover het gedrag van Caesar in de strijd tegen Pompeius te laten doorklinken.

Fera (La revisione, p. 79) merkt, onder verwijzing naar het *Catholicon*, s.v. ("et nota quod ferox est animus, ferus leo; item ferocitas sepe laudi habetur; est enim ferocitas militum, ferox iuventus dicitur"), in dit verband op, dat "ferox" in het middeleeuwse spraakgebruik geen negatieve betekenis had. Waarschijnlijk vermoedde P. de exacte (ongunstige) betekenis van het adi. op grond van zijn eigen lectuur van de antieke teksten.

229. turbine mentis - cf. Ov., Am. II,9,28: nescio quo miserae turbine mentis agor.

230 v. victrices...manus in publica vertet/ viscera - contaminatie [met gebruikmaking van synoniemen ("manus" voor "dextra", "publica" voor "patriae")] van Aen. VI,833 (neu patriae validas in viscera vertite viris) en Luc. I,3 (in sua victrici conversum viscera dextra). P. doelt uiteraard op de burgeroorlog tegen Pompeius en de optimaten, waartoe Caesar in 49 met het oversteken van de Rubicon op de terugweg uit Gallië het signaal gaf.

230. per cuncta - "in alles", "bij alle gelegenheden", "altijd". Hoewel de verbinding in een iets andere betekenis ook voorkomt bij Vergilius (Aen. II,570: passimque oculos per cuncta ferenti), lijkt het gebruik dat P. er hier van maakt - als nadere bep. van een attribuut - het meest op dat, wat men veelvuldig aantreft bij Dracontius (MGH, A.A. 14,

cf. de "index verborum" aldaar), bijv. Laud. Dei I,228: dominum per cuncta

tonantem; Romul. VI,65: Sobrietas per cuncta vigil; cf. ook Aug., Contra Cresc. III,64,71 (PL 43, p. 535) catholica per cuncta crescente, dat Blaise (Dict., s.v. cunctus) vertaalt als "dans l'univers entier".

231. civili...cruore - cf. Flor. IV,2,95: ille (Caesar), qui terrarum orbem civili sanguine impleverat (vgl. comm. ad II,239); verder: Lucr. III,70: sanguine civili rem conflant; Cic., Fam. XV,15,1: odio civilis sanguinis.

233 v. me.../ commaculare pudet - De dichter stelt het opnieuw (cf. comm. ad I,54 v.: Afros/ eruere est animus) voor, alsof hij door te spreken (in dit geval eigenlijk Scipio's vader te laten spreken) over de daden van anderen, deze zelf verricht.

233. furore - Lucanus karakteriseert de handelingen van Caesar als "furor", vgl. de inleiding op II,63-69.

235 v. ut totum...reliquis - "zodat één man alle macht voor zich opeist, als eerste en voorbeeld voor anderen"; cf. Luc. X,26-28: (m.b.t. Alexander de Grote): non utile mundo/ editus exemplum, terras tot posse sub uno/ esse viro (Martellotti, Entwicklungslinien, p. 201, n. 8).

Caesar maakte, zoals bekend, na het einde van de eerste burgeroorlog een einde aan de republiek en stelde hiervoor, in de vorm van een dictatuur voor het leven, een militaire monarchie in de plaats, waarmee hij de basis legde voor de absolute heerschappij van het principaat.

I.p.v. "vindicet" (235) heeft Lr - hoewel Fera ook hier "vindicet" leest (cf. Antichi editori, p. 76) - "venditet", hetgeen zou betekenen "versjacht", "verraadt" (cf. Auct. Her. IV,10,15: qui perduellonibus venditat patriam). Waarschaarlijk is hier sprake van een fout bij het overschrijven door de kopiist.

236 v. spoliet.../ aerarium - Bruère (Lucan and Petrarch's Africa, p. 87) merkt op, dat ook Lucanus (III,112 vv.) refereert aan Caesars plundering van het "aerarium populi Romani/Saturni", de als staatskas gebruikte tempel van Saturnus, kort na zijn eerste intocht in Rome [cf. hiervoor Plin., N.H. XXXIII,3,17,56; Oros., Hist. VI,15,5; Cassiod., Chron. a. 705 (MGH, A.A. 11, p. 133)].

P. mat, hoewel hij twijfelde (cf. zijn kanttekening "attende syllabam" in Lr), het subst. "aerarium" als een *choriambe*, dus, abusievelijk, met een korte a. De hypothese van Corradini en Festa (app. crit. ad loc.), die het woord als drielettergrepig beschouwen door toepassing van *synizesis* ("aerarjum"), is dus onjuist (cf. Fera, La revisione, p. 79).

Coluccio Salutati stelde de conjectuur "Tarpeiam" voor (Fera, Antichi editori, p. 77) i.e. Tarpeiam arcem/rupem/sedem, cf. Luc. III,154 v.; Dante, Purg. IX,137 (Festa, app. crit. ad loc.).

237. miserosque...patres - "en de ongelukkige vaders kiest in een nieuwe orde"; verwijzing naar het feit, dat Caesar het ledental van de senaat van 600 tot 900 uitbreidde, waarbij de *equites* en aanzienlijken uit de Italische steden, die hem gesteund hadden in zijn strijd tegen Pompeius, hiertoe toegang kregen en hij zichzelf het recht om senatoren te benoemen voorbehoield. Bruère (Lucan and Petrarch's *Africa*, p. 87) refereert voor P.'s verwijzing naar Caesars "irregular convocation" aan Luc. III,103 v.: Phoebea palatia complet/ turba patrum nullo cogendi iure senatus.

Coluccio Salutati wilde het adi. "miseros" vervangen door "subitos": "i senatori reclutati novo ordine più che 'miseri', per Coluccio devono essere definiti 'improvvisati'" (Fera, *Antichi editori*, p. 77).

238 v. Pharsalicas...Mundam - Bij Pharsalus (Thessalië) versloeg Caesar Pompeius in 48 v. Chr.; bij Thapsus (Africa) ["T(h)arsos" in de tekst van Lr] diens overgebleven aanhangers in 46; bij Munda (Spanje) de zonen van Pompeius in 45.

"Ephyrea arma" kan worden vertaald als "de strijd bij Dyrrhachium", i.e. Caesars mislukte aanval op het hoofdkwartier van Pompeius bij Dyrrhachium in Illyrië na diens vlucht naar Griekenland (cf. Flor. IV,2,39 v.; ook Luc. VI,11 vv. beschrijft de aanval). Dyrrhachium was een kolonie van Corinthe (oude naam: Ephyra) en wordt derhalve door Lucanus "Ephyrea...moenia" genoemd (Luc. VI,17).

De handschriftelijke, ook door Festa aangehouden vorm "Ephyrea", die voorkomt bij Lucanus, levert een hiaat op (Ephyreaque arma), die, omdat daarmee geen bepaald effect kan zijn beoogd, storend is. Om dit te vermijden stelt Festa in zijn kritisch apparaat voor "castra" i.p.v. "arma" te lezen (Caesars aanval betrof het legerkamp van Pompeius bij Dyrrhachium). Corradini stelt de emendatie "Ephyreiaque" voor, de Vergiliaanse vorm van dit adi. (cf. G. II,464). M.i. moet men de hiaat eenvoudig accepteren als een onvolkomenheid in de tekst.

239. Capitolia sanguine tincta - "tincta" is dominant gebruikt: "het feit, dat het Capitool gekleurd werd door bloed". P. doelt op de moord op Caesar tijdens de senaatszitting van 15 maart 44, cf. Flor. IV,2,95: *ibi in curuli sedentem eum senatus invasit, tribusque et viginti vulneribus ad terram datus est. sic ille, qui terrarum orbem civili sanguine impleverat, tandem ipse sanguine suo curiam implevit.* Voor de verbinding "sanguine tinguo" verwijst Bruère (Lucan and Petrarch's *Africa*, p. 87) naar Luc. VII,473: *Thessaliam Romano sanguine tinxit.*

Lofprijzing van keizer Augustus (240-258). Augustus zal, als voorbeeld bij uitstek van "virtus Romana", omdat hij het rijk tot een vreedzame (255 v.) eenheid onder Romeinse wetten (246; 249) heeft gemaakt, in de hemel worden opgenomen (262 v.). Na zijn dood evenwel zal het verval intreden waardoor de keizertijd gekenmerkt wordt (259 vv.).

240 v. maximus...nepos clara veniens a stirpe sororis - "een machtige nakomeling (of: zijn machtige [achter]neef), komend van de beroemde stam van zijn zuster". P.'s aanduiding van Augustus, die een kleinzoon was van Caesars zuster Iulia, herinnert aan Suet., Caes. LXXXIII,2, waar Caesars erfgenamen "sororum nepotes" worden genoemd. Vergelijk daarnaast Aen. VI,864: aliquis magna de stirpe nepotum. De wending "veniens a stirpe" gevolgd door een genitivus, lijkt een contaminatie hiervan met Aen. V,372 v.: qui se/ Bebrycia veniens Amyci de gente ferebat, waarbij "veniens" is opgevat als "ortus" [cf. Williams ad loc.]; vgl. echter ook Drac., Romul. VIII,528: quamvis numen adest veniens de stirpe Tonantis; Bernoinus, Carm. XXX,3 (MGH, Poetae 1, p. 424): cui nomen priscum veniens de stirpe Pelasgi] en Aen. I,626: seque ortum antiqua Teucrorum a stirpe volebat.

242. mihi - dat. ethicus; deze volgt dikwijls op "hic", bijv. Cic., Phil. VIII,4,11; Sall., C. LII,11 (cf. KS I,323).

242. longinquos...Indos - Navolging van een door Vergilius, Aen. VI,794 (super et Garamantas et Indos/ proferet imperium) in de vorm van een *locus communis* (cf. Norden ad loc.), uitgesproken hoop m.b.t. de veroveringen van Augustus, die niet in vervulling is gegaan: in het Oosten is Augustus niet tot verdere gebiedsuitbreiding overgegaan; van een daadwerkelijke onderwerping van India door hem is dan ook nooit sprake geweest. De Indiërs staan hier in de eerste plaats voor het verst verwijderde volk van de aarde, cf. het epitheton "longinquos", dat ook door Prop. II,9,29 op hen wordt toegepast: longinquos...ad Indos.

Vervolgens is het subst. "Indos", evenals bij Vergilius (cf. Austin ad loc.) een mogelijke toespeling op de Indische gezanten, die Augustus bezochten, cf. Suet., Aug. XXI,2; Flor. IV,12,62 (geciteerd ad II,250-52).

Voorts bood het noemen van de Indiërs de mogelijkheid, die P. nog meer welkom moet zijn geweest dan Vergilius (cf. comm. ad II,130; 454), tot een impliciete vergelijking van de veroveringen van Augustus met die van Alexander, zoals in II,195 een dergelijke vergelijking wordt getrokken tussen Pompeius en Alexander.

Een andere mogelijkheid is, dat de Indiërs hier, als in Georg. II,170 vv. (et te, maxime Caesar,/ qui nunc extremis Asiae iam victor in oris/ imbellem avertis Romanis arcibus Indum), staan voor Oostelingen in het algemeen, zowel die, welke deel uitmaakten van de troepen van Cleopatra (cf. Aen. VIII,685), als die, waarmee Octavianus geconfronteerd werd in de Alexandrijnse oorlog en in Syrië en Palestina (cf. Page ad loc.).

242. mittet sub legibus - "hij zal onder zijn wetten brengen/aan zich onderwerpen", cf. Aen. IV,231: ac totum sub leges mitteret orbem. P. heeft *sub* met acc. metri causa vervangen door een grammaticaal - bij *mittere* - niet correct *sub* met abl.

243. Aegyptum - na de slag bij Actium werd Egypte een deel van het Romeinse rijk (30 v. Chr.).

243 v. barbara...ducis - De "uxor Latii...ducis" is Cleopatra, die na Caesar Marcus Antonius tot haar minnaar wist te maken. De "barbara sinistra" zijn de Egyptische ratels, die werden gebruikt bij de Isisdienst. In de Lat. literatuur bestaat de - sarcastische - voorstelling, dat de zedeloze Cleopatra deze instrumenten gebruikte ter aanmoediging van de soldaten van de vloot bij Actium en worden ze tegenover de Romeinse "tuba" gesteld, cf. Aen. VIII,696: regina in mediis patrio vocat agmina sistro; Prop. III,11,43: incesti meretrix regina Canopi...ausa... Romanam...turbam crepitanti pellere sistro; Luc. X,63: Terruit illa suo, si fas, Capitolia sistro; cf. ook Isid., Orig. III,22; XVIII,4.

244 v. per omnem...diem - de uitdrukking komt alleen voor in Flor. III,3,14 (per omnem diem conciditur barbarus); anders dan daar heeft "omnem" hier echter de betekenis "elke", cf. Vulg., Act. XV,21: per omne sabbatum ("elke sabbat").

245. Fulminet ense - P. gebruikt het verbum "fulmino" hier overdrachtelijk in de betekenis van "drohe blitzend, tobe wie ein Ungewitter" (Koch, Wörterbuch, s.v.) als Verg., G. IV,561 (eveneens m.b.t. Augustus): Caesar.../ fulminat...bello; Aen. XII,654: fulminat Aeneas armis; cf. ook Aen. IX,441 v.: rotat ensem/ fulmineum. In Afr. I,521 gebruikt P. het adi. "fulmineus".

Met "fulminet" wisselt P., evenals met "supprimat" in hetzelfde vers en "perdoceat" (247), het futurum, waarin hij Scipio's vader laat spreken, af met een coni. (adhort.) met futurum-betekenis; cf. voor deze verwisseling, die men vooral aantreft in oud- en laat-Latijn bijv. P.A.H.J. Merckx, Zur Syntax der Kasus und Tempora in den Traktaten des hl. Cyprian, Nijmegen 1939, pp. 85 v.: "Die innere Bedeutungsverwandtschaft zwischen Konjunktiv und Futurum hat in mannigfacher Weise den Gebrauch des Con. Praes. in futurischer Verwendung gefördert [...]. Namentlich bei hortativer Bedeutung konnte leicht eine Verwischung des Unterschiedes zwischen dem Coni. Praes. und dem Ind. Fut. auftreten."

245. reges pede supprimat - "koningen onder de voet treden"; wellicht een variatie op Georg. II,492: (fatum) subiecit pedibus; van de verbinding "reges supprimere" lijken geen parallellen te bestaan.

246. parere....fascibus - cf. Val. Max. VI,9,7: nec indignati sunt socii eius parere fascibus, quem aliena tribunalia adulantem viderant; bij P. heeft het overdrachtelijk gebruikte subst. "fasces" echter niet de betekenis van "macht van een magistraat" als bij Valerius, maar die van "macht" in het algemeen als bijv. in Claud, Bell. Gild. I,20: summittit fascibus Indos (Roma).

246. ferum...Histrum - De "Hister" is de (benedenloop van de) Donau, hier metonymisch voor de Donaulanden, die Augustus liet veroveren door zijn stiefzoon Tiberius. Met het adi. "ferum" wordt het aan de bevolking van deze landen toegeschreven karakter overgedragen op de rivier. Statius past hetzelfde adi. toe op de Phasis en de Araxes (Silv. I,6,55; V,2,141); Avienus op de Nijl (Descr. orb. 343).

247. geminaeque solum quod subiacet Ursae - De "gemina Ursa" is het zich in de nabijheid van de Noordpool bevindende sterrenbeeld van Grote en Kleine Beer (Ursa Maior en Minor), dat in I,581 wordt aangeduid als "Arctos": Augustus legde het zwaartepunt van zijn expansiepolitiek in het Noorden en maakte, nadat zijn poging de rijksgrens naar de Elbe te verleggen was mislukt met de nederlaag in het Teutoburgerwoud (9), Donau en Rijn tot de noordgrens van het rijk. Voor de verbinding "geminae ursae" cf. Avien., Descr. Orb. 1207: geminae pro finibus ursae; voor het gebruik van het verbum "subiacere" in een vergelijkbare context Serv. ad Aen. VI,795: nulla terra est, quae non subiaceat sideribus.

248. hic...triumphis - cf. Aen. VIII,714: at Caesar, triplici invectus Romana triumpho/ moenia. In augustus 29 v. Chr. hield Augustus op drie achtereenvolgende dagen een triomftocht voor zijn overwinningen op resp. Antonius, op de Dalmatiërs en in de zogenaamde Alexandrijnse oorlog²²² (triumphus Actiacus, Dalmaticus, Alexandrinus), cf. Serv. ad loc.: primo die triumphavit exercitus qui Antonium vicerat navali bello, secundo qui Delmatas vicerat, tertio ipse cum Alexandrino est ingressus triumpho; Suet., Aug. XXII: curulis triumphos tris egit, Delmaticum, Actiacum, Alexandrinum, continuo triduo omnes. Cf. ook Liv., Perioch. CXXXVIII; Macr., Sat. I,12,35.

249. incognita - i.e. "nondum cognita".

250-252. et summo...placendi - cf. Fam. XXIII,1,6: O Caesar Auguste, qui reges terrae et legationes populorum omnium ad genua procumbentes atque, ut proprie dicam, ipsum orbem terrarum supplicem et affusum ex altissimo solio vidisti [...]. Flor. IV,12,61 v.: vertelt hoe ten tijde van Augustus ook de inwoners van niet door Rome onderworpen gebieden de Rom. macht erkenden en bondgenootschappen met de Romeinen nastreefden, o.a. de Chinezen en de Indiërs, wier gezanten onder meer olifanten, edelstenen en parels voor Augustus meebrachten: [...] illi quoque reliqui, qui immunes imperii erant, sentiebant tamen magnitudinem et victorem gentium populum Romanum verebantur. nam et Scythae misere legatos et Sarmatae

---

²²² Feitelijk geen oorlog, maar Octavianus' intocht in 31 na Actium in Alexandrië, waarbij hij geen weerstand ondervond; cf. W.W. Tarn in: The Cambridge Ancient History, Vol. X, Cambridge 1952, p. 106, n. 1: "[...] there was no 'Alexandrian war'".

amicitiam petentes. Seres etiam habitantesque sub ipso sole Indi, cum gemmis et margaritis elephantos quoque inter munera trahentes [...] (Corradini, p. 419).

250. summo...solio summissa - vorm van *paronomasia* ("summo...summissa") gecombineerd met alliteratie, een bijzondere vorm van *paronomasia*.

Voor "summo celsus solio" ("verheven op zijn zeer hoge troon") cf. bijv. Aen. XI,301: solio rex infit ab alto; Coripp., Iohan. I,14 (MGH, A.A. III,2, p. 3): solio sublimis ab alto; Gesta Berengarii imperatoris. I,80 (MGH, Poetae IV,1, p. 361): video...solio...ducem considerare celso (cf. Schumann, Lat. Hexameter-Lexikon, V, pp. 208 v.).

251. clarosque - Festa vervangt, waarschijnlijk onder invloed van het voorafgaande "summo" (250), opnieuw (cf. comm. ad I,59: tremui) zonder enige verklaring een handschriftelijk overgeleverde lezing ("clarosque") door een andere: "summosque".

250 v. summissa...sceptra sibi - "scepters, die (als teken van onderwerping) zijn neergelegd voor hem". De verbinding "sceptra summittere", waarvan mij geen parallellen bekend zijn, lijkt een variatie op uitdrukkingen, waarin het verbum "summittere" verbonden wordt met een object, dat de betekenis "wapens" heeft, en die een teken van nederlaag of onderwerping beschrijven, cf. bijv. Stat., Th. XII,723: stat debilis altera pubes/ submissos ensis...tenens; cf. ook OLD, s.v. summitto, 7.

253. Iam...Hiberos - cf. Suet., Aug. XX,1 (Externa bella duo omnino per se gessit, Delmaticum adulescens adhuc et Antonio devicto Cantabricum) en Shuckburgh ad loc.: "The Cantabri and Astures in Northern Spain were nominally in the Roman province of *Hispania Tarraconensis*; but they were wild and savage highlanders and their submission was merely nominal [...]. Their offence was as usual the making raids on tribes allied with Rome, and Augustus went in person against them in B.C. 25; but after some time had to retire from ill-health, brought on by anxiety and fatigue. The campaign was continued with somewhat greater success by his legates Gaius Antistius and Titus Carisius, so that in the end of the year there was apparent peace and the temple of Janus was closed; but the Cantabri soon broke out again and were not subdued by Agrippa till B.C. 19 [...]. Cf. ook Flor. IV,12,46.

Voor het adi. "rigidus" toegepast op volken cf. Hor., C. III,24,11: rigidi Getae; Epist. II,1,25; Ov., M. XIV,797: rigidis...Sabinis.

254. Ultimus ille labor - cf. Flor. IV,12,59: Hic finis Augusto bellicorum certaminum fuit, idem rebellandi finis Hispaniae (Corradini, p. 419).

254 v. tranquilla...saecula - de twee eeuwen van de "pax Romana" tussen 31 v. Chr. (Actium) en 193 n. Chr. (het aan de macht komen van de Severi). Met de uitschakeling van Antonius kwam een einde aan de periode van de burgeroorlogen. In zijn buitenlandse politiek streefde Augustus, rekening houdend met de algemene vredeswens, nauwelijks gebiedsuitbreiding na, maar voerde alleen enkele oorlogen om het rijk natuurlijke grenzen te geven. Na de onderwerping van de Astures en Cantabri in 19 v. Chr. door Agrippa (zie boven) heerste er rust.

254. sequuntur - profetisch praesens, cf. comm. ad II,123: vincitis.

255 v. tum gemini...postes - De passage verwijst naar de Ianus-tempel op het Forum, eigenlijk een overdekte doorgang met twee deuren tegenover elkaar, die, evenals de god met de twee gezichten zelf, wel "Ianus geminus" werd genoemd (cf. bijv. Macr., Sat. I,9,9; 9,15; Flor. I,2,3; IV,34,64 [zie onder]; Suet., Nero XIII,2). De tempel werd door Augustus met zijn streven naar herstel van oude tradities en zijn pogingen zich te afficheren als vredesvorst, in 29 v. Chr., na de tijd van Actium, voor de derde maal in zijn bestaan (eerder in de tijd van Numa en na de eerste Punische oorlog), gesloten ten teken dat de vrede hersteld was, cf. Flor. IV,34,64: sic ubique certa atque continua totius generis humani aut pax fuit aut pactio, aususque tandem Caesar Augustus septingentesimo ab urbe condita anno Ianum geminum cludere bis ante se clusum sub Numa rege et victa primum Carthagine.

Een dichterlijke verklaring van het gebruik van het sluiten van de Ianus-tempel in vreedetijd en een karakterisering van de tijd van Augustus als zodanig geeft Ov., F. I,279 vv.: (Ianus spreekt) Ut populo reditus pateant ad bella profecto, / tota patet dempta ianua nostra sera. / Pace fores obdo, ne qua discedere possit: / Caesareoque diu numine clusus ero.

P. varieert in deze verzen door gebruikmaking van synoniemen (Ianus, aeratus, iungere) en een andere verbinding van attributen (geminus, tristis) op Aen. VII,607 vv.: sunt geminæ Belli portae (Aen. VII,607); centum aerei claudunt vectes aeternaque ferri / robora, nec custos absistit limine Ianus (VII,609 v.); tristisque recludere portas (VII, 617); et cardine verso / Belli ferratos rumpit Saturnia postis (VII,621 v.).

Voor de verbinding "Iani limina" cf. Luc. I,62: pax missa per orbem / ferrea belligeri conpescat limina Iani; voor "iungere" (256) als synoniem van het in v. 255 reeds gebruikte "cludere" Iuv. IX,105: iunge ostia; Hor., C. I,25,1: iunctas quatiunt fenestras.

"Cardine" is abl. loci: "op hun spil", cf. Serv. ad Aen. I,449: cardine movetur (ianua); Iuv. IV,63: facili patuerunt cardine valvae.

257. gravem - sc. eum; het adi. heeft hier de betekenis van "waardig".

257. tumulo mittet - cf. Aen. VI,380: ossa piabunt/ et statuent tumulum et tumulo sollempnia mittent. P. draagt de uitdrukking van de offers voor de gestorvene over op de gestorven persoon zelf en maakt de gepersonifieerde ouderdom tot subject.

258. amplexu et dilectae coniugis ulnis - opnieuw (cf. I,156) het thema van de omarming; vgl. ook het ad I,156 geciteerde Prop. II,18,7 vv.: at non Tithoni spernens Aurora senectam/ desertum Eoa passa iacere domo est:/ illum saepe suis decedens fovit in ulnis.

De "dilecta coniunx" is Livia Drusilla, de derde vrouw van Augustus, "die hem tot aan zijn dood (14 nC) trouw terzijde stond. [...] Ofschoon sommige auteurs haar afschilderen als een meedogenloze intrigante [...], die zelfs het einde van haar eigen echtgenoot zou hebben verhaast, ontbreekt hiervoor elk bewijs" (A.J. Janssen in: Woordenboek der Oudheid, II,1727). Als historiografische basis voor het tedere afscheid van Livia noemt Corradini (p. 419) Suet., Aug. XCIX,1: omnibus deinde dimissis...repente in osculis Liviae...defecit.

De verbinding "amplexu...et ulnis" vormt een hendiadys: "de (hem) omvattende armen".

259. post cineres - "na de verbranding van zijn lijk", "na zijn dood"; voor het metonymisch gebruik van "cinis" (= "mors") in deze verbinding cf. Ov., Pont. IV,16,3; Prop. III,1,36; Stat., Silv. II,1,97; Mart. I,1,6; VIII, 38,16; cf. ook Ov., M. VIII,539: post cinerem.

De keizertijd luidt het verval in: van alle keizers na Augustus zijn alleen Vespasianus en zijn zoon Titus, die met de inname en verwoesting van Jeruzalem het Joodse volk zullen bestraffen, het vermelden waard (259-273).

259 v. reverti...retro - "achteruitgaan", "omslaan"; voor deze ongewone betekenis van "reverti" cf. Manil. I,510, waar het verbum evenwel actief/transitief wordt gebruikt: quotiens fortuna.../ servitium imperiumque...revertit; voor de (pleonastische) verbinding met "retro" cf. Lucr. I,785: retroque a terra cuncta reverti; II,130: multa videbis.../...retro...repulsa reverti; Vulg., Marc. XIII,16: non revertatur retro tollere vestimentum suum.

260. et pulcros...mores - cf. Sen., Contr. II,7 (15), 1: eo prolapsi iam mores civitatis sunt, ut etc.; Sall., C. V,9: (res publica) paulatim inmutata ex pulcherruma <atque optuma> pessuma ac flagitiosissima facta est.

261. Hei mihi! - door Ennius (Ann. 442 [Skutsch]) en Vergilius (Aen. II,274; XI,57; XII,620) gebruikte uitroep van vrees of schrik; daarnaast "frequent in Comedy, and used in Tragedy by Accius (fr. 351 f. [Ribbeck]) [...]; in later epic it is most used by Statius; Ovid has it throughout his works, and employs it more often than all the other poets together [...]" (Austin ad Aen. II,274).

261. quid moreris - *apostrophe/allocutio* van de nog nog niet geboren Augustus.

262. propago...nominis nostri - i.e. Romana, cf. Aen. VI,870; XII,827: Romana propago (Festa, app. crit. ad loc.).

263. alta petes convexa poli - in de linkermarge van Lr staat een op P. teruggaande verwijzing naar Lucanus ("attende Lucanum"); Fera (La revisione, p. 80) tracht deze te preciseren en noemt Luc. I,45 v.: statione peracta/astra petes; cf. echter ook Luc. IX,4: (umbra Pompeii) sequitur convexa Tonantis (Bruère, Lucan and Petrarch's Africa, p. 87) en voor de verbinding "convexa poli" Claud., Bell. Gild. I,2; Avien., Arat. 590; Mar. Victor, Alethia I,49 (CSEL 16, p. 365).

263. quid - elliptisch, als uiting van verontwaardiging: "wat zal er worden van" ("quid fiet"), "maar dan", cf. Aen. X,672: quid manus illa virum?

264. generis...primi - "van de voornaamste stam", "van het geslacht/het volk, dat de leiding heeft", d.w.z. de Romeinen; "generis primi" is dus "generis Romani".

265. Tartara conspiciet...Stygiosque recessus - Verba van zien verbonden met een object dat "onderwereld" betekent, hebben, zoals wordt aangeduid door Festa (app. crit. ad loc.), die hiervoor verwijst naar Aen. VI,374 v. (Stygias...aquas amnemque severum/ Eumenidum aspicias), de betekenis van "gaan naar".

De "Stygios...recessus" ("diepten van de Styx") zijn het tegenovergestelde van de "recessus/ lucis inaccessae" uit vv. I,222 v. Van de verbinding lijken geen antieke parallellen te bestaan.

Voor het syncretistische karakter van de aanduiding cf. comm. ad I,430: Olympum; I,542: Avernos merseerunt; voor de verdubbeling van het begrip als bij Vergilius zie comm. ad I,160-163.

265. meritis - i.e. ob merita; het subst. "meritum" wordt ook in peioratieve zin gebruikt: "fout", "vergrijp", "schuld", cf. bijv. Georg. IV,455: haudquaquam ob meritum poenas...suscitat; Ov., F. I,483: non meriti poenam pateris, sed numinis iram. Festa stelt i.p.v. "conspiciet meritis" de coniectuur "conspiciet meriti" voor, een constructio ad sententiam. De noodzaak hiervoor ontbreekt.

266. At nimium propero - vorm van *correctio* (zelfcorrectie).

266 v. par nobile, natum/ atque patrem - Titus en zijn vader Vespasianus. Vespasianus was in 67 door Nero met het commando in de strijd tegen de opstandige Joden belast. Nadat hij in 69 werd weggeroepen om zijn keizerschap (69-79) te aanvaarden, werd de oorlog tegen de Joden door zijn

zoon Titus in 70 voltooid. Titus werd door zijn vader ook sterk bij het bestuur van het rijk betrokken en hem werden tal van eerbewijzen zonder precedent verleend (cf. Suet., Tit. VI,1: *neque ex eo destitit participem atque etiam tutorem imperii agere. Triumphavit cum patre [zie onder] censuramque gessit una, eidem collega et in tribunicia potestate et in septem consulatibus fuit*), zodat in dit verband wel van een "mederegentschap" ("co-rule") van Titus is gesproken, cf. B.W. Jones, *The Emperor Titus*, New York 1984, pp. 85 vv. Titus was zelf keizer in de jaren 79-81.

Vgl. voor de formulering van de verzen Fam. XXIII,1,7: *O insigne par hominum, Vespasiane et Tite, digni alterutro et patre filius et filio pater.*

267. gemino Capitolia laeta triumpho - "het Capitool, dat verheugd is over een dubbele triomf". In 71, na beëindiging van de Joodse oorlog en de verovering van Jeruzalem, stond de senaat zowel Vespasianus als Titus een triomftocht toe, die dezen besloten gezamenlijk te houden (cf. 268-70: *currus...fama*).

Het adi. "laetus" wordt door Ovidius dikwijls in verband gebracht met triomftochten, bijv. M. I,560 v.: *tu [Daphne] ducibus Latiis aderis, cum laeta triumphum/ vox canet et visent longas Capitolia pompas* (cf. Bömer ad loc.); XIII,252 (= XIV,719): *laetos...triumphos*; Am. I,2,39 v.; Tr. IV,2,66; Pont. II,1,57 v.; van de verbinding van het adi. met het begrip Capitool, dat hierdoor gepersonifieerd wordt, bestaan evenwel geen parallellen

De pluralis-vorm "Capitolia" is metri causa gebruikt, evenals in I,187 (zie comm. aldaar) en II,239.

268. laurea...purpura - De triomfator was gekleed in een - uit het koninklijk ornaat voortgekomen - paarse toga ("toga purpurea/picta/palmata") en droeg een lauwerkrans op het hoofd (cf. RE, s.v. triumphus, 504 vv.).

268. viret - zeugmatisch ook met "duplex...purpura" verbonden; vert.: "ook stralen er twee purpuren gewaden".

268-270. currus...fama - cf. P.'s uitroep in Fam. XXIII,1,7: *Vespasiane et Tite..., qui uno curru, quod nunquam antea visum erat, et Christi gloriosissimam ultionem et triumphum clarissimum de Ierosolymis retulistis. Beide beschrijvingen lijken terug te gaan op Oros., Hist. VII,9,8 v: Vespasianus et Titus imperatores magnificum agentes de Iudaeis triumphum Urbem ingressi sunt. pulchrum et ignotum antea cunctis mortalibus inter trecentos viginti triumphos, qui a conditione Urbis usque in id tempus acti erant, hoc spectaculum fuit patrem et filium uno triumphali curru vectos gloriosissimam ab his, qui Patrem et Filium offenderant, victoriam reportasse.*

Ook Flavius Iosephus (VII,123 vv.) schildert de triomftocht uitvoerig en op panegyrische wijze; deze passage ontbreekt evenwel in de door P. gebruikte Latijnse bewerking van Hegesippus.

269. videor - sc. mihi: "ik meen".

270. Pietas - "de liefde die vader en zoon bindt".

271. Corruet...Ierosolyma - Vespasianus had Palestina heroverd en de oorlog tegen de Joden weten te beperken tot Jeruzalem. Titus heroverde, nadat hij, na de troonsbestijging van zijn vader, het opperbevel in de strijd had overgenomen in 70 de stad. Hierbij werden de tempel en de stad zelf verwoest, de schatten weggevoerd en tal van Joden gedood of in ballingschap gedreven. De geschiedenis van het Joodse volk werd nu de geschiedenis van de diaspora.

271 v. victa (sc. erit) reliigio - feitelijk niet correct: het verlies van de politieke onafhankelijkheid leidde, met name door de Joodse weigering tot assimilatie in de diaspora, niet tot ondergang van het volk en de godsdienst van de Joden.

Het gebruik van het subst. "religio" in de betekenis van "a system of religious belief, a religion" (LS, s.v. II,B,2,b) komt eerst voor in het laat-Latijn, cf. bijv. Eutr. X,16,3: nimius religionis Christianae insectator; Amm. XXI,16,18: Christianam religionem absolutam et simplicem. Voor de verlenging van de aanvangssyllabe zie comm. ad I,512.

273. populi peccata - De evangeliën - met name Matt. XXVII,25; I Thess. 2,14-16 en vier tirades tegen de Joden uit het evangelie van Johannes (Joan. V,17-47; VI,41-59; VII,14-24; VIII,21-59) - gaven aanleiding de Joden te beschouwen als het volk, dat Christus heeft laten kruisigen. Christelijke schrijvers zagen in de verwoesting van Jeruzalem door Titus de bestraffing van deze "Godsmoord" ("deicida"), niet alleen de patristische auteurs (bijv. Iustinus, Dial. Tryph. 16; Origenes, Contra Celsum IV,23 en Tertullianus, Contra Iudaeos 13)²²³ en hun middeleeuwse erfgenamen²²⁴, maar bijv. ook een door P. als bron gebruikte christelijke geschiedschrijver als Orosius, cf. bijv. VII,3,8: ceterum et tunc capta eversaue Urbe Hierosolymorum, sicut prophetae praenuntiaverunt, extinc

---

²²³ Voor de sterk anti-semitische tendens in het werk van Tertullianus cf. D.P. Efroymsen, Tertullian's Anti-Judaism and its Role in his Theology, Ann Arbor-London 1978.

²²⁴ Cf. bijv. F. Murawski, Die Juden bei den Kirchenvätern und Scholastikern, Berlin 1925; een goed, beknopt overzicht van deze beladen materie vindt men onder het lemma "antisemitismo" in P. Pinna, e.a., Enciclopedia delle religioni, Firenze 1970, vol. I, pp. 450-53; cf. ook A.T. Davies, Anti-Semitism and the Christian Mind, The Crisis of Conscience after Auschwitz, New York 1969; voor een uitgebreide literatuur-opgave zij verwezen naar het bovengenoemde werk van Efroymsen.

tisque Iudaeis Titus, qui ad vindicandum Domini Iesu Christi sanguinem iudicio Dei fuerat ordinatus, victor triumphans cum Vespasiano patre Ianum clausit; vgl. ook het slot van het ad 268-270 geciteerde Oros., Hist. VII,9,8 v. In de onder de naam van Hegesippus overgeleverde, christelijk gekleurde bewerking van Iosephus' *Bellum Iudaicum* treft men deze uitlating eveneens aan, bijv. II,12; III,2; IV,5 (cf. Teuffel, Röm. Lit. III, p. 325). Vgl. verder ook Dante, Par. VI,92 v.: Poscia con Tito a far vendetta corse/ della vendetta del peccato antico; Purg. XXI,82 vv.

P.'s woorden²²⁵ passen dus in de eerste plaats in een anti-semitische christelijke traditie. Daarnaast was P. bij zijn lectuur van antieke teksten van auteurs als Cicero, Seneca, Ovidius, Plinius, Suetonius en Iuvenalis geconfronteerd met Romeinse uitingen van anti-semitisme.²²⁶ Deze waren in belangrijke mate het gevolg van de in conservatieve intellectuele kringen bestaande vrees, dat de weigering van de Joden in de diaspora zich te conformeren aan de Romeinse tradities een gevaar vormde voor de religieuze en nationale eenheid.

Tenslotte zal bij P.'s interpretatie van de verwoesting van Jeruzalem ook de overweging hebben meegespeeld, dat deze gunstig geweest is voor de positie van Rome.

Na Titus gaat het helemaal bergafwaarts met het Romeinse rijk: keizers van vreemde oorsprong komen op de troon (274-295).

274. Ulterius transire piget (sc. me) - In overeenstemming met zijn in de Inleiding genoemde nieuwe periodisering en zijn nationale conceptie van de geschiedenis laat P. het overzicht van deugdzame Romeinen, aan de hand

---

²²⁵ Cf. ook de volgende passage uit zijn Inv. c. eum qui m. It. (Prose, p. 788): Vertat se quocunque libet detractoris ingenium atque odium: paucos fuisse Romanos inveniet qui sanctos condemnaverint, multosque qui vindicaverint: nec tantum apostolorum et martyrum, sed sui proprii sanguinis, quamvis ignarum rei, Romanum tamen ultorem sibi Christus elegit. Romanus fuit utique ultor [...]. Corradini (p. 420) citeert een passage uit de aan paus Clemens VI gerichte Ep. metr. II,5 (vv.145 vv.) [Rossetti, Poem. min. V,3, p. 18]: Nobilis aetherei superest Natique Patrisque/ ultio terrigenis nato commissa patrique./ Cuius non animum moveant tam grandia rerum/ nomina, sub nostras Hierosolyma ducta secures,/ vilis et Ausonia venalis turba sub hasta?

²²⁶ Voor de plaatsen cf. Th. Reinach, Textes d'auteurs grecs et romains relatifs au Judaïsme, Paris 1895. Zoals eerder vermeld heeft P. Tacitus, de kampioen van het Romeinse anti-semitisme, nooit gelezen. Voor een overzicht van het antieke anti-semitisme cf. I. Heinemann, RE, suppl. V, coll. 3-43.

waarvan Scipio's vader zijn zoon het toekomstige lot van Rome toont - evenals de eerste van de drie bestaande versies van zijn *De viris illustribus* - eindigen met de Flaviërs, dus voor het moment dat er - als eerste in de persoon van Trajanus (98-117) - keizers op de troon kwamen, die, a.h.w. als illustratie van het feit dat de Romeinse wereld een kosmopolitische eenheid begon te worden, niet meer door bloedbanden verbonden waren met de Romeinse patriciërs die eens de republiek hadden bestuurd, of althans uit Italische families afkomstig waren, maar die uit andere delen van het rijk stamden.²²⁷ Hiermee legt P. een opvatting over *romanitas* aan de dag, die, om de reeds in de Inleiding geciteerde woorden van Baron te herhalen, "welhaast raciaal" is.

Ook in de volgende verzen (274-78), waarin de handelwijze van Scipio's vader wordt gemotiveerd, neemt P.'s nationalisme een extreme vorm aan, die ontaardt in vreemdelingenhaat. P., die de bevrijding van Italië van alle vreemde overheersing voorstond, meende dat hiervan niet alleen sprake was geweest ten tijde van Scipio - het symbool van de bevrijding van het antieke Italië van de Carthagers - en in zijn eigen tijd (in de vorm van de Duitse keizers en hun Heilige Roomse rijk), maar ook reeds toen het systeem van opvolging binnen de keizerlijke monarchie het mogelijk gemaakt had, dat keizers van vreemde oorsprong als bijv. de reeds genoemde Trajanus, die uit de provincie (Spanje) afkomstig was en Septimius Severus (geboren in Africa), op de troon kwamen, keizers die door P. dan ook beschouwd worden als usurpatoren en op wie hij de kwalificatie "hominum sordes" toepast (277) (cf. Baron, *Crisis*, pp. 44 vv.; Eppelsheimer, *Petrarca*, p. 95).

Deze extreme gerichtheid op het strikt Romeinse en op de (zuiver Romeinse) republiek, is kenmerkend voor de vroege werken van P. Later, in de *Trionfi* en de latere versies van *De viris* komt hij, tengevolge van de

---

²²⁷ Cf. R. Wickert, RE 22,2, s.v. Princeps, 2291: "Gehörten die ersten Kaiser dem vornehmsten Kreise des stadtrömischen Adels an, so gelangte schon mit Vespasian eine italische Familie, die nicht aus der Stadt Rom stammte, zum Principat (vgl. Suet. Vesp. 1,1 'gens Flavia, obscura illa quidem ac sine ullis maiorum imaginibus, sed tamen' etc.); einen weiteren Schritt auf diesem Wege bedeutete die Thronerhebung von Provinzialen, wobei wieder das Kaisertum Traians oder Hadrians, die aus einer der am frühesten romanisierten Provinzen kamen, eine frühere Entwicklungsphase ausmachte, von der sich das spätere Kaisertum der Afrikaner, Syrer usw. abhebt."

Tacitus (Hist. I,4,2) beschrijft de schok die het teweegbracht, toen men zich na Nero realiseerde, dat keizers ook buiten Rome gemaakt konden worden: finis Neronis ut laetus primo gaudentium impetu fuerat, ita varios motus animorum non modo in urbe apud patres aut populum aut urbanum militem, sed omnes legiones ducesque conciverat, evulgato imperii arcano, posse principem alibi quam Romae fieri.

veranderde omstandigheden (mislukken van de staatsgreep van Cola di Rienzo, betrekkingen met de Duitse keizer), zijn teleurstelling na het terugvinden van Cicero's brievenverzameling *Ad Atticum* over de politieke praktijk van de republiek zoals deze hieruit naar voren kwam (zie ook de Inleiding, p. xvi, n. 42), en de uitbreiding van zijn lectuur over het latere keizerrijk - ten tijde van de A. beperkte deze zich voornamelijk tot Suetonius - tot een minder strenge *romanitas*-opvatting. Hierin blijft weliswaar het onderscheid tussen *romulei* en buitenlandse keizers bestaan, maar worden diegenen onder de van oorsprong niet-Romeinse keizers, die uit vroeg geromaniseerde provincies afkomstig en geletterd waren (bijv. Hadrianus en Marcus Aurelius), wel als Romeinen beschouwd, terwijl ook als niet-Romeinen beschouwde keizers niet langer bij voorbaat worden gediskwalificeerd, cf. bijv. Fam. XX,2,3: "redde nobis, Fortuna, si romuleos caesares Parcae vetant, at saltem ab Hispania Theodosios, Severos ab Africa, ex Arabia Philippos, e Syria Alexandros" (cf. Martellotti, *Entwicklungslinien*, passim; Baron, P.'s geistige Entwicklung, passim; id., *Humanistic Discovery*, pp. 37 vv.).

274 v. sceptra decusque/ imperii tanto nobis fundata labore - Velli (*La memoria poetica*, p. 22, noot) wijst op Claud., *In Ruf.* II,50 (*imperium tanto quaesitum sanguine*) - een passage, waarop ook II,355 v. (zie aldaar) gebaseerd is - als bron; dezelfde auteur verwijst elders (*Poesia latina del XII secolo*, p. 301) naar Gautier de Châtillon, *Alex.* VIII,67: *non tamen audebant tanto sibi parta labore/...deflere.*

276. externi...Hispanae stirpis et Afrae - P. doelt met name op de uit Spanje afkomstige Traianus (98-117) en de uit Africa afkomstige Septimius Severus (193-211). Met deze laatste kwam inderdaad een vreemdeling op de troon die weinig respect had voor de Romeinse tradities, de Italocentrische politiek van de senaat afwees en een monarchie stichtte, waarin militairen uit alle delen van het rijk een doorslaggevende invloed hadden; cf. M. Fluss, *RE*, Zweite Reihe, II,2, s.v. L. Septimius Severus (Severus 13), coll. 1940-2002; M. Platnauer, *The Life and Reign of Emperor Lucius Septimius Severus*, London-New-York 1912 (Roma 1965). De antieke bron voor gegevens over deze keizer is de *Vita Septimii Severi* in de *Historia Augusta*, die P. echter waarschijnlijk eerst in 1356 onder ogen kreeg.²²⁸

277. hominum sordes - "het uitschot der mensen"; cf. v. 307, waar P. zich m.b.t. de middeleeuwse bewoners van Rome, met een variatie op Luc.

---

²²⁸ Cf. U. Dotti, "Il Petrarca et l'umanesimo filologico", in: *Saggi sul Rinascimento italiano*, Firenze 1970, pp. 194-197.

VII,405, bedient van de uitdrukking "faex hominum".

277 v. nostrique pudendas/ reliquias gladii - "de schandelijke lieden die door ons zwaard zijn overgelaten". "Nostri gladii" is gen. subiectivus, cf. Aen. I,30 (= I,598; III,87): reliquias Danaum; Sil. X,416: reliquias belli. Vergilius had de metrisch noodzakelijke prosodie "reliquias" met verlengde aanvangssyllabe (= reliquias) overgenomen van Lucretius, cf. comm. ad II,147; -que is explicatief gebruikt.

278. fastigia...rerum - "de hoogste (lett. de top van de) macht", cf. comm. ad II,152.

279. amplius - "langer", cf. Aen. XII,680: neque me indecorem, germana, videbis/ amplius; voor de uitdrukking "non amplius posse" cf. Sall., Fragm. III,48,19 (Maurenbrecher).

279. frenare dolorem - verbinding die alleen voorkomt bij Sil. VIII,288: undantes...frenabat corde dolores; de verbinding "urgentem...dolorem" is minder ongebruikelijk cf. bijv. Cic., Tusc. II,27,67.

280. rupit lacrimis et voce loquentem - "onderbrak hij hem die sprak (of: onder het spreken [(eum) loquentem] met tranen en woorden". De verbinding van het overdrachtelijk gebruikte verbum "rumpo" met een sprekende persoon als object is ongewoon; cf. echter Ov., A.A. I,539: excidit illa metu rupitque ("brak af") novissima verba; cf. ook id., M. I,384: rumpitque silentia voce.

281. Tantumne licebit/ Fortunae? - nl. door God, aan wie de Fortuin bij P. uiteindelijk ondergeschikt is, cf. comm. ad I,233; de wending lijkt een gechristianiseerde variatie op Luc. IX,1025 v. (cui tantum fata licere/ in generum voluere tuum), waar het Lot de macht is die veroorlooft. Vgl. echter ook Sil. V,92 v.: an te...fugit, improba quantum/...possit Fortuna...? Het gewoonlijk neutrale vraagpartikel -ne heeft hier een bijbetekenis van twijfel als in Aen. III,319: Pyrrhin conubia servas?

281. pater alme - cf. I,460 v.: almus/...genitor; II,4: alme parens.

282-286. Prius...rapiat - P. laat Scipio zijn ongeloof aan de mogelijkheid, dat "Africa victrix" ooit de plaats van Rome zal innemen, onderstrepen door tweemaal een *adynaton* toe te passen, de (hyperbolische) figuur, waarin, om een gebeurtenis of toestand als onmogelijk, onwaarschijnlijk of absurd voor te stellen, deze in verband gebracht wordt met een voorstelling die in strijd is met de natuurlijke ordening der dingen (cf. E. Dutoit, Le thème de l'adynaton dans la poésie antique, Paris 1936,

p. IX). De vorm van deze *adynata* is die - welke in de antieke poëzie zeer gebruikelijk is - waarbij gezegd wordt, dat de omkering van de natuurlijke orde zich eerder zal voordoen dan hetgeen als onmogelijk wordt voorgesteld.²²⁹

Het eerste deel van de comparatieve formule, waaruit de figuur bestaat, wordt ingeleid door [een hier tweemaal herhaald, zie onder] "prius" (282-83), het tweede door "quam" (285), zoals veelvuldig het geval is bij Ovidius,²³⁰ bijv. M. XIV, 37-39: prius...in aequore frondes/...et in summis nascentur montibus algae,/ sospite quam Scylla nostri mutantur amores; cf. ook Hor., C. I,33,7-9; Epod. V,79-82; Dirae 98-101; Prop. I,15,29-31; II,32,49-51; Sen., Thy. 476-82.

Het eerste van de twee door P. gebruikte *adynata* heeft betrekking op de banen van de hemellichamen, die eeuwige duur symboliseren. Voor het gebruikte beeld van sterren, die, uit hun baan geraakt, in de onderwereld ondergaan, moet het *adynaton* uit Claud., Bell. Gild. I,383 model hebben gestaan: prius astra Chaos miscebit Averno. Festa (app. crit. ad loc.) verwijst - ter verdediging van de door hem aangehouden (en eveneens in Lr te vinden) lezing "convulsa" (= "uit hun banen gerukt", "in onvaste banen gebracht") tegenover de *varia lectio* "conversa" - ook naar Luc. II,667 v.: si convolso vertice Gaurus/ decidat in fundum penitus stagnantis Averno. Voor de verbinding "Stygias...paludes" cf. Ov., M. I,737: et Stygias iubet hoc audire paludes.

Het tweede *adynaton* - waarin eveneens aan de onderwereld wordt gerefererd - lijkt een omkering en amplificatie van Aen. XII,205: [nec me vis ulla volentem/ avertet, non, si tellurem effundat in undas/ diluvio miscens] caelumque in Tartara solvat.

De gehele door P. toegepaste figuur vormt een omkering van een sinds Vergilius traditioneel historisch *adynaton* - dat door de vervanging van de temporele constructie met "prius" door een met "dum", een wat andere vorm heeft dan het door P. gebruikte -, waarin het bestaan van Rome zelf als een natuurgegeven wordt gezien,²³¹ waarmee het ophouden van het bestaan

---

²²⁹ Voor de verschillende vormen die het *adynaton* kan aannemen cf. H.V. Canter, "The figure of Adynaton in Greek and Latin Poetry", in: American Journal of Philology 51, 1930, pp. 32-41.

²³⁰ Voor een opsomming van de plaatsen zie Canter, o.c., pp. 33 v.; in plaats van een constructie met "prius" vindt men dikwijls de variant "ante", bijv. bij Vergilius, cf. Ecl. I,59-63; Aen. IX,115 v.

²³¹ Cf. Dutoit., o.c., pp. 160 vv.: "[...] à partir de Virgile l'idée de la Rome éternelle vient se joindre à ces motifs [des astres toujours brillants, des fleuves qui s'écoulent, des arbres qui ne cessent d'orner la terre] comme si l'existence de l'empire romain était aussi nécessaire et conforme aux lois de la nature que l'éternel écoulement des eaux vers la mer. Et après Virgile, c'est Ovide, Stace et Martial qui expriment ainsi leur fierté et leur foi patriotique. [...] Quand la Muse, sous le règne d'Auguste, proclame la stabilité de l'Empire romain,

van iets anders, om dit als onmogelijk voor te stellen, in verband wordt gebracht,²³² cf. Aen. IX,446-49: Fortunati ambo! si quid mea carmina possunt,/ nulla dies umquam memori vos eximet aevo,/ dum domus Aeneae Capitoli immobile saxum/ accolet imperiumque pater Romanus habebit; Ov., Am. I,15,25 v.: Tityrus et segetes Aeneiaque arma legentur,/ Roma triumphati dum caput orbis erit; Tr. III,7,51 v.: dumque suis victrix omnem de montibus orbem/ prospiciet domitum Martia Roma, legar; Stat., Silv. I,1,91-94: Non hoc imbriferas hiemes opus aut Iovis ignem/ tergeminum, Aeolii non agmina carceris horret/ annorumve moras: stabit, dum terra polusque,/ dum Romana dies; I,6,98-102: Quos ibit procul hic dies per annos!/ quam nullo sacer exolescet aevo!/ dum montes Latii paterque Thybris,/ dum stabit tua Roma dumque terris,/ quod reddis, Capitolium manebit.

De figuur van het *adynaton* is door P. met name ook in zijn Italiaanse poëzie veelvuldig en op een wijze, die zeer veel navolging heeft gevonden, toegepast, vgl. Canz. XXII; XXX; LXIII; LXVI; CIX; CXXVII; CXC; CCXXXVII, CCXL; zie J.G. Fucilla, "Petraichism and the Modern Vogue of the Figure Adynaton", in: Zeitschrift für romanische Philologie 56, 1936, pp. 671-81.

283. astra cadent - "zullen de sterren ondergaan"; cf. I,585 v. (aspice ut omnis/ stella cadit pelago) en comm. ad loc.

283. prius - herhaald - evenals, naar Dutoit (o.c., p. 159) opmerkt, het "ante" in Verg., Ecl. I,59 en 61 - "simplement pour distinguer et marquer les membres de la proposition".

283. aethereo...solio - "op de hemelse troon". "Aethereus" is een minder juiste variant van "aetherius" (Gr. *aitherios*), een adi., dat in de antieke poëzie vaak wordt toegepast op de "sedes deorum", cf. Ov., M. II,512: Quaeritis, aetheriis quare regina deorum/ sedibus hic adsim? V,348:; XV,449; 839; A.A. III,550; Sen., Phaedr. 1128; Herc. Oet. 256.

283. trux arbiter Orci - cf. Prop. III,19,27: non tamen immerito Minos sedet arbiter Orci; het subst. "arbiter" heeft bij P. echter niet, zoals

bij Propertius, de betekenis van "rechter", maar die van "heer(ser)" als

---

l'expression 'tant que Rome sera debout' signifie 'toujours', aussi bien que la formule 'tant que le soleil brillera'."

²³² Canter (o.c., p. 38) definieert deze vorm van adynata als "assertions of the impossible [...] through averments and illustrations of perpetuity".

bijv. in Ov., Tr. V,2,47: arbiter imperii (= Augustus). De voorstelling is dat de god van de onderwereld (i.e. Satan, cf. comm. ad I,430) plaats neemt op de troon van Iuppiter (God).

284. ab arce - sc. caeli, de hemelburcht, cf. Aen. I,250.

285. Africa...victrix - Florus III,18,7 had het epitheton "victrix" juist toegepast op Rome: victrix Asiae et Europae...Roma; cf. ook het boven geciteerde Ov., Tr. III,7,51 v.

286. in aeternum - prozaïsche adverbiale aanduiding van een onbepaalde lange periode [cf. bijv. Liv. IV,4,4: urbs in aeternum condita; VI,21,2; XXVIII,28,11; XXXIV, 6,4; Quint., Inst. V,11,41: (proverbia) durant in aeternum; Vulg., Lev. XXV,46: (famulos) possidebitis in aeternum] i.p.v. het poëtische adv. "aeternum", dat men bijv. bij Vergilius en Horatius aantreft.

286 v. non longa dolentem/ passus - "omdat hij niet lang verdroeg, dat hij smart gevoelde" (of: "niet verdroeg, dat hij lang smart voelde"); variatie op Aen. I,385 v. (nec plura querentem/ passa); de metrische positie en participale constructie blijven gehandhaafd (cf. ook Afr. I,202 v.: Nec plura parantem/ sustinuit). "Longa" is een poëtische, als adv. (= "diu") gebruikte, acc. pl. neutr., die men in antiek Latijn alleen aantreft bij Statius, cf. Th. II,240: longa tuendo; II,141: nec longa morati; deze laatste verbinding ook Th. VII,81; XII,358; Silv. I,2,217: III,3,164. Het gebruik van de sing. "longum" in deze functie is veel gewoner.

287-289. Depone...imperium - cf. Aen. XII,48 v.: curam...hanc precor,.../ deponas; de uitdrukking "depono metum" komt voor bij Ov., M. V,363: depositique metus. Van "depono lacrimas" zijn mij geen parallellen bekend. Voor het correlatieve gebruik van -que...-que cf. comm. ad I,226 v.: non hunc tempusque locusque/ exposcunt.

288. honos - variant van "honor", die in de klassieke tijd de meest frequente vorm was, cf. LS, s.v.: "[...] almost exclusively in Cic., who has honor only Phil. 9,6, fin., and Fragm. pro Tull. 21; also in Caes., Liv., Sall., Prop., Verg., Nep. and Curt.".

288. vocabitur uno/ nomine - "zal met een en dezelfde naam worden aangeduid"; bedoeld wordt op het Heilige Roomse Rijk van de Duitse keizers (*Sacrum Imperium Romanum Germanicae/Teutonicae Nationis*), waarvan het contemporaine Italië deel uitmaakte. P. doet, sprekend binnen het door hem gestelde historische kader (de geschiedenis van het oude Rome) en in de persoon van Scipio's vader, een visionaire uitspraak die dit kader overschrijdt.

Eppelsheimer (pp. 95 vv.; cf. echter ook Ferguson, The Renaissance in

Historical Thought, pp. 8 v.) wijst er -m.i. terecht -²³³ op, dat P., hoewel hij na het echech van Cola di Rienzo wel de Duitse keizer Karel IV te hulp riep voor het verwezenlijken van zijn Romeinse ideaal,²³⁴ meende, dat de *virtus Romana*, waarop het Romeinse imperium gebaseerd was geweest, gebonden was aan Rome en dus nationaal bepaald, en dat hij niet de in de middeleeuwen gangbare opvatting van de *translatio imperii* deelde (zie Inleiding, pp. xxiv v.), volgens welke door goddelijk raadsbesluit de macht was overgegaan van het Romeinse op het Heilige Roomse Rijk: "Das römische Reich deutscher Nation ist für ihn römisch nur noch dem Namen nach."²³⁵

289 v. sed rector...aget - P. doelt met deze opmerking van Scipio's vader m.i. op twee perioden: 1. de tijd, dat het Rom. rijk bestuurd wordt door keizers die van oorprong geen Romeinen zijn, maar provinciebewoners, bijv. Syriërs, Galliërs, Grieken en Illyriërs; op deze periode hebben vv. 290-92 (quin...Illyricum) betrekking;²³⁶ 2. de periode na de val van Rome, met name die van het Karolingische en het Heilige Roomse Rijk, cf. vv. 292-93 (tandem...in Boream), die algemeen werden ervaren als een continuering van het Rom. rijk, dat ook door P. zelf als nog niet definitief ten onder gegaan werd beschouwd (zie Inleiding).²³⁷

---

²³³ Cf. het in de Inleiding reeds geciteerde *Sine nomine* IV (ed. Piur, p. 176): *Si imperium Romanum Romae non est, ubi, quaeso, est? Nempe si alibi est, iam Romanorum imperium non est, sed eorum, penes quos illud volubilis Fortuna deposuit.*

²³⁴ Cf. Piur in de *Einleitung* van zijn *Sine nomine*-editie (p. 87): "[...] ihm [P.] sind ein Friedrich II., Heinrich VII. und Karl IV. rechtmässige Inhaber des Imperiums, aber er vergisst, wenn er von ihnen spricht, kaum jemals hinzuzufügen, dass sie, obgleich barbarischer Abkunft, ihrer Kultur oder ihrer persönlichen Beziehungen nach doch eigentlich als Italiener gelten müssen (Fam. 10,1; Sen. 2,1)." Zie ook comm. ad Afr. II,274.

²³⁵ De Nolhac, P. et l'humanisme, II, p. 57, wijst op een kanttekening van P. bij Civ. Dei IV,7, waar Augustinus spreekt over de deplorabele toestand van het rijk: "Dejà, en 1342, il marquait sur sa *Cité de Dieu* (thans ms. 1490 van de bibliotheek van de universiteit van Padua) sa tristesse de constater le rôle abaissé de l'Empire en Italie, *etsi non nomine mutatum.*"

²³⁶ Voor deze aanduiding van P. van de diversiteit van de afkomst van de latere keizers cf. Rem. II,5 (ed. Basil. 1581, p. 110) en Sen. VII,1 (ib., p. 822) (Corradini).

²³⁷ Ik verschil in dezen van opvatting met Corradini; deze meende, dat met "Gallia" (291) het Karolingische rijk wordt aangeduid, en dat bij de woorden "cadet...in Boream"

289 v. habenas...aget - Voor de betekenis "leiding", "macht" van "habenas" cf. bijv. Aen. VII,600: rerumque reliquit habenas; Sil. XIII,34 bedient zich van de singularis-vorm: seseque calenti/ addiderat Poeno, Latiae diffisus habenae; de hier overdrachtelijk gebruikte uitdrukking "habenas agere" wordt door Sen., Troad. 189 in eigenlijke zin gebruikt: cum superbo victor in curru stetit/ egitque habenas.

290. Syria mollis - P. doelt op Heliogabalus (218-222), oorspronkelijk een priester van de cultus van de Syrische zonnegod El-Gabal, die hij, tot ergernis van de Romeinse senatoren, tot de officiële godsdienst van het gehele rijk uitriep. Ook Alexander Severus (222-235) stamde uit Syrië. Het epitheton "mollis" geeft uitdrukking aan de traditionele Romeinse minachting voor Oosterlingen, die ook meespeelt in Georg. I,57: molles...Sabaei. Martellotti ad loc. (F.P., Poesie latine, p. 5) wijst erop, dat de eerste lettergreep van "Syria" onregelmatig lang is.

291. Gallia - "Gaul was represented as early as the second century by

---

(292 v.) aan (antiek) Romeinse keizers van Germaanse oorsprong als Otho moet worden gedacht: "Noti sunt omnibus imperatores, qui hoc loco memorantur, scil. e Gallia Carolus Magnus eiusque filii et successores [...]; e Borea demum, h.e. e Germania, Othones" (Corr., p. 420). Baron daarentegen, die de passage op p. 46 van zijn *Crisis* bespreekt, verklaart "in Boream" eveneens als "to the Frankish and German kings".

Dat P. in deze passage niet de namen noemt van de keizers die hij op het oog heeft, hangt samen met zijn minachting voor de "*lacrimabilem historiam*" (Fam. X,1,19) van de latere keizertijd en de Middeleeuwen; cf. zijn handelwijze m.b.t. Karel de Grote, die hij eenvoudig "un Lottoringo" (Tr.d.F. II,135) of "Carlo" (Canz. XXVII,1; Tr.d.F. [redazione anteriore] I,163 [Rime, Trionfi e poesie latine, p. 570]) noemt en wie hij in Fam. I,4,7 als niet-Romeinse keizer zijn *cognomen* betwist, dat zijns inziens voorbehouden dient te blijven aan Pompeius en Alexander: Carolum regem, quem Magni cognomine aequare Pompeio et Alexandro audent. Vgl. Mommsen, Petrarch's Conception, p. 120: "If [...] Petrarch denies to Charles both his official and his popular titles, he denies more than the personal greatness of a single individual: he expresses his disregard of the whole institution - the first and great representative of which Charlemagne had been - the mediaeval Empire, the self proclaimed heir and successor of the *Imperium Romanum*." Mommsen verwijst voor het *cognomen* van Karel de Grote naar P. Lehmann, Das literarische Bild Karls des Grossen vornehmlich im lateinischen Schrifttum des Mittelalters, München 1934 (Sitzungsberichte der Bayrischen Akademie der Wissenschaften, philos.-philol. und histor. Klasse, 1934,9).

Antoninus Pius (138-161)" (Bergin/Wilson, p. 248). Deze was een zoon van de uit Nemausus in Zuid-Galië afkomstige oud-consul Titus Aurelius Fulvius.

291 v. loquax.../ Graecia - toespeling op de sterk oratorische aard van de Griekse cultuur (cf. Cic., De Or. I,22,102: Graeculo otioso et loquaci; Phaedr., App.

XXVIII,2 vv.: Graeci loquaces...illi qui iactant se verborum copia). Deze cultuur wordt vertegenwoordigd door Iulianus Apostata, keizer van 361 tot 363, geboren te Constantinopel. Zijn leraar Mardonius had in hem de liefde voor Hellas gewekt. Zijn graecofilie was nog versterkt tijdens zijn studie in Athene (cf. Woordenboek der Oudheid, dl. II, 1533). Vgl. ook Eutr. X,16,3: liberalibus disciplinis adprime eruditus, Graecis doctior atque adeo, ut Latina eruditio nequaquam cum Graeca scientia conveniret, facundia ingenti [...].

292. Illyricum - (= Illyria), in de persoon van Maximinus (235-238), oorspronkelijk een Thracische boer, die het tot generaal had weten te brengen.

292. tandem - uiteindelijk, na de val van het (West) Romeinse rijk in de 5de eeuw.

292 v. cadet...In Boream - "zal die macht terechtkomen in het Noorden". De Griekse windnaam *Boreas* is metonymisch gebruikt ter aanduiding van de windstreek, cf. comm. ad I,179. P. doelt, zoals reeds boven gezegd, waarschijnlijk op het Karolingische en met name het Heilige Roomse Rijk, waarvan het contemporaine Italië, tot zijn ongenoegen, deel uitmaakte. De wending "potestas cadet in..." is een omkering van de uitdrukking "cado in potestatem alcs", cf. bijv. Cic., Att. VIII,3,2. "Ista potestas" is de macht van Rome, die niet langer in handen van echte Romeinen zal zijn, maar wel altijd in naam Romeins zal blijven (zie boven).

293. sic...rotabunt - "tale sarà lo sconvolgimento fatale del mondo [...], che i servi di oggi saranno i padroni di domani", Festa (app. crit. ad loc.), die voor de uitdrukking verwijst naar Sen., Q.N. II,35,2: sic ordinem fati rerum aeterna series rotat, een stoïsche beschrijving van het lot, waarvan P.'s woorden een soort omkering vormen, waarbij bovendien de *Fata* de rol van *Fortuna* krijgen toebedeeld.

Voor "humanas", de lezing van o.a. Lr, die ook door Festa wordt aangehouden, bestaat in enkele handschriften de *varia lectio* "Romanas", die het idee minder algemeen maakt.

Voor de verwisseling van *Fata* (= *Parcae*) en *Fortuna* cf. comm. ad II,60.

294 v. Forte...redibit - i.e. misschien zal de wereld kort voor het einde der tijden weer geregeerd worden door een Romein. Ik volg de interpretatie van Martellotti ad loc. (F.P., Poesie latine, p. 5), die de woorden "ad proprias sedes redibit" ("zal terugkeren naar haar vroegere

toestand/positie") annotteert met de woorden: "l'impero tornerà ad essere

governato da un Romano". Vgl. voor de door P. gebruikte uitdrukking Hor., Epod. XIII,8: deus haec fortasse.../ reducet in sedem (sc. suam).

Uit een aantekening van de copiïst van P.'s annotaties in Lr valt op te maken, dat in de autograaf op v. 295 een door de dichter later zelf geschrapte vers ("Romanusque reget, non barbarus induperator")²³⁸ volgde, dat hij in de marge had vervangen door de - naar mijn idee wat duistere - variant "Romanusque cadat, stet barbarus induperator" (Fera, La revisione, p. 80 v.).²³⁹

Coluccio Salutati maakte bezwaar tegen het subst. "induperator" als niet behorend tot de verheven, epische stijl en verwierp daarom zowel het door P. zelf geschrapte vers als de variant (Fera, ib.; Antichi editori, pp. 77 v.).

Het lot van Rome na de 5 de eew n. Chr. (296-326). Hoewel Rome niet zal worden overwonnen door zijn vijanden (299-301), is het niet onvergankelijk: het zal (in de middeleeuwen) in verval raken, worden bezet door barbaren (302-312) en uiteindelijk, zij het eerst op het einde der tijden, samen met de gehele wereld, die het eens veroverd heeft, vergaan (324-326). Ondertussen zal de naam van Rome wel altijd ontzag blijven inboezemen (313-322).

P. poogt in deze episode de belofte van een Roma aeterna van Iuppiter uit Aen. I,278 v. (his ego nec metas rerum nec tempora pono:/ imperium sine fine dedi) te verzoenen met Augustinus' opvatting van de vergankelijkheid van elke *civitas terrena* (cf. Calcaterra, Sant' Agostino, pp. 356 v., n. 135).

---

²³⁸ Cf. Iuv., X,137-39: ad hoc se/ Romanus Graiusque et barbarus induperator/ erexit.

²³⁹ Fera interpreteert vv. 287-293 als een verzekering van Scipio's vader, dat er weliswaar heersers uit andere delen van het rijk, maar geen barbaren op de troon zullen komen, en ziet in het noemen van de terugkeer van Fortuna "ad proprias sedes" (295) - m.i. zonder enige aanleiding - een parallel met de beschrijving van het verlaten van de aarde door *Astraea* na het aanbreken van het IJzeren Tijdperk [Ov., M., I,150 (ultima caelestum terras *Astraea* reliquit), Iuv. VI,19 (ad superos *Astraea* recessit), etc.]. In samenhang hiermee is hij van mening, dat aan de conjunctieven "cadat" en "stet" concessieve betekenis toegekend moet worden en parafraseert hij de tekst die ontstaat na toevoeging van de genoemde auteursvariant als volgt: alleen wanneer de Fortuin zal terugkeren naar haar eigen woonplaats en de aarde zal verlaten, bij het einde van de wereld, wanneer het dus geen enkele betekenis meer heeft, kan het bestuur van het Romeinse rijk in handen van barbaren vallen (Fera, ib.). Uit mijn interpretatie van de voorgaande verzen blijkt wel, dat ik mij niet met deze verklaring kan verenigen.

De voorspelling van Scipio's vader van de uiteindelijke ondergang van Rome leidt de episode van de vergankelijkheid van al het aardse in, die, na een overgang, hierop volgt (334 vv.).

296. altius incumbes - "maar ge zult u er dieper over willen buigen/er dieper op in willen gaan"; verbinding van het overdrachtelijk gebruikte verbum met een (comparativus)vorm van "alte", waarvan geen antieke parallellen bestaan.

297. de pluribus - "van zeer veel gebeurtenissen": "plures" heeft hier de niet-klassieke betekenis van "very many", cf. OLD,, s.v., 5.

297 v. supernus...Deus - "de hemelse God". Voor het anachronistisch aandoende Deus, cf. comm. ad II,67; voor de verbinding vgl. Luc. VI,430 v.: ille supernis/ detestanda deis saevorum arcana magorum/ noverat.

298. sub nube - cf. Afr. I,337 (O quanta miseri, sub nube iacetis) en comm. ad loc.

298 v. noscere...augurio - "zover het de voorspellingskunst van mijn geest veroorloofd is het waar te nemen"; voor de verbinding "animi augurio" cf. Stat., Th. XII,204: illo impetus ingens/ auguriumque animi; Liv. XLV,1,5: cum victoria ipsa, tum augurio animorum suorum laetabantur; verder Stat., Th. V,546: iam certa malorum/ mentis ab augurio; Sil. XII-I,819: augurio valuit mentis.

299 v. non victa...ruet - cf. Hor., Epod. XVI,2: suis et ipsa Roma viribus ruit; het "suis...viribus" uit Horatius' vers wordt door P. vervangen door het prozaische "non victa sub hoste", cf. Velli (La memoria poetica, p. 17), die over deze substitutie opmerkt: "[...] è interessante osservare come nei risultati tale prosaizzazione finisce per avvicinarsi (benchè sostenuta da motivi affatto diversi [nl. het vermijden van een te strikte navolging van het model] 'abstinendum verbis'! [Fam. XXIII,19,13] a una certa pratica scolastica [...]". Voor de ongewone verbinding van het verbum met "sub" met abl. cf. I,2: Italis...fracta sub armis (Africa); II,22: sub gemina nutavit Roma ruina; vgl. echter ook Luc. IV,344: si me degeneri stravissent fata sub hoste. Quicherat, Thesaurus poeticus, s.v. sub vertaalt deze prepositie hier als "sous les coups de".

300 v. nullique...populo - P. laat Scipio's vader dit kernpunt van zijn betoog onderstrepen d.m.v. een synoniem (zowel inhoudelijk als formeel) parallellisme (nullique...genti; nulli...populo) met anaphora en lichte climax van het type, dat men bijv. aantreft in Aen. VI,133 vv.: quod si tantus amor menti, si tanta cupido est/ bis Stygios innare lacus, bis nigra videre/ Tartara...; cf. Norden, Aen. Buch VI, Anhang II,3.

302. rimosoque...situ - "en door een verval, dat rijk is aan scheuren/

dat veel van haar muren zal doen scheuren"; een vergelijkbare verbinding vindt men bij Cat. XXV,3: situ araneoso; cf. echter ook - met een qua betekenis tegengesteld epithon - Hor., C. III,30,2: regalique situ pyramidum ("koninklijke verwerking" > "verweerde koninklijke pracht").

303. per frusta cadet - "zal bij stukken en brokken ten onder gaan/instorten". "Per" duidt de wijze aan, waarop de handeling zich zal voltrekken. "Cadere" is het traditionele verbum voor steden die veroverd of verwoest worden; m.b.t. Rome wordt het gebezigd door Luc. II,297 (procul hunc arcete furorem/ o superi,...ut.../ securo me Roma cadat) en Sil. XV,572 (stet Roma cadatne?).

303. Nulla...nulla - opnieuw (cf. 300 v.) anaphora van een vorm van het adi. "nullus".

304. civili...odio - "haat van de burgers tegen hun medeburgers/onderlinge haat van de burgers", "burgertwist"; het adi. vervangt zowel een gen. subiectivus als een gen. obiectivus, cf. Claud., Bell. Get. 565: discors odiisque anceps civilibus orbis; Cicero gebruikt de uitdrukking eveneens: Mil. XIII,35: Quid enim odisset Clodium Milo ..., praeter hoc civile odium, quo omnes improbos odimus; hier is de haat van de burgers evenwel tegen derden gericht.

P. gebruikt de Italiaanse vertaling van de uitdrukking in eenzelfde context in Canz. LIII (Spirto gentil),46: l'anime che lassù son citadine/ ed ànno i corpi abandonati in terra,/ del lungo odio civil ti pregan fine.

304. bellis furialibus aetas - opnieuw (cf. v. 300) een vorm van *imitatio variata* ontleend aan Hor., Epod. XVI, deze keer v. 1: (Altera iam teritur) bellis civilibus aetas (cf. Velli, o.c.). De verbinding "bella furialia" komt alleen voor bij Silius, VIII,409: (Cicero) furialia bella/ fulmine compescet linguae.

305. Tempus adhuc veniet (cum) - de middeleeuwen (cf. Carlini, pp. 38 vv.); voor de verwoording cf. Aen. I,283 v.: veniet lustris labentibus aetas/ cum domus Assaraci Pthiam clarasque Mycenae/ servitio premet.

305-307. cum...faex hominum - P. past Lucanus' voorspelling over de gevolgen van de burgeroorlog - dat er geen Romeinen meer over zullen blijven, en dat zij vervangen zullen worden door een "kosmopolitisch uitvaagsel" (nullo...frequentem/ cive suo Romam sed mundi faece repletam [B.C. VII,404 v.], cf. Bruère, Lucan and Petrarch's Africa, p. 87) - toe op de middeleeuwen.

Met de woorden "vix Romanus in urbe/ civis...verus" moet P. doelen op het door hem geconstateerde feit, dat de inwoners van Rome hun afkomst vergeten lijken te zijn en men zich het Romeinse verleden nergens minder

lijkt te herinneren dan in Rome zelf, cf. Fam. VI,2,14: Qui enim hodie magis ignari rerum Romanarum sunt, quam Romani cives? invitus dico: nusquam minus Roma cognoscitur quam Romae. Qua in re non ignorantiam solam fleo - quamquam quid ignorantia peius est? - sed virtutum fugam exiliumque multarum. Quis enim dubitare potest quin illico surrectura sit, si coeperit se Roma cognoscere?

307-312. tamen...fundant - Scipio's vader voorspelt, dat het "droesem der mensen", dat Rome in deze tijd zal bewonen, als het niet wordt tegengehouden door een man van gezag, de ramp nog zal vergroten door onderlinge twist.

307 v. tamen...gladiis - In P.'s eigen tijd was Rome ten prooi aan een voortdurende strijd tussen pausen, (Duitse) keizers, volk en adel [met name de familie Colonna - waarmee P. banden onderhield (zie onder) - en de met Colonna's rivaliserende Orsini]. De Babylonische ballingschap der pausen in Avignon (1309-1377) vergrootte de wanorde nog.²⁴⁰

307. male sana - i.e. insana. "Male", verbonden met een adjectief, "has the force of a negative (cf. [Aen.] ii. 23 'statio male fida carinis'); it is a colloquial turn promoted by Vergil to epic", Austin ad Aen. IV,8, waar de verbinding "male sana" gesubstantiveerd is gebruikt ter aanduiding van de door haar harstocht buiten zinnen verkerende Dido; cf. ook Hofmann, Lat. Umgangssprache, p. 145.

308 v. fortissimus unus/ vir aliquis - "één enkele man, die bijzonder dapper is"; "unus" versterkt de superlativus als bijv. in Aen. II,426 (= VII,536); Cic., Tusc. V,23,66; cf. ook Afr. II,517: certissimus unus.

P. doelt waarschijnlijk op een "sterke man" uit zijn eigen tijd. Martellotti ad loc. (F.P., Poesie latine, p. 5) oppert twee mogelijkheden: 1. de revolutionair Cola di Rienzo, met wie P. in 1342 in Avignon bevriend was geraakt en die, bij de bevolking appellerend aan de vroegere macht en glorie van Rome, in 1347 een poging deed d.m.v. een staatsgreep de Romeinse republiek te herstellen en aan het hoofd te plaatsen van een Italiaanse confederatie (zie Inleiding, pp. xxvii v.); in dit geval moeten de verzen 303-312 beschouwd worden als een latere toevoeging; de eerste twee boeken van de A. zijn immers in de jaren 1338-40 ontstaan. 2. De niet

---

²⁴⁰ Voor de geschiedenis van het middeleeuwse Rome, cf. F. Gregorovius, Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter vom 5. bis zum 16. Jahrhundert, neu herausgegeben von W. Kampf, Darmstadt 1953-1957; meer specifiek toegespitst op de tijd van P.: E. Duprè-Theseider, Roma dal Comune di popolo alla Signoria pontificia (1252-1377). Storia di Roma. Bologna 1952.

nader aangeduide "Spirto gentil" aan wie de politieke en met deze passage thematisch verwante Canz. LIII is opgedragen en die algemeen geïdentificeerd wordt met Bosone da Gubbio, die in 1337 tot senator van Rome was gekozen (cf. F. Neri, *Rime, Trionfi e poesie latine*, p. 76). Deze identificatie is ook die van Carrara (Luoghi dell' 'Africa', Milano 1930, p. 25).

Corradini (p. 420) dacht aan Stefano Colonna ("Il Vecchio"). Deze Romeinse senator, "proconsul" van de Romagna en vicaris van koning Roberto van Napels, aan wie Canz. X is opgedragen ("Gloriosa columna in cui s'appoggia/ nostra speranza, e 'l gran nome latino..."), was de vader van P.'s beschermers Giacomo en Giovanni Colonna. Hij was weliswaar reeds op jaren, maar nog zeer vitaal en bezat als voorvechter van de onafhankelijkheid van Rome t.o.v. de Duitse keizer (i.c. Lodewijk de Beier [1314-1347]) grote macht en populariteit. "Nel 1339 una sollevazione popolare porta al Campidoglio Stefano Colonna contro il consenso del papa. Il popolo romano vede in Stefano il solo che possa dominare l'anarchia della città. [...]. E un momento di grande aspettazione e di grandi speranze che sollevò l'animo di F.P. [...]." (P. Fedele, in: *Enciclopedia Italiana*, s.v. Colonna). De opkomst van Cola di Rienzo maakte een einde aan de invloed van Stefano Colonna (Lit.: P. Fedele, "Stefano Colonna" in: *Nuova Antologia*, 1 febr. 1940; Duprè-Theseider, o.c., passim; L. Ross, *Die Colonna. Bilder aus Roms Vergangenheit*, Leipzig 1912).

309. vir - in de arsis van de eerste voet metrisch gerekt, evenals in v. 346. Corradini (app. crit. ad loc.) heeft erop gewezen, dat P. dit monosyllabum in Afr. III,80 ("Haec tibi cura datur, vir optime...") ook buiten de arsis lang meet.

309. dignus...nasci - voor "dignus" c. inf., dat veel voorkomt bij de augusteïsche dichters, cf. bijv. Hor., S. I,4,3: *siquis erat dignus describi*; Quint., Inst. X,1,96: *Horatius fere solus legi dignus*.

309. meliori - De abl. sing. van de comparativus op *i* i.p.v. op *e* is in het antieke Latijn, zowel in proza als in poëzie, waarin deze vorm soms, evenals hier bij P., *metri causa* wordt gebruikt (cf. Luc. VII,162; Stat., Th. VI,838) zeer zeldzaam (zie Kühner-Holzweissig, *Ausführliche Grammatik I: Elementar-, Formen- und Wortlehre*, pp. 361 v.).

310. opponat sese medium - "zich in het midden ervoor zou plaatsen", "zich, tussenbeide komend, daartegen zou verzetten"; voor de betekenis van "medium" cf. Aen. I,682: *ne...medius...occurrere possit*.

310 vv. frontemque manumque - opnieuw het typisch epische, correlatieve gebruik van *-que...-que*, cf. II,287; I,226 en comm.

Handgebaren dienen, evenals gelaatsuitdrukkingen, gemompel, stilzwijgen, etc., om instemming, of, zoals hier, afkeuring uit te

drukken, cf. Plin., Ep. V,3,9: quid quisque sentiat, perspicit ex vultu, oculis, nutu, manu, murmure, silentio; vgl. ook Ov., M. I,205: postquam voce manugue/ murmura compressit (Iuppiter); Suet., Aug. LIII, 1: statim manu vultuque indecoras adulationes repressit; ib. XXXIV,2; Tac., Hist.IV,4,3.

311 v. superest...fundant - variatie d.m.v. synoniemen op Luc. II,140 v. (over Sulla): ille quod exiguum restabat sanguinis urbi/ hausit (vgl. Bruère, Lucan and Petrarch's Africa, p. 87); cf. echter ook Sil. XV,581: (At Roma.../ ...queri...)...nec, quem fundat, superesse cruorem; Claud., In Ruf. I,361: quantumque cruoris.

312. pectoribus - de borst wordt in de Lat. literatuur beschouwd als "the front of the body which is turned to meet danger, etc." (OLD, s.v. pectus, 2 b); (krijgs)verwondingen hieraan worden veelvuldig genoemd, vaak in de vorm van de wending "vulnus sub/in pectore", bijv. Aen. XI,40: levigque patens in pectore vulnus; IV,689: infixum stridit sub pectore vulnus; van de verbinding "cruor pectore" evenwel bestaan geen parallellen.

312. mutua vulnera - "elkaar toegebrachte wonden"; de uitdrukking komt voor bij Iustinus, XIII,8,8.

Hoewel Rome in verval zal raken, zal zijn naam altijd ontzag blijven inboezemen. Eerst op het einde der tijden zal de stad vergaan (313-326).

P. werkt dezelfde gedachte uit in zijn *Invectiva contra eum qui maledixit Italiae* (Prose, p. 774), waar hij tevens de geschiedenis van Rome vergelijkt met die van andere beroemde steden uit de oudheid: Babylon illa vetustior funditus ruit, Troia itidem et Carthago, Athenae insuper et Lacedaemon et Corinthus, iamque nil penitus nisi nuda sunt nomina. Roma non in tutum [totum?] corrui, et quanquam graviter imminuta, adhuc tamen est aliquid praeter nomen. Muri quidem et palatia ceciderunt: gloria nominis immortalis est. [...] Non prius almae urbis, quam totius orbis fama deficiet; semper altissimus mundi vertex Roma erit. Et si, propter invidiam aut odium aut segnitiam causamve aliam, et pontifices et principes illam sui deserant, gloria illam comitabitur; illi autem, ubicumque et undecumque fuerint, Romani pontifices Romanique principes vocabuntur.

313. Hoc solamen habe - i.e., zoals Martellotti ad loc. (F.P., Poesie latine, pp. 6 v.) opmerkt, de troost, dat Rome niet ten onder zal gaan door toedoen van zijn vijanden, maar door ouderdom (cf. vv. 299-302); voor de uitdrukking cf. Ov., M. XII,80: solamen habeto/ mortis, ab Haemonio quod sis iugulatus Achille.

313 v. potentibus...sideribus - "onder een machtig gesternte"; opnieuw (cf. II,102) een toespeling op de astrologie, volgens welke de sterren

invloed hebben op de aangelegenheden van de mensen; cf. voor de invloed van de sterren op steden bijv. Sen., Oed. 233: mitia Cadmeis remeabunt sidera Thebis. Cf. ook hetgeen Ferguson (The Renaissance in Historical Thought, p. 7) opmerkt over de in de *Croniche fiorentine* van Giovanni Villani (eerste helft 14de eeuw) beproefde poging tot historische periodisering: "Based on the periodic conjunction of certain planets [...] it served the purpose of marking the decline of the Roman empire under the shock of the barbarian invasions as the beginning of a new era."

Het epitheton "potens" wordt in antiek Latijn alleen op sterren toegepast in het *Liber memorialis* van Ampelius, cf. III,1: potentissima sidera; III,3: stellae potentissimae.

314. lacerata - hetzelfde verbum wordt toegepast op het door burgeroorlogen geteisterde Rome in [Sen.] Oct. 504: quantum cruoris Roma tum vidit sui,/ lacerata totiens.

315. consiliis manibusque - "door de plannen en daden"; het subst. "manus" wordt dikwijls, als karakterisering van een handeling, tegenover het begrip "consilium" geplaatst (cf. Ned.: "raad en daad"), bijv. Ov., M. XIII, 205: quae consilio manueque/ utiliter feci spatiosi tempore belli; Cic., Mil. XVIII,47: fuisse qui...dicerent Milonis manu caedem esse factam, consilio vero maioris alicuius; Liv. II,33,5: Cn. Marcius, adulescens et consilio et manu promptus; Vell. II,18,1: consiliis dux, miles manu.

315-317. eritque...regina - "en zij (de stad) zal temidden van deze plagen zelfs alleen door haar faam de koningin van de wereld zijn". Voor het gebruik van het subst. "pestis" voor zaken of personen, die een bedreiging vormen voor de staat, cf. Cic., Sest. XIV,33: pestis patriae (van Clodius); id., Sulla XXVII,76: illis inclusis in re publica pestibus; voor de betekenis van "nudus" in "nudo...nomine" cf. comm. ad I,111 v.

"Mundi regina" is een "topische lofprijzing", die men in de antieke poëzie aantreft bij Rutil. Nam. I,47: regina tui pulcherrima mundi; Sid., Carm. II,30 v. heeft haar overgedragen op Constantinopel: regina Orientis,/ orbis Roma tui (cf. Doblhofer ad loc.); zie ook Prud., C. Symm. I,464. In proza vindt men de lofprijzing bij [Ps.] Quint., Decl. IIIb,2 (ed. Lehnert, p. 59): nunc reginam et caput mundi, Romam quasi tuis genibus advolutam considera; Frontin., Aquaed. LXXXVIII,1: regina et domina orbis; Amm. XIV,6,6: (Roma) per omnes tamen quot orae sunt partesque terrarum, ut domina suscipitur et regina; Paneg. X,35: Roma, tandem arcem te omnium gentium et terrarum esse reginam (vgl., naast Doblhofer, Gernentz, Laudes Romae, pp. 126 v., waar men tevens Griekstalige parallellen vindt).

Anders dan in de antieke literatuur hebben de woorden "mundi regina" bij P. geen betrekking op de politieke/miltaire macht van het oude Rome, waarmee het als een koningin over de door haar onderworpen wereld heerste,

maar op het prestige, dat de stad na haar val zal behouden: ondanks het feit, dat Rome in de Middeleeuwen zijn politieke invloed zal verliezen en een ruïne-stad zal worden, waar een nauwelijks nog Romeinse bevolking in voortdurende twist zal leven, zal het aanzien van de stad groter blijven dan dat van alle andere steden. Cf. voor de discrepantie tussen de contemporaine werkelijkheid van het middeleeuwse Rome en de verering die de stad in deze tijd onverminderd bleef genieten Seidlmayer, die hiervoor vier verklarende gronden ziet ("Rom und Romgedanke im Mittelalter", in: RAI, pp. 168 v.): "Vier Motive oder Blickfelder sind es, die sich in einer Analyse des Romgedankens abzeichnen und die sowohl um den heidnisch-antiken wie den christlich-modernen Romkomplex kreisen: das Rom des Papsttums, das Rom des Imperiums, das Rom der stadtrömischen, von den Reminiscenzen an den alten "Senatus populusque Romanus" genährten Vorstellungen und Wünschen, und das Rom des antiquarischen Interesses, des literarisch-ästhetischen Enthusiasmus - das Rom des Humanismus also (das jedoch [...] wenigstens schon zu Anfang des 12. Jahrhunderts anhebt)".

317. Hic...illi - Ook in de middeleeuwse poëzie werd de aanduiding "regina mundi" wel op Rome toegepast, bijv. in het eerste hoofdstuk van het *Liber in honore beati Petri apostoli* van Amatus van Montecassino (2de helft 11de eeuw),²⁴¹ dat als titel draagt *Quos triumphos ab imperatoribus quosve a piscatoribus (i.e. apostolis) Roma optineat*, cf. M. Manitius, *Geschichte der lat. Literatur des Mittelalters*, vol. 3, München 1931, pp. 450 v.

317. nunquam...excidet illi - "zal haar nooit ontvallen"; voor "excido" in deze betekenis met dativus van de persoon cf. Sen., *Thyest.* 32: *superbis fratribus regna excidant*.

318-322. Qualiter...seni - P. vergelijkt het in verval geraakte Rome met een oude leeuw, die van zijn vroegere zelf alleen zijn indrukwekkende aanblik en geluid heeft behouden.

P.'s uitgangspunt moet de vergelijking in Th. XI,741-47 zijn geweest (cf. Friedersdorff, *Poet. Vergl.* 2, p. 69), waar Statius hetzelfde beeld toepast op de oude koning Oedipus: *Qualis leo rupe sub alta, / quem viridem quondam silvae montesque tremebant, / iam piger et longo iacet exarmatus ab aevo, / magna tamen facies et non adeunda senectus; / et si demissas veniat mugitusque ad auris, / erigitur meminitque sui, viresque solutas / ingemit et campis alios regnare leones*.

P. handhaaft een deel van het door Statius gebruikte vocabulaire ("leo" [318], "silva" [322], "vires" [318]), maar vervangt een groter deel door synoniemen ("annosum" [318], "reverentia fronti" [319], "destituunt"

---

²⁴¹ Ed. A. Gaudenzi, *Bullettino dell'Istituto storico italiano* 7 (1889), pp. 49-95.

[319], "tardus" [320], "inermi" [321] i.p.v. resp. "longo...ab aevo", "magna...facies", "solutas", "piger, "exarmatus"). Om de vergelijking in te leiden vervangt P. het adiectivische "qualis" door het adverbiale (door Vergilius nergens gebruikte, cf. echter bijv. Luc. I,151; Stat., Th. IX,401) "qualiter".

Het belangrijkste verschil tussen de vergelijking van Statius en die van P. is echter, dat bij P. de oude leeuw niet, zoals bij zijn antieke model, zijn macht over (de dieren van) het bos is kwijtgeraakt aan jongere rivalen. Dit hangt uiteraard samen met P.'s toepassing van de vergelijking op Rome en zijn visie op deze stad.

Het subst. "umbra", waarmee P. de leeuw als nog slechts een schaduw van zijn vroegere zelf aanduidt, lijkt ontleend aan Luc. I,135, waar de latere Pompeius, die wordt vergeleken met een eik die weliswaar oud, maar nog indrukwekkend is, op dezelfde wijze wordt aangeduid: Stat magni nominis umbra; / qualis...quercus.../ et quamvis.../ tot circum silvae...se...tollant,/ sola tamen colitur (cf. Bruère, Lucan and Petrarch's *Africa*, pp. 87 v.).²⁴²

318. annosum - voor toepassing van dit adi. op dieren cf. Hor., C. III,17,13: annosa cornix; Prop. IV,8,3: annosi...draconis; Sil. IV,559: annosi...apri.

319. prisca manet reverentia fronti - "zijn voorkomen behoudt zijn oude waardigheid". "Reverentia" heeft evenals in Afr. V,715 (primi reverentia quanta mariti) passieve betekenis: "waardigheid" ("maiestas, dignitas, qua quis verendus est", Forcellini, s.v.). In antiek Latijn lijkt dit subst. vooral in deze betekenis te worden gebruikt in de *Historia Augusta* (waarin, naar men aanneemt, P. zich echter in de tijd van de compositie van de A. nog niet had verdiept [cf. comm. ad II,276]), bijv. Avidius Cassius IV,6: evenire potuisse, ut essent insidiae ac periret Romani imperii reverentia; Probus XII,8: addo proconsulare imperium, patris patriae reverentiam; cf. echter ook Plin., Pan. XCV,5: ego reverentiae vestrae sic semper inserviam. "Maneo" met dativus wordt door Cicero in een vergelijkbare context gebruikt: Cat. M. VII,22 (manent ingenia senibus).

320. ad omnia tardus - "tardus ad" met acc. wordt regelmatig gebruikt door Cicero, bijv. Off. I,11,33: ad iniuriam tardiores; Caecin. IV,9: tardiores...ad iudicandum; Rep. II,12,23: ad deponendum imperium tardior; Att. IX,13,4: tardior ad discedendum.

---

²⁴² De overeenkomst die Bruère tevens meent te ontwaren - hij doelt waarschijnlijk op v. 319: sed prisca manet reverentia fronti - met Luc. VIII,679-81: illa verenda/...et generosa fronte decora/ caesaries (over het ontzag, dat het afgehouden hoofd van Pompeius nog steeds inboezemt) is wel erg zwak.

321. ille - (schijnbaar) pleonastische, nadrukkelijke wederopneming van het eerder aangeduide subjectsbegrip als bijv. in Aen. I,3.

322 v. certam...rebus tantis praefigere metam - "een vaste grens te stellen aan zo'n grote macht". Bij zijn streven naar een synthese van de Vergiliaanse *Roma aeterna*-gedachte en de geschiedopvatting van Augustinus (zie boven) contamineert P. - hoewel hij instemt met de kritiek van Augustinus op deze voorspelling en het een "mendax oraculum" noemt ⁻²⁴³

---

²⁴³ Aug., Serm. 105, PL 38,622 v. Calcaterra (Sant' Agostino, p. 356 v., n. 135) wijst erop, dat P. uitvoerig op deze kwestie ingaat in *Sine nomine IV* (ed. Piur pp. 177-79). P. deelt hier, zoals gezegd, Augustinus' kritiek op Vergilius' voorspelling van een *Roma aeterna*, maar valt anderzijds Vergilius niet af: hij wijst erop dat Augustinus de dichter weliswaar beschuldigt, maar dat hij hem tevens verontschuldigt ("Virgilium accusat et excusat Augustinus"), aangezien de kerkvader erop attendeert, dat Vergilius bij zijn voorspelling niet zelf aan het woord is, maar de voorspelling laat uitspreken door de "mendax Deus" Iuppiter en hij elders wel degelijk het besef van de vergankelijkheid van het Romeinse rijk uitspreekt: Et certe perspicuum est, regna omnia et quidquid usquam clarum aut magnificum oculis nostris apparet, si ante non ruerint, tunc saltem ruitura esse, dum caelum et terra movebuntur illo concutiente, qui creavit quique "novum caelum novamque terram" (cf. Vulg., Apocal. XXI,1) faciet, non mentiturus ut Iuppiter, cum ipse sit veritas. Eius est illud regnum principio carens et fine cariturum, de quo scriptum est: "et regni eius non erit finis" (Lc. I,33). Quod licet forte Virgilius ignoraret, cui Deus ingenium excellens eloquiumque praestiterat, verum haec "a sapientibus abscondita et parvulis revelanda" (cf. Matth. XI,25) negaverat, illud certe non ignorabat peritura esse regna omnia, quae initium habuissent. Ingenti igitur cautela usus est: siquidem ubi immortalitatem Romano pollicebatur imperio, non ipse loquebatur ex persona propria, sed Iovem loquentem inducebat, ut mendacis Dei mendax oraculum esset et falsa promissio. Ipse autem ad gratiam populi Romani alieno mendacio utebatur. At alibi quando ex persona sua loqui voluit, veritatem ipsam idem poeta non tacuit. Ait enim "res Romanae perituraeque regna" (Georg. II,498). Quis non clare videat, inter imperium sine fine perituraeque regna quid intersit? Sed hic Virgilius, ibi Iuppiter loquebatur: hic homo ingeniosus, ibi falsus Deus. Aliis quidem verbis, sed hac plane sententia Virgilium accusat et excusat Augustinus, secundum quam intelligo, quae dixi et quae dicam.

Aen. I,278 v. (hic ego nec metas rerum, nec tempora pono:/ imperium sine fine dedi) met Conf. II,2,3 (Quis...novissimarum rerum fugaces pulchritudines in usum verteret earumque suavitatibus metas praefigeret...?), de enige plaats in de Lat. literatuur, waar de verbinding "metas praefigo" voorkomt; "praefigo" is hierbij synoniem met het door Vergilius gebruikte "pono", cf. TLL, s.v. praefigo I A.3.

324 v. In finem...suo - variatie op het *Roma aeterna*-thema, waarbij het idee van onvergankelijkheid van de stad wordt ingeperkt door twee overwegingen: 1. Rome zal uiteindelijk, aan het einde der tijden, vergaan 2. voor die tijd zal het in verval raken en zullen zijn gebouwen in ruïnes veranderen.

P.'s uitwerking van het thema is een verdere ontwikkeling van de variant "zolang de wereld er is en er mensen zijn, zal ook Rome blijven bestaan" van de *Roma aeterna*-gedachte, die reeds bij Amm. XIV,6,3 te vinden is (cf. Gernentz, *Laudes Romae*, pp. 43 v.). Ammianus bedient zich m.b.t. Rome eveneens van een vorm van het verbum "vivo": *victura, dum erunt homines, Roma*.

"In finem dierum" ("aan het einde der tijden") is een uitdrukking uit de Vulgaat, Dan. XII (dat de voleinding der tijden beschrijft),13: *et stabis in sorte tua in finem dierum*.

324. ruinosa - "bouwvallig"; hetzij een metrische imperfectie ("ruinosa" i.p.v. de klassieke scansie "ruinosa"), hetzij drielettergrepig te lezen met *synizesis* (consonantische u), zoals *Festa wil*.²⁴⁴ Corradini stelde de coniectuur "rimosa" voor. Dit adi. is evenwel kort tevoren (302) nog gebruikt. Coluccio Salutati stelde voor "quassanda ruinis" te lezen i.p.v. "rimosa, dierum", een coniectuur, die in de tekst van tal van handschriften is terechtgekomen (cf. *Fera, Antichi editori*, p. 78).

326. Cum mundo peritura suo - cf. het middeleeuwse (7de of 8ste eeuwse) vers "Quando cadet Roma, cadet et mundus" ([Pseudo-]Beda, *Excerptiones patrum, collectanea, flores ex diversis, quaestiones et parabolae*, PL 94,543 B) en, voor de verbinding "mundo...suo", het reeds boven geciteerde Rutil. Num. I,47: *regina tui pulcherrima mundi*, en Doblhofer ad loc.: "Der Gedanke, dass die Welt Rom zu eigen sei, findet sich schon bei Ov. fast I,85f. *Iuppiter arce sua totum cum spectat in orbem,/ nil nisi Romanum, quod tueatur, habet*."

Overgang: *Scipio's vader begeleidt zijn zoon een eindje op de terugweg naar de aarde, nu de morgen op het punt staat aan te breken* (326-333).

326 v. ab alto/ pectore suspirans - cf. Ov., M. II,655 v.: *suspirat ab imis/ pectoribus*.

327. sequentem - "hem (zijn zoon), die (hem) volgde"; cf. Claud., In Ruf. I,367: *utinam per magna sequi convexa liceret*.

---

²⁴⁴ Voor dit verschijnsel bij P. zie Inleiding, p. lvii, n. 146.

328. nitidum...iter - de in de sfeer van de vaste sterrenhemel gelegen Melkweg, waar vader en zoon zich nog steeds bevinden, cf. comm. ad I,173 v.; voorstelling en verwoording lijken een variatie op Ov., M. I,168 vv., waar de Melkweg wordt voorgesteld als de weg, die de goden gebruiken om het paleis van Iuppiter te bereiken: *Est via sublimis, caelo manifesta sereno;/ lactea nomen habet, candore notabilis ipso./ Hac iter est superis ad magni tecta Tonantis.* (Voor de Latijnse aanduidingen van het begrip Melkweg, cf. comm. ad I,582: *lacteus...circulus*).

328. conducit - "deed uitgeleide"; middeleeuwse betekenis van dit verbum, waarvoor Du Cange en Maigne d'Arnis het *Liber derivationum* van Huguccio van Pisa citeren: "Conducere est deducere amicum abeuntem, prosequi, comitari..."; Niermeyer noemt als vindplaats (naast Dudo, Lib. 3, c. 115) Flodoard., Ann. a. 951: *Regina...egressa Lauduna, conducentibus se quibusdam...hominibus,...proficiscitur.*

328 v. prona cadentis/...convexa poli - "het hellende gewelf van de ondergaande (sterren)hemel". Voor "convexa poli" cf. II,263 met comm.; voor de verbinding van "cadere" - het traditionele verbum voor de beschrijving van het ondergaan van hemellichamen - met het begrip "hemel" cf. Manil.: I,181 qua cadat (TLL; *cadet codd.*) et subeat caelum rursusque resurgat. Voor de voorstelling van de rondwentelende sterrenhemel vgl. comm. ad I,585 v.

330 v. Qui lumine...altus erat - De verschijning van Lucifer geeft, evenals de in vv. 332 v. genoemde ondergang van de maan ("ruens...Cynthia"), aan, dat de dageraad zeer spoedig zal aanbreken. Dat ook het adi. "altus" hierop betrekking heeft, zoals Martellotti ad loc. meent (F.P., *Poesie latine*, p. 7: "l'altezza di Lucifero e il tramonto della luna devono indicare l'avvicinarsi del mattino"), lijkt mij niet correct. De verklaring van "altus" is m.i. veeleer de volgende: Scipio en zijn vader hebben de hemel van de vaste sterren nu verlaten (cf. vv. 330 v.: *suprema/ linquebant*) en bevinden zich bij hun afdaling uit de Melkweg nu in de onderste sferen van de planeten, voorbij die van Venus, die hier als morgenster boven hen staat ("Lucifer altus erat"). Als laatste ster die nog onder moet gaan beschijsnt zij hen bij hun verdere afdaling vanuit haar positie ten westen van de zon van achteren ("lumine terga feritet"). Voor de betekenis van "terga" cf. OLD, s.v. *tergum*, 5: "The back or rear (expressing direction or position relative to a person, etc.)."

331. tamen...duorum - "van de twee was er echter maar één schaduw", nl. die van Scipio, die in tegenstelling tot zijn vader, zijn sterfelijke lichaam nog had. Hetzelfde verschijnsel beschrijft Dante, *Purg.* III,16-21, waar hij vertelt hoe hij, terwijl hij geleid door de schim van Vergilius bij zonsopgang de Louteringsberg beklimt, doordat hij alleen zijn eigen schaduw voor zich ziet, een ogenblik vreest door zijn gids verlaten te

zijn: Lo sol, che retro fiammeggiava roggio,/ rotto m'era dinanzi, alla figura/ ch'aveva in me de' suoi raggi l'appoggio./ Io mi volsi dallato con paura/ d'esser abbandonato, quand' io vidi/ solo dinanzi a me la terra oscura. In v. 26 noemt Vergilius zijn aardse lichaam hier "lo corpo dentro al quale io facea ombra".

Uit een op P. teruggaande kanttekening in Lr blijkt, dat deze eraan twijfelde of Lucifer wel schaduw veroorzaakte: "attende si Lucifer umbram facit". In de hierop aansluitende annotatie van Coluccio wordt de vraag bevestigend beantwoord: "facit umbram procul dubio et ideo optime dictum esse reor" (cf. Fera, *La revisione*, pp. 81 v.; id., *Antichi editori*, pp. 78 v.). Fera merkt op, dat in de middeleeuwse opvatting de mate van schaduw, die een hemellichaam voortbrengt, afhankelijk werd geacht van de mate van dichtheid van dat lichaam en verwijst voor dergelijke kwesties naar B. Narot, *Saggi di filosofia dantesca*, Firenze 1967, pp. 3-39.

332 v.   Atlantique...fratris - "Cynthia, die, terwijl zij vol was, ónderging vanaf de top van de nabije Atlas, schitterde bij de verschijning van haar (reeds) zichtbare broer".

De maan, metonymisch aangeduid met het traditioneel op de maangodin Diana toegepaste epitheton Cynthia, gaat onder. Het verbum "ruo", waarmee P. dit ondergaan van de maan beschrijft, was door Vergilius toegepast op de zon: Aen. III,508 (sol ruit interea et montes umbrantur opaci). P. maakt melding van Atlas, omdat de hemellichamen zich van oost naar west lijken te bewegen en lijken onder te gaan in de westelijke Oceaan, dus voorbij de, traditioneel in het uiterste westen gelocaliseerde, hemeldrager Atlas (*Atlantis...propinqui*), cf. 382 vv.: sidera...fessa videntur/ vergere ad occasus, ubi maximus eminent Atlas,/ ultima terrarum qui possidet.

Tevens begint de zon, metonymisch aangeduid met de woorden "imago fratris" - Diana is in de mythologie "Solis" of "Phoebi soror" -, inmiddels op te komen.

Vers 333 lijkt een contrast-imitatie van Luc. VI,500 vv.: *Phoebique serena/ non aliter.../ palluit.../ quam si fraterna prohiberet imagine tellus*,²⁴⁵ waarbij P. het voorstelt alsof door de opkomst van de zon de maan, die immers ook volgens de antieke theorie het licht van de zon weerkaatst (cf. Somn. Sc. IV,2 [luna radiis solis accensa] en voor de verklaring Macr., Comm. I,19,9 v.), helderder gaat schijnen i.p.v. te verbleken, zoals men bij een beschrijving van de dageraad zou hebben

verwacht (cf. Festa, app. crit. ad loc.: "*splendebat* [...] pare falso, o

---

²⁴⁵ Vgl. voor de verbinding "imago fratris" ook Ov., M. XIV,768: nitidissima solis imago; XV,785; Ib. 73; Verg., Aen. VIII,23 spreekt over een "imago lunae"; cf. hierover Halter (*Vergil und Horaz*, Bern 1970, p. 27, n. 21): "Die vergilische "imago lunae" ist, wie TLL VII 1,407. 65 ff. zegt, der Mond selber, nicht etwa sein Spiegelbild."

almeno insignificante in una descrizione dell' ora mattutina. Credo che il P. abbia scritto, o avuto in mente, *pallebat*").

Coluccio Salutati wilde vv. 332-33, als niet functioneel, geheel schrappen ("hos duos versiculos non ponerem, quia nihil faciunt ad poema", cf. Fera, *Antichi editori*, p. 79); de verzen maken evenwel deel uit van een tot de epische traditie behorende, uitvoerige, met mythologische elementen versierde tijdsaanduiding (vv. 330-333). Een vergelijkbare overbodige/storende tijdsaanduiding vindt men bijv. ook in Aen. VI,535 v. (cf. comm. ad I,154-59: ubi...volvunt, noot).

Filosofisch betoog van Scipio's vader (334-509).

- 1. De vergankelijkheid van het aardse (344-350).**
- 2. De onbeduidendheid van de roem (350-465).**
- 3. De noodzaak zich te richten op het hemelse (465-509).**

Het betoog is voor het grootste deel (punt 2 en 3) gebaseerd op het in de Inleiding (pp. xvii-xviii) genoemde element d uit het Somn. Sc.: zowel in ruimte als in tijd is aardse roem onbeduidend: niet alleen het gebied op aarde waar de roem zich kan verbreiden is beperkt, ook is het nageslacht kort van geheugen; alleen het betrachten van de deugd leidt tot ware glorie en echte (hemelse) onsterfelijkheid (Somn. Sc. VI-VII).

Uit de sterke overeenkomst tussen deze passage uit P.'s droom van Scipio en de passage uit Secr. III, waar P. dezelfde thematiek behandelt,²⁴⁶ en aanduidingen m.b.t. de chronologie van de A. in verschillende werken van P. concludeert Fenzi (DAAS, passim), dat dit gedeelte van de A. eerst in de tijd van de compositie van het *Secretum* (1342), dus in een later stadium van de wordingsgeschiedenis van het epos, die in 1338 of 1339 begonnen was, hieraan moet zijn toegevoegd.

Als verdere mogelijke aanwijzing hiervoor wijst Fenzi erop, dat de passage in twee opzichten afwijkt van het patroon, dat P. tot dusver heeft gevolgd: a. het betoog van Scipio's vader vormt geen antwoord op een vraag van zijn zoon, zoals zijn voorspellingen m.b.t. het lot van Scipio en Rome in het voorgaande, maar is een relaas, waaraan hij onverwachts op eigen initiatief begint, cf. vv. 334 v.: *Hic...sono*; b. de passage wordt niet

ingeleid of afgesloten met een tot spoed manende aankondiging van de naderende dageraad, zoals in I,431 v., 458 v., 584 vv., II,2 v., 11 v., maar

---

²⁴⁶ Evenwel, zoals Fenzi opmerkt (DAAS, p. 100), met dit onderscheid, dat P. in de A. Scipio's vader, als heiden, het thema laat bespreken aan de hand van gedachten die ontleend zijn aan Cicero, maar in Secr. III, waar hij Augustinus laat spreken, expliciet aansluit bij de christelijke leer: *Non ego te ad opiniones illas veterum revoco, qui crebra terris incendia diluviaque denuntiant, quibus et platonicus Timaeus et ciceronianus Reipublicae sextus liber refertus est. Ea enim, quamquam multis probabilia videantur, verae tamen religioni, cui initiatus es, aliena sunt profecto* (Prose, p. 202).

door de - gezien deze herhaalde aankondigingen hier opportune - vermelding, dat de sterren tot stilstand komen in hun baan, d.w.z. dat de tijd blijft stilstaan, cf. v. 336: aeternos tenuerunt astra meatus.²⁴⁷ De verzen 344-50 vormen een beknopte, op verschillende antieke auteurs teruggaande, "strain of sententious melancholy" (Bergin/Wilson) over de vergankelijkheid van al het aardse, die de schakel vormt tussen P.'s beschrijving van het lot van de *civitas terrena* Rome en zijn bespiegelingen over aardse roem. Deze wordt op zijn beurt voorafgegaan door een inleidende passage.

Inleiding: bekoord door de woorden van Scipio's vader blijft het heelal en daarmee de tijd stilstaan; Publius spreekt zijn grote blijdschap uit over het weerzien met zijn zoon (334-343).

334 v. resolvit/ ora sono - wending en metrische positie komen overeen met Ov., M. XIII,126 v.: exspectatoque resolvit/ ora sono. "Ora/fauces resolvere" betekent "to unlock one's lips, break silence" (OLD, s.v. resolvo 1 c); "sono" is dat. finalis ("tot/voor woorden"), cf. Verg., G. IV,452: sic fatis ora resolvit; Ov., M. II,282 gebruikt een propositie: vix equidem fauces haec ipsa in verba resolvo.

335 v. Stetit...meatus - Het effect van de woorden van Scipio's vader herinnert aan de macht van het lied van Orpheus, dat rivieren tot staan bracht en de wind deed bedaren (bijv. Hor., C. I,12,9 v.: arte materna rapidos morantem/ fluminum lapsus celeresque ventos; Sen., Med. 627) - een effect, dat door Verg., Ecl. VIII,4 ook aan de liederen van de herders Damos en Alpheisiboeus wordt toegeschreven -,²⁴⁸ en aan de beschrijving van magische praktijken (bijv. Aen. IV,489: sistere aquam fluviis et vertere sidera retro; Prop. II,28,37: luna negat...descendere caelo) en van voortekens (bijv. Georg. I,479: sistunt amnes).

Voorts lijkt het door P. beschreven verschijnsel - opnieuw, cf. comm. ad II,282-86 - een omkering van een bepaalde antieke vorm van het *adynaton*, of, nauwkeuriger gezegd, van een veel gebruikte, door "dum" ingeleide, formule in antieke astronomische *adynata*, cf. Sen., Oed. 504: lucida dum current annosi sidera mundi; Med. 402: (dum) nitidus...certas mundus evolvit vices; Sil. VIII, 173: dum caelum rapida stellas vertigine volvet; Claud., In Ruf. II,527: dum rotat astra polus.

Echte Latijnse parallellen van het door P. beschreven verschijnsel zijn mij niet bekend. Wel wordt in het O.T., Vulg., Jos. X,12 v., beschreven

---

²⁴⁷ Met dit laatste in strijd zijn overigens vv. 342-43 (Mora...astra).

²⁴⁸ Servius verwijst in zijn commentaar op dit vers naar de *Io* van Calvus (fr. 13 Morel): sol quoque perpetuos meminerit requiescere cursus, waarin "requiesco" transitief is gebruikt.

hoe Josue, verhoord door Jahweh, in de strijd tegen de Amonieten door zijn woorden zon en maan tot staan bracht en het zo (niet langer nacht, maar) langer dag liet blijven: Tunc locutus est Iosue Domino...dixitque...: Sol contra Gabaon ne movearis, et luna contra vallem Aialon. Steteruntque sol et luna... Stetit itaque sol in medio caeli, et non festinavit occumbere spatio unius dei. Cf. ook Hab. III,11: Sol et luna steterunt in habitaculo suo.

Develay verwijst in zijn *Africa*-vertaling naar een passage uit boek XI van de *Les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse* van Fénelon, waar deze van Mentor zegt: "Le charme de ses paroles douces et fortes enlevait les coeurs; elles étaient semblables à ces paroles enchantées qui tout à coup, dans le profond silence de la nuit, arrêtent au milieu de l'Olympe la lune et les étoiles, calment la mer irritée, font taire les vents et les flots, et suspendent le cours des fleuves rapides."

De woorden "dulcedine captus" vormen een, eveneens in I,212 gebruikte, woordelijke navolging van Ov., M. I,709, waar ze worden toegepast op Pan, die bekoord wordt door het geluid van zijn adem in de rietstengels, waarin de aan hem ontsnapte nimf Syrinx is veranderd.

337-340.

Nate...ipso - Scipio's vader verklaart, dat het weerzien met zijn nog sterfelijke zoon hem, die reeds de opperste en eeuwige gelukzaligheid van de hemel ervaart, hoewel dit eigenlijk onmogelijk is, nog gelukkiger maakt; cf. de woorden van Dante's voorvader Cacciaguida, Par. XV,64 vv.: Ma perchè il sacro amore, in che io veglio/ con perpetua vista, e che m'assetta/ di dolce disiar, s'adempia meglio,/ la voce tua sicura, balda e lieta /suoni la volontà...

337. **solamen** - cf. I,195: solamina.

338. **laeto...caelo** - Vergilius spreekt m.b.t. het Elysium van "laeta arva" (Aen. VI,744) en "locos laetos" (ib., VI,638).

338. **cumulas...gaudia** - "de vreugden vervolmaakt"; cf. Cic., Att. IV,1,2: ad cumulandum gaudium (meum) conspectum aut potius complexum mihi tuum defuisse.

339. **(quodque...) non rebar** - "(en, wat) ik niet gedacht had"; het gewone gebruik van ind. i.p.v. coni. in uitdrukkingen van geloven, waarin een ontkenning voorkomt, cf. KS, I, p. 171.

339. **beatus** - consecutief: "hoewel ik (reeds) gelukkig ben".

339. **spectando** - de slotsyllabe is metrisch niet correct.

340. **mihi me** - polyptotische herhaling in de dat. en abl. van het

pron. pers., waarvan in het voorgaande vers reeds de emphatische nominativusvorm is gebruikt, en die allitereert met "mortalem"

341. ares intende - cf. II,43 (dictis intende aurem) met comm.

342 v. invida noctis/ umbra abiit - Door het gebruik van het epitheton "invida" stelt P. het voor alsof de nacht heengaat omdat zij vader en zoon een langer gesprek misgunt, cf. Ov., M. IX,486: noxque fuit praeceps et coeptis invida nostris; Hor., C. I,11,7 v.: dum loquimur, fugerit invida/ aetas. Voor "noctis umbra" cf. Verg., Ecl. VIII, 14: frigida vix caelo noctis decesserat umbra; G. I,366; Aen. IX,314.

343. pelagusque...astra - cf. Luc. I,15: nox ubi sidera condit ("h.e. mergit mari occidentia sub Solem orientem", Heyne, Vergilius, vol. II, p. 401). Zoals ad I,585 v. is opgemerkt, verdwijnt in het antieke kosmosbeeld de nachtelijke sterrenhemel 's morgens in de westelijke Oceaan. P. gebruikt i.p.v. het verbum "condo" het synoniem "operio" en maakt i.p.v. "nox" het (bij Luc. uit de context aan te vullen) begrip "pelagus" tot subject hiervan.

De vergankelijkheid van het aardse (344-350).

In dit beknopte, melancholieke betoog van Scipio's vader over de vergankelijkheid van al het aardse en de korthed van het leven, dat voornamelijk bestaat uit een aantal korte, sententieuze uitspraken, stelt P. een thema aan de orde, dat op honderden plaatsen overal in zijn werk opduikt; vgl. in het bijzonder het tweede gedeelte van de klacht van Mago (Afr. IX,885-918), de *Trionfo della Morte*, het slot van het *Secretum* (Prose, pp. 208 vv.) en het reeds ad I,294 v. geciteerde Fam. XXIV,1; cf. ook Piur in de inleiding van zijn *Petrarcas "Buch ohne Nahmen"* (pp. 34 v.): "P. neigt schon von früher Jugend auf zu einer schwermütigen, beinahe pessimistischen Auffassung des Seins. Leben und Tod, Vergänglichkeit und Nichtigkeit alles Strebens sind schon in jungen Jahren seine Lieblingsthemen. Augustin und Stoa, vor allem Seneca, haben diesen angeboren Hang gewaltig gefördert, ja ihm diese Betrachtungsweise als das besondere Ideal des Weltweisen vorgetäuscht, das er in der Folgezeit immer mehr sich zu eigen zu machen bestrebt war. In seinen Alterschriften nimmt dieser Pessimismus bisweilen die Form eines ausgesprochenen Fatalismus an."

344. Omnia...faticunt - "Welnu, al wat geboren is komt om, en wat volgroeid is, bezwijkt;" contaminatie van Lucr. III,457 v. (gigni pariter pariterque videmus/ crescere et, ut docui, simul aevo fessa faticunt) en Sall., Iug. II,3 (omniaque orta occidunt et aucta senescunt), een passage die P. zelf in *Sine nomine IV* (ed. Piur, p. 179) citeert ("Romanus erat ille, qui scripsit: 'Omnia orta occidunt et aucta senescunt'"), waar hij

eraan toevoegt: "Senescunt ergo haec omnia, si durent; et si cuiusque rei

finis est senectus sua, utique omnia senescent, nisi iam forte senuerint; quando et quae stant, cuncta occident, et occasum, si non praeuenerit, saltem comitabitur senectus. Ita nulla est exceptio: seu durent seu non durent, orta omnia serius aut ocius tandem occident et senescent." Cf. ook Heitmann (*Virtus und Fortuna*, p. 170, n. 91): "Das Sallustzitat begegnet fernerhin Fam. VI,3,11; IX,13,3; XVII,3,42; sowie - freilich verstümmelt - als Randbemerkung zu Cassiodor De anima (Par. lat. 2201, f. 18 r - Delisle S. 403. - Vgl. ferner: Omnia quae sub caelo sunt, mox ut orta sunt, properant et ad finem suum mira velocitate rapiuntur (Fam. XXI,12,1); Creatura de nihilo in nihilum rediguntur (Rem. II,69)". Corradini (p. 420) noemt in dit verband voorts Canz. XCI,12 v.: ben vedi omai sì come a morte corre/ ogni cosa creata. Von Moos (*Consolatio*, Bd. 3/3, pp. 122 vv.) wijst op het "al wat geboren is, moet sterven"-motief als *topos* in middeleeuws-Latijnse troostgeschriften en voert deze terug op Sen., Ep. XCIX,8: cui nasci contigit mori restat.

346. vir - Het subst. - dat in de *arsis* metrisch gerekt is, cf. II,309 - vormt enerzijds een tegenstelling met het (niet expliciet aangeduide) begrip "God" (cf. Aen. VI,553 v.: vis...nulla virum, non ipsi.../ caelicolae valeant), anderzijds met de in hetzelfde vers genoemde "populus": "een mens", "een sterfelijk individu".

346 v. quod alma/ Roma nequit - ook Rome is immers niet onvergankelijk, cf. 325 v.: Roma.../ cum mundo peritura suo; 301 vv.: vincetur ab annis etc. Voor de wending "alma Roma" cf. de aanspreking/aanduiding van de paus als "archiepiscopus/papa almae urbis Romae" in de *collectio Avellana* (een verzameling van brieven en documenten van pausen en keizers uit de jaren 367-553), CSEL 35,322,7; 338,20; 344,10; 507,8.

Silius (XIII,12 v.) laat Hannibal het epitheton toepassen op Carthago: si nunc existeret alma/ Carthago ante oculos. De *Thesaurus glossarum emendatarum* (ed. Goetz), s.v. alma (urbs), verklaart de verbinding als "clara civitas". Cf. ook de in de inleiding op II,313-326 geciteerde passage uit P.'s *Inv. contra eum qui maledixit Italiae*: Non prius almae urbis, quam totius orbis fama deficiet.

347. Facili labuntur saecula passu - Cf. Ov., Tr. IV,10,27: tacito passu labentibus annis; Hor., C., II,14,2: eheu fugaces.../ labuntur anni; Servius ad Georg. I,6 (labentem...annum) verklaart het verbum "labor" gebruikt m.b.t. tijd als "currere" of "cito transire"; cf. ook P.'s Ep. metr. I,14,88 (Poesie latine, p. 132): Nonne vides volucris labentia saecula cursu?

348. Tempora...curritis - Corradini (p. 420) verwijst naar Fam. I,2 Fracassetti (= I,3,2 Rossi): "volat enim aetas", ut ait Cicero [Tusc.

I,31,76: veniet tempus et quidem celeriter, sive retractabis sive

properabis; volat enim aetas], et "omnino nihil est aliud tempus vitae huius, quam cursus ad mortem..." en Canz. XXX,13 v.: "Ma perché vola il tempo e fuggon gli anni/ sì ch'a la morte in un punto s'arriva". Vgl. echter ook het in Fam. XXIV,1 (onder meer) geciteerde Verg., G. III,284: "Sed fugit interea, fugit inreparabile tempus" en Hor., C., II,5,13 v.: "currit enim ferox/ aetas".

348 v.   umbra/...levis - cf. Hor., C. IV,7,16: pulvis et umbra sumus, eveneens door P. nagevolgd in Canz. CCXCIV,12: veramente siam noi polvere et ombra. In Fam. I,2,29 past P. de hier gebruikte subst. toe op de roem: ventus est fama quam sequimur, fumus est, umbra est, nihil est; in Sen. I,4 (ed. Basil. 1581, p. 714) op het aardse leven: Profecto fumus, umbra, somnium, praestigium, nihil denique, nisi luctus et laboris area, vita est quae hic agitur: quod unum boni habet, ad aliam vitam via est.

Voor de pathos-verhogende vorm van epanalepsis aan het slot en begin van twee opeenvolgende verzen ("umbra/ umbra estis") cf. bijv. Aen. X,821 v.: ut vultum vidit morientis et ora,/ ora modis Anchisiades pallentia miris; id., Ecl. VI,20 v. addit se sociam timidisque supervenit Aegle,/ Aegle Naiadum pulcherrima; cf. echter ook de *repetitio* in het boven geciteerde G. III,284.

Voor de verbinding "pulvis levis" cf. Ov., Am. III, 2,41: alba levi sparsa est tibi pulvere vestis; Her. IV,78: levis egregio pulvis in ore (Hippolytum) decet.

349 v.   in aethere...aqat - De vergelijking van de vluchtigheid van het mensenleven met rook is bijbels, cf. Vulg., Psa. CI,4: Quia defecerunt sicut fumus dies mei. Met rook, die door de wind wordt weggedreven, wordt in Sap. V,15 de "hoop van de goddeloze" vergeleken: (quoniam spes impii...est...) tamquam fumus qui a vento diffusus est; de verbinding "fumus exiguus" vindt men bij Ov., M. XV,351: exiguis ardescunt sulphura fumis.

Overgang naar het thema van de onbeduidendheid van de roem: ook aardse roem is vergankelijk (350-353).

350 v.   Quo...labores - "Waartoe (dient) roem, die behaald is met bloed? Waartoe zo grote inspanningen, als de wereld vergaat?" Scipio's vader begint zijn betoog over de onbeduidendheid van de roem met een dubbele retorische vraag, ingeleid door een elliptisch "quo" ("waartoe"), dat wordt verbonden met de nom. i.p.v. met de gebruikelijke acc. (cf. bijv. Hor., Epist. I,5,12: quo mihi fortunam, si non conceditur uti?). Voor een parallel in P.'s It. werk verwijst Corradini (p. 421) naar Tr.d.M. I,88 vv.: O ciechi, e 'l tanto affaticar che giova?/ Tutti tornate a la grand madre antica/ e 'l vostro nome a pena si ritrova.

De woorden "sanguine parta gloria" en "tanti...labores" vormen een variatie op Claudianus, cf. comm. ad II,355 v.;

zie ook II,275.

"Mundo fugiente" is een abl. abs. met conditionele strekking, waarin "fugio" de betekenis heeft van "heenvlieden"/"vergaan", als in Vulg., Apoc. XX,11 (de voorspelling over de ondergang van de wereld op de jongste dag): *Et vidi thronum magnum candidum, et sedentem super eum, a cuius conspectu fugit terra et caelum, et locus non est inventus eis.*

352. **Stare** - "(stil) blijven staan"/"staande blijven", tegenover het idee van "snel voortgedreven worden ten grave", dat besloten ligt in "rapidissima caeli/ vos fuga praecipitat".

352. **sed enim** - elliptische formule, die zowel een tegenstelling, als de reden daarvoor aanduidt, als bijv. in Aen. I,19. "*Sed enim* is listed by Quintilian (9.3.14) as a Virgilian archaism (Cato used it; see Gellius 6.3.16). Ovid and Silver Epic follow Virgil's revival of it. See LHS, p. 508; Norden on 6.28" (Austin ad loc.). P. laat de formule voorafgaan door het encliticum "quidem" ("weliswaar").

352 v. **rapidissima caeli...fuga** - Met het subst. "caelum" doelt P. hier op de hemellichamen, wier stand een tijdsaanduiding inhoudt (cf. v. 336, waar de stilstand van de banen van de sterren ook het stilstaan van de tijd impliceert; cf. ook Tr.d.T. 67 vv.: *veggio or la fuga del mio viver presta, / anzi di tutti, e nel fugir del sole/ la ruina del mondo manifesta*); "caeli" heeft dus de betekenis van "temporis". Voor de verbinding cf. Sen., Dial. I (Prov.),1,2 (waar evenwel geen verband wordt gelegd tussen hemel en tijd): *ut terrarum gravissimum pondus sedeat inmotum et circa se properantis caeli fugam spectet.*

De onbeduidendheid van de zogenaamde onsterfelijke aardse roem en de noodzaak zich op het hemelse te richten (353-437;454-509)

Het in vv. 342 vv. uitgesproken besef van de vergankelijkheid van het aardse leidt tot de conclusie, dat ook aardse roem vergankelijk is, waarmee P. zich, in navolging van het Somn. Sc. (element d uit de Inleiding, Somn. Sc. VI-VII,1; VII,3), afzet tegen het in de antieke literatuur bestaande ideaal van de roem als hoogste levensdoel en de hiermee gepaard gaande gelijkstelling van eeuwigdurende aardse roem aan onsterfelijke.²⁴⁹

Het thema van de onbeduidendheid van de aardse roem was voor P. een belangrijk aanknopingspunt in het Somn. Sc. met het christelijke gedachtegoed, waarin het begrip onsterfelijke eveneens een geheel andere

invulling krijgt dan eeuwigdurende aardse roem. Onder de christelijke au-

---

²⁴⁹ Voor het feit, dat ook Cicero de roem in de meeste van zijn werken positief beoordeelt en de mogelijke redenen van zijn afwijkende waardering in het Somn. Sc. cf. Inleiding, pp. xvi v.

teurs was het vooral door Boethius verder uitgewerkt (Consol. II,7).

Het thema was door deze auteur, die weliswaar christen was, maar zijn *Consolatio* geen specifiek christelijke, maar antiek wijsgerige strekking gaf, evenwel niet zozeer filosofisch, als wel retorisch uitgewerkt, o.a. in de vorm van amplificaties en poëtische transposities van de Cicero-tekst, waarbij het commentaar van Macrobius veelal als uitgangspunt diende (cf. Courcelle, *Postérité*, pp. 215 vv.). In een aantal gevallen sluit P. hierop aan. Zijn gedachtengang volgt echter ook bij deze kritiek op het antieke roemideaal in grote lijnen direct het *Somn. Sc.*:

1. Het gebied waar de roem zich kan verbreiden is beperkt in ruimte (353-406).
  - a. Gezien vanuit de hemel is de aarde, waarop de roem zich eventueel zou kunnen verbreiden, nietig (353-363).
  - b. Van de nietige aarde is slechts een klein deel - twee van de vijf zones en zelfs die nog niet eens in hun geheel - bewoond (364-77; 387-90).
  - c. Communicatie is als gevolg van natuurlijke barrières veelal niet mogelijk (391-94).
2. Niet alleen in ruimte echter, ook in tijd is de aardse roem onbeduidend: roem bij het nageslacht is geen werkelijke onsterfelijkheid (407-37).
3. Alleen het betrachten van de deugd leidt tot ware, hemelse glorie (472-77).

Wel voegt P. een aantal elementen toe aan de in het *Somnium* genoemde en brengt hij enkele wijzigingen aan, te weten:

- ad 1b. Een bij het relaas over de hete aardzone aanknopende digressie in de vorm van een verklaring van de homerische mythe van de goden, die bij de Aethiopiërs te gast zijn (377-86), welke is ontleend aan *Macr., Comm. II, 10, 11*.
- ad 1c. Een toevoeging (in navolging van Boethius, *Consol. II, 7*) aan de natuurlijke barrières, die de roem beperken, van taalbarrières en verschillen in zeden (394-400).
- ad 2. Het concept van de eerste, tweede en derde dood van de mens door resp. de dood van zijn lichaam, de vernietiging van zijn graf en de vergankelijkheid van boeken (428-32; 454-65), waarbij deze laatste een gevolg is van periodieke rampen, die in het *Somn. Sc.* de roem in het algemeen treffen (457-64).

Verder:

- Een aankondiging van zijn eigen werk door Scipio's vader (441-54).
- Een passage over de verhouding tussen *virtus* en *gloria*, die op Cic., Tusc. I,45,109 is gebaseerd (482-500).
- Plaatsing van het thema in een christelijk kader, waarin sprake is van twee soorten *gloria*: enerzijds een "*falsa gloria*" (v. 428), bestaande in vergankelijke aardse roem, en anderzijds een "*vera gloria*", die in het hiernamaals plaatsvindende beloning voor deugdzaam handelen door God.

Uit het bovenstaande blijkt, dat P.'s opvatting over roem in de A. - hoewel deze ook hier niet geheel eenduidig is²⁵⁰ - een geheel andere is dan de ongecompliceerde, op met name het eerste boek van Cicero's *Tusculanae Disputationes* teruggaande, positieve waardering van het streven hiernaar in de naar aanleiding van zijn dichterkroning gehouden *Collatio laureationis*.²⁵¹ Zij komt, zoals reeds vermeld, sterk overeen met die in *Secr. III* (Prose, pp. 200 vv.), waar P. in proza dezelfde thematiek behandelt.

Ook in deze passage is P. echter niet consequent: zo blijkt hij onder "ware roem" verderop in het betoog dat hij Scipio's vader laat uitspreken (vv. 482 vv.), ook te verstaan, roem als aardse d.w.z. tijdelijke/vergankelijke beloning voor het deugdzame handelen, dat in het hiernamaals zijn eigenlijke beloning zal krijgen. Het streven naar deze "ware roem" is in deze opvatting op zichzelf niet verkeerd, maar onnodig, daar zij het

---

²⁵⁰ Cf. bijv. I,189 v., waar de roem juist wordt verheerlijkt door Scipio's vader: *gloria.../...parem factura deis*. Fenzi (DAAS, pp. 91 vv.) verklaart deze tweeslachtigheid terecht uit het feit, dat in de A. afwisselend sprake is van twee verschillende morele waardensystemen: aan de ene kant dat van het *Somn. Sc.*, waaruit P. verschillende elementen over zijn droombeschrijving heeft verdeeld en dat duidelijke aanknopingspunten heeft met het - sterk op het hiernamaals geörienteerde en door de *contemptus mundi*-gedachte gekenmerkte - christelijke gedachtengoed, waarin aardse roem veroordeeld wordt, en aan de andere kant dat van *Aen. VI*, waarmee P. de Cicero-tekst contamineert en waarin vooral de grootheid van Rome en de roem van zijn grote mannen wordt verheerlijkt.

²⁵¹ P. volgt met deze evolutie in zijn waardering van de roem een ontwikkeling, die kenmerkend is voor de eeuw waarin hij leefde, cf. Baron, *Moot Problems*, p. 27: "Whenever Trecento humanists had made acquaintance with the spirit of the *virtus Romana*, especially through Cicero, their first enthusiastic acclaim was invariably retracted before long and was often followed by a return to Augustine's critique of the pagan virtues."

natuurlijk gevolg is van deugdzaam handelen (cf. comm. ad II,490-495). Tegenover "ware roem" in deze betekenis is "valse roem" roem, die niet het gevolg is van deugdzaam handelen, maar van andere prestaties, en die in het geheel niet nagestreefd dient te worden.

Geen van beide soorten roem is echter onvergankelijk: het ideaal van eeuwigdurende aardse roem is een bedrieglijke mythe. Wat nagestreefd moet worden is niet de "*gloria terrena*", maar de "*gloria caelestis*", die van God komt, niet de roem bij het nageslacht, die een "*inanis immortalitas*" is, maar de ware, hemelse onsterfelijkheid, de "*vera immortalitas*" (Secr. III, Prose, p. 188).

Het negatieve oordeel over roem, dat P. in de A. uitspreekt, treft met name ook de roem die het gevolg is van literaire activiteit en wordt verbreid door boeken; de roem, die deze zowel de schrijver als de beschrevene bezorgen, is immers, daar ze niet het gevolg is van deugdzaam daden, maar van pretentieuze "*dicta*", noch "ware roem", noch onvergankelijk, cf. Fam. V,17,1 (waar P. voor het eerst de opvattingen over roem uitspreekt, vergelijkbaar met die, welke men in Afr. II en Secr. III aantreft): Neque enim magnae indolis argumentum est, ex literis gloriam sperare; ex factis (zoals die van Scipio) non ex dictis (zoals die van P. en Ennius, met wie hij zich vergelijkt) oriri veram gloriam, verae philosophiae non dubitant sectatores. Voor de ontwikkeling van P.'s opvattingen over (dichter)roem cf. Fenzi, DAAS, pp. 70 vv.

De nietigheid van de aarde (353-363).

P. stelt de nietigheid in kosmisch perspectief van de aarde en het Romeinse rijk, dat zich daarop uitstrekt, retorisch tegenover de grote inspanning, die het heeft gekost het rijk uit te breiden en in stand te houden en voegt hieraan toe, dat dit laatste iets is, dat men niet zelf in de hand heeft, maar dat afhankelijk is van de grillen van de Fortuin. Voorts wijst hij op het feit, dat de toch al nietige aarde voor een groot deel bestaat uit het water van de Oceaan dat haar omgeeft, zodat de wereldheerschappij van Rome in feite weinig voorstelt.

353 v.   Cernis...nostri - "Ziet ge, over een hoe geringe afstand de grenzen van ons rijk, dat zo klein is, dat men zich er bijna voor moet schamen (cf. Martellotti ad loc. [F.P., Poesie latine, p. 9]: "così piccolo da doversene quasi vergognare"), zich rondom uitstrekken?" Cf. Somn. Sc. III,7: iam ipsa terra ita mihi parva visa est ut me imperii nostri quo quasi punctum eius attingimus paeniteret. Het door P. gebruikte adi. "parva" is predikatief verbonden met "confinia"; het gerundivum "pudendi" vervangt Cicero's formulering "ut me imperii nostri...paeniteret".

355 v.   Haec tamen...periculo - cf. Claud., In Ruf. II, 49-53: eheu quam brevibus pereunt ingentia fatis!/ imperium tanto quaesitum sanguine (cf.

v. 350), tanto/ servatum, quod mille ducum peperere labores,/ quod tantis

Romana manus contexit annis, / proditor unus iners angusto tempore vertit
(Velli, La memoria poetica, p. 22, n. 22), cf. ook comm. ad II,275.

357   Finge...erit - De imperativus "finge"/"fingite" ("stel je voor")
wordt gewoonlijk gevolgd door een a.c.i., cf. bijv. Ov., M. II,74: finge
datos (esse) currus; voor een vorm van "fingo" gevolgd door een relat.
bijzin, zoals hier, cf. Varro, L.L. VI,6,44: cum finguntur in mente quae
non sunt.

357.   quod...erit - i.e. de geweldige uitbreiding van het Romeinse
rijk, waarvoor Scipio's overwinning de weg zal vrijmaken.

357 v.   Fata.../ paenitet - De constructie kan op het eerste gezicht
wat raadselachtig lijken. "Fata" is echter eenvoudig acc. pl. bij het
onpersoonlijke, door een genitivus gevolgde "paenitet" (paenitet aliquem
alicuius rei). P. verwisselt opnieuw (cf. II,60) de onwrikbare Fata (= Parcae)
met de grillige Fortuna.

357 v.   benigni...incepti - "van haar welwillende begin", i.e. van het
onder haar invloed gunstige verloop van de vroege geschiedenis van Rome of
van de door haar toedoen voorspoedig verlopen beginfase van Scipio's
strijd tegen de Carthagers.

358.   sit - evenals "dominetur" (359) coni. concessivus ("laat
Rome..."), cf. "tamen" (360).

358 v.   orbis/ Roma caput - evenals "dominam...Urbem" (II,23) en
"mundi/ regina" (II,316 v.) een uitdrukking, waarmee het idee van de
wereldheerschappij van Rome wordt uitgedrukt. De wending "caput orbis
(terrarum)" gaat terug op Liv. I,16,7 ("abi, nuntia" inquit [de schim van
Romulus] "Romanis caelestes ita velle, ut mea Roma caput orbis terrarum
sit [...]"); XXI,30,10 ([Hannibal - anachronistisch - tot zijn soldaten]:
Romam, caput orbis terrarum, petentibus, quicquam adeo asperum atque
arduum videri, quod inceptum moretur?) en het reeds ad II,282-86 geciteerde
Ov., Am. I,15,26 (Roma triumphati dum caput orbis erit). Cf. echter
ook het door Luc. II,655 (ipsa caput mundi, bellorumque maxima merces, /
Roma; vgl. ook Luc. II,136: caput mundi rerumque potestas) geïnspireerde,
in de middeleeuwen wijd verbreide vers "Roma caput mundi/ tenet orbis
frena rotundi", dat in de literatuur het eerst in de *Graphia-Libellus* (ca.
1030) - een vroege poging tot een archeologische inventarisatie van de

oudheden van de stad²⁵² - lijkt voor te komen, in de volle middeleeuwen op

---

²⁵² Opgenomen in P.E. Schramm, Kaiser, Rom und Renovatio, Studien der Bibliothek Warburg, XVII,II: Exkurse und Texte,

het zegel van de Duitse keizers stond en in de tijd van P. door tribuun Rienzo werd gebruikt (cf. E. Fraenkel, "Lucan als Mittler des antiken Pathos", in: W. Rutz (ed.), *Lucan*, Darmstadt 1970, p. 34; K. Burdach, *Vom Mittelalter zur Reformation*, II,1.I, p. 279). Cf. ook P.'s *Invectiva contra eum qui maledixit Italiae* (Prose, p. 772): Roma...mundi caput, urbium regina, sedes imperii, arx fidei catholicae, fons omnium memorabilium exemplorum.

360 v. Quid...invenis - Toepassing op het Rom. rijk van een variatie op de in Somn. Sc. VI,3 m.b.t. de Oceanus gebruikte woorden "qui tamen tanto nomine quam sit parvus vides", waarop P. in v. 363 opnieuw varieert. Voor de verkorting van de slotklinker van "invenis" cf. comm. ad I,458.

361-363. Angustis...magno? - "De wereld, beperkt als zij is door nauwe grenzen, is door haar ligging een klein eiland, dat de Oceaan met kromme bochten omgeeft; ziet ge hoe klein (ook die Oceaan is), hoewel zijn naam de Grote is?" Cf. voor de verwoording Boeth., *Consol.* II,7,6: gloria tam angustis exiguisque limitibus artata; Cic., Somn. Sc. VI,3: omnis enim terra, quae colitur a vobis, [...], parva quaedam insula est circumfusa illo mari quod Atlanticum, quod magnum, quem Oceanum appellatis in terris, qui tamen tanto nomine quam sit parvus vides.

Anders dan Cicero, die eerder in zijn betoog - in navolging van Crates van Mallos, cf. F. Gisinger, RE XVII,2142 vv. - het bestaan van vier continenten of *oikoumenai* heeft aangeduid,²⁵³ en nu het begrip *insula* toepast op één van deze vier continenten, nl. op de aan de Romeinen bekende

---

Leipzig-Berlin 1929; cf. M. Seidlmayer, in "Rom und Romgedanken im Mittelalter", RAI, pp. 168 vv.

²⁵³ Cf. de "*obliqui*" ("tegenbewoners"), "*transversi*" ("nevenbewoners") en "*adversi*" ("tegenvoeters"), die op aarde, evenals de bewoners van de traditionele *oikoumene* (Europa, Asia en Africa), "*rara et angusta loca*" bewonen (Somn. Sc. VI,1).

Macrobius stelt in zijn commentaar deze vier, over beide gematigde zones verdeelde, strikt van elkaar gescheiden, continenten voor als vier elk door water van de Oceanus omgeven "*insulae*" ("aardeilanden"): *singulae de quattuor habitationibus parvae quaedam efficiuntur insulae, Oceano bis eas ut diximus ambiente* (Comm. II,9,6). Macrobius gaat, eveneens in navolging van Crates van Mallos (cf. RE XI, col. 1637; W.H. Stahl, *Macrobius, Commentary on the Dream of Scipio*, Transl. with an Intr. and Notes, New York 1952, p. 214, n. 1) uit van zowel een equatoriale als een meridionale Oceaan, die de aarde in vier delen splitst.

Het wereldbeeld van Crates vloeide voort uit diens Homerusverklaring; de homerische Okeanos nam hierin de vorm aan van een geweldige equatoriale zee met noord- en zuidwaartse armen (cf. RE XVII, col. 2331).

wereld op het westelijk deel van het noordelijk halfrond (omnis...terra, quae colitur a vobis)²⁵⁴, past P. deze aanduiding toe op de gehele "orbis": orbis/ insula parva...est (361 v.). Deze formulering herinnert aan Cic., N.D. II,66,165 (magnam quandam insulam, quam nos orbem terrae vocamus), waar de uitdrukking "orbis terrae" de parafrase "terra...quae colitur a vobis" uit het Somn. Sc. vervangt. Toch heeft P.'s formulering, doordat deze blijkt v. 390 (gemina...sede) in de A. uitgaat van slechts twee, door de Oceanus van elkaar gescheiden, (mogelijke) woonplaatsen van de mensen op aarde (de gematigde zones op het noordelijk en zuidelijk halfrond in hun geheel),²⁵⁵ een geheel andere betekenis, nl. hetzij die van "de oikoumene van de gehele gematigde zone op het noordelijk halfrond", hetzij die van "de gehele aarde" (cf. voor dit laatste Secr. III [Prose, p. 200]: Ea ne, quaeso, fabula est, quae geometricis demonstrationibus terrae totius designat angustias: artamque licet et longiusculam insulam esse confirmat).²⁵⁶

Hoewel P.'s in Lr ad 361-62 (orbis/ insula) gecopieerde aantekening "attende utrum proprie dicatur, vel insula" syntactisch niet geheel helder is, kan men hieruit opmaken (cf. ook Fera, La revisione, p. 82),

---

²⁵⁴ Cf. Ronconi ad loc.: "Qui è aggiunto...a vobis, che vale...a escludere gli antipodi (in senso lato)".

²⁵⁵ Een voorstelling die ook Cicero, korthedshalve (cf. Gisinger, l.c., 2144), volgt in Tusc. I,28,68: globum terrae [...], duabus oris distantibus habitabilem et cultum, quarum altera, [...] nos incolimus [...], altera australis, ignota nobis, quam vocant Graeci *antichthona*. In Secr. III (Prose, pp. 200-202), waar P. de verzen uit de A. citeert, refereert hij aan beide voortstellingswijzen: 1. één enkele Oceanus scheidt (de gematigde zone op) het zuidelijke halfrond van (die op) het noordelijk halfrond): ea quae bipartitae huius habitabilis (sc. zonae: de twee gematigde zones) alteram partem (het zuidelijk halfrond) obice magni maris inaccessibilem vobis sub pedibus vestris locat; 2. er is ook een meridionale Oceanus, die de gematigde zones in tweeën deelt: Alteram (sc. partem, het noordelijk halfrond) vero vel totam vobis linqvit habitabilem, vel, ut quibusdam placet, in duas partes subdividens, unam usibus vestris attribuit, aliam septentrionalis Oceani reflexibus circumcludit atque aditum interdicit.

²⁵⁶ De voorstelling van de gehele aarde als eiland trof P. aan bij App., Mund. IV,296 (omnem hanc terrenam immensitatem Atlantici maris ambitu coerceri insulamque hanc unam esse cum insulis suis omnibus). In zijn handschrift hiervan verwijst hij naar het bovengenoemde Cic., N.D. II,66,165: "insula una et quidem magna, ut ait Cicero" [cf. C. Tristano, "Le postille del Petrarca nel Vaticano lat. 2193 (Apuleio, Frontino, Vegezio, Palladio)", in: IMU 17 (1974), p. 398; geciteerd door Fera, La revisione, p. 82].

dat de dichter twijfelde aan de correctheid van zijn formulering. Deze twijfel zal vooral betrekking hebben gehad op de gewijzigde inhoud van het begrip "insula" t.o.v. het Somn. Sc., en met name gewekt zijn door het feit, dat Macrobius niet alleen *expressis verbis* van vier *insulae* had gesproken (zie n. 252), maar hij ook de door P. gevolgde voorstelling expliciet een dwaling had genoemd: cum aliis (Cicero) nos non patitur errare qui terram semel cingi oceano crediderunt. nam si dixisset, "omnis terra parva quaedam est insula circumfusa illo mari", unum oceani ambitum dedisset intellegi; sed adiciendo, "quae colitur a vobis", veram eius divisionem...nosse cupientibus intellegendam reliquit (Comm. II,5,6).

Het door P. bedoelde "eiland", is, evenals dat van Cicero, - die het overigens in de aangehaalde passage uit zijn N.D., waar hij het op zichzelf beschouwt, "groot" noemt - klein ("parva", v. 362) in vergelijking met de onmetelijkheid van het heelal, zoals ook de Oceanus zelf, waarop P., eveneens in navolging van het Somn. Sc., hetzelfde epitheton toepast ("parvus", v. 363).

De woorden "cognomine magno" vormen, evenals Cicero's "tanto nomine", een abl. abs. met concessieve strekking: "hoewel zijn (bij)naam de Grote is". Blijkens het Somn. Sc. werd de Atlantische Oceaan, waarvan de naam door Cicero met "toponomastische uitbreiding" op de gehele Oceanus wordt toegepast (cf. Ronconi ad loc.), door de Romeinen wel *Mare Magnum* genoemd.

Moerassen, bossen, rotsgebieden en extreme warmte en koude beletten bewoning van bepaalde gedeelten van de aarde en de verbreiding van roem aldaar (364-367).

P. laat, in navolging van Cicero (Somn. Sc. VI,1: vides habitari in terra raris et angustis in locis et in ipsis quasi maculis, ubi habitatur, vastas solitudines interiectas eosque qui incolant terram [...] interruptos [...] esse [...]), zijn betoog over de aardzones (369 vv.) voorafgaan door een meer algemene passage over het feit, dat de aarde niet in zijn geheel bewoond is, waarbij hij, voortgaande langs de lijn van Boethius, die Cicero's "vastae solitudines" had vervangen door de poëtische omzetting "paludes" en "siti vasta regio", sterk amplificeert (Consol. II,7,4 v.: Huius igitur tam exiguae in mundo regionis quarta fere portio est, [...], quae nobis cognitibus animantibus incolatur. Huic quartae si, quantum maria paludesque premunt quantumque siti vasta regio

distenditur, cogitatione subtraxeris, vix angustissima inhabitandi hominibus area relinquetur).²⁵⁷

---

²⁵⁷ Cf. Courcelle, *Postérité*, p. 220, die in dit verband verwijst naar Lucr. V,202 (zie onder) en Aen. IV,42: deserta siti regio.

Opmerkelijk is, dat P. de extreme warmte en koude, die hij in het onderstaande n.a.v. de hete zone en de poolzones zal noemen als beletsels voor bewoning van bepaalde delen van de aarde, ook hier ter sprake brengt.

364-367. Nam multa...harenis - P. concretiseert de algemene uitspraak dat slechts een deel van de aarde bewoonbaar is uit het eerste halfvers van 364 en legt nadruk op de omvang van de onbewoonde gedeelten door een bijzonder gebruik van *anaphora*, waarbij hij een tweeledige vorm van deze stijlfiguur [multa...multa (364-65)], laat volgen door een drieledige [pars...parsque...pars (365-66)].

De verwijzing naar moerassen, bossen en rotsgebieden, die de bewoonbaarheid van de aarde inperken, lijkt te zijn ontleend aan Lucr. V,200 vv.: quantum caeli tegit impetus ingens,/ inde avide partem montes silvaeque ferarum/ possedere, tenent rupes vastaeque paludes. Lucretius bedient zich hier van de - in het onderstaande (vv. 369 vv.) ook door P. gevolgde - theorie van drie onbewoonbare aardzones, die hij gebruikt als argument tegen een rol van de goddelijke voorzienigheid bij het ontstaan van de aarde. Ook bij Boethius is sprake van moerassen, die het kleine voor mensen bewoonbare gedeelte van de aarde nog verder inperken: quantum maria paludesque premunt (Consol. II,7,5).

Het tweede gedeelte van de passage (365-67: pars rupibus hispida torpet,/ parsque riget glacie; pars squallet inusta calore,/ serpentumque domos calidis tegit aestus harenis) herinnert aan Luc. IX,619 vv., waar (het westen van) "Libya", het woestijn- en rotsachtige land van Medusa ("squalebant late Phorcynidos arva Medusae/...aspera saxis"), wordt beschreven als een "fervida tellus" (624), waar het wemelt van de giftige slangen ["loca serpentum" (859), "serpentum terras" (870)], ontsproten aan het bloed, dat uit het hoofd van de Gorgo droop, toen Perseus dit, nadat hij haar had onthoofd, over de woestijn droeg.

Het verbum "squaleo" - dat gebruikt m.b.t. landen etc. de betekenis heeft van "to be desert, untilled, waste" (LS, s.v.) en dikwijls wordt toegepast op Libya (cf. Luc. I,205 v.: squalentibus arvis/...Libyes; V,39; Claud., IV. Cons. Hon. 436: Libyae squalentis harenas; Sil. III,655; IV,376) - blijft gehandhaafd.

P.'s formulering "rupibus hispida" (365), die waarschijnlijk is ontleend aan Macrobius (Sat. V,1,19, waar de stilistische rijkdom van het werk van Vergilius wordt vergeleken met de rijke verscheidenheid die de aanblik van de aarde biedt: sic terra ipsa hic laeta segetibus et pratis, ibi silvis et rupibus hispida) is synoniem met "aspera saxis", terwijl het subst. "domus" in de verbinding "serpentum...domos" de aanduidingen "loca" en "ter

ras" van Lucanus vervangt.

"Domus" wordt regelmatig toegepast op de nesten van dieren [cf. bijv. Georg. II,209; Aen. V,214; VIII,235 (van vogels)], maar alleen door Silius (VI,149) op dat van een slang, nl. de geweldige *serpens*, waarmee Regulus (ook volgens Liv., Perioch. XVIII) in de eerste Punische oorlog in Africa gevochten zou hebben.

Van "torpet" ("is zonder leven") gebruikt m.b.t. tot een hete streek is mij geen parallel bekend; het verbum wordt gewoonlijk juist op koude

streken toegepast, cf. bijv. Col. I,4,10: (locus) depressus hieme pruinis torpet. Voor de verbinding "calidae harenae" cf. Cels. III,21; Luc. I,368; IV,616; Sil. III,281; Claud., In Eutr. II,311.

Vergelijk voor vv. 365-67 verder Cic., Tusc. I,28,69: ceteras partis incultas, quod aut frigore rigent aut urantur calore; Sen., Q.N. I, praef. 8 (een passage waar Seneca zich sterk heeft laten beïnvloeden door het Somn. Sc., cf. Büchner, p. 65): terrarum orbem superne despiciens angustum et magna ex parte opertum mari, etiam ea qua extat, late squalidum et aut ustum aut rigentem.

368. Ut...volve - Scipio's vader, die in het voorgaande zijn zoon verschillende onbewoonde streken van de aarde heeft beschreven, nodigt hem uit nu zelf in één oogopslag ("simul") de gehele, uit vijf zones bestaande aarde ["totum" ("het geheel")] te aanschouwen.

368. huc lumina volve - cf. Aen. X,447: lumina volvit; VI,789; huc geminas nunc flecte acies; vgl. verder Aen. IV,363 (XII,939): volvens oculos; VIII,618: oculos...volvit; IV,369: lumina flexit; vgl. ook Afr. I,39: lumina flecte.

Slechts twee aardzones zijn bewoonbaar voor de mens (369-377; 385-390).

P. neemt - hoewel hij het subst. "zona" ("cingulus" in het Somn. Sc.) eerst in v. 387 laat vallen - de theorie, die de aarde in vijf zones verdeelt en via Eratosthenes en Aristoteles op Parmenides teruggaat (cf. Ronconi, Comm., p. 120), en die men ook vindt bij Lucr. V,200 vv., Verg., G. I,232 vv., Ov., M. I,49 vv., Ps. Tib., Pan. Mess. 152 vv. - cf. voorts Cic., Tusc. I,20,45; I,28,68 v. - uit het Somn. Sc. (VI,2-3) over, evenals de in de oudheid wijd verbreide opvatting, dat alleen de gematigde zones bewoonbaar zijn.

De twee poolzones zijn onbewoonbaar (369-373).

369-371. Verticibus...gelu - cf. Somn. Sc., l.c.: cernis autem eandem terram quasi quibusdam redimitam et circumdatam cingulis, e quibus duos maxime inter se diversos et caeli verticibus ipsis ex utraque parte subnixos obriguissae pruina vides. Evenals Cicero gebruikt P. het subst. "vertex" in de betekenis van "(hemel)pool" ("polus"). Cicero's poëtische (Lucretius-achtige) wending "obriguissae pruina" is vervangen door het prozaïscher "durata (esse) gelu".

369. alta tenentes - "de toppen (van de aarde) bezet houdend"; Verg., Aen. IX,169 gebruikt de uitdrukking m.b.t. de tinnen van muren: Troes.../alta tenent.

370. stare - "stare" wordt - vooral door Lucr. [cf. I,564: videmus/...finita...tempora rebus/ stare; I,747: finem non esse secandis/ corporibus faciunt neque pausam stare fragori; II,181; tanta stat praedita culpa (natura)] - wel gebruikt in de betekenis van "esse", wanneer dit

verbum een nuance van voortduren ("manere") bezit, cf. Forcellini, s.v., 25: "[...] stare pro esse cum aliqua significatione diurnitatis"; LS, s.v. II,1; Ernout-Robin ad Lucr. I,564: comme *manet* du v. 562 (*stare*) exprime une idée de fixité que *esse* ne peut pas rendre". In de Laatlatijnse periode verdwijnt de nuance van voortduren, die aanvankelijk in dit gebruik van het verbum besloten lag, waardoor "stare" en "esse" als volkomen synoniem gebruikt gaan worden, bijv. Arn. VI,18 (CSEL 4, p. 230): in dubio stabit. In enkele Romaanse talen, waaronder het Italiaans, werd de functie van het Lat. "esse" dan ook deels overgenomen door "stare" (cf. V. Väänänen, Introduction au latin vulgaire, Paris 1981³, p. 97).

Cf. voor het gebruik van "stare" als substituut van "esse" bij P. ook II,484: *praeclara tuo stat gloria fixa labori*.

372.   stirps hominum - "de stam der mensen", ongebruikelijke verbinding, waarvan bij mijn weten geen parallellen bestaan, voor "gens hominum"/"gens humana"/"genus humanum". Het subst. "stirps" vormt eigenlijk de aanduiding van "ein Theil von *gens*, indem *gens* alle *stirpes* in sich begreift" (Georges, s.v.).

372 v.   nil...queat - cf. Ps. Tib., Paneg. Mess. 161 v.: *non igitur presso tellus exsurgit aratro, / nec frugem segetes praebent neque pabula terrae*.

Ook het gebied van de evenaar is onbevolkt (373-377).

Wat betreft de verwoording volgt P. hier niet Cicero (cf. Somn Sc. VI,2: *medium autem illum et maximum solis ardore torreri*), maar varieert hij op Vergilius, zie onder.

373 v.   Qua...astris - Cf. Georg. I,238: *via secta per ambas (sc. zonas temperatas), / obliquus qua se signorum verteret ordo*.

De "semita solis" is de ecliptica of (schijnbare) jaarlijkse zonnebaan, waarnaar ook Vergilius verwijst ("via secta per ambas").

P.'s uitspraak, dat deze in de hete (hemel)zone "latior" is, lijkt een dichtertelijke formulering van Macrobius' opmerking, dat de dierenriem (en daarmee ook de baan van de zon) - die tussen de keerkringen loopt - opkomt onder de gematigde zones ("ductus zodiaci sub ambas temperatas (sc. zonas) ultro citroque pervenit" [Comm. II,8,5]), waarbij hij refereert aan

Ovidius, die het epitheton "latus" toepast op de kromming van de zonnebaan: "*sectus in obliquum est lato curvamine limes*" (M. II,130).

De "circulus" is de dierenriem (*circulus* sc. *signorum* [Manil., bijv. III,225]/ *signifer* [bijv. Plin., N.H. II,4,3,9; App., Met. XI,26,4; Mund. II,291; Vitr. VI,1, 1]), die gewoonlijk met de Griekse benaming *zodiacus* of de zuiver Lat. term *orbis signifer* wordt aangeduid (bijv. Cic., Div. II,42,89: *Vim quandam esse aiunt signifero in orbe, qui Graece zodiacos*

dicitur [...]), de zich tussen de keerkringen aan weerszijden van de ecliptica bevindende gordel aan de hemel, waarin naast de zon en de maan ook de planeten of dwaalsterren lijken te bewegen, die P. met de abl. qual. "vagus...astris" aanduidt, en die met de evenaar een hoek van 23,5 graad maakt, waardoor hij ten opzichte hiervan een schuine positie ("obliquus") vertoont, cf. ook I,175 v. (astra/...et obliquos calles) met comm.

Vert. "Waar het pad van de zon breder is en de gordel met dwalende sterren schuin gaat/zich in schuine richting beweegt...".

375. ignibus arva rubent - cf. Georg. I,234: quarum una (de middelste van de vijf hemelzones) corusco/ semper sole rubens et torrida semper ab igni.

375 v. medius...ingens/ pontus - In het door Macrobius aangehangen, reeds eerder genoemde, wereldbeeld van Crates van Mallos bedekt de equatoriale hoofdstroom van de Oceanus, die het noordelijk en zuidelijk halfrond van elkaar scheidt, de hete zone, waarboven de zon zijn baan volbrengt, die zich voedt met de uitwasemingen van de Oceaan (cf. RE XI,1637): ceterum prior eius (Oceanus) corona per zonam terrae calidam meat, superiora terrarum et inferiora cingens, flexum circi aequinoctialis imitata (Macr., Comm. II,9,2); ceterum verior (ut ita dicam) eius alveus tenet zonam perustam [...] (ib. II,9,4).

375. exaestuatur - Het verbum "exaestuo" - dat in het algemeen wel gebruikt wordt m.b.t. het "omhoogbruisen" van water, cf. bijv. Georg. III,240 (ima exaestuatur unda/ verticibus) - heeft hier de betekenis van "opbruisen van de hitte", "zieden" als in Curt. IV,7,22, waar een bron in Egypte, de zgn. "Solis aqua", wordt beschreven: medio die ...frigida eadem fluit, inclinato in vesperam calescit, media nocte fervida exaestuatur; cf. ook Ambr., Hexaem. III,15,62 (CSEL XXXII,1, p. 103): ut (aqua) sole repercussa exaestuatur.

376. male...temperat - dezelfde verbinding, maar met intr. gebruik van het verbum in Georg. I,360 (iam sibi tum a curvis male temperat unda carinis); "male" in verbinding met een verbum en met een zaak als subject heeft de betekenis van "kwalijk", "nauwelijks" ("aegre"), cf. Koch, Wörterbuch, s.v.

376 v. umor/ subditus - Macrobius (zie onder) gebruikt ter aanduiding van het water van de Oceaan de wending "subiectus umor".

Digressie, waarin P. aan zijn relaas over de hete aardzone een verklaring ("quod fictum est ideo quia..."[381]) vastknoopt van de homerische (Il. I,423-25) mythe van de goden, die te gast zijn bij de Aethiopiërs (377-

Deze verklaring is ontleend aan Macr., Comm. II,10,10 v., waarin (naar stoïsch [Cleantes, Posidonius], of neoplatoons [Porphyrius] gebruik, cf. Scarpa, pp. 482 v.) Zeus en de andere goden worden geïdentificeerd met de zon en de sterren die zich voeden met het water van de Oceaan, en waarin de Aethiopiërs aan de kusten van de equatoriale Oceaan worden gelocaliseerd: *ignem aetherium physici tradiderunt umore nutriri, adserentes ideo sub zona caeli perusta, quam via solis id est zodiacus occupavit, Oceanum, sicut supra descripsimus, a natura locatum, ut omnis latitudo, qua sol cum quinque vagis et luna ulto citroque discurrunt, habeant subiecti umoris alimoniam. et hoc esse volunt quod Homerus, divinarum omnium inventionum fons et origo, sub poetici nube figmenti verum sapientibus intellegi dedit, Iovem cum dis ceteris, id est cum stellis, profectum in Oceanum, Aethiopibus eum ad epulas invitantibus. per quam imaginem fabulosam Homerum significasse volunt *hauriri de umore nutrimenta* sideribus, qui ob hoc Aethiopas reges epularum caelestium dixit quoniam circa Oceani oram non nisi Aethiopes habitant, quos vicinia solis usque ad speciem nigri coloris exurit.*

Van deze passage, waarvan hij in zijn *Collatio laureationis* (IX,5) de tweede paragraaf integraal citeert, en waarop hij in Afr. IX,92-94 - waar hij spreekt over de allegorische betekenis van de poëzie - varieert, geeft P. hier een versificatie, aan het slot waarvan hij Macrobius met Vergilius contamineert.²⁵⁸

---

²⁵⁸ Corradini (pp. 421 v.) brengt P.'s digressie - aarzelend - in verband met de passage uit het *prooemium* van het *Secretum* (Prose, p. 22), waarin P. in verheven bewoordingen spreekt over een "paleis van de waarheid", dat door hem in de Afr. op de top van de Atlas zou zijn gebouwd.

Corradini's interpretatie wordt door Festa ("Il 'Palazzo della Verità' et le Lacune dell'Africa", in: *Giornale dantesco* 27 (1924), pp. 97 vv; ook opgenomen in Festa's *Saggio*, aldaar pp. 94 vv.) terecht afgewezen met het argument, dat P. nooit op een dergelijke wijze zou refereren aan zo'n betrekkelijk korte en weinig oorspronkelijke passage, waarvan Corradini bovendien de bron was ontgaan. P. verwijst volgens Festa in dit *prooemium* ofwel op allegorische wijze naar de A. in zijn geheel, ofwel naar een passage hieruit, die voor ons verloren is gegaan.

377. prisci - Naast de ook door Martellotti aangehouden lezing "prisci" is er een interessante (auteurs)variant,²⁵⁹ die door Corradini en Festa wordt gevolgd: "Argolici". Fera (La revisione, p. 83) karakteriseert beide varianten aldus: "'Argolici [...] poetae' indica, più specificamente di 'prisci', il poeta greco per antonomasia, Omero [...] ma l'indeterminato 'prisci' si carica di risonanze più favolose. Tra i motivi per l'alternativa 'prisci' ci sarà stato probabilmente quello di evitare la sinalefe in cesura (elisie in de *penthemimeres*)".

377. finxere - De keuze van het verbum kan worden verklaard uit het voorkomen van het stamverwante subst. "figmentum" in de Macrobius-tekst.

378. potuque ciboque refectos - cf. Curt. VII,5,16: aut cibo refectus aut potu; Schumann's Lat. Hex.-Lexikon verwijst voor de verbinding "potuque ciboque" naar een (onuitgegeven) middeleeuws "pseudo-ovidianum": *De luco*, v. 39: Dum sitis atque fames potuque ciboque fugate (*sic*); cf. ook ib. v. 63: potumque cibumque petebas.

379. Aethiopum cum rege - een variatie van P. Homerus duidt volgens Macrobius in de bovengenoemde passage de Aethiopiërs in het algemeen aan als "reges epularum caelestium".

379. gravis - niet te verbinden met "Atlantis" (380), maar = "graves", pass.: "bezwaard", "loom", nl. van de maaltijd (en de daarop volgende slaap, cf. bijv. Liv. IV,37,2: gravis somno epulisque incolas); het adi. correspondeert met het in de verklaring van de mythe m.b.t. de sterren gebruikte adi. "fessa" (383) (cf. Fera, *Antichi editori*, p. 212).

380. Atlantis - Het element *Atlas* ontbreekt in Macrobius' beschrijving van de mythe en ontleent P. aan Vergilius, cf. comm. ad II,384 v.

380. tranquillo numine - "met kalme majesteit"; een vergelijkbare verbinding in Hor., C. III,10,8: et positas ut glaciet nives/ puro numine Iuppiter; Carrara [La Rassegna 36, p. 127] verwijst naar Stat., Ach. I,52 v.: Oceano veniebat (Neptunus) ab hospite, mensis/ laetus et aequoreo diffusus nectare vultus.

381-386. quod...antro - de - deels zeer prozaïsch verwoorde - verklaring van de mythe: "Il poeta, in un estremo tentativo di razionalizzazione del mito, così ne descrive la dinamica e l'ingranaggio di formazione: 'numina' erano considerate dai poeti greci le stelle che 'si cibano' (termine metafo

---

²⁵⁹ Uit het feit dat "prisci" in Lr door de copiïst tussen de regels is ingevoegd tussen de woorden "olim" en "finxere" en de lezing "Argolici" in dit handschrift ontbreekt, concludeert Fera (l.c.), dat deze wellicht per abuis niet is overgeschreven uit de autograaf.

rico, strettamente connesso, per un perfetto parallelismo, con 'potuque ciboque refectos') nel mare degli Etiopi e poi stanche (in relazione con 'graves') tramontano 'ubi maximus eminet Atlas'" (Fera, l.c.).

382. **sidera...undis** - correspondeert met de woorden "hauriri de humore nutrimenta" uit de boven geciteerde passage van Macrobius.

382. **primum** - in correlatie met "mox" ("vervolgens") (383).

382 v. **in undis...habet** - Macrobius situeerde, opnieuw in navolging van Crates van Mallos (cf. RE XI,1638), de Aethiopiërs aan de noord- en zuidkust van zijn equatoriale Oceaan, cf. het boven reeds geciteerde Comm. II,10,11: circa Oceani oram non nisi Aethiopes habitant.

384 v. **ad occasus...possidet** - P. contamineert Macrobius met Aen. IV,480-82 (Oceani finem iuxta solemque cadentem/ ultimus Aethiopum locus est, ubi maximus Atlas/ axem umero torquet), waar Vergilius de (vage) Homerische voorstelling volgt van Aethiopiërs, die verspreid over geheel Africa wonen, dus ook in het uiterste Westen, waar Atlas werd gelocaliseerd (cf. Austin ad loc.).

385 v. **ille...antro** - Van deze beschrijving van Atlas, die de sterren in een grot verbergt, zijn mij geen parallellen bekend.

P. besluit zijn digressie en neemt de draad van het betoog weer op: de middelste aardzone is vanwege de in vv. 373-77 beschreven hitte onbewoonbaar (387-400).

387. **Sed redeo** - sc. ad propositum; cf. Quint., Inst. IX,2,4: digredi a re et redire ad propositum.

387-389. **mediam...summovet** - P. neemt het in de oudheid wijd verbreide idee van de onbewoonbaarheid van de warme aardzone²⁶⁰ over van Cicero, Somn. Sc. VI,2: medium autem illum et maximum (cingulum) solis ardore torreri. duo sunt habitabiles [...]; explicieter: Tusc. I,20,45: (regiones) omni cultu propter vim frigoris aut caloris vacantes; ib. I,28,69: ceteras partis incultas, quod aut frigore rigeant aut urantur calore; N.D. I,10,24: terrae

---

²⁶⁰ Cf. Ronconi, Comm., p. 121: "[...] gli antichi per molto tempo credettero che solo nelle zone temperate fosse possibile la vita umana, e il tema della inabitabilità della zona torrida sembra aver resistito nella letteratura, nonostante che le spedizioni di Alessandro Magno ne abbiano dimostrato l'infondatezza già prima di Eratostene: tuttavia Posidonio [...] la considerava abitata e con lui era d'accordo il suo contemporaneo Gemino, mentre ancora di opposto avviso sarà più tardi Cleomede. Cicerone rimane con Eratostene ed Aristotele, per il quale due zone su cinque erano abitabili."

maximas regiones inhabitabilis atque incultas videmus, quod pars earum adpulsu solis exarserit, pars obriguerit nive pruinaque longinquo solis abscessu.

387. **vetitum est** - "het is verhinderd/niet mogelijk", cf. Luc. IX,301: iter mediis natura vetabat/ Syrtibus; Verg., Ecl. X,56: non me ulla vetabunt/ frigora Parthenios canibus circumdare saltus.

387. **atingere** - van plaatsen: "betreden", cf. Aen. VII, 662: postquam Laurentia victor/...Tirynthius attingit arva; Cic., Ad Q. Fr. I,1,8: ut primum Asiam attingisti; het verbum wordt met name door de historiografen veelvuldig in deze betekenis gebruikt, cf. LS, s.v.

388. **aetheris...inclementia** - variatie op de in antiek Latijn (Claud., VI. Cons. Hon. 445; Iust. IX,2,7; Amm. XV,4,3) juist op koude klimaten toegepaste wending "inclementia caeli"; vgl. het gebruik van "torpeo" in v. 365 (comm. ad II,364-67).

389 v. **at...frigora** - "maar daaromheen (i.e. aan weerskanten van de hete zone) neemt de koude (van de poolzones), daar deze zich vermengt met de hitte, af"; contaminatie van Georg. I,235 [waar Vergilius evenals P. na de hete zone onmiddellijk de (kou van de) poolzones noemt: quam circum extremae dextra laevaque trahuntur/ caeruleae...] en Ov., M. I,51: totidem (zonas) inter utramque locavit,/ temperiemque dedit mixta cum frigore flamma. De door Vergilius gebruikte prepositie "circum" wordt bij P. een adverbium; het verbum lijkt een element dat afkomstig is van de dichter zelf; voor de uitdrukking "tepescent frigora" cf. Stat., Th. XI,194: veluti, cum vere reverso/ Bistoniae tepuere nives; Col. I,1,5: intepescente pristino frigore; "tepesco" heeft hier de betekenis van "to acquire some degree of heat, grow warm" (OLD, s.v.).

390. **gemina...sede** - Anders dan Cicero, die in het corresponderende gedeelte van het *Somnium* [VI,3: duo (sc. cinguli) sunt habitabiles] niet over woonplaatsen ("sedes"), maar over aardzones ("cinguli"/"zonae") spreekt, en eerder (Somn. Sc. VI,1) het bestaan van vier, over de twee gematigde streken verdeelde *oikoumenai* heeft gesuggereerd (cf. comm. ad II,361-63), beschouwt P., zoals gezegd, de gematigde zones op het noordelijk en op het zuidelijk halfrond in hun geheel als twee woonplaatsen van de mensen. Voor de verwoording cf. Georg. I,237: has inter mediamque duae (sc. zonae) mortalibus aegrus/ munere concessae divum; Macr., Comm. II,8,3: vita fruuntur habitantes.

Communicatie met de andere gematigde zone is onmogelijk, doordat deze (waarin de tegenvoeters wonen op het zuidelijk halfrond) van ons is afgegrensd door de natuurlijke barrière van de hitte van de warme zone en de watermassa van de Oceanus (391-392).

391-393. **Altera...parva** - cf. Somn. Sc. VI,3: (duo sunt habitabiles,) quorum australis ille in quo qui insistunt adversa vobis urgent vestigia nihil ad vestrum genus, hic autem alter subiectus aquiloni, quem incolitis, cerne quam tenui vos parte contingat.

"Altera" (sc. zona) is de gematigde zone op het zuidelijk halfrond, Cicero's "australis ille (cingulus)". De aanduiding van de tegenvoeters ("in quo qui insistunt adversa vobis urgent vestigia") - de aanname van het bestaan van wie als een ketterse theorie gold, cf. Secr. III (Prose, p. 200; Aug., Civ. Dei XVI,9)²⁶¹ - laat P. achterwege. De wending "vobis invia est" vervangt Cicero's elliptische formule "nihil ad vestrum genus", terwijl P.'s woorden "statio tantum unica restat/ parva" een parafrase vormen van "hic ...contingat".

Een toevoeging tenslotte van de hand van P. vormen de woorden "separat illam et calor et pelagus": zowel de hitte van de warme aardzone als de Oceanus, die de *oikoumene* omgeeft, maken ons de toegang tot het zuidelijk halfrond onmogelijk; cf. voor dit laatste de reeds ad vv. 361-63 aangehaalde theorie, waarvan P. in Secr. III melding maakt: ea quae bipartitae huius habitabilis (zonae) alteram partem obice magni maris inaccessibilem vobis sub pedibus vestris locat. Bij Macrobius scheidt de (equatoriale) hoofdstroom van de Oceaan het noordelijk van het zuidelijk halfrond: ceterum prior eius corona per zonam terrae calidam meat, superiora terrarum et inferiora cingens, flexum circi aequinoctialis imitata. [...] inter nos et australes homines means ille per calidam totamque cingens [...], binas in superiore atque inferiore terrae superficie insulas facit (Comm. II,9,2 vv.); cf. voorts Lucr. V,203: mare quod late terrarum distinet oras. De hitte van de tropen, die ons het contact met het zuidelijk halfrond onmogelijk zou maken, noemt Macrobius in Comm. II,5,16 v.: licet igitur sint hae duae "mortalibus aegris munere concessae divum" (Georg. I,237) quas diximus temperatas, non tamen ambae zonae hominibus nostri generis indultae sunt, sed sola superior [...] incolitur ab omni quale scire possumus hominum genere, Romani Graecive sint vel barbari cuiusque nationis. illa vero [...] sola ratione intellegitur, quod propter similem temperiem similiter incolatur, sed a quibus neque licuit umquam nobis nec licebit agnoscere: interiecta enim torrida utriusque hominum generi commercium ad se denegat commeandi.

Zelfs binnen de enige zone, waarin de roem zich in principe kan verbreiden, is dit slechts op beperkte schaal mogelijk tengevolge van natuurlijke, culturele en taalbarrières (393-400).

---

²⁶¹ Omdat, naar Augustinus meende, alle mensen van Noë afstamden, was het zijns inziens niet mogelijk, dat in door onmetelijke zeeën van ons gescheiden delen van de aarde antipoden leefden (cf. Borst, Der Turmbau von Babel, Bd. II,1, pp. 391 vv; Bd. 4, pp. 2072 v.).

393 v. sed...habitu - "maar deze is (te) zeer onderbroken als gevolg van de lege en verlaten toestand van de (verschillende) plaatsen/van het gebied"; cf. Somn. Sc. VI,1: *vides habitari in terra raris et angustis in locis et in ipsis quasi maculis, ubi habitatur, vastas solitudines interiectas eosque qui incolant terram non modo interruptos ita esse ut, etc.*; Cicero spreekt hier echter over de bewoning van de aarde in het algemeen; van de in het Somn. Sc. (VI,4) specifiek m.b.t. het noordelijk halfmond genoemde natuurlijke barrières (de Caucasus en de Ganges, die de gepersonifieerde roem niet kan oversteken) wordt door P. geen melding gemaakt.

De verbinding van de synoniemen "vastus ac desertus" wordt veel door Cicero en Livius gebruikt, bijv. Cic., Agr. II,26,70: *genus agrorum...propter pestilentiam vastum atque desertum*; Liv. XXVIII,11,10: *agrum vastum ac desertum habere*. De verbinding "locorum...habitu" is ontleend aan Georg. I,52, waar zij betrekking heeft op de bodemgesteldheid van het land: *ventos et varium caeli praediscere morem/ cura sit ac patrios cultusque habitusque locorum*.

393. haec - metri causa toegepaste, pleonastische, wederopneming van het begrip "statio (392)". De combinatie hiervan met dezelfde vorm in v. 395, waar deze een andere functie en een andere (samenvattende) betekenis heeft, levert geen fraai resultaat op.

394 v. linquarum...mores - Aan de natuurlijke barrières voegt P., in navolging van Boethius, nog taalbarrières en verschillen in zeden toe, als gevolg waarvan men niet in alle windstreken van de gematigde zone van het noordelijk halfmond beroemd kan worden, cf. Consol. II,7,7: *Adde, quod hoc ipsum brevis habitaculi saeptum plures incolunt nationes lingua, moribus, totius vitae ratione distantes, ad quas tum difficultate itinerum, tum loquendi diversitate, tum commercii insolentia non modo fama hominum singulorum, sed ne urbium quidem pervenire queat*.

Evenals het verschil in zeden tussen de volkeren vormt ook de - zowel negatief als positief gewaardeerde - veelheid aan talen op aarde een oeroude *topos*, die voorkomt in alle ons bekende culturen en tijden (cf. Borst, *Der Turmbau von Babel*, passim). In de Lat. literatuur treft men het thema o.a. aan bij Vergilius (Aen. VIII,722 v.: *incedunt victae longo ordine gentes, / quam variae linguis, habitu tam vestis et armis*), Lucanus (III,289 v. [m.b.t. de vele nationaliteiten in het leger van Pompeius]: *tam variae cultu gentes, tam dissona volgi/ ora*)²⁶² en Plinius (N.H. VII,1,1,7: *tot gentium sermones,*

---

²⁶² Homerus (Il. IV,438) noemde reeds de veelheid aan talen in het Trojaanse leger en de veeltaligheid van de wijd over de aarde verspreide mensen (Il. II,804). Op Il. II,488 vv. gaat de in de Lat. literatuur populaire *topos* van de *centum linguae* ("honderd tongen") terug (zie hiervoor Austin ad Aen. VI,625 vv.), waarbij men echter hier niet meer aan de verscheidenheid der talen dacht (Borst, o.c., Bd. I, pp. 90 vv.; 162).

tot linguae, tanta loquendi diversitas) [ib., Bd. I, pp. 152-167].

De hier door P. verwoorde gedachte, dat de *loquendi diversitas* een dam opwerpt tegen de verbreiding van de aardse roem en daarmee tegen de menselijke hoogmoed, gaat, zoals gezegd, terug op Boethius en kan gezien worden als een actuele uitwerking van de *topos* van de veeltaligheid in de roerige tijden na de Volksverhuizing waarin Boethius leefde (ca. 480 - ca. 525), toen de eenheid van de *orbis Latinus* had opgehouden te bestaan en men geconfronteerd werd met een wirwar van talen. In Boethius' denken over de taal, dat men ook op andere plaatsen in zijn *Consolatio* (I,6,7 vv.; II,6,19 v.; III,12,38), maar vooral in zijn *Commentarii in librum Aristotelis Peri Hermeneias* aantreft, is de veeltaligheid niet, zoals traditioneel in het vroeg-christelijke en middeleeuwse denken, een straf van God voor de hoogmoed van de mens (de bouw van de toren van Babel), maar zuiver een gevolg van willekeurig menselijk handelen (ib., Bd. II,1, pp. 424-26).

Bij zijn verwoording van de gedachte contamineert P. Boethius met Luc. VI,685 v., waar wordt gesproken over de Thessalische heks Erichtho: vox.../...confudit murmura primum/ dissona et humanae multum discordia linguae (cf. Bruère, Lucan and Petrarch's *Africa*, p. 99). Vgl. echter ook Claud., Cons. Stil. I,152 v. (over het Romeinse rijk, dat uit zoveel volken bestaat en toch een eenheid vormt): tantis dissona linguis/ turba; Prud., C. Symm. II,586 v. (m.b.t. het Pinksterwonder, dat deze heeft verenigd): discordes linguis populos et dissona cultu/ regna volens sociare Deus.

396-400. nulli...resonet - "niemand is het te beurt gevallen bekend te worden in heel de wereld. Wie zal (ooit) welbekend zijn in het uiterste Noorden en zal met zijn faam de onbekende bron van de Nijl bereiken? Zal (de naam van) dezelfde (persoon), die door de faam, die hij verworven heeft, wordt geprezen op Taprobane, ook weerklinken aan de kust van Hibernia?"

Cf. Somn. Sc. VI,4: ex his ipsis cultis notisque terris num aut tuum aut cuiusquam nostrum nomen vel Caucasum hunc quem cernis transcendere potuit vel illum Gangen transnatare? quis in reliquis orientis aut obeuntis solis ultimis aut aquilonis austrive partibus tuum nomen audiet?

P. duidt de uiterste grenzen van de destijds bekende wereld dus met andere dan de in het Somn. Sc. gebruikte geografische aanduidingen en benamingen van de windstreken aan: "Taprobane" [Sri Lanka, Ceylon (zie onder)] i.p.v. de Ganges (z.o), "litus Hibernum" (Hibernia, Ierland) (n.w.) i.p.v. de Caucasus (n.o.), terwijl van de formulering "reliquis...partis" alleen de aanduiding van het noorden in de vorm van het metonymisch gebruikte subst. "Arctos" (cf. II, 197) bewaard blijft. Ook overigens handhaaft P. in deze verzen weer zijn vrijheid t.o.v. Cicero.

396. cognoscier - Het passivum "cognoscor" in de hier gebruikte betekenis van "bekend worden" van beroemde mannen (cf. TLL, s.v. cognosco, 1507,74) vindt men in het vroeg-christelijk Latijn, bijv. Hier., Chron. a. Abr. 1486:

Anacreon lyricus cognoscitur; Cassiod., Chron. II, MGH, A.A. 11, p. 138,672: Probus...grammaticus Romae cognoscitur. Augustinus (Civ. Dei XVIII,37) gebruikt het m.b.t. Pythagoras, in een passage, waarin sprake is van het vrijwel wereldwijd bekend worden van de geschriften van de oud-testamentische profeten, en die dus inhoudelijk sterk contrasteert met hetgeen P. hier beschrijft: *Tempore igitur prophetarum nostrorum, quorum iam scripta ad notitiam fere omnium gentium pervenerunt, et multo magis post eos fuerunt philosophi gentium, qui hoc etiam nomine vocarentur, quod coepit a Samio Pythagora, qui eo tempore, quo Iudaeorum est soluta captivitas, coepit excellere atque cognosci.*

"Cognoscier" is opnieuw (cf. II,153: *dominarius*) een archaische vorm van de inf. praes. pass. Van dit verbum wordt deze vorm in het antieke Latijn evenwel nergens gebruikt.

398. Nili ignotum...fontem - toespeling op het beroemde, eerst in de vorige eeuw (Livingstone) opgeloste, mysterie van de bronnen van de Nijl, dat de gehele oudheid door onderzoekers en geleerden heeft beziggehouden (cf. bijv. Herod., Hist. II,28), en waarvan in de Lat. literatuur veelvuldig melding wordt gemaakt, o.a. bij Plin., N.H. V,9,10,51: (*Nilus incertis ortus fontibus*) en Amm., XXII,15,4 (die ook m.b.t. de toekomst pessimistisch gestemd was wat betreft het onthullen van dit geheim: *origines fontium Nili, ut mihi quidem videri solet, sicut adhuc factum est, posterarum quoque ignorabunt aetates*), maar ook in de poëzie, bijv. Hor., C. IV,14,45 v. (*fontium qui celat origines, / Nilus*), Ov., M. II,254 v. (waar het wordt voorgesteld alsof de Nijl zijn bronnen heeft verborgen, toen Phaeton zijn macht over de teugels van de zonnepaarden verloor); Luc. X,213 v. (*Nili/ ora latent*).

399 v. Quem...sua...commendet gloria, et idem...resonet - "Idem" vormt het antecedent van "quem"; construeer: "idem, quem...gloria, et...resonet".

Het verbum "commendo" is overdrachtelijk gebruikt in de betekenis van "prijzen", cf. Georges, s.v. Voor de wending "quem gloria commendet" cf. Liv. XXXV,10,4: *rei militaris gloria recens utrumque commendabat*; Avien., Descr. Orb. 1385: *has tantum gentes commendat fama per orbem*.

In plaats van het dichterlijk gebruik van "resono" in verbinding met (de naam van) een persoon als acc. van het inwendig object, zoals bijv. in Verg., Ecl. I,5 (*resonare doces Amaryllida silvas*) en Val. Fl. IV,18 (*Hylan resonantia semper/ ora*), maakt P. hier, evenals Sil. III,247 v. (*et resonare superbo/ Hannibal haud umquam cessabat avunculus ore*; cf. Spaltenstein ad loc.; OLD, s.v. *resono*, 2 c), de persoon ("idem") tot subject van dit verbum.

Door de toevoeging aan deze constructie van het subst. "litus", dat hier met de prepositie "ad" is verbonden, lijkt deze tevens een variatie op Georg. III,338, waar (het meervoud van) dit subst. het subject van "resono" vormt: *litora alcyonen resonant*.

Met de vorm "resonet" wisselt P. het futurum uit de verzen 397-98 af

met een exclamatieve coniuuctivus of coniu. van protest, waarin "der Redende [...] seinen Zweifel an der Berechtigung einer fremden Behauptung oder Zumutung Ausdruck (gibt)" (KS I, p. 182). Voor deze vorm van afwisseling van coniu. en fut. cf. Ernout-Thomas, *Syntaxe latine*, p. 250. In Afr. II,245 vv. (zie aldaar) wisselen fut. en coniu. adhortativus elkaar af.

Het pron. poss. "suus" in "sua...gloria" ("de roem, die hij verworven heeft") is pregnant gebruikt in de betekenis van "zijn eigen", "hem toekomend" en hoeft als zodanig ook in klassiek Latijn niet terug te verwijzen naar het subject, cf. bijv. Georg. IV,190: *fessosque sopor suus occupat artus*.

399. Taprobani - abl. loci van de door P. gebruikte nom. "Taprobanis" (voor "Taprobane, -es" of "Taprobana"), waarvan P. uitgaat (cf. de *Indice dei nomi* in de ed. Festa, s.v., die echter de *varia lectio* "Toprobani" volgt),²⁶³ maar waarvan geen parallellen lijken te bestaan. Corradini geeft de emendatie "Taprobanae".

Ovidius had de naam "Taprobane" gebruikt in een context, die vergelijkbaar is met die, waarin P. hem hier toepast: *quid tibi, si calida, prosit, laudere Syene, / aut ubi Taprobanen Indica cingit aqua* (Pont. I,5,79). Cf. echter vooral Solin. LIII,1, waar deze spreekt over het (ook door Plinius²⁶⁴ vermelde) feit, dat de expeditie van Alexander de Grote een einde had gemaakt aan de in de oudheid bestaande onzekerheid m.b.t. de vraag, of "Taprobane" een eiland of een landmassa op het zuidelijk halfrond was: *verum Alexandri Magni virtus ignorantiam publici erroris non tulit ulterius permanere, sed in haec usque secreta propagavit nominis sui gloriam*.

400. Hibernum - Bij de interpretatie van dit adi. doen zich twee mogelijkheden voor (cf. Festa, app. crit. ad loc.): 1. "Hibernus" betekent "winters", "polair", "behorend tot altijd koude streken", als bijv. in Prop. II,7,18 (waar eveneens sprake is van de verbreiding van roem): *gloria ad hibernos lata Borysthenidas*; cf. ook Iust., Inst. II,1,3: *est...litus, quatenus hibernus fluctus maximus excurrit*; 2. Het adi. wordt metri causa gebruikt i.p.v. "Hibernium" ("Iers", adi. bij "Hibernia"),²⁶⁵

---

²⁶³ Zie voor deze o als aanvangsklinker in de naam "Taprobane" - die in Lr verbeterd is in a - ook Fam. III, 1,2; IX,13,8; XXII,12,5 (ed. Rossi).

²⁶⁴ Plin., N.H. VI,22,24,81: *Taprobanen alterum orbem terrarum esse diu existimatum est Antichthonum appellatione, ut insulam liqueret esse Alexandri Magni aetas resque praestitere*; vgl. ook Mela III,70: *Taprobane aut grandis admodum insula aut prima pars orbis alterius*.

²⁶⁵ Voor de weglating van *i* na consonant en voor vocaal cf. II,63 (*Aguas Sextas*) en comm. aldaar.

cf. App., Mund. VI,301 (ed. Goldbacher, Vindobonae 1876): Scythicum et Hibernium freta. Carrara (La Rassegna 36, p. 127) noemt als argumenten voor de laatstgenoemde interpretatie: a. Het is niet waarschijnlijk, dat P. met "hibernus" "polair" bedoelt, aangezien dit begrip reeds besloten ligt in "Arcto" (v. 397). b. Aangezien P. het in het uiterste oosten gelegen eiland *Taprobane* noemt, is het natuurlijk, dat hij ook het verst naar het westen gelegen eiland aanduidt en Ierland als zodanig beschouwt. Men kan hieraan nog toevoegen, dat ook in App., Mund. VII,301 *Taprobane* en *Hibernia* onmiddellijk na elkaar genoemd worden: Sed in altera parte orbis iacent insularum aggeres maximarum, Britanniae duae, et Albion et Hibernia, quam quas supra diximus [esse] maiores. verum hae in Celtarum finibus sitae sunt. minores vero ultra Indos Taprobane atque Loxe...

400-401. quorsum...ruunt - variatie op de retorische vraag "quo ruis/ruitis?" (cf. bijv. Aen. X,811; Hor., Epod. VII,1), waarbij de "mortalia vota" tot subject worden gemaakt en gepersonifieerd.

401. amplam (sc. famam) - tegenover "(saepa...) arcta" (402); van de toepassing, zoals hier, in niet-overdrachtelijke zin van dit adi. op begrippen als "fama" bestaan geen antieke parallellen; wel overdrachtelijk: Cic., Rep. V,6,8; Att. VIII,11,1: gloria ampla (cf. TLL, s.v.).

401. diffundere famam - cf. Vulg. II. Macc. 8,7: fama virtutis eius ubique diffundebatur; Tert., Nat. I,7,5: fama quantacumque ambitione diffusa est, ab uno aliquando ore exorta sit necesse est; Rufin., Hist. mon. 7: Facti tamen huius mirabilis fama ubique diffusa est. Bij Frontinus (Strat. II,4,20; II,7,4) heeft "fama" in deze verbinding de betekenis van "gerucht".

401. cupiunt - sc. mortales; ellips van het subjectsbegrip, dat kan worden aangevuld uit het voorafgaande, betekenisverwante "mortalia (...vota)" [400], cf. KS I, p.6.

402. saepa sed arcta vetant - "maar de nauwe omheining ("saepa, -orum") staat het niet toe"; cf. voor de gedachte Somn. Sc. VI,4: quibus (de gebieden, waar de roem niet kan doordringen) amputatis cernis profecto quantis in angustiis vestra se gloria dilatari velit; Boeth., Consol. II,7,6: In hoc igitur minimo puncti quodam puncto circumsaepi atque conclusi de pervulganda fama, de proferendo nomine cogitatis, ut quid habeat amplum magnificentique gloria tam angustiis exquisisque limitibus artata?

402. carcere - de in het eerste halfvers genoemde, door de verschillende natuurlijke barrières, die men op aarde aantreft, gevormde "saepa".

403. somnia - dromen over wijdverbreide roem.

403-406. at...gementes - Velli (La memoria poetica, pp. 35 vv.) wijst op Persius V,58-61 (beschrijving van het berouw van hen die zich op hun oude dag realiseren, dat zij de wijsbegeerte zijn vergeten: sed cum lapidosa cheragra/ fregerit articulos veteris ramalia fagi,/ tunc crassos transisse dies lucemque palustrem/ et sibi iam seri vitam ingemuere relictam) als model van dit adversatieve tweede gedeelte van de in het vorige vers begonnen zin.

P. handhaaft de syntactische verbindingsschakels "sed cum" en "tunc" vrijwel ongewijzigd: "at cum" (403), "tum" (404), evenals het adi. "seri", dat de adverbiale vorm "sero" krijgt (405). Ook het door Persius uitgesproken gevoel van berouw wordt gehandhaafd; alleen wordt het object hiervan verschoven van de ouderdom naar de dood, waardoor zowel een grotere emotionele intensiteit ontstaat [cf. de pathetische uitroep "heu miseri" (405)], als uitdrukking wordt gegeven aan een christelijke, veel pessimistischer, vorm van berouw, nl. die, welke men ervaart, wanneer men aan het eind van zijn leven hierop terugkijkt en men zich realiseert, dat men zich slechts om vergankelijke zaken, niet om zijn zieleheil heeft bekommerd.

403. lux (= dies) ultima - cf. Aen. II,668: vocat lux ultima victos.

403 v. somnum/...ac tenebras - i.e. de toestand van inactiviteit/lauwheid m.b.t. de zorg voor zijn zieleheil ("somnus") en die van onwetendheid m.b.t. de onvergankelijke zaken ("tenebrae"), waarin de mens het grootste deel van zijn leven pleegt door te brengen tengevolge van zijn fixatie op het aardse leven; deze begrippen staan tegenover de waarheid van God en het hiernamaals ("verum" [404]), waarom men zich veelal eerst bij het naderen van de dood begint te bekommeren. De subst. "somnus" en "tenebrae" worden zowel in het klassiek als oud-chr. Latijn in overdrachtelijke zin gebruikt (cf. Blaise, Dict., s.vv.), het eerste "in reproachfull sense, sleep, sloth, drowsiness, inactivity, slumber, idleness, etc. (LS, s.v.), cf. bijv. Enn. Ann. 546 (Skutsch): corde relinquite somnum; voor "tenebrae" cf. comm. ad I,218: (in tenebris), waar het tegenover "lux aeterna" (I,219) wordt geplaatst.

403 v. somnum excutit - cf. Ov., Her. X,13: excussere metus somnum; Ib. 156; [Sen.] Octavia 123: ingens excutit somnos pavor; zie voorts Ov., M. XI,677 v.: soporem/ excutit.

404. cernere verum - cf. Boeth., Consol. I, metr. 7,22: Tu quoque, si vis/ lumine claro/ cernere verum (Velli, l.c.).

405. heu miseri - pathetische interjectie, variatie op Vergilius, cf. Aen. II,42 (VII,596): o miseri; V,671: heu, miserae cives. "Miser" heeft in dergelijke uitroepen de betekenis van "thöricht, bethört, verblindet" (Koch, Wörterbuch, s.v.); cf. ook Afr. I,18 (demens) en comm. ad loc.

405 v. tempora retro...aspiciunt - i.p.v. een traditionele verbinding als "retro respicere" te gebruiken, bedient P. zich van het verbum "aspicio", waarmee het adv. "retro" niet verbonden kan worden (cf. Isid., Diff. I,21: *aspicimus ante nos, respicimus retro*), en verbindt hij dit als attributieve bepaling met "tempora" (cf. Stat., Th. I,269: *saecula retro*); vert.: "zien ze naar de voorbije tijd".

406. amissa [sc. tempora (405)] gementes - i.e. de tijd, waarin ze zich niet bekommerd hebben om hun zieleheil, cf. het reeds ad I,16-18 geciteerde Canz. CCCLXV,1 vv.: *I'vo piangendo i miei passati tempi/ i quai posi in amar cosa mortale,/ senza levarmi a volo, abbiend'io l'ale/ per dar forse di me non bassi esempi.*

Niet alleen in ruimte, ook in tijd is de aardse roem onbeduidend: roem bij het nageslacht is geen werkelijke onsterfelijkheid (407-437).

407 v. Illa...occupat - cf. Sen., Q.N. I, praef. 9: *o quam ridiculi sunt mortalium termini!* P. draagt de lachwekkendheid van de natuurlijke grenzen op aarde over op de hoop op eeuwigdurende aardse roem.

407. vobis - i.e. mortalibus. P. laat Scipio's vader overschakelen van de - vanaf v. 401 door hem gebruikte - derde persoon op de tweede. Eerst in vv. 428 vv. laat hij hem zijn zoon weer persoonlijk, in het enkelvoud, aanspreken.

De lezing "nobis" i.p.v. "vobis" van enkele handschriften, waaronder Lr en M, kan niet correct zijn, cf. v. 408: "cupitis".

408. aeternum...producere nomen - "uw naam in omloop te brengen voor altijd", of "eeuwig te laten voortduren" (ik vat "aeternum" op als acc. adv.). Horatius gebruikt de verbinding "producere nomen" in dezelfde metrische positie m.b.t. het in omloop brengen door een dichter van een nieuw woord (A.P. 59: *signatum praesente nota producere nomen*); cf. echter ook uitdrukkingen als "producere scriptis memoriam alicuius" (Sen., Dial. XI [Cons. Polyb.], 18,2).

409. saecula...numerosa - "een lange reeks van eeuwen bekoort uw geest". Voor de verbinding van het overdrachtelijk gebruikte verbum "demulceo" met het subst. "animum" cf. Gell., I,11,11: *variis modis (tibiae) tum demulcere animum...tum intendere*; Ambr., In Psalm. 118, Prol. 1: *psallendi dulcedine delectat aures animumque demulcet.*

410. posteritas longa - "een tot ver in de toekomst reikend nageslacht", "een lange reeks van nakomelingen"; het adi. wordt - evenwel zonder vindplaats, die ik ook elders niet heb aangetroffen - door Quicherat genoemd als epitheton van "posteritas"; voor de betekenis ervan cf. Hor., C. I,4,15: *vitae summa brevis spem nos vetat incohare longam.*

410. libet - sc. vos (cf. 407: vobis): de levenden.

410. ire per ora - Deze uitdrukking staat in een lange traditie, vgl. het grafschrift van Ennius waarin deze spreekt over zichzelf (Enn. ap. Cic., Tusc. I,15,34 [Epigr. v. 4, p. 162 Vahl.]): *volito vivu' per ora virum*; Verg., G. III,9: *virum volitare per ora*; de door P. gebruikte formulering echter (dezelfde vorm van *paronomasia* in bovendien dezelfde metrische positie) vindt men alleen bij Silius: *ire per ora/ nomen in aeternum* (Sil. III,135).

412. liberiere via - i.e. langs de onstoffelijke weg van de roem; de uitdrukking vormt een antithese met het voorafgaande "*clausos...sepulcro*".

413. Vivere...dulcia sunt - cf. Sil. XIII,664 v., waar eveneens Scipio's vader spreekt: *dulce tamen venit ad manes, cum gloria vitae/ durat apud superos nec edunt oblivia laudem*.

Voor "vivere ("blijven leven") post mortem" cf. Petr. LXXI,6: *ut mihi contingat tuo beneficio post mortem vivere*; Venantius Fortunatus spreekt m.b.t. het christelijke onsterfelijkheidsbegrip van "vivere post obitum" (Carm. IV,26,160) en "vives post tumulum" (ib., IV,28,18).

Het verbum "vivo" wordt in deze passage waarin Scipio's vader spreekt over het verlangen naar onsterfelijkheid binnen 10 verzen 4 maal gebruikt (vv. 413; 414; 415; 422); daarnaast nog "vita" (417).

413. spernere Parcas - i.e. contemnere mortem; de Parcen bepalen ieders dood, cf. bijv. Aen. X,418-20: *ut senior leto canentia lumina solvit,/ iniecere manum Parcae telisque sacrarunt/ Euandri*; Luc. I,113: *Nam pignora iuncti/ sanguinis et diro ferales omine taedas/ abstulit ad manes Parcarum*; Stat., Th. VII,367: *hoc satis, et fessum vita dimittite, Parcae*; cf. ook Afr. I,239: *Sorores*.

Van de uitdrukking "spernere Parcas" bestaan in het antieke Latijn geen parallellen, vgl. echter de collocatie van de woorden in Hor., C. II,16,39 v.: *parva rura...Parca...dedit et malignum/ spernere* volgens. Zie voor deze bijzondere vorm van imitatie bij P. de Inleiding, p. xxxi. De verbinding "Parcae violentae" komt in antiek Latijn evenmin voor, wel epitheta als "immities" (Prop. IV,11,13; Stat., Th. VII,774), "durae" (Th. III,491; VI,325), "saevae" (Val. Fl. V,531; Stat., Silv. II,7,89), etc. Cf. echter Sen., Troad. 1172: *mors.../infantibus, violenta, virginibus venis*.

414. fateor - ook door Vergilius [Aen. II,134 (*eripui, fateor, leto me et vincula rupi*); XII,813 - en in de "oratio obliqua" - III,603] gebruikte, parenthetisch ingevoegde uitdrukking uit de spreektaal (cf. Plaut., Pseud. 913; Ter., Heaut. 644); vgl. Austin ad Aen. II,134, die verwijst naar TLL, s.v., 337, 10 vv. en Housman, "The Silvae of Statius", in: Classical Review XX (1906), p. 40.

414. nomine - lijkt een dubbele betekenis te hebben: 1. "d.m.v. zijn roem" ("nomine immortalis"), tevens echter, en vooral, 2. "(slechts) in naam" (niet werkelijk, zonder het eeuwige leven in het hiernamaals te hebben bereikt).

415 v. ardua caeli/ scandite - "stijgt op naar de hoogten des hemels"; de verbinding "ardua caeli" komt verschillende malen voor in oud-christelijk en middeleeuws Latijn, o.a. bij Alcuinus, cf. Schumann, Lat. Hexameter- Lexikon, I, p. 121. Van een combinatie met het verbum "scando" zijn mij geen parallellen bekend; cf. echter Walahfridus, Carm. V,6,9 (MGH, Poetae 2, p. 427): ardua astriferi hortans per scandere caeli/limina; Orientius, Commonitorium II,87 (CSEL 16, p. 231): ardua praecipimur; de terra scandere caelum/ non est quod parvo stare labore putes; Mart. Cap. II,117, etc.: scande caeli templa, virgo.

416. miseras... terras - P. volgt hier de christelijke opvatting van de aarde als een tranendal ("vallis lacrimarum") tegenover de gelukzaligheid van de hemel. Ook in de antieke literatuur worden, in navolging van Homerus, de stervelingen als ongelukkig gekenschetst (bijv. Georg. III,66: Aen. XI,182: miseris mortalibus), maar dan tegenover de gelukzalige goden.

417-422. Hic... animi - hemelbeschrijving, waarin P. niet terugkomt op zijn eerdere localisering van de hemel in de Melkweg (cf. comm. ad I,173 vv.), maar nadruk legt op de zaligheid van de hemelbewoners. De passage vormt inhoudelijk deels een herhaling van I,214-21 en voegt hieraan deels nieuwe bijzonderheden toe - met name het ontbreken van winter en zomer en rijkdom en armoede -, waarmee de afwezigheid van de "milia curarum" uit I,217 wordt geconcretiseerd (cf. Fenzi, DAAS, p. 93).

417. movebunt - "zullen verstoren", cf. bijv. Sall., Cat. XXI,1: quieta movere magna merces videbatur.

418. tristis hiems - cf. Georg. IV,135: cum tristis hiems etiamnum frigore saxa/ rumperet.

418. nec... aestas - cf. Vulg., Apoc. VII,16: non esurient neque sitient amplius, nec cadet super illos sol, neque ullus aestus; Isa. XLIX,10: non esurient neque sitient, et non percutiet eos aestus et sol.

419. anxia - act.: "bezorgd makend"; "anxia" vormt met "sollicitam" een pleonasme.

419. opulentia - Subst., dat meer dan in de poëzie in de historiografie wordt gebruikt, cf. TLL, s.v. "in poesi non nisi apud Verg. semel, Ov. semel, Auson., Prud., Claud., al." Opmerkelijk is, dat P. - anders dan Florus (III,12,12) en Sallustius (Cat. LII,22) - tegenover "opulentia" het begrip "paupertas" plaatst, dat ook de positieve betekenis

van "soberheid" heeft, i.p.v. het meer negatieve "egestas" (cf. comm. ad II,207).

420. querula...paupertas - "de armoede, die gepaard gaat met veel geklaag". Voor de betekenis van "querulus" cf. OLD, s.v., 1 c.: "(of circumstances) accompanied by much complaining", waar ter vergelijking wordt verwezen naar Ov., Ib. 115: nec corpus querulo, nec mens vacet aegra dolore.

De eerste lettergreep van het adi. is onregelmatige verlengd (dit tegenover het correct gemeten "querulo" in Afr. VI,415);²⁶⁶ Corradini geeft een emendatie: "lurida".

420. pallida...mors - het epitheton heeft actieve betekenis: "de bleekmakende dood", cf. Hor., C. I,4,13: pallida mors aequo pulsat pede pauperum tabernas/ regumque turres.

421 v. haud...animi - P. refereert opnieuw (cf. II, 102; 313 v.) aan de astrologie, ditmaal door een toespeling op het verband tussen de invloed van de sterren en de gezondheid van de mens, dat in de oudheid werd gelegd, cf. bijv. Plin., N.H. II,41,41,108: adflantur alii sidere, alii commoventur statis temporibus alvo, nervis, capite, mente; Liv. VIII,9,12: pestifero sidere icti; Mart. XI,85,1: sidere percussa...lingua; Petr. II,7: pestilenti quodam sidere. Vooral aan de invloed van de ster Sirius, die eind juli opkomt, wanneer de hitte het grootst is, werden koortsen, pest en andere ziekten toegeschreven, bijv. Aen. X,273 v: Sirius ardor/ ille sitim morbosque ferens mortalibus aegris; Manil. V,220 vv. (ed. Breiter): effrenos animos violentaque pectora finget (canicula, i.e. Sirius)/ irarumque dabit fletus odiumque metumque/ totius vulgi. procurrunt verba; loquentis/ ante os est animus; nec magnis concita causis/ corda micant, et lingua rabit, latratque loquendo/ morsibus et crebris dentes in voce relidit.

Forcellini (s.v. sidus, 24) verwijst naar een in 1872 gepubliceerde inscriptie uit waarschijnlijk de tweede helft van de eerste eeuw uit Brindisi, die inhoudelijke overeenkomst vertoont met de woorden van P.: Hic (in sepulcro) meas deposui curas omnesque labores; sidera non timeo hic nec nimbos nec mare saevom (sic).

422. Sine tempore vivite - P. contamineert Pers. III, 63: ex tempore vivis ? [gezegd van het voor de vuist weg leven van degenen, die zich onvoldoende bekommeren om de stoïsche wijsbegeerte] (cf. Velli, La memoria poetica, p. 9) met het christelijke gedachtengoed, waarin "tempus" tegenover "aeternitas" staat, zoals bijv. in Aug., In evang. Ioh. tract. CIV,2: qui tempori non subditus est; (in Dei sapientia...) in qua nulla sunt tempora; (Christus) qui etiam tempus quo de Virgine natus est, cum

---

²⁶⁶ Voor vergelijkbare gevallen van incorrect tegenover correct gemeten lettergrepen in de A., cf. Gandiglio, GSLI 90, pp. 302 v.

Patre constituit, de quo sine tempore natus est (cf. ook Blaise, Dict., s.v.). Martellotti (F.P., Poesie latine, p. 12) verwijst naar Tr. dell' Eternità 67 v., waar de hemel wordt omschreven als de plaats, waar "non avrà loco 'fu' 'sara' ne' 'era',/ ma 'e' solo in presente".

423. magno partum...nomen - "de (beroemde) naam, die gij duur/tegen een hoge prijs hebt verworven"; de abl. pretii "magno" heeft de betekenis van: door bloedvergieten en zware inspanningen, cf. II,350 v.: Quo sanguine parta/ gloria? quo tanti mundo fugiente labores. Met "nomen" zal P. - hoewel hij zich met "vos" tot de stervelingen in het algemeen richt - in de eerste plaats de eretitel "Africanus" hebben bedoeld, cf. I,2 v.: virum..., Italis cui fracta sub armis/ nobilis aeternum prius attulit Africa nomen. Voor de uitdrukking "nomen pario" cf. Sil. I,610: nomina parta triumphis.

425. Una...virtus - De hier door P. uitgesproken gedachte gaat terug op de goederen-leer van de Stoa, die P. vooral uit Seneca²⁶⁷ had leren kennen en volgens welke *virtus* (morele perfectie) niet alleen het hoogste goed ("summum bonum"), maar ook het enige goed ("solum bonum") is, aangezien het als enige voldoet aan de voorwaarde van "onverliesbaarheid" en het dus niet aan de wisselingen der fortuna onderhevig is. Ook elders drukt P. veelvuldig deze gedachte uit, cf. Fam. XIV,3,3: Sola virtus nescit interitum; Rem. II,83: Forma, valetudo, velocitas, vires, vestra fere omnia fugiunt; virtus manet nec cessura senio nec morti. Illi uni bono stabili ab initio insistendum erat; Fam XX,3,3: Vera virtus senium non sentit, immortalis est; Rem. I,50: Virtus ipsa quiddam stabile firmumque...et ut verbo utar Aristotelis, mansurumque, quoniam mori nequit (cf. Heitmann, Fortuna und Virtus, p. 178). De formulering "occasus nescia virtus" lijkt een variatie op Hor., C. III,2,17: Virtus repulsae nescia sordidae.

426. Illa...superos - Voor de christen P. is *virtus* weliswaar een hoog, maar niet, zoals voor de Stoa²⁶⁸ het hoogste goed en de ware gelukzaligheid zelf; deze is immers in dit aardse leven, dat een tranendal is, niet te vinden.²⁶⁹ *Virtus* is geen doel op zich, maar een middel om de

---

²⁶⁷ Cf. bijv. Ep. IX,19: nihil bonum, quod eripi possit; XCVIII,9: illud verum bonum non moritur, certum est sempiternumque; Ben. VI,33,2: mobilia esse, quae dedit casus, et maiore cursu fugere, quam veniunt.

²⁶⁸ Cf. bijv. Sen., Dial. VII (Vit. Beat.),16,1: ergo in virtute posita est vera felicitas.

²⁶⁹ Cf. Rem. I,108 (Prose, p. 638): Nemo igitur felix priusquam ex hac miseriarum valle migravit; Fam. VIII,2,1: Nihil omni ex parte felix aut dulce, dum vivimus. Sentio quam improprie locutus sim: imo vero dum non vivimus [cf. Afr. I,340]; cum enim vivere coeperimus, nihil nisi dulcissimum ac felicissimum erit. Deze onbereikbaarheid van het ware geluk hier op aarde geldt ook voor de Scipiones, die weliswaar succesvol waren in de oorlogvoering, maar van wie

gelukzaligheid te bereiken, cf. Rem. I,108: (virtus animi) quae nec felicitas plena est, quamvis sit ad felicitatem via; Ignor. (Prose, p. 746): Etsi enim non sit in virtute finis noster, ubi eum philosophi posuere, est tamen per virtutes iter rectum eo ubi finis est noster. De ware gelukzaligheid zelf vindt men eerst "ad superos", in de aanschouwing van God, de "*beatifica visio Dei*" (Fam. II,12,9; vgl. bijv. ook Fam. VII,2,4: Ipse cuius faciem videre summa et sola felicitas est)²⁷⁰, die het werkelijke *summum bonum* is (cf. Heitmann, o.c., pp. 199 vv.).

De voorstelling van de beoefening van de deugd (c.q. *pietas* in de vorm van vaderlandsliefde) als de weg ten hemel vindt men, behalve in het Somn. Sc. (cf. comm. ad I, 486 v.), ook bij Horatius, C. III,2,21 v.: Virtus, recludens inmeritis mori/ caelum, negata temptat iter via. P. verwoordt de gedachte op vergelijkbare wijze in Afr. I,192 v.: (Haec vulnera) quibus ad superos Mavortia virtus/ fecit iter.

427. succumbant...labori - cf. Caes., B.G. VII,86,3: adit reliquos, cohortatur ne labori succumbant.

Concept van de eerste, tweede en derde dood van de mens door resp. de dood van zijn lichaam, de vernietiging van zijn graf en de vergankelijkheid van boeken (428-432; 454-471).

Zumbini (Studi, p. 142) en Carlini (Studio, pp. 70 v.) wijzen op de overeenkomst tussen het concept van de hier beschreven drievoudige overwinning op de aardse roem door de dood en dat van P.'s *Trionfi*, waarin een opeenvolging van (zes) overwinningen van personificaties wordt beschreven; hier wordt evenwel de Dood op zijn beurt overwonnen door resp. de Roem, de Tijd en de Eeuwigheid.

---

de een, Africanus Maior, stierf in ballingschap in Liternum (cf. Afr. II,539 vv.), en de ander, Scipio Minor, dood in bed werd aangetroffen, vermoedelijk omgebracht door een sluipmoord op aanstichten van de partij der Gracchen, cf. Rem. I,108 (Prose, p. 640): Scipionum bellicam felicitatem alterius indignum exsilium, indigna quoque alterius et inulta mors minuit.

De gedachte, dat de stoïsche *virtus* niet het hoogste en enige goed is en dat zij niet reeds in dit leven gelukkig kan maken, die we in zijn polemische geschriften uitvoeriger terugvinden, ontleent P. aan de kerkvaders, met name aan Augustinus en Lactantius (cf. Heitmann, o.c., pp. 193 vv.).

²⁷⁰ Een beschrijving van deze *visio Dei* geeft Dante aan het slot van zijn *Commedia* (Par. XXXIII,106 vv.).

428. vagam - "weifelend", nl. tussen aardse en hemelse glorie; voor de betekenis van het adi. cf. Cic., N.D. II,1,2: de dis immortalibus habere non errantem et vagam..., sed...stabilem certamque sententiam.

428. falsa...gloria - d.w.z. vergankelijke aardse roem, cf. pp. 387 v.

429 v. corpus...cadet - cf. Aug., Civ. Dei XX,10: cadunt autem corpora moriendo; nam et a cadendo cadavera nuncupantur.

Na de dood van het lichaam tast de tijd de (graf)monumenten aan, waarmee de mens zijn roem tracht te bestendigen (431-432).

Martellotti (P. e Silio Italico, p. 577, n. 29) wijst erop, dat P. hier een thema opneemt, dat in de klassieke traditie steeds verbonden is met de trotse verzekering van de kant van schrijvers, dat eerst een naam, die is toevertrouwd aan het werk van een dichter of geschiedschrijver de tand van de tijd zal weerstaan, cf. comm. ad vv. 433 v.

431. Mox...bustum - cf. Luc. VIII,867 vv.: Pulveris exigui sparget non longa vetustas/ congeriem, bustum cadet, mortisque peribunt/ argumenta tuae (Bruère, Lucan and Petrarch's Africa, p. 88).

431 v. titulusque.../occidet - "het (eervolle) opschrift, dat is uitgesneden (gegraveerd) in marmer zal verdwijnen"; cf. Prop. II,1,72: et breve in exiguo marmore nomen". Het subst. "titulus" lijkt een dubbele betekenis te hebben: 1. (eig.) "opschrift", "grafschrift"; 2. (oneig.) "eervolle titel".

432. mortem...secundam - P. laat deze woorden in Secr. III (Prose p. 202-4) citeren door Augustinus: adde ruinas sepulcrorum, ad quae discutienda valent "sterilis mala robora ficus" ut Iuvenalis ait (Sat. X,145); quam non ineleganter in Africa tua "secundam mortem" vocas. [...] En praeclara et immortalis gloria, quae saxi unius nutat impulsu!

Het begrip wordt eveneens gebruikt door Boeth., Consol. II, metr. 7,26, waar het evenwel geen betrekking heeft op de vernietiging van (de naam op) het graf, maar op de teloorgang van de faam in het algemeen tengevolge van de vergetelheid van het nageslacht: Quodsi putatis longius vitam trahi/ mortalis aura nominis,/ cum sera vobis rapiet hoc etiam dies,/ iam vos secunda mors manet. P. volgt dit gebruik na in Tr.d.T. 143: chiamasi Fama ed è morir secondo.

Een geheel andere betekenis, nl. de eeuwige verdoemenis, heeft het begrip in de Openbaring van Johannes en bij de oud-christelijke auteurs, cf. Vulg., Apoc. XXI,8: Timidis autem et incredulis et execratis et homicidis, et fornicatoribus et veneficis et idolatris et omnibus menda

cibus, pars illorum erit in stagno ardenti igne et sulphure: quod est mors secunda; II,11; XX,6; XX,14; Lact., Inst. II,12,8; Aug., Civ. Dei XIII,2, waar "secunda mors" geplaatst wordt tegenover "prima...corporis"; cf. voortz TLL, s.v. mors, 1506,28 vv.

Bij Dante tenslotte schreeuwen de zielen, die in de hel gestraft worden, om een tweede dood, die een einde zal maken aan hun folteringen: che la seconda morte ciascun grida (Inf. I,117).

Voor de uitdrukking "mortem patior" cf. Ov., Tr. I,2,42: Sen., Ep. XCIV,7; Lact. Epit. L,1.

In v. 465 spreekt P. van een "mors tertia".

Roem verbreed door boeken houdt het langst stand, maar is ook niet onsterfelijk, daar het nageslacht kort van geheugen is (433-437).

433 v. Clara...diu - "Uitblinkende roem, die is ingevoegd in vruchtbare/succesvolle/graaag gelezen boeken, zal weliswaar lang leven...". De hier door bespiegelingen over de vergankelijkheid ingekaderde gedachte, dat roem die verbreed wordt door boeken het langst standhoudt, vindt men (cf. comm. ad II,431 v.; Courcelle, Postérité, p. 222, n. 6; Fenzi, DAAS, p. 84, n. 1), behalve in de klassieke traditie,²⁷¹ ook op enkele plaatsen in het prozawerk van P., waar deze, zoals Fenzi (l.c.) opmerkt, veel meer dan hier in de A., de relatieve waarde van de roem erkent.²⁷²

I.p.v. het part. perf. "insertus", dat hij in de overeenkomstige, deels ad v. 432 geciteerde passage uit Secr. III gebruikt ("librorum..., quibus...vestrum nomen insertum est"), bedient P. zich hier van een vorm van het part. perf. "insitus", dat daarmee soms wordt verwisseld, bijv. Macr., Sat. III,9,4: dei...nomen...libris insitum, cf. TLL, s.v. 1869, 23 vv., waar sprake is van "(exempla) formae *insitus* pro *insertus* ita

---

²⁷¹ Bijv. Horatius' "monumentum aere perennius" (C. III,30); Prop. III,2,17 vv.: fortunata, meo si qua est celebrata libello! / carmina erunt formae tot monumenta tuae. / nam neque Pyramidum sumptus ad sidera ducti, / nec Iovis Elei caelum imitata domus, / nec Mausolei dives fortuna sepulcri / mortis ab extrema condicione vacant. / aut illis flamma aut imber subducit honores, / annorum aut ictu, pondere victa, ruent. / at non ingenio quaesitum nomen ab aevo / excidet: ingenio stat sine morte decus; Macr., Comm. II,10,8: litterarum usus, quo solo memoriae fulcitur aeternitas. Vgl. ook J.H. Brouwers, "De macht van het lied", in: Lampas 10.2 (1977), pp. 120-142 (vooral 135 vv.).

²⁷² Cf. Fam. VII,15,10: Fluxa est hominum memoria, picturae labiles, caducae statuae, interque mortalium inventa nihil litteris stabilis; Vit. Sol. I,6 (Prose, p. 360): [...] hoc ipsum litterarum negotium, quo vel nostrum vel alienum consecremus nomen, quo multo perennius quam aere vel marmore virorum illustrium imagines excidamus [...].

adhibitae, ut hic illic vox q.e. *situs* subaudiatur...; cf. ook OLD, s.v. *insero* (-erere, -evi, -itum), 4.

Voor de verbinding "*libris felicibus*" cf. Apul., Met. I,1,2 (*glebae felices aeternum libris felicioribus conditae*); TLL, s.v. *felix*, 448,2.

434. **tamen...tenebras** - "maar is voorbestemd (ook) zelf haar eigen duisternis (i.e. de duisternis van de vergetelheid) te ondergaan"; de roem, die verbreid wordt door boeken, zal weliswaar het langst standhouden, maar is evenmin als al het andere aardse onvergankelijk; dit thema wordt verder uitgewerkt in vv. 455 vv.

435 v. **Ipsa...tacebit** - cf. Somn. Sc. VI,4: ipsi autem qui de nobis loquentur quam loquentur diu? De kortheid van geheugen van het nageslacht, die in het Somn. Sc. de roem in het algemeen treft, treft bij P. de roem die wordt verbreid door boeken. Hetzelfde geldt voor de in vv. 460 vv. genoemde periodieke rampen.

435. **Ipsa** - "uit eigen beweging"; het - ook in het corresponderende gedeelte van het Somn. Sc. (in een andere betekenis) gebruikte - pronomen determinativum wordt in het volgende vers in dezelfde vorm, maar - eveneens - in een andere betekenis ("zelf") herhaald.

435. **laudes...loquetur** - van deze verbinding lijken geen parallellen te bestaan; wel: "*dicere laudes alcs*", cf. Verg., Ecl. VI,6: *namque super tibi erunt qui dicere laudes,/ Vare, tuas cupiant.*

436. **Immemor ipsa eadem** - asyndeton adversativum: "maar dezelfde (generatie/tijd [aetas]) (zal) (spoedig) zelf, ongedachtig...".

437. **immemoresque...nepotes** - het adi. vormt een polyptotische herhaling van het "*immemor*" uit v. 436; voor de verbinding cf. Cic., Phil. II,13,33: *quae...tam immemor posteritas.*

437. **(aetas ventura) dabit...nepotes** - cf. Hor., C. III,6,46 vv.: *aetas parentum, peior avis, tulit/ nos nequiores, mox datuos/ progeniem vitiosiore;* voor "*dare*" in de betekenis van "van zich geven", "voortbrengen" ("*edere*", "*parere*") - geen geval van simplex pro composito, maar van "eine Verfeinerung des Trivialworts", vgl. Maurach, Lat. Dichtersprache. pp. 111 vv. - cf. OLD, s.v. *do*, 23.

Digressie: een Etrurische (Toscaanse) jongeling (i.e. Petrarca zelf) zal verhalen van Scipio's krijgsdaden (438-454).

Paradoxale, geenszins van nederigheid of verachting van de aardse roem getuigende, onderbreking van het op Cicero teruggaande betoog tegen het

roemideaal,²⁷³ waarin P. Scipio's vader meer dan 1500 jaar van te voren zijn (P.'s) eigen werk aan zijn zoon laat aankondigen en op deze wijze zijn roem zich dus ook laat uitstrekken tot het voorgeslacht.

De passage is waarschijnlijk geïnspireerd door de in het Somn. Sc. uitgesproken gedachte, dat roem bij het nageslacht geen zin heeft als men niet ook roem bij het voorgeslacht kan verwerven (Somn. Sc. VII,2: *quid autem interest ab eis qui postea nascentur sermonem fore de te cum ab eis nullus fuerit qui ante nati sunt, qui nec pauciores et certe meliores fuerunt viri...*).

438. magna...immensa - deels met behulp van de gradus comparationis van "magnus" (cf. I,485) gevormde, allitererende climax, gecombineerd met "verbale Wortparataxe": *geris...geres* (cf. comm. ad II,98-100). P. benadrukt het belang van Scipio's verrichtingen, die het onderwerp vormen van zijn epos, dat hij in de volgende verzen (438-40) laat aankondigen, door een vuurwerk van retorische middelen (cf. ook 440; 444).

439. manu - "door jouw strijdershand", "door daden van jouw dapperheid"; "manus" is hier "*the hand as the instrument used in fight, hence personal valor, bravery* (LS, s.v. II A); voor de uitdrukking "conficies...bella manu" cf. Aen. XI,116: *bellum finire manu*.

440. multis laudata...laudandaque multis - reduplicatie van de dat. auctoris "multis" en polyptotische herhaling van de nominale werkwoordsvormen "laudata" en "laudanda" in chiastische plaatsing; het gerundivum heeft weer de betekenis van een part. fut. pass., cf. comm. ad I,75 (*vastandas*); II,220.

441. videor - sc. mihi - "ik meen"; bij dichters wordt in deze uitdrukking het pron. pers. in de dativus gewoonlijk weggelaten, cf. bijv. Aen. II,730; III,174; IV,460; IX,195.

441 v. genitum...iuvenem - P. zelf, die op 20 juli 1304 werd geboren in Arezzo in Toscane (Etrurië); P. verwijst in de A. tweemaal in de vorm van een voorspelling naar zichzelf, hier en in boek IX,60 vv. (cf. comm. ad v. 443, noot). Hardie (*Renaissance Epic*, pp. 296 v.) ziet in deze

---

²⁷³ Cf. Carrara, Luoghi, p. 30: "Può far meraviglia che nell'atto in cui si afferma la vanità della gloria il poeta indulga per suo conto a tale allettamento inserendo quel preannunzio di sé, che fatto lassù, da quelle ombre magne, nel cielo dei beati, tanti secoli innanzi, non è certo un atto di modestia e di spregio della vanità umana. Ma questa è l'anima del Petrarca: anelante alla perfezione e alla rinuncia cristiana o stoica che dir si voglia, e pur docile a tutti i richiami dei beni terreni: gloria d'arte, bellezza di donna, leggiadria di studi."

"zelf-referentialiteit" een Enniaanse trek van P. en pleit ervoor diens verwijzingen naar zichzelf niet zozeer op te vatten als anachronistische uitingen van het zelfbewustzijn van de "first modern man", als wel als een verschijnsel dat men ook in het traditionele "objectieve" epos aantreft.

442. **gesta** - n. pl., vrij zeldzaam synoniem van "res gestae", dat men o.a. aantreft bij Liv. (VIII,40,5), Nepos (Hann. XIII,3; Timoth. IV,6) en in de Vulgaat (I Par. 29, 29; I Macc. 13,42) [LS, s.v.].

443. **Ennius alter** - P. noemt zichzelf "een tweede Ennius" vanwege de overeenkomst in genre en thematiek tussen de *Annales* en de *Africa* en vanwege het feit, dat beide werken een keerpunt in de Latijnse letterkunde markeren: zoals Ennius in zijn epos de hexameter en andere Homerische elementen, zoals de benamingen en functies van de Muzen, in de Romeinse poëzie had geïntroduceerd (cf. vv. 445 v.: Latio...Musas/ intulit),²⁷⁴ zo had P. zelf in zijn eigen ogen en in die van zijn tijdgenoten²⁷⁵, na een lange reeks van eeuwen waarin

---

²⁷⁴ Vgl. ook Lucr. I,117 vv.: Ennius ut noster cecinit, qui primus amoeno/ detulit ex Helicone perenni fronde coronam, / per gentis Italas hominum quae clara clueret, en het - waarschijnlijk aan zijn eigen betoog aangepaste (cf. Skutsch, *The Annals*, p. 373) - Ennius-citaat van Cicero, Brut. XVIII,71: Quid, nostri veteres versus ubi sunt? "quos olim Fauni vatesque canebant/ cum neque Musarum scopulos/ nec dicti studiosus quisquam erat ante hunc" ait ipse de se nec mentitur in gloriando.

²⁷⁵ Hoewel in de teksten van P.'s tijdgenoten en van de latere humanisten de naam van P. het veelvuldigst in verband gebracht wordt met het einde van de eeuwen van barbarij en het herstel van het klassieke Latijn (bijv. in de werken van L. Bruni, L. Biondo en P. Cortesi, cf. bijv. Ferguson, *The Renaissance in Historical Thought*, pp. 22 vv.), is er eveneens een niet onbelangrijke stroming, die het herstel van de antieke poëtische traditie, ondanks het feit dat diens hoofdwerk niet in het Latijn geschreven was, reeds bij Dante laat beginnen. Woorden van deze strekking waren reeds geschreven rond 1330 in een vroeg, ongepubliceerd, commentaar op de *Commedia* [geciteerd door O. Bacci, *La Critica Letteraria* (Dall' Antichità classica al Rinascimento), Milano 1910, p. 163, die op zijn beurt wordt aangehaald door Baron (Crisis, p. 540, n. 38): "Per istum enim poetam resuscitata est mortua poesis. Nam oblivioni iam tradita erat ipsa scientia et summi philosophi qui studuerunt et floruerunt in ea. Et ad hoc demonstrandum dicit ipse auctor in primo cantu primae canticae ubi loquitur de Virgilio: "chi per lungo silenzio pareva fioco". Ipse vero poeticam scientiam suscitavit et antiquos poetas in mentibus nostris

geen echte pogingen waren gedaan de antieke poëzie na te volgen, met de compositie van de A. de Romeinse epische traditie weer opgenomen en zo a.h.w. de Muzen, die al eeuwen geen dichter meer hadden kunnen inspireren en Italië dreigden te ontvluchten, tot staan gebracht (cf. v. 446: fugientes [sc. Musas] carmine sistet; cf. ook IX,229 vv.:²⁷⁶ Ille diu

---

reminiscere [sic] fecit."

Boccaccio spreekt in zijn *Trattatello in laude di Dante* (ed. Solerti, p. 13) dezelfde gedachte uit: "Questi fu quel Dante, il quale primo doveva al ritorno delle Muse, sbandite d'Italia, aprir la via. [...] Per costui la morta poesi meritamente si può dire suscitata." Dit idee wordt verder uitgewerkt en geconcretiseerd door Filippo Villani, die zijn werk over de beroemde mannen van de stad Florence opent met de levens van beroemde dichters, waarbij hij op Claudianus, met voorbijgaan aan de periode tussen de 5de en de 14de eeuw, die hij kenschetst als een periode van - door de zwakte en hebzucht van de keizers en wellicht de invloed van de kerk veroorzaakt - verval in de letteren, onmiddellijk Dante laat volgen, die op zijn beurt gevolgd wordt door P. en Boccaccio: "Post Claudianum, quem fere poetarum ultimum antiqua tempora protulerunt, Caesarum pusillanimitate et avaritia omnis pene consenuit poesis, eo etiam fortasse quod ars non esset in pretio, cum fides Catholica coepisset figmenta poetarum ut rem perniciosam et vanissimam abhorrere. Ea igitur iacente sine cultu, sine decore, vir maximus Dantes Allagherii [sic], quasi ex abyssu tenebrarum eruptam revocavit in lucem, dataque manu, iacentem erexit in pedes [...]" (F. Villani, *De origine civitatis Florentiae et eiusdem famosis civibus*, [ed. G.C. Galletti, Florentiae 1847, p. 8]). Voor de rol van Dante als *resurrector* van de antieke poëtische traditie cf., naast Ferguson, l.c., E. Garin, "Dante nel Rinascimento" in: *Rinascimento*, Rivista dell' Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, seconda serie, vol. VII, 1967, pp. 3-28; ook in: *Ricerche di storia della cultura dal XII al XVI secolo*, Collana di Filosofia, XI, Napoli 1969; Eng. vert. in D. Thompson-A.F. Nagel, *The Three Crowns of Florence, Humanist Assessments of Dante, Petrarca, and Boccaccio*, New York, etc. 1972.

²⁷⁶ De komst van P., die hier aan Scipio wordt voorspeld door zijn vader van wie hij droomt, wordt in boek IX,60 vv. en 216 vv. opnieuw aangekondigd door resp. Ennius (die in dit boek plotseling als begeleider van Scipio optreedt) en - eveneens in een droomvisioen, maar dan verschenen aan Ennius - door Homerus. Ennius had, zoals bekend, zelf van een droom van Homerus verhaald (zie ook boven). P.'s droom van Ennius

profugas revocabit carmine Musas/ tempus in extremum, veteresque Helicone Sorores/ restituet); vgl. W.L. Grant ("Petrarch's *Africa*, I,4-6" in: *Philological Quarterly*, XXXIV,1, January, 1955, pp. 78 v.): "Clearly Petrarch regarded himself and no other as the restorer of the fallen Muses, the peer of the poets of antiquity, the first true poet since the fall of Rome [...]. The work which was to restore poetry to its position of honour was, of course, the *Africa* [...]."

De woorden "Ennius alter" vormen een variatie op de door Hor., Epist. II,1,50²⁷⁷ - in navolging van Lucilius (fr. 1189 Marx)²⁷⁸ - op Ennius toegepaste formulering "alter Homerus", die behalve op Lucilius' - in de ogen van Horatius' overdreven - waardering voor Ennius, waarschijnlijk betrekking heeft op diens genoemde Homerus-navolging en op het feit, dat Ennius, die ook zelf als de Latijnse Homerus wilde gelden, aan het begin van zijn *Annales* had verteld, dat de ziel van Homerus hem in een droom was verschenen, en dat deze, overeenkomstig de Pythagoreïsche leer van de *metempsychose* eerst in een pauw en daarna in hemzelf was overgegaan.²⁷⁹ Dit gegeven moet P. vooral bekend zijn geweest uit Somn. Sc. I,4 (fit enim fere ut cogitationes sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale quale de Homero scribit Ennius, de quo videlicet saepissime vigilans solebat cogitare et loqui), waar Cicero refereert aan het elders (Acad. pr. II,16,51) door hem overgeleverde Ennius-vers "<In somnis mihi> visus adessee Homerus" (Ann. 3 Skutsch).²⁸⁰

Met Ennius als een "alter Homerus" en P. als een "Ennius alter" krijgt Homerus, zoals Festa (*Saggio*, p. 87) opmerkt, in P. een derde leven toegewezen, en plaatst P. zijn epos nadrukkelijk in de antieke epische traditie, die met hem herleeft en waarvan de rol sinds Homerus eigenlijk niet veranderd is: het door de dichter als "dispensator gloriae" verschaffen van onsterfelijke roem aan grootse daden als die van Scipio (cf. vv. 447 vv.: Et nostros.../ contendet), waardoor hij tevens zijn eigen naam eeuwige roem verschaft.

444. uterque...uterque - opnieuw een vorm van *repetitio*.

---

is de tweede uitvoerige op het Somn. Sc. gebaseerde droombeschrijving in de *Africa*. Zie hiervoor ook de Inleiding.

²⁷⁷ Ennius et sapiens et fortis et alter Homerus,/ ut critici dicunt, leviter curare videtur,/ quo promissa cadant et somnia Pythagorea (Epist. II,1,50-2).

²⁷⁸ Cf. Hier., In Mich. II,7: poeta sublimis, non Homerus alter ut Lucilius de Ennio suspicatur, sed primus Homerus apud Latinos.

²⁷⁹ Sic Ennius ait in *Annalium suorum principio*, ubi dicit se vidisse in somnis Homerum dicentem fuisse quondam pavonem et ex eo translata in se animam esse secundum Pythagorae philosophi definitionem (Schol. ad Pers. VI,11).

²⁸⁰ Voor verdere antieke verwijzingen naar de droom van Ennius cf. Skutsch, *The Annals*, pp. 150-53.

445 v. rudes...duro modulamine Musas/ intulit - "bracht in een stroeve maat (i.e. in het nog onbeholpen gehanteerde metrum van de door hem voor het eerst in de Lat. taal geïntroduceerde dactylische hexameter) de onervaren (i.e. vóór hem in de Lat. poëzie nog niet onder hun Homerische benamingen aangeroepen) Muzen in Latium", cf. comm. ad v. 443. Voor de verbinding "rudes...Musas" cf. Stat., Silv. II,7,75: *Musa rudis ferocis Enni*, waar "Musa" evenwel de overdrachtelijke betekenis van "carmen" heeft.

"Modulamen" is een synoniem van "modulatio" ("maat", "zang"), dat veel voorkomt in laat-, oud-christelijk- en middeleeuwse Latijnse hexameters (cf. TLL, s.v.: "vox a Gellio inducta [...] non redire videtur ante s. IV [...]; adamatur in dactylis), veelvuldig in verbinding met het adi. "varius", dat P. echter in vv. 447 v. verbindt met "eloquio", cf. Sid., Carm. I,9: *Castalidum chorus vario modulamine plausit, / carminibus, cannis, pollice, voce, pede; id., Ep. II,2,14: varia vocum cantuumque modulamina; Paul. Nol., Carm XXI,56: vario modulamine...mutabo modos; cf. echter Ven. Fort., Carm. IV,7,15: modulamine dulci; van de door P. gebruikte verbinding van "modulamen" met het adi. "durus" bestaan geen parallellen.*

Dat P. zichzelf in één adem met Ennius noemt, betekent niet, dat hij de literaire betekenis van de *Annales* en de A. even hoog aanslaat. In tegendeel: hij sluit zich aan bij de traditionele kritiek op de formele tekortkomingen van de *Annales*,²⁸¹ kwalificeert de stijl hiervan in navolging van Valerius Maximus als "ruw en ongepolijst" [cf. comm. ad I,4 (exhausto)] en acht zichzelf hierin de meerdere van Ennius (cf. ook v. 447 v. "vario.../ eloquio). In Afr. IX,60-4 laat P. Ennius dit oordeel zelf tegenover Scipio uitspreken: in de toekomst zal er wellicht een dichter (te weten Francesco Petrarca) komen, die zijn (Scipio's) daden op passender en meer zoetvloeiende wijze zal bezingen dan hijzelf: *Currentibus annis/ nascetur forsan digno qui carmine caelo/ efferat emeritas laudes et fortia facta/ et cui mellifluo melius resonantia plectro/ Calliope det fila lyrae vocemque sonoram.*²⁸²

---

²⁸¹ Vgl. (behalve de plaatsen uit Statius en Val. Maximus, waarnaar in het bovenstaande is verwezen) Ov., Tr. II,424: *Ennius ingenio maximus, arte rudis*; II,259: *nihil est hirsutius*; Prop. IV,1,61: *Ennius hirsuta...corona*; Quint., Inst. X,1,88: *Ennium sicut sacros vetustate lucos adoremus, in quibus...robora...non tantam habent speciem quantam religionem*; Gell. XII,2,2 vv. (over het negatieve oordeel van Seneca over Ennius in het verloren gegane tweeëntwintigste boek van zijn *Epist. Morales*).

²⁸² Anderzijds lijkt P. in boek IX van de A., waar Ennius plotseling, naar het voorbeeld van Claudianus (*Cons. Stil. III, Praef.*) als begeleider van Scipio optreedt, zijn oordeel over Ennius als *poeta rudis* wat te nuanceren: hij legt hem hier zelfs niet alleen zijn eigen opvattingen over het wezen van de poëzie in de mond, maar laat hem tevens een lauwerkrans voor zijn verdiensten als dichter ontvangen op het Capitool. Een vergelijkbare wijziging in zijn waardering

Ook P.'s tijdgenoten prezen, zoals in de Inleiding is vermeld, soms zelfs zonder het werk - dat hij bij zijn leven weigerde uit handen te geven - te kennen, de A. zeer en stelden de stijl ervan op één lijn met die van Homerus en Vergilius.²⁸³

Door de late publicatie van de A. echter,²⁸⁴ werd het epos eerst algemeen toegankelijk op een moment, waarop het Latijn van P. zelf, dat nog niet gebonden was aan een classicistische canon en metrische fouten en elementen uit het middeleeuwse taalgebruik bevatte, de beter onderrichte, latere humanisten onbeholpen moest voorkomen,²⁸⁵ zodat de A. ook hierin een

---

voor Ennius doet zich voor in (de laatste versie van) zijn *Vita Scipionis* (XI,12-14) en in *Rer. mem.* l. III,46,19), cf. Martellotti, *Sulla composizione*, pp. 18-22; Billanovich, *Rerum memorandarum libri*, *Introd.*, p. LXXXVI, n. 2).

²⁸³ Bijv. Boccaccio, *Geneal. deor.* VI,53 (ed. V. Romano, Bari 1951, p. 322): *habuit Achilles Homerum et Aeneas Virgilium, tanta potentes eloquentia, ut respective illaudati ceteri videantur mortales, esto aevo nostro tertius exsurgat Scipio Africanus non minori gloria, maiori tamen iustitia delatus in aethera versu viri celeberrimi Francisci Petrarcae, nuper Romae laurea insigniti; tanta enim facundia et lepiditate sermonis in medium trahitur, ut fere ex tenebris longi silentii in amplissimam lucem deductus videatur.* Door Salutati, *Epist.* III,25 (in: *Epistolario di Coluccio Salutati*, ed. Novati, vol. I, p. 227) worden P. en Boccaccio "lumina" genoemd, "qualia modernis obicere non potest antiquitas; cf. ook *Epist.* IV,5 (ib., vol. 1, p. 252): *me miserum! legi totum carmen, quod mihi undecim quaternulis transmisisti [...] legi quidem admirabundus elegantiam carminis maiestatemque sermonis [...] fateorque me nihil unquam gravius, nihil floridius nihilque denique gratius perlegisse.*

²⁸⁴ Zie Inleiding, p. lxxi.

²⁸⁵ Vgl. bijv. het oordeel van de Florentijnse purist Paolo Cortesi in zijn in 1490 aan Lorenzo de' Medici opgedragen *De hominibus doctis dialogus*: het Latijn van P., die blijkens zijn poëzie in de volkstaal over veel talent beschikte, is, ten gevolge van het feit dat hij in de verkeerde tijd is geboren, veel te ongepolijst en representeert slechts een stadium in de ontwikkeling van de latiniteit, dat noodzakelijk was om het huidige, veel hogere niveau te kunnen bereiken: *Huius sermo nec est Latinus, et aliquanto horridior; sententiae autem multae sunt, sed concisae, verba abiecta, res compositae diligentius quam elegantius. [...] Declarant eius Rhythmi, qui in vulgus feruntur, quantum ille vir consequi potuisset ingenio, si*

- door de dichter uiteraard ongewilde - overeenkomst met de *Annales* bleek te vertonen.

446. fugientes...sistet - cf. comm. ad v. 443.

447. nostros...labores - P. behandelt in de A. de verrichtingen van Scipio Africanus Maior in de slotfase van de tweede Punische oorlog. In kort bestek (cf. I,224-317) worden ook die van diens vader besproken. Ook in de *Annales* werd, hoewel het werk de geschiedenis van Rome tot aan de tijd van Ennius behandelde, de nadruk gelegd op Scipio's strijd tegen Hannibal.

448. eloquio - "Eloquium" heeft hier de betekenis van "elocutio" ("stijl"), cf. Isid., Orig. II,19,1: purum et honestum oratoris eloquium carere debet omnibus vitiis tam in litteris, quam in verbis, quam etiam in sententiis.

448. brevem producere vitam - Voor de uitdrukking cf. Aen. II,637: abnegat excisa vitam producere Troia; Rhet. Her. IV,34; ook in Fam. XXIV,10 (aan Horatius) noemt P. het vermogen van dichters de herinnering aan grote daden te laten voortduren.

449-454. verum multo...amor veri - Scipio's vader stelt P.'s epos boven dat van Ennius, omdat de grote tijdsafstand die P. van Scipio scheidt, een garantie vormt voor de belangeloosheid van zijn lofprijzing van Scipio's daden.

Ook aan het slot van zijn Scipio-biografie verzekert P. de lezer, "that" - ik geef de parafrase van Bernardo, Petrarch, etc., p. 19 - "his love for Scipio had arisen not out of any familiarity with him, nor out of any hope for recompense but from the accounts found in reliable authors in

---

Latini sermonis lumen et splendor affuisset; sed homini in faece omnium saeculorum nato illa scribendi ornamenta defuerunt. Sed ut saluberrimae potiones non suavitatis sed sanitatis causa dantur, sic ab eo non est delectatio petenda, sed transferenda utilitas, quanquam omnia eius, nescio quo pacto, sic inornata delectant (ed. M.T. Graziosi, Roma 1973, p. 18).

De opvatting, dat de latiniteit van P. een weliswaar historisch noodzakelijk stadium was geweest, maar dat dit van een lager niveau was dan het huidige - een opvatting, waarmee de latere humanisten uiteraard ook hun eigen verdiensten poogden te onderstrepen -, treft men echter reeds aan in de uit het begin van het *Quattrocento* stammende en aan Pier Paolo Vergerio opgedragen *Dialogi ad Petrum Paulum Histrum* van Leonardo Bruni (cf. H. Baron, Crisis, pp. 226 vv.), die de A., vanwege zijn, ondanks vele beloften, onvoltooide staat, hierin zelfs een "ridiculus mus" noemde (ed. Kirner, pp. 35 v.; geciteerd door Festa, L'"Africa", p. LV, n. 2).

whose works one hardly ever finds mention of virtue without mention of Scipio's name": notus ut arbitror ad hunc ducem amor est meus, non ex nexu sanguinis aut convictu, non ex beneficiis acceptis aut speratis, sed ex admiratione quadam rebusque et moribus viri ortus (Vit. Sc. XI,2).

449. ille est - cf. comm. ad I,15: si te; P. gebruikt dit verseinde ook in v. II,492.

451-453. non...non...non...sed - P. stelt in een vierledige, negatieve *pramel* (cf. Maurach, Lat. Dichtersprache, p. 31) - waarvan hij elk lid opsplijst door het gebruik van resp. -ve, aut, aut (wat in combinatie met de negaties de betekenis van een zesvoudig herhaald "neque" krijgt) en een asyndeton - zes motieven, die hem niet hebben aangezet tot zijn lofprijzing van Scipio (dwang, beloning, vrees, haat, hoop, dankbaarheid), tegenover twee motieven (bewondering, liefde voor de waarheid), die dit wél hebben gedaan, en geeft hij deze laatstgenoemde door de toepassing van deze vorm van *anaphora*, waaraan hij nog het gebruik en de polyptotische herhaling van het adi. "solus" toevoegt, extra nadruk.

452. non metus...non spes - De begrippen "metus" en "spes" uit P.'s opsomming van niet van toepassing zijnde motieven zijn twee van de vier elders door P. in navolging van de Stoa (cf. Heitmann, Fortuna und Virtus, pp. 89 vv.) onderscheiden affecten (gaudium, spes, dolor, metus), die betrekking hebben op de toekomst, en die vooral door Seneca dikwijls tezamen worden genoemd (bijv. Ep. V,7: "Desines" inquit "timere, si sperare desieris [...] spem metus sequitur; Ben. IV,11,5: tam diu officiorum mali iudices, quam diu illa depravat spes ac metus [...]; Phoen. 631: et spes et metus/ Fors caeca versat): hoop en vrees m.b.t. de toekomstige wisselingen van het lot houden de mens af van de door de Stoa beoogde gemoedsrust. In de epiek treft men de verbinding van deze twee affecten aan bij Lucanus, cf. VII,386: metus hos..., spes excitat illos; VII,211: haec.../ spesque metusque simul perituraque vota movebunt; VI,419: ad dubios...casus/ spemque metumque ferunt.

454. amor veri - Met deze woorden verwijst P. enerzijds naar zijn in boek IX van de A. geformuleerde opvatting, dat poëzie niet geheel op fictie mag berusten, maar gebaseerd moet zijn op "een stevige grondslag van waarheid" ("Scripturum iecisse prius firmissima veri/ fundamenta decet" [IX,92 v.]), bijv. - zoals in de A. - in de vorm van historische feiten ("Quicquid labor historiarum est,/ quicquid virtutum cultus documentaque vitae,/ naturae studium quicquid, licuisse poetis/ crede" [IX,97-100], en dat een dichter, wiens poëzie geheel uit fictie bestaat niet de naam van dichter, maar die van leugenaar verdient ("Qui fingit quodcumque refert, non ille poetae/ nomine censendus, nec vatis honore, sed uno/ nomine mendacis" [IX,103-5]).²⁸⁶ In dit verband moet ook P.'s *Vita*

---

²⁸⁶ In Coll. laur. IX,4, verwijst P. voor deze opvatting naar Lactantius: nesciunt enim qui sit poeticae licentiae modus, quousque progredi fingendo liceat, cum officium poetae in eo sit, ut ea quae vere gesta sunt [...] traducat. totum autem quod referas fingere, id est ineptum esse et mendacem potius quam poetam (Div. Inst. I,11,24 v.).

Scipionis, de langste biografie in zijn *De viris*, beschouwd worden als "haast een noodzakelijk complement" op de A. (Martellotti, Sulla composizione, p. 3) en als "een historiografisch werk", dat "in ieder geval deels als voorbereiding op het gedicht heeft gediend" (ib., p. 9).

Anderzijds lijkt P., zoals Fenzi (*Scipione, Annibale e Alessandro*, pp. 501 vv.) betoogt, hier te polemiseren tegen Gautier de Châtillon (cf. comm. ad II,130), die zich in zijn *Alexandreis* van de grote populariteit van de Alexander-figuur in zijn tijd had bediend om anti-Romeinse sentimenten uit te dragen²⁸⁷ en wiens drijfveer volgens P. met zijn exclusivistische oriëntatie op het oude Rome "*non veri studium non fides rerum non denique Alexandri amor ullus sed Romanorum invidia atque odium*" was geweest (*De viris*, Alex. 50). De polemieek tegen Gautier, die men ook elders in het werk van P. aantreft [cf. zijn *Invectiva contra eum qui maledixit Italiae* (gericht tegen de Franse theoloog Jean de Hesdin, die gepleit had ten gunste van het verblijf van de pausen in Avignon), *Prose*, p. 792] keert zich zowel tegen de dichter zelf - die hij overigens nergens met name noemt om hem niet onverdiend bij het nageslacht beroemd te maken -, als in het algemeen tegen de door Gautier vertegenwoordigde, sterk middeleeuwse Franse cultuur,²⁸⁸ die hij als vorm van barbaarendom tegenover

---

Corradini (ad Afr. IX,90-107, p. 469) verwijst ook naar P.'s *Privilegium laureae* (ed. Basil. 1581, t. 3, p. 6 v. = ll. 57 vv. [p. 240] ed. Mertens): [...] opinantibus multis, poetae officium nil esse aliud quam fingere, id est mentiri. Quod si ita esset, prorsus et laurea et omni honore indignum officium videretur.

Zie voor P.'s poëzie-opvatting verder de Inleiding.

²⁸⁷ Cf. Carrara, Rolando, pp. 117 vv. Fenzi citeert in dit verband het programmatische begin van het epos van Gautier, waarin gezegd wordt dat de Faam nooit de Romeinse overwinningen geroemd zou hebben, als het lot het Alexander vergund had langer te leven (qui si senio non fractus inermi/ pollice Fatorum nostros vixisset in annos,/ Cesareos numquam loqueretur fama tryumphos,/ totaque Romuleae squaleret gloria gentis [Alex. I,5-8]) en een passage uit het slot ervan (X,181-4), waarin de onderwerping van Rome genoemd wordt onder de projecten, die slechts door de vroegtijdige dood van Alexander zijn verijdeld (Tunc demum patriam Macedumque revisere fines,/ Alpibus abiectis agitabat et inter eundum/ Italiam servire sibi Romamque docere/ Grecorum portare iugum).

²⁸⁸ Fenzi verwijst voor deze thematiek naar F. Simone, "Il Petrarca e la cultura francese del suo tempo. I - I temi e i simboli del prestigio trecentesco della monarchia francese", in: *Studi Francesi* XIV (1970), 41, pp. 201-215 en 42, pp. 403-417. Ferguson (*The Renaissance in Historical Thought*, p. 19) wijst op het algemene gebrek aan affiniteit van de It. humanisten met in het bijzonder de Franse middel-

Rome als bron van alle antieke en moderne beschaving stelt, als tegen de verheerlijking van Alexander, die hij ziet als representant van Italië's oude rivale Griekenland, en, in navolging van Livius, Seneca en Lucanus ook overigens negatief beoordeelt (cf. comm. ad II,130).

De vergankelijkheid van de boeken, waarmee men zich onsterfelijke roem hoopt te verwerven, is niet alleen een gevolg van de vergetelheid van het nageslacht (cf. 435-37), maar ook van periodieke rampen, die beletten dat de door boeken verbreide roem verder wordt overgeleverd (454-471).

Scipio's vader richt zich hier, zoals Fenzi (DAAS, pp. 83 v.) opmerkt, niet zozeer tot zijn zoon, als wel tot Ennius en P., de verbreiders van de roem van Scipio, over wie hij zojuist heeft gesproken (441 vv.).

Door te wijzen op de vergankelijkheid van de roem die door boeken wordt verbreid, wijst Scipio's vader op de uiteindelijke zinloosheid van alle literaire activiteit, inclusief die, welke geleid heeft tot het ontstaan van de A., voor het dichten waarvan het streven naar *gloria* van enerzijds Scipio en anderzijds P. zelf een van de belangrijkste motieven is geweest. De passage bevat dus "profondi motivi di dubbio e di sfiducia nei riguardi dell' opera stessa" (Fenzi, o.c., p. 85) en stelt feitelijk de legitimiteit van de poëzie ter discussie, die niet alleen degenen die zich ermee bezighouden ervan afhoudt zich te bekommeren om hun eigen morele perfectie (cf. comm. ad I,16-18), maar bovendien de bedrieglijke mythe van de onsterfelijkheid d.m.v. aardse roem in stand helpt houden (cf. Fenzi, o.c., p. 110). In Secr. III (Prose, p. 206) geeft Augustinus P. dan ook de raad zijn werk aan het epos maar op te geven: *Dimitte Africam, eamque possessoribus suis linque; nec Scipioni tuo nec tibi gloriam cumulabis*. De passage vormt, aldus Fenzi, tevens een verontschuldiging voor P.'s onbezonnen positieve beoordeling van dichterroem in de *Collatio laureationis*, een oordeel, dat nog niet in een christelijk kader was ingebed, maar louter op het antieke roemideaal, met name dat van Cicero, was gebaseerd.

Corradini (p. 423) wijst erop, dat P. ook in dit verband Silius niet noemt als dichter wiens werk in vergetelheid is geraakt. Hij concludeert hieruit dat P. zelfs de naam van zijn antieke voorganger niet heeft gekend: "[...] Petrarca unum Ennium Scipionis Africani gesta cecinisse comperit et Silium Italicum ne nomine quidem novit; hoc enim patet ex iis quae hactenus attulimus; tunc ex versibus 455-465. in quibus aliorum et praecipue *Silii Italici* mentioni locus erat peropportunus". Voor een andere verklaring zie de Inleiding.

454 v. **Sed quid...aderit** - *imitatio variata* van Boeth., Consol. II,7,13: *Quamquam quid ipsa scripta proficiant, quae cum suis auctoribus premit longior atque obscura vetustas?*

---

eeuwse cultuur: "Urban layman as most of them were and trained in the reverent study of the classics, the Italian humanists found the feudal literature, the scholastic learning, and the symbolic religious art of the Middle Ages alien to them: alien to them as humanists and doubly alien to them as Italians, for the most vigorous forms of medieval culture were indigenous to France rather than to Italy."

Het door P. gebruikte verbum "adsum" heeft hier de betekenis van "wachten", cf. OLD, s.v., 14 b: "(of time or events) to be imminent, be at hand"; in deze betekenis wordt het vaak gebruikt in verbinding met het begrip "mors", cf. Sen., Dial. X (Brev. Vit.), 8,5: mors interim aderit; Dial. V (De ira III), 43,5: iam mortalitas aderit; met dat. bijv. Plaut., Bacch. 987: nunc adest exitium Ilio; Sil. VII,281: finisque aderat Carthaginis armis.

455-457. mortalia...ingenio - P. laat Augustinus deze verzen citeren in Secr. III (Prose, p. 204).

456 v. inani...ingenio - "ijdel" omdat alles wat de mens, met hoeveel vernuft ook, tot stand brengt het uiteindelijk moet afleggen tegen de vergankelijkheid; dit geldt met name ook voor dichters, die niet handelen - alleen door deugdzaamde daden verwerft men immers "ware glorie" (zie boven) -, maar met louter woorden vergankelijke aardse roem nastreven, waarvan, wanneer de boeken zullen zijn verdwenen, niets zal overblijven.

457-464. Quos...sinens - De periodieke rampen, die bij P. de boeken treffen, troffen bij Cicero de "memoria posteritatis" in het algemeen, cf. Somn. Sc. VII,1: Quin etiam si cupiat proles illa futurorum hominum deinceps laudes unius cuiusque nostrum a patribus acceptas posteris prodere, tamen propter eluviones exustionesque terrarum, quas accidere tempore certo necesse est, non modo non aeternam sed ne diuturnam quidam gloriam adsequi possumus.

Martellotti (P. e Silio Italico, p. 577, n. 29) brengt P.'s verwijlen bij de vergankelijkheid van boeken in verband met diens eigen ervaringen als humanist en verzamelaar van antieke teksten.

Een tweede wijziging t.o.v. het Somn. Sc. in deze passage is de vervanging door P. van Cicero's - aan de theorie der Stoa ontleende - "zondvloeden" en "wereldbranden" ("eluviones exustionesque terrarum"), waardoor de wereld periodiek terugkeert tot de oerstof (vuur) en zich hernieuwt, door gewone natuurrampen en oorlogen ("diluvia et...aestus.../ et pestes rerum variae caelique marisque/ bellorumque furor" [461 vv.]). Tenslotte varieert P. op het Somn. Sc. door gebruikmaking van min of meer synonieme wendingen: "illa nepotum/ progenies" (457 v.) i.p.v. "proles illa futurorum hominum" en "si tamen...servare velit" (457 v.) i.p.v. "quin etiam si cupiat...prodere", en is het adv. "tamen" in de conditionele bijzin i.p.v., zoals bij Cicero, in de hoofdzin geplaatst.

457 v. illa nepotum/ progenies - "illa" heeft temporele betekenis ("verwijderd in de tijd") evenals in de overeenkomstige verbinding in de Cicero-tekst (cf. Ronconi ad loc.): "het verre geslacht der nakomelingen"; cf. ook Festa (app. crit. ad loc.): "Per fare argine all' opera deleteria del tempo si può supporre qui l'attività...di quella ultima [nepotum progenies] che ancora possederà i libri". Corradini's emendatie "ulla"

i.p.v. "illa" is onnodig.

Voor de uitdrukking "nepotum progenies" cf. Liv. I,13,2: nepotum illi, hi liberum progeniem; vgl. ook Luc. VII,207: apud seras gentes populosque nepotum..

458 v. senioque...facere - cf. Stat., Th. IX,318: vestrum opus ire retro et senium depellere famae; voor "vim facere" met dat. cf. Liv. XXXVIII,24,3: corpori...vim fecit; Tac., Ann. I,64,3: resistenti vim facere.

462. pestes...marisque - contaminatie van Georg. I,181 (ne subeant herbae neu pulvere victa fatiscat,/ tum variae inludant pestes [van schadelijke dieren]) en Aen. V,802 (saepe furores/ compressi et rabiem tantam caelique marisque).

De gen. plur. "rerum" dient hetzij ter omschrijving van het abstractum "pestes" en hoeft dan niet vertaald te worden (cf. Van Wageningen-Muller, s.v. res), of vormt als gen. expl. een tegenstelling met het begrip "pestes hominum" (Cic., Fam. V,8,2; door LS, s.v. *pestis* vertaald als "social pests"); "pestes rerum" zijn dan dus "natuurrampen", cf. het ad. v. 465 geciteerde Secr. III: innumerabiles pestes naturae fortunaequae. Een derde mogelijkheid zou zijn "rerum...caelique marisque" in zijn geheel als een polysyndetische verbinding te interpreteren (cf. bijv. Verg., Ecl. IV,51: aspice...mundum,/ terrasque tractusque maris caelumque profundum, vgl. KS, II, p. 30) en "rerum" op te vatten in de betekenis van "van de aarde", die het in Lucr. I,1107 (inter permixtas rerum caelique ruinas) lijkt te hebben (cf. Bailey ad loc.: "compound things" as usual, here seems to stand for "the earth" as opposed to *caeli*).

463. bellorum...furor - cf. Luc. V,35 v.: Ignaros scelerum longaque in pace quietos/ bellorum primus sparsit furor. Van Amerongen ad loc. paraphraseert P. Jal (La guerre civile à Rome, pp. 421 vv.), die erop wijst, "dat wanneer Latijnse auteurs (met name dichters en geschiedschrijvers) *furor* (en ook wel *rabies*, soms *insania*) in verband met oorlogen gebruiken, zij dit uitsluitend met betrekking tot burgeroorlogen doen" en voorbeelden uit Cicero, Sallustius, Vergilius, Horatius, Lucanus en Florus aanhaalt.

465. occumbes - "zult ge bezwijken". Festa volgt de lezing "occumbens" van enkele manuscripten (te verbinden met het voorafgaande "furor" [463]) en plaatst een komma i.p.v. een punt achter "sinens" (464). De lezing "occumbes" wordt echter, zoals Martellotti ad loc. opmerkt, in Secr. III (Prose, p. 204), waar hij ook deze verzen citeert, door P. zelf bevestigd. Cf. ook Gandiglio, GSLI 90, p. 292.

465. mors...tertia - Na de eerste en tweede dood, resp. de dood van het lichaam en de vernietiging van het graf, vormt het vergaan van de boeken, waardoor de faam van schrijver en beschrevene nog een tijdje gerekt wordt, een derde dood; cf. Secr. III (Prose, p. 204), waar P. Augustinus deze passage laat citeren: Adde librorum interitum, quibus vel

propriis vel alienis manibus vestrum nomen insertum est. Qui licet eo serior videatur, quo vivacior est librorum quam sepulcrorum memoria, tamen inevitabilis casus est, propter innumerabiles pestes naturae fortunaequae pariter, quibus, ut cetera, sic et libri subiacent; quae si cuncta cessarent, senium suum suaque illis mortalitas annexa est.

Ook Ambrosius, Bon. mort. II,3 (CSEL 32,1, p. 704) spreekt, echter op geheel andere wijze, over drie soorten van dood: Sed mortis tria sunt genera. una mors peccati est, de qua scriptum (Ezech. XVIII,4): anima quae peccat ipsa morietur. alia mors mystica, quando quis peccato moritur et deo vivit, de qua ait item apostolus (Rom. VI,4): consepulti enim sumus cum illo per baptismum in mortem. tertia mors, qua cursum vitae huius et munus explemus, id est animae corporisque secessio.

466-470.   Quot...ignotos - Twee retorische vragen, ingeleid door een anaforisch herhaald "quot", vormen een soort spiegeling (symmetrische omkering) van vv. 397 vv. en 435 vv.: zoals de faam van beroemde bewoners van onze streken niet vermag door te dringen in de uithoeken van de wereld, dringt omgekeerd de naam van daar beroemde personen niet door tot ons. Eveneens is, zoals ons nageslacht "immemor" zal zijn t.o.v. grote namen uit onze tijd, onze tijd dat t.o.v. de grote namen uit het verleden. Cf. voor dit laatste de woorden die P. Ennius in Afr. IX,133-37 in de mond legt: Vestigia Famae/ rara sequens, quantum licuit per saecula retro/ omnia pervigili studio vagus ipse cucurri,/ donec ad extremas animo rapiante tenebras/ perventum primosque viros, quos Fama perenni/ fessa via longe ignotos post terga reliquit; IX,120: Iam fama quod fulmen erit, nisi sola vetustas/ omnia prosternens?

466.   modo - "nu", cf. comm. ad I,53.

468.   fuisse - sc. viros reris (467).

469.   famam...perennem - verbinding die - behalve in Verg., Aen. IX,78 en Ov., Am. I,10,62; I,15,7 - alleen voorkomt bij Cicero: Div. II,30,63 (= Carm. frg. XXII,25 [Baehrens, Fragm. poet. Rom., p. 307]), de passage die P. ook in zijn *anxia genetrix*-vergelijking in Afr. I,401 vv. navolgt.

470 v.   Annorum...positi - "Gij (stervelingen) zijt, zoon, in een beperkte ruimte van tijd en plaats gezet"; samenvatting van de gehele voorafgaande passage (353 vv.) over de nietigheid van roem in ruimte en

tijd. Voor de verbinding "annorum...locorumque" cf. Afr.I,226: tempusque locusque. Voor "estis in angusto positi" cf. Sen., Contr. VII,3,3: in quam angusto domus meae fortuna posita est; voor het gesubst. adi. "angustum" [= angustia(e)] met poëtische gen. partitivus vgl. Aen. II,332 (angusta viarum [= angustas vias]), nagevolgd door Sil. V,149; cf. Austin ad loc.:

"[...] the expression belongs to a type found as early as Ennius [...] and Accius [...]; it is a mannerism of Lucretius (see Bailey, proleg. p. 91), and was much in vogue with the Augustan poets; in prose there are a few doubtful examples in Cicero, but Sallust first used it extensively, and it developed steadily in Livy and Tacitus. The genitive is formally partitive [...]" . "Angustus" gebruikt m.b.t. tijd heeft de betekenis van "brevis", cf. bijv. Georg. IV,206: angusti terminus aevi; Claud. In Ruf. II, 53: quod tantis Romana manus contexit annis,/ proditor unus iners angusto tempore vertit.

Vers 470 is een *versus hypermeter* naar het model van Vergilius, die een voorliefde had voor deze bijzonderheid en bij wie de te elideren lettergreep gewoonlijk, evenals hier, *-que* was, cf. bijv. Aen. I,332 v. - waar ook het subst. waaraan *-que* gekoppeld is, overeenkomt met dat uit het *Africa*-vers: ignari hominumque locorumque/ erramus. Overigens volgde P. zijn model niet na in het cultiveren van dit verstype: dit is het enige voorbeeld van een hypermetrisch vers in de gehele A. (cf. Gandiglio, GSLI 90, p. 302; Nougaret, *Traité*, p. 49).

Conclusie: alleen het betrachten van de deugd leidt tot ware, hemelse glorie (471-482).

P. neemt ook de conclusie van Cicero (Somn. Sc. VII,5) over, die hij nauwgezet, maar - opnieuw - niet zonder variaties en amplificaties, volgt (vooral vv. 472-73; 476-77): aangezien aardse roem bij het nageslacht geen werkelijke onsterfelijkheid betekent, leidt alleen de oriëntatie op het hemelse en het betrachten van de deugd tot ware glorie (472-77).

471 v. Quae cuncta...attollere - Cf. Somn. Sc. VII,5: igitur alte spectare si voles atque hanc sedem et aeternam domum contueri [...]. Cicero's conditionele bijzin wordt bij P. een aansporing. Vgl. ook Aug., Conf. XIII,9,10: amor illuc attollit nos.

Van "animos attollere" bestaan geen exacte parallellen, cf. echter Sen., Ep. LXVI,31: quicquid vera ratio commendat...firmat animum attollitque semper futurum in excelso; CXVII,19; Ennod., Ep. VII,9 (CSEL 6, p. 178,22): quid animum meum, inlustrissime hominum, conaris attollere?

472. huc - i.e. naar de hemel.

472 v. Vulgus...loquatur - "Het inhoudloze volk mag zien op aarde met welke woorden het over u spreekt"; cf. Somn. Sc. VII,5: [...] neque te sermonibus vulgi dedideris [...]; quid de te alii loquantur ipsi videant.

Door de substitutie van het gesubst. adi. "alii" door het subst. "vulgus" (472) en door de invoeging van het subst. "sermo" in v. 473 contamineert P. twee zinsdelen uit eenzelfde Cicero-passage. De verbinding van "vulgus" met het epitheton "inane" komt alleen voor in Ov., F. II,554, waar het

echter gebruikt wordt m.b.t. de zielen van de overledenen: ululasse.../ deformes animas, volgus inane, ferunt.

De coni. adhortativus "videant" is vervangen door het fut. exactum "viderit", dat gebruikt wordt wanneer men de zorg voor iets aan iemand anders overlaat en er zich zelf niet om bekommert (zie Forcellini, s.v. video, 20), cf. Cic., Att. XII,21,1: Legi Bruti epistulam...non prudenter rescriptam...; sed ipse viderit; Liv. III,45,11: Verginius viderit de filia...quid agat.

P. citeert de hier aangehaalde Cicero-passagie ook - uit zijn hoofd (cf. Rossi ad loc.) - in Fam. XIV,4,4, waar hij spreekt over de afkeer van de massa, die hij dikwijls ervaren heeft, van wat afwijkt van haarzelf: saepe illud Ciceronis in animum redit "Quid de te loquantur homines, ipsi viderint" et post pauca [moet zijn: paulo ante] "alte spectare si voles, neque vulgi sermonibus te dederis, nec in praemiis humanis spem posueris rerum tuarum" [...].

474. quisquis is (sc. sermo) est - cf. Ov., M. XIII, 468: quisquis is est, quem caede mea placare paratis. De uitdrukking komt veel frequenter voor met de onzijdige vorm van het relat. indefinitum, cf. Schumann, Lat. Hexameter-Lexikon, IV, pp. 444 v.

475. humanum...favorem - cf. Claud., Cons. Stil. II, 208: Nec tamen humano cedit caeleste favori/ iudicium. De verbinding komt ook voor in het hoofdstuk *Quantis malis vanitas vanos involvat* van *De vita contemplativa* van de 5de eeuwse in Gallië werkzame retor/theoloog Pomerius (III,10,3; PL 59,489 B): illi...qui...eis tantum operibus quibus emitur favor humanus inserviunt. P. had dit werk in zijn bezit, cf. E. Pellegrin, Manuscripts de Pétrarque dans les bibliothèques de France, Padova 1966, III,492.

476 v. neve...Virtus - P. blijft zeer dicht bij Cicero, cf. Somn. Sc. VII,5: nec in praemiis humanis spem posueris rerum tuarum. suis te oportet inlecebris ipsa virtus trahat ad verum decus; vgl., vooral voor de gedachte, ook Claud. XVII (Cons. Manl. Theod.), 1 vv.: Ipsa quidem Virtus pretium sibi [...] nil opis externa cupiens, nil indiga laudis, / divitiis animosa suis inmotaque cunctis/ casibus ex alta mortalia despicit arce.

478-482. Gloria...mensura - amplificatie van de Cicero-tekst: het doel van de ware deugd is niet de roem, maar God, zie Aug., Civ. Dei V,12: *Gloriam...et honorem et imperium...non debet sequi virtus, sed ipsa virtutem. Neque enim est vera virtus, nisi quae ad finem tendit, ubi est bonum hominis, quo melius non est.*

481 v. quo...mensura - "Dan hebt ge iets, dat ge altijd bezit, terwijl ge gelukkig zijt zonder einde en zonder maat". "Potior" heeft hier de betekenis van "hebben", "bezitten", als bijv. in Aen. XII,642: *Teucri potiuntur corpore et armis.* Voor de uitdrukking "sine fine beatus" cf.

Ov., Ib. 207: illae me lacrimae facient sine fine beatum; m.b.t. de hemelse zaligheid zeer veelvuldig in de middeleeuws Latijnse dactylische hexameter, bijv. Walahfridus Strabo, Carm. varia II,58 (MGH, Poetae 2, p. 296): pace dei fruitur summa, sine fine beatus; *Vita sancti Galli confessoris* 1361 (ib., p. 463): Illic cum Christo regnat sine fine beatus; Alcuinus, *Vita Willibrordi* II,24,10 (MGH, Poetae 1, p. 216): conlaudans Christum semper sine fine beatus; ib., p. 93, nr. V,21: Illic invenies animas sine fine beatas; cf. verder Schumann, Lat. Hex.-Lexikon, V, pp. 170 v..

Ook de verbinding "sine mensura" vindt men in de middeleeuws Lat. hexameter, (cf. Ruodlieb I,103 [ed. Seiler, Halle 1882, p. 207]: nam sine mensura dabitur tibi, cum cupis, illa), evenwel niet, zoals hier, in combinatie met het adi. "beatus".

Scipio's vader geeft onverwachts toe aan het verlangen van zijn zoon naar roem door de gedachte uit te spreken, dat deugd vanzelf ook leidt tot roem (482-500).

Met de raad in de voorafgaande verzen aan zijn zoon om zijn ware bestemming in de hemel te zoeken is, zoals Fenzi (DAAS, pp. 86 v.) opmerkt, logischerwijs het betoog van Scipio's vader ten einde. Onverwacht volgt echter een toegeving aan het (onuitgesproken) verlangen van Scipio naar roem, waarbij de "falsa gloria" uit v. 428, ondanks alles "praeclara" wordt genoemd (484), iets dat achteraf (486 vv.) wordt verontschuldigd met het uitspreken van het aan Cicero ontleende concept van de onlosmakelijke verbondenheid van "virtus" en "gloria". Aan het slot van Secr. III (Prose, p. 204) geeft Augustinus op vergelijkbare wijze toe aan P.'s verlangen naar roem ("Ut inglorius degas nunquam consulam..."), dat hij eerst heeft veroordeeld, en verschuift hij de betekenis van het begrip "vera gloria" van hemelse glorie naar verdiende aardse roem (Fenzi, l.c.).

482. Quod si...tangeris - contaminatie van Val. Max. VIII,14,5 (Nulla est ergo tanta humilitas quae dulcedine gloriae non tangatur) en Iuv. VII,39 (et si dulcedine famae/ succensus recites). Zie ook P.'s Ecl. I,19: famae dulcedine tactus inani (vgl. Velli, La memoria poetica, p. 31, n. 35).

483. pungeris - Het verbum "pungo" wordt overdrachtelijk gebruikt in de betekenis van "to rouse to action, goad" (OLD, s.v., 4), cf. Sen., Ep. C,11: nec omne verbum excitabit ac punget; Cic., Rosc. Am. II,6: scrupulum, qui se dies noctesque stimulat ac pungit; Vulg., Prov. II,18: et quasi gladio pungitur conscientiae.

484. quod - te verbinden met "polliceor" [485] (polliceor quod stat), dat hier de betekenis heeft van "aankondigen" (cf. bijv. Cic., Quint. XIX,60: docui, quod primum pollicitus sum, causam omnino, cur postularet,

non fuisse).

P. bedient zich in deze verzen van de typisch laat- en middeleeuws Latijnse analytische constructie van *verba sentiendi* en *declarandi* met "quod" i.p.v. met acc. c. inf., die hij elders in zijn werk gewoonlijk weet te vermijden [cf. Martellotti, *Latinità del P.*, pp. 297 vv.; cf. ook A. Bufano, "Appunti sul 'quod' dichiarativo del Petrarca", in: *Studi petrarcheschi* 7 (1961), pp. 147-50)]. Deze constructie werd ook in het oud-christelijk Latijn zeer veelvuldig gebruikt. Bij Cyprianus (Ep. LXXII-I,22 [CSEL III,2, p. 796]) vindt men eveneens "polliceri quod", maar dan, anders dan hier bij P., gevolgd door een coniunctivus: quod secum futurus sit in paradiso pollicetur (cf. Blaise, *Manuel*, p. 149).

Alle uitgevers vóór Festa lezen - waarschijnlijk als gevolg van een vergissing bij het lezen van de abbreviatuur in de manuscripten en een niet begrijpen van de constructie - "quam" i.p.v. het handschriftelijke "quod".

484. praeclara...labori - "schitterende roem is verbonden aan uw inspanning". Voor het gebruik van "sto" als synoniem van "sum" cf. comm. ad II,370.

485. veniet pretium tibi - nogmaals (cf. II,476 v.) een variatie op Claud. XVII,1: Ipsa quidem Virtus pretium sibi. "Pretium" heeft hier bij P. echter de betekenis van "gloria terrena".

486. illa...sequitur - cf. Sen., Ep. LXXIX,13: etiam invitam (sc. gloria virtutem) comitabitur (cf. comm. ad 487-490); Claud. XVII,7 v.: attamen invitam (sc. virtutem) blande vestigat et ultro/ ambit honor. P. verbindt het adi. "invitus" met - een in gedachten aan te vullen - "te" (= Scipio/de door *virtus* gekenmerkte mens), dat het begrip "virtutem" van zijn modellen vervangt. Zie ook *Secr. III* (Prose, p. 206), waar P. Augustinus dit *Africa*-vers laat citeren en hem laat refereren aan hetgeen Sallustius, *Cat. LIV,6* [esse quam videri bonus malebat: ita, quo minus petebat gloriam, eo magis illum sequebatur] zegt over Cato Uticensis: Virtutem cole, gloriam neglige, illam tamen interea, quod de M. Catone legitur, quo minus appetes magis assequeris.

P. vergelijkt de roem ("fama") die vanzelf op morele perfectie ("virtus") volgt met de schaduw, die iemand die in de zon wandelt volgt, maar voegt hieraan toe dat het uitsluitend betrachten van "virtus" om roem te verwerven even dwaas is als in de zon te gaan wandelen enkel en alleen om zijn schaduw te zien (487-495).

Het uitgangspunt van deze verzen is een Cicero-passage (*Tusc. I,45,109*). Deze wordt gecontamineerd met elementen ontleend aan Seneca, Claudianus en Ovidius.

487-490 Ut sub sole...sequitur - In *Tusc. I,45,109*, spreekt Cicero de gedachte uit, dat *virtus* automatisch leidt tot *gloria* en vergelijkt hij de

roem, waardoor de mens die hem verdiend heeft gevolgd wordt, met een schaduw: *Etsi enim nihil habet in se gloria, cur expetatur, tamen virtutem tamquam umbra sequitur.*

Dezelfde metafoor, treft men eveneens aan bij Seneca,²⁸⁹ Ep. LXXIX,13, waaraan P. reeds in het bovenstaande een element heeft ontleend en waarmee hij in de hier getrokken vergelijking nu de genoemde Cicero-passage contamineert: *Gloria umbra virtutis est: etiam invitam* (cf. 486) *comitabitur.*

De roem als *umbra virtutis* is een lievelingsthema van P. (cf. Gmelin, *Das Prinzip der Imitatio*, p. 111, n. 6; Fenzi, *DAAS*, p. 66, n. 1), dat zowel terugkeert in zijn wijsgerig proza [*Secr. III* (Prose, p. 204); *Rem. I,92* (Prose, p. 636)], als in zijn brieven (*Fam. I,2,25*; *XV,1,8*; *XV,14,26 v.*) en zijn It. poëzie (*Canz. CXIX,99*).

Behalve bij Cicero en Seneca treft men de hier door P. verwoorde gedachte - maar dan zonder de vergelijking van de roem met een schaduw - ook aan in het reeds aangehaalde *exordium* van Claudianus' panegyrische gedicht op Manlius Theodorus (*XVII,1-8*), waarin diens *virtus* wordt verheerlijkt; ook hieraan ontleent P. elementen (cf. Mustard, *Petrarch's Africa*, pp. 102; 120-21).²⁹⁰

Voorts zij verwezen naar Hieronymus, Ep. CVIII,3,4, waar de *gloria-umbra* gedachte in verband wordt gebracht met de christelijk-ascetische *vita solitaria* die Paula roem bracht: *Latebat, et non latebat* (sc. Paula). *Fugiendo gloriam, gloriam merebatur; quae virtutem quasi umbra sequitur et appetitores sui deserens, appetit contemptores.* Dat P. goed bekend was met deze brief blijkt uit *Vit. sol. II,5* (Prose, pp. 442-48); zie ook Enenkel ad *Vit. sol. I,7,27* (pp. 590 v.). Velli (*La memoria poetica*, p. 31 v., n. 36) tenslotte noemt in dit verband nog Alain de Lille (*De Planctu Naturae*, PL, 210, 465 B): [...] *verae famae haec est gloriosa proprietas, ut appetitores sui contemnat, et appetat contemptores: famam fugiundo consequitur, quam perdet insequendo.*

In de verzen 487-90 werkt P. de bij Cicero en Seneca aangetroffen metafoor verder uit in de richting van een Homerische vergelijking, waarin

---

²⁸⁹ De karakterisering van de roem als *skia aretes* is afkomstig van de midden-Stoa (Panaetius). Deze polemiseerde met deze voorstelling tegen de Cynici, die in hun streven naar onafhankelijkheid van de publieke opinie als eersten resoluut braken met het antieke ideaal van de roem als hoogste levensdoel en roem eveneens met een schaduwbeeld vergeleken, echter niet om aan te geven dat de roem zijn drager overal volgt, maar als illustratie van hun opvatting, dat roem slechts de uiterlijke schijn van deugdzaamheid is (cf. Leeman, *Gloria*, pp. 58 vv.).

²⁹⁰ Deze contaminatie van passages van drie auteurs uit verschillende perioden uit de Latiniteit vormt een goed voorbeeld van de door Velli genoemde, op concentratie gerichte, werkwijze van P., waarnaar in de Inleiding is verwezen.

de roem de deugdzame mens volgt als de schaduw hem, die onder de zon rond dwaalt.

Hiertoe vervangt hij het door Cicero gebruikte abstracte begrip "gloria" door de personificatie "Fama" (489) in een door het comparatieve adv. "sic" ingeleide hoofdzin, welke hij laat voorafgaan door een door "ut" (487) ingeleide bijzin, die Cicero's korte comparatieve formule "tamquam umbra" vervangt. In deze bijzin wordt het door Cicero gebruikte subject "umbra" geamplificeerd tot "corporis umbra ipsa tui" (487 v.) en wordt een object toegevoegd: "(te) sub sole vagum" (487). P.'s model bij deze uitwerking is waarschijnlijk, zoals Velli betoogt (o.c., p. 32, n. 37), Ov., Tr. I,9,11 vv. geweest (waar het "vulgus", dat de Fortuin volgt zolang deze het gunstig gezind is, wordt vergeleken met de schaduw die een wandelaar volgt zolang de zon schijnt): Utque comes radios per solis euntibus umbra est, / [...], / mobile sic sequitur Fortunae lumina vulgus.

Door het gebruik van het verbum "comitatur" (487) wordt Cicero gecontamineerd met Seneca, terwijl de bijzin "quocumque...steteris" een retorische verdubbeling en herhaling van dit verbum vormt, waarbinnen men tweemaal een vorm van "verbale Wortparataxe" (cf. II,98-100; 174; 438) aantreft, in een - wat de gebruikte tempora betreft - chiastische plaatsing (flexeris.../ flectitur...stat ...steteris [488 v.]).

Voor de toepassing van de praesentia "flectitur" en "stat" naast vormen van het fut. exactum cf. KS I,119 v., waar wordt gesproken van "der häufige Gebrauch des Präsens im futurischen Sinne in Bedingungssätzen" ("quocumque" = si aliquo, cf. KS II,430 v.) "sowohl im Haupt- wie im Nebensatze"; hierop volgt als verklaring: "ist nämlich der eine der beiden deutlich futurisch, so ergibt sich für den anderen die Zeitstufe auch bei dem Gebrauche des Präsens meist ohne Schwierigkeit." Als voorbeeld worden o.a. genoemd Cic., Att. XV,21,2: quod scribo, cum absolvero; Liv. V,44,7: nisi victos...tradidero, non recuso.

De verbinding "gradum flectere" komt slechts weinig voor, bij mijn weten slechts Sen., Herc. Fur. 678: gradumque retro flectere haut umquam sinunt/ umbrae tenaces; Val. Fl. III,416: flecte gradum.

In 489 v. wordt het adi. "invitam" uit de Seneca-passage en Claud. XXVII,7 - waarop P. in v. 486 al heeft gevarieerd door het te gebruiken in een andere buigingsvorm ("invitum") - vervangen door de synonieme uitdrukking "volentem nolentemque simul", een variatie op de spreekwoordelijke uitdrukking "nolens volens", die wellicht (cf. Otto, Sprichwörter, s.v. velle) teruggaat op een vers uit Sen., Ep. CVII,11

(Ducunt volentem fata, nolentem trahunt),²⁹¹ maar waarvan het eerste gebruik

---

²⁹¹ Zeer gebruikelijk in antiek Latijn zijn verbindingen van coni. vormen van "volo" en "nolo" als "velim nolim" (Cic., N.D. I,7,17) en "velit nolit" (Sen., Apoc. I,2); zie

in de epische poëzie eerst te vinden is in de 9de eeuw, nl. in het werk over de daden van Lodewijk de Vrome van Ermoldus Nigellus: *Carmen in honorem Hludowici Pii* I,338 (MGH, Poetae 2, p. 15: *Nolens sive volens, servitio subiit*) en bij Heiricus Autissiodorensis [Heiric van Auxerre], *Vitae S. Germani allocutio* (MGH, Poetae III,2, p. 437: *Haec nolens capies, volens itemque*). Bij de eerstgenoemde auteur is ook de geïnverteerde vorm met onmiddellijk op elkaar volgende participia te vinden, waarvan P. uitgaat: *aut tu, Barchinona, volens nolensque vetata/ pandere claustra iubes* (o.c., I,175, p. 10).

490-495. Sed numquid...ventos - Hoewel de roem in de passage, waaraan P. zijn vergelijking ontleent, ook bij Cicero "nihil habet in se cur expetatur", waardeert deze hem hier toch, in tegenstelling tot wat het geval is in het *Somn. Sc.*, als een echt *bonum*²⁹² en dus veel positiever dan uit christelijk oogpunt wenselijk was.

Om deze reden laat P. op zijn op Cicero gebaseerde vergelijking nog een tweede vergelijking volgen (490-95), waarmee hij de klassieke conceptie van de onlosmakelijkheid van roem en deugd in een christelijk kader poogt te plaatsen door de roem de status van een tijdelijk goed te geven, dat weliswaar van nature voortvloeit uit de deugd, maar niet haar einddoel mag zijn, dat de deugd immers eerst in de hemelse zaligheid vindt: de roem volgt weliswaar de deugdzame mens als een schaduw degene die onder de zon dwaalt, maar zoals het dwaas zou zijn zich enkel en alleen aan de zon bloot te stellen om zijn schaduw te kunnen zien, zo zou het ook dwaas zijn zich in zijn leven uitsluitend in te spannen om aardse roem te verwerven.

Deze tweede vergelijking heeft een ongebruikelijke vorm: twee grammaticaal van elkaar onafhankelijke (samengestelde) zinnen, waarvan de eerste (*Sed numquid...terga suam* [490-92]) - met daarin het in de vergelijking gebruikte beeld - een retorische vraag vormt, en de tweede (*Non sanior...ventos* [492-95]) - met daarin de toepassing van het beeld - een vergelijkend element in de vorm van een negatieve comparativus ("non sanior" [492]) bevat.

Het nee-verwachtende vraagpartikel "numquid" (490) - een versterkte vorm van "num" - is gebruikt i.p.v. het ja-verwachtende "nonne".

Deze verwisseling behoort tot de levendige omgangstaal en wordt het meest aangetroffen in het oud-Latijn, maar komt in alle perioden voor, ook in de klassieke, bijv. *Hor.*, S. II,6,53; *Prop.* II,3,23; cf. *LHS*, p. 463, waar het verschijnsel wordt verklaard uit "die subjectiven Momente die den Fragenden im Augenblick der Fragestellung bewegen. [...] es kommt nicht

---

verder Otto, l.c.

²⁹² Cicero's waardering van de roem is, zoals in de Inleiding - onder verwijzing naar Leeman (*Gloria, passim*) - reeds is gezegd, in zijn meeste werken nog positiever: niet alleen in zijn redevoeringen, ook in de rest van *Tusc. I* en *De re p.* stelt hij (onsterfelijke) aardse roem nagenoeg gelijk aan de onsterfelijkheid van de ziel.

allein auf die Erwartung an, es genügt, dass die Idee einer negativen Antwort irgendwie in seinem Gedanken gegenwärtig ist".²⁹³ In het geval van Scipio's vader is dit idee van een ontkennend antwoord het gevolg van diens bekendheid met het sterke verlangen naar roem van zijn zoon.

Het subst. "ventus" in de uitdrukking "vanos populi per compita ventos" (495) heeft de overdrachtelijke betekenis van "the wind, as a symbol of fortune (favorable or unfavorable), fame, applause, etc." (LS, s.v.), cf. Cic., Clu. XLVII,130: ventum quendam popularem; "populus" heeft de betekenis van "plebs", cf. Gell. I,22,2: id dicitur non in compitis tantum neque in plebe volgaria, sed in foro, in comitio, apud tribunalia. Cf. voor de gedachte ook ook Claud. XVII,3: (Virtus) nec fascibus ullis/erigitur plausuue petit clarescere vulgi.

In Secr. III (Prose, pp. 204-206) werkt P., zoals in het bovenstaande reeds werd aangegeven, Cicero's idee van de roem als schaduw van de deugd op overeenkomstige wijze uit: Nosti enim gloriam velut umbram quandam esse virtutis; itaque, sicut apud vos impossibile est corpus umbram sole feriente non reddere, sic fieri non potest virtutem, ubilibet radiante Deo, gloriam non parere. Quisquis igitur veram gloriam tollit, virtutem ipsam sustulerit necesse est. [...] Insanus profecto videatur qui die medio per solis ardorem, ut umbram cerneret ostenderetque aliis, cum labore discurreret; atque nihilo sanior est, qui inter aestus vitae multo cum labore circumfertur, ut gloriam suam late diffundat.

Corradini (p. 425) verwijst in dit verband ook naar Fam. I,1 (Fracassetti = Fam. I,2,25 vv. Rossi): mors hominem eximit ab imperio fortunae; cessant exinde ludibria haec, et - velit ipsa vel nolit -

virtutem fama, ceu solidum corpus umbra, consequitur. [...] virtutem cole, dum vivis; famam invenies in sepulcro.

Scipio's vader beantwoordt de onuitgesproken vraag van zijn zoon, of hij zijn streven naar roem dan geheel moet opgeven (496-509).

---

²⁹³ Zie voor de in deze formulering besloten liggende verruiming van de 19^e eeuwse schoolgrammaticaregel voor het gebruik van "num" en "nonne" ook D.R. Shackleton Bailey, "Num in direct questions: a rule restated", in: The Classical Quarterly, n.s. III (1953), pp. 120-125.

Voorts speelt de kwestie een rol in de discussie over de exacte kennis van het klassiek Latijnse taaleigen van de 16^e eeuwse Franse humanist Etienne Dolet, cf. K. Lloyd-Jones en M. van der Poel, "Num, nonne and Simon Finet in Dolet's Orationes: Some textual questions revisited", in: Humanistica Lovaniensia XLVI (1997), pp. 94-113, dat een reactie vormt op een artikel over hetzelfde thema in hetzelfde tijdschrift [XLIV (1995), pp. 202-206] van de hand van J. Chomarat.

Als antwoord op deze vraag herhaalt Publius in andere woorden wat hij ook in zijn vergelijking van de roem met een schaduw heeft gezegd: het streven naar roem is op zichzelf niet verkeerd, zolang het maar niet het uiteindelijke levensdoel wordt. Dat dient het bereiken van morele perfectie te zijn, waarvan het eeuwige leven de werkelijke beloning is, niet de roem, die tot de aardse goederen behoort.

De onuitgesproken vraag die Scipio hier stelt, is dezelfde die P. in Secr. III (Prose, p. 204-206) aan Augustinus stelt m.b.t. de roem die hij hoopt te oogsten met de voltooiing van de A. Augustinus antwoordt in dezelfde trant als Scipio's vader: [P.] Ceterum de hac re sententiam tuam ultimam audire velim... [Aug.] Quid ergo? Eat ille ut terminum teneat; euntem tamen umbra consequitur; agat iste ut virtutem apprehendat, agentem gloria non deserit. De kerkvader waarschuwt in de hierop volgende passage echter, dat de roem die hij hier op het oog heeft wel de "ware roem" is, d.w.z. die, welke het gevolg is van morele perfectie. Roem die het gevolg is van andere prestaties, of die nu lichamelijk of intellectueel van aard zijn, dient in het geheel niet nagestreefd te worden. Augustinus raadt P. dan ook aan op te houden met zijn werk aan de A. Paradoxaal hierbij is, dat Augustinus bij zijn beantwoording van P.'s vraag citeert uit dezelfde A., met het werken waaraan hij hem maant te stoppen (achtereenvolgens de verzen II,361-63; 431-32; 455-57 en 486), cf. Fenzi, DAAS, pp. 66 v.

497. eundum - Lr heeft hier de foutieve lezing "eundem", cf. Fera, Antichi editori, p. 130.

498. sequatur - De coniunctivus hangt af van "licet" (497), dat hier evenwel geen concessieve conjunctie is, maar een onpersoonlijk werkwoord ("het is geoorloofd, dat") met "paratactische" coniunctivus met finale strekking (zie KS II, pp. 443; 227-30), vgl. bijv. Aen. VI,400 v.: licet ingens ianitor antro/ aeternum latrans exsanguis terreat umbras. Vertaling: "de schaduw mag gerust onder het gaan zijn weg volgen".

499. hic - "deze", degene die zich oriënteert op het hemelse en de ware glorie; tegenover "ille" (497), hij die slechts aardse roem nastreeft.

499. alius - "anders van aard als hij is".

499. sibi - i.p.v. "ei", cf. I,27 en comm. ad loc.

500. gloria....labores - cf. het bovengenoemde Sen., Ep. LXXIX,13: etiam invitam comitabitur; Hier., Ep. CVIII, 3,4: appetitores sui deserens, appetit contemptores (gloria).

501. super ardua - "over de hoogten"; overdrachtelijk gebruik van deze ook in de antieke epiek toegepaste verbinding van prepositie en gesubst.

neutr. pl.; cf. Aen. VI,515; Luc. I,397; VI,138, maar vooral Sil. IV,75: super ardua ductum/ huc egere dei.

De verbinding werd ook in de christelijke hexameter gebruikt, cf. Ven. Fort., Carm. III,7,31; Vita Galli 1309 (MGH, Poetae 2, p. 461), Carmen de Landberto 409 (MGH, Poetae 4, p. 153).

502. aut potius - formule, waarmee een zojuist uitgesproken gedachte in gecorrigeerde vorm wordt herhaald. Men vindt de formule buiten het proza (vooral dat van Cicero) slechts bij Iuvenalis (VI,489) en Sedulius (Carm. pasch. I,281: risimus aut potius tales deflevimus actus).

503 v. victrixque supremo/ cardine Fortunae sedeat - "en moge hij (de staat) als overwinnaar geplaatst zijn op het hoogste keerpunt van de Fortuin", i.e. "moge het lot van onze staat door de overwinning (nl. op Hannibal, door wiens optreden de ondergang van Rome nabij was) volledig omslaan (nl. doordat nu de weg is vrijgemaakt voor een schitterende heerschappij van Rome over de wereld)".

P. varieert op Stat., Th. X,853 (waar evenwel het begrip "Fata" gebruikt wordt i.p.v. het door P. gebezigde "Fortuna",²⁹⁴ en geen gunstige, maar juist een kritieke situatie wordt geschetst, zodat hier sprake is van contrastimitatie: Tum vero (Thebani) attoniti *fatorum in cardine summo*,/ ceu suprema lues urbi...subiret,/ omnibus e tectis...saxa...rotant.²⁹⁵

Statius ontleent op zijn beurt het metaforisch gebruik van het woord "cardo" waarschijnlijk aan Aen. I,672 (haud tanto cessabit cardine rerum), waarover Servius opmerkt, dat de metafoor ontleend is "a ianua..., quae motu cardinis hac atque illac impelli potest". Zoals bij Vergilius de "res" met deze "ianua" vergeleken kunnen worden, is dat bij Statius en P. het geval met resp. de "Fata" en "Fortuna"; het omslaan van deze laatste, die immers twee aspecten vertoont (cf. comm. ad II,71: fortuna adversa), is een geliefd thema van P.

Voor de betekenis van het verbum "sedeo" hier cf. OLD, s.v., 6 ["(of things) To be placed, rest, sit, lie (in a given position)"], waar als

voorbeeld van overdrachtelijk gebruik in deze zin Sen., Herc. Fur. 199 wordt genoemd: humilique loco sed certa sedet/ sordida parvae fortuna domus.

505. placidus rex cuncta tegentis Olympi - "de genadige koning van de

---

²⁹⁴ Voor het onderscheid tussen beide begrippen cf. comm. ad I,233: Fortuna; cf. voorts I,319 voor een omgekeerde omwisseling van beide t.o.v. het gebruikte model.

²⁹⁵ Williams ad loc. vertaalt de gemarkeerde woorden als: "at the supreme turning-point of fortune"; Mozley: "upon the utmost verge of doom".

alles bedekkende hemel". De aanduiding "rex Olympi" voor de christelijke God vindt men bij Cyprianus Gallus, Gen. 922 (CSEL 23, p. 35): Ego sum rex magnus Olympi. Voor het tweede gedeelte van de perifrasedie cf. Ov., M. I,5: quod tegit omnia, caelum. Het adi. "placidus" werd ook door Vergilius op goden toegepast: Aen. III,266; IV,578.

506. actu - "gang van zaken".

507. patriae...labanti - cf. I,169.

507. patriae baculum - Het subst. "baculus"/"baculum" betekent "staf", "steun" en is een synoniem van "scipio". Dit woord zou voor het eerst als *cognomen* zijn toegepast op een lid van de *gens Cornelia* die als zodanig optrad voor zijn blinde vader, cf. Macr., Sat. I,6,26: non aliter dicti Scipiones nisi quod Cornelius, qui cognominem patrem luminibus carentem pro baculo regebat, Scipio cognominatus nomen ex cognomine posteris dedit.

De overdrachtelijke betekenis van "baculus"/"baculum" vindt men in het oud-christelijk Latijn, bijv. Vulg., Tob. X,4: fili mi!...lumen oculorum nostrorum, baculum senectutis nostrae, solatium vitae nostrae. "Baculum" wordt door P. predicatief gebruikt ("als steun").

508. Scipionis - hier drielettergrepig door *synizesis* ("Scipjonis"), cf. comm. ad II,524.

509. cognomen...aliud - Deze bijnaam is uiteraard "Africanus"; cf. I,2 v.: virum...cui.../ nobilis aeternum prius attulit Africa nomen.

Lof van de vriendschap (510-530).

Scipio's vader wijst zijn zoon in een monoloog, waarin tal van elementen zijn ontleend aan Cicero's *Laelius de amicitia*, op het belang van de vriendschap in het mensenleven, spoort hem aan in het bijzonder zijn vriendschap met Laelius te koesteren en voorspelt dat een andere Laelius op een later tijdstip bevriend zal raken met zijn kleinzoon, een feit dat bij het nageslacht tot verwarring tussen beide Laelii zal leiden (cf. v. 523: multi errabunt; par...unum).

Uit het feit dat P. aanvankelijk (en ook in de rest van de A.)²⁹⁶ de met Scipio Maior bevriende Laelius - zoals ook in de Middeleeuwen niet zelden was gebeurd²⁹⁷ - verwarde met de gelijknamige vriend van Scipio Minor, die

---

²⁹⁶ Laelius Maior wordt hier geprezen om de welsprekendheid en geleerdheid die in de dialoog van Cicero aan de daarin optredende, met Scipio Aemilianus bevriende, Laelius Minor ("Laelius sapiens") wordt toegeschreven, cf. Afr. III,80 v.: nam tibi sermo/ dulcis adest; III,377: mellito affabilis ore; VII,888: Laeliumque loquacem; VIII,220: doctus...Laelius (cf. Martellotti, Sulla composizione, pp. 17 vv.; P. e Silio Italico, pp. 574 v.).

²⁹⁷ Een - gezien hetgeen in de Inleiding m.b.t. de relatie Petrarca-Silius werd betoogd - pikant detail is dat ook Silius (XV,455 v.) aan Laelius Maior de welsprekendheid

Cicero tot woordvoerder had gekozen in zijn zijn genoemde dialoog, en eerst later tot het duidelijke onderscheid tussen beide Laelii was gekomen dat men in deze *Africa*-passage aantreft,²⁹⁸ leidt Martellotti (Sulla *composizione*, pp. 17 vv.) af, dat P. deze passage eerst later (na 1343) aan de A. moet hebben toegevoegd.

Als tweede aanwijzing hiervoor noemt Martellotti het feit, dat P.'s lof van de vriendschap op deze plaats een wat geforceerde (cf. v. 510: "Insuper hoc moneo ...") voortzetting vormt van het betoog van Scipio's vader, dat eigenlijk met de in vv. 504-9 beschreven aansporing aan zijn zoon tot de deugd en met de verklaring van diens naam - iets waarmee P. bijv. ook zijn *Vita Catonis* besluit - is voltooid.

510. memori...imprime menti - combinatie van de verbinding "mens memor" (een variatie op het in Afr. I,170 en II,9 gebruikte "animus memor"), die men in de antieke poëzie slechts in de ablativus-vorm aantreft (bijv. Lucr. II,582; III,858; Ov., M. VII,521; Manil. II,842; III,618; Sil. XIII,40) met de uitdrukking "menti imprimere" (cf. Cic., Part. Or. 2,11,34).

511. studium recti - het boven (472 vv.) genoemde streven naar deugd, dat tot ware glorie leidt.

511. patriaegue parentis amorem - "de liefde voor het vaderland, uw moeder". Voor de verbinding van de begrippen "patria" en "parens" cf. Varr., Men. frg. 235 [Bücheler] (patriam, maiorem parentem), maar vooral Cic., De Or. I,44,196 (patria, parens omnium nostrum) en id., Cat. I,7,17 (patria, quae communis est parens).

---

van Laelius Minor toeschreef. Silius vergeleek deze evenals P. - die haar met die van Odysseus vergelijkt (Afr. III,376) - met die van een Homerische held, nl. Nestor (vgl. Martellotti, l.c.).

²⁹⁸ Dit onderscheid vindt men ook in de derde en laatste versie (*alpha*) van P.'s *Vita Scipionis* (XI,7-8): *quamvis famosa illa (amicitia) et inter pauca amicorum paria numerata, de qua Cicero librum scripsit, non inter hunc Scipionem et hunc Laelium..., sed inter huius et illius - quantum augurio assequor - nepotes, horum cognomine et fama similes ac virtute, viguerit. Non minus tamen viguit inter istos, et est duplicis amicitiae nomen unum, et felicia in amicitiiis nomina Laelius et Scipio; vgl. voorts Fam. XIX,3,3 (uit 1355): Equidem quantum ingenio assequor, Romae olim duo fuerunt Laelii, Scipionibus amicum nomen; ille avum coluit, hic nepotem; ille tributariam vidit Carthaginem, hic eversam.*

Het belang van vaderlandsliefde werd reeds door P. onderstreept in Afr. I,483 vv.

513 v. amicitias...quas tibi Virtus/ conciliat - P. volgt - ook in de verwoording - het slot van Cicero's *De amicitia* na, waar deze auteur Laelius laat herhalen wat hij ook reeds aan het begin van de dialoog heeft betoogd,²⁹⁹ nl. dat vriendschap ontstaat uit *virtus*, en wel *virtus* in de praktische, niet-filosofische (stoïsche) zin van het woord: Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, et tu, Q. Muci, et conciliat amicitias et conservat (Lael. XXVII, 100).

Bernardo (Petrarch, etc., p. 78) wijst erop dat P. in Fam. XII,16,26 de vriendschap tussen Scipio en Laelius aanduidt als "Romanae virtutis et amicitiae summum decus".

515. experiere - Met dit woord eindigt het vers op een *pentasyllabum*, dat de laatste twee voeten beslaat. Een dergelijk verseinde vindt men - anders dan in de A., waarin ook de verzen V,124 en IX,97 met een dergelijk *pentasyllabum* in de vorm van een niet-ongewoon woord besluiten (resp. *auxiliumque* en *historiarum est*) - in de klassieke tijd vrijwel uitsluitend wanneer het een (Griekse) eigenaam betreft (bij Vergilius is "quadrupe-dantum" [Aen. XI,614] de enige uitzondering), en bij Lucretius in het geval van samengestelde of archaische woorden (cf. Afr. VII,417 [armipotentem]). Slechts bij Ennius is een verseinde als bijv. "aequiperare" (Ann. 133 [Skutsch]) niet ongebruikelijk (cf. Gandiglio, GSLI 90, p. 302; Nougaret, *Traité*, p. 45; Crusius-Rubenbauer, *Römische Metrik*, p. 53).

515 v. Rebus...amici - cf. Cic., Lael. VI,20: (amicitia), qua quidem haut scio an excepta sapientia nihil melius homini sit a dis immortalibus datum. P. vervangt het begrip "amicitia" door de parafrase "alterno convictu et fido pectore amici". Voor de verbinding "fidum pectus" cf. Hor., C. II,12,16: mutuis/ fidum pectus amoribus; Sen., Phaedr. 875: fido pectore arcana oculam. Vgl. ook Lael. XVIII,65: Firmamentum autem stabilitatis constantiaequae est eius, quam in amicitia quaerimus, fides; nihil est enim stabile, quod infidum est. Zie voorts Lael. VI,22: Quid

dulcius quam habere, quicum omnia audeas sic loqui ut tecum?

517. ex multis...certissimus unus - "van velen verreweg de meest betrouwbare". Voor de toepassing van het adi. "certus" op vrienden cf.

---

²⁹⁹ Lael. VI,20 v.: Qui (sc. Stoici) autem in virtute summum bonum ponunt, praeclare illi quidem, sed haec ipsa virtus amicitiam et gignit et continet, nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest. Iam virtutem ex consuetudine vitae nostrae sermonisque nostri interpretemur nec eam, ut quidam docti, verborum magnificentia metiamur virosque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paulos, Catones, Gallos, Scipiones, Philos.

Enn. ap. Cic. Lael. XVII,64 (Trag. 210 Vahl.): amicus certus in re incerta cernitur; vgl. ook Plaut., Trin. 94: tu ex amicis certis mi es certissimus. Voor de vorm en metrische positie van het samengestelde epitheton cf. Aen. II,426 (= VII,536): iustissimus unus; vgl. ook Afr. II,308: fortissimus unus.

518. Laelius - i.e. Gaius Laelius Maior (ca. 235 - ca. 160), vriend en vertrouweling van Scipio Maior, aan wie hij zijn (militaire en politieke) carrière grotendeels te danken had. Laelius speelde een aanzienlijke rol in de oorlog: "At the siege of New Carthage, Laelius commanded the fleet, and alone shared early knowledge of Scipio's plan of campaign [zie onder]; he commanded one of the wings at the battle of Baecula; he was sent to capture Gades and on diplomatic missions to Rome and Africa; he defeated Syphax and played a decisive role in the battle of Zama" (Scullard, Scipio Africanus, p. 16). Na de oorlog bekleedde hij verscheidene openbare ambten, waaronder het consulaat (in 190). Tevens verstrekte Laelius gegevens over het leven van Scipio aan de Griekse geschiedschrijver Polybius, die hij in 160 ontmoette, en die de belangrijkste bron voor Livius werd waar het Scipio betreft (cf. comm. ad I,120: genus, n. 71).

518-520. Arcani...consciis atque minister/...tui - "deelgenoot en uitvoerder van uw geheime plannen". P.'s woorden lijken een contaminatie van de uitdrukking "arcanorum consciis" van Ammianus Marcellinus (XIV,1,7; XV,2,5; XV,5,9; XXVI,6,14) en Lucr. III,61: socios scelerum atque ministros. Festa (app. crit. ad loc.) verwijst voor de singularis-vorm van het adi. "arcanus", waarvan bij substantivering gewoonlijk het onzijdig meervoud werd gebruikt, naar Iuv. IX,115 v.: prodere malunt/ arcanum.

Een illustratie van de woorden "arcani consciis" vormt het feit, dat bij het beleg van Carthago Nova niemand behalve Laelius Scipio's *plan de campagne* kende, cf. Liv. XXVI,42,5: nemo omnium, quo iretur, sciebat praeter C. Laelium.

520. Post tempore multo - variant op wendingen als "longo post tempore" (Verg., Aen. VI,409; Ecl. I,29 v.; 67, etc.), die met name ongewoon is door de plaatsing van het adverbium "post" voor de abl. mensurae (de *Thesaurus* [s.v. 165,55 vv.; 157,66 vv.] geeft er de voorkeur aan "post" in dergelijke gevallen [bijv. Gell. XVII,21,21: post non longo tempore] op te vatten als prepositie met abl.).

Ook de verbinding van het adi. "multus" met het subst. "tempus" is vrij zeldzaam in antiek Latijn (cf. echter Luc. I,671; II,166; Coripp., Iohan. VI [V],60 [MGH, A.A., III,2, p. 66]); frequenter is zij in het oud-

christelijk en middeleeuws Latijn (cf. Schumann, Lat. Hexameter-Lexikon, V, pp. 390 v.).

521. Laelius alter - "een tweede Laelius": Gaius Laelius Minor (ca.

190 - ca. 125), zoon van Laelius Maior, die in de derde Punische oorlog (149-146) Scipio Aemilianus, de kleinzoon door adoptie van Africanus Maior, wiens vriend en vertrouweling hij was, als onderbevelhebber naar Africa begeleidde. Evenals zijn vader vervulde hij verschillende openbare ambten, waaronder het consulaat (in 140). Daarnaast was deze Laelius, zoals reeds opgemerkt, - evenals Scipio Aemilianus zelf - een begenadigd redenaar. Hij zou de - niet bewaard gebleven - *laudatio funebris* - op Scipio Minor hebben opgesteld. Aan zijn belangstelling voor de filosofie - hij had contact met wijsgeren als Diogenes van Seleucia en Panaetius - had hij zijn bijnaam *Sapiens* te danken. Reeds bij zijn leven, maar vooral door het nageslacht, werd hij beschouwd als een toonbeeld van trouwe vriendschap. Cicero maakte hem dan ook, zoals gezegd, tot hoofdpersoon in zijn dialoog over de vriendschap (cf. F. Münzer, RE 12,404-410; zie ook Woordenboek der Oudheid, dl. II, 1666).

P. zelf gaf zijn dierbaarste jeugdvriend, Angelo ("Lello") di Stefano, vanwege de overeenkomst van diens naam met die van de protagonist uit Cicero's *De amicitia* en als teken van eeuwige vriendschap de bijnaam "*Laelius*", cf. bijv. Ep. metr. I,8 (Ad Laelium suum). Corradini (p. 425) citeert in dit verband, naast Fam. XIX,3,3 (Certe et mihi Laelius meus est, quem tot saeculis interiectis urbs eadem, senex nondum sterilis, genuit), uit de 18de eeuwse Petrarca-biografie van abbé de Sade (*Mémoires pour la vie de F. Pétrarque, tirés de ses oeuvres et des auteurs contemporains*, Amsterdam 1764-67, vol. III, Pièces iustificatives n. 5) een epigram waarin P. zijn vriend aan een bekende aanbeveelt: *Laelius, antiquis celebratum nomen amicis, / durat adhuc faustum nomen amicitiiis. / Hic magno dilectus avo, placet ille nepoti, / Scipiadam geminus perpetuusque decor. / Tertius alter ego est: sed mentior; unus et idem, / dimidiumque animi vir tenet ille mei. / Dimidium dixi? totum dixisse decebat. / Faveris ergo mihi, si sibi, care, faves.* Ook zijn tal van proza-brieven aan deze "*Laelius*" gericht, cf. de *Indice dei nomi* in de ed. Rossi van de *Familiares*, s.v. Lelio (di Pietro Stefano dei Tosetti).

522. amore - Cicero brengt het substantivum "*amicitia*" etymologisch in verband met "*amor*": *amor enim, ex quo amicitia nominata est...* (Lael. VIII,26).

523-526. Hinc olim...tractu - Korte digressie ter opheldering van de in de inleiding op deze passage (510-530) genoemde, in de Middeleeuwen bestaande, verwarring tussen beide Laelii. Een dergelijke digressie treft men ook aan in de laatste versie van P.'s *Vita Scipionis* (zie boven).

523. Hinc - causaal: "om deze reden".

523. par...unum - "als één paar". Scipio's vader voorspelt dat, omdat de boezemvriend van zijn achterkleinzoon (Scipio Minor) dezelfde naam zal dragen als die van zijn zoon (Scipio Maior), men zich in de toekomst niet zal realiseren dat er in de familiegeschiedenis van de *gens Cornelia*

sprake is geweest van vriendschappelijke banden met twee verschillende Laelii. Men zal de (in de literatuur genoemde) eigenschappen van Laelius Minor toevoegen aan die van Laelius Maior en zo twee vriendenparen (Scipio Maior en Laelius Maior + Scipio Minor en Laelius Minor) reduceren tot één paar (Scipio [Maior] en Laelius).

523. omnibus - dat. auctoris bij "celebrabitur" (524), of dat. iudicantis: "(als één paar) in de ogen van allen".

524 v. Laelius...mundus - variatie op Cic., Lael. IV, 15: (Laelius spreekt): ex omnibus saeculis vix tria aut quattuor nominantur paria amicorum; quo in genere sperare videor Scipionis et Laeli amicitiam notam posteritati fore.

P. legt Scipio's vader als voorspelling de wens van Cicero's Laelius in de mond en bedient zich bij de formulering van deze voorspelling van uitdrukkingen die min of meer synoniem zijn met de door Cicero gebruikte ("celebrabitur" i.p.v. "nominantur"; "quos tulit extrema veniens ab origine mundus" i.p.v. "ex omnibus saeculis").

Algemeen wordt aangenomen, dat Cicero bij de "drie of vier vriendenparen uit alle eeuwen" waarvan hij hier spreekt, in ieder geval dacht aan Theseus en Pirithous, Achilles en Patroclus, Orestes en Pylades (cf. bijv. W.A. Falconer, Cicero, De senectute, De amicitia, De divinatione, London (Loeb) 1923, ad loc.); "the fourth, probably in Cicero's mind (Cic. Off. iii,45; Fin. ii,79), was Damon and Phintias" (id., ib.). Zelf noemt P. als voorbeelden van vriendenparen aan het slot van Fam. XII,16 - naast Laelius en Scipio - de *adolescentes regii* Tydeus en Polynices, Theseus en Pirithous, Hercules en Philoctetes, Pylades en Orestes, en de *Pythagorei iuvenes* Damon en Phintias. In Ep. metr. II,9,68 vv. voegt hij hieraan nog toe de vriendschappen tussen keizer Augustus en Vergilius en Horatius, die tussen koning Archelaus en Euripides, die tussen Scipio en Ennius en die tussen koning Roberto en zichzelf. Voorts kan men uiteraard nog denken aan Aeneas en Achates, en Nisus en Euryalus.

524. Scipio - hier tweelettergrepig door *synizesis* (met consonantische *i*), cf. II,508: Scipionis; cf. echter ook II,101: Scipio. Toepassing van dit prosodische hulpmiddel naar Grieks voorbeeld bij *i* en *u* komt ook in de klassieke hexameter, met name bij eigennamen, waarbij men zich grotere metrische vrijheden placht te permitteren, een enkele maal voor, bijv. Aen. I,2: Laviniaque; Ov. M. XV,718: Antium; cf. Norden ad Aen. VI,33. Antieke parallellen van de toepassing van *synizesis* bij het gebruik van de naam Scipio zijn mij echter niet bekend. Zie ook comm. ad I,66.

525. extrema veniens ab origine - "komend vanaf haar uiterste oorsprong", i.e. "sedert haar eerste oorsprong". Een vergelijkbare wending vindt men slechts bij Ligurinus (12de eeuw, cf. comm. ad I,208 v.), Carm. V,283 (PL 212,397 C): comes antiqua veniens ab origine regum. Van de

verbinding "extrema...ab origine" bestaan geen parallellen; wel vindt men (Cat. IV,15; Verg., Cat. X,14) "ultima ex origine; gewoner is het epitheton "prima", cf. bijv. Luc. VI,611: a prima descendit origine mundi (causarum series). De hier gebruikte betekenis van "extremus" is ongewoon, cf. echter Quint., Inst. VIII,5,33: extrema vetustas. In Afr. I,78 gebruikt P. dezelfde uitdrukking met het met "veniens" synonieme participium "oriens": oriens extrema ab origine.

526. duo...paria - "twee (vrienden)paren", tegenover "par...unum" (523); de uitdrukking vormt een variatie op de woorden "tria aut quattuor...paria amicorum" uit de zojuist aangehaalde passage uit Cic., Lael. IV,15.

526. longo...tractu - "door een lang tijdsverloop"; voor de hier gebruikte betekenis van "tractus" cf. OLD, s.v., 8 b.

527. primum - adverbiaal: "Aanvaard gij voor het eerst (nl. in de Romeinse geschiedenis) (als patriciër) een plebeïsche vriend." Ik volg de interpretatie van Festa (app. crit. ad loc.): "*primum*, che non si può riferire né a *par* né ad *amicum*, se non dandogli il valore di *prius* o di *priorem* [...] va inteso come avverbio: 'da tu il primo esempio, nella storia romana, di un nobile che si sceglie per amico un plebeio'."

527 v. nec...plebeium - cf. Cic., Lael. XIX,69: Sed maximum est in amicitia parem esse inferiori; ib. XX,72: ii, qui superiores sunt, summittere se debent in amicitia.

527 v. amicum.../...plebeium - Laelius stamde uit de plebeïsche gens *Laelia* en was een *homo novus*.

528 v. de plebe...viri - cf. Hor., S. I,6,7 vv.: Cum referre negas, quali sit quisque parente/ natus, dum ingenuus (h.l. "van edel karakter"): persuades hoc tibi vere,/ ante potestatem Tulli atque ignobile regnum (cf. Afr. I, 531 v.)/ multos saepe viros nullis maioribus ortos/ et vixisse probos amplis et honoribus auctos (Corradini). Voor "surrexere" cf. comm. ad II,145: surgunt.

529 v. quos...impar - "die een vurige daadkracht en een geest ongelijk aan die van hun voorouders op het niveau heeft gebracht van (gelijk heeft gemaakt aan) aanzienlijkeren". "Tulit" (eig. "heeft voortgebracht") heeft hier welhaast de betekenis van "reddidit" als in Hor., C. I,12,42: hunc.../ utilem bello tulit.../ saeva paupertas.

Het overdrachtelijk gebruik van "vividus" is post-augusteïsch en zeer zeldzaam (cf. LS, s.v.). P.'s formulering is wellicht een variatie op Aen.

V,754 (*vivida virtus*) en staat in betekenis gelijk aan "*ardens...virtus*" (Aen. VI,130).

P. besluit de passage met een vers vol klankeffecten: alliteratie

(viva...virtus), assonantie (virtus, animusque) en *paronomasia* (parentibus impar).

Het bittere lot van Scipio op latere leeftijd: het proces tegen hem en zijn vrijwillige ballingschap in Liternum (531-549).

Na afloop van de oorlog tegen Hannibal was Scipio vooral als politicus actief en bekleedde hij onder meer tweemaal het consulaat. In Rome lokte het zelfbewuste optreden van Scipio en andere leden van zijn familie, onder wie zijn broer Lucius, in de strijd tegen Antiochus de Grote (zie onder ad 551) de oppositie van met name Cato Maior uit cf. II,144), die resulteerde in rechtszaken wegens omkoping en verduistering, de zgn. Scipionenprocessen. Als gevolg hiervan trok Scipio zich in 184 terug op zijn landgoed te Liternum in Campanië, waar hij weldra overleed (cf. met name Liv. XXXVIII,50-56; Henze, RE IV,1469 v.; Scullard, Scipio Africanus, pp. 216-224).

P. beschrijft het latere lot van Scipio ook beknopt in Afr. IX,410 vv., waar hij het een thema noemt dat de Muzen niet waardig is, en in Afr. V,746 vv., waar het wordt voorgesteld als een gevolg van de profetische vloek die de Numidische koningin Sophonisba - die in reactie op Scipio's eis tot haar uitlevering vergif had ingenomen - stervende over hem uitsprekt en met deze vloek de Vergiliaanse Dido navolgt, die bij haar sterven onheil over Aeneas en zijn nageslacht afriep [Aen. IV,612-29], cf. Martellotti ad loc. (F.P., Poesie latine, pp. 58-59). Uitvoerig beschrijft P. het proces tegen en de ballingschap van Scipio in het slothoofdstuk (XII) van zijn *Vita Scipionis*.

531-534. Dixerat...genitor - cf. Somn. Sc. VIII,1: Quae cum dixisset, "ego vero", inquam, "Africane, si quidem bene meritis de patria quasi limes ad caeli aditum patet, quamquam a pueritia vestigiis ingressus patris et tuis decori vestro non defui, nunc tamen tanto praemio exposito enitar multo vigilantius."

In v. 534 contameneert P. de Cicero-tekst met Vergilius, naar wie hij in een in de linkermarge van Lr gecopieerde annotatie zelf verwijst: "attende Aeneida" (cf. Fera, La revisione, p. 83). Fera preciseert de verwijzing: Aen. IX,94: o genetrix, quo fata vocas?

536. Tua te - vorm van pronominaal polyptoton, waarbij het pron. possessivum wordt herhaald in het pron. personale en die in II,552 door P. wordt omgekeerd: "te tua".

536. dulcissime - het absolute gebruik van de vocativus "dulcissime" komt in antiek Latijn alleen voor in combinatie met een gen. partitivus: "quid agis, dulcissime rerum (Hor., S. I,9,4).

537 v. Quid Fata reservent/ ultima - "Wat het Lot uiteindelijk in petto heeft"; voor de verbinding "fata ultima" cf. I,317 en comm. ad loc., waar evenwel, anders dan hier, het begrip "fata" niet is gepersonifieerd

en het adi. niet predicatief is gebruikt.

539 v. ingratam...licet - cf. Sil. XIII,514 v.: puget urbis iniquae, / quod post haec decus hoc patriaque domoque carebit (Martellotti, P. e Silio Italico, p. 576). Voor de woorden "ingratam patriam" cf. Liv. XXXVIII,53,8: vitam Literni egit sine desiderio urbis; morientem rure eo ipso loco sepeliri se iussisse ferunt monumentumque ibi aedificari, ne funus sibi in ingrata patria fieret. Vgl. ook Liv. XXXVIII,50,6 v.: [...] universam civitatem, quae id pati posset, incusabant: duas maximas orbis terrarum urbes ingratas uno prope tempore in principes inventas, Romam ingratiorum si quidem victa Carthago victum Hannibalem in exilium expulisset, Roma victrix victorem Africanum expellat. Zie voorts het ad 546-49 geciteerde Val. Max. V,3,2.

540 v. facili...vindicta - "met een gemakkelijke (vorm van) wraak", d.w.z. een vorm van wraak die - anders dan het op de been brengen van een leger tegen Rome (cf. v. 541: non...movenda) - weinig inspanning vergt. Scipio's vader doelt op de inscriptie, die zijn zoon op zijn graf zou hebben laten aanbrengen, waarin hij Rome laakt, cf. vv. 546-48. Vgl. ook Vit. Sc. XII,46: [...] magnificentiusque se paucis literis ultus est, quam si vastatis finibus Romanis urbem ipsam armatis legionibus obsedisset.

De hier door P. gebruikte verbinding komt alleen voor bij Phaedrus (I,29,10: Facilis vindicta est mihi:/ sed inquinari nolo ignavo sanguine).

541. non arma tibi, non castra movenda - anaforische ontkenning gecombineerd met een enigszins zeugmatische verbinding van het verbum "moveo" met de objecten "arma" en "castra": "ge moet niet de wapens opvatten, niet oprukken".

Corradini (pp. 425 v.) verwijst voor de raad van Scipio's vader niet gewapenderhand op te trekken tegen het vaderland naar Fam. II,3,16: Nec in hanc narrationem incidisse ideo videri velim, ut vel tibi vel cuiquam viro bono auctor sim adversus quantumlibet male meritam patriam arma capiendi - satius reor pauperem in exilio mori quam libertate turbata, nolentibus imperare [...].

543. perdere - nl. door de burgeroorlog die Scipio bij het grijpen naar de wapens zou riskeren, of door de verwoesting van Romeins gebied die hiervan het gevolg zou zijn.

544. meritum vastare tuum - "uw verdienste teniet doen". I.p.v. op "patriam", het vaderland dat bij een militaire wraakactie van Scipio verwoesting zou ondergaan (cf. de bovengeciteerde passage uit Vit. Sc. XII,46: si vastatis finibus Romanis urbem ipsam armatis legionibus obsedisset), past P. het verbum "vastare" - in overdrachtelijke zin - toe

op datgene waaraan in dat geval eveneens afbreuk zou worden gedaan: Scipio's vroegere verdienste, en verbindt hij het begrip "patriam" met het - met "vastare" synonieme - verbum "perdere".

"Vastare", de door Corradini en Festa gevolgde lezing, is ook die van Lr. De *varia lectio* "maculare" (cf. Aen. X,851: tuum maculavi carmine nomen) is een coniectuur die teruggaat op Coluccio Salutati (cf. Fera, *Antichi editori*, p. 82). R. Pfeiffer (*Die Klassische Philologie von Petrarca bis Mommsen*, München 1982, pp. 20-21) meent, m.i. ten onrechte, dat de formulering van P. een *imitatio variata* vormt op de genoemde Vergiliusplaats.

544 v. Fugate...persta - Terwille van de levendigheid en van het pathos van diens betoog laat P. Scipio's vader in deze twee halfverzen overgaan op een vorm van retorische parataxis, waarbij, i.p.v. een hypothetische bijzin met "si", tweemaal een korte (uit vier lettergrepen bestaande) vraag wordt uitgesproken, die wordt gevolgd door een imperativus-vorm. Het geheel krijgt hierdoor een *staccato*-karakter.

546-549. viventi...ultra - beschrijving van de "gemakkelijke vorm van wraak" (cf. 540: *facili...vindicta*), die Scipio nam op zijn ondankbare vaderland, waarbij P. uitgaat van Val. Max. V,3,2 (*eiusque voluntarii exsilii acerbitatem non tacitus ad inferos tulit, sepulcro suo inscribi iubendo: "ingrata patria, ne ossa quidem mea habes."* quid ista aut necessitate indignius aut querella iustius aut *ultione moderatius? cineres* ei suos *negavit*, quam in cinerem conlabi passus non fuerat. igitur hanc unam Scipionis *vindictam* ingrati animi urbs Roma sensit) en met de abl. instrumenti "verbo" (546) refereert aan het door Valerius Maximus genoemde grafschrift van Scipio. P. verwijst ook naar dit epigram in Afr. V,758; IX,416 v. en Rem. II,67 (ed. Basil. 1581, p. 159) en citeert het in Vit. Sc. XII,45.

De verbinding "cineres atque ossa" vindt men bij Verg., Aen. V,787. Cicero (Verr. II,1,44,113; II,5,49,128; Phil. XIII,10,22) bedient zich in het eerste lid van de singularis-vorm en spreekt van "cinis atque ossa". Cf. voorts Verg., Aen. V,55; Ov., M. VII,521; Sen., Dial. VI (Cons. Marc.),25,1; Quint., Decl. 298 (ed. Ritter, p. 179,25); Iuv. VIII,146; Luc. VI,585 v.

546. viventi - sc. tibi; het part. vormt een antithese met "moriens" in hetzelfde vers.

548. memori...sepulcro - "Memor" heeft hier actieve betekenis:³⁰⁰ "op het graf dat aan u herinnert". Dezelfde verbinding treft men aan bij Val.

Flaccus (IV,413: sic et memori noscere [= nosceris] sepulchro), wiens werk P. echter waarschijnlijk niet heeft gekend (cf. De Nohac, P. et

---

³⁰⁰ Zie voor deze betekenis TLL VIII,661,48 vv. en M. Korn, Valerius Flaccus, *Argonautica* 4,1-343, Ein Kommentar, Hildesheim, etc. 1989, p. 204.

l'humanisme, I, p. 193). Vergelijk echter ook Hor., C. III,11,51 v.: nostri memorem sepulchro/ scalpe querellam; Prop. II,13,40: lapides...memores.

549. nil...permiseris - Samengestelde negaties (*nihil* < *ne* + *hilum*) kennen geen modusspecialisatie en kunnen in het perfectum het prohibitieve partikel *ne* vervangen, cf. Ernout-Thomas, *Syntaxe latine*, pp. 232 en 153.

Het afscheid van Scipio's vader (550-553).

550. traxisse moras - "tijd te rekken", "te talmen"; Vergiliaanse uitdrukking naar analogie van "tempus trahere", cf. Aen. X,888 (eveneens met poëtische inf. perfecti i.p.v. praesentis): tot traxisse moras...taedet. De uitdrukking was ook nagevolgd door Claudianus (I,103: nec traxere moras).

551. surgentem...fratrem - navolging van een door Vergilius aan de agrarische sfeer ontleende³⁰¹ metafoor. Deze had het verbum toegepast op Iulus (vgl. Aen. IV,274: Ascanium surgentem; VI,364 [= X,524]: spes surgentis Iuli).

Met "fratrem" is de in II,122 reeds aangeduide Scipio Asiaticus bedoeld, de jongere broer van Africanus Maior, die in Spanje en Africa diens onderbevelhebber was en onder meer later (in 190) als consul samen met zijn broer Antiochus III de Grote van Syrië bij Magnesia versloeg (cf. F. Münzer, RE IV,1471-1483).

552. viam...tua per vestigia servet - P. lijkt de uitdrukking "vestigia servare (= observare)" uit Aen. II,711 (mihi parvus Iulus [zie comm. ad 551] / sit comes, et longe servet vestigia coniunx) te contamineren met de verbinding "viam servare" ("de weg bewaren/volgen", waarbij "via" de betekenis heeft van "gedraglijn", "leefregel", cf. Blaise, Dict., s.v. 3) uit de Vulgaat: Mal. II,9: non servastis vias meas. Cf. voorts Caes., B.G. V,19,1: itinera nostra servabat.

552. te tua - cf. II,536: tua te.

553. aequavit fugientia sidera cursu - "hield gelijke tred met de vluchtende (ondergaande) sterren". P. contamineert de Livianaanse uitdrukking "aequare aliquem cursu" (cf. bijv. Liv. XXXI,37,10: cum pedes aequare cursu fugientes non posset equites) met een naar Vergilius gemodelleerde tournure met "aequare" waarin een natuurverschijnsel optreedt

als object (cf. Aen. III,671: Ionios fluctus aequare sequendo; X,248:

---

³⁰¹ Cf. Norden ad Aen. VI,363 vv., die ter vergelijking verwijst naar Columella II,8 (semen surgit) en VI,23 (frutex surrecturus in altitudinem).

ventos aequante sagitta). Voor de verbinding "fugientia sidera" cf. I,589.

Scipio wordt gewekt door het trompetgeschal van het reveil (554-557).

Evenals de aanvang ervan (I,161 vv.) verschilt ook het slot van P.'s droom van Scipio niet zozeer wat betreft de zakelijke inhoud van het *Somnium Scipionis* ("Ille discessit; ego somno solutus sum") als wel wat betreft de verwoording. Opmerkelijk is het geheel ontbreken in de door P. gekozen bewoordingen en amplificerende elementen van enige toespeling op het inhoudelijk verwante slot van boek VI van de *Aeneis*, dat eveneens alleen door de inkleding verschilt van het besluit van het Somn. Sc. Het slotvers lijkt een navolging te vormen van Silius Italicus (zie onder).

554. lux...irrupit...cubile - Voor de verbinding van het verbum "irrum-po" met het begrip "(zon)licht" cf. Tert., Nat. I,7,20: tenebris repentino lumine inruptis; Amm. XXVIII,4,18: per foramen umbraculi...radiolus irrupe-rit solis.

554 v. lux...rubicunda - Een echte parallel van deze verbinding is mij niet bekend, cf. echter Sen., Apocol. IV,1,27 v: tenebris Aurora solutis/induxit rubicunda diem; Ep. CXXII,12: rubicunda dies; Q.N. I,5,2: fulget rubicundior quam sol (sc. arcus [een regenboog]); Vulg., Matt. XVI,2: serenum erit, rubicundum est enim caelum; vgl. ook Ov., F. VI,252: purpurea lux.

556. Bucina...cecinit - Aan het einde van elk van de vier *vigiliae* ("waken") waarin de nacht - die van zes uur 's avonds tot zes uur 's morgens duurde - verdeeld was, werd een hoornsignaal gegeven. Het hier bedoelde signaal is dat wat weerklonk aan het einde van de vierde nachtwake - om zes uur 's morgens dus - en voor de wachtdienst het officiële begin van de dag aanduidde (cf. J. Kromayer - G. Veith, *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer*, München 1928 [Handbuch der Altertumswissenschaft IV,3,2], p. 347). Voor een dichterlijke beschrijving van dit signaal vgl. Prop. IV,4,63 v.: et iam quarta canit venturam bucina lucem,/ ipsaque in Oceanum sidera lapsa cadunt. Cf. voorts Orientius, *Commonitorium* II,347 (CSEL 16, p. 240): ubi terribilem dederit cava bucina cantum.

Trompetgeschal ter beëindiging van een droom is ongewoon in de Latijnse epiek, cf. echter Luc. VII,24 v. (m.b.t. de droom van Pompeius): Ne rumpite somnos,/ castrorum vigiles, nullas tuba verberet aures. P.'s verbinding "bucina castrorum", die men in antiek Latijn nergens aantreft, lijkt een variatie op Lucanus' "castrorum vigiles".

In de middeleeuwse apocalyptische traditie duidde het eerste hanengekraai het aanbreken van de dag en daarmee het einde van het visioen aan (cf. Norden ad Aen. VI,893 v. en de verwijzingen aldaar).

556. sonitu...tremendo - variatie op de traditionele verbinding

"terribilis sonitus" ter aanduiding van het geluid van de krijgstrompet, cf. Enn. ap. Prisc. II,450 GLK; Serv. ad Aen. IX,501 (Ann. 451 [Skutsch]): at tuba terribili sonitu taratantara dixit; Verg., Aen. IX,503: tuba terribilem sonitum procul aere canoro/ increpuit.

557. attonitum...reliquit - Tot besluit van zijn op Cicero gebaseerde droom van Scipio lijkt P. de slotwoorden van enkele droombeschrijvingen van resp. Hannibal en Scipio door Silius te contamineren, cf. Sil. X,369 v.: attonitum...Sopor...relinquit; III,214: aegrum...liquere deusque soporque; XV,201: iuvenem *sopor et dilapsa* reliquit imago.³⁰²

Corradini (p. 426) verwijst ook naar het slotvers van Canz. CCCLIX: e dopo questo si parte ella (i.e. de schim van Laura) e 'l sonno.

---

³⁰² Zowel de overeenkomst tussen de formuleringen van Silius en P. als het feit, dat zowel bij de laatstgenoemde als in Sil. XV,201 en III,214 het verdwijnen van de schim resp. de godheid en het ontwaken samenvallen (cf. hiervoor ook Ov., M. XV,663 v. en Grillone, *Il sogno nell' epica latina*, p. 136, n. 6), maken dat de *onderlinge* verwantschap tussen de verzen uit de *Punica* en dat uit de A. te groot is om ze te kunnen verklaren als onafhankelijke contaminaties van Verg., Aen. VIII,67 (nox Aenean somnusque reliquit) en III,172 (talibus attonitus visis).

SAMENVATTING

1. Petrarca's *Africa* is een historisch epos naar klassiek model, waaraan tal van antieke historische bronnen en literaire modellen ten grondslag liggen, waarvan in deze studie een overzicht wordt gegeven. Tevens vormt het werk echter een, vooral door het denken van Augustinus beïnvloede, christelijke interpretatie van de geschiedenis, waarin de groei van het Romeinse rijk een beschikking van God is. Petrarca bedient zich bij zijn beoordeling van gebeurtenissen uit de Romeinse geschiedenis dan ook slechts van één criterium: het nut voor Rome's providentiële missie van *caput mundi*: wat gunstig is voor Rome is ook in overeenstemming met de wil van God en voordelig voor de mensheid.

2. De keuze van Scipio Africanus Maior, de bevrijder van het antieke Italië van de Carthagers, als de held van het epos, dient vooral gezien te worden in het licht van Petrarca's politieke ideeën, waarin de bevrijding van Italië van alle vreemde overheersing - in Petrarca's eigen tijd vooral de Duitse keizers met hun Heilige Roomse Rijk - centraal stond. De *virtus* van Scipio wordt in het epos ten voorbeeld gesteld aan de contemporaine *signori d'Italia*, wier taak het in Petrarca's ogen was te streven naar herstel van het *imperium Romanum* in gechristianiseerde vorm.

3. De inhoud van de eerste twee boeken van het epos wordt voor het grootste deel in beslag genomen door een voorspellende droom, waarin zijn overleden vader aan Scipio verschijnt, en die een navolging vormt van Cicero's *Somnium Scipionis*. Deze tekst, waarin wordt uiteengezet welke de beloning zal zijn die staatslieden en veldheren na hun dood voor hun vaderlandslievende inspanningen ten deel zal vallen, wordt gecontamineerd met Vergilius, Aen. VI,637-901 (het verhaal van de ontmoeting van Aeneas en Anchises in het Elysium).

4. Petrarca's keuze voor een navolging van het *Somnium Scipionis* aan het begin van zijn epos is mede ingegeven door het feit dat deze klassieke tekst een aantal duidelijke aanknopingspunten met het christelijke denken bevat, met name waar het de opvatting over roem en onsterfelijkheid betreft, en goed paste in zijn streven om in zijn werk te komen tot een versmelting van antieke en christelijke waarden. Opmerkelijk is wel dat Petrarca, als "vader van het humanisme" (Voigt), door zijn navolging van Cicero op dit punt, het typische Renaissance-ideaal van de roem, hoewel het verwerven hiervan voor hem persoonlijk een zeer belangrijke drijfveer was, afdoet als een bedrieglijke mythe.

5. Tegen de interpretatie van Macrobius in diens *Commentarii in Somnium Scipionis* (waarin Cicero's droombeschrijving na de oudheid bewaard was

gebleven) en tegen de gehele hierop teruggaande middeleeuwse traditie in, houdt Petrarca bij zijn navolging van het *Somnium* vast aan de oorspronkelijke Ciceroniaanse ethiek van de "Roman civic spirit" (Baron), die hierin wordt uitgesproken en waarin de politieke deugden als de hoogste worden beschouwd.

6. Hiermee hangt Petrarca's stellingname in de reeds in de oudheid en de middeleeuwen gevoerde, maar met name in het Italiaanse humanisme actuele, discussie over de te prefereren levenswijze samen, nl. zijn in de *Africa* uitgesproken voorkeur voor de *vita activa politica*, tegenover die voor de *vita solitaria et contemplativa*, die hij vooral in zijn latere werken aan de dag legt. Met deze voorkeur voor de *vita activa* is Petrarca een voorloper van het *Quattrocento*.

7. In de *Africa* geeft Petrarca uitdrukking aan een nieuwe (in zijn historiografische werk ontwikkelde), nationale, conceptie van de geschiedenis, waarbij deze wordt ingedeeld in twee streng gescheiden perioden en de scheidslijn hiertussen wordt gevormd door de tijd waarin het Romeinse rijk onder de heerschappij kwam van keizers van niet-Romeinse oorsprong. Deze en de hierop volgende tijd, inclusief die van hemzelf, die hij beschouwt als een voortzetting van deze periode van verval, acht hij geen historische of poëtische aandacht waardig. Het hoogtepunt van de Romeinse geschiedenis is voor hem niet langer, zoals in de middeleeuwse conceptie, de keizertijd - waarin het systeem van opvolging binnen de keizerlijke monarchie het mogelijk had gemaakt dat keizers van vreemde oorsprong op de troon kwamen - maar de republiek.

8. Petrarca's Latijnse patriottisme en extreme gerichtheid op het strikt Romeinse gaat in de *Africa* zover dat zij leiden tot een *romanitas*-opvatting die soms "welhaast raciaal" is (Baron) en neigt naar vreemdelingenhaat. Zo verguist hij in het overzicht dat hij in de eerste twee boeken van zijn epos biedt van de Romeinse geschiedenis alle keizers van niet-Romeinse oorsprong en wordt de door hem beschreven woonplaats der gelukzaligen slechts bewoond door Romeinse leiders. Voorts neemt hij geen enkele vorm van kritiek op de Romeinse politiek (bijv. de verwoesting van Corinthe) uit zijn bronnen over en schildert hij Rome's vijanden nog zwarter af dan bij de Romeinse historiografen reeds pleegt te gebeuren.

9. Bij de navolging van zijn modellen vermijdt Petrarca het verzen en verbindingen woordelijk te imiteren, maar streeft hij voortdurend naar variatie, zowel op narratief niveau als op dat van de woordreminiscenties. Deze *imitatio variata* kan zeer gecompliceerde vormen aannemen, maar is steeds te herleiden tot een aantal, veelal in combinatie gebruikte, typen.

10. Uit nauwkeurige tekstuele analyse van boek I en II van de *Africa* blijkt, dat, anders dan algemeen wordt aangenomen, Petrarca het zilveren

epos *Punica* van Silius Italicus, dat naar genre en inhoud sterke verwantschap met de *Africa* vertoont, hoewel het "officieel" eerst ca. veertig jaar na zijn dood werd herontdekt en Petrarca het nergens in zijn werken noemt, toch op enigerlei wijze moet hebben gekend, daar er tal van (soms woordelijke) overeenkomsten tussen beide werken bestaan, die niet te verklaren zijn uit het gebruik van gemeenschappelijke bronnen en evenmin aan het toeval kunnen worden toegeschreven.

11. Hoewel Petrarca door zijn bestudering en navolging van de antieke auteurs weliswaar de aanzet heeft gegeven tot de "zuivering" van het middeleeuws Latijn door de humanisten, ging hij hierin niet systematisch te werk. Hij bereikte weliswaar een reductie van niet-klassieke woorden en constructies, maar geenszins een volledige eliminatie hiervan. Ook in de *Africa*-tekst vindt men soms lexicale en syntactische elementen die restanten vormen van het middeleeuws Latijn.

SUMMARY

1. Petrarch's *Africa* is a historical epic cast in classical mould and based on a wide range of historical sources and literary models from Antiquity, which are reviewed in this study. At the same time, the poem is a Christian interpretation of history, particularly influenced by the ideas of St Augustine, in which the rise of the Roman empire is a disposal of God. In his evaluation of occurrences from Roman history, Petrarch therefore uses only one criterion: the benefit to Rome's providential mission of *caput mundi*: what is beneficial to Rome is also in harmony with the will of God and advantageous to mankind.

2. Petrarch's option for Scipio Africanus Major, the deliverer of ancient Italy from the Carthaginians, as the hero of his epic has to be considered in the light of his political ideas, in which the liberation of Italy from all foreign oppression (in Petrarch's own time, particularly that of the German emperors and their Holy Roman Empire) held the centre. In the epic, Scipio's *virtus* is held up as an example to the *signori d'Italia* of Petrarch's days, whose major task, according to Petrarch, was to strive for the restoration of the *imperium Romanum* in a Christianized form.

3. The greater part of the first two books of the *Africa* is taken up by the description of a portentous dream (in which Scipio is visited by his deceased father) in imitation of Cicero's *Somnium Scipionis*. This text, which states how, in the afterlife, statesmen and military commanders will be rewarded for their patriotic efforts, is contaminated with Virgil, *Aen.* VI, 637-901 (the story of the encounter of Aeneas and Anchises in Elysium).

4. Petrarch opted for an imitation of the *Somnium Scipionis* at the beginning of his epic especially because the content of this classical text bears a number of evident similarities to Christian thinking, particularly where the views on fame and immortality are concerned, and also perfectly suited his aim to integrate classical and Christian values in his work. It is remarkable, however, that Petrarch, the "father of humanism" (Voigt), by imitating Cicero in this respect, discarded the typical Renaissance ideal of fame as a false myth, the more so because the desire for glory was a very important motive for his own activities.

5. Against the interpretation brought forward by Macrobius in his *Commentarii in Somnium Scipionis* (in which Cicero's dream description had been preserved after Antiquity) and the whole mediaeval tradition based on it, Petrarch adhered to the original Ciceronian ethics of the "Roman civic spirit" (Baron) expressed in the *Somnium Scipionis*, in which the political virtues are the highest ones.

6. This corresponds with the stand Petrarch took in the debate on the preferable way of life, already held in Antiquity and the Middle Ages, but especially topical in Italian humanism. In the *Africa*, Petrarch expresses his preference for the *vita activa politica* as opposed to the *vita solitaria et contemplativa*, which features more prominently in his later works. His preference for the *vita activa* in the *Africa* makes Petrarch a precursor of the *Quattrocento*.

7. In the *Africa*, Petrarch expresses a new, national, concept of history, which he developed in his historiographical works. He divides history into two strictly separated periods, the dividing line being the time in which the Roman world had come under the sway of non-Roman emperors. In his view, this and the following period, including the time in which he lived himself and which he considered a continuation of that era of decay, did not deserve any historical or poetical attention. To him, the Republic was the zenith of Roman history, and no longer, as in the mediaeval conception, the imperial age, in which the system of succession within the imperial monarchy had made it possible for emperors of foreign origin to ascend the throne.

8. In the *Africa*, Petrarch takes his Latin patriotism and extreme orientation towards all that is strictly Roman so far that they lead him to a view of *romanitas* that is "almost racial" (Baron) and tends towards xenophobia. For example, in his overview of Roman history in the first two books of his epic, Petrarch maligns all emperors of non-Roman origin and depicts the abode of the blessed as a place exclusively for Roman leaders. Furthermore, he does not reproduce any criticism on Roman politics from his sources (for instance, concerning the destruction of Corinth) and paints Rome's enemies even blacker than Roman historiographers already tended to do.

9. In his imitation of models, Petrarch avoids copying verses and word combinations verbatim, but continuously tries to variate, at the narrative level as well as at that of word reminiscences. This *imitatio variata* may take rather complicated forms, but can always be reduced to a number of types, that are usually combined.

10. A thorough textual analysis of the books I and II of the *Africa* reveals that, contrary to what is generally accepted, Petrarch must somehow have been familiar with the Silver Latin epic *Punica* by Silius Italicus, which demonstrates a strong correspondence with the *Africa* in terms of genre and content, although it was only some forty years after Petrarch's death that it was "officially" rediscovered and is never mentioned in any of his works. There are however numerous, sometimes verbatim, similarities between both works, which neither did arise from the use of the same sources, nor can be attributed to a series of coincidences.

11. Through his study and imitation of classical authors, Petrarch gave the initial impetus to the "purification" of mediaeval Latin by the humanists, but his approach in this was not systematic. He did manage to reduce the number of non-classical words and constructions, but failed to eliminate them entirely. Also in the text of the *Africa*, one may sometimes find lexical and syntactic elements that are remnants of mediaeval Latin.

BIBLIOGRAFIE

I. (Moderne)³⁰³ edities van de Africa

- F. Petrarcae Africa quam recensuit, praefatione, notis et appendicibus illustravit L. Pingaud scholae normalis olim alumnus, Parisiis 1872.
Africa Francisci Petrarcae nunc primum emendata curante Francisco Corradini. Padova a Francesco Petrarca nel quinto centenario della sua morte, Padova 1874, pp. 77-474.
L'Africa. Edizione critica per cura di Nicola Festa, corredata di un ritratto e cinque tavole fuori testo, Firenze 1926 ("Edizione Nazionale delle Opere di Francesco Petrarca", vol. I).

II. Vertalingen

- L'Africa; poema epico in esametri latini distribuito in IX libri di Francesco Petrarca. Versione con note di Gio. Batta Gaudò dall'edizione parigina in ottavo dell'anno 1872 illustrata con prefazione, note critiche ed appendici in idioma latino da L. Pingaud, Oneglia 1874.
L'Africa recata in versi italiani dal dottor Agostino Palesa, Padova 1874.
L'Afrique, poème épique, traduit pour la première fois par Victor Delvay, Paris 1882 (5 voll.) (gebaseerd op ed. Corradini).
Afrika; episk dikt af Petrarca. Öfversättning från det latinska originalet af Henrik Westin, Göteborg 1889.
L'Africa di Francesco Petrarca in versi italiani di Agostino Barolo, Torino 1933 (gebaseerd op ed. Festa).
Petrarch's Africa, translated and annotated by Thomas G. Bergin and Alice S. Wilson, New Haven and London 1977 (gebaseerd op ed. Festa).

III. Afzonderlijke vertalingen van de eerste twee boeken van de Africa of van fragmenten hieruit

- L'Africa del Petrarca in ottava rima insieme col testo latino fedelissimamente tradotta da M. Fabio Marretti gentilhuomo Senese, Venezia 1570 (een berijmde vertaling van de eerste drie boeken).
Dell'Africa di Francesco Petrarca libro primo volgarizzato da Egle Euganea P.A. (pseud. van Francesca Roberti Franco) e indirritto a S.E. la contessa Camilla Martinelli Giovanelli, Padova 1776.
Francesco Petrarca, Poesie latine a cura di G. Martellotti ed E. Bianchi, Introduzione di Natalino Sapegno, Torino 1976 (bloemlezing met proza-vertaling en annotaties in het Italiaans uit de Latijnse poëzie van P.; deze publicatie vormt een aparte uitgave van de pagina's VII-XVIII, 626-853 en 863-866 van deel 6 van de reeks "La letteratura italiana. Storia e testi" (Francesco Petrarca. Rime, Trionfi e poesie latine, a cura di F. Neri, E. Bianchi, G. Martellotti, N. Sapegno, Milano-Napoli 1951).
Francesco Petrarca, Luoghi dell' Africa, Traduzione e note di Enrico Carrara, Milano 1930.

---

³⁰³ Voor de edities van vóór 1872 zij verwezen naar punt 17 van de Inleiding.

IV. Andere werken van Petrarca

1. In het Latijn:

a. poëzie

Epistolae metricae (ed. D. Rossetti, Francisci Petrarcae poemata minora quae extant omnia, vol. II-III, Milano 1831-1834).

Bucolicum carmen (ed. A. Avena, Il Bucolicum Carmen e i suoi commenti inediti, Padova 1906; ook in: Rossetti, Poemata minora, vol. I, Milano 1829).

b. proza

Epistolae familiares (ed. V. Rossi - U. Bosco, Le Familiari, Firenze 1933-1942, 4 voll.; deze uitgave vervangt de oudere van I. Fracassetti, Francisci Petrarcae Epistolae de Rebus Familiaribus et Variarum, 3 voll., Florentiae 1859-1863)

Epistolae seniles (een moderne uitgave bestaat alleen nog van boek I: Francesco Petrarca, Le Senili, Testo a cura di E. Nota, Introd., trad. e note di U. Dottì, Libro primo, Roma 1993; voor het overige is men aangewezen op de 16de eeuwse *Opera omnia*-edities).

Epistola posteritati [Ad posterum] (ed. P.G. Ricci, in: Prose, pp. 2-19).

Epistolae sine nomine (ed. P. Piur, Petrarca's 'Buch ohne Namen' und die päpstliche Kurie, Halle 1925).

Epistolae variae (ed. G. Fracassetti, Epistolae de rebus familiaribus et variae, vol. III, Firenze 1863, pp. 309-488).

Secretum [= De secreto conflictu curarum mearum = De contemptu mundi] (ed. E. Carrara, in: Prose, pp. 22-215).

De vita solitaria (ed. G. Martellotti, in: Prose, pp. 286-591).

De otio religioso (ed. G. Rotondi, Il 'De otio religioso' di F. Petrarca, Città del Vaticano 1958).

Psalmi poenitentiales (ed. H. Cochin, Les Psaulmes pénitentiels d'après le manuscrit de la Bibliothèque de Lucerne, Paris 1929).

Itinerarium Syriacum [Itinerarium breve de Ianua usque ad Ierosalem et Terram sanctam] (ed. G. Lumbroso, in: Memorie italiane del buon tempo antico, Torino 1889, pp. 16-49).

De viris illustribus (ed. G. Martellotti, De viris illustribus, I, Firenze 1964 [Ed. nazionale, vol. II]).

Rerum memorandarum libri IV (ed. G. Billanovich, Firenze 1945 [Ed. nazionale, vol. V]).

De remediis utriusque fortunae (ed. Basil. 1581, pp. 1-222).

De sui ipsius et multorum ignorantia (ed. P.G. Ricci, in: Prose, pp. 710-767).

Invectiviarum contra medicum quendam libri IV (ed. P.G. Ricci, Roma 1950).

Invectiva contra quendam magni status hominem sed nullius scientiae aut virtutis (ed. P.G. Ricci, Firenze 1949).

Invectiva contra eum qui maledixit Italiae [= (Invectiva/Epistola) contra Gallum = Apologia contra cuiusdam anonymi Galli calumnias] (ed. P.G. Ricci, in: Prose, pp. 768-807).

Collatio laureationis (ed. A. Hortis, Scritti inediti di Francesco Petrarca, Trieste 1874, pp. 311-328; ook in: Opere latine di Francesco Petrarca, ed. A. Bufano, Torino 1975, vol. 2., pp. 1256-1283).

2. In het Italiaans:

Canzoniere [= Rerum vulgariarum fragmenta] (ed. F. Neri, in: Rime, Trionfi e poesie latine, pp. 3-477).

Rime disperse (ed. N. Sapegno, in: Rime, Trionfi e poesie latine, pp. 591-624).

Trionfi (ed. F. Neri, in: Rime, Trionfi e poesie latine, pp. 481-578).

V. Enkele belangrijke vertalingen van andere werken van Petrarca

- Franz Petrarca's poetische Briefe. In Versen übersetzt und mit Anmerkungen herausgegeben von F. Friedersdorff, Halle a. d. S. 1903.
- Francesco Petrarca, Prose, a cura di G. Martelotti e di P.G. Ricci, E. Carrara, E. Bianchi, Milano-Napoli 1955.
- The Triumphs of Petrarca, transl. by E.H. Wilkins, Chicago 1962.
- Francesco Petrarca, *Laurea occidens, Bucolicum carmen X*. Testo, traduzione e commento a cura di Guido Martellotti, Roma 1968.
- Petrarch's Book without a Name: A Translation of the *Liber sine Nomine* by N.P. Zacour, Toronto 1973.
- Petrarch's *Bucolicum Carmen*, Translated and Annotated by Thomas G. Bergin, New Haven-London 1974.
- Francesco Petrarca, *Rerum familiarum libri I-VIII*, Transl. by A.S. Bernardo, Albany, N.Y. 1975.
- Petrarca, De top van de Ventoux; Het Geheim; Godgewijde Ledigheid, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Chris Tazelaar, Baarn 1990.
- Petrarch, Remedies for Fortune Fair and Foul (de remediis utriusque fortune), transl. and comm. by C.H. Rawski, (5 voll.), Indiana 1991.
- Francis Petrarch, Letters of Old Age (*Rerum senilium libri I-XVIII*), Transl. by A.S. Bernardo, S. Levin and R.A. Bernardo, 2 voll., Baltimore and London 1992.
- Petrarca, Lauweringsrede, vertaald en toegelicht door Chris Tazelaar, Baarn 1995.

VI. Hulpmiddelen

Bibliografieën

- Calvi, E., *Bibliografia analitica petrarchesca 1877-1904*, Roma 1904.
- Crevatin, G., *Rassegna petrarchesca I (1970-1972)*, in: *Quaderni petrarcheschi 1 (1983)*, pp. 203-269.
- Ferrazi, G.J., *Bibliografia petrarchesca*, Bassano 1877 (Bologna 1979).
- Fucilla, J.G., *Oltre un cinquantennio di scritti sul Petrarca [1916-1973]*, Padova 1982.
- Mazzei, G., *Rassegna petrarchesca II (1973-1975 e Addenda 1970-1972)*, in: *Quaderni petrarcheschi 6 (1989)*, pp. 99-296.
- Pieretti, P., *Bibliografia petrarchesca 1964-1973*, in: *Studi petrarcheschi 9 (1989)*, pp. 203-246.

Encyclopedieën, naslagwerken, lexica.

- Arnaldi, F., *Latinitatis italicae medii aevi...lexicon imperfectum*, 4 voll., Bruxelles 1939-1964.
- Balduino A., e.a., *Enciclopedia dantesca*, Roma 1970-1978.
- Bartelink, G., e.a., *Woordenboek der oudheid*, 3 voll., Bussum 1976-1986.
- Berthelot, A., e.a., *La grande encyclopédie: inventaire raisonné des sciences, des let-tres et des arts par une société de savants et de gens de lettres*, 31 voll., Paris 1885-1902.
- Blaise, A., *Dictionnaire Latin-Français des auteurs chrétiens*, Turnhout 1986 (eerste uitg. 1954).
- Blaise, A., *Lexicon Latinitatis medii aevi praesertim ad res ecclesiasticas investigandas pertinens: dictionnaire latin-français du moyen-âge*, Turnhout 1975 [*Corpus Christianorum: continuatio mediaevalis*].
- Blaise, A., *Manuel du latin chrétien*, Strasbourg 1955 (Turnhout 1986).
- Brunner, O., Conze, W., Koselleck, R., *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, 8 voll., Stuttgart 1972-1997.

- Buchberger, M. (ed.), *Lexikon für Theologie und Kirche*, 10 voll., Freiburg im Breisgau 1930-38 (2de geheel herziene editie: J. Höfer - K. Rahner [edd.], 14 voll., Freiburg i. Br. 1957-1968).
- Bury, J.B. - Cook, S.A. - Adcock F.E. - Charlesworth M.P. - Baynes, N.H. (edd.), *The Cambridge Ancient History*, 12 voll., Cambridge 1923 vv.
- Capasso, C., e.a., *Dizionario letterario Bompiani delle opere e dei personaggi di tutti i tempi e di tutte le letterature*, 9 voll., Milano 1947-1966.
- [Charles du Fresne Sieur] Du Cange, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, 10 voll., Niort 1883-1887 (Graz 1954).
- Denzinger, H. (ed.), *Enchiridion Symbolorum, Definitionum et Declarationum de rebus fidei et morum*, Freiburg i. Br., 1928¹⁶⁻¹⁷.
- Dizionario critico della letteratura italiana*, 3 voll., Torino 1973.
- Dutripion, F.P., *Concordantiae Bibliorum Sacrorum Vulgatae Editionis*, Parisiis 1884.
- Enciclopedia italiana di scienze lettere ed arti*, 36 voll., Milano, etc. 1929 vv.
- Forcellini, A., *Totius latinitatis lexicon*, 6 voll., Prato 1858-1879 (edd. A. Forcellini - V. De-Vit).
- Galling, K. (ed.), *Die Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, 7 voll., Tübingen 1957-1965³ (oorpr. uitgave 1909-1913).
- Georges, K.E. - Georges, H., *Ausführliches Lateinisch-Deutsches Handwörterbuch*, 2 voll., Hannover 1913-1918⁸.
- Glare, P.G. (ed.), *Oxford Latin Dictionary*, Oxford 1982.
- Graesse, J.G.Th., *Orbis Latinus, oder Verzeichnis der lateinischen Benennungen der bekanntesten Städte, etc., Meere, Seen, Berge und Flüsse in allen Teilen der Erde*, Amsterdam 1969 (Dresden 1861).
- Habel, E., *Mittellateinisches Glossar*, Paderborn 1959².
- Hoven, R., *Lexique de la prose latine de la Renaissance*, Leiden, etc. 1994.
- Innocenti Bombieri, G., *Biblioteca Medicea-Laurenziana, Mostra di codici petrarcheschi laurenziani...*, Firenze 1964.
- Kapp, V. (ed.), *Italienische Literaturgeschichte*, Stuttgart-Weimar 1994².
- Klauser, Th. (ed.), *Realenzyklopädie für Antike und Christentum*, Stuttgart 1950-...
- Koch, G.A., *Vollständiges Wörterbuch zu den Gedichten des P. Vergilius Maro. Mit besonderer Berücksichtigung des dichterischen Sprachgebrauchs und der für die Erklärung schwierigeren Stellen*, Hildesheim-New York 1972 (Hannover 1875⁵).
- Krebs, J.Ph. - Schmalz, J.H., *Antibarbarus der lateinischen Sprache*, 2 voll., Basel 1886-1888⁶.
- Kristeller, P.O., *Iter Italicum, a Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and Other Libraries*, 6 voll., London-Leiden 1963-1992.
- Kühner, R. - Holzweissig, F., *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache, I: Elementar-, Formen- und Wortlehre*, Darmstadt 1978 (Hannover 1912²).
- Kühner, R. - Stegmann, C., *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache, II: Satzlehre*, 2 voll., Hannover 1912-1914².
- Langosch, K., *Lateinisches Mittelalter, Einleitung in Sprache und Literatur*, Darmstadt 1963.
- Latham, R.E., *Revised Medieval Latin Word-List from British and Irish sources*, London 1965.
- Lausberg, H., *Handbuch der literarischen Rhetorik, eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, 2 voll., München 1960.
- Leumann, M. - Hofmann, J.B. - Szantyr, A., *Lateinische Grammatik, vol. 2: Lateinische Syntax und Stilistik*, München 1965 (Handbuch der Altertumswissenschaft II,2,2).
- Lewis, C. - Short, C., *A Latin Dictionary*, Oxford 1989 (1879).
- Maigne d'Arnis, W.H., *Lexicon manuale ad scriptores mediae et infimae latinitatis*, Paris 1866.

- Manitius, M., Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters, 3 voll., München 1911-1931 (Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft. 9. Bd.; 2. Abt.).
- Maurach, G. *Enchiridion Poeticum*, Hilfsbuch zur Dichtersprache, Darmstadt 1983.
- Maurach, G., *Lateinische Dichtersprache*, Darmstadt 1995.
- McDonald, W.J. (ed.), *New Catholic Encyclopedia*, 17 voll., New York, etc. 1967 vv.
- Muller, F. - Renkema, E.H., *Beknopt Latijns-Nederlands Woordenboek*, ed. 12. A. Leeman, Groningen 1970.
- Niermeyer, J.F. - Kieft, C. van de, *Mediae Latinitatis lexicon minus. Lexique latin médiéval - français - anglais*, Leiden 1976.
- Otto, A., *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Hildesheim, etc. 1988 (Leipzig 1890); [een aanvulling hierop vormt: Häussler, R., *Nachträge zu A. Otto...*, Darmstadt 1968].
- Pauly, A. - Wissowa, G., e.a., *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1893-...
- Pinna, P., e.a., *Enciclopedia delle religioni*, 6 voll., Firenze 1970-1976.
- Preller, L., *Römische Mythologie*, 2 voll., Berlin 1881-1883³.
- Quicherat, L., *Thesaurus poeticus linguae latinae ou dictionnaire prosodique et poétique de la langue latine*, Hildesheim 1967 (Paris 1922).
- Roscher, W.H., *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, 6 voll. + suppl., Leipzig 1884-1937.
- Sabbadini, R., *Le scoperte dei codici Latini e Greci nei secoli XIV e XV*, 2 voll., Firenze 1905-1915 (1967).
- Schanz, M. - Hosius, C. - Krüger G., *Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaiser Justinian*, 4 voll., München, 1914 vv.
- Schumann, O., *Lateinisches Hexameter-Lexikon, Dichterisches Formelgut von Ennius bis zum Archipoeta, Monumenta Germaniae Historica*, 7 voll., München 1979-1989.
- Souter, A., *A Glossary of Later Latin to 600 A.D.*, Oxford 1949.
- Strecker, K., *Introduction to Medieval Latin (English Translation and Revision by R.B. Palmer)*, Dublin-Zürich 1968⁵ (1957).
- Teuffel, W.S., *Geschichte der römischen Literatur*, vol. 3, Leipzig-Berlin 1913⁶.
- Thesaurus Linguae Latinae*, Leipzig 1900-...
- Wageningen, J. van - Muller, F., *Latijnsch woordenboek*, Groningen-Den Haag 1929⁴.
- Walther, H., *Proverbia sententiaequae medii aevi. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters*, Göttingen 1963 vv.
- IJsewijn, J., *Companion to Neo-Latin Studies*, Amsterdam-New York-Oxford 1977.

VII. WERKEN OVER PETRARCA EN OVER DE AFRICA

- Albini, G., "La poesia latina del Petrarca", in: *Annali della Cattedra Petrarquescha I* (1930), pp. 117-132.
- Baron H., "Petrarca's geistige Entwicklung. Gedanken zum gegenwärtigen Stand der Pe-trarca Forschung", in: Buck, *Petrarca*, pp. 367-423 (Duitse vertaling van "The Evolution of Petrarch's Thought, Reflections on the State of Petrarch Studies", in: *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 24, 1962, pp. 7-41; herziene versie in: H. Baron, *From Petrarch to Leonardo Bruni, Studies in Humanistic and Political Literature*, Chicago and London, 1968, pp. 7-50
- Baron, H., "Petrarch: His Inner Struggles and the Humanistic Discovery of Man's Nature", in: J.G. Rowe, W.H. Stockdale (edd.), *Florilegium Historiale, Essays presented to Wallace K. Ferguson*, Toronto 1971.
- Bergin, Th.G., *Petrarch's Bucolicum Carmen*, Translated and Annotated by Thomas G. Bergin, New Haven 1974.

- Bergin, Th.G. - Wilson, A.S., *Petrarch's Africa*, Translated and Annotated by Thomas G. Bergin and Alice S. Wilson, New Haven and London 1977.
- Bernardo, A.S., *Petrarch, Scipio and the "Africa"*. The Birth of Humanism's Dream, Baltimore 1962.
- Bernardo, A.S., "Petrarch's Attitude toward Dante", in: *Publications of the Modern Language Association* 70 (1955), pp. 488-517.
- Bernardo, A.S. (ed.), *Francesco Petrarca, Citizen of the World*. Proceedings of the World Petrarch Congress Washington D.C., April 6-13, 1974, Padova 1980.
- Billanovich, G., "Petrarca und Cicero", in: *Buck, Petrarca*, pp. 168-192 (Duitse vertaling van "Petrarca e Cicerone", *Miscellanea G. Mercati*, vol. 4, Città del Vaticano 1946, pp. 88-106).
- Billanovich, G., *Petrarca letterato, I, Lo scrittoio del Petrarca*, Edizioni di storia e letteratura, Roma 1947.
- Billanovich, G., "Il Petrarca e i classici", in: *Atti del Terzo Congresso dell' Ass. intern. per gli studi di lingua e lett. italiana*, Bologna 1961, pp. 21-33.
- Billanovich, G., "Nolhac e Petrarca", in: *Atti e Memorie della Accademia Petrarca di Lettere, Arte e Scienze*, N.S. 37, Anni 1958-64 (1965), pp. 121-135.
- Billanovich, G. "Petrarch and the Textual Tradition of Livy", in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 14 (1951), pp. 137-208.
- Billanovic, G. "Terenzio, Ildemaro, Petrarca", in: *IMU* 17 (1974), pp. 32-33 en tav. IV.
- Blok, F.F. - Nat, P.G. van der, "Francesco Petrarca en Leonzio Pilato", in: *Hermeneus* 46.2 (1974-1975), pp. 86-102.
- Bobbio, A., "Seneca e la formazione spirituale e culturale di Petrarca", in: *Bibliofilia* 43 (1941), pp. 224-91).
- Boccaccio, G., *De vita et moribus domini Francisci Petracchi de Florentia*, in: *Tutte le opere di Giovanni Boccaccio*, ed. V. Branca, vol. V,1, Milano 1992, pp. 898 vv. (ook in: A. Solerti, *Le vite di Dante, Petrarca e Boccaccio*, pp. 253-264).
- Bosco, U., *Francesco Petrarca*, Bari 1961².
- Bosco, U., "Il Petrarca e l'umanesimo filologico (Postille al Nolhac e al Sabbadini)", in: *Saggi sul Rinascimento italiano*, Firenze 1970 (herdr. 1973), pp. 171-216.
- Bruère, R.T., "Lucan and Petrarch's *Africa*", in: *Classical Philology* 56 (1961), pp. 83-99.
- Buck, A. (ed.), *Petrarca*, Darmstadt 1976 (= *Wege der Forschung*, vol. 353).
- Buck, A., "Petrarcas Humanismus", in: *Buck, Petrarca*, pp. 1-30.
- Bufano, A., "Appunti sul 'quod' dichiarativo del Petrarca", in: *Studi petrarcheschi* 7 (1961), pp. 147-150).
- Bufano, A. (ed.), *F. Petrarca, Opere latine a cura di A. Bufano*, 2 voll., Torino 1975.
- Calcaterra, C., *Nella selva del Petrarca*, Bologna 1942.
- Calcaterra, C., "La concezione storica del Petrarca", in: *Nella selva del Petrarca*, pp. 415-434 (eerder verschenen in: *Annali della Cattedra Petrarca IX*, 1939).
- Calcaterra, C., "Sant' Agostino nelle opere di Dante e del Petrarca", in: *Nella selva del Petrarca*, pp. 247-360 (eerder verschenen in: *S. Agostino*, Pubblicazione commemorativa del IV centenario della sua morte, Milano 1931).
- Calcaterra, C., "Feria sexta Aprilis", in: *Nella selva del Petrarca*, pp. 209-245 (herziene versie van Calcaterra, *La 'data fatale' nel Canzoniere e nei Trionfi del Petrarca*, Torino 1926).
- Carlini, A., *Studio su "l'Africa" di Francesco Petrarca*, Firenze 1902.
- Carrara, E., *Recensie van de Africa-editie van Festa* (zie aldaar), van diens *Saggio en van diens Antichi commenti*, in: *La Rassegna* 36 (1928), pp. 113-137.
- Carrara, E., *Francesco Petrarca, Luoghi dell' "Africa"*, Traduzione e note di Enrico Carrara, Milano 1930.

- Carrara, E., *Da Rolando a Morgante*, Torino, 1932.
- Carrara, E., art. "Petrarca" in: *Enciclopedia italiana*, vol. XXVII, Roma 1935, pp. 8-23.
- Carrara, E., "Sulla soglia dell' Africa", in: *Studi petrarcheschi ed altri scritti*, raccolti a cura di amici e discepoli, Torino 1959, pp. 115-133 [eerder verschenen in: *Studi Romanzi XXI* (1931), pp. 117-137].
- Cary, G., "Petrarch and Alexander the Great", in: *Italian Studies V* (1950), pp. 43-55.
- Cipriani, G., "Petrarca, Annibale e il simbolismo dell'occhio", in: *Quaderni Petrarche-schi 4* (1987), pp. 167-184.
- Constable, G., "Petrarch and Monasticism", in: A.S. Bernardo (ed.), *Francesco Petrarca, Citizen of the World*, Padova 1980, pp. 53-99.
- Corradini, F., "Africa Francisci Petrarchae nunc primum emendata curante Francisco Corradini", in: *Padova a Francesco Petrarca nel quinto centenario della sua morte*, Padova 1874, pp. 77-474.
- Cosenza, M.E., *Francesco Petrarca and the Revolution of Cola di Rienzo*, Chicago 1913.
- Dotti, U., "Il Petrarca e l'umanesimo filologico (Postille al Nolhac e al Sabbadini)", in: *Saggi sul Rinascimento italiano*, Firenze 1970 (herdr. 1973), pp. 171-216.
- Enenkel, K.A.E., *Francesco Petrarca, De vita solitaria Buch I*, diss. Leiden 1990.
- Enenkel, K.A.E., "Hercules in bivio en andere tweesprongen: de geschiedenis van een idee bij Petrarca", in: *Lampas 22.2*, 1989, pp. 111-139.
- Eppelsheimer, H.W., *Petrarca, Frankfurt am Main 1971²* (1934) (oorspr. uitg. Bonn 1926).
- Fabroni, A., *Francisci Petrarchae vita auctore Angelo Fabronio*, Parma 1799.
- Fenzi, E., "Scipione, Annibale e Alessandro nell' Africa del Petrarca", in: *GSLI 148* (1971), pp. 481-518.
- Fenzi, E., "Dall' 'Africa' al 'Secretum', Nuove ipotesi sul 'Sogno di Scipione' e sulla composizione del poema", in: G. Billanovich - G. Frasso (edd.), *Il Petrarca ad Arquà. Atti del Convegno di studi nel VI centenario (1370-1374)*, (Arquà Petrarca 6-8 nov. 1970), Ente Nazionale Francesco Petrarca (= *Studi sul Petrarca 2*), Padova 1975, pp. 61-115.
- Feo, M., art. "Petrarca", in: *Enciclopedia Dantesca*, vol. 4 (1973), pp. 450-458.
- Fera, V., *Annotazioni inedite del Petrarca al testo dell' "Africa"*, in: *IMU 23* (1980), pp. 1-25.
- Fera, V., *Antichi editori e lettori dell' Africa*, Messina 1984.
- Fera, V., *La revisione petrarchesca dell' Africa*, Messina 1984.
- Ferguson, W.K., *The Renaissance in Historical Thought*, Cambridge, Mass., 1948.
- Festa, N., *Francesco Petrarca, L' Africa*, Edizione critica per cura di Nicola Festa, Firenze 1926.
- Festa, N., *Saggio sull' Africa del Petrarca*, Palermo-Roma 1926.
- Festa, N., "A proposito dell' 'Africa'", in: *Atti dell' Accademia degli Arcadi 11* (1927), pp. 147-152.
- Festa, N., "A proposito dell' edizione critica dell' 'Africa' del Petrarca (riposta ad Ed. Fraenkel)", in: *La Cultura 7* (1928), pp. 168-172.
- Festa, N., "Di una scelta di scolii e glosse desunte da manoscritti dell' 'Africa' del Petrarca", in: *Rendiconti della (Reale) Accademia (nazionale) dei Lincei 31* (1922), pp. 161-163.
- Festa, N., "Antichi commenti all' 'Africa' del Petrarca", in: *Rendiconti della Accademia dei Lincei 32* (1923) pp. 3-29.
- Festa, N., "Il Palazzo della Verità e le lacune dell' Africa", in: *Giornale dantesco 27* (1919),² [ook in: *Saggio sull' Africa*, pp. 94-109].
- Festa, N., "Storia e poesia nel 'Africa' del Petrarca", in: *La Cultura 2* (1923), pp. 289-300 (ook in: *Saggio sull' Africa*, pp. 75-93).

- Festa, N., "Due nuovi codici dell' 'Africa'", in: Parma a F. Petrarca, Parma 1934.
- Foligno, C., Recensie van de *Africa*-editie van Festa (zie aldaar) en van diens *Saggio*, in: *The Modern Language Review* 22 (1927), pp. 346-350.
- Foresti, "L'edizione nazionale del Petrarca: 'Africa'", in: *La fiera letteraria*, 25 settembre 1925, p. 5 (recensie Festa's *Africa*-editie).
- Foster, J., "Petrarch's *Africa*: Ennian and Vergilian Influences", in: *Papers of the Liverpool Latin Seminar* 2, ed. by F. Cairns, Liverpool 1979, pp. 277-298.
- Fraenkel, E., Recensie van de *Africa*-editie van Festa (zie aldaar) en van diens *Saggio*, in: *Gnomon* 3 (1927), pp. 485-494.
- Fraenkel, E., Recensie van J. Galbiati, *Francisci Petrarcae Vergilianus codex* (zie aldaar), in: *Gnomon* 6 (1930), pp. 552 v.
- Friedersdorff, F., *Quellenstudien zu Petrarkas Africa*, Beilage des Osterprogramms des Stadtgymnasiums zu Halle, Halle a. S. 1899, pp. 21-41.
- Friedersdorff, F., "Die poetische Vergleiche in Petrarkas *Africa*", in: *Zeitschrift für romanische Philologie* 20 (1896), pp. 471-91; 21 (1897), pp. 58-72; 22 (1898), pp. 9-48.
- Fubini, R., "La coscienza del latino negli umanisti. 'An latina lingua Romanorum esset peculiare idioma'", in: *Studi medievali* 1961, pp. 505-550.
- Fucilla, J.G., "Petrarchism and the Modern Vogue of the Figure Adynaton", in: *Zeit-schrift für romanische Philologie* 56 (1936), pp. 671-681.
- Fucilla, J.G., Recensie van A. Bernardo, *Petrarch, Scipio and the Africa* (zie aldaar), in: *Italica* 39 (1962), pp. 225-227.
- Fucilla, J.G., "The Present Status of Petrarchan Studies", in: A. Scaglione (ed.), *Francis Petrarca, Six Centuries Later*, Chapel Hill and Chicago 1975, pp. 22-55.
- Galbiati, J., *Francisci Petrarcae Vergilianus codex quam simillime expressus*, Mediolani 1930.
- Gandiglio, A., "Appunti su l' 'Africa' edita di N. Festa", in: *GSLI* 90 (1927), pp. 289-308; "Ancora a proposito dell' 'Africa'", *ib.* 92 (1928), pp. 203-208.
- Gerosa, P.P., *L'umanesimo agostiniano del Petrarca*, Torino 1927 (Biblioteca del "Didas-kaleion" 2).
- Gerosa, P.P., *Umanesimo cristiano del Petrarca*, Torino 1966.
- Giannarelli, E., "Cicerone, Virgilio e l'ombra di Scipione, una sosta nell' officina poetica del Petrarca", in: *Quaderni petrarcheschi* 4 (1987), pp. 205-227.
- Giordano, A., *Francesco Petrarca e l'Africa*, Fabriano 1890.
- Grant, L., "Petrarch's *Africa* I,4-6", in: *Philological Quarterly* 34 (1955), pp. 76-81.
- Guthmüller, B., "Il volgarizzamento dell' 'Africa' di Fabio Marretti: contributo alla fortuna del Petrarca nel Cinquecento", in: *Lettere italiane* 32 (1980), pp. 43-53.
- Haar, L.G.J. ter, "Anxia sic genetrix; een opmerkelijke vergelijking uit het eerste boek van Petrarca's 'Africa'", in *Lampas* 28.3 (1995), pp. 189-196.
- Haar, L.G.J. ter, "Sporen van Silius' *Punica* in boek 1 en 2 van Petrarca's *Africa*", in: *Lampas* 30.3 (1997), pp. 154-162.
- Handschin, W., *Francesco Petrarca als Gestalt der Historiographie, Seine Beurteilung in der Geschichtsschreibung vom Frühhumanismus bis zu Jacob Burckhardt*, Basel-Stuttgart 1964.
- Hazard, P., "Étude sur la latinité de Pétrarque d'après le livre 24 des *Epistolae Familiares*", in: *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, Ecole française de Rome*, 24 (1904), pp. 219-246.
- Heitmann, K., *Fortuna und Virtus. Eine Studie zu Petrarca's Lebensweisheit*. *Studi Italiani* Bd. 1, Köln-Graz 1958.
- Heitmann, K., "Augustins Lehre in Petrarca's 'Secretum'", in: *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 20 (1960), pp. 34-55; ook in: Buck, *Petrarca*, pp. 282-307.

- Hortis, A., *Scritti inediti di Francesco Petrarca, pubblicati e illustrati da A. Hortis*, Trieste 1874.
- Hortis, A., "M.T. Cicerone nelle opere del Petrarca e del Boccaccio", in: *Archeografo Triestino*, n.s., 6 (1879-1880).
- Jodelle, E., *Didon se Sacrifiant, Tragédie d'Estienne Jodelle, Parisien*, in: E. Jodelle, *Oeuvres Complètes, édition établie, annotée et présentée par Enea Balmas*, vol. 2, Paris 1968, pp. 149-216.
- Kessler, E., *Petrarca und die Geschichte. Geschichtsschreibung, Rhetorik, Philosophie im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit*, München 1978.
- Klingner, F., "Cicero und Petrarca", in: *Römische Geisteswelt*, München 1956³, pp. 600-619.
- Koerting, G., *Petrarca's Leben und Werke*, Leipzig 1876.
- Koerting, G., *Geschichte der Literatur Italiens*, Leipzig 1878.
- Kohls, E.W., "*Meditatio mortis* chez Pétrarque et Erasme", in: *Colloquia Erasiana Turonensia*, Paris-Toronto 1972, pp. 303-311.
- Kristeller, P.O., "Il Petrarca, l'umanesimo e la scolastica", in: *Lettere Italiane* 7 (1955), pp. 367-88 (Duitse vertaling in: Buck, *Petrarca*, pp. 261-281).
- Lehmann, P., *Das literarische Bild Karls des Grossen vornehmlich im lateinischen Schrifttum des Mittelalters*, München 1934 (Sitzungsberichte der Bayrischen Akademie der Wissenschaften, philos.-philol. und hist. Klasse, München 1934,9).
- Leube, E., "Petrarca und die alten Götter", in: Buck, *Petrarca*, pp. 308-333.
- Martellotti, G., "Sulla composizione del *De viris* e dell' *Africa*", in: *Scritti petrarcheschi*, pp. 3-26 (oorspronkelijk verschenen in: *Annali della Scuola normale superiore di Pisa*, s. II,10 [1941], pp. 247-262).
- Martelotti, G., "Petrarca e Cesare", in: *Scritti petrarcheschi*, pp. 77-89 (oorspr. in: *Ann. della Sc. Norm. Sup. di Pisa*, s. II,16 (1947), pp. 149-158).
- Martellotti G., "Entwicklungslinien in Petrarca's Humanismus", in: Buck (ed.), *Petrarca*, pp. 193-230 (Duitse vertaling van "Linee di Sviluppo dell' umanesimo petrarchesco" in: *Studi petrarcheschi* 2 [1949], pp. 51-80; ook in: Martelotti, *Scritti petrarcheschi*, pp. 110-140).
- Martellotti, G., *Francesco Petrarca: La vita di Scipione l'Africano*, Milano-Napoli 1954.
- Martellotti, G., "Latinità del Petrarca", in: *Scritti petrarcheschi*, pp. 289-301 (oorspronkelijk verschenen in: *Studi petrarcheschi* 7 [1961] [Petrarca e il petrarchismo. Atti del III Congresso dell' Associazione Internazionale per gli studi di lingua e letteratura italiana], pp. 219-230).
- Martellotti, G. - Bianchi, E., *Francesco Petrarca, Poesie latine a cura di G. Martelotti ed E. Bianchi. Introduzione di Natalino Sapegno*, Torino 1976.
- Martellotti G., "'Similitudo non identitas'. Alcune varianti petrarchesche", in: *Scritti petrarcheschi*, pp. 501-516; eerder in: *Rivista di cultura classica e medioevale* 19 (1977) [Miscellanea di studi in mem. di Marino Barchiesi], pp. 491-503.
- Martellotti G., "Su un modo di cercare gli influssi classici in Petrarca", in: *Scritti petrarcheschi*, pp. 162-163; eerder in: *Annali della Scuola normale superiore di Pisa*, s. III,9 (1979), pp. 1878-1879 (recensie van Foster, *Petrarch's Africa: Ennian and Vergilian Influences* [zie aldaar]).
- Martellotti, G., "Petrarca e Silio Italico. Un confronto impossibile", in: *Scritti petrarcheschi*, pp. 563-578 (oorspr. in: *Miscellanea Augusto Campana*, Padova 1981, pp. 489-503).
- Martellotti, G., *Scritti petrarcheschi (Studi sul Petrarca 16)*, Padova 1983.
- Mascetta-Caracci, L., *Dante e il 'Dedalo' petrarchesco, con uno studio sulle malattie di Francesco Petrarca*, Lanciano 1910.
- Mattei, R. de, *Il sentimento politico del Petrarca*, Firenze 1944.
- Mattucci, T., *Il Bucolicum carmen di Francesco Petrarca*, Pisa 1970.

- Maugeri, G., *Le citazioni bibliche nel Petrarca*, Firenze 1912.
- Mazzoco, A., "The Antiquarianism of Francesco Petrarca", in: *The Journal of Medieval and Renaissance Studies* 7 (1977), pp., 203-224.
- Mertens, D., "Petrarca's 'Privilegium laureationis'", in: M. Borgolte - H. Spilling, *Litterae medii aevi*, Festschrift für Johanne Autenrieth, Sigmaringen 1988, pp. 225-247.
- Milde, W., "Petrarch's List of Favourite Books", in: *Res publica litterarum* 2 (1979), pp. 229-232.
- Mommsen, Th.E., "Petrarch's Conception of the Dark Ages", in: Mommsen, *Medieval and Renaissance Studies*, ed. E.F. Rice Jr., Ithaca, N.Y., 1959 (oorspr. in: *Speculum* 17 (1942), pp. 226-242).
- Moschetti, A., *Dell'ispirazione dantesca nelle Rime di Francesco Petrarca*, Urbino 1884.
- Mustard, W.P., "Petrarch's Africa", in: *American Journal of Philology* 42 (1921), pp. 97-121.
- Noferi, A., *L'esperienza poetica del Petrarca*, Firenze 1962.
- Nolhac, P. de, *Pétrarque et l'humanisme*, 2 voll., Paris 1965 (1907²).
- Occioni, O., "Le Puniche, e l' Africa di Francesco Petrarca", in: *Scritti di letteratu-ra latina*, Torino 1891, pp. 114-139 (eerder in: Occioni, C. *Silio Italico e il suo poema*, Firenze 1871², pp. 91-116).
- Paoli, U.E., "Il latino del Petrarca e l'inizi dell'Umanesimo", in: *Pensée humaniste et chrétienne aux XVe et XVIe siècles*, Paris 1948, pp. 57-67.
- Pertusi, A., *Leonzio Pilato tra Petrarca e Boccaccio. Le sue versioni omeriche negli autografi di Venezia e la cultura greca del primo Umanesimo*, Venezia-Roma 1964.
- Philipppson, R., art. "M. Tullius Cicero (Philosophische Schriften)", in: *RE*, Zweite Reihe, VII,1, coll. 1104-1192.
- Piazza, G., *Il poema dell'umanesimo. Studio critico sull' 'Africa' di Francesco Petrarca*, Roma 1906.
- Piur, P., *Petrarcas "Buch ohne Namen" und die päpstliche Kurie*, Halle 1925.
- Rüegg, W., *Cicero und der Humanismus, Formale Untersuchungen über Petrarca und Erasmus*, Zürich 1946.
- Sabbadini, R., *Recensie van de Africa-editie van Festa (zie aldaar)*, in: *GSLI* 89 (1927), pp. 354-356.
- Sade, J.F.P.A. (abbé) de, *Mémoires pour la vie de F. Pétrarque, tirés de ses oeuvres et des auteurs contemporains, avec des notes ou dissertations, & les pièces justificatives...*, 3 voll., Amsterdam 1764-1767.
- Sanesi, I., "La nuova edizione critica dell' 'Africa' del Petrarca", in: *Nuova rivista storica* 12 (1928), pp. 192-198.
- Scaglione, A. (ed.), *Francis Petrarca, Six Centuries Later*, Chapel Hill and Chicago 1975.
- Schalk, F. (ed.), *Petrarca, Beiträge zu Werk und Wirkung*, Frankfurt am Main 1975.
- Schneider, R., *F. Petrarca, Historia Iulii Caesaris*, Leipzig 1827.
- Seagraves, R.W.A., *Concordance to Petrarch's Africa*, Columbia University Computer Center 1975.
- Seagraves, R.W.A., *The Influence of Vergil on Petrarch's Africa*, unpublished Columbia University dissertation 1976.
- Seagraves, R.W.A., "The Moral Virtues and Petrarch's 'Africa'", in: *Acta Conventus Neo-Latini Turonensis*, Paris 1980.
- Simone, F., "Il Petrarca e la cultura francese del suo tempo. I - I temi e i simboli del prestigio trecentesco della monarchia francese", in: *Studi Francesi* XIV (1970), 41, pp. 201-215, en 42, pp. 403-417.
- Smarr, J., "Petrarch: A Vergil without a Rome", in: P.A. Ramsay (ed.), *Rome in the Renaissance: The City and the Myth*, Binghamton, N.Y., 1982, pp. 133-140.
- Solerti, A. (ed.), *Le vite di Dante, Petrarca e Boccaccio scritte fino al secolo decimosesto*, Milano 1904.
- Sozzi, B.T., *Petrarca. Storia della critica*, 5, Palermo 1963.

- Suerbaum, W., "Ennius bei Petrarca. Betrachtungen zu literarischen Ennius-Bildern", in: *Entretiens sur l'antiquité classique de la Fondation Hardt*, vol. 17, Genève 1972, pp. 293-352.
- Suerbaum, W., "Poeta laureatus et triumphans. Die Dichterkrönung Petrarca's und sein Ennius-Bild", in: *Poetica* 5 (1972), pp. 293-328.
- Taddeo, E., "Petrarca e il tempo. Il tempo come tema nelle opere latine", in: *Studi e problemi di critica testuale* 25 (1981), pp. 53-76.
- Taddeo, E., "Petrarca e il tempo. Il tempo come tema delle 'Rime'", in: *Studi e problemi di critica testuale* 27 (1983), pp. 69-108.
- Tatham, E.H.R., *Francesco Petrarca, the First Modern Man of Letters. His Life and Letters. A study in of the Early Fourteenth Century (1304-1374)*, 2 voll., London 1925-1926.
- Tazelaar, Chr., *Petrarca, De top van de Ventoux; Het Geheim; Godgewijde Ledigheid, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Chris Tazelaar*, Baarn 1990.
- Tazelaar, Chr., *Petrarca. Lauweringsrede. Vertaald en toegelicht door Chris Tazelaar*, Baarn 1995.
- Toppani, I., "Petrarca, Cola di Rienzo e il mito di Roma", in: *Atti del Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti. Classe di Scienze Morali e Lettere CXXXV* (1977), pp. 155-172.
- Trinkaus, Ch., *The Poet as Philosopher, Petrarch and the Formation of Renaissance Con-sciousness*, New Haven 1979.
- Trinkaus, Ch., "The Religious Thought of the Italian Humanists and the Reformers: Anticipation or Autonomy", in: Ch. Trinkaus - H.A. Oberman (edd.), *The Pursuit of Holiness in Late Medieval and Renaissance Religion*, Leiden 1974.
- Tristano, C., "Le postille del Petrarca nel Vaticano lat. 2193 (Apuleio, Frontino, Vegezio, Palladio)", in: *IMU* 17 (1974), pp. 365-468.
- Ullman, B.L., "Petrarch's Favourite Books", in: Ullman, *Studies in the Italian Renaissance*, Roma 1955, pp. 117-137 (oorspr. in: *Transactions of the American Philological Association* 54 [1923], pp. 21-38).
- Ussani, V., "Il Petrarca e Flavio Giuseppe", in: *Rendiconti della Pont. Accademia di Archeologia* 20 (1943-44), pp. 447-467.
- Vattasso, M., *Del Petrarca e di alcuni suoi amici*, Roma 1904.
- Velli, G., "Il proemio del 'Africa'", in: *IMU* 8 (1965), 323-332 (ook in Velli, *Petrarca e Boccaccio*, pp. 46-60).
- Velli, G., "La memoria poetica del Petrarca", in: Velli, *Petrarca e Boccaccio, Studi sul Petrarca* 7, Padova 1979, pp. 1-37 (oorspr. in: *IMU* 19 [1976], pp. 173-207).
- Velli, G., "Petrarca e la grande poesia latina del XII secolo", in: *IMU* 28 (1985), pp. 295-310.
- Velli, G., "Petrarca e i poeti cristiani", in: *Studi petrarcheschi* 6 (1989), pp. 171-178.
- Vergerio, P.P., *Sermo de vita moribus et doctrina poetae Francisci Petrarcae et eius poemate quod Africa inscribitur*, in: A. Solerti (ed.), *Le vite di Dante, Petrarca e Boccaccio scritte fino al secolo decimosesto*, Milano 1904, pp. 294-302.
- Villani, F., "De vita et moribus Francisci Petrarce poete laureati", in: Solerti, *Le vite di Dante, Petrarca e Boccaccio*, pp. 275-281.
- Waszink, J.H., *Bloesemtij der Letteren. Het Humanisme van Francesco Petrarca*, Arnhem 1951.
- Waszink, J.H., "Het Humanisme van Petrarca", in: *Hermeneus* 1974-1975, 2, pp. 58-64 (ook in: Waszink, *Verzamelde Opstellen*, Leiden 1983, pp. 147-153).
- Waszink, J.H., "Petrarca", in *Lampas* 18.2 (1985), pp. 109-123.
- Weiss, R., "Notes on Petrarch and Homer", in: *Rinascimento* 4 (1953), pp. 263-276.
- Wilamowitz-Moellendorff, U. von, *Recensie van de Africa-editie van Festa (zie aldaar)*, in: *Deutsche Literaturzeitung* 48 (1927), pp. 1000-1002.
- Wilkins, E.H., *Recensie van de Africa-editie van Festa (zie aldaar)*, in: *Modern Philology* 25 (1927), pp. 113-116.
- Wilkins, E.H., *Life of Petrarch*, Chicago 1961.

- Wilkins, E. H., *The Making of the "Canzoniere" and Other Petrarchan Studies*, *Storia e letteratura, Raccolta di studi e testi* 38, Roma 1951.
- Wilkins, E.H., "The Coronation of Petrarch", in: *The Making*, pp. 9-69 [enigszins herziene vorm van de eerder verschenen versie in: *Speculum* 18 (1943), pp. 155-197] (Duitse vert. in: Buck, *Petrarca*, pp. 100-167).
- IJsewijn, J., "Lettori dell'AFRICA del Petrarca nei Paesi Bassi durante il Quattrocen-to", in: F. Schalk (ed.), *Petrarca, Beiträge zu Werk und Wirkung*, Frankfurt am Main 1975.
- Zingarelli, N., Recensie van de *Africa*-editie van Festa (zie aldaar) en van diens *Saggio*, in: *La Cultura* 6 (1927), pp. 223-227.
- Zumbini, B., "L'Africa del Petrarca", in: *Nuovo Antologia* 7 (1878), pp. 625-652; 8 (1878), pp. 36-60.
- Zumbini, B., *Studi sul Petrarca*, Firenze 1895.

VIII. ANDERE WERKEN

- Ahl, F.M., *Lucan. An Introduction*, Ithaca-London 1976.
- Albert, S., *Bellum iustum. Die Theorie des 'gerechten Krieges' und ihre praktische Bedeutung für die auswärtige Auseinandersetzung Roms in republikanischer Zeit*, Kallmünz 1980.
- Albrecht, M. von, *Silius Italicus, Freiheit und Gebundenheit römischer Epik*, Amsterdam 1964.
- Amaturo, R., e.a., *Il Trecento. Dalla crisi dell'età comunale all'umanesimo*, vol. I, Bari 1971² (dl. 2 van de reeks *La letteratura italiana storia e testi*, dir. C. Muscetta).
- Amerongen, R. van, 3 scenes uit het voorspel tot Pharsalus. Een commentaar op *Lucanus, Bellum Civile V, 1-373*, diss. Utrecht 1977.
- Angelini, P., "Notes sur l'idéal de gloire à la Renaissance italienne", in: *Annales de la faculté des lettres et sciences humaines de Nice, Hommage à L. Cohen, Langue et littérature italienne* 42 (1982), pp. 63-85.
- Axelsson, B., *Unpoetische Wörter, Ein Beitrag zur Kenntnis der lateinischen Dichtersprache*, Lund 1945.
- Austin, R.G., *P. Vergili Maronis Aeneidos Liber Primus, with a Commentary by R.G. Austin*, Oxford 1971.
- Austin, R.G., *P. Vergili Maronis Aeneidos Liber Secundus, with a Commentary by R.G. Austin*, Oxford 1964.
- Austin, R.G., *P. Vergili Maronis Aeneidos Liber Quartus, Edited with a Commentary by R.G. Austin M.A.*, Oxford 1973.
- Austin, R.G., *P. Vergili Maronis, P. Vergili Maronis Aeneidos Liber Sextus, with a Commentary by R.G. Austin*, Oxford 1977.
- Bacci, O., *La Critica Letteraria (Dall' antichità classica al rinascimento)*, Milano 1910.
- Baehrens, A. (ed.), *Poetae latini minores*, 5 voll., Leipzig 1879-1883.
- Baehrens, A. (ed.), *Fragmenta poetarum Romanorum*, Leipzig 1886.
- Bailey, C., *Titus Lucretius Carus De rerum natura libri sex ed. with Prolegomena, Critical Apparatus, Transl. and Comm.*, 3 voll., Oxford 1947.
- Balbus, Johannes, *Catholicon*, Mainz 1460 (anast. herdr. Westmead, Farnborough 1966).
- Baron, H., "The Memory of Cicero's Roman Civic Spirit in Medieval Centuries and in the Florentine Renaissance", in: H. Baron, *In Search of Florentine Civic Humanism*, Vol. I, Princeton 1988, pp. 94-133 (herziene en uitgebreide versie van "Cicero and the Roman Civic Spirit in the Middle Ages and the Early Renaissance" in: *Bulletin of the John Rylands Library*, vol. 22, Manchester, England 1938; een herziene versie ook in F.L. Cheyette (ed.), *Lordship and Community in Medieval Europe: Selected Readings*, New York 1968).
- Baron, H., *The Crisis of the Early Italian Renaissance, Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*, Princeton 1955.

- Baron, H., "Moot Problems of Renaissance Interpretation: An Answer to Wallace K. Ferguson", in: *Journal of the History of Ideas* 19 (1958), pp. 26-34.
- Beek, L.J. ter, *Dolus*. Een semantisch-juridische studie, diss. Nijmegen 1999.
- Beltrami, A., "Il Sogno di Scipione di M. Tullio Cicerone e le sue imitazioni nella letteratura", in: *Commentari dell' Ateneo di Brescia* 1901, pp. 148-170.
- Blois, L. de, "Oorlog en vrede bij de Grieken en Romeinen", in: L. de Blois, A.G. Weiler, L. Wecke, *Rechtvaardiging van de oorlog van de oudheid tot in de twintigste eeuw*, Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, KUN Cahier 39, Amsterdam 1987. pp. 7-24.
- Boccaccio, G., *Epistole*, in: *Tutte le opere di Giovanni Boccaccio*, ed. V. Branca, vol. V,1, Milano 1992, pp. 506 vv.
- Boccaccio, G., *Genealogia deorum gentilium*, ed. V. Romano, 2 voll., Bari 1951.
- Boccaccio, G., *Trattatello in laude di Dante (= Vita di Dante)*, in: Solerti, *Le vite di Dante, Petrarca e Boccaccio*, pp. 8-75.
- Bolgar, R.R., *The Classical Heritage and Its Beneficiaries*, London 1954.
- Boll, F., art. "Fixsterne", in; *RE VI,2* (1909), coll. 2407-2431.
- Bollandus, I. - Henschenius, G., e.a., *Acta sanctorum quotquot toto orbe coluntur, vel a catholicis scriptoribus celebrantur, quae ex Latinis et Graecis, aliarumque gentium antiquis monumentis collegit, digessit, notis illustravit Ioannes Bollandus Societatis Jesu theologus...*, 50 voll., Antverpiae 1643-1770.
- Bömer, F., *P. Ovidius Naso, Metamorphosen, Kommentar von Franz Bömer*, 7 voll., Heidelberg 1969-1986.
- Borinski, K., "Das Epos der Renaissance", in: *Vierteljahrschrift für Kultur und Literatur der Renaissance* 1 (1886), pp. 187-205.
- Borst, A., *Der Turmbau von Babel, Geschichte und Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*, 4 voll., Stuttgart 1957-1963.
- Boyancé, P., *Études sur le Songe de Scipion*, New York 1987 (Limoges 1936).
- Boyle, A.J. (ed.), *Roman Epic*, London 1993.
- Bowra, C.M., *Heroic Poetry*, London, 1961².
- Bréguet, E., *Urbi et orbi. Un cliché et un thème*. Coll. *Latomus* 101 = *Hommages à M. Renard*, I, 1969, pp. 140-152.
- Brinkgreve, M.R.J., *Statii Achilleis brevissima annotatione critica, locis quibusdam parallelis vel comparandis, commentario exegetico instructa*, Rotterdam 1913 (diss. Utrecht).
- Brizzi, G., *I sistemi informativi dei Romani: principe e realtà nell' età delle conquiste oltremare 218-168 a.C.*, *Historia Einzelschrift* 39, Wiesbaden 1982.
- Brizzi, G., "Imitari coepit Annibalem (Flor. I,XXII,55): apporti catoni alle concezioni storiografiche di Floro?", in: *Latomus* 43 (1984), pp. 424-431.
- Brouwers, J.H., "De macht van het lied", in: *Lampas* 10.2 (1977), pp. 120-142.
- Brouwers, J.H., *Dichter of Geschiedschrijver. Over historische epiek bij de Romeinen*, (inaug. rede), Utrecht 1980.
- Brouwers, J.H., "Hannibals dromen in Silius' Punica", in: G.J.M. Bartelink en J.H. Brouwers (edd.), *Noctes Noviomagenses J.C.F. Nuchelmans oblatae*, Weesp 1985, pp. 61-73.
- Bruni, L., *Dialogi ad Petrum Paulum Histrum*, ed. G. Kirner, Livorno 1889.
- Bücheler, F., *Petronii Satirae et liber Priapeorum*, ed. minor, Berolini 1882³.
- Bücheler, F. - Riese, A. - Lommatzsch, E., *Anthologia latina epigraphica*, vol. 2 (*Carmina latina epigraphica*), 3 voll., Leipzig 1895-1926.
- Büchner K., *Somnium Scipionis, Quellen, Gestalt, Sinn*, Wiesbaden 1976 (*Hermes Einzelschriften Heft* 36).
- Burckhardt, J., *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Wien 1934 (= Basel 1860).

- Bürchner, L., art. "Kyklades", in: RE XI,2 (1922), coll. 2308-2320.
- Burdach, K. - Piur, P., Vom Mittelalter zur Reformation, Forschungen zur Geschichte der deutschen Bildung. Zweiter Band: Briefwechsel des Cola di Rienzo, 5 voll., Berlin 1913-1929.
- Burdach, K., Rienzo und die geistige Wandlung seiner Zeit (Briefwechsel des Cola di Rienzo; Tl. 1) (Vom Mittelalter zur Reformation 2,1), Berlin 1913.
- Caggese, R., Roberto d'Angiò e i suoi tempi, 2 voll., Firenze 1922-1935.
- Caggese, R., art. "Roberto d'Angiò" in: Enciclopedia Italiana, vol. XXIX (1936), pp. 512-513.
- Campan, F.H.M. van, M. Annaei Lucani De bello civili liber II, Een Commentaar, Amsterdam 1991 (diss. Nijmegen).
- Canter, H.V., "The figure of Adynaton in Greek and Latin Poetry", in: American Journal of Philology 51 (1930), pp. 32-41.
- Capéran, L., Le problème du salut des infidèles, Essai historique, Toulouse 1934.
- Castellione, Galteri de (= Gautier de Châtillon), Alexandreis, edidit Marvin L. Colker, Patavii 1978.
- Chomarat, J., "L'emploi de *num* et *nonne* dans les *Orationes Duae in Tholosam* d' Etienne Dolet", in: Humanistica Lovaniensia XLIV (1995), pp. 202-206.
- Christ, W., Metrik der Griechen und Römer, Leipzig 1879²
- Clark, V.S., Studies in the Latin of the Middle Ages and the Renaissance, Lancaster, Pa., 1900 (Ann Arbor 1985).
- Coleman, R., Vergil, Eclogues; Edited by Robert Coleman, Cambridge 1977.
- Cortesi, P., De hominibus doctis dialogus, ed. M.T. Graziosi, Roma 1973.
- Courcelle, P., "La postérité chrétienne du 'Songe de Scipion'", in: Revue des études latines 36 (1958), pp. 205-234.
- Cremaschi, G., Guida allo studio del latino medioevale, Padova 1959.
- Crusius, F. - Rubenbauer H., Römische Metrik, München 1960⁵.
- Curtius, E.R., Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter, Bern 1954².
- Dante, Tutte le opere di Dante Alighieri, ed. E. Moore, Oxford 1904³.
- Davies, A.T., Anti-Semitism and the Christian Mind. The Crisis of Conscience after Auschwitz, New York 1969.
- Delforge, Th., "Songe de Scipion et vision de S. Benoît", in: Revue Bénédictine 69 (1959), pp. 351-354.
- Deonna, W., Le symbolisme de l'oeil, Paris 1965.
- Diehl, E. (Moreau, J., Marrou, H.I.) [ed.], Inscriptiones Latinae Christianae Veteres, 4 voll., Berolini 1961-1967.
- Diels, H., "Himmels- und Höllenfahrten von Homer bis Dante", in: Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 49 (1922), pp. 239-253.
- Dinzelbacher, P., Vision und Visionsliteratur im Mittelalter, Stuttgart 1981.
- Doblhofer, E., Rutilius Claudius Namatianus, De reditu suo sive Iter Gallicum, Herausgegeben, eingeleitet und erklärt von Ernst Doblhofer, 2 voll., Heidelberg 1972-1977.
- Dreves, G.M. - Blume, C. (edd.), Analecta hymnica medii aevi, 55 voll., Leipzig 1886-1922.
- Duff, J.D., Lucan with an English Translation, Cambridge [Mass.] - London (Loeb) 1928.
- Dupré-Thésider, E., Roma dal Comune di popolo alla Signoria pontificia (1252-1377). Storia di Roma, Bologna 1952.
- Dutoit, E., Le thème de l'adynaton dans la poésie antique, Paris 1936 (diss. Fribourg, Suisse).
- Eadie, J.W., The Breviarium of Festus, A Critical Edition with Historical Commentary, London 1967.
- Efroymsen, D.P., Tertullian's Anti-Judaism and its Role in his Theology, Ann Arbor, Mich.-London 1975 (diss. Temple Univ.) [University Microfilms International].
- Ehlers, W., art. "Triumphus (1)", in: RE, Zweite Reihe, VII,1 (1939), coll. 493-511.

- Ehwald, R., *Die Metamorphosen des P. Ovidius Naso*, 2 voll., Berlin 1915⁹-1916⁴.
- Engelmann, U., OSB, *Die Psychomachie des Prudentius*, Freiburg im Breisgau 1959.
- Ernout, A. - Thomas, F., *Syntaxe latine*, Paris 1964².
- Evans, E.C., "Literary Portraiture in Ancient Epic, A Study of the Description of Physical Appearance in Classical Epic", in: *Harvard Studies in Classical Philology* 58-59 (1948), pp. 189-217.
- Falconer, W.A., *Cicero, De senectute, De amicitia, De divinatione*, London-Cambridge (Mass.) [Loeb] 1923.
- Fantham, E., *Lucan, De Bello Civili: Book II*; edited by Elaine Fantham, Cambridge 1992.
- Fedele, P., art. "Colonna" in: *Enciclopedia Italiana*, vol. X (1931), pp. 849-852.
- Fedele, P., "Studio e uso del latino nella scuola fascista", in: *Matrici culturali del fascismo. Seminari promossi dal Consiglio Regionale Pugliese e dall' Ateneo Barese nel Trentennale della Liberazione*, Bari 1977, pp. 209-224.
- Fénelon, F. de Salignac de la Mothe, *Les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse*, nouv. éd., publ. avec une recension complète des manuscrits authentiques, une introd. et des notes par Albert Cahen, 2 voll., Paris 1920.
- Festa, N. - Mussolini, B., *La fondazione dell' impero nei discorsi del duce alle grandi adunate del popolo italiano*, con una traduzione latina di Nicola Festa, Napoli 1937.
- Festugière, A.J., "Les thèmes du 'Songe de Scipion'", in: *Eranos* 44 (1946), pp. 370-388.
- Fluss, M., art. "L. Septimius Severus" in: *RE*, Zweite Reihe, II,2 (1923), coll. 1940-2002.
- Fordyce, C.J., *P. Vergili Maronis Aeneidos libri VII-VIII*, with a Commentary by C.J. Fordyce, Oxford 1977.
- Fowler, W.W., *The Death of Turnus*, Oxford 1919.
- Fraenkel, E., "Lucan als Mittler des antiken Pathos", in: W. Rutz (ed.), *Lucan*, Darmstadt 1970 (*Wege der Forschung*, vol. 235), pp. 15-49 (eerder in: *Archiv für Kulturgeschichte* XXV,1 [1934], pp. 1-20, en in: *Kleine Beiträge zur klassischen Philologie*, Roma 1964). ; oorspronkelijk in: *Vorträge der Bibliothek Warburg 1924-1925*, Leipzig 1927).
- Friedländer, L., *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, 4 voll., Leipzig 1919-1921⁹⁻¹⁰.
- Fubini, R. "La coscienza del latino degli umanisti: An latina lingua Romanorum esset peculiare idioma", in: *Studi medievali*, terza serie, anno II (1961), pp. 505-550.
- Fürbringer, F., *De somniis in Romanorum poetarum carminibus narratis*, diss. Jena 1912.
- Galling, K. (ed.), *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 7 voll., Tübingen 1959³ (oorspr. uitgave 1909-1913).
- Garin, E., "Dante nel Rinascimento", in: *Rinascimento*, Rivista dell' Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, seconda serie, vol. VII, 1967, pp. 3-28 (ook in: *Ricerche di storia della cultura dal XII al XVI secolo*, Collana di Filosofia, XI, Napoli 1969; Eng. vert. in D. Thompson - A.F. Nagel, *The Three Crowns of Florence, Humanist Assessments of Dante, Petrarca, and Boccaccio*, New York, etc. 1972).
- Gernentz, G., *Laudes Romae*, diss. Rostochii 1918.
- Gisinger, F., art. "Oikumene (1)", in: *RE* XVII,2 (1937), coll. 2123-2174.
- Glaser, K., art. "Numa Pompilius", in: *RE* XVII,1 (1936), coll. 1242-1252.
- Gmelin, H., "Das Prinzip der Imitatio in den romanischen Literaturen der Renaissance", in: *Romanische Forschungen* 46 (1932), pp. 85 vv. (Petrarca: pp. 98-173)
- Goetz, W., *König Robert von Neapel (1309-1343). Seine Persönlichkeit und Verhältnis zum Humanismus*, Tübingen 1910.

- Goetz, G. (ed.), *Thesaurus glossarum emendatarum*, 2 voll., Leipzig 1899-1901.
- Grebe, S., *Die vergilische Heldenschau, Tradition und Nachleben*, Stud. z. Klass. Philologie 47, Frankfurt am Main-New York 1989.
- Gregorovius, F., *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter vom 5. bis zum 16. Jahrhundert*, neu herausgegeben von W. Kampf, 4 voll., Darmstadt 1953-1957.
- Grillone, A., *Il sogno nell' epica latina. Technica e poesia*, Palermo 1967.
- Gsell, S., *Essai sur le règne de l'empereur Domitien (= Bibliothèque Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome LXV)*, Paris 1894.
- Gudeman, A., *P. Cornelii Taciti Dialogus de oratoribus mit Prolegomena, Text und Adnotatio critica, exegetischem und kritischem Kommentar, Bibliographie und Index Nominum et Rerum*, Leipzig-Berlin 1914².
- Gundel, W., *Sterne und Sternbilder im Glauben des Altertums und der Neuzeit*, Bonn-Leipzig 1922.
- Gundel, W., art. "Galaxias", in: RE VII,1 (1910), coll. 560-571.
- Halter, Th., *Vergil und Horaz: zu einer Antinomie der Erlebensform*, Bern 1970.
- Harder, R., "Über Ciceros Somnium Scipionis", in: R. Harder, *Kleine Schriften*, München 1960, pp. 354-395
- Hardie, Ph., "After Rome: Renaissance Epic", in: A.J. Boyle (ed.), *Roman Epic*, London 1963 (1996).
- Haskins, C.E., *M. Annaei Lucani Pharsalia*, Edited with English Notes, Hildesheim-New York 1971 (London 1887).
- Haywood, R.M., *Studies on Scipio Africanus*, Baltimore 1933 (herdr. Westport, Conn. 1973 in de serie: Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science, ser. 51, no. 1; 2° herdr. 1976).
- Heinemann, I., art. "Antisemitismus" (overzicht antiek anti-semitisme), in: RE, suppl. V (1931), coll. 3-43.
- Heinze, R., *Vergils epische Technik*, Leipzig-Berlin 1915³.
- Henze, W., art. "P. Cornelius...Scipio...Africanus (maior) [Cornelius 336]", in: RE IV (1900), coll. 1462-1470.
- d'Hérouville, P., *L'astronomie de Virgile*, Paris 1940.
- Herter, H., art. "Okeanos (1)", in: RE XVII,2 (1937), coll. 2308-2361.
- Heus, W.E., *Claudius Claudianus Laus Serenae (Carm. min. 30)*, Inleiding en commentaar, diss. Utrecht 1982.
- Heyne, C.G. - Wagner G.P.E., *Publius Vergilius Maro varietate lectionis et perpetua adnotatione illustratus*, 5 voll., Lipsiae-Londini 1830-1841⁴.
- Hoffmann, W., art. "Servius Tullius (Tullius 18)", in RE, Zweite Reihe, VII,1 (1939), coll. 804-820.
- Hofmann, A. (ed.), *Das Doctrinale des Alexander de Villa-Dei: kritisch-exegetische Ausgabe...*, bearb. v. D. Reichling, Berlin 1893 (*Monumenta Germaniae paedagogica* 12).
- Hofmann, J.B., *Lateinische Umgangssprache*, Heidelberg 1951³
- Hommel, H., "Domina Roma", in: B. Kytzler, *Rom als Idee*, Darmstadt 1993, pp. 31-71 (eerder in: *Die Antike* 18 (1942), pp. 127-158).
- Housman, A.E., *M. Manilii Astronomicon liber primus, recensuit et enarravit A.E. Housman, Cantabrigiae* 1937².
- Housman, A.E., "The *Silvae* of Statius", in: *Classical Review* 20 (1906), pp. 37-47.
- Hunink, V., *M. Annaeus Lucanus, Bellum Civile Book III, A Commentary*, Amsterdam 1992 (diss. Nijmegen).
- Jal, P., *La guerre civile à Rome, Etude littéraire et morale*, Paris 1963.
- Janssen, H.H., *De kenmerken der Romeinsche dichtertaal*, (inaug. rede) Nijmegen-Utrecht 1941.
- Jolly, W.T., *The Alexandroid of Walter of Châtillon*, transl. and comm. by W.T. Jolly, unpubl. diss. Tulane Univ. 1968.
- Jones, B.W., *The Emperor Titus*, New York 1984.
- Kallendorf, C., *In Praise of Aeneas, Virgil and Epideictic Rhetoric in the Early Italian Renaissance*, Hanover and London 1989
- Keil, H. (ed.), *Grammatici Latini*, Leipzig 1857-1870.

- Klek, J., Bienenkunde des Altertums, Leipzig 1919-1921.
- Klek, J., art. "Bienenzucht", in: RE, Suppl. IV (1924), coll. 211-213 (zie ook Olck, F.).
- Korn, M., Valerius Flaccus, Argonautica 4,1-343, Ein Kommentar, Hildesheim, etc., 1989 (bew. diss. Eichstaett 1989).
- Kristeller, P.O., Renaissance Thought. The Classic, Scholastic and Humanist Strains (A revised and Enlarged Edition of 'The Classics and The Renaissance Thought'), London 1961.
- Kristeller, P.O., "Augustine and the Early Renaissance" (1944), in: Kristeller, Studies in Renaissance Thought and Letters II, Roma 1985, pp. 209-216.
- Kroll, W., art. "Krates von Mallos", in: RE XI,2 (1922), coll. 1634-1641.
- Kromayer, J. - Veith, G., Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer, München 1928 (Handbuch der Altertumswissenschaft IV,3,2).
- Kytzler, B., Rom als Idee, Darmstadt 1993 (Wege der Forschung, vol. 656).
- Latte, K., Römische Religionsgeschichte, München 1967².
- Leeman, A.D., *Gloria*, Cicero's waardering van de roem en haar achtergronden in de Hellenistische wijsbegeerte en de Romeinse samenleving, Rotterdam 1949 (diss. Leiden).
- Leeman, A.D., Hieronymus' droom. De betekenis van Cicero voor Christendom en humanisme, (inaug. rede) Leiden 1952.
- Leeman, A.D., "Aeneas' afdaling naar het dodenrijk: een louteringsreis door verleden en toekomst", in: Leeman e.a., Literaire reizen, Muiderberg 1979.
- Lefebvre J.B., C. Silius Italicus de bello Punico secundo, poema ad fidem veterum moni-mentororum castigatum, fragmento auctum. Operis integri editio princeps, curante J.B. Lefebvre de Villebrune, Parisiis 1781.
- Lefebvre J.B., Silius Italicus, Seconde Guerre Punique, poème, corrigé sur quatre manuscrits et sur la précieuse édition de Pomponius (donnée en 1471), complété par un long fragment trouvé dans la bibliothèque du roi et traduit par Lefebvre de Villebrune, Paris 1781.
- Lemaire, N.E., C. Silius Italicus. Punicorum libri septemdecim ad optimas editiones collati cum varietate lectionum perpetuis commentariis praefationibus argumentis et indicibus curante N.E. Lemaire, Parisiis 1823.
- Lenschau, Th., art. "Karthago", in: RE X,2 (1919), coll. 2150-2242.
- Leumann, M., "Die lateinische Dichtersprache", in: Museum Helveticum 4 (1947), pp. 116-139.
- Leumann, M., Kleine Schriften, herausgegeben zum siebzigsten Geburtstag am 6. Oktober 1959, Zürich 1959.
- Lieberg, G., Poeta Creator, Studien zu einer Figur der antiken Dichtung, Amsterdam 1982.
- Liebeschütz, J., Continuity and Change in Roman Religion, Oxford 1979.
- Lindsay W.M. - Mountford J.F., e.a., Glossaria latina, 4 voll., Paris 1926-1930.
- Liver, R., Die Nachwirkung der antiken Sakralsprache im christlichen Gebet des lateinischen und italienischen Mittelalters, Bern 1979.
- Lloyd-Jones, K. - Poel, M. van der, "Num, nonne and Simon Finet in Dolet's Orationes: Some Textual Questions Revisited", in: Humanistica Lovaniensia XLVI (1997), pp. 94-113.
- Mackail, J.W., The Aeneid, ed. with introduction and commentary, Oxford 1930.
- Magno, P., Quinto Ennio, Fasano 1979.
- Marouzeau, J., L'ordre des mots dans la phrase latine, 4 voll., Paris 1922-1953.
- Marx, F., Lucilius, 2 voll., Lipsiae 1904-1905 .
- Mazzei, F., Cola di Rienzo; la fantastica vita e l'orribile morte del tribuno del popolo romano, Milano 1980.
- McGushin, P., The Transmission of the *Punica* of Silius Italicus, Amsterdam 1985.

- Merkx, P.A.H.J., Zur Syntax der Kasus und Tempora in den Traktaten des hl. Cyprian, Nijmegen 1939 (diss. Utrecht).
- Moisy, S. von, Untersuchungen zur Erzählweise in Statius' Thebais, Bonn 1971 (diss. München).
- Montecassino, Amatus van, Liber in honore beati Petri apostoli, ed. A. Gaudenzi, in: *Bulletino dell' Istituto storico italiano* 7 (1889), pp. 49-95.
- Moos, P. von, *Consolatio: Studien zur mittellateinischen Trostliteratur über den Tod und zum Problem der christlichen Trauer*, 4 voll., München 1971-1972.
- Moos, P. von, "Lucans *tragedia* im Hochmittelalter. Pessimismus, *contemptus mundi* und Gegenwartserfahrung", in: *Mittellateinisches Jahrbuch* 14 (1979), pp. 127-186.
- Morel, W., *Fragmenta poetarum latinorum epicorum et lyricorum praeter Ennium et Lucilium*, ed. 2. recogn. C. Büchner, Leipzig 1982.
- Mozley, J.H., *Statius with an English Translation*, 2 voll., London-Cambridge (Mass.) [Loeb] 1928.
- Müller, C.O., *Sexti Pompei Festi de verborum significatione quae supersunt cum Pauli epitome*, Lipsiae 1839.
- Münzer, F., art. "L. Cornelius Scipio Asiagenus (Cornelius 337)", in: *RE* IV,1 (1900), coll. 1471-1483.
- Münzer, F., art. "Q. Fabius Maximus Verrucosa (Fabius 116)", in: *RE* VI,2 (1909), coll. 1814-1830.
- Münzer, F., art. "C. Laelius (Laelius 3)", in: *RE* XII,1 (1924), coll. 404-410.
- Münzer, F., art. "L. Mummius (Mummius 7a)", in: *RE* XVI,1 (1933), coll. 1195-1206.
- Murawski, F., *Die Juden bei den Kirchenvätern und Scholastikern*, Berlin 1925.
- Narot, B., *Saggi di filosofia dantesca*, Firenze 1967.
- Navarra, Q., *Valet de Chambre chez Mussolini*, trad. de Mme Jean-Marie Rozé, Paris-Mulhouse-Lausanne 1949 (Franse vert. van: *Memorie del cameriere di Mussolini di Quinto Navarra*, Milano 1946).
- Nelson, H.L.W., "De twee vermaardste 'Visioenen' van de Latijnse literatuur. Cicero's *Droom van Scipio* en boek 6 van Vergilius' *Aeneis*", in: "Visioenen" (Utrechtse Bijdragen tot de Mediëvistiek, red. R.E.V. Stuip - C. Vellekoop, dl. VI), Utrecht, 1986, pp. 54-77.
- Neue, Chr. F., *Formenlehre der lateinischen Sprache*, 2 (3) voll., Berlin 1875-1877².
- Newald, R., "Der Übergang vom Mittellatein zum Humanistenlatein", in: *Archivum Latinitatis Medii Aevi (Bulletin Du Cange)* 16 (1942), pp. 113-125.
- Norberg, D., *Manuel pratique de Latin médiéval*, Paris 1980.
- Norden, E., *P. Vergilius Maro, Aeneis Buch VI*, Stuttgart 1957⁴.
- Norden, E., *Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*, 2 voll., Stuttgart 1958⁵.
- Nougaret, L., *Traité de métrique latine classique*, Paris 1977⁴.
- Odilo (abt) van Cluny (Odilo Cluniacensis abbas), *Epitaphium domine Aldelheide auguste* (ed. H. Paulhart, in: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Ergänzungsband XX*, Heft 2 (1962) [Festschrift zur Jahrtausendfeier des Kaiserkrönung Ottos des Grossen, Zweiter Teil]).
- Olck, F., art. "Bienenzucht", in *RE* III,1 (1897), coll. 450-457 (zie ook Klek, J.).
- Ooteghem, J. van, S.J., *Pompée le Grand, Bâtitseur d'Empire* [Verhandelingen van de Koninklijke Academie van België, 2de reeks, bd. XLIX], Bruxelles 1954.
- Opelt, I., *Die lateinischen Schimpfwörter und verwandte sprachliche Erscheinungen. Eine Typologie*, Heidelberg 1965.
- Page, T.E., *P. Vergili Maronis Bucolica et Georgica*, with Introduction and Notes by T.E. Page, M.A., Basingstoke and London 1972 (1898).
- Papias grammaticus, *Vocabulista*, Venezia 1496 (anast. herdr. 1966).
- Partsch, J., art. "Alpes", in: *RE* I,2 (1894), coll. 1599-1612.

- Peterson, W., *M. Fabi Quintiliani Institutionis oratoriae liber decimus, A Revised Text with Introductory Essays Critical and Explanatory Notes and a Facsimile of the Harleian Ms.*, Hildesheim 1967 (Oxford 1891).
- Petit, J., art. "Robert d'Anjou", in: *La grande encyclopédie*, vol. 28, Paris z.j. (ed. Berthelot 1885-1902), p. 740.
- Peursen, C.A. van, *Lichaam, ziel, geest*, Utrecht 1985⁸.
- Philippson, K., art. "M. Tullius Cicero (Tullius 29). Philosophische Schriften", in: *RE*, Zweite Reihe, VII,1 (1939), coll. 1104-1192.
- Piur, P., *Cola di Rienzo. Darstellung seines Lebens und seines Geistes*, Wien 1931.
- Pfeiffer, R. *Die klassische Philologie von Petrarca bis Mommsen*, München 1982 (Duitse vert. van: *A history of Classical Scholarship from 1300-1850*, Oxford 1976).
- Platnauer, M., *The Life and Reign of Emperor Lucius Septimius Severus*, London-New York 1912 (Roma 1965).
- Plinval, G. de, "Prospère d'Aquitaine interprète de saint Augustin", in: *Recherches augustiennes I*, Paris 1958, pp. 339-355.
- Rabbie, E., "Editing Neo-Latin Texts", in: *Editio* 10 (1996), pp. 25-48.
- Raby, F.J.E., *A History of Christian-Latin Poetry from the Beginnings to the Close of the Middle Ages*, Oxford 1953².
- Regout, R., S.J., *La doctrine de la guerre juste de S. Augustin à nos jours*, Paris 1935 (diss. Leiden).
- Rehm, W., *Der Untergang Roms im abendländischen Denken. Ein Beitrag zur Geschichts-schreibung und zum Dekadenzproblem*, Leipzig 1930.
- Rheinach, Th., *Textes d'auteurs grecs et romains relatifs au Judaïsme*, Paris 1895.
- Ribbeck, O., *Scaenicae Romanorum Poesis Fragmenta. I. Tragicorum Rom. Fr.*, Leipzig 1871².
- Rice Holmes, T., *The Roman Republic and the Founder of the Empire*, New York 1967.
- Richter, W., *Vergil, Georgica*, herausgegeben und erklärt von Will Richter, München 1957.
- Ronconi, A., *Cicerone, Somnium Scipionis, introduzione e commento*, Firenze 1961.
- Roosjen, P.P.K., *Silius Italicus, Punica liber XIV, Een Commentaar*, Maastricht 1996 (diss. Nijmegen).
- Ross, L., *Die Colonna. Bilder aus Roms Vergangenheit*, Leipzig 1912.
- Rothstein, M., *Propertius Sextus Elegien. Erklärt von Max Rothstein*, 2 voll., Dublin-Zürich 1966³ (1924).
- Salutati, C., *Epistolario di Coluccio Salutati*, ed. F. Novati, 4 voll., Roma 1891-1911.
- Scarpa L., *Macrobbii Theodosii Commentarium in Somnium Scipionis libri duo; intr., testo, trad. e note a cura di Luigi Scarpa*, Padova 1981.
- Schaffner-Rimann, J., *Die lateinischen Adverbien auf -tim*, Zürich 1958.
- Schmidt, J., art. "Der Musenberg Parnassos und sein Verhältnis zum Helicon", in: *RE* XVIII,4 (1949), s.v. "Parnassos", coll. 1652-1658.
- Schotes, H.-A., *Stoische Physik, Psychologie und Theologie bei Lucan*, diss. Bonn, 1969.
- Scullard, H.H., *Scipio Africanus: Soldier and Politician*, Ithaca 1970.
- Scullard., H.H., *Scipio Africanus in the Second Punic War*, Cambridge 1930.
- Seung, T.K., *Cultural Thematics: The Formation of the Faustian Ethos*, New Haven 1976.
- Seibert, J., *Hannibal*, Darmstadt 1993.
- Seidlmayer, M., "Rom und Romgedanke im Mittelalter", in: B. Kytzler (ed.), *Rom als Idee*, Darmstadt 1993, pp. 158-187 (eerder in: M. Seidlmayer, *Wege und Wandlungen des Humanismus*, Göttingen 1965, pp. 11-32; *Saeculum* 7, 1956, pp. 395-412).
- Shackleton Bailey, D.R., "Num in direct questions: a rule restated", in: *The Classical Quarterly*, n.s. III (1953), pp. 120-125.
- Schramm, P.E., *Kaiser, Rom und Renovatio. Studien und Texte zur Geschichte des römischen Erneuerungsgedankens vom Ende des karolingischen Rei*

- ches bis zum Investiturstreit, 2 voll., Leipzig 1929 (1962) [= Studien der Bibliothek Warburg XVII].
- Seiler, Fr., Ruodlieb, der älteste Roman des Mittelalters, Halle 1882.
- Septimellensis, Henricus, Elegia, ed. G. Cremaschi, Bergamo 1949 (Orbis Christianus 1). Shuckburg, E.S., C. Suetoni Tranquilli Divus Augustus, with Historical Introduction, Commentary, Appendices and Indices, New York 1979.
- Silvestre, H. "Note sur la survie de Macrobie au Moyen Âge", in: *Classica et mediaevalia* 24 (1963), pp. 170-180.
- Simone, F., "Il Petrarca e la cultura francese del suo tempo. I - I temi e i simboli del prestigio trecentesco della monarchia francese", in: *Studi francesi* 14 (1970), n. 41, pp. 201-215 en n. 42, pp. 403-417.
- Simon, W., *Claudiani Panegyricus de consulatu Manlii Theodori*, Berlin 1975 (oorspr. diss. Berlijn 1974)..
- Skutsch, O., *Studia Enniana*, London 1968.
- Skutsch, O., *The Annals of Ennius*, Oxford 1985.
- Smith, F.S., *Secular and Sacred Visions in the late Middle Ages*, New York 1986.
- Soubiran, J., *L'élision dans la poésie latine*, Paris 1966.
- Spaltenstein, F., *Commentaire des Punica de Silius Italicus*, 2 voll., Genève 1986-1990.
- Specht, K., *Dichterkrönungen bis zum Ausgang des Mittelalters*, Zerbst 1928.
- Stahl, W.H., *Macrobius: Commentary on the Dream of Scipio*, Translated with an Introduction and Notes by William Harris Stahl, New York 1952.
- Stearns, J.B., *Studies in the Dream as a Technical Device in Latin Epic and Drama*, Lancaster 1927.
- Steiner, C., *La fede nell'impero e il concetto della patria italiana nel Petrarca*, Prato-Firenze 1906.
- Steiner, H.R., *Der Traum in der Aeneis*, Bern 1952.
- Stelzenberger, J., *Die Beziehungen der christlichen Sittenlehre zur Ethik der Stoa. Eine moralgeschichtliche Untersuchung*, München 1933.
- Stinger, Ch.L., *Humanism and the Church Fathers*, New York 1977.
- Streckenbach, G. - Klingner, O., *Walter von Châtillon, Alexandreis, Das Lied von Alexanderdem Grossen, Übersetzt, kommentiert und mit einem Nachwort versehen von G. Streckenbach unter Mitwirkung von O. Klingner. Mit einer Einführung von W. Berschin*, Heidelberg 1990.
- Sutherland, C.H.V., *The Romans in Spain: 217 B.C. - A.D. 117*, London 1939.
- Thompson, D. - Nagel, A.F., *The Three Crowns of Florence, Humanist Assessments of Dante, Petrarca, and Boccaccio*, New York, etc. 1972.
- Tieghem, P. van, *La littérature latine de la Renaissance*, Genève 1943 (1966).
- Tiraboschi, G., *Storia della letteratura italiana*, Milano 1823.
- Toffanin, G., *History of Humanism. English Translation, Foreword and Augmented Bibliography by Elio Gianturco*, New York 1954 (Eng. vert. van G. Toffanin, *Storia dell'umanesimo*, Roma 1940).
- Toffanin, G., "Cicerone fra i padri della Chiesa e gli umanisti", in: *Archivum Historiae Pontificiae* 2 (1964), pp. 187-210.
- Vahlen, J., *Ennianae poesis reliquiae*, Amsterdam 1963 (Leipzig 1928³).
- Valla, L., *Opera omnia*, ed. E. Garin, 2 voll., Torino 1962 (repr. herdr. ed. Basel 1540).
- Villani, G., *Chroniche fiorentine*, in: L.A. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores ab anno aerae christianae 500 ad 1500*, vol. 13, Milano 1728.
- Villani, F., *De origine civitatis Florentiae et eiusdem famosis civibus*, ed. G.C. Galetti, Florentiae 1847.
- Visser, R., "Fascist Doctrine and the Cult of the Romanità", in: *Journal of Contemporary History* 27 (1992), pp. 5-22.
- Vitalis van Blois, *Der "Geta" des Vitalis von Blois: kritische Ausgabe* Arnold Paeske, diss. Köln 1976.
- Voigt, G., *Die Wiederbelebung des classischen Altertums*, Berlin 1893³ (1960⁴).

- Volkman, H., art. "Ptolemaios (34)" [= Ptolemaios XII, Auletes], in: RE XXXIII,2 (1959), coll. 1755-1756.
- Volkman, H., art. "Valerius Poplicola (Valerius 302)", in: RE, Zweite Reihe, VIII,1 (1955), coll. 180-188.
- Vollmer, F., P. Papinii Statii Silvarum libri. Herausgegeben und erklärt von Friedrich Vollmer, Leipzig 1898.
- Warmington, E.H., Remains of Old Latin, 4 voll., London-Cambridge (Mass.) [Loeb] 1935-1940.
- Weissenborn, W. - Müller, H.J., Titi Livi Ab urbe condita, bearbeitet von W. Weissenborn und H.J. Müller, 10 voll., 1880-1924⁴⁻¹⁴ (1960-1980).
- Wetzel, J.G., Quomodo poetae epici et Graeci et Romani somnia descripsert, Berlin 1931.
- Weyand, R., art. "Marius", in: RE, suppl. VI (1935), coll. 1363-1425.
- Wheeler, E.L., Stratagem and the Vocabulary of Military Trickery, Supplements to Mne-mosyne 108, Leiden, etc. 1988.
- Wickert, R., art. "Princeps (civitatis)", in: RE XXII,2 (1954), coll. 1998-2296.
- Williams, R.D., P. Vergili Maronis Aeneidos liber quintus, Edited with a Commentary by R.D. Williams, Oxford 1960.
- Williams, R.D., P. Papini Stati Thebaidos liber decimus, Edited with a commentary by R.D. Williams, Leiden 1972.
- Wistrand, E., Horace's Ninth Epode and its Historical Background (= Acta Universitatis Gothoburgensis, vol. 64), Göteborg 1958.
- Wölfflin, E., "Der Reim im Lateinischen", in: Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik 1 (1884), pp. 350-389.
- Wölfflin, E., "Zur Geschichte der Pronomina demonstrativa", in: Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik 11 (1900), pp. 369-393.
- Wrobel, J. (ed.), Eberhardi Bethuniensis "Graecismus", Breslau 1887 Corpus grammatico-rum medii aevi, vol. 1) [fotomech. herdr. Hildesheim 1987].
- IJsewijn, J., "Mittelalterliches Latein und Humanistenlatein", in: A. Buck (ed.), Die Rezeption der Antike. Zum Problem der Kontinuität zwischen Mittelalter und Renaissance, Hamburg 1978, pp. 71-83.
- Zabughin, V., Vergilio nel Rinascimento italiano da Dante a Torquato Tasso, 2 voll., Bologna 1921-1923.
- Zeno, A., Dissertazioni Vossiane di Apostolo Zeno, cioè giunte e osservazioni intorno agli storici italiani che hanno scritto latinamente, rammentati dal Vossio nel III. libro De historicis latinis, 2 voll., Venezia 1752-1753.
- Zielinski, E., Cicero im Wandel der Jahrhunderte, Leipzig 1912³.
- Zingerle, A., "Petrarca's Verhältnis zu den römischen Dichtern", in: Zingerle, Kleine philologische Abhandlungen, Innsbruck 1871.
- Zintzen, C., "Bemerkungen zur Nachwirkung des Macrobius in Mittelalter und Renaissance", in: M. Wissemann (ed.), Roma Renascens. Beiträge zur Spätantike und Rezeptionsgeschichte Ilona Opelt von ihren Freunden und Schülern...gewidmet, Frankfurt am Main, etc. 1988, pp. 415-439.

INDEX NOMINUM¹

Achilles	I, 51	Columnae Herculeae	I, 128
Adriacus	II, 218	Contemptus Dei	II, 67
Aegaeus	II, 213	Corsica	II, 216
Aegyptus	II, 243	Creta	II, 211
Aemilii	II, 145	Crispinus	I, 365
Aemilius Paulus	I, 381	Cultus modesti	II, 63
Aethiopes	II, 379; 383	Cunctator	I, 373; cf. Fabius
Aetolus	II, 121	Cures Sabinae	I, 513
Afer	I, 264; II, 276	Dolus	II, 66
Afri	I, 54	Drusi	II, 139
Africa	I, 3; II, 285	Emathia	I, 52
Africus	II, 37	Ennius	II, 443
Albanus	I, 567	Eous	I, 588; II, 123
Alexander (Magnus)	II, 130	Ephesus	II, 93
Alpes	II, 162	Ephyreus	II, 238
Antiochus	II, 122	Eryx	I, 278
Aquae Sext(i)ae	II, 163	Etruscus	II, 442
Arabes	II, 195	Euboicus	II, 212
Arctos	I, 581; II, 197; 397	Europa	I, 74 v.
Argolicus	II, 377	Fabius (Q. Max. Cunctator)	I, 371; 392
Armenia	II, 194	Fama	I, 140; II, 94; 489
Arsacides	II, 196	Fata	I, 262; 394; II, 15; 60; 293; 357; 537
Asia	II, 73	Fatum	I, 258; 319; II, 28
Atlas	I, 278; II, 332; 380; 384	Fides	I, 251; II, 64
Aurora	I, 587	Flaminius (T. Quintius)	II, 135
Ausonia	II, 33; 115	Fors	I, 381
Ausonius	I, 54; 117; 141	Fortuna	I, 9; 135; 233; 280; 300; 391; 444; 450; 566; II, 56; 78; 188; 282; 295
Auster	I, 179; II, 124; 157; 466	Fraus	I, 242
Avernus	I, 542	Furor	II, 66
Baetis	II, 169	Galatae	II, 128
Bagrada	I, 186	Gallia	II, 291
Bithynicus	II, 112	Gallicus	II, 221
Boreas	II, 293	Ganges	II, 195
Brittanni	II, 224	Germani	II, 227
Brutus (D. Iunius)	II, 150	Glabrio	II, 134
Byrsa	I, 187	Gracchus (Ti.)	I, 379
Caesareus	II, 153	Graecia	II, 132; 292
Calpes	I, 433	Graius (adi.)	II, 73
Campanus	II, 156	Hannibal	I, 142; 418; II, 17; 30; 100
Cannensis	I, 383	Hasdrubal (Gisgonius)	I, 123
Capitolium	I, 187; II, 239; 267	Helicon	I, 5
Cappadoces	II, 195	Hellespontiacus	II, 74
Carthago	I, 81; 135; II, 119	Herculeus	I, 129; cf. Columnae
Caspia claustra	II, 202	Herebus	I, 12; 264
Catones	II, 143	Hesperia (= Hispania)	I, 116; 454
Celtae	I, 244	Hesperia (= Italia)	I, 20; 144
Cimbri	II, 165	Hesperius (= Hispanus)	I, 230; 318
Corinthus	I, 526		
Cyclades	II, 214		
Cynthia	II, 333		
Cyprus	II, 210		

¹ Verwezen wordt naar de versregels uit de Petrarca-tekst.

Hiberi	II,253	Paupertas Romana	II,207
Hibernum litus	II,400	Phrygius	I,354
Hiberus	II,69	Poeni	I,118; 242
Hiberus (adi.)	I,127; II,217	Poenus (subst.)	I,411
Hispania	I,96	(= Poenus exercitus)	
Hispanus (adi.)	II,276	Persis	II,196
Hister	II,246	Pharsalicus	II,238
Ianus	II,255	Phoebus	I,130; II,12; 212
Ierosolyma	II,271	Pietas	I,483; II,64; 270
Illyricum	II,292	Pompei	II,150
Impetus	I,396	Publicola (P.Valerius)	I,578
Indi	II,242	Pudor	I,251; II,64
Invidia	I,36; 78	Punicus	I,256; 360; 377; II,106
Ira	II,68	Rabies	II,66
Italicus	II,77	Rhenus	II,225
Italus (adi.)	I,2; 148; 184; II,21; 187	Rhodus	II,212
Iudaea	II,194	Riphaeus	II,199
Iuppiter	I,353	Roma	I,80; 335; 536; II,22; 347; 359; cf. Urbs
Iustitia	II,65	Romana (sc. fata)	II,115
Lacteus circulus (Melkweg)	I,582	Romani	II,82
Latium	I,376	Romanus (adi.)	I,52; 64; 117; 231; 308; 310; 383; 435; 591; II,207; 246; 259; 289 v.; 305
Latius (adi.)	I,299; II,244; 288	Romuleus	I,538
Laelius	II,518; 521; 524	Romulus	I,508
Libertas	I,546	Rubrum litus	II,196
Libya	I,74; II,158	Sabaea	II,202
Libido	II,67	Sardinia	I,95; II,215
Lucifer	II,331	Scauri	II,139
Macetae (gen.Macedum)	II,128	Scipiades (= Scipio)	I,66; 150
Maeotis	II,198	Scipio	II,101; 508; 524
Marcellus (M.Claudius)	I,362	Sylla (Sulla)	II,149
Mars	I,54; 190; 240; 564; II,224; 232	Syria	II,290
Maurus (adi.)	I,122	Sol	I,353
Mavors	I,289	Sorores (= Musae)	I,5
Mavortius	I,192	(= Parcae)	I,177; 239
Memmius (Mummius)	II,134	(= Virtutes)	II,65
Metelli	II,139	Stygius	II,265; 282
Mors	I,42; 309	Tagus	II,169
Munda	II,239	Tanais	II,198
Musa	I,2; 49	Taprobanis (Ceylon)	II,399
Musae (cf. Sorores)	II,445	Tartara	II,265
Natura	I,103; 132; 293; 465	Teutonicus	II,164
Nerones	II,140	Tharsos (Thapsus)	II,239
Nilus	II,398	Thebae	I,51
Oceanus	I,127; 433; II,219; 363	Tibris, -is	I,186; II,170
Olympus	I,172; 430; II,505	of: Thybris, -idis	I,522
Orbis (terrarum)	I,93; II,45; 61; 96; 113; 126; 153; 166; 358; 361	Tithonia uxor (Aurora)	I,155
Orcus	II,283	Trinacria	I,95; II,215
Oriens	II,466	Trinacrium regnum	I,19
Ostia Thybridis	I,522	Troia	I,50
Parcae	II,413; cf. So- rores	Tuscus (adi.)	II,217
Parnasus	I,15	Urbs (Roma)	I,546; II,23; 113; 155; 248
Parthenope	I,63	Ursa, gemina	II,247; cf. Arctos
Paulus (L.Aemilius)	I,381	Virtus	I,396; II,63; 477; 498; 513;

Zephyrus 530
II,124

INDEX VERBORUM NOTABILIORUM

acerba pericula I,594
acies ("gelid", "schare" [buiten milit. context]) I,506
actus ("dadén") I,583; ("gang van zaken") II,506
ad (met causale bet.) I,564
ad alta volo II,173
ad id (sc. tempus) I,245
adyti penetralia II,204
aequo sidera cursu II,553
aeternum producere nomen II,408
alite laeva ("toen de voortekens gunstig waren") I,236
allevare artus I,399
alma Roma II,346 v.
altius incumbere II,296
altum nihil I,536
alvus (meton.: "mater", "genetrix") I,554
amaror I,213
angustum (c. gen.; i.p.v. angustia[e]) II,471
Aqua Sextae (i.p.v. Aquae Sextiae) II,163
arare muros I,522
ardua caeli scando II,415 v.
arma fremens bellumque II,59
Arsacides ("de Parthen") II,196
asseró ("verdedigen", "beschermen") I,565
assisto (m.b.t. geestverschijningen: "komen", "verschijnen") I,163
aut potius II,502
baculus/baculum (overdr.) II,507
bella furialia II,304
benesuadus ("het goede aanradend") II,64
bifida moenia I,524
bucina castrorum II,556
cadere moriens I,368
caelicus I,446
caelo habito I,371 v.
caelum gemitu pulsabat inani I,413
Calpes I,433
Campanus II,156
caro (i.e. corpus) I,475; 489
casus libro ("de kansen overwegen") II,55
cedere retro ("verkeerd gaan") I,302
celeri te subtrahe Phoebó II,12
cerno verum II,404
circulus (sc. signorum/signifer) II,374
civile odium II,304
clipeus Trinacriae II,214 v.
cognomina certa ("namen, waaraan geen twijfel kan bestaan") I,539

cognoscier ("bekend worden") II,396
 commendo (overdr.: "prijzen") II,399
 conduco ("uitgeleide doen") II,328
 conspecta (n.pl.: "opmerkelijke daden") I,561
 contraria mens I,352
 convivo I,359
 corpore secludo I,380
 corpus cadet II,429 v.
 cruor ("het bloedverlies", "het bloeden") I,570
 cum forte ("wanneer soms/ zoals wel gebeurt" II,83
 cumulo gaudia II,338
 demulceo (overdr.: "bekoren") II,409
 detergo fronte pudorem I,148
 devotus (i.p.v. pius) I,551
 dirimo causas ("onderscheid maken tussen de beweegredenen/drijfveren) II,97
 domina (= Aurora) I,159; (= Roma) I,188; (adi. bij *Urbs*) II,23
 dominarier II,153

domus ("slangennest") II,367
 dubito (met nom. c. part.) I,403
 dulcissime (absol.) II,536
 dum (i.p.v. cum) I,266
 effero ("[kinderen] voortbrengen") I,517; 554; ("hoogmoedig maken") II,71
 eloquium II,448
 emitto (m.b.t. het uitzenden van boodschappers van God) I,161
 en (verbonden met acc. i.p.v. met nom.) I,371
 Ennius alter II,443
 Ephyrea arma ("de strijd bij Dyrrhachium") II,238
 exaestuo ("zieden") II,375
 ex composito ("keurig gerangschikt") I,277
 exposco ("vragen naar") I,544
 exspecto ("benieuwd zijn naar) I,318
 extirpo ("verdelgen") I,273
 extrema veniens ab origine II,525
 faciles opes ("gemakkelijke [meer alledaagse] gaven") I,445
 famulae (= Horae) I,159
 falsa cum lance II,94
 Fato humanas affero manus II,28 v.
 favillae (overdr.: "vonken", "gloed") I,151
 felix ("vruchtbaar", "succesvol", "graag gelezen") II,433
 fero (i.e. reddo) II,529
 finge (gevolgd door relat. bijzin) II,357
 fons ("inspiratie schenkend water") I,4
 freno dolorem II,279
 fronti (abl. sing. met locativus-bet.) I,343
 fumus II,349
 funera (i.e. caedes) I,301; 560
 geminae Ursae II,247
 genae ("kin") I,518
 genitrix ("moedervogel") I,401
 gentes ("de hele wereld", "iedereen") I,206
 genua contingo II,76
 gesta (n.pl. = res gestae) II,442
 gradum flecto II,488
 habenas ago II,289 v.
 hactenus (met locale bet.) I,214
 Hibernus II,400
 honestus (als soort *oxymoron* van zaken die op zichzelf laakbaar zijn) II,147
 iaciturus II,99
 ille (met temporele bet.) II,457
 implicita quies ("de slaap die [u] vasthoudt") II,8

in aeternum II,286
 inclite I,38
 incutior ("trillen") I,405
 indignus I,430
 iners ("laf", "onkrijgshaftig") I,297
 in finem dierum II,324
 ingero (overdr.: "ingeven", "bijbrengen") I,546
 iniquus (= hostis) I,361
 in limine (i.e. in limine vitae finitae) I,309
 inops cera I,269
 insignitus ("bekend", "vermaard") I,183
 insitus (i.p.v. insertus) II,433
 internosco I,414
 ire per ora II,410
 irrediturus I,314
 iter ago I,57
 itidem I,321
 lacteus circulus I,582
 laudes loqui II,435
 ligo ("samentrekken") II,85
 licet (onpers. ["het is geoorloofd, dat"]; c. coni.) II,497

limina ("woning", "regionen") I,174
 longa (n. pl.) (= longa vita) I,42
 lumina mundi (het licht van de hemel) I,429
 lux rubicunda II,554 v.
 Macedum furor II,128
 marina aqua I,210 v.
 meliori (abl.) II,309
 memor (act.) II,548
 meritum vasto II,544
 metallum ("goud en zilver") I,250
 metam praefigo II,323
 metuo (c. inf.: "schromen", "niet geneigd zijn", "niet willen") II,34
 mitto sub legibus II,242
 moderator Olympi I,172
 modicus (i.p.v. parvus) I,112
 modo ("nu") I,53; 187; 302; 435; II,466
 modulamen II,445
 mundi regina II,316 v.
 mundo fugiente II,351
 naufragium (overdr.: "nederlaag") I,411
 nepos ("neef") I,500; 584
 nomen pario II,423
 numero in ordo I,531
 numquid (i.p.v. nonne) II,490
 occupo ("als eerste beginnen te spreken") I,225
 occurro fatis ("tegen ongelukkige situaties ingaan") II,178
 omnipotens Natura I,132
 onus (m.b.t. het lichaam) I,330; 489
 orba per orbem II,96
 orbis Roma caput II,358 v.
 oriens extrema ab origine I,78
 itero ("bij herhaling/telkens weer spreken van") II,49
 per cuncta ("in alles", "bij alle gelegenheden") II,230
 percurro ("zijn ogen laten gaan over") I,199
 per omnem diem ("elke dag") II,244 v.
 per singula ("bij elke gelegenheid") II,48
 perstringo ("aanroeren", "in het kort vertellen") I,229
 pestes rerum caelique marisque II,462

pietas ("de liefde die vader en zoon bindt") II,270
 populi peccata (m.b.t. het Joodse volk) II,273
 post publica funera ("na de algehele slachting") I,411 v.
 post tempore multo II,520
 postquam (c. fut.; i.p.v. cum c. fut. ex.) II,37
 potentibus sideribus II,313 v.
 potestas cadet in Boream II,292 v.
 potuque ciboque refectus II,378
 primaevus pons I,524
 pro tempore ("overeenkomstig de omstandigheden") I,283
 quantulacumque (i.p.v. quantacumque) I,469
 -que (als stoplap) I,156; (episch, correlatief gebruik) I,226 v.; II,287; 310; 378; 462
 querulus ("gepaard gaande met veel geklaag") II,420
 quid cuncta sequor? (waartoe roer ik dit alles aan?) II,154
 quid multa? II,80
 quid reliquum I,317
 quisquis is est II,474
 reflecti (i.p.v. verti) I,586
 reflexus ("overdenking", "inkeer tot zichzelf", "reflexie") II,110
 refundo (i.p.v. reddo, restituo) I,191
 reges pede supprimo II,245
 repostus I,211
 rerum summa fastigia ("de hoogste top van onze macht") II,152
 resono (met [de naam van] een persoon als subject) II,400
 retraho pedem ("terugwijken") II,45

retro/retrorsum I,46; 252 (pleonastisch); II,405
 retro cedere ("verkeerd gaan") I,302
 retro reverti ("achteruitgaan", "omslaan") II,259 v.
 retrorsum evertere ("terugwentelen", "omverwerpen") II,79 v.
 retrorsum fero (i.p.v. refero) I,409 v.
 retro versa cadunt omnia ("alles gaat verkeerd") II,17 v.
 retundo vires ("de kracht breidelen") I,55
 reverentia (pass., "waardigheid") II,319
 revoco ab urna II,130
 Romuleus I,538
 rumpo loquentem II,280
 saxea tempestas ("een stenenregen") II,82 v.
 sceptra summitto II,250 v.
 secundus (i.p.v. alter) I,422
 sed quid per singula versor I,576
 sed redeo (sc. ad propositum) II,387
 serum (acc. adv.: "laat") I,405
 sibi (i.p.v. illi) I,27; II,499
 sic (i.p.v. velut, ceu) I,401
 sic incipit ore I,426
 sidereus I,115
 sine fine beatus II,481
 sine tempore II,422
 somnum diluo I,588
 somnus ac tenebrae II,403 v.
 Sorores (= Musae) I,5; (= Parcae) I,177; 239; (= Virtutes) II,65
 spernere Parcas II,413
 spes et metus II,452
 stare (i.p.v. esse) II,370; 484
 stare (i.p.v. consistere: "halt houden") I,436
 stirps hominum II,372
 stringo ("inperken", "beteugelen") II,225
 Stygios recessus II,265

sub (toegevoegd aan de abl. instrumenti) I,2
sub gemina ruina ("onder de dubbele nederlaag") II,22
sub legibus eo II,127
sub mole ruinae ("door de omvang van de ramp") I,320
sub nube I,337; II,298
substerno (overdr.: "bedekken") I,269
super ardua II,501
super astra levo II,187
supremo cardine Fortunae II,503 v.
surgere ("opwellen" [van water uit de Helicon]) I,4
suspecta dies (i.e. dies mortis) I,295
tandem (i.p.v. "denique" aan slot v. opsomming) I,169
tacito vale ("met stille trom") I,250
Taprobanis (i.p.v. Taprobane/a) = Sri Lanka, Ceylon II,399
temno (i.p.v. contemno) I,186
tempora retro aspicio ("naar de voorbije tijd zien") II,405 v.
tractus ("een lang tijdsverloop") II,526
tributum humanum ("de schatting die de mens is opgelegd [i.e. de dood]") I,346
tumultus ("krijgsrumoer") I,113
turbo ("geweld", "razernij") I,75
urbi et orbi II,113
velamina fida ("een betrouwbaar omhulsel", i.e. een draadmasker) I,266 v.
vera vita (i.e. het leven na de dood) I,461; ("een waarachtig/ op de juiste beginselen
berustend leven") I,497 vermes I,37
veros vires I,306 v.
viam ago ("een weg banen" een weg vinden/zoeken") II,89
viam servo II,552
viderit II,473
viritim (overdr.: "gescheiden", "afzonderlijk", "als enkeling") I,234
vivo post mortem II,413
vivum decus ("de schoonheid als bij zijn leven") I,343
vivus (overdr.) II,530
volentem nolentemque simul II,489 v.

INDEX RERUM

adynaton II,282-286; 335 v.
alliteratie I,146-151; 274; 288; 483 vv.; II,250; 529 v.
anachronisme p. v; xxi; I,189; 371-377 (inl.); 465-467; II,67; 169
anaphora I,38; 552-556; II,300 v.; 303; 364-367; 451-453
antieke conventie volgens welke de dichter de daden die hij beschrijft al schrijvend
zelf verricht I,54 v.
Arthur-romans I,46
astrologie II,102; 421 v.
asyndeton I,80; 234; II,436; 451-453
Aurora
als aanduiding van het tijdstip van een voorspellende droom I,154-159
de *Horae* als dienaressen van Aurora I,159
Tithonia uxor I,155 v.
bellum iustum I,189
beschimping II,32
chansons de geste I,46
chiasme I,74; 186; 324-327; 380; 483 vv; 532-556; II,48-50; 440; 487-490
collectief enkelvoud I,572; II,196
compositum pro simplicibus I,9; 178; 390
concordantie-gedachte pp. iv v.
"congeries" I,273; II,37
comparativus i.p.v. superlativus I,508
concept van de eerste, tweede en derde dood II,428-432; 454-471 (inl.); 432 (*mors
secunda*); 465 (*mors tertia*)
concept van de mens als reiziger ("viator") op de levensweg I,486 v.
contemptus mundi p. xiv; xlvi, n.; I,327-330; 328; 336-340 (inl.); II,353-437; 454-509

(inl.), n.
correptio I,458; II,50
deugden **p.** vii; xv, n.; xviii v.; xxi vv.; lviii;
dichterkrans I,19, 21; 22; 31 v.; 63; II,353-437; 454-509 (inl.)
dolce stil nuovo **p.** xxxiii
dromen
Aurora als aanduiding van het tijdstip van een voorspellende droom I,154-159
beschrijvingen van Hannibals droom van een slang II,82
Cicero's 'Somnium Scipionis' *passim*
droombeschrijving bij Claudianus, waarin Honorius door zijn grootvader wordt aange-
spoord tot de strijd tegen de Africaanse rebel Gildo I,179-187
droom van Ennius **p.** x v., n.; xii, n.; lix; I,165, n.; 172; II,443
droombeschrijvingen van Silius **pp.** xlii v.; I,154; 154-159; II,557
droombeschrijvingen van Vergilius I,154; 154-159; 163 v.; 166; 173; 204-206; II,10;
554-557 (inl.)
elementen uit de traditionele epische droomtopiek I,154-161 (inl.)
epische traditie waarin dromen optreden temidden van zorgen ("curae") I,154
grote rol van dromen in de A. **p.** x v., n.
Lucanus' droom van Pompeius II,556
Macrobius' classificatie van de dromen I,154-159, n.
natuurlijke dromen tegenover dromen die veeleer orakels zijn I,154, n.
ongebruikelijke lengte van P.'s droombeschrijving **pp.** xviii v.
P.'s droom van Scipio *passim*
P. zowel gefascineerd door dromen als overtuigd van hun bedrieglijkheid II,10
Scipio verricht zijn daden op grond van goddelijke aanwijzingen hem geopenbaard in
dromen **p.** xi
trompetgeschal ter beëindiging van een droom II,556
tijdstip van droomverschijningen I,154-159
voorkeur van epici voor droombeschrijvingen aan het begin van hun vertelling **p.**xi

ellips I,282; 350; 414; 453; 552-556; 555; II,80; 263; 350 v.; 352; 391-393; 401
enallage I,116; 157 v.; 544; II,75 v.; 166
epanalepsis aan slot en begin van twee opeenvolgende verzen II,348 v.
"epanaleptische *Setzung des Partizips*" I,536
"etymologische stamherhaling" I,451 v.; 545 v.
Fatum en "voluntas Dei" gelijkgesteld II,13
Fortuna **p.** xlvi; I,11 v., n.; 9; 233; 239 v.; 280 v.; 285-311 (inl.); 390; 443 v.;
II,55; 71 v.;71
fouten m.b.t. de quantiteiten van lettergrepen van eigennamen **p.** xxxvii; xlvi
futurum
afgewisseld met *coni. adhortativus* II,245
afgewisseld met *exclamatieve coni./coni.* van protest II,399 v.
i.p.v. *imperativus* I,2
met potentiële betekenis I,440
geestverschijningen
bovennatuurlijke grootte I,160-163
geven geen schaduw II,331
herkend aan hun verwondingen I,163 v.
ontsteltenis die zij teweegbrengen **p.** xii, n.; I,166
gemeenzaam taalgebruik I,2; 440
genitivus inversus II,128
gerundivum
met de betekenis van een *part. fut. pass.* I,75, 311; II,220; 440
met potentiële betekenis I,75, II,189 v.
"godenapparaat" **p.** xlvi; I,11 v.; 223
Goede Vrijdag (*sexta feria maioris hebdomadae*) I,6-9; 10 v.; 12 v.

"Heidenhimmel" p. xxi, n.
 Heilige Roomse Rijk p. viii; xxiv; xxvii; I,22; II,288; 289 v.; 292 v.
 heldenschouw p. xviii; xliiii
 hemelvoorstelling p. v; xiii; xvii; xix vv.; xliiii; lx; I,160-163; 173 v.; 174-179; 175;
 175-179; 189 v.; 210-214; 214; 218; 219-221; 222 v.; 328; 330; 337; 340-418 (inl.); 348
 v.; 414-418 (inl.); 418; 429; 440; 447 v.; 449; 460-500 (inl.); 486 v.; 490-500 (inl.);
 501-548 (inl.); 541; 549-576 (inl.); 550 v.; 551; 574; 575 v.; 576-579 (inl.); 577;
 II,150; 172-178 (inl.); 328; 330 v.; 337-340; 417-422; 422
 topos van de ontoegankelijkheid van het hiernamaals voor levenden I,175
 hendiadys I,88; 213; 282; 325 v.; 556; II,258
 hiaat II,238 v.
 homioptoton II,13
 hoofdzonden I,71-114 (inl.); 78; 86; 541
 Horae
 dienaressen van Aurora I,159
 wentelen de tijd voort I,159
 hyperbaton I,96; 171; 230 v.; 348 v.; 371
 indicativus i.p.v. coniunctivus I,509 v.
 iustitia Dei I,498
 jenseitige oriëntatie van het *Somnium Scipionis* p. xiii
 Joodse volk "bestraft" door Titus en Vespasianus II,194; 259-273 (inl.); 273 ...
 korthed van het leven I,217; 294 v; 298; II,176; 344-350 (inl.)
 "Latin vocabulary of stratagem" I,97; 121; 242; 243; 245; 264; 271; 368; II,17; 40 v.;
 41; 44; 48
 limbo patrum p. xix
 lyrische elementen p. xxxii; I,4 (slot); 38; 99-102; 401-413
 meditatio mortis I,295, n.
 Melkweg
 als woonplaats der gelukzaligen p. xiii; I,173 v.; 486 v.; 577; 580-583 (inl.)
 antieke hypothesen over de aard van de Melkweg I,173 v, n.; 582
 Latijnse benamingen voor de Melkweg I,582
 Muzen
 invocatie I,2; 9 v.
 Christus aangeroepen als tegenwicht voor Muzeninvocatie I,2; 10 v.
 nekyia p. x, n.
 nominativus cum participio I,403

omhelzing I,156; II,8; 258
 onsterfelijkheid
 gelijkgesteld aan eeuwigdurende aardse roem p. xiv
 christelijke invulling van het begrip p. xiv
 ordo artificialis (tegenover ordo naturalis/temporalis) p. xxxvi; I,381-399 (inl.), n.
 oxymoron II,147; 172; 175; 213; 222 v.; 240
 parataxis i.p.v. hypotaxis I,509 v.; II,544 v.
 paronomasia p. xli; I,22, n.; 288; 451 v.; 483 vv.; II,96; 113; 250; 410; 529 v.
 paupertas Romana II,207
 perifrased I,127; 490-493; II,63-69 (inl.); 186-188; 505
 pietas p. viii, n.; xviii; lx; I,1 v., n.; 127-153 (inl.); 145; 222; 331 v.; 401-413;
 419-500 (inl.); 460-500 (inl.); 482 vv.; 483 vv.; II,63-69 (inl.); 94-104 (inl.); 229;
 270; 426
 plagiaat p. xlvi
 poëzie-opvatting van P. p. vi; II,454
 polyptotische herhaling I,44 v.; 104 vv.; 554; II,48-50; 184; 340; 437; 440
 pregnant gebruik van woorden I,120; 306 v.; 332 v.; 537, II,131; 399 v.
 priamel (vierledig, negatief) II,451-453
 Privilegium laurae I,22; II,454, n.
 profetisch praesens II,123; 134; 136; 145; 254
 pronomina personalia en possessiva
 reflexieve vormen gebruikt in niet-refl. betekenis -I,27
 providentiële missie van Rome p. iv; xviii; xxvi; I,189; 233 (slot); II,115-326 (inl.)

prozaïsche elementen p. 1 ; I,71-114 (inl.); 210 v.; 321; 339; 350; 490-500 (inl.); II,51; 151; 286; 299 v.; 369-371; 381-386 (inl.); 502

ptolemaeïsch kosmosbeeld I,173 v.

rivieren

- gepersonifieerd II,169
- met antropomorfische abl. qual. II,195
- namen van rivieren metonymisch voor de landstreken waardoor ze stromen II,169; 195
- rivieren voorzien van epitheta die het karakter aanduiden van de naties door wier gebied ze stromen I,186; II,246

roem

- Cicero's negatieve waardering van de roem in het *Somnium Scipionis*, p. xiii
- P.'s tweeslachtige houding tegenover roem p. xvii; I,253 (inl). n.; II,353-437; 454-509 (inl.); 438-454 (inl.)
- landelijke eenzaamheid als middel om te kunnen studeren en daardoor roem te verwerven I,6-9
- de dichter als *dispensator gloriae* die ook zichzelf roem verschaft II,443
- onbeduidendheid van de aardse roem II,353-437; 454-509 (inl.)
- P. onderstreept zijn eigen bijdrage aan de verbreiding van de roem van Scipio p. lix
- roem als hoogste levensdoel in de profane antieke literatuur p. xiv
- roem als *umbra virtutis* II,487-490
- roem als gevolg van literaire activiteit II,433-437 (inl); 454-471 (inl.); 465
- topos van de *vanitas gloriae* p. xvii
- Umwertung* van het antieke roemideaal p. xiv
- Roma aeterna-gedachte p. iv; xxiv, n.; II,115-326 (inl.), n.; 313-322 (inl.); 322 v.; 324 v. (inl.); 322 v; 324 v.
- "Roman civic spirit" p. xvi; xix; I,490-500 (inl.)
- romanitas-opvatting van P. p. xxvi; II,274
- simplex pro composito* I,186; 436; 451; 570 v.

slang

- in christelijke traditie symbool van de duivel II,82-89 (inl.); 402
- met bijbels i.p.v. episch epitheton I,401 (anders: II,85)
- subst. *domus* gebruikt als aanduiding voor slangennest II,364-367
- verhaal dat slang was aangetroffen in het bed van de moeder van zowel Scipio als Alexander I,120
- vergelijking waarin een nest met jonge vogels wordt bedreigd door een slang I,401-413

- verslagen Hannibal vergeleken met verpletterde slang II,82-89 (inl.)
- stoïsche opvatting van de dood als natuurnoodzaak tegenover middeleeuws aandoende angst voor de dood I,295
- subjectswisseling I,518
- symboliek
- verbonden met data I,10 v.
- van het oog II,32
- syncretistische vermenging van antiek epische en christelijke elementen I,11 v.; 172; 430; II,265
- terugvinden van Cicero's *Ad Atticum* door P. p. xvi, n ; II,274
- tranen I,16-18
- translatio imperii* p. xxiv v.; II,288
- troubadourslyriek p. xxxiii
- uitdrukkingen van idee van wereldheerschappij van Rome II,23; 358 v.
- "verbale Wortparataxe" II,98-100, 174; 438

vergelijkingen

- anxia genetrix*-vergelijkingen I,401-413
- vergelijkingen als illustratie van een gemoedsstemming of zielstoestand I,99-102; 401-413
- bijenvergelijkingen I,266-276 (inl.)

collectief i.p.v. individuele held als uitgangspunt van een vergelijking - I,99-102
 dramatiek en concreetheid van P.'s vergelijkingen, die tot in de details overeenkomen
 met de toepassing I,401-413
 overeenkomst tussen vergelijkingen van P. en die van Statius I,401-413
 vergelijking gecombineerd met personificatie I,99-102
verscheidenheid der talen (*topos* van de veeltaligheid) II,394 v.
 versus hypermeter II,470 v.
 verwisseling
 Helicon-Parnassus - I,5, n.
 Emathia-Thessalia - I,52
 Fatum-Fortuna - I,233; 258; 280 v., n.; 319; II,60
Virtus contra Fortuna I,285-311 (incl.); 390; II,71
virtutes civiles (politieke deugden) p. xv; xxii, n.
vita activa/contemplativa-thematiek - pp. xv vv.; I,54 v.; 476-478, n.; 490-500 (incl.)
vocativus pro nominativo II,50
 windstreken metonymisch aangeduid met namen van de winden I,179; II,124; 292 v.; 396-400
 zelfmoord absoluut afgewezen door P. I,460-550 (incl.), n.
 "zelf-referentialiteit" II,441 v.
 zeugma I,567-569; II,84; 86 v.; 120; 268; 541

Alain de Lille

PL 210,465B   II,487-490

Aldhelmus

MGH, A.A. 15,436   I,173

Alcuinus

MGH, Poetae 1

p. 216   II,481 v.

Ambrosius

Bon. mort.

INDEX LOCORUM POTIORUM

Acta sanctorum

Mai, t. II,221   I,313 v.

Aelredus Rievallensis

PL 195,544B   I,488 v.

Aetna

370   II,94

II,3   II,465
II,5   I,475

Cain et Ab.

II,9,36   I,467; 475

Hexaëm.

III,15,62   II,375

In Psa.

118,Prol.1   II,409

Ammianus Marcellinus

XIV,1,7   II,518-520
XIV,6,3   II,324 v.
XIV,6,6   II,315-317
XV,2,5   II,518-520
XV,3,2   I,185
XV,4,3   II,388
XV,5,9   II,518-520
XXI,16,18   II,271 v.
XXII,1,1   II,55 v.
XXII,15,4   II,398
XXV,5,8   I,332 v.
XXVI,6,14   II,518-520
XXVII,4,14   I,488 v.
XXVIII,4,18   II,554
XXXI,5,12   I,273
XXXI,10,7   II,55 v.

Ampelius

III,1   II,313 v.
III,3   II,313 v.

Analecta hymnica

XXXIII, p. 155   I,487
LIV, pp. 312 v.   I,16-18

Anthologia Latina

2115,6   I,42

Apuleius

Apol.

XVIII,432   II,64

Met.

I,1,2   II,433 v.
II,28,3   II,75 v.
V,9,2   II,96
VIII,31,4   I,319
XI,21,6   I,309 v.

Mund.

IV,296   II,361-363, n.
VI,301   II,400
VII,301   II,400
XXXI,360   I,429
XXXVIII,373   I,178

Arnobius

VI,18   II,370

Arrigo da Settimello

Elegia II,93 v.   I,337

Augustinus

Civ. Dei

I,17   I,460-500 (incl.)
I,26   I,469
III,29   I,383
V,12   II,478-482
X,2   I,371 v.
XIII,2   II,432
XIX,8   I,198
XX,10   I,368; II,429 v.
XXII,11   I,371 v.

Conf.

II,2,3   II,322 v.
IX,12,33   I,16-18, n.
XIII,9,10   II,471 v.

Contra Cresc.

III,64,71   II,230

De doct. christ.

IV,18,35   I,112

In evang. Joh. tract.

CIV,2   II,422

[Aurelius Victor]

De viris illustribus

III,1   I,512
III,2   I,515; 516
V,1   I,522
XIV,6   I,373 v.
XLIX,1 v.   I,120
LX,1   II,134
LX,3   II,134

Ausonius

Epigr. CV,5   I,326
Mos. 12 v.   I,158

Avienus

Arat.

2 *I, 158*
 713 *I, 172*
 590 *II, 263*

Descr. Orb.

1207 *II, 247*
 1385 *II, 399 v.*

Or. Mar.

637 *II, 162 v.*

(Ps.) Beda

PL 94,543B *II, 326*

Bernoinus

MGH, Poetae 1

p. 424 *II, 240 v.*

Boethius

Consol.

I,pr. 2,4 *I, 337*
 I,metr.3,8 *I, 158*
 I,metr.7,22 *II, 404*
 I,metr.7,23 *I, 487*
 II,pr.7,4 v. *II, 364-367 (inl.)*
 II,pr.7,5 *II, 364-367*
 II,pr.7,6 *II, 361-363; II, 402*
 II,pr.7,7 *II, 394 v.*
 II,pr.7,13 *II, 454 v.*
 II,metr.7,26 *II, 432*
 III,metr.2,2 *I, 132*

Caelius Aurelius

Acut.

I,1,23 *I, 545 v.*

Caesar

B.G.

I,13,6 *I, 242*
 I,36,5 *I, 543*
 V,19,1 *II, 552*
 V,47,4 *II, 70*
 VII,86,3 *II, 427*

Candidus Fuldensis

MGH, Poetae 3

p. 437 *II, 487-490*

Carmen de Landberto

MGH, Poetae 4

p. 153 *II, 501*

Cassianus

Inst. IX,10 *I, 16-18*

Cato

Orig., frg. I,18 *I, 522*
 R.R. LXV,1 *II, 37*
 R.R. CXXXV,2 *II, 156*

Catullus

III,16 *I, 404*
 IV,8 *I, 306 v.*
 IV,15 *II, 525*
 IV,25 *I, 513 v.*
 XXV,3 *II, 302*
 XLIX,1 *I, 290*
 LX,17 *I, 202*
 LXI,20 *I, 236*
 LXIV,17 *I, 429*
 LXIV,54 *I, 56*
 LXIV,326-333 *I, 38*
 LXVI,68 *I, 129 v.*

Celsus

III,21 *II, 364-367*

Cicero

Somn. Sc.

I,3 *I, 154; 154-159; 160 v.; II, 8*
 I,4 *I, 154; 161-166 (inl.); 179; II, 443*
 II,1 *I, 2 v.; 168 v.; 170; 173 v.; 179; 184; 189; 208 v.; 341; II, 146*
 II,2 *II, 19 v.*
 III,1 *I, 447 v.; 471 v.; 490-493; 494-497*
 III,2 *I, 327 v.; 334-336; 339; 340 v.*
 III,3 *I, 202; 224 v.; 427 v.; 460-464; 461; 468*
 III,3 v. *I, 465-467*
 III,4 *I, 470 v.; 471 v.*
 III,6 *I, 192 v.; 214; 486 v.; 580; 582*
 III,6 v. *I, 348 v.*
 III,7 *II, 353 v.*
 IV,1 *I, 174-179; 577*
 IV,2 *I, 176; II, 332 v.*
 IV,3 *I, 471 v.*
 VI,1 *II, 364-367 (inl.); 393 v.*
 VI,2 *387-389;*
 VI,2-3 *II, 369-371*
 VI,3 *II, 360 v.; 361-363; 391-393*

VI,4	I,179; II,393 v.; 396-400; 402; 435 v.
VII,1	II,457-464
VII,2	II,438-454 (inl.)
VII,4	I,369
VII,5	II,471 v.; 472 v.; 476 v.
VIII,1	I,285; II,531-534
IX,2	I,369; 475
IX,3	II,554-557 (inl.)

Acad. pr.		Div.		II, 7	I, 233, n.
II, 16, 51	II, 443	I, 11, 18	I, 219	Mil.	
		I, 50, 114	I, 464		
Ad Brut.		II, 7, 18	I, 233, n.	XIII, 35	II, 304
		II, 30, 63	I, 401-413;	XVIII, 47	II, 315
II, 2, 1	II, 155		II, 469	XXVI, 69	I, 233, n.
		II, 39, 82	I, 236	XXXIII, 90	II, 118 v.
Agr.		Dom.		N.D.	
II, 2, 4	I, 343				
II, 26, 70	II, 393 v.	XXIII, 59	II, 47	II, 1, 2	II, 428
				II, 5, 14	II, 21
Arch.		Fat.		II, 47, 120	II, 141 v.
				II, 52, 119	I, 268
XI, 28	I, 594	IV, 7	II, 215	II, 66, 165	II, 361-363
				II, 129	I, 401-413 n.
Att.		Fam.		III, 17, 44	II, 63-69 (inl.)
IV, 1, 2	II, 338	V, 8, 2	II, 462		
IX, 13, 4	II, 320	V, 19, 1	II, 17 v.	Off.	
XII, 21, 1	II, 472 v.	XI, 27, 5	I, 459		
XIV, 1, 2	II, 133	XV, 9, 1	I, 40 v.	I, 11, 33	II, 320
		XV, 15, 1	II, 231	I, 12, 38	II, 136
Brut.				I, 22, 76	II, 139
		Fin.		I, 30, 108	I, 271; II, 139
V, 20	I, 457 v.	II, 17, 56	II, 37	I, 39, 138	II, 139
XVIII, 71	II, 443, n.	II, 34, 113	II, 63-69 (inl.)	II, 8, 26	II, 118 v.
Caecin.		IV, 7, 16	I, 465	II, 22, 76	II, 134
		V, 30, 91	II, 94	III, 10, 44	I, 280
IV, 9	II, 320			III, 17, 69	I, 465
Carm.		Flacc.		De Or.	
41	I, 341 v.	XXVIII, 67	II, 205-207	I, 22, 102	II, 291 v.
				I, 27, 123	I, 71 v.
Cat.		Har. Resp.		I, 44, 196	II, 511
				II, 40, 167	I, 311
I, 4, 9	II, 113	IV, 6	II, 91	II, 51, 205	II, 47
I, 7, 17	II, 511			II, 56, 228	I, 440
I, 11, 27	I, 283	Imp. Pomp.		Par.	
II, 1, 2	I, 133 v.				
II, 11, 25	II, 63-69 (inl.); 65	III, 7	II, 166	I, 2, 12	I, 302
III, 10, 24	II, 19 v.	Lael.		Part. or.	
IV, 6, 11	II, 113				
IV, 10, 21	II, 160 v.	I, 1	I, 345	2, 11, 34	II, 510
		IV, 14	I, 464	Phil.	
Cat. M.		IV, 15	II, 524 v.; II, 526		
		VI, 20	II, 515 v.	I, 5, 12	I, 243
V, 13	I, 377	VIII, 26	II, 522	II, 12, 30	I, 182
VI, 19	II, 147	XV, 54	I, 233, n.	II, 13, 33	II, 437
VII, 22	II, 319	XVII, 64	II, 517	VIII, 1, 2 vv.	I, 113
XX, 72	I, 377	XIX, 69	II, 527 v.	X, 6, 13	II, 155
XX, 75	I, 302	XXIII, 87	II, 81; II, 84	XIV, 12, 32	I, 594
XXI, 77	I, 339, n.	XXVII, 100	II, 513 v.	Quint.	
		XXVII, 103	I, 324		
Clu.		Marcell.		XIX, 60	II, 484
XLVII, 130	II, 490-495				
LXXI, 201	I, 282				

Q.Fr.		III,10,21	I,78	I,152 v.	II,394 v.
		IV,38,83	I,77	I,188	I,436
III,8,1	I,85 v.	V,1,2	II,55 v.	II,114	I,558
Rab. Perd.		Verr.		II,208	II,475
V,14	I,314 v.	II,1,3,9	I,370	III,praef.9	I,55
X,29	I,594	II,1,18,48	I,531	III,196	I,40 v.
XIII,36	I,557 v.	II,2,39,96	I,459	III,258	I,506
Rep.		II,3,64,151	I,368	III,287	I,173 v.
II,12,23	II,320	II,5,1,3	I,557 v.	In Eutr.	
III,7,10	I,201	II,5,48,126	II,118 v.	II,praef.51	I,413
Incert.fr.6	I,189 v.			II,311	II,364-367
Rosc. Am.				In Ruf.	
II,6	II,483			I,284	I,583
XX,56	I,414			I,359	I,39
XXXII,91	I,229			I,361	II,311 v.
Scaur.		Claudianus		I,367	II,327
XX,45d	II,205	I,103	II,550	II,49-53	II,355 v.
Sest.		I,136	I,38	II,50	II,274 v.
V,2	I,499 v.	Bell. Get.		II,53	II,470 v.
XIV,33	II,315-317	Praef. 15	I,67 v.	II,194	I,280 v.
XXXIII,72	II,156	156	II,147	II,460	I,271
LXI,129	II,190	387	I,87	II,527	II,335 v.
Sulla		482	I,557 v.	Laud. Ser.	
XXVII,76	II,315-317	512	I,361	212 v.	I,202
Tusc.		565	II,304	Rapt. Pros.	
I,6,38	I,374	Bell. Gild.		I,52	I,178
I,9,19	I,346 v.	I,2	II,263	II,2	I,219
I,12,26	I,2, n.	I,250	I,233	Carm. min.	
I,12,27	I,189 v.	I,291	I,583	XXXI,46	I,34 vv.
I,12,28	I,418	I,329	I,160-163	Codex Iustinianus	
I,20,45	I,433	I,332	I,181	II,46,3,1	II,97
I,28,68	II,361-363, n.	I,365	I,88 v.	Collectio Avellana	
I,28,69	II,364-367	I,383	II,282-286	CSEL 35	
I,28,70	I,172	I,508 v.	II,215	322,7 etc.	II,346 v.
I,30,74	I,218	I,514 v.	II,215	Columella	
I,31,75	I,329; 339, n.	Cons. Hon.		I,praef.13	II,156
I,31,76	II,348	IV,234	I,460	I,1,5	II,389 v.
I,34,84	I,469	IV,436	II,364-367	I,4,10	II,364-367
I,35,85	II,139 v.	VI,445	II,388	II,8	II,551, n. 301
I,38,91	I,294 v.	VI,620	I,592 v.	VI,23	II,551, n. 301
I,41,99	II,2	Cons. Manl. Theod.		X,306	I,178
I,45,109	II,487-490	1	II,485		
II,18,43	I,306 v.	1 vv.	II,476 v.;		
II,22,53	I,306 v.;	3	II,490-495		
	II,156;	7 v.	II,486		
	II,160 v.	266	II,487-490		
III,5,11	II,63-69 (inl.)	Cons. Stil.	I,115		

LXXXVIII,1	II,315-317	Chron. a Abr.	I,25,1	II,255 v.
Fulgentius		1486	II,396	I,29,3
PL 65,248B	I,38	Ep.	I,36,4	I,115 vv.
Gaudentius		XXXVIII,2,3	I,249	I,37,22 vv.
PL 20,983A	I,132	CVIII,3,4	II,487; 500	II,5,13 v.
Gautier de Châtillon		CXIX,7	I,368	II,12,16
Alex.		Hilarius		II,515 v.
I,5	I,2	CSEL 23		II,14,2
I,5-8	II,454, n.	p. 237	I,173 v.	II,16,7 v.
I,175 vv.	II,63-69			II,16,37 vv.
	(inl.)			I,9 v.
I,370	I,355			II,16,39 v.
VII,169	I,55			II,413
VIII,67	II,274 v.			III,2,1 vv.
X,181-184	II,454, n.			I,390
X,433 vv.	I,16-18			III,2,14 vv.
X,457 vv.	I,14, n.			I,292 v.
Gellius				III,2,17
I,11,11	II,409			II,425
I,22,2	II,490-495			III,2,21 v.
VI,2 v.	I,120			II,426
VII(VI),8,2	I,507			III,5,29
XVII,9,18	II,41			I,548
XVII,21,21	II,520			III,5,39 v.
Germanicus				I,183
32	I,172			III,5,45 v.
Gesta Berengarii impera-				I,284
toris				III,6,46 vv.
MGH, Poetae 4,1				II,437
p. 361	II,250			III,10,8
Grattius				II,380
Cyn. 344	I,192 v.			III,11,51 v.
Hegesippus				II,548
I,16,5	II,194			III,14,14
I,17,2	II,204;			II,25
	205-207			III,24,11
Heiric van Auxerre				II,253
MGH, Poetae 3				III,30,1
p. 437	II,487-490			II,443, n.
Hieronimus				III,30,2
				II,302
				IV,2,33
				II,184
				IV,4,36
				I,309
				IV,4,37 vv.
				II,140
				IV,4,42
				I,54
				IV,4,49
				II,17
				IV,4,54
				II,217
				IV,7,7 vv.
				I,159
				IV,7,16
				II,348 v.
				IV,8,16
				II,79 v.
				IV,8,18 v.
				I,2 v.
				IV,9,5 v.
				I,21
				IV,14,18
				I,315
				IV,14,44
				II,23
				IV,14,47
				II,218 v.
				Epist.
				I,5,18
				II,25
				I,7,94
				I,354
				I,10,39
				I,250
				I,16,24
				I,25
				I,20,12
				I,37
				II,1,25
				II,253
				II,1,50
				II,443
				II,1,257 vv.
				I,57 v.
				II,2,77
				I,6-9
				II,2,215
				II,2
				Epod.
				I,1,1 v.
				I,20-23
				I,1,24 v.
				I,184
				I,2,35 v.
				I,290
				I,2,39 v.
				I,391
				I,4,7
				I,549
				I,4,13
				II,420
				I,4,15
				II,410
				I,11,7 v.
				II,342 v.
				I,12,9 v.
				II,335 v.
				I,12,42
				II,529 v.
				I,14,19 v.
				II,213 v.
				I,20,1
				I,112

		III,207	I,37	Ligurinus
Sat.		IV,63	II,255 v.	
		VI,295	II,207	PL 212,398C I,208 v.
I,6,7 vv.	II,528 v.	VI,489	II,502	
I,9,4	II,536	VI,556	I,338 v.	
I,10,33	I,154-159	VI,605	I,390	
I,10,36	I,54 v.	VII,39	II,482	
II,1,83 v.	I,21	VII,53 vv.	I,4 v.	
II,3,176	I,354	VII,58	I,6-9	
Hyginus		VIII,244	I,579	
		VIII,245 v.	II,156	
Fab.		IX,105	II,255 v.	
		IX,115 v.	II,518-520	
CIX,2	I,273	X,145	II,432	
Ilias Latina		X,152	II,162 v.	
		X,157 v.	II,32	
147-150	I,401-413, n.	X,163-166	I,373-377	
		X,190	I,373-377	
Iordanis Geta		X,253 v.	I,373-377	
		XIII,86	II,55 v.	
Rom.		XIII,164	II,227	
		XIII,220 vv.	I,160-163	
198	I,360 v.	XIII,241 v.	I,148 v.	
219	II,127			
Isidorus				
Diff.				
I,21	II,405 v.			
I,539	I,176			
Orig.				
II,19,1	II,448			
X,41	II,44			
XIV,3,35	II,194			
Itinerarium Egeriae				
V,12	I,430			
Iustinianus				
Inst.		Lactantius		
		Inst.		
II,1,3	II,400			
Iustinus		I,11,48	II,211	
		I,18,11	I,189 v.	
IV,18,5	I,275	I,22,5	I,511	
V,6,1	II,151	V,8,6	I,593 v.	
V,7,6	II,49	VI,3,9	I,173 v., n.	
XI,12,15	II,21	Epit.		
XIII,8,8	II,312			
XVIII,3,19	I,273	L,1	II,432	
XXI,4,3	I,77	Leo Magnus		
XXXII,4,10	I,119 v.	Sermo XXX,5	I,11 v.	
XXXVIII,8,14	I,221			
Iuvenalis				

Livius

I, praef. 5	I, 179	XXV, 16, 21	I, 380
I, 3, 2	I, 508	XXV, 16, 23	I, 378
I, 7, 3	I, 508	XXV, 32, 2	I, 235 v.
I, 13, 2	II, 457 v.	XXV, 32, 6	I, 252 v.
I, 16, 3	I, 509	XXV, 32, 7	I, 237
I, 16, 7	II, 358 v.	XXV, 32, 7-8	I, 233
I, 18, 1	I, 513 v.	XXV, 32, 9 v.	I, 237 v.
I, 19, 1	I, 516	XXV, 33, 1	I, 244 v.
I, 19, 1 vv.	I, 512	XXV, 33, 3	I, 245
I, 19, 5	I, 515	XXV, 33, 4 v.	I, 246
I, 19, 6	I, 516	XXV, 33, 6	I, 246-248
I, 22, 2	I, 520	XXV, 33, 7	I, 250
I, 23, 1	I, 560	XXV, 33, 8	I, 254; 258; 259
I, 24, 3	I, 555	XXV, 33, 8 v.	I, 252 v.
I, 25, 2	I, 561 v.	XXV, 33, 9	I, 255
I, 25, 7	I, 568; I, 569	XXV, 15, 16	I, 258
I, 25, 11	I, 570 v.	XXV, 34, 1 v.	I, 257
I, 33, 6	I, 524	XXV, 34, 5	I, 152 v.
I, 35, 3	I, 525	XXV, 34, 6	I, 257
I, 36, 1	I, 522	XXV, 34, 9	I, 265 v.
I, 57, 7	I, 423	XXV, 34, 10	I, 260 v.
I, 59, 4	I, 296	XXV, 34, 13 v.	I, 262
II, 8, 1 v.	I, 578	XXV, 36, 5	I, 252 v.
II, 12, 9	I, 291	XXV, 36, 14	I, 230 v.
II, 16, 7	I, 578	XXVI, 13, 17	I, 258
II, 19, 6	I, 505	XXVI, 18, 11	I, 145
III, 18, 6	I, 578	XXVI, 19, 3-4	I, 120
VI, 33, 4	I, 416	XXVI, 19, 6-8	I, 120
VIII, 2, 12	II, 56	XXVI, 41, 4	I, 145
VIII, 34, 3	I, 545 v.	XXVI, 41, 8	I, 145; II, 20 v.
X, 13, 4	II, 121	XXVI, 42, 5	II, 518-520
XXI, praef.	I, 113	XXVII, 19, 3 vv.	I, 116
XXI, 1, 2	I, 72 v.; 233, n.	XXVII, 19, 4	I, 545 v.
XXI, 1, 3	I, 109	XXVII, 20	I, 137
XXI, 1, 5	I, 84; 88 v.	XXVII, 27, 3	I, 365 v.
XXI, 4, 9	II, 17; II, 55 v.	XXVII, 27, 11	I, 362
XXI, 20, 6	I, 88 v.	XXVII, 38-40	I, 115-153 (incl.)
XXI, 20, 7	I, 107	XXVII, 39, 9	I, 140-144
XXI, 30, 10	II, 358 v.	XXVII, 40, 7	I, 143
XXI, 37, 3	I, 263 v.	XXVII, 44, 5	I, 143
XXI, 41, 7	I, 88 v.	XXVIII, 16	I, 115-153 (incl.)
XXI, 41, 9	I, 84	XXVIII, 16, 3 vv.	I, 118 v.
XXI, 48, 4	I, 570 v.	XXVIII, 17, 2 v.	I, 135 v.
XXI, 52, 3	II, 60	XXVIII, 24, 1	I, 139 v.
XXI, 55, 6	I, 279 v.	XXVIII, 43, 17	I, 132
XXII, 12, 11	I, 374 v.	XXVIII, 44, 10	I, 141 v.
XXII, 22, 3	I, 322	XXIX, 18, 4	II, 203
XXII, 39, 8	I, 183	XXIX, 18, 8	II, 203
XXII, 41, 1	I, 394 v.	XXX, 26, 7 v.	I, 371 v.
XXII, 41, 4	I, 394 v.	XXX, 26, 9	I, 373
XXII, 49, 7	I, 384	XXX, 42, 12	II, 54
XXII, 49, 9	I, 386 v.; 397	XXX, 45, 7	I, 3
XXII, 49, 10	I, 387 vv.; 391 v.;	XXXI, 13, 4	I, 202 v.
	I, 393 v.	XXXIII, 19, 7	II, 121
XXII, 49, 11	I, 384	XXXIII, 49, 2	II, 91
XXII, 49, 12	I, 398 v.; 412 v.	XXXIV, 60, 2 v.	II, 76 v.
XXII, 54, 10	I, 320 v.	XXXV, 10, 4	II, 399 v.
XXIII, 16, 2	II, 17	XXXV, 14, 11	II, 108 vv.
XXIII, 33, 1	II, 60 v.	XXXV, 49, 5	I, 279 v.
XXIV, 21, 2	I, 146 v.	XXXVII, 31, 1	I, 137
XXV, 16, 18	I, 317	XXXVIII, 24, 3	II, 458 v.
		XXXVIII, 50, 6 v.	II, 539 v.
		XXXVIII, 53, 8	II, 539 v.

XXXVIII, 54, 1 v. II, 144
 XXXIX, 40, 10 II, 143
 XXXIX, 51, 9 II, 44
 XXXIX, 51, 9-11 II, 110 v.
 XL, 8, 15 I, 322

Perioch. XXV I, 230 v.
 Perioch. LII II, 134
 Perioch. LXVII II, 158 v.

Livius Andronicus

III, 247 II, 194, n.
 III, 253 v. II, 209
 III, 272 v. II, 194, n.
 III, 273 II, 194, n.
 III, 277 II, 194, n.

Od. I, 1 I, 1

Lucanus

I, 1 I, 52
 I, 3 II, 230 v.
 I, 8 I, 72 v.
 I, 15 II, 343
 I, 19-22 II, 125-128
 I, 38 v. I, 52
 I, 45 v. II, 263
 I, 67 I, 71 v.
 I, 68 I, 76
 I, 70 I, 78; I, 280
 v.

I, 78 I, 176
 I, 84 I, 71 v.
 I, 123 II, 137
 I, 125 I, 82
 I, 135 II, 318-322
 I, 182 I, 114
 I, 186 I, 160-163
 I, 196 I, 354
 I, 227 I, 233
 I, 246 I, 165
 I, 255 v. II, 128;
 II, 164

I, 301 I, 592 v.
 I, 313 II, 140
 II, 140 I, 289 v.
 II, 140 v. II, 311 v.
 II, 232 v. II, 35 v.
 II, 234 II, 150
 II, 297 II, 303
 II, 320 I, 566
 II, 389 II, 143
 II, 487 v. I, 436
 II, 496 II, 195
 II, 514 I, 184
 II, 576 II, 208
 II, 578 I, 193
 II, 581 I, 383 v.
 II, 590 II, 194, n.
 II, 592 II, 194, n.
 II, 593 II, 194
 II, 594 II, 194, n.
 II, 630 I, 256; I, 449
 II, 667 v. II, 282-286
 III, 103 v. II, 237
 III, 112 vv. II, 236 v.
 III, 244 II, 194, n.

III, 289 v. II, 394 v.
 III, 566 I, 436
 IV, 9 v. I, 244 v.
 IV, 47 I, 563 v.
 IV, 110 I, 14
 IV, 344 II, 299 v.
 IV, 393 II, 22
 IV, 477 I, 263
 IV, 480 II, 178
 IV, 503 I, 381
 IV, 588 I, 186
 IV, 626 I, 255
 IV, 705 I, 274
 V, 35 v. II, 463
 V, 185 II, 116
 V, 196 II, 212
 V, 730 I, 383 v.
 VI, 17 II, 238 v.
 VI, 419 II, 452
 VI, 423 I, 446 v.
 VI, 430 v. II, 297 v.
 VI, 500 vv. II, 332 v.
 VI, 590-592 I, 20-23
 VI, 685 v. II, 394 v.
 VI, 722 v. I, 327 v.;

I, 329
 VI, 804 I, 371
 VII, 24 v. II, 556
 VII, 144 I, 210
 VII, 211 II, 452
 VII, 244 II, 22
 VII, 291 II, 91
 VII, 322 I, 204-206
 VII, 386 II, 452
 VII, 404 v. II, 305-307
 VII, 405 II, 277
 VII, 422 I, 449
 VII, 473 II, 239
 VII, 551 II, 63-69
 (inl.)
 VIII, 85 I, 330
 VIII, 222 II, 194 n.
 VIII, 247 v. II, 212
 VIII, 376 I, 129 v.
 VIII, 433 v. I, 196 v.
 VIII, 491 v. II, 228
 VIII, 624-27 I, 298
 VIII, 867 vv. II, 431

IX, 4 II, 263
 IX, 7 I, 115
 IX, 11 vv. I, 174-179;
 I, 328
 IX, 12 v. I, 175;
 II, 209
 IX, 13 I, 337
 IX, 60 I, 52
 IX, 238 v. II, 127
 IX, 301 II, 387
 IX, 583 I, 292 v.
 IX, 600 II, 158 v.
 IX, 619 vv. II, 364-367
 IX, 876 I, 449
 IX, 887 I, 394
 IX, 956-959 II, 73 v.
 IX, 982 I, 292
 IX, 983 II, 172 v.
 IX, 985 I, 59
 IX, 1025 v. II, 281
 X, 26-28 II, 235 v.
 X, 42 II, 130
 X, 153 II, 156
 X, 191 I, 10 v.

Lucretius

I, 11 I, 158
 I, 50 v. I, 25
 I, 66 v. I, 429
 I, 117 vv. II, 443, n.
 I, 342 II, 14
 I, 355 II, 197
 I, 564 II, 370
 I, 747 II, 370
 I, 785 II, 259 v.
 I, 1107 II, 462
 II, 130 II, 259 v.
 II, 181 II, 370
 II, 732 II, 14
 II, 1030 I, 430
 III, 18 I, 209
 III, 61 II, 518-520
 III, 293 I, 23
 III, 418 I, 369
 III, 457 v. II, 344
 III, 778 I, 438 v.
 III, 1034 I, 119 v.
 V, 200 vv. II, 364-367
 V, 203 II, 391-393
 V, 693 I, 176

Macrobius

Comm.		II,117,etc. II,415 v.	VII,30,3	I,467
I,1,8	I,445 v. ; I,447 v.	Mela	Ovidius	
I,3,8	I,154-59, n.	II,95 I,433	A.A.	
I,6,82	I,183	Minucius Felix	I,539	II,280
I,15,1	I,582		III,184	I,157 v.
I,15,2	I,582	Oct.	III,257	I,242
I,18,5	I,581		III,410	II,101
II,8,5	II,373 v.	XVII,9	II,225-227	
II,9,2	II,375 v.			Am.
II,9,4	II,375 v.	Missale Gothicum	I,3,25	II,220
II,10,8	II,433, n.		I,7,44	II,68
II,10,10 v.	II,376 v.	LXVII,451	I,10,62	II,469
II,10,11	II,377; II,382; II,382 v.		I,15,25 v.	II,282-286
II,17,12	I,488 v.	Naeuius	II,9,28	II,229
		B.P. 1	III,2,41	II,348 v.
Sat.		Nepos	F.	
I,6,26	II,507		I,85 v.	II,326
III,13,4	I,277	Cim.	I,98	I,281 v.
III,9,4	II,433 v.		I,168 v.	I,582
V,1,19	II,364-367	IV,4	I,279 vv.	II,255 v.
VI,2,18	I,204-206		I,461	I,155 v.
Manilius		Iphic.	II,554	II,472 v.
I,181	II,328 v.		II,683 v.	II,113
I,474 vv.	I,581	I,1	III,245 vv.	I,433 vv.
I,510	II,259 v.		III,379	I,291
I,684 v.	I,581	Hann.	III,403	I,155 v.
I,758-761	I,173 v., n.		III,466	I,139 v.
I,778	I,541	XIII,1	IV,636	I,570 v.
I,799	I,418	XIII,3	IV,714	I,157 v.
II,35	I,175		IV,819	I,522
II,511	II,43	Timoth.	V,111	I,4 v.
III,225	II,373 v.		V,457	I,160-163
V,220 vv.	II,421 v.	IV,6	V,557	I,139 v.
			VI,329	I,549
Marius Victor		Odilo Cluniacensis abb.	Her.	
Alethia		Epitaphium domine Adel- heide auguste	II,123	I,154 v.
I,49	II,263	21	IV,45	I,129 v.
			IX,77	I,178
Martialis		Orientius	IX,79	I,178
II,90,1 v.	I,19		X,13	II,403 v.
IV,14,3 v.	II,41	Comm.	XII,3	I,445; I,177
IV,75,2	I,184		XIII,113	I,311
VII,56,4	I,119 v.	II,87	XV,94	I,20-23; I,168
XI,3,2	I,25	II,217	XVI,102	I,160 v.
XI,32,8	II,207	II,347	XIX,56	I,160 v.
XI,85,1	II,421 v.		XIX,144	I,192 v.
XI,91,9	II,185	Orosius	XX,179	I,170;
XII,21,9	II,23	Hist.		
Martianus Capella		IV,18,1	Ib.	
I,29	I,158; I,173 v.	V,16,14	115	II,420
		VII,3,8	207	II,481 v.
		VII,9,8 v.	M.	

I,5	II,505	II,1,19 v.	I,530	VI,1	I,14
I,51	II,389 v.	II,1,57 v.	II,267	VI,21	I,593 v.
I,168 vv.	II,328	IV,11,10	I,292	XIV,32	I,405
I,170	I,192 v.	IV,16,3	II,259	XXI,56	II,445 v.
I,177	I,222 v.				
I,228	I,138	Tr.		Persius	
I,310	I,434			III,28	II,141 v.
I,384	II,280	I,1,41	I,6-9	III,29	II,50
I,560 v.	II,267	I,2,42	II,432	III,63	II,422
I,607	I,356	I,3,101 v.	II,30	V,58-61	II,403-406
I,709	I,212;	I,6,28	I,210		
	II,335 v.	I,9,11 vv.	II,487-490		
I,737	II,282-286	I,10,24	II,74		
II,26	I,159	II,197	I,214		
II,112 v.	I,159	II,259	II,445 v.,		
II,130	I,176;		n.		
	II,373 v.	II,325	I,448 v.		
II,655	II,326 v.	II,424	I,4, n.;		
II,777	I,35 v.		II,445 v.,		
II,780 v.	I,78		n.		
II,801	I,35 v.	III,7,51v.	II,282-286;		
III,184	I,157 v.		285		
III,354	I,541	III,11,67	I,495		
IV,36	I,178	IV,2,66	II,267		
IV,92	I,585 v.	IV,10,2	I,229		
IV,169	I,503	IV,10,27	II,347		
IV,540	I,505	V,11,25	I,173 v.		
V,363	II,287-289	V,12,13	I,320 v.		
V,416 v.	I,210				
V,565	I,516				
V,657	I,439				
VI,147	I,139 v.				
VI,249	I,399				
VI,480	I,499 v.				
VI,535	I,311				
VI,711	I,156				
VII,413	I,276				
VII,521	II,546-549				
VII,603	I,309 v.				
VIII,163	I,128 v.				
VIII,452 v.	I,178				
VIII,539	II,259				
VIII,747	I,549				
IX,137 vv.	I,139 v.				
IX,421 v.	I,156				
IX,486	II,342 v.				
X,697	I,542				
XII,11-17	I,401-13, n.				
XII,54 vv.	I,139 v.				
XII,80	II,313				
XIII,123	I,537				
XIII,126 v.	II,334 v.				
XIII,252	II,267				
XIII,468	II,474				
XIV,441	I,537				
XIV,719	II,267				
XIV,797	II,253				
XV,351	II,349 v.				
XV,718	II,524				
Pont.		Panegyrici latini			
I,3,35	I,355	VII,3	II,135		
I,5,70	II,399	X,35	II,315-317		
		Paulinus Nolanus			
		Carm.			

Petrarca

Africa²

I, 2	<i>I, 306 v.; 453 v.</i>	II, 308	<i>II, 517</i>
I, 6-9	<i>I, 266-276, n.</i>	II, 335 v.	<i>I, 212</i>
I, 11	<i>I, 438</i>	II, 369	<i>I, 174 v.</i>
I, 12	<i>I, 430</i>	II, 374	<i>I, 176</i>
I, 18	<i>II, 405</i>	II, 400	<i>II, 162 v.</i>
I, 39	<i>II, 368</i>	II, 426	<i>I, 192 v.</i>
I, 78	<i>II, 525</i>	II, 438	<i>II, 98-100, n.</i>
I, 116	<i>I, 570 v.</i>	II, 440	<i>I, 75</i>
I, 170	<i>II, 510</i>	II, 445 v.	<i>I, 4, n.</i>
I, 181	<i>I, 124</i>	II, 488 v.	<i>II, 98-100, n.</i>
I, 192 v.	<i>II, 426</i>	II, 499	<i>I, 27</i>
I, 202 v.	<i>II, 286 v.</i>	II, 517	<i>II, 308 v.</i>
I, 219	<i>I, 348 v.</i>	II, 525	<i>I, 78</i>
I, 239	<i>II, 413</i>	III, 80	<i>II, 309</i>
I, 251	<i>II, 63-69 (inl.)</i>	III, 80 v.	<i>II, 510-530 (inl.), n.</i>
I, 264	<i>I, 430</i>	III, 142	<i>II, 186-188</i>
I, 280	<i>I, 381</i>	III, 174	<i>II, 122 v.</i>
I, 295	<i>I, 219</i>	III, 261	<i>I, 178</i>
I, 305 v.	<i>I, 461</i>	III, 377	<i>II, 510-530 (inl.), n.</i>
I, 321 v.	<i>I, 322</i>	III, 401	<i>II, 130</i>
I, 325	<i>I, 322</i>	III, 447	<i>II, 167</i>
I, 337	<i>II, 298</i>	III, 738	<i>I, 249</i>
I, 349	<i>I, 344</i>	IV, 101 vv.	<i>I, 120</i>
I, 353	<i>I, 438</i>	IV, 103	<i>II, 186-188</i>
I, 382	<i>I, 557 v.</i>	IV, 193 v.	<i>II, 22, n.</i>
I, 396	<i>II, 63-69 (inl.)</i>	V, 124	<i>I, 20-23</i>
I, 409	<i>II, 167</i>	V, 287	<i>I, 145</i>
I, 414	<i>I, 279</i>	V, 353 v.	<i>II, 106</i>
I, 415	<i>I, 124</i>	V, 586	<i>I, 184</i>
I, 426	<i>I, 167</i>	V, 645	<i>I, 313 v.</i>
I, 456	<i>II, 167</i>	V, 715	<i>II, 319</i>
I, 501	<i>I, 124; 348 v.</i>	V, 748	<i>II, 13, n.</i>
I, 509	<i>I, 579</i>	V, 764	<i>II, 156</i>
I, 521	<i>II, 245</i>	VI, 128-131	<i>II, 32</i>
I, 532	<i>I, 488 v.</i>	VI, 148	<i>I, 38</i>
I, 535	<i>I, 508</i>	VI, 292 vv.	<i>II, 36</i>
I, 542	<i>I, 430</i>	VI, 392	<i>I, 20-23</i>
I, 566 v.	<i>II, 60</i>	VI, 415	<i>II, 420</i>
I, 579	<i>I, 509</i>	VI, 487	<i>II, 34</i>
II, 9	<i>I, 170; II, 510</i>	VI, 508	<i>I, 129 v.</i>
II, 18	<i>I, 144</i>	VI, 555-560	<i>II, 34</i>
II, 31	<i>I, 202 v.</i>	VI, 884	<i>I, 522</i>
II, 59	<i>I, 378</i>	VII, 322 vv.	<i>I, 233</i>
II, 82 v.	<i>I, 279 v.</i>	VII, 378 v.	<i>II, 55 v.</i>
II, 91	<i>II, 42</i>	VII, 385	<i>II, 55 v.</i>
II, 137	<i>II, 176</i>	VII, 395	<i>II, 55 v.</i>
II, 145	<i>II, 528 v.</i>	VII, 417	<i>II, 515</i>
II, 174	<i>II, 98-100, n.</i>	VII, 420 vv.	<i>I, 443 v.</i>
II, 190	<i>I, 75</i>	VII, 658	<i>I, 512</i>
II, 220	<i>I, 75</i>	VII, 816 v.	<i>I, 78</i>
II, 239	<i>I, 187</i>	VII, 880	<i>II, 63-69 (inl.)</i>
II, 265	<i>I, 430</i>	VII, 888	<i>II, 510-530 (inl.), n.</i>
II, 267	<i>I, 187</i>	VIII, 220	<i>II, 510-530 (inl.), n.</i>
		VIII, 409	<i>I, 401</i>

---

² Verzen uit de eerste twee boeken van de A. worden hier vermeld voorzover zij worden besproken op andere dan de reguliere plaatsen in het commentaar.

VIII,410	I,405	I,3,44 vv.	II,156
VIII,470	II,82 v.	I,4,56	I,212
VIII,512	I,434	I,4,95 vv.	I,11 v., n.
VIII,520	I,233, n.	I,14,25	I,239 v.
VIII,669	II,49	I,14,29 vv.	I,282; 295
VIII,949	II,156	I,14,32 v.	I,294 v.
VIII,997	I,522	I,14,52 vv.	I,295
VIII,999 v.	I,210	I,14,88	II,347
VIII,1001vv.	I,11 v.	I,14,89 vv.	I,159, n.
VIII,1033	II,63-69 (inl.)	I,14,95	I,313 v.
IX,60-64	II,445 v.	I,14,102	I,214-217
IX,72 v.	I,22, n.	II,1,72	I,22
IX,133-137	II,466-470	II,3,43	I,6-9, n.
IX,171	I,165	II,10,6 v.	I,22
IX,58-60	I,4, n.	II,10,102 vv.	I,40-70 (inl.)
IX,216 v.	I,6-9	II,14,34	I,458
IX,261 v.	I,14 v., n.	II,14,44 v.	I,296
IX,275 vv.	I,6-9	II,14,130	I,521
IX,393 v.	II,113	II,15,145 vv.	II,273, n.
		II,15,273	I,554
Canzoniere		II,16,9	I,524
		II,16,20	I,4, n.
I,12	I,16-18, n.	III,6,3	I,38
VII,8	I,4 v.	III,16,8	I,251
X,1 v.	II,308 v.	III,23,27	I,251
XXIII,43 v.	I,22	III,26,57 v.	I,68
XXVII,1	II,289 v., n.		
XXX,13 v.	II,348		
XXXV,9-10	I,6-9		
LIII,46	II,304		
LXII,1	I,14		
LXII,1 vv.	I,10 v., n.		
XCI,12 v.	II,344		
CXXVIII,23 vv.	I,246-248		
CXXVIII,43	II,164		
CXXVIII,95 v.	I,299		
CLXXXVI,12	I,4, n.		
CCXXIII,1	I,129 v.		
CCLXXXVII,2-4	I,327 v.		
CCLXXXVII,5 v.	I,174-179		
CCLXXXVII,6	I,176		
CCXCIV,12	II,348 v.		
CCCLI,6	I,554		
CCCLIX,71	II,557		
CCCLXV,1 vv.	I,16-18, n.; II,406		
Coll. laur.			
VI,1	I,22, n.		
VI,1 v.	I,22, n.		
IX,4	II,454, n.		
Ecl.			
I,19	II,482		
I,91 v.	I,11 v.		
I,110-114	I,14 v.		
I,113	I,115; 120		
I,120 v.	I,4		
III,155	I,4, n.		
X,19	I,8		
Ep. metr.			

Ep. post.³

p. 12	<i>I, 6-9; 10 v.</i>	XII, 16, 19	<i>II, 107 v.</i>
p. 14	<i>I, 19</i>	XII, 16, 26	<i>II, 513 v.</i>
pp. 14-16	<i>I, 22, n.</i>	XIII, 4, 14	<i>II, 158 v.</i>
p. 16	<i>I, 4, n.; 22; 63</i>	XIV, 3, 3	<i>II, 425</i>
		XIV, 4, 4	<i>II, 472 v.</i>
		XV, 4, 13	<i>I, 173 v., n.</i>
Fam.		XV, 7, 13	<i>II, 215</i>
		XV, 7, 14	<i>II, 211</i>
I, 1, 7	<i>I, 294 v.</i>	XV, 9, 12	<i>I, 521</i>
I, 2, 8 v.	<i>I, 19, n.</i>	XVII, 3, 5 vv.	<i>I, 460-500 (inl.)</i>
I, 2, 25 vv.	<i>II, 490-495</i>	XVII, 3, 6	<i>I, 468 v.</i>
I, 2, 29	<i>II, 348 v.</i>	XVII, 3, 7	<i>I, 486 v.</i>
I, 3, 2	<i>II, 348</i>	XVIII, 12, 2	<i>I, 11 v.</i>
II, 3, 16	<i>II, 541</i>	XIX, 3, 3	<i>II, 510-530 (inl.),</i>
II, 9, 17	<i>I, 11 v.</i>		<i>521</i>
II, 12, 9	<i>II, 426</i>	XX, 2, 3	<i>II, 274</i>
III, 1, 2	<i>II, 399, n.</i>	XX, 3, 3	<i>II, 425</i>
III, 7, 2	<i>I, 501-548 (inl.);</i>	XXI, 12, 1	<i>II, 344</i>
	<i>I, 509 v.; 527-530</i>	XXII, 4, 1	<i>I, 469</i>
III, 12, 6	<i>I, 494-497</i>	XXII, 12, 5	<i>II, 399, n.</i>
III, 12, 8	<i>I, 486 v., n.</i>	XXII, 12, 12	<i>I, 294 v.</i>
III, 19, 4-5	<i>I, 401-413</i>	XXIII, 1, 6	<i>II, 250-252</i>
IV, 2, 11	<i>I, 38</i>	XXIII, 1, 7	<i>II, 274</i>
IV, 3, 1	<i>I, 38</i>	XXIII, 2, 28	<i>I, 306 v.</i>
IV, 6, 5	<i>I, 21</i>	XXIII, 19, 13	<i>II, 299 v.</i>
IV, 6, 7	<i>I, 22, n.</i>	XXIV, 1	<i>I, 294 v.</i>
IV, 7, 1	<i>I, 20-23; 33 v.</i>		
IV, 7, 10	<i>I, 19, n.</i>	Ignor.	
V, 10, 3	<i>I, 6-9</i>	p. 746	<i>II, 426</i>
V, 17, 1	<i>II, 353-437; 454-509</i>		
	<i>(inl.)</i>	Inv. c. eum qui m. It.	
V, 18, 6	<i>I, 339</i>	p. 772	<i>II, 358 v.</i>
VI, 2, 6	<i>I, 519 v.; 521;</i>	p. 774	<i>II, 313-326 (inl.)</i>
	<i>522; 535 v.</i>	p. 778	<i>II, 273, n.</i>
VI, 2, 14	<i>II, 305-307</i>	p. 792	<i>II, 130; 454</i>
VI, 5, 2	<i>II, 13</i>		
VII, 2, 4	<i>II, 426</i>	Itinerarium Syriacum	
VII, 6, 1	<i>I, 526</i>		
VII, 12, 19	<i>II, 215</i>		
VII, 12, 22	<i>II, 99</i>		
VII, 15, 10	<i>II, 433, n.</i>		<i>II, 213 v.</i>
VIII, 2, 1	<i>II, 426, n.</i>	Priv. laur.	
VIII, 3	<i>I, 6-9</i>	ll. 57 vv.	<i>II, 454, n.</i>
VIII, 10, 4	<i>I, 483 vv.</i>	Rem.	
IX, 11, 5	<i>I, 120</i>	I, praef.	<i>I, 285-311 (inl.)</i>
IX, 13, 8	<i>II, 399, n.</i>	I, 50	<i>II, 425</i>
IX, 14, 2	<i>I, 6-9, n.</i>	I, 108	<i>II, 426</i>
X, 1, 19	<i>II, 289, n.</i>	II, 5	<i>I, 534; II, 160 v.</i>
X, 4, 33	<i>I, 103-107; 115</i>	II, 69	<i>II, 344</i>
X, 4, 34	<i>I, 4</i>	II, 83	<i>II, 425</i>
X, 5, 17	<i>I, 294 v.</i>		
X, 5, 18	<i>I, 339</i>		
XI, 12, 4	<i>I, 6-9</i>		
XII, 6, 1	<i>I, 6-9</i>		
XII, 16	<i>II, 524 v.</i>		

³ De aanduiding "p." verwijst - behalve in het geval van *Sine nomine*, waar wordt verwezen naar de editie van Piur - bij P. naar: F. Petrarca, *Prose, a cura di G. Martellotti e.a.*, Milano-Roma 1955.

Rer. mem. 1.

I, 37, 4   I, 34 vv.
 III, 3, 1   I, 538
 III, 5, 6   I, 120
 III, 96, 2   I, 33 v.
 III, 96, 12   I, 465-467
 IV, 40, 1   II, 10
 IV, 40, 7   II, 10
 IV, 40, 11   II, 10

Secr.

II, p. 80   I, 329; 330
 II, p. 86   I, 6-9
 II, p. 90   I, 11 v.
 II, p. 96   I, 6-9
 II, p. 126   I, 77
 II, p. 178   I, 517 v.
 III, p. 140   I, 16-18, n.
 III, p. 148   I, 16-18, n.
 III, pp. 148 vv.   I, 10 v., n.
 III, p. 158   I, 22, n.
 III, p. 188   I, 16-18; II, 353-437;
                     454-509 (inl.)
 III, p. 192   I, 16-18
 III, p. 196   I, 554
 III, p. 200   II, 361-363; 391-393
 III, pp. 200 vv.   II, 353-437; 454-509
                     (inl.)
 III, pp. 200-202   II, 361-363, n.
 III, p. 202   II, 334-509 (inl.), n.
 III, pp. 202-204   II, 432
 III, p. 204   II, 433 v.; 455-457;
                     462; 465; 482-500
                     (inl.); 487-490
 III, pp. 204-206   II, 490-495; 496-509
                     (inl.)
 III, p. 206   II, 454-471 (inl.);
                     II, 486

Sen.

I, 4   II, 348 v.
 I, 5   I, 339
 VIII, 3   I, 233, n.
 XVII, 2   I, 16-18

Sine nomine (ed. Piur)

IV, p. 176   II, 288, n.
 IV, pp. 177-179   II, 322 v., n.
 IV, p. 179   II, 344

Tr.d.F.

I, 109 v.   II, 164
 I, 124-127   II, 32
 (red. anteriore)
 I, 163   II, 289 v, n.
 (red. anteriore)
 II, 135   II, 289 v., n.

Tr.d.M.

I, 88 vv.   II, 350 v.

Tr.d.T.

67 vv.   II, 352 v.
 143   II, 432

Tr. dell'Eternità

67 v.   II, 422

Vir. ill.

Prooem. (B)   I, 58, n.
 I, 1   I, 509; 509 v.; 510
 II, 1   I, 513 v.
 II, 8   I, 516
 III, 1   I, 519 v.; 520
 IV, 5-6   I, 523
 XV, 2-5   II, 97-100, n.
 XIX, 110   I, 362

Vit. Sc.

I, 1   I, 2 v.
 XI, 2   II, 449-454
 XI, 13   I, 4, n.
 XI, 18   I, 120
 XII, 46   II, 540 v.; 544

Vit. sol.

I, 1 (p. 298)   I, 6-9, n.
 I, 6 (p. 360)   II, 433 v., n.
 II, 3 (p. 428)   I, 339
 II, 6 (p. 448)   I, 475
 II, 13 (p. 548)   I, 509 v.

Petronius	VII,33,2	<i>I, 519 v.</i>	(Ps.) Quintilianus
II,7	<i>II, 421 v.</i>	Pan.	Decl.
XXXIV,5	<i>II, 37</i>	LXXXV,5	<i>IIIb,2 II, 315-317</i>
LXXI,6	<i>II, 413</i>	XCV,5	<i>XII,25 I, 128 v.</i>
XCIII,2	<i>I, 445</i>	Pomerius	<i>CCCXXXIII I, 234</i>
CVIII,10	<i>II, 95 v.</i>	III,9,1	Inst.
Petrus Chrysologus		III,10,3	<i>II, 5,23 I, 61 v.</i>
Serm. 139	<i>I, 199-201</i>		<i>II, 16,12 I, 49</i>
Phaedrus		Porphyrio	<i>V, 10,36 I, 31 v.</i>
I,29,10	<i>II, 540 v.</i>	ad Hor.,	<i>V, 11,41 II, 286</i>
II,4,23	<i>II, 80</i>	C. I,20,1	<i>VI,2,33 I, 317</i>
App.		Propertius	<i>VII,3,10 I, 539</i>
IV,5,12	<i>II, 63-69</i>	I,5,10	<i>VIII,5,33 II, 525</i>
	<i>(inl.)</i>	I,9,32	<i>IX,2,4 II, 387</i>
XXVIII,2vv.	<i>II, 291</i>	I,19,20	<i>X,1,32 I, 25</i>
Plautus		II,1,17 vv.	<i>X,1,96 II, 309</i>
Asin. 187	<i>I, 243</i>	II,1,72	<i>X,3,22 v. I, 6-9, n.</i>
Bacch.1162	<i>II, 80</i>	II,1,73	<i>XI,2,27 I, 476-478</i>
Curc. 125	<i>II, 162</i>	II,7,18	<i>XII,1,25 I, 169</i>
Ps. 677	<i>I, 440</i>	II,9,29	<i>XII,10,15 I, 34 vv.</i>
Ps. 1030	<i>II, 162</i>	II,13,40	Rufinus
Rud. 220	<i>I, 380</i>	II,18,7 vv.	Hist. mon.
Trin. 93	<i>II, 162</i>		7 <i>II, 401</i>
Trin. 94	<i>II, 517</i>	II,34,65	Hist.
Plinius (Maior)		III,2,17 vv.	<i>V,1,60 I, 309 v.</i>
N.H.			Orig. in Lev.
II,9	<i>II, 373 v.</i>	III,3,16	<i>IV,4 I, 476-478</i>
II,63	<i>I, 174 v.;</i>	III,11,43	Ruodlieb
	<i>I, 176</i>	III,13,49 v.	<i>I, 103 II, 481 v.</i>
II,108	<i>II, 421 v.</i>	III,19,27	Rutilius Namatianus
IV,65	<i>II, 213 v.</i>	IV,1,61	<i>I, 47 II, 315-317;</i>
V,51	<i>II, 398</i>		<i>II, 326</i>
VI,81	<i>II, 399, n.</i>	IV,1,67	Sallustius
VI,24	<i>II, 194</i>	IV,1,82	Cat.
VII,7	<i>II, 394 v.</i>	IV,2,19	<i>V,9 II, 260</i>
VII,33	<i>I, 558 v.</i>	IV,4,63 v.	<i>VIII,1 I, 233, n.</i>
VII,44	<i>II, 94</i>	IV,8,3	<i>X,3 I, 77</i>
VII,143	<i>I, 309 v.</i>	Prosper van Aquitanië	<i>X,3 v. I, 90</i>
X,104	<i>I, 85 v.</i>	PL 51,514	<i>XXI,1 II, 417</i>
XII,45	<i>I, 139 v.</i>		<i>LII,17 I, 498</i>
XXIII,106	<i>II, 49</i>	Prudentius	<i>LIV,6 II, 486</i>
XXVIII,6	<i>II, 50</i>	C. Symm.	<i>LVIII,8 I, 301</i>
Plinius (Minor)		II,586 v.	Iug.
Ep.			
III,5,4	<i>I, 160-163</i>	Psych.	
V,3,9	<i>II, 310 vv.</i>	19 v.	
V,8,4	<i>I, 111 v.</i>	735	
VII,27,2	<i>I, 160-163</i>	Perist.	
		II,44	<i>I, 445</i>

II, 3	II, 344	X, 1, 88	II, 445 v., n.	Oct.	
XLIX, 6	I, 283				
LXXXV, 29	I, 557 v.	X, 3, 1	II, 147	123	II, 403 v.
LXXXV, 46	II, 200	X, 8, 5	II, 454 v.	504	II, 314
		XI, 18, 2	II, 408		
				Oed.	
Fragm. (ed. Maurenbrecher)		Ep.		484	I, 144
		II, 1	I, 441	504	II, 335 v.
II, 87, D8	I, 390	III, 4	II, 147	585	I, 281 v.
III, 48, 19	II, 279	V, 7	II, 452	594	I, 563 v.
Salvianus		XLII, 4	II, 60	598	I, 369
		LXVI, 31	II, 471 v.	705	I, 544
		LXX, 14	I, 460-500 (inl.), n.;		
Ad eccl.			466;	Phaedr.	
II, 56	I, 593 v.	LXXII, 4	II, 60	598	II, 147
Sedulius		LXXVI, 30	I, 566	840	I, 128 v.
		LXXVII, 12	I, 292 v.	875	II, 515 v.
		LXXVII, 15	I, 460-500 (inl.), n.	894	II, 50
Carm. pasch.		LXXVII, 19	I, 293	Phoen.	
I, 26	I, 41-43	LXXIX, 13	II, 486; 500	363	II, 95 v.
I, 60	I, 10 v.			631	II, 452
I, 97 v.	I, 65-67	LXXXVII, 40	II, 207		
I, 281	II, 502	XCIV, 7	I, 293	Troad.	
		XCVIII, 9	II, 425, n.		
Seneca (rhetor)		C, 11	II, 483	181	I, 160-163
		CVII, 11	II, 487-490	189	II, 289 v.
		CXIX, 8	II, 344	663	I, 54 v.
Contr.		CXXII, 12	II, 554 v.	1172	II, 413
II, 7(15), 1	II, 260	Q.N.			
VII, 3, 3	II, 470 v.	I, praef. 8	II, 364-367	Thyest.	
IX, 2, 7	II, 86 v.	I, praef. 9	II, 407 v.	32	II, 317
Suas.		I, 5, 2	II, 554 v.	995	I, 589
		II, 35, 2	II, 293		
I, 11	II, 218 v.	VI, 23, 1	I, 440	Sidonius	
		VI, 32, 12	I, 292 v.;	Carm.	
Seneca (philosophus)			346	I, 9	II, 445 v.
Apocol.		Agam.		II, 30 v.	II, 315-317
IV, 1, 13	I, 178	134	I, 148 v.	Ep.	
IV, 1, 25	I, 589			II, 2, 14	II, 445 v.
IV, 1, 27 v.	II, 554 v.	Herc. Fur.		IV, 13, 2	I, 405
Ben.		199	II, 503 v.	VII, 7, 3	I, 144
I, 13, 3	II, 130	266	II, 185	IX, 15, v. 38	I, 264
II, 1, 3	I, 445	524	I, 280 v.		
III, 33, 4	I, 445	678	II, 487-490	Servius	
IV, 11, 5	II, 452			Aen.	
VI, 33, 2	II, 425, n.	Herc. Oet.		I, 368	I, 181
		655	I, 445	I, 449	II, 255 v.
Dial.		798	I, 418	I, 530	I, 115 vv.
I, 1, 2	I, 466; II, 352 v.	1209	II, 88	I, 672	II, 503 v.
VI, 18, 2	I, 466	1671	I, 413	I, 809	I, 517
VII, 23, 1	II, 98 v.	Med.		III, 113	I, 183
IX, 16, 4	I, 289 v.	402	II, 335 v.	V, 755	I, 522
IX, 17, 9	II, 147			VI, 795	II, 247

VIII,9	II,156	X,416	II,277 v.	II,52	I,46 v.
VIII,26vv.	I,154	XI,101	I,75		
VIII,334	I,233; 319	XI,547 v.	I,35 v.	Th.	
VIII,714	II,248	XII,250	II,86 v.		
G.		XIII,2 v.	II,42	I,7	I,46 v.
		XIII,12 v.	II,346	I,22	I,20-23
		XIII,34	II,289 v.	I,32 v.	I,41-43; 65-67
		XIII,181	II,82 v.		
I,6	II,347	XIII,377	II,97	I,37	I,75
I,146	II,207	XIII,451	I,376	I,269	II,405 v.
Sigismundus		XIII,514 v.	II,539 v.	I,498	I,154 v.
		XIII,581	I,220	I,499	I,488 v.
MGH, A.A. VI,2		XIII,641	II,86 v.	II,159	II,102
		XIII,650	I,322	II,418	I,56
p. 100,26	I,38	XIII,661	I,202 v.	II,495	I,386 v.
Silius		XIII,664 v.	II,413	III,96	I,276
		XIII,668	I,342	III,348 vv.	I,299
I,8 vv.	I,109	XIII,671 v.	I,230 v.	III,371	II,95 v.
I,31	I,230	XIII,680 vv.	I,246-248	III,393	I,378
I,77	I,301	XIII,682	I,240	III,407 vv.	I,129 v.
I,142	II,157	XIII,683 v.	I,260 v.	III,424	II,63-69 (incl.)
I,311	I,279 v.	XIII,694	II,22	III,593	I,378
I,610	II,423	XIII,707	II,19 v.	IV,721 vv.	I,311
II,38	II,82 v.	XIII,742	I,54	IV,750	I,532
II,439	I,306 v.	XIII,819	II,298 v.	IV,782	I,408
II,699	II,94-104 (incl.)	XIII,850	I,590	V,76	I,54 v.
		XIII,893	II,113	V,165 vv.	I,99-102
II,701 v.	II,80	XIV,5	II,128	V,181 vv.	II,213 v.
III,7	I,446 v.	XIV,187	II,112	V,353	I,144
III,247	II,399 v.	XV,4	I,192 v.	V,546	II,298 v.
III,281	II,364-367	XV,43	I,264	VI,380	I,239 v.
III,315	II,410	XV,201	II,557	VI,618	I,378
III,578	II,35	XV,300 v.	I,436	VI,879	I,320 v.
III,608	II,224	XV,572	II,303	VII,47	I,396
III,655	II,364-367	XV,581	II,311 v.	VII,676	I,320 v.
IV,75	II,501	XV,627 v.	II,82 v.	VII,777	II,99
IV,448	I,258	XVII,90	I,368	VIII,315	I,278
IV,475	I,386 v.	XVII,158v.	I,154-59, n.	VIII,490	I,309 v.
IV,559	II,318	XVII,236	I,378	IX,165	II,55 v.
IV,698	II,101	XVII,332	I,169	IX,318	II,458 v.
IV,758 v.	II,32	XVII,475	I,14	IX,839	I,239 v.
V,57	I,586 vv.	XVII,626	I,3	X,203	I,464
V,92	I,390; II,281	Solinus		X,384	I,280 v.
V,142	I,144	LIII,1	II,399	X,418	I,404
V,415	I,306 v.	Statius		X,576 v.	I,271
VI,132	I,251	Ach.		X,853	II,503 v.
VI,149	II,364-367	I,3	I,2	XI,194	II,389 v.
VI,428	I,343	I,4 vv.	I,51; 54 v.	XI,260	II,55 v.
VII,12 v.	II,228	I,8 vv.	I,4	XI,741-747	II,318-322
VII,224	I,317	I,9 v.	I,70	XII,204	II,298 v.
VII,281	II,454 v.	I,17-19	I,40-70 (incl.)	XII,723	II,250 v.
VIII,173	II,335 v.	I,18	I,65-67	Silv.	
VIII,288	II,279	I,87	I,144	II,2,18 v.	I,213
VIII,409	II,304	I,207	I,206	II,6,68	II,188 v.
IX,287	I,319	I,304 vv.	I,149-151	II,7,75	II,445 v.
X,4 v.	I,476-478	I,318	I,225	IV,5,27	I,563 v.
X,273 v.	I,169	I,319 v.	I,549	V,5,78	I,413
X,292 vv.	I,401-413, n.	I,895	II,185	Suetonius	
X,330	I,154			Caes.	
X,369 v.	II,557				

XXV,2	II,225-227	IX	I,160-163	Elegantiae	
LXXIX,3	I,545 v.				
LXXXIII,2	II,240 v.	Nat.		I,13	I,508
Aug.		I,7,2	II,94		
		I,7,5	II,401	De recipr. sui & suus	
XX,1	II,253	I,7,20	II,554	I	I,27
XXII	II,248				
XCIX,1	II,258	Theodulphus van Orléans		Varro	
Claud.		MGH, Poetae 1		L.L.	
I,2	I,160-163	p. 249	II,240 v.	V,10,73	I,306 v.
Tit.		Tibullus		VI,6,44	II,357
VI,1	II,266 v.	I,1,5	II,207	R.R.	
Tacitus		I,4,66	I,472 v.		
Ann.		I,7,1 v.	I,178	I,57,2	I,268
		II,1,6	I,560	Men.	
I,64,3	II,458 v.	II,2,16	I,586 vv.	frg. 235	II,511
Dial.		(Ps.Tib.) Paneg. Mess.		(Bücheler)	
VII,4	I,545 v.	161	II,372 v.	Velleius Paterculus	
IX,6	I,6-9	Ulpianus		II,18,1	II,315
XXI,5	II,191	XXXVIII,6,9	I,352	II,131,1	I,508
XXXVI,3	I,543	Valerius Flaccus		Vergilius	
Germ.		I,264	II,8	Aen.	
IV,1	II,227	II,206	II,63-69	I,8	I,1
XXXV,1	I,214		(inl.)	I,10	I,1 v.
Hist.		III,416	II,487-490	I,21	I,1 v.
I,4,2	II,274, n.	III,378	I,438 v.	I,30	II,147
I,77,3	I,311	IV,18 v.	II,399 v.	1,209	I,331 v.
III,17,1	I,513 v.	IV,169	I,296	I,257	I,170; 226
IV,59,3	I,390	IV,359	I,225	I,265	I,230 v.
IV,83,1	I,160-163	IV,624	I,317	I,278 v.	II,322 v.
		IV,721 v.	I,213	I,297	II,182
		V,146	I,268	I,332 v.	II,470
		VI,422	II,68	I,342	II,152
		VI,601	I,199-201	I,366	I,81
Terentius		Valerius Maximus		I,385 v.	I,202 v.
Ad. 864	I,437	I,2,2	I,120	I,597	I,98
Ad. 987	I,497	I,6,ext.3	I,593 v.	I,641	II,137
And. 175	II,54	III,4,3	I,532; 533	I,657	I,121
And. 201	I,350	IV,8,5	I,418	II,10	I,228
Hec. 337	II,133	V,1,ext.6	II,41	II,42	II,405
Tertullianus		V,3,1	I,509	II,107	II,53 v.
Apol.		V,3,2	II,546-549	II,203 vv.	II,82-89
				(inl.)	
XVIII,2	I,160-163	VI,9,7	II,246	II,274 v.	I,204-206
Bapt.		VII,3,ext.8	I,264	II,281	I,10 v.
		VII,4,4	I,121	II,297	II,204
II,3	I,450	VII,6,1	I,31 v.	II,353	II,29
Ieiun.		VIII,14,1	I,4; II,445	II,480 v.	I,157 v.
		v.		II,536	I,222
		Valla, L.		II,606	I,337
				II,668 vv.	II,29
				II,772 v.	I,160-163

III,172	II,557, n.	XII,147	I,239; 300	Apoc.	
III,508	II,332 v.	XII,168	I,10 v.		
III,671	II,553	XII,371	I,378	VII,9	I,501-503
III,695	II,88 v.	XII,374 vv.	I,13	VII,16	II,418
IV,5	II,26	XII,587 vv.	I,266-269	XX,11	II,350 v.
IV,47	I,81	XII,749 vv.	I,122-126	XII,12	I,371 v.
IV,132	I,213	XII,753	II,88 v.	XXI,4	I,214
IV,274	II,551	XII,867 v.	I,166	XXI,8	II,432
IV,379 v.	I,189			Cor.	
IV,480-482	II,384 v.	Ecl.			
IV,651-653	I,300				
V,361	II,182	I,57	I,5	II,7,10	I,16-18, n.
V,671	II,405	IV,53 v.	I,42		
V,722 v.	I,160-163	VIII,63	I,44 v.		
V,726	I,173	VIII,68-72,	I,38		
V,731 vv.	II,39	etc.		Dan.	
V,787	II,546-549				
VI,130	I,115	G.		XII,13	II,324 v.
VI,154 v.	I,174-179				
VI,277	II,69	I,5	I,10 v.	Deut.	
VI,283 v.	II,10	I,12 vv.	I,10 v.		
VI,322	I,10 v.	I,235	II,389 v.	XXVIII,39	I,37
VI,364	II,551	I,238	II,373 v.		
VI,403	I,1 v.	I,239	I,176	Eccli.	
VI,640 v.	I,348 v.	I,505	II,69		
VI,677	I,425	II,39	I,62	XIX,3	I,37
VI,754 v.	I,348 v.	II,40	I,20-23	XL,15	II,141 v.
VI,794	II,242	II,338 v.	II,220		
VI,822	I,404	II,467 v.	I,6-9	Gen.	
VII,98-101	II,186-188	II,475	I,5		
VII,104 v.	I,141 v.	II,485 v.	I,6-9	I,28	I,472 v.
VII,460	I,378	II,505-507	II,98 v.	III,1	I,401
VII,485 v.	I,471 v.	III,1	I,19	III,19	I,347
VII,596	II,405	III,10	I,42		
VIII,67	II,557, n.	III,10 vv.	I,14 v.	Hab.	
VIII,152 v.	I,199-201	III,12	I,62 vv.		
VIII,301	I,10 v.	III,46 v.	I,41-43	III,11	II,335 v.
VIII,334	I,233, n.	III,359	I,129 v.		
VIII,580	I,214-217	III,420 vv.	II,82-89	Heb.	
VIII,711	II,195	(inl.)			
VIII,722 v.	II,394 v.	III,433	I,343	XII,23	I,369
IX,94	II,531-534	IV,18 v.	I,6-9		
IX,131	I,262	IV,66	I,273	Isa.	
IX,169	II,369	IV,176	I,210		
IX,303	I,331	IV,238	I,272	IX,1	I,218
IX,347	I,557 v.	IV,511 vv.	I,401-413		
IX,347 v.	II,151			Joan.	
IX,641	I,386 v.	Vitalis van Blois			
IX,703	I,378	Geta 80	I,313 v.	XXI,25	II,48
X,57	I,294 v.			I Joan.	
X,90 v.	I,71 v.	Vita sancti Galli			
X,121	I,262	confessoris		1,5 v.	I,218
X,217	II,26				
X,248	II,553	MGH, Poet. 2		Jos.	
X,464 v.	I,331 v.	p. 463	II,481 v.	X,12 v.	II,335 v.
X,524	II,551				
X,770	II,112	Vulgata		Lev.	
X,793	II,167				
X,888	II,550	Act.		XXV,46	II,286
XI,29	I,331				
XI,334	I,527-530	XV,21	II,244 v.	Luc.	
XI,453	I,378	XXI,19	II,48		
XI,793	I,359				
XI,825	I,392				

II,32	II,35 v.	I,12 v.	II,211
VI,21	I,16-18, n.		
X,21	I,491	Walahfridus Strabo	
XXIII,28	I,16-18, n.	MGH, Poetae 2	
Macc.			
		p. 296	II,481 v.
II,8,7	II,401	p. 427	II,415 v.
Mal.			
II,9	II,552		
Marc.			
XIII,16	II,259 v.		
Matt.			
IV,16	I,218		
XVI,2	II,554 v.		
XVI,25 v.	I,194		
Par.			
II,30,9	I,39		
Psa.			
II,4	I,371 v.		
XXXIV,4	II,79 v.		
LXXXVIII,49	I,294 v.		
XC,3	I,329		
XCV,5	I,11 v.		
CI,4	II,349 v.		
CXXII,1	I,371 v.		
CXXIII,7	I,329		
CXLI,8	I,327 v.		
Sap.			
II,24	I,78		
V,15	II,349 v.		
IX,15	I,330		
Reg.			
I,15,32	I,198		
IV,19,27	I,446 v.		
Rom.			
II,5 vv.	I,498		
III,5	I,498		
VII,6	I,292 v.		
Tim.			
I,6,10	I,77		
I,6,16	I,222 v.		
Tit.			

CURRICULUM VITAE

De auteur van deze studie werd op 18 mei 1955 geboren te Laren (N.H.). In 1975 deed hij eindexamen Atheneum A aan de Koninklijke Scholengemeenschap Prins Hendrik der Nederlanden te Apeldoorn. Na korte tijd Italiaanse taal en letterkunde gestudeerd te hebben aan de RU Utrecht verrichtte hij in de jaren 1976-1984 diverse werkzaamheden o.a. als notulist en als corrector bij een uitgeverij. Sinds 1983 is hij eigener beweging overgegaan op de voorbereiding voor het staatsexamen Latijnse taal en letterkunde. Na het - met uitmuntend resultaat - behalen van het diploma volgde in de jaren 1986-1990 een studie Griekse en Latijnse Taal en Cultuur in Nijmegen, die door de auteur cum laude werd afgesloten. Na een jaar in het onderwijs werkzaam te zijn geweest werkte hij als onderzoeker in opleiding (OIO) in dienst van NWO aan het promotie-onderzoek dat leidde tot dit proefschrift. Thans oriënteert de auteur zich op vervolgonderzoek op hetzelfde terrein.